İstanbul'u Gören Şehir: Üsküdar'da İrfânî Muhitler

DOÇ. DR. BİLAL KEMİKLİ
Uludağ Üniversitesi

Üsküdar, gözleri dolmuş, tepelerden bakarak,
Görmüş İstanbul'a yüzbin meleğin uçtuğunu;
Saklamış durmuş, asırlarca hayâlinde bunu.
Yahya Kemal

Giriş

Yahya Kemal, Üsküdar'ı "İstanbul fethini gören şehir" olarak niteler. Üsküdar, kültür, edebiyat ve irfân hayatımıza kazandırdıklarına bakılırsa, bu "görme" eylemini fetihten sonra da sürdürmüştür. Diğer bir ifadeyle Üsküdar, fetihle birlikte gözlerini kapayan yahut bakışlarını başka yerlere çeviren bir şehir değildir. İstanbul, Osmanlı siyasetinin merkezidir. Üsküdar ise, Eyüp'le birlikte, o siyasete asıl şeklini veren irfân merkezlerinden biridir.

Üsküdar, yetiştirdiği şâir, yazar ve ilim adamlarının yanında, sarayın yorucu atmosferinden kaçmak isteyen ümerânın da sığındığı bir huzur adasıdır. Yalıların, köşklerin, camilerin, kütüphanelerin, çeşmelerin, han ve hamamların imarında katkısı olan ümerâ, Üsküdar'da teneffüs ettiği ruhânî havayı saraya taşımış olmalıdır. Bu tebliğin konusu, Üsküdar'da bu ruhânî havanın oluşmasına katkıda bulunan muhîtlerdir. Sarayla doğrudan ilişkisi olan Aziz Mahmud Hüdâyî'nin oluşturduğu muhît bilinmektedir. Belki sarayla doğrudan doğruya ilişkisi olmamakla birlikte, bu kültür havzasının teşekkülünde katkısı olan başka muhîtler de vardır.

Burada, kısaca şehir ve insan ilişkisine atıfta bulunularak Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ*[1]'sından yola çıkılarak, Üsküdar'daki irfânî muhîtlere dair bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Puslu bir havada Üsküdar'dan Eminönü (arka sayfa)

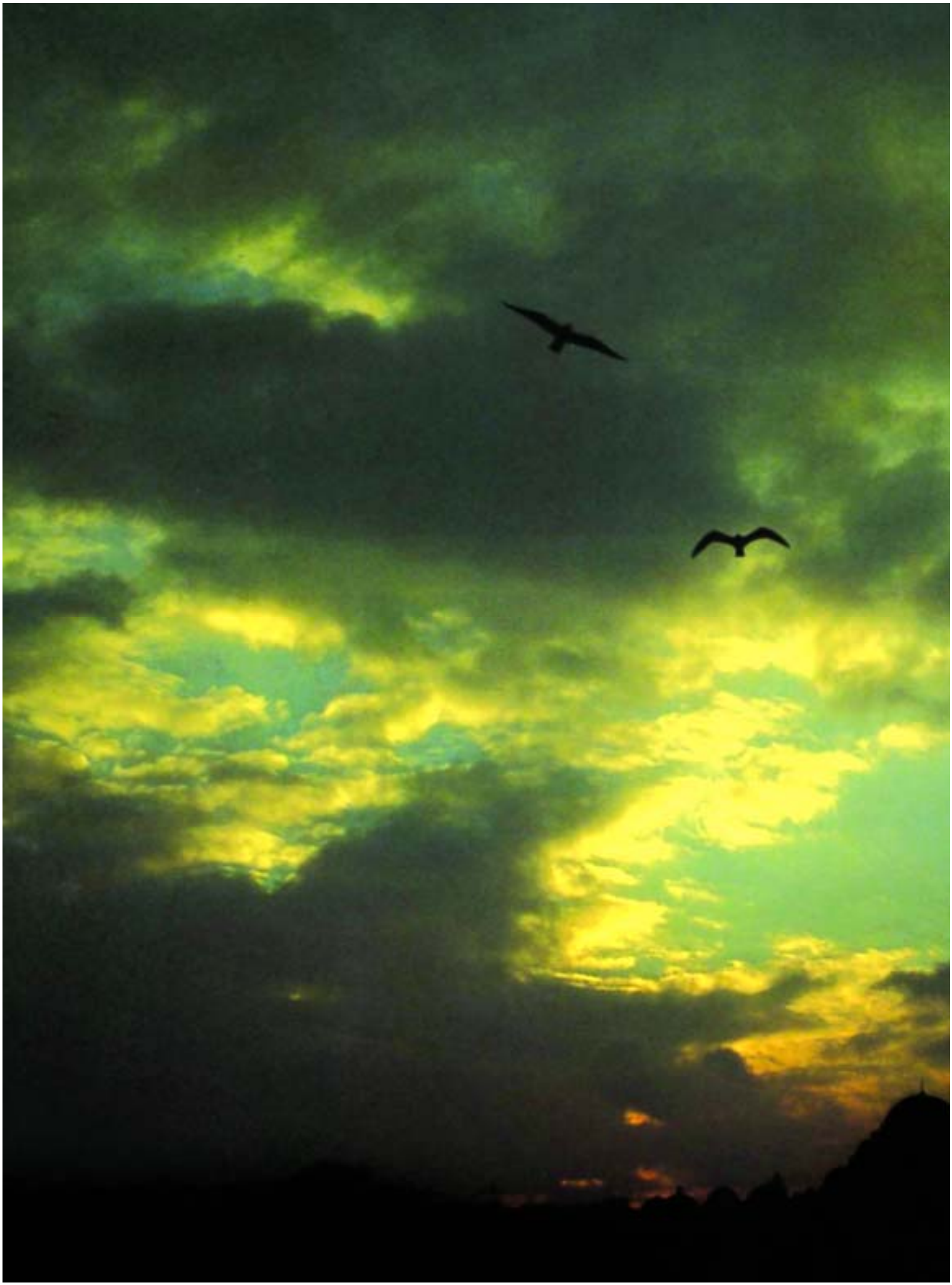

İstanbul'u Görmek

Bir şehrin tarihî ve kültürel zenginliğine işaret eden en önemli unsurlardan birisi, oradaki tarihî ve kültürel dokunun yanında, o şehrin ismi etrafındaki tartışmalardır. Şehrin ismi etrafındaki tartışmalar, onun tarihî tarafına, kuruluşuna, zaman içerisinde içinde barındırdığı kültürlere, sakinleri tarafından o şehre yüklenen anlama ve etrafında oluşturulan efsaneye de işaret eder.

Buradan bakınca, Üsküdar'ın Altın Şehir anlamına gelen Chrysopolis'ten Kalkan Şehir Scutari'ye tekabül edişi ve oradan da Eski Dar'a ve nihayet Üsküdar'a dönüşümünü anlamak mümkündür. Demek ki, kuruluşundan itibaren burası önemli bir merkezdir. Bir de bu isimlerin her birinin çağrıştırdığı efsaneleri düşünürsek, şehrin zengin bir kültürel zemine sahip olduğunu görmüş oluruz. Fetihle birlikte, İstanbul'un Anadolu'ya ve Kâbe'ye açılan kapısı olarak, buranın Kâbe toprağı sayılması ve bu yüzden *Belde-i Tayyibe* olarak nitelendirilmesi, tarihsel ve kültürel mirasıyla her bakımdan bir Türk ve İslâm şehrine dönüştüğüne işarettir.

Üsküdar, daha sonraki dönemlerde de, bilhassa şâirler tarafından, bir kısım özel tasvirlerle nitelendirilmiştir. Bu nitelemeyi yapanlardan birisi, tarihî olanı mekânla birleştiren, İstanbul ve Üsküdar üzerine düşünen büyük şâir Yahya Kemâl'dir.[2] Yahya Kemâl, Üsküdar'ı "İstanbul fethini gören şehir", "ulu rüyayı görenlerin şehri" ve "ışık şehir" gibi mefhumlarla nitelendirir. Onun için tarihin en önemli hadisesi İstanbul'un fethidir. Bu fetih, Emeviler'den itibaren görülen bir ulu rüyadır. İşte Üsküdar, bu ulu rüyayı gören yiğitlerin şehridir. Nihayet bu kutlu hadiseyi görmüş ve tanık olmuş bir şehirdir.[3]

Gerçekten de Üsküdar İstanbul'u her zaman görmüştür, görmektedir. Fetih sonrası payitaht olan İstanbul'un siyasi atmosferinden ve saray entrikalarından biraz olsun uzaklaşmak isteyen saray mensupları, siyasi erkle ters düşen şeyhülislam, kazasker, defterdar gibi ilmiye ve kalemiye mensupları, sarayın takibi ve tehdidinden kurtulmak isteyen bazı meşâyih, gözden düşen nedim ve musahipler için Üsküdar, güvenli bir sığınak olmuştur. Nitekim Üsküdar'ın Kâbe toprağı ve Belde-i Tayyibe olarak görülmesindeki temel sâik, her ne kadar hac kafileleri buradan kalktığı için ise de, Kâbe gibi kendine sığınanları koruması ve buranın sakinlerinin Medine'nin yerlileri gibi himâyeci olmasının da etkisi vardır. Nasıl ki, Medine'ye hicret edenler burada bir medeniyet inşâ etmişlerse, Üsküdar'ın himayeci kollarına kendilerini teslim eden "izzet ve ikbal" sahibi zevat da buranın imarına katkıda bulunmuşlardır. Mamafih şu ya da bu sebeple İstanbul'dan uzaklaşmak isteyenlerin sığındığı huzur ve sükun adalarından biri olan Üsküdar, bir yandan buraya gelen zevatın tesis ettiği vakıflarla imar olurken, öte yandan da kendisine sığınan ve hizmet eden bu insanların iç alemini onarıyor, onları devlet ve millet hizmetine hazırlıyordu. Bu insanlar, daha sonra bu ruh dinginliği ile İstanbul'a geçerek buradan kazandıkları müspet tavırlarla hizmetlerini sürdürüyorlardı. Bu itibarla Üsküdar, İstanbul'u her zaman gören şehirdir.

Balaban Dergahı (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 133)

Burada şu soruyu yöneltmek mümkündür: Üsküdar, kendisine sığınan insanın iç âlemini nasıl onarıyor? Bu soru bizi yeni bir soruya götürüyor: İnsanla şehir arasında ne gibi bir ilişki vardır? Farklı disiplinler açısından bu iki soruya cevaplar aranmıştır. Burada o cevaplara yeniden dönmek durumunda değiliz. Yalnız şunu ifade etmekte yarar vardır: Bu soru muvacehesinde konuyu sadece coğrafi şartlara bağlayıp, ne "çevre insanı yapar" önermesini esas alıp coğrafi determinizme kaymak, ne de "tabiat sunar ve insan kullanır" anlayışından yola çıkarak bir izah yapmak mümkündür. Kuşkusuz havası ve suyuyla Üsküdar, kendisine sığınan zevatın sükûnete ermesine katkıda bulunmuştur. Ancak burada başka sebepler de aramak durumundayız.

Hacı Bayram-ı Velî'nin insanı şehir isitiaresiyle tavsif ettiği meşhur şiirini hepimiz biliriz. Orada Çalab'ın iki cihan arasında yaratmış olduğu bir şehirden bahsedilir. Şâir kendi müdahalesi olmaksızın geldiği bu şehri, her hangi bir inkıtaa uğramaksızın sürekli bir yapılanma faaliyeti içerisinde görmüştür. Ancak bu görme, dışarıdan bir objeyi seyretme halinde tecelli etmemiş, şâir de her dem inşâ halinde olan o şehirle birlikte yapılmıştır.

Nâgehân ol şâra vardım
Anı ben yapılır gördüm
Ben dahi bile yapıldım
Taş u toprak âresinde

Şehri inşâ ederken, insan kendisini de inşâ eder, etkilerken etkilenir. Hacı Bayram'ın bu düşüncesini, çevrenin ve insanın birbirleri üzerinde icra ettikleri karşılıklı tesiri tespit sadedinde değerlendirmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle Üsküdar'ı bugün bize intikal eden tarihî mirasıyla inşâ eden, belki şehrin imarında ve iktisadî hayatında her hangi bir katkısı olmasa da sadece burada meskûn bulunarak şehrin sosyal ve kültürel inşâsına katkıda bulunan zevat, "taş u toprak arasında" aslında kendilerini, kendi dünyâlarını inşâ etmişlerdir. İnsanın kendini inşâsı, kendi dünyâsını kurması derken, kendi kendine yetkinliği mi öne çıkarıyorum? Hayır. İnsanın dünyası, başkalarıyla paylaştığı dünyadır. Paylaştığım şeyler benim ilgilerim, kaygılarım, umutlarım, hayallerim ve bizatihi beni ben yapan şeyler oluyor. Bu paylaşım, herkese ve her şeye yetişemediğime göre, bir muhît içerisinde oluyor. İnsanın muhîtiyle bağlantısı, pratik ve şahsi ilgileriyle oluyor. Daha doğrusu ilgilerimle ben oluyorum. İşte iç âleminin onarılması tabirinden kastımız da budur; ben olmam, kendi farkındalığıma ulaşmam. Bu bakımdan Üsküdar, Kâbe toprağı ve Belde-i Tayyibe nitelemesinden yola çıkarak söylüyorum, insanı kendisiyle buluşturan mahaldir.

Buradan yola çıkarak şu tespiti yapabiliriz: Bir şehir, kendisine sığınanı, yine kendisiyle buluşturamıyorsa; o şehir, diyâr-ı gurbettir. Bir şehre yerleşme fikri, ben de hep, Hacı Bayram'dan aldığım ilhamla bu cümleyi hatırlatır. Bunu şunun için söylüyorum, bazı şehirlere yerleşirsiniz, ama ilk fırsatta oradan kaçabilmenin hayalleriyle dolusunuzdur. Eğer ekonomik ve sosyal şartlar o şehirden ayrılmanıza imkân vermiyorsa, hep yerleşemediğiniz şehrin hayaliyle yaşarsınız. Bir fırsat bulur, kısa süreli de olsa o hayalinizdeki şehre giderseniz, sanki oranın gerçek sakini gibi hissedersiniz ve oradan her ayrılışınızda aslî vatandan ayrılışın burukluğunu duyarsınız. Şehirde insanı kendisiyle buluşturan şey, aidiyet duygusudur. Aidiyet duygusunun içerisinde, başta örf ve adetler olmak üzere, tarihi, ahlakı, sanatı, felsefe ve dinî düşünceyi bir arada görmek mümkünüdür. Demek ki şehir, içine doğan veya sonradan gelerek burada yerleşen insana bir zihniyet, bir kimlik, bir kişilik kazandırmış oluyor. Üsküdarlı olmanın ne gibi bir zihniyet, kimlik ve kişilik kazandırdığı hususu farklı bir tartışma konusudur. Ancak şu kadarını söylemek mümkündür, Üsküdar'da insanı kendisiyle buluşturan, ona bir zihniyet, kimlik ve kişilik kazandıran muhîtler vardı ki, insanlar buraya teveccüh ettiler. Nitekim Yahya Kemal'in "Uhrevî Üsküdar"[4] olarak nitelendirdiği, sahilden Karacaahmet'e değin, başta hazireler olmak üzere, türbeler ve mezarlıklardaki kısa bir yolculuk, Üsküdar'ı cazibe merkezi haline getiren muhîtleri tespit etmemize imkân verebilir.

Kefeçede'de İskender Baba Dergahı (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 153)

Üsküdar'da İrfânî Muhitler

Üsküdar üzerine düşünmek, biraz da bu muhîtler üzerine düşünmeyi gerektirir. Nitekim bu muhîtler, bir yandan Üsküdar'ı bir Osmanlı şehri, bir İslam şehri haline dönüştürürken öte yandan da bu şehrin sakinlerini ilim ve sanatın farklı dallarıyla buluşturarak onu "Üsküdar beyefendisi"ne dönüştüren ocaklardır. Bu muhîtleri, sosyolojik olarak, câmiden başlamak üzere, medrese, tekke, esnaf teşkilatları, mahalleler, diğer dinî cemaatler, etnik yapılar bakımından değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte bu muhîtlerin tümüyle birbirinden kopuk adalar olmadığını belirtmekte yarar vardır. Diğer bir ifadeyle, değerlerin öğretildiği ve duyguların terbiye edildiği bir muhît olarak tekkede ulaşılan bir idrak düzeyinin, zihni aydınlatan medrese muhîtinden yahut sosyal, iktisadi ve siyasi hayatın merkezlerinden kopuk düşünülmesi işimizi zorlaştıracaktır. Ancak burada, bir tebliğ sınırları dâhilinde, Üsküdar'ı bütün muhîtleriyle ele alabilme imkânına sahip değiliz. Bu sebepten, sadece "irfânî muhît" kavramıyla ifade edilen tasavvufî muhîtlere dikkat çekilecektir.

Sefine-i Evliyâ'da yaptığımız incelemede, Üsküdar'da irfânî muhît olarak nitelendirdiğimiz şu çevreler bulunmaktadır: Celvetîlik, Bektâşîlik, Nakşibendiyye,

Mevlevîlik, Kadiriyye'nin Enveriyye şubesi, Ramazâniyye'nin Râufiyye Kolu, Sa'diyye, Rufâiyye, Bayramiyye, Sünbüliyye, Halvetîliğin Sivâsiyye Kolu, Karabâşiyye, Nasûhiyye ve Uşşâkiyye. Buna ilave olarak Salim Yorgancıoğlu'nun *Üsküdar Dergâhları* adlı çalışmasında tespit ettiği gibi, Bedeviyye muhîtini de burada zikretmek gerekir.[5] Mamafih bu muhîtlerin öncelikle icrâ-i faaliyet ettikleri mekânlar tekkelerdir. Yorgancıoğlu'nun tespitine göre, 66 tane tekke bulunmaktadır. Bu tekkelerden büyük bir bölümünün yerinde bu gün, amiyane tabirle, yerinde yeller esmektedir. Bununla birlikte Üsküdar, geride kalanlarıyla da olsa, tekke mimarisi açısından önemli bir hazineye sahiptir. Bu tekkelerin muhîtlere göre dağılımı şöyledir: 17 Celvetî, 8 Nakşî, 7 Şa'banî ve Karabâşiyye, 5 Rufâî, 4 Bektâşî, 4 Halvetî, 4 Sa'dî, 2 Bayramî, 1 Cerrâhî, 1 Mevlevî ve 1 de Sümbülî şeklindedir.[6] Bu sayı, Üsküdar sicilleri ve vakıf kayıtlarıyla yeniden değerlendirilebilir. Fakat burada bizim dikkat çekmek istediğimiz husus, İstanbul'un hemen yanı başındaki bu şehirde, bu kadar çok sayıda tekkenin ve muhîtin bulunmasıdır. Bu da gösteriyor ki, Üsküdar, sûfiler açısından önemli bir cazibe merkezidir.

Her muhît, o muhîte hayat veren "pir", "mürşit", "müderris", "üstad" ve "hoca" gibi ifadelerle nitelendirilen kişilerin etrafında teşekkül eder. Burada, daha evvel Mustafa Tatcı'nın kullandığı bir kavramı dikkatlerinize sunmak isterim; o bir muhît inşâ eden şahsiyetleri "kültür çekirdeği" kavramıyla tanımlar.[7] Kültür çekirdeği, yol açıcı kişiler için kullanılan bir tabirdir. Bu kişiler, toprağa atılmış meyve çekirdeklerine benzerler. Bu bakımdan biz muhît derken, kültür çekirdeklerinin zaman içinde verdiği meyveleri kastetmiş oluyoruz. Diğer bir ifadeyle, Üsküdar özelinde konuşmak gerekirse, Aziz Mahmûd Hüdâyî, bir kültür çekirdeğidir. Bursa'dan Üsküdar toprağına atılmış olan bu kültür çekirdeği, burada gelişerek Celvetîlik adı altında başlı başına yeni bir muhîtin filizlenmesine imkân sağlamıştır. Bu muhît içerisinde yetişen şâirler, yazarlar, mûsikişinaslar, mimarlar, devlet adamları, esnaf ve sanatkârlar vardır. Bunların temelde varlık, ahlak ve bilgiye dair; aşka, hayata, ölüme, dünyâya ve âhirete dair Celvetî tekkesinde sohbet, devrân ve vird gibi halkalardan ulaştıkları düşünce düzeyini, içinde bulundukları meslekî ve sosyal zeminlere taşımaları kaçınılmazdır. Kezâ bu mesleki ve sosyal zeminlerde, farklı muhîtlerden süzülüp gelen bilgilerle karşılaşarak bir anlayışa ve idrak seviyesine ulaşmaları da mümkündür.

Bu cazibe merkezine damgasını vuran kişi hiç şüphesiz Aziz Mahmûd Hüdâyî'dir.[8] Nitekim onun etrafında oluşan muhît, sadece Üsküdar'da 17 ayrı tekke de hizmet vermiştir. Bununla birlikte yeni muhîtler inşâ eden daha başka kültür çekirdekleri de vardır. Burada yeni bir muhît inşâ eden kültür çekirdeklerinden biri Karabâş-ı Velî (ö. 1686)'dir. Ali el-Atvel ve Karabâş-ı Velî diye anılan Alâeddin Ali, Şabâniyye içerisinde Karabâşiyye adıyla anılan yeni bir şubenin müessisidir.[9] Bu muhîtten gelen Mustafa Ma'nevî (ö. 1702) ve Hasan Ünsî (ö. 1723) üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Yine bu muhît içerisinde gelişen Nasuhiyye'yi de burada zikretmek gerekir. Bu muhîtin piri olan Muhammed Nasûhî (ö.1718) aynı zamanda Üsküdarlı'dır.[10] Yine Üsküdar'daki bir başka kültür çekirdeği de Seyyid Ahmed Raûfî'(ö.1757)dir. Kendisi ve muhîti hakkında pek fazla çalışma

Kurban Nasuh Dergahı (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 178)

yapılmamış olan Raûfî, Ramazaniyye'nin kollarından Raûfiyye'nin piridir.[11]

Sefine'den öğrendiğimiz kadarıyla, Üsküdar sadece kültür çekirdeklerinin ekildiği yer değildir. Aynı zamanda farklı semtlere yeni kültür çekirdekleri de sunan bereketli bir havzaya sahiptir. Bu noktadan olmak üzere Cerrahiye adıyla, bugün de izi takip edilen bir irfânî muhîtin kurulmasına delalet eden Muhammed Nureddin Cerrâhî (ö.1721)'yi zikredebiliriz. Nureddin Cerrâhî, aslen Cerrahpaşalı olmakla birlikte, Üsküdar Tekkekapısı'nda dayısının konağında misafir iken Selâmî Dergahı'na giderek burada postnişin olan Ali Efendi'ye intisap etmiştir. Oradan aldığı feyizle yeni bir muhît inşâ etmiştir.[12] Üsküdar'daki irfânî muhîtlerde bulunup da içinde bulunduğu muhîtin merkezinde en üst dereceye ulaşan kişiler de vardır. Buna en güzel örnek Bahaeddin Veled Çelebi (ö.1953)dir. Üsküdar Mevlevîhânesi postnişinliğinde bulunan Veled Çelebi, bilahare Galata Mevlevîhânesi rehberliğine, oradan da Âsitâne-i Mevlânâ'da çelebiliğe yükselmiştir.[13] Keza Ahmed Celaleddin Dede de Üsküdar Mevlevîhânesi şeyhliğinden Galata Mevlevîhânesi şeyhliğine geçmiştir.[14]

Osmanlı Üsküdar'ında tekkeler, sadece tasavvufi öğretinin kazandırıldığı kurumlar değildir. Aynı zamanda kısmen okunan derslerle bir yandan medresenin, yapılan ibadet ve sohbetlerle câminin fonksiyonunun ifa eden mahallerdir. Bundan başka başta hat, tezhip, minyatür, ebru, cilt gibi süsleme ve kitap sanatlarının icra edildiği, şiir ve musiki meşklerinin yapıldığı yerlerdir. Ayrıca tekkenin faaliyetlerini destekleyen vakıflarla, sosyal ve iktisadi dayanışma merkezleridir.

Gece Üsküdar'dan Tarihi İstanbul'un bir görünümü

Dolayısıyla tekkeler irfânî muhît tanımı içerisinde en önemli merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buralarda belki bilim üretilmiyor, ama kültür ve sanat üretiliyor, bilgi popüler mahiyet kazanarak yaygınlaşıyor. Bir de Mehmet Ziyâ'nın *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*'inde dikkat çektiği gibi, tekkeler, aynı zamanda gezgin dervişlerin konakladıkları misafir hanelerdir.[15] Mehmet Ziya, bu tespitini Mevlevilikten yola çıkarak yapıyor. Diyor ki, bir Mevlevî dervişi hangi amaçla olursa olsun, eğer bir yolculuğa çıkmış ise, halkın kaldığı mekânlardan ziyade gittiği şehirdeki Mevlevîhâne'de misafir olurdu. Ayrıntılı bir araştırma yapılsa, herhalde diğer tarikatlara ait tekkeler de bu misâfirhâne olma hüviyetini haizdi. Mesela Hüseyin Vassaf, hayatı hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip olamadığımız Seyyah Hacı Ahmed Efendi diye maruf Hind asıllı bir Nakşî şeyhinin Üsküdar'a gelerek Selîmiye Dergâhı'nda konakladığını ve burada "dâr-ı cemâle" intikal ettiğini haber vermektedir.[16] Bundan başka, Sefine'den öğrendiğimiz kadarıyla, Kâdiriye'nin Müştâkiye kolundan şeyh Hacı Hasan-ı Şirvânî, İstanbul'a yaptığı seyahatte, Üsküdar'da konaklamış; burada bulunduğu dönemde, Abdurrahîm-i Ünyevî'ye hilâfet vermiştir.[17] Bunun anlamı şudur: Değişik yörelerden gelen gezgin dervişlerin uğrak yeri olan tekkeler, hem birer haber merkezidir, hem de farklı kültürlerin buluşma yerlerinden birisidir.

Tekke, dışarıdan bakınca, içine kapalı bir muhît olarak görülebilir. Oysa Celvetî Asitânesi örneğinde olduğu gibi, kimi dergâhlarda ya cami yahut da mahalle halkına açık mescit bulunmaktadır. Cami, tekkenin dışarıya açılan en önemli kapılarından birisidir. Nitekim kültür çekirdeği olarak nitelendirdiğimiz kimi sufi rehberlerin, kendi tekkeleri ve Camilerinin yanında, bizzat meşihat tarafından büyük camilerde kürsü şeyhi olarak görevlendirildiklerine de tanık olmaktayız. Meselâ Aziz Mahmûd Hüdâyî, önceleri Fatih camiinde, daha sonra da iskeledeki Valide Sultan Camii'nde Perşembe günleri kürsü şeyhi olarak görev yapmıştır.[18] Yine Bayramiyye-i Melâmiyye'den olup Halvetî muhît içerisinde görünen Yavsı-zâde Şeyh Muhammed Efendi, Üsküdar'da vaizlik yapmıştır.[19] Bazı rehberlerin de Üsküdar dışında halkı irşad için memur edildiğine tanık olmaktayız. Meselâ Nasûhiyye'nin müessisi Muhammed Nasûhî, her ne kadar Üsküdar'da mukim ise de, bizzat dönemin padişahı tarafından her salı halkı irşâd etmek üzere Eyüp Sultan Camii'nde kürsü şeyhi olarak görevlendirilmiştir.[20] Keza bazı rehberlerin de, daha Osmanlı döneminde, bizzat imam olarak camilerde görev yaptığı bilinmektedir. Mesela Ramazâniyye'nin kollarından Raûfiyye'nin piri Seyyid Ahmed Raûfî (ö.1757), Doğancılar yakınında bulunan Sinan Paşa Mescidi'nin imamı olarak görev yapmıştır.[21] Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Şu kadarını söylemek gerekir ki, kürsü şeyhliği için tekke şeyhi olmak şart değildir. Bununla birlikte kürsü şeyhlerinin bazılarının tekke şeyhlerinden seçilmesi, tekkenin irfânî bakışını halk ile buluşturma gayesi yatmaktadır.

Camilerde halkla buluşan irfânî bakış, kütüphanelerde ve medreselerde görev yapan rehberler aracılığıyla ilmi hayatla da buluşmuştur. Mesela Sa'diyye meşâyihinden Yusuf Zahir Efendi, Selimağa Kütüphanesi ve Süleymaniye Kütüphanesi müdürü olarak görev yapmıştır.[22] Bu kütüphanecilik görevlendirme, bilhassa

Üsküdar Mevlevihanesi

tekke ve zaviyelerin ilgasından sonra da devam edecektir. Keza irfânî muhît içerisinde bulun bazı zevatın, aynı zamanda ilmiyede ve askeriyede de görev yaptığına tanık olmaktayız. Mesela Fişne Mehmed Efendi (ö. 1583)'nin delaletiyle Halvetî-Şabânî muhîtte yetişen Şeyh Hızır b. İlyas (ö.1596) bunlardan biridir. *Sefine*'de Hızır b. İlyas'ın, Şemsi Paşa Camii ve yanında inşâ edilen Dâru'l-hadis ve Hankâhın meşihatında bulunduğunu ve bilahare Fatih Sultan Mehmed'le birlikte katıldığı Eğri Seferi'nde şehit olduğu zikredilmektedir.[23] İlginçtir Hızır b. İlyas'ın rehberi Fişne Muhammed Efendi de maktûlen şehid olmuştur.[24]

Hulâsâ Tanzimat'a gelindiğinde şehir, siyasi kültürel zemine paralel olarak değişmiştir. Bilhassa Fransız mimarisinin etkisinde yeni binalar yapılırken, yeni hayatlar da inşâ edilmiştir. Esasen Tanzimatla birlikte Üsküdar'daki irfânî muhîtlerin, genişlediğini söylemek de mümkündür. Bu cümleyi şu anlamda söylüyorum; cami, medrese ve tekke üçlüsüne, paşa konakları ve kahvehaneler de ilave edilmiştir. Keçeci-zâde İzzet Molla'nın "Kıble-i erbâb-ı meârif beyefendi" diye nitelendirdiği Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi'nin konağında olduğu gibi, Üsküdar'a sığınan bir kısım makam ve mansıp sahibi ehl-i irfânın konakları irfânî muhîtler için merkez haline dönüşmüştür.

Buna rağmen yenilik arayışlarında siyasi irade yönünü Batı'ya çevirdikçe, irfân arayışları da değişmiş; şehirle birlikte insan da dönüşmüştür. Bununla birlikte,

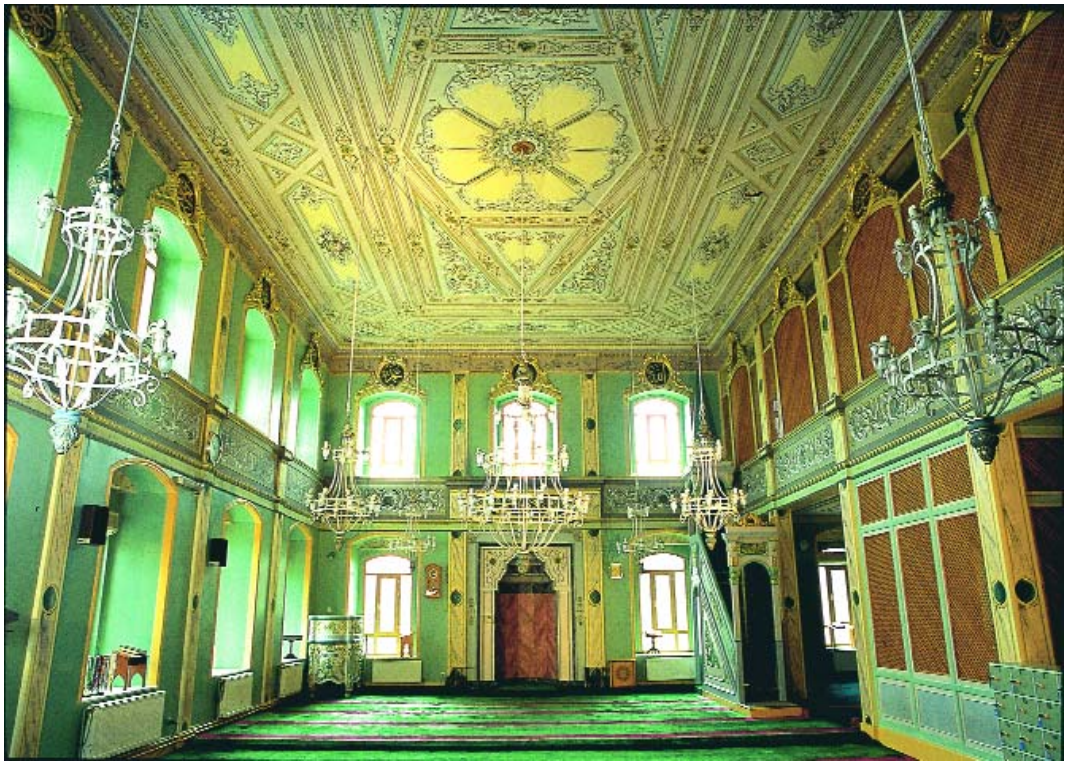

Hüdâyî Dergahının içinden bir görünüm

Hüdâyî'nin Karabâşî Velî'nin, Nasûhî'nin, Raûfî'nin ve bu tebliğde üzerinde durmadığımız Selâmi Ali Efendi (ö.1691)'nin çekirdekleriyle vücut bulan irfân çınarı, kâh bir Atar Dükkânı'na yahut herhangi bir dükkana, kâh bir kütüphaneye veya kitapçıya, kâh bir mûsiki meclisine ya da bir sanat evine dönüşerek varlığını korumuştur. Bu çınar kimi zaman Hâfız Ali Üsküdarlı'nın ve kimi zaman Kâni Karaca'nın sedalarıyla ses vermiştir. Şimdilerde ise, bir yandan Niyâzi Sayın'ın nefesinde varlığın mâna ve mahiyetini tefekkür ettiren bir ney sesine dönüşmüş, öte yandan da Ahmet Yüksel Özemre'nin sohbetleriyle maziyi yâdeder olmuştur. Hikmet Barutçugil'in ebru teknesinde, tarihte olduğu gibi, farklı renkleri buluşturmuştur. Dünyaya açılan bir ilim merkezi olan İSAM'la yine ilim ve irfân sahiplerinin sığınağı olmuştur. Velhasıl, bunca değişime ve dönüşüme rağmen Üsküdar'ın çınarları hâlâ serinliğini sunmaktadır… Ve Üsküdar; bir türlü gelip buralara yerleşemesem de, hâlâ cazibe merkezidir.

DİPNOTLAR

1 Eserin ilk iki cildi daha evvel yayınlanmıştı. Ancak bu tebliğde yeni yayın esas alınmıştır: Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I-V, (haz. A. Yılmaz-M. Akkuş), İstanbul 2006.

2 Yahya Kemâl'in Üsküdar düşüncelerine dair kısa bir okuma için bk. Murat Koç, "Yahya Kemal ve Bir Ulu Rü'yayı Görenler Şehri Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 482-488.

3 Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, Ankara 1988, s. 49.

4 *Aziz İstanbul*, s. 63.

5 bk. Sâlim Yorgancıoğlu, *Üsküdar Dergâhları*, İstanbul 2004. Ahmet Yüksel Özemre'nin gözden geçirerek yayına hazırladığı bu eser, Üsküdar'ın kültür tarihi için önemli bir kaynaktır.

6 Bu tespiti Yorgancıoğlu'nun verdiği bilgilerden yola çıkarak Özemre yapmaktadır. bk. *a.g.e.*, s. 5. Biz de *Sefîne-i Evliyâ*'nın taramasıyla aynı sayıyı teyit etmiş olduk.

7 bk. Mustafa Tatcı, *Elmalı'nın Canları*, İstanbul 2003, VII.

8 Burada Hüdâyî'nin oluşturduğu muhîte dair ayrıntılı bir tahlil yapmıyoruz. Nitekim Hüdâyî'nin eserleri, tesis ettiği muhîti ve vakfı konu edinen akademik çalışmalar yapıldığı gibi, eserlerinin bir kısmı da yayınlanmıştır. Konuya ilgi duyanlar için kapsamlı bir çalışma da 20-22 Mayıs 2005 tarihleri arasında Üsküdar Belediye'sinin himâyesiyle gerçekleştirilmiştir (bk. *Aziz Mahmûd-ı Hudâyî Uluslarası Sempoz - yum Bidirileri-20-22 Mayıs 2005*, I-II, İstanbul).

9 *Sefine*, IV, s. 26-29. Ayrıca bk. Kerim Kara, *Kabaş Velî: Hayatı, Fikirleri ve Risâleleri*, İstanbul 2003.

10 *Sefine*, IV, s. 51, 53. Ayrıca bk. Mustafa Tatçı , *Üsküdarlı Muhammed Nasuhi ve Divanı*, İstanbul 2004.

11 *Sefine*, V, s. 62. Raûfî'nin hakkında kısa bir okuma için bk. Mehmet Cemal Öztürk, "Hazret-i Pîr Seyyid Ahmed Raûfî el-Üsküdârî Hayatı ve Eserleri", *Üsküdar Sempozyumu- I 23-25 Mayıs 2003-Bildiriler*, İstanbul 2004, s. 404-421; Ayşe Yıldız, "XVIII. yy. Şairlerinden Raûfî'nin Mutasavvıf ve Şair Kimliği", *a.g.e.*, s. 422-434.

12 *Sefine*, V, s. 43-44. Nureddin Cerrâhi hakkında bk. Mustafa Özdamar, *Gönül Cerrahı Nureddin Cerrahi ve Cerrahiler*, İstanbul 1997.

13 *Sefine*, V, s. 184. Son asır Türk kültür ve edebiyat tarihinde olduğu kadar siyasi tarihinde de önemli bir yere sahip olan Veled Çelebi'nin irfânî yönünü öne çıkartan ciddi bir eser telif edilmemiştir. Çelebi ailesinin bir üyesi olan Nevin Korucuoğlu'nun Veled Çelebi İzbudak (Ankara 1994) onun hayatına dair önemli bilgileri içermekle birlikte, bu yönünü tam olarak ortaya koymamaktadır.

14 *Sefine*, V, 184.

15 Mehmet Ziya'nın bu kitabı, son dönem Osmanlı şehirleri için önemli bir kaynaktır. Bu eserin görsel malzemeleri güncellenerek yeniden yayınlanmasında fayda vardır. bk. Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul 1328.

16 *Sefine*, II, s. 301.

17 *a.g.e.*, I, s. 156.

18 *a.g.e.*, II, s. 591.

19 *a.g.e.*, III, s. 346.

20 *a.g.e.*, IV, s. 55.

21 *a.g.e.*, V, s. 62.

22 *a.g.e.*, I, s. 462.

23 *Sefine*, IV, s. 17.

24 *a.g.e.*, IV, s. 17.

Üsküdar'da Zaman Perspektifi İçinde İnsan ve Kültür Dinamizmi

PROF. DR. SAMİ ŞENER
Sakarya Üniversitesi

Giriş

Üsküdar, yılların zaman programı içerisinde gelişen ve belirli bir kültür ve insan tipini oluşturan İstanbul'un en müstesna bölgelerinden biri. Bu ilçe, İstanbul ismi ile belki de en fazla dile getirilen ve onun gerçek bir parçası olabilmiş nadide bir eser gibi tarihe not düşmüş ve bağrında onbinlerce önemli olayı saklayan esrarlı ve o ölçüde güzel bir hatıralar yumağını oluşturmuştu.

Selçuklu ve Osmanlı dönemi ile birlikte bu müstesna köşe, hac kafilelerinin de hareket noktası olmuş ve Kâbe ile bir ünsiyet kurulmuştur. Daha sonra, Üsküdar'ın bir Kâbe toprağı sayılmasına kadar, bu manevî iklimin bir parçası kabul edilmesi ve adına "Belde-i Tayyibe" (Güzel Belde) denmesi de bir başka özelliği. Kâbe'ye giden selamın peygamber-idi şanımın davetine icabetin ilk adımıdır. Üsküdar Kâbe toprağına ulaşılan ilk nokta olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, Anadolu'dan Avrupa'ya sefere çıkmış herkes, peygamberiyle aynı toprakta yatmak için Anadolu'ya gömülmeyi vasiyet etmiştir. Böyle bir mânevî düşünce, hem Osmanlı Türk insanını ve hem de onun bir nevi mâneviyat bahşettiği Üsküdar'ı, daha anlamlı ve esrarlı bir mevkiye sokmaktaydı.[1]

Osmanlı Devleti zamanında Üsküdar'ın ticarî bir kavşak noktasında bulunduğunu, Suriye, Mezopotamya ve Asya'nın diğer yerlerinden gelen tüccarların toplanma yeri olduğunu, birçok yerel üretimleri gerçekleştirdiğini, çeşitli milletlerden insanların bir arada yaşadığını, zengin ve mamur bir yapıya kavuştuğunu ve bir kent olarak algılandığını görüyoruz.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı orduları Anadolu'ya buradan hareket ederdi. Padişah ve serdarların otağı burada kurulurdu. Hükümdar, muhteşem bir törenle Topkapı Sarayı'ndan hareket ederek Üsküdar'a geçerdi. Önünde alay

Karacaahmed Mezarlığı (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 264)

sancaklarının dalgalandığı otağda bir kaç gün oturduktan ve seferî kuvvetlerin resm-i geçidini seyrettikten sonra ordu ile hareket ederdi. Osmanlı ordusu, Haydarpaşa Sahrası'nda toplanır ve hareket edeceği zaman, büyük kazanlarda, Gaziler Helvası denilen nefis bir helva pişirilerek askerlere dağıtılırdı. Sefer dönüşü, ordu zafer kazanmışsa, bu helva yine pişirilirdi.[2]

Bir zamanlar Osmanlı merkez yönetimine uzak; fakat memleketin yakın bir taşrası olan bu belde; müstesna mevkisi, yeşil dekoru ve ağaçlıklı tepeleri ile herkesin ilgisini çeken bir özelliğe sahipti. Bu yüzden, padişahların ve yüksek rütbeli devlet adamlarının belki de ilk yazlık köşkleri, av bölgeleri Üsküdar'da kurulmuştu. Ayrıca, bölge sebze ve bağlıklar, meyva bahçeleri açısından önemli bir şöhrete sahipti.

Üsküdar'ın yeşili, kır ve dinlenme yeri olma özelliğini daha çok uzun yıllar devam ettirdiğini, Üsküdarlı bir ilim ve gönül adamından dinliyoruz:

"Her taraf, ağaçlar arasında kaybolan ahşap evler ve konaklarla doluydu. 'Çocukluğumun Üsküdar'ında hatırladığım tek betonarme bina, Şemsipaşa (Kuşkonmaz) Camii yanındaki 'reji' binası denilen, İnhisarlar İdaresi'nin (Tekel'in) tütün işleme binası ve deposu idi; kesin bilemiyorum ama, belki Ömer Kenan Eczahanesi de betonarmeydi.

Bülbülderesi ve Çavuşderesi vadilerindeki büyük bostanların yeşilliği göz alabildiğine uzanır giderdi. Bu bostanların bilhassa marulları, kıvırcık salataları, lahanaları, pırasaları ve ıspanakları pek lezzetliydi. Bu vadilere isimlerini vermiş olan derelere herhalde en az bir ya da iki asır önce kurmuş gitmişler, fakat isimleri yadigar kalmıştı. Çocukluğumda Çavuşderesi vadisinde üstü açık bir lağım akmaktaydı. Tanzimat dönemi adamları Çamlıca'yı çok sever ve buranın bayındırlığı için çalışırlardı. Büyük Çamlıca, Kısıklı, Küçük Çamlıca, memba suları ve bu sularının tadı ve güzelliği ile gönülleri kendine çekerdi."[3]

Üsküdar ve birçok yer, tarih şuuru ve geçmiş saygısı olmayan kişi ve kurumların ihmali ve düşüncesizliği ile birçok değerini, zamanın ve iklimin yıpratıcı etkisi ile bir bir kaybetme talihsizliğine uğradı. Bu konuda, bir araştırmacının şahidliğini dinleyelim: "Bu arada, bir açık hava müzesi olan Karacaahmet Mezarlığı'nın mevcut adalarını taradım. Toprağa gömülü olanlar hariç bütün şâhideleri okudum. Bazı şeyh şâhidelerinin resimlerini çekmek icab etti. Fakat ne yazık ki, yarıdan fazlasının yok edildiğini hayretle gördüm ve çok üzüldüm."[4]

Tarih'te Üsküdar

Tarih, zaman şeridi içerisinde akarak; geçmişin bilgilerini insanlığın emrine sunarak, geleceğe daha iyi uzanabilmelerine imkân verir. Tarih, zaman ile kendini bu uzun yolculuğa hazırlar. İnsan ve kültürün birbirine muhtaç olması gibi; tarih de zamana ihtiyaç duyar ve olayların mukayesesini yaparak insanlığın tüm büyük ideal ve arayışlarının destanını yazar. Üsküdar, yedi dağın dere ve tepesi üzerine kurulmuş, dokuzbin kadar bağı, bahçeli, yalılı evler ve diğer imaretlerle süslü büyük bir şehirdir. Asıl ismi Eskidar'dır ki, meşhur bir yanlış olarak Üsküdar derler. Üsküdar denilmesinin sebebi de Seyid Battal Gazi'nin Üsküdar bahçesi yanında Harunü'r-Reşid'in çadırı önünde yaptırarak oturduğu yerlerdir. Üsküdar, mukaddes bir belde olup bütün Anadolu, Arap, Acem, Hind, Sind ülkelerinin geçididir. Bu bakımdan limanı gayet büyük bir şehirdir.

Bizanslılar döneminde, önemli bir ticaret ve konaklama merkezi olan Üsküdar, çeşitli zamanlarda büyük ülkelerin istilasına ve yağmasına uğramıştır.

Arapların birçok defa kuşatma girişiminde bulunduğu Kostantinapolis'te karadan ve denizden gelen müslüman askerlerin ilk hedefi ve karargahı Üsküdar olmuştur. Abbasilerden Harun Reşid, halife olmadan Üsküdar önlerine gelmiş ve her yıl burada kalmıştır. Halife Harun Reşid daha sonra, çok büyük bir ordu ile İstanbul'u kuşatmıştır.

Kaynaklar, Seyyid Battal Gazi'nin Üsküdar'da Kız Kulesi'nin karşısındaki tepede konaklayıp, bağ ve bahçeler yetiştirdiği tarihî kayıtlardan bilinmektedir. Battal Gazi'nin Üsküdar'ın herhangi bir yerinde yağma ve yıkma yapmadığı dikkati çekmektedir. Yine Danişmendlilerden Turasan Bey'in Üsküdar'a kadar geldiğini, Alemdağı'nda bir kale yaptırdığını ve Bizanslılar'la çarpışırken kalesinin önünde şehid düştüğünü yazmaktadır. Sultan Turasan, Anadolu'nun fethinde

kahramanlıklarıyla tanınmış bir kumandandır ve halk muhayyilesinde, bir şeyh, bir veli olarak derin izler bırakmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre, Alemdar Türbesi, Üsküdar'ın Alemdar köyünde, Alemdar tepesinde idi. Halk öteden beri buna Alemdar Baba Türbesi diyordu. Nezirler yapılır, kurbanlar kesilirdi. Burası aynı zamanda Üsküdar'ın bir mesiresi ve avlağıydı.[5]

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Battal Gazi'nin Üsküdar için, "Ya İlahi, burayı Muhammed ümmetine nasib et ki, mamur olsun." diye dua ettiği zikredilmektedir. Bu olaydan anlaşılıyor ki, Türk-İslâm medeniyetinin en önemli özelliklerinden biri de, yerleşim yerlerinin imar edilmesi ve yaşanabilir bir niteliğe kavuşturulmasıdır. Bu dua, bize müslüman Türk medeniyet anlayışının çok önemli bir hedefine işaret etmektedir. O da, müslümanların bir yere sahip oldukları zaman; orayı imar edip, insanların yaşayışlarına en uygun hale getirme çabasına girmiş olmalarıdır. Nitekim, Üsküdar'ın daha sonraki yıllarında bu duanın isteğin ötesinde bir yaşama tarzını nasıl da bu mekâna yansıtılmış olduğunu görebiliyoruz. Sultan Orhan'ın 1348'de kayınpederi İmparator 6. İonnes'i ziyaret etmek için Üsküdar'a geldiği ve ailesiyle beraber şimdiki Kız Kulesi'ne hâkim bir noktaya büyük bir otağ kurduğu bilinmektedir.[6]

Osmanlı kurumlarının, birbirleriyle dayanışma ve işbirliği etmiş olduğunu bir medeniyet idraki olarak açıklamak yanlış olmayacaktır. Nitekim, bir dinî kurum olan tekkelerin, devletin yayılma, kültürleşme ve güvenlik alanında da önemli bir rol üstlendiğini çokça görebilmek mümkündür.

Bir fütüvvet yolu ve terbiyevî bir esnaf kuruluş olan Ahiler, o dönemlerde Osmanlılar'ın gözcülük görevini yerine getiriyorlardı. Gözcü Baba Tekkesi'nin şeyhine, resmen Bizans'ı gözetlemek vazifesi verilmişti. Bugünkü Göztepe mevkiinin isminin Gözcü Baba'dan geldiği söylenmektedir.

Fatih devrinde Üsküdar'ın yeniden kurulduğu söylenebilir. Salacak'ta kendi adıyla anılan bir mescid yaptırmış ve Üsküdar'ın ilk mahallesi ortaya çıkmıştır. Üsküdar bu zamana kadar bir asra yakın Türk kontrolünde bulunmasına rağmen, daimi bir yerleşim gerçekleşememiştir. Fatih Sultan, Üsküdar'a Anadolu'dan Türk halkı getirerek buraya yerleştirmiştir. Bizanslılar zamanında sınırlı ve sönük bir kasaba olan Üsküdar, bir Krizepolis olmaktan çıkmış, camileri ve saraylarıyla İstanbul'un karşısında ona benzer bir karakter almış kıyıdan Çamlıca tepelerine kadar uzayıp yükselmiştir.

Üsküdar'ın hicrî onikinci asırda, İstanbul'un dört önemli kadılıklarından biri olduğunu, bazı devlet fermanlarından anlamak mümkündür. Böylece Üsküdar'ın idari bölümlemenin önemli birimlerden birini teşkil ettiği görülmektedir. Çeşitli sosyal, hukuki ve idari fermanlarda; İstanbul, Galata, Haslar ve Üsküdar kadılıkları zikredilmektedir.[7]

Üsküdar'ın bakkal, ekmekci, arpacı ve nailbendler ve diğer meslekleri tarafından yapılan müracaat ile, avârız-ı dîvâniye ve tekâlif-i örfiyeden muafiyetleri, Osmanlı ordularının konaklaması esnasında askerin ihtiyaçlarını karşılamaları dolayısıyla kabul edildiğine dair ferman, kendilerine vergilerden muafiyet taşıdıklarına dair belge verilmesiyle bilinmektedir. Bu durum Üsküdar esnafının

Üsküdar Meydanı'nın hareketli günlerinden biri (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 202)

özel bir görev yaptığını gösteren ve Üsküdar'ın bir sınır beldesi rolünü oynadığına işaret olmaktadır.

Üsküdar'da Sosyal Hayat

Üsküdar; zamanın muhteşem dekoru içerisinde tarihin şahitliği ile, insanın en büyük hedefi ve macerası olan kültür hazırlama çabalarının en fazla yoğun olduğu Anadolu'nun, çok değerli bir mekânıdır. Burada kültür güzel insanların sadece hayat hikâyesini anlatmaz; aynı zamanda onların destansı iş ve eylemlerine ait kurumları ve hatıraları içinde barındırır.

Üsküdar'da yerleşen halkın sosyal ve etnik kökeni, diğer şehirlere benzemekte ve Osmanlı devletinin siyasi ve sosyal dokusunun ana örneklerini bünyesinde toplamaktadır:

"Şehirde yetmiş mahalle İslâm, onbir mahalle Rum ve Ermeni, bir de Yahudi mahallesi vardır. Frenk yoktur. Şehrin etrafında kale dahi yoktur. Şehir ahalisinin şeyhülislâm tarafından tayin olunan hâkimi beşyüz akçe payesiyle getirilen molladır ki, yüz adamı ile hükümet eder. Bütün eyaleti köylerdir. Beş nâibi vardır.

Üsküdar ahalisi birkaç sınıftır. Bir sınıfı, askerî sınıfın ayan ve eşrafıdır ki, çeşitli kıymetli kumaşlar giyerler. Bir sınıfı ulema ve salihlerdir. Bir sınıfı fakirliğe kanaat etmiş, Kisudar Mahmut Efendi fukaralarıdır ki, pekçoktur. Bir fırkası gemiciler, kayıkçılar, bir fırkası sanat ehlidir. Bu sınıfın elbiseleri iktidarlarına göre kapama, dolama, feracedir. Bu halkın çoğu Anadolu tarafından gelme ve lisanları Türk'tür. İçlerinde ehl-i dil, fasih, beliğ, bilgin ve şairleri vardır."[8]

Üsküdar, başlangıçta müslümanların az olduğu bir insan mozayiğine sahiptir. Bu durum, şehirdeki müslüman Türkler'i daha hassas, daha tutarlı bir kültürel duyarlılık içerisine sokmuş olabilir. Nüfus, zaman içinde müslümanların çoğalıp hâkim hale gelmesine yol açar. Fakat, şehrin müslüman olmayan diğer kesimleri de, tabii bir kültürleşme ile bu büyük kitleye yaşayış uyumu göstermekte tereddüt etmez.

Üsküdar, her ne hikmet ise büyük ilim ve gönül insanlarının yerleştiği ve hizmetlerini sunduğu büyük bir ârifler topluluğunu bünyesine almıştır. Bu durum, bura halkının da yaşayış, tutum ve ilişkiler düzenine önemli ölçüde şekil vermesine ve kültürün dinî ve ahlâkî motifini belirgin bir şekilde biçimlendirmesine yol açmıştır.

Aşağıdaki şiir, Üsküdar'ın çok farklı yönlerini ortaya koymakta, bu beldedeki manevî ve ahlâkî faziletlerin büyüklüğünü ve güzelliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Üsküdar'ın tabiî ve mimari yerleşim itibariyle de nadide bir mekân özelliğine sahip olduğu anlatılmaktadır:

Her zâir bu mekânda manevî bir zevk tadar
Sırlı evliyaullah beldesidir Üsküdar,
Pek çok ulvi vasfa da gizlice olmuş medar,
Hakiki ehl-i hâlin makamıdır Üsküdar.
Üç "Sinan Camii"ni hangi ilçe hamildir?
Bu, Üsküdar'a mahsus vedia-i cemildir.
Bunca konak ve yalı başka nerde bulunur?
Bu medeniyet ancak Üsküdar'da korunur.
Adab-ı muaşeret buradan etti intişar,
Burada otururdu şâir, edip, müsteşar.
Türk, Ermeni, Yahudi, Acem ve Rum ahali
Muhabbetle yaşardı Üsküdari bir hali.[9]

Gerçekten de Üsküdar, kısa zamanda tabiî güzellikleri, bereketli meyva ve sebze bahçeleriyle, denizle bütünleşmiş kimliği ile özellikle zengin, asil ve yüksek rütbeli devlet görevlilerinin toplandığı üst bir tabakanın mekânı oluvermiştir. Dolayısıyla böyle bir mekânın zevk ve ihtiyaçları, Üsküdar'ı çok kısa bir zamanda önemli bir kültür ve sanat merkezi haline getirivermiştir. Şehrin din ve mâne-

viyat açısından yoğun bir bölge olmasını Üsküdar'ın İslamlaştırılması ile ilgili dönemdeki siyasi ve kültürel yatırımlara bağlamak mümkündür.

Atları bakımlı, faytonlar temiz ve fayton sürücüsü efendi, dürüst. Üsküdar'ın o berrak İstanbul şivesi var. Kuşatmış insanları nezaketin tülbendi. Bahsedilen bir bakış gönüllerde depreniş kalplerde şimşek çakış... Tarihçiler yıllarca Balkan boylarında şehit düşmüş askerlerin gömülmek üzere kayıklarla Sarayburnu'ndan Üsküdar sahillerine taşındıklarını nakledeler. Mütevazı Anadolu kültürü İstanbul'dan önce Üsküdar'a yerleşmiş. O gün bugün mekânı burası olmuş. Üsküdar'a gelen Miss Pardoe Üsküdar için "Kalabalık tepelerin üstündeki tahtına kurulmuş olan ayaklarının dibinde kıyıları saraylarla bezeli boğazın gümüssu suları akan 'şehirlerin melikesi' önümdeydi işte." der.[10]

Eski Üsküdar'a yetişmiş olanlar o günleri anlatırken adeta canlı bir varlıktan söz ederler. Bu şehrin ruhu, endamı, duyguları, kaprisleri, sesi, rengi, tadı vardır. Uygunsuz bir davranış gördüğünde size küsebilir. Mübarek sabahlarda sevinçlidir. Yalnızlarla sohbet eder, yoksullara sahipsizlere kol kanat olur.

Kelimeler içinde bu şehri en iyi "tevazu ve huzur" ifade ediyor. Gösteriş yok. Komşuluk, yardımlaşma, iyilik, güzellik, fedakârlık, samimiyet gibi geleneksel insanlık erdemleri öne çıkıyor. Bir de bunlar sırrını anlayana açan bir perde ile gizlenmiştir. Hayrettir! O devirde Üsküdar esnafının teraziyi hiç dengelememek gibi tuhaf bir âdeti vardı. Manav Hasan Efendi amca da ne tartarsa da tartsın, tartılan kefenin kefesi daima ağır basardı. Tartılan ister patlıcan, ister domates, ister pırasa, ister kereviz olsun, terazi tam dengelenmiş iken tartılan tarafa bunlardan bir adet daha artırılırdı. Çıplak et, tartıldıktan sonra ambalajlanırdı. Esnaf haramdan korkar, bunun içinde "Betim bereketimdir" diyerek müşteriye daima bir nebze mal tutardı.[11]

Dostluk, komşuluk münasebetleri kuvvetliydi. Millet akşam yemeğinden sonra eşini dostunu ziyarete giderdi. Üsküdar ve civarı aslında bir su beldesiydi. Küçük Çamlıca suları ile Tomruk suyu pek sevilirdi. Üsküdar'ın hali vakti yerinde sakinlerinin mahdut bir bölümü, yazları sayfiyeye taşınırlardı.

Üsküdar'ın itinin, kopuğunun, serserisinin, meczubunun dahi bu beldeye mahsus bir edebi ve nezaketi vardı. Önemli bölümü esrarkeş olan balıkçıların ve boş gezenin boş kalfası tabir edilen kimselerin yurdu, Balaban semtiydi. Bitirim takımı bir hanımı, mevcudiyetleri dolayısıyla daha rahatsız etmemek için ya yan sokaklara çekilirdi, ya da sigaralarını söndürerek veyahut da hiç değilse arkalarına saklayarak edeben sokağa yan dönerlerdi. Bugün Üsküdar'ın tarihteki kimliğinin, maddî/araçsal yansıması olan mekân algısı, tasarım ve inşası kendisini yeniden üreterek dönüştürememiş, bireysel ihtiyaçları karşılayan ev, konak-sokak tasarım ve inşası büyük oranda kaybolmuş, toplumsal ihtiyaçları karşılayan ortak mekânları ise sosyolojik fonksiyonu olmayan seyirlik eserler olarak bir kenara atılmış veya ortadan kaldırılmıştır.[12]

Altunizade'de, Kısıklı'da, K. Çamlıca'da, Acıbadem'de dolaşırken gördüğümüz, bahçesinde evcil hayvanların beslendiği, meyve ağaçları ve çeşitli çiçeklerle bezeli, cumbalı ya da cumbasız ahşap evler ve konaklar bir yaşam biçiminin, bir

dünya anlayışının ürünleriydiler. Yazık ki, çok kısa zamanda tüm bu yaşam biçimi ve onun görüntüleri gözlerimizin önünden silinip gitti. Ahşap konaklardan çok azı, çevresindeki doğal dokusunu tamamen kaybetmiş bir şekilde, betonarme içerikleri ve ahşap görüntüleriyle yenilenmiş olarak kendini günümüze taşıyabildi.[13]

Kültür ve Medeniyet Eserleri

Bir toplumun kültür ve medeniyeti, ortaya koyduğu yaşama felsefesi ve bu yaşama tarzını sürekli kılan sosyal, hukuki ve fizikî eserleri ile gösterebilme imkânına sahip olur.

Üsküdar, gerçekten de sosyal dokusu, tarihî kimliği ve çok yönlü sosyal müesseseleri ile, büyük bir medeniyetin zengin mirasına sahip olan ender yerlerinden biridir. Aradan çok uzun bir dönem geçmesine ve birçok eseri yok etmesine rağmen; tarihî eserler, yüksek bir hayat anlayışının ve devlet organizasyonunun varlığını gösterebilmektedir. Eserden müessire ve o müessirlerin anlayışına ulaşmak mümkün olabilir.

Üsküdar medeniyet eserleri bakımından İstanbul'un en zengin ve çeşitlilik gösteren bir ilçesidir. Buradaki cami, türbe, çeşme, hamam, kervansaray, tekke ve benzeri tarihî eseri saymak böyle bir çalışmanın içine sığmayacak derecede imkânsızdır. Ama zengin bir sosyal hayatın izlerini sürmek açısından farklı fonksiyonlar taşıyan kurumları ve onların rollerini kısaca ele almak gerekiyor.

Miskinler Tekkesi

Cadde üzerinde şehir dışında bir tekkedir. Bütün miskinler burada kalıp sadakalarla geçinirler. Şehir içinde bir miskin haber alınsa derhal aman vermeyip tekkelerine getirirler. İsterse ayan ve eşraftan olsun, hiç dinlemezler. Ellerinde padişah emriyle cebren alıp evine götürürler. Çünkü cüzzam illeti bulaşıcıdır diye şehir içinde durmak yasaktır. O yüzden her şehrin dışında ayrıca miskinhâneler vardır ki, miskinler (cüzzamlılar) kimse arasına karışmayıp ayrıca bulunurlar. Halkın merhametini çekmek için bu müesseseye dinî bir vasıf verilmiş ve bu cihetten tekke denmiştir. Resmî ve hususî tasavvuf tekkeleriyle bir alâkası yoktur. Miskinler tekkesi, bir bakıma hastane fonksiyonunu yerine getiren; önemli ve gerekli bir kurum olarak toplumsal ihtiyaçlara cevap veren bir kurum olarak tarihî ve sosyal ve sağlık hizmetine yönelik rolünü yerine getirmiştir.[14]

Kervansaraylar

Misafirperverlik ve misafire ikram anlayışı, İslâm kültürünün yerleştirdiği bir anlayış olup sosyal bir dayanışma kurumu olabilecek genişlik ve fonksiyona

Mimar Sinan'ın yaptığı Çarşı Hamamı'nın bugünkü hâli

ulaşmıştır. Kervansaraylar, bu misafirperverliğin, uluslar arası ve ulusal boyutlardaki kurumlarıdır.

Evliya Çelebi, Üsküdar'da onbir kadar misafirhane bulunduğunu belirttikten sonra "Birisi iskele başındaki camiin iki tarafında, deniz kıyısında yüzer ocaklı, yüzer tavla at alır kervansaraydır ki, güya sağlam bir kaledir. Baştan başa kurşun ile kaplıdır ki, gelip gidene minnetsiz evdir. Mihrimah Sultan hayratıdır." demektedir.[15] Misafirhane ismiyle de bilinen kervansaray, bimarhane ve imaret binalarıyla, Bağlarbaşı Caddesi arasında uzanan büyük bir yapıdır.

Kervansaray, İslâm medeniyetinin yolcuya ve yolda kalan kimsenin zorluklarını gidermek üzere geliştirilmiş; bu hizmeti yürütürken de, imkânı olmayan insanı da düşünerek, bu gibi insanlardan ücret almayarak sosyal bir anlayışı ortaya koymuştur.

Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi

Üsküdar'ın müstesna ilim, gönül ve kültür sembollerinden Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri; hizmet felsefesi ve anlayışı ile büyük bir kurumsal yapı oluşturması açısından örnek bir külliye halinde fonksiyon görmüştür.

Cami, imâret, türbe, kütüphane, hünkâr mahfili, çeşme, derviş hücreleri, şeyh evi, fırın ve muhtemelen bir hamamdan oluşan bu güzel külliye, Üsküdar'ın yüksek bir semtinde yapılmıştır. Onbin metre karelik çok geniş bir alana yayılan bu manzumeye, Hüdâyî Mahmud ve Aziz Mahmud sokaklarına açılan avlu kapılarından girilir.

Aziz Mahmud Hüdâyî külliyesi, tasavvuf ile ilmin; hizmet ile eğitimin; bilgi ile mânânın kaynaştığı bir hizmet geleneğini ortaya koymakta ve günümüze

yönelik, çok yönlü bir yaşama felsefesinin hassas ölçülerini sunmaktadır. Aynı zamanda, sivil insiyatif anlayaşının güçlüğünü ortaya koymaktadır.

Gülfem Hatun İmâreti

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde, Mihrimah Sultan imareti ile Orta Valide imareti dediği bu imaretten bahsederken şöyle demektedir:

"İskele başındadır. Ay ve sene, sabah ve akşam, gelene gidene, saraylarda oturanlara hergün iki defa birer bakır tepsi ile bir tas buğday çorbası, birer ekmek ve her gece birer mum ve her at başına bir yem sadakası vardır. Üç günden fazla misafir kalana vermezler. Vakfedenin şartı böyledir. Orta Valide imâreti de bu tertip üzere olup Cuma gecesi zerdesi, pilâvı vardır ki, fakire, yaşlıya ve gence boldur. Cemi hademeleri olan 800 adam gelip muayyen rızıklarını alırlar. Büyük bir vakıftır."[16]

Kanuni Sultan Süleyman'ın cariyelerinden Gülfem Hatun, bir servet bıraktı. Yıllık geliri, 250.000 riyal altını buluyordu. Bununla beraber eli sıkı bir kimse değildi. Çevresindeki insanların pek çoğuna yardım ederdi. Her yıl Recep ayında, kıyafet değiştirerek hapishaneleri dolaşır, katillerin dışında bütün mahkumları sevindirirdi. Bu yüzden ölümüne üzülenlerin sayısı pek çoktu. Bir halk rivayetine göre, Gülfem Hatun, Sultan Süleyman'ın en beğendiği cariyesi imiş. Birçok geceler onu yanına alırmış. Yine bir gün nöbet sırası kendisine geldiğinde, nöbetini para karşılarında başka bir cariyeye satmış, çünkü yaptırdığı camiinin yapımına para lâzım imiş.

Sultan Süleyman'ın onu cezalandırmasının arkasından, hastalanıp vefat etmiş. Gülfem Hatun'un zengin bir kadın olduğu yukarı da söylenmişti Bunu, Manisa muhasebe kayıtlarından anlıyoruz. Defterdeki kayıtlardan; bu şehirde, Göktaşlı ve Çaprazlar mahallelerine yaptırdığı iki çeşme ve bir mektep için İstanbul'da vakıf dükkânlar; Üsküdar'daki cami için de Manisa'da 30 dükkân vakfettiği anlaşılmaktadır.

Topluma ve düşkünlere yardım ve koruma geleneği, o kadar tabiî bir davranış ve eylem haline gelmiştir ki; bir padişah cariyesinin bile, en az birkaç tane ciddi eser yaptırıp; bu kurumların devamını sağlayacak bir vakıf gelirini de hazırlayıp yaptığı hizmeti ölümsüzleştirdiğini hayret ve hayranlıkla görebiliyoruz.

Hamam

Hamamlar, Türk-İslâm temizlik geleneğinin, sosyal ve kurumsal plandaki önemli örneklerindendir. Hamamlar, çeşitli hizmet alanlarına yönelik inşa edilmişlerdir. Üsküdar'da bu özellikte olan hamamları görebilmek mümkün olmuştur. Kuzguncuk Hamamı kuzgunlara, Eski Valide Hamamı yolculara, Orta Valide Hamamı gariplere, Kösem Valide Hamamı köselere, Arslan Ağa Hamamı avcılara, Kasapbaşı Hamamı kasaplara, Hacı Pafla Hamamı hacılara, Türbedar Hamamı mezarcılara ve Kadıköy Hamamı bağcılara aitti.

Eski Üsküdar'dan bir kesit

Hamamların bu çeşitliliği, hayata gerçekçi bir şekilde bakabilen ve insan ihtiyaç ve kültürünün özelliklerini dikkate alarak, bir grubun diğerinden rahatsız olmamasını sağlamayı ihmal etmeyen derin ve ince bir düşüncenin varlığını ortaya koymaktadır.

Menzilhane

Menzilhane, konak mevkii anlamında kullanılan bir deyimdir. Üsküdar menzilhaneler açısından da zengin bir yerdir. Posta işini gören Tatarlar, konak yeri vazifesi gören menzilhanelere inerler, orada geceledikleri gibi atlarını da orada bulunan atlarla değiştirerek yollarına devam ederlerdi. Menzilhane, bir nevi gizlilik ve özel ilgi ve ihtimam isteyen bir hizmetin; kendisine has nitelikte bir konaklama ve hizmet anlayışına cevap vermesinin örneğini teşkil etmektedir.

Sebil

Yol manasına sebl'den türetilen sebil, yollar üzerinde, gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan binalardır ki, pencerelerinde daimi surette su dolu maşrabalar

bulundurulurdu. Dağıtılan sudan para alınmazdı. Bu binalara sebilhâne de denirdi. Suyu olmayan sebillerin içinde bulunan kuyudan çekilen sular dağıtıldığı gibi mermerden veya topraktan yapılmış küplere sakalarla getirtilen sular dağıtılırdı. Bazı sebillerde kandil, bayram ve cuma günleri ve geceleri de bal ve şekerden yapılmış şerbet verilmesi hayrat sahiplerinin vakfiyelerinde yazılıdır.

Bimarhâne

Bimar, Farsça hasta demektir. Bu halk dilinde timar olmuş ve müesseseye de bimarhâne denmiştir. İstanbul'da Tanzimat'a kadar 49 bimarhâne yapılmıştır. Darü'ş-şifa ismiyle de bilinen bimarhânelerde geniş bir memur ve doktor kadrosu vardı. Fatih Vakfiyesi'nden öğrendiğimize göre, bimarhânelerde çeşitli görevliler vazife görürlerdi. Buralarda yalnız müslümanlara değil, her din ve mezhepten kimselere bakılırdı. Bu doktorlar için de böyle idi. Vakfiyelerden, haftada belli günlerde ayakta ve evlerinde tedavi olunmak isteyen halka bu müesseselerden parasız ilaç verildiğini öğreniyoruz. Bimarhânede hizmet alma olayında; din ve ırk gözetilmemesi; İslâm kültürünün başka dinden olanlara saygı ve değerini gösteren önemli bir vasfıdır. Bu yaklaşım Avrupalılar'ın en az beşyüz yıl sonra gündeme getirdikleri bir olay olması bakımından dikkate değer bir olay olarak belirtilebilir.[17]

Tekke

Halkı eğiten ve bilgi sunan tekkeler, kişisel gelişim ve toplumsal birlik ve beraberlik ile kitlesel eğitim, halkla ilişkiler ve çevrenin tanıtımı için son derece önemli roller oynayarak, toplumun huzur ve kültürel etkinliğinde büyük organizasyonlara imkân sağlamışlardır.

Üsküdar'da bulunan Özbekler Tekkesi, İstiklâl Savaşı'nda önemli ve stratejik bir görev yerine getirerek büyük bir toplumsal fayda ve hizmeti rolü üstlenmiştir.

Özbekler Tekkesi şeyhi Atâ Efendi, İstiklâl Savaşı'nın gizli kalan mücahidlerinden biri, Türklüğün hakiki bir mürşidi idi. Tekkesi de o günlerin millet fedaîlerini Ankara'ya ulaştıran nurlu yollardan birinin ilk uğrağı ve gizli sığınağı idi. Milli Mücadele'ye katkı yapan en önemli güzergah, İstanbul-İzmit-Geyve-Adapazarı yoluydu.[18] "Burası, Türkistan'dan gelen birtakım sanat sahibi, her vechile temiz ve dürüst insanların toplaştıkları bir yerdi. Ahilerde olduğu gibi ekserisi sanat sahibi olan bu insanlar kazandıkları paranın bir kısmını mensub oldukları bu mahfile getirirler, en samimi bağlarla birbirlerine karşı sonsuz sevgi ve dostluk içinde Yesevî tarikatine ait âyinlerini yaparlardı."

Üsküdarımıza İslâm ve Türk kültürünün mührünü basan insan merkezli eğitim üniteleri olan Celveti tekkeleri, tarihte önemli hizmetler sunmuşlardır. Gerek Aziz Mahmud Hüdâyî'nin hayatında ve gerekse daha sonraki devirlerde Celve-

Özbekler Tekkesi

tiyye'nin en çok yayıldığı yerlerin başında gelen İstanbul'da celveti meşihatı vaz'olunan otuz kadar tekke tesbit edebildik. Bunlardan onsekizi Üsküdar'da, onbiri İstanbul sur içinde, diğerleri sur dışındaki kısımlardadır.

Sonuç

Üsküdar'daki tarih, gelenek ve sosyal hayatın çeşitli sahneleriyle kısa bir süre de bir araya gelmek, geçmişten geleceğe uzanan bu zaman yolculuğunda, nelere sahip iken hangi noktalara geldiğimiz konusunda ciddi bir muhasebe yapma imkânını bize vermektedir. Dün ve bugünün mukayesesi bize hangi değerlerimizin bizi mutlu ve huzurlu bir hayatı yaşatabildiği bilgisini verebilmektedir.Veya, neleri kaybetmiş olmanın sıkıntısını yaşadığımızı bize hatırlatmaktadır.

Bir gönül ve ilim erbabı'nın geçmişteki hatıralarına bakıp da, o mutlu tablodan uzaklaşılmış olmanın üzüntüsünü ifade edişine kulak verelim:

"Üsküdar lehçeleriyle, şiveleriyle şahsiyetimi kalıba sokmuş olan o ince düşünceli dostlar, ahbaplar; insana ait olduğu tarihin asaletini ve medeniyetin güzelliğini idrak ettiren o müstesna mekânlar; insanı ailesine, komşularına ve milletine muhabbetle rabde ten o güzelim örf ve adetler, muameleler, an'aneler! Nerelerdesiniz ?"[19]

Türk halkı geçmişten bugüne kadar varlığını sürdüren Türk medeniyetinin, ruhunu ve kaynaklarını, Üsküdar'ın geçmiş hayatında derinlemesine ve yakından keşfedebilecek bir yığın insan, olay ve eser ile görebilir. Eserden sanatçıya; olaydan temel fikre uzanan bu zaman yolculuğu, düşünen ve ibret alabilenler için çok önemli bilgi kaynağı olabilir. Bu kaynağı ve hatıralar yığınını küçümsemeden, onlardan faydalanmayı bilmek ve yarınlara daha güçlü uzanabilme imkânına sahibiz.

DİPNOTLAR

1 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2002.
2 *a.g.e.*, s. 9.
3 Ahmet Yüksel Özemre, *Çocukluğumun ve Gençliğimin Üsküdarı*, İstanbul 1996, s.223.
4 M.N. Haskan, *a.g.e.*, s. 12.
5 R.K.Uçkun, *Danişmendâmeye göre Üsküdar Fatihi Alemdar Baba, Üsküdar Sempozyumu II*.
6 M.N. Haskan, *a.g.e.*, s. 16.
7 Ahmet Refik,*11.Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1592-1688)*, İstanbul 1988, s.35.
8 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 273.
9 A.Yüksel Özemre, *İstanbul Şiirleri-Yazıları*, İstanbul 2003, s.33.
10 N.Şahin-M.Şahin, "Seyyahlara göre Üsküdar'da Sosyo-Ekonomik Yapı Özellikleri", *Üsküdar Sempozyumu II*, II, 319.
11 A.Y.Özemre. a.g.yazı, s. 222.
12 Mahmut Karaman, "Üsküdar'ın Türkiye Kimliği", *Üsküdar Sempozyumu I*, I, 220.
13 İ.Hakkı Kurtuluş, *Dünden Bugüne Bağlarbaşı, Altunizade ve Kısıklı'daki Kültür Mirasımız*, s.382.
14 Haskan, *a.g.e.*, s. 14.
15 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Danışman Türkçesi zikr. Haskan, a.g.e., s. 273.
16 H.K.Yılmaz, "Üsküdar Celveti Tekkeleri", *Üsküdar Sempozyumu I*, I, 181.
17 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 274.
18 M. N. Haskan, *a.g.e.*, s. 12.
19 Süleyman Beyoğlu, "Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi", *Üsküdar Sempozyumu I*, I, 207.
20 A.Y.Özemre, a.g.y., s. 228.

Üsküdar'ın Turizm Potansiyeli

DOÇ. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ
İstanbul Kültür ve Turizm Müdürü

Giriş

İstanbul'un fethinden yaklaşık yüz yıl önce Osmanlı topraklarına dahil edilen Üsküdar'ın İstanbul içerisinde bir çok açıdan özel bir konumu bulunmaktadır. Turizm konusu da bu özel konum içerisinde yer alır. Turizm; Üsküdar'ın tarihiyle, ekonomisiyle, sosyal ve dini yapısıyla, kimliği ile, edebiyatı ile, doğal güzellikleriyle, tarihi eserleriyle ve bir bütün olarak kültürü ile doğrudan ilişkilidir.

Bilindiği üzere turizm; sektör olarak iktisadi açıdan diğer sektörleri en çok besleyen özelliği ile öne çıkar. Bu çerçevede hem sözkonusu unsurlardan beslenen hem de bunları bir anlamda besleyen, çift yönlü dinamik bir süreci ifade eder. Bir yörede turizmin gelişmesi, yaklaşık bütün sektörün gelişmesi anlamına gelir. Bu açıdan da turizmin gelişmesi ile o bölgenin gelişmişliği arasında pozitif bir korelasyon bulunmaktadır. Bu çerçevede Üsküdar, turizmden gerekli payını alabilir.

Üsküdar'ı turizm konusunda değerlendirirken İstanbul'un otuz iki ilçesinden biri olarak düşünmek yanıltıcı olur. Üsküdar'ı öncelikle İstanbul'un turizm potansiyeli yüksek ilçeleri olan Eminönü, Beyoğlu, Fatih ve Beşiktaş gibi görmek gerekmektedir. Bunun da ötesinde, Üsküdar'ın Anadolu kimliğini temsil etmesi (Karaman, 2004: 213-242) ve turistik mekanların önemli bir kısmının burada bulunması gibi nedenler yüzünden potansiyel olarak Anadolu Yakasının turizm merkezi olma durumu sözkonusudur.

Diğer taraftan mevcut durum; Üsküdar'ın, bu potansiyelini kullanmak bir yana bunun farkında olduğu bile tartışılır durumdadır. Önce bunun farkına varılması, sonra ise bu doğrultuda planlama ve bilinç yaratma çalışmalarının birlikte yapılması gerekmektedir. Turizm açısından eksikliklerini ise bir planlama doğrultusunda gidermeye çalışmalıdır. Eğitim ve sağlık gibi ilçenin ana konsepti içerisinde yer alan sektörlere son derece uygun düşen turizmin de dahil edilmesi gerekir.

Kızkulesi'nin gece görünümü

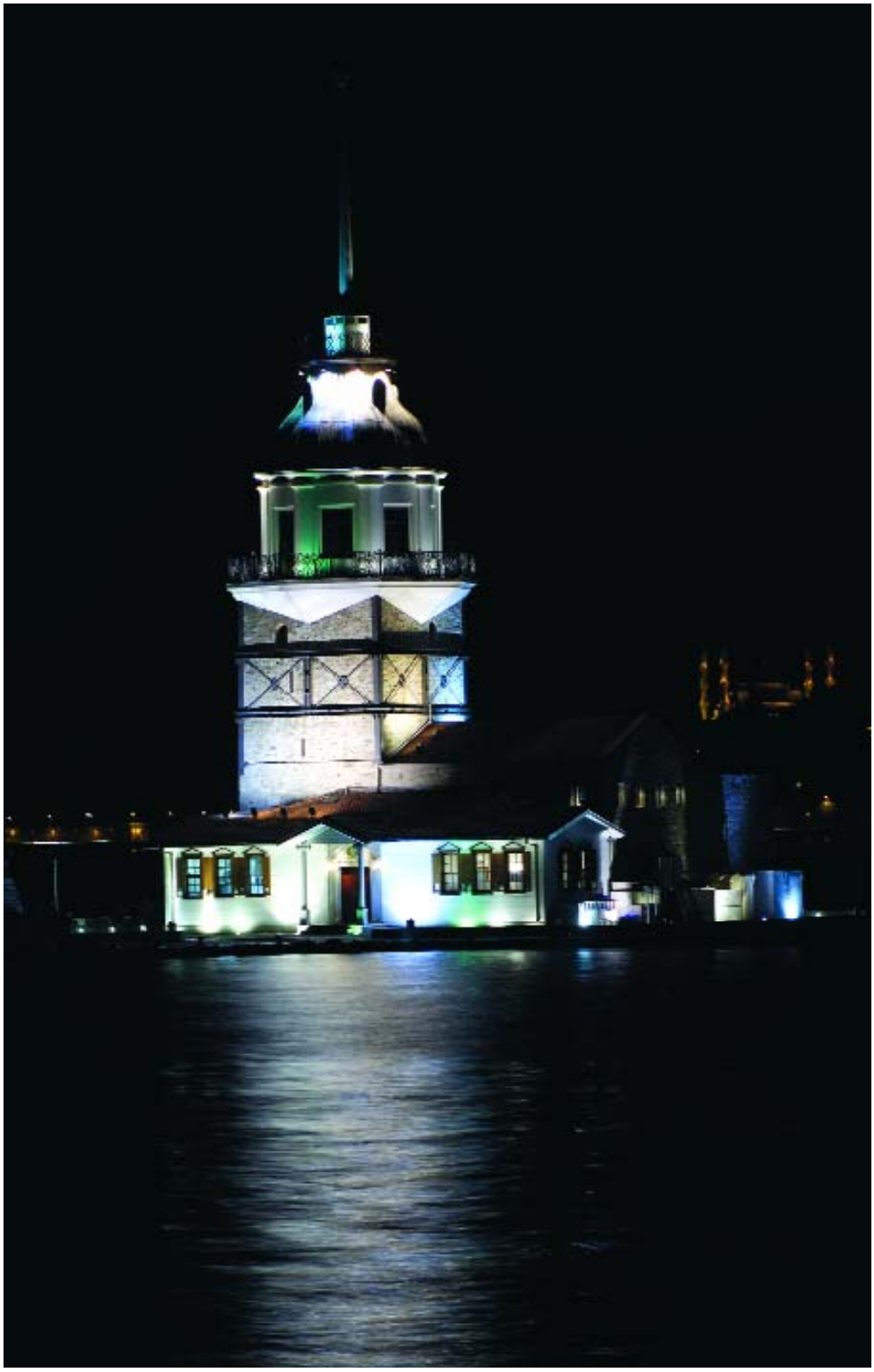

Tüm bunlarla birlikte Üsküdar'da var olan ve tarihsel bir temele dayanan; farklı dinden ve milletten insanların bir arada olduğu birlikte yaşama geleneği, İstanbul'a ve genel turizm konseptine uygun düşen bir durumu ifade etmektedir. Diğer taraftan İstanbul'da çok az kalan yaşayan semt kültürü Üsküdar'da varlığını çok sayıda semtinde iyi-kötü sürdürmektedir. Bu durum da turizm açısından orijinal ve pozitif bir husustur. Üsküdar'ın turizm potansiyelini harekete geçirmek için tüm ilgili kuruluşların bir plan ve koordinasyon halinde çalışmaları gerekmektedir.

1. Üsküdar'da Turizm Potansiyeli

Bir bölge açısından atıl bir potansiyel, sadece var olma anlamına gelir. Sadece var olan bir unsurun da reel ekonomi açısından bir değeri yoktur. Bu nedenle var olan potansiyelin harekete geçirilmesinden başka bir öncelik olamaz. Bu amaçla ilk olarak bu potansiyeli farklı açılardan ortaya koymak gerekmektedir.

1.1. Tarihî Açıdan Üsküdar

Üsküdar'ın turizm potansiyelini ortaya koyabilmek için öncelikle tarihsel yapısından ve öneminden bahsetmek gerekmektedir. Bunun önceliği de; Üsküdar'ın tarih boyunca değişen isimleridir. İlk çağdaki adı olan Khrysopolis'den (Altın şehir) Scutari'ye kadar olan isimler (Haskan, 2001: 19-20) ve farklı dönemlerdeki yerleşimler (Haskan, 2001: 21-36) bu kadim şehrin tarihsel zenginliğin de ortaya koymuş oluyor. Üsküdar Bölgesi, İstanbul'un fethinden çok önce Orhan Gazi (1324-1362) döneminde Hereke ve Pendik'ten beri Türklerin eline geçmiş bulunuyordu (İnalcık, 2004:11). Üsküdar; farklı kimliklerin birlikte yaşama tecrübesiyle (Kahraman, 2004:137-38), tarihi mirası ile, doğal güzellikleriyle ve bir bütün olarak bir çok uygarlığı barındırmış tarihi ile kültürel zenginliğin zirvesine çıkmış kadim bir şehir olarak kabul edilir.

1.2. Tarihsel Yapıları Açısından Üsküdar

Kültürel miras açısından Üsküdar, bugünkü yönetime ilişkin sınırlandırılmış isimlendirme ile İstanbul'daki çok az ilçeye nasip olan büyük bir zenginliğe sahiptir.Bu alanda; cami, tekke, medrese, türbe, mevlevihane, klise, havra gibi dini mekanların yanında hamam, kasır, yalı ve köşkler bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Beylerbeyi Sarayı ve Kız Kulesi gibi özgün eserlere sahiptir. Çok sayıda tarihi çeşme ile birlikte Üsküdar'ın anıt ağaçları ve koruları da turistik objeler olarak kabul edilir.

Özellikleri ile öne çıkan camiler arasında; Mihrimah Sultan, Yeni Valide Sultan, Rûmî Mehmed Paşa, Aziz Mahmud Hüdâyî, Ayazma, Şemsi Paşa, Valide-i Atik ve Beylerbeyi camileri bulunmaktadır. Kiliseleri arasında ise; Surp Haç Ermeni, İlya Profiti Rum Ortodoks ve Surp Garabet Ermeni, Ayios Pandeyimo Rum Ortodoks ve Surp Krior Lusavoriç Ermeni göze çarpar.

Beylerbeyi Sarayı'ndan bir kesit.

Üsküdar'ın halen yoğun ziyaretçi alan ünlü türbeleri de bulunmaktadır. Bunların başında Aziz Mahmud Hüdâyî türbesi gelmektedir. Şeyh Devati ve Şeyh Selami Ali Efendi türbeleri de ziyaret edilenler arasındadır. Bunların yanında birtakım özelliklerinden dolayı Özbekler Tekkesi en ünlü tekkeleri arasında yer alır. Üsküdar Mevlevihânesi ise küçük fakat İstanbul'un ayakta kalan az sayıdaki mevlevihânelerindendir.

Üsküdar'ın çeşmeleri arasında en ünlü iki çeşme; İskele Meydanı'nda III. Ahmed tarafından annesi Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına yaptırılan III. Ahmed ve Paşa Limanı Caddesi üzerinde bulunan Hüseyin Avni Paşa çeşmeleridir. Kasır ve köşkler arasında ise; Vahdettin Köşkü ve Korusu, Abdülmecid Efendi Kasrı ve Korusu ve Küçüksu Kasrı, Fethi Paşa Köşkü ve Korusu ve Adile Sultan Kasrı dikkati çekmektedir.

Üsküdar'da ayrıca çok sayıda özgün tarihi eserleri bulunmaktadır. Bunların başında; her gün çok sayıda turistin uğradığı, efsanelere konu olmuş Kız Kulesi gelmektedir. Bununla birlikte III. Selim tarafından Nizam-ı Cedid askerleri için yaptırılan Selimiye Kışlası, II. Abdulhamit tarafından yaptırılan şimdilerde Marmara Üniversitesi tarafından kullanılan Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane Binası, XIX. yy. Alman mimarisini yansıtan Haydarpaşa Gar Binası ve Kuleli Askeri Lisesi binası gelmektedir. Valide-i Atik Camii ve Külliyesi, Üsküdar'ın ayakta kalan en geniş külliyesidir. Bir kısmı bir zamanlar cezaevi olarak da kullanılan bu yapının cezaevi ve lise binaları Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından kültür sanat merkezine dönüştürülecektir.

Bütün bunların yanında Üsküdar sahilinde turistlerin dikkatini çekebileceği çok sayıda orijinal mimariye sahip yalılar bulunmaktadır. Yalı kültürünü tanıtmak amacıyla bu yalıların bir kısmının turizme açılması sağlanabilir.

1.3. Doğal Güzellikleri Açısından Üsküdar

Üsküdar'ın tarihî yanı ile birlikte doğal güzellikleri de turizm açısından önem taşımaktadır. Üsküdar'ın Boğaz'da uzun bir kıyıya sahip olması, çok sayıda tarihî korusu, eşsiz manzaralı Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri ve Boğaz boyunca uzanan semtleri ilçeye özgünlük kazandıran unsurlardır. Bunun yanında ilçenin önemli bir kısmının Boğaz manzaralı olması ve florasının olağanüstü zenginliği de turizm açısından değerlendirilmesi gereken bir potansiyeldir.

Doğal güzellikler ve turizm açısından ayrıcalıklı görülen bir husus; Üsküdar'ın ünlü koruları ve anıt ağaçlarıdır. Koruların ana fonksiyonlarına (Asan, 2004:418-26) ek olarak turizm amaçlı kullanılması da önem taşımaktadır. Anıt ağaçlar konusunda Üsküdar'ın zenginliği bilinen bir husustur (Asan, 2004:435). Anıtsal ağaçlara farklı açılardan bakmakla birlikte bir iç ve dış turizm alanı olarak görmenin bunun ötesinde hem insanlık hem de doğa açısından bir çok yararı vardır.

1.4. Yemek Kültürü Açısından Üsküdar

Yemek kültürünün turizm açısından ne kadar önem taşıdığı bilinen ve kabul

gören bir husustur. Zira gastronomi hizmetleri aynı zamanda yerel özellikler gerektirmesi nedeniyle bir turizm değeri olarak turistin tatil planlamasını doğrudan etkilemektedir (Başaran, 2005:310). Üsküdar'ın bu konudaki özgünlüğü ve zenginliği önemli bir avantaj olarak değerlendirilmelidir. Gerek Üsküdar içerisindeki ve harika manzaraları ile Büyük ve Küçük Çamlıca tepelerindeki, gerekse Boğaz boyunca uzanan çizgideki ünlü restoranları ile turizm açısından ciddi bir alt yapı teşkil etmektedir.

Ünü yurt dışına kadar giden ve bu alanda yemek türü açısından bir geleneğe sahip olmasıyla bilinen Kanaat Lokantası (Bilgili ve Kahraman, 2005:426-436) Üsküdar açısından pozitif bir unsur olarak görülmelidir. Zira bu restoran, sayısı oldukça azalan, tencere yemekleri konusundaki uzmanlığı ve ustalığı ile bilindiği için turistler açısından aranan ve tercih edilen bir mekan olarak bilinmektedir. İstanbul'la ilgili rehber kitaplarda da yer aldığı için Anadolu Yakasına gelen turistler açısından özellikle öğle yemekleri için vazgeçilmez bir mekan olmaktadır. Ancak Kanaat Lokantası'nın yöneticileri esnaf lokantası geleneğinde ısrarcı olduklarından (Bilgili ve Kahraman: 2005:427-29) turistik bir restorana dönüşme konusunda eksiklikleri bulunmaktadır.

1.5. Müzeler ve Saraylar Açısından Üsküdar

Üsküdar sınırları içerisinde müze olarak hizmet veren modern hemşireciliğin kurucusu Florance Nightingale Müzesi dışında yaygın ve gezilebilir olanı –o da ancak randevu alınarak gezilebiliyor- henüz yoktur. Ancak hazırlık içerisinde olan üç müze çalışması vardır. Birincisi; Paşalimanı caddesi üzerindeki eski tütün depolarının bulunduğu binada tekel objelerinin sergilendiği Tekel Müzesi, ikincisi ise yine aynı yapı içerisinde hazırlıkları süren Türkiye'nin ilk Müzik Müzesi çalışmasıdır. Özellikle bu müze ciddi bir musiki geleneğine sahip Üsküdar'a oldukça uygun düşecektir. Turizm alanında da fonksiyonel olacağı öngörülmektedir. Üçüncüsü ise Üsküdar Belediyesi tarafından hazırlıkları sürdürülen Fatih Sultan Mehmed'in yargılandığı bina olarak bilinen yapıda kurulacak olan Şehir Müzesi'dir. Bu müzeler faaliyete başladığında turizm çerçevesinde önemli bir işlev görecektir.

Üsküdar'da en önemli saray yapısı, Beylerbeyi Sarayı'dır. Çok sayıda turistin gezdiği saray TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı olarak işletilmektedir. 2005 yılı toplam ziyaretçi sayısı 119.058'dir. Bunun 57.840'ı yabancı ziyaretçidir (Kahraman, 2005: 135). Görüldüğü gibi burayı ziyaret eden önemli bir oranda yabancı turistle karşı karşıyayız. Bununla birlikte yine TBMM Milli Saraylar'a bağlı olarak çalıştırılan Küçüksu Kasrının da 2005'de aldığı toplam ziyaretçi sayısı 11.120'dir (Kahraman, 2005: 135).

2. Üsküdar'da Turizm Çeşitliliği

Bir şehirde turizmin olabilmesinde ürün çeşitliliği önem taşır. Bu nedenle Üskü-

dar'da alt yapı itibarı ile hangi tür turizm ürününün olabileceği konusu iyi çalışılmalıdır. Şüphesiz ki bir yerin ürün çeşitliliği oranın altyapısına ve potansiyeline göre belirlenmelidir. Bu çerçevede Üsküdar için turizm çeşitliliğinin belirlenmesi, hazırlığın yapılması, ürünün pazarlanması açısından önem taşımaktadır.

2.1. İnanç Turizmi

Üsküdar'ın turizm alt yapısı, inanç turizmine uygun bir potansiyel oluşturmaktadır. Özellikle iç turizm konusunda zaten var olan ziyaretçi sayısı küçük düzenlemelerle rahatlıkla artırabilir. Aziz Mahmud Hüdâyî başta olmak üzere Şeyh Mustafa Devati, Özbekler Tekkesi ve diğer türbelere önemli camiler de eklenerek ciddi bir güzergah oluşturulabilir. Hatta buna Beykoz sınırları içerisinde bulunan ve çok sayıda ziyaretçi çeken Hazret-i Yûşâ da dahil edilebilir.

Tabii ki burada inanç turizmini daha çok yerli turiste hitap edecek şekilde bir destinasyona dönüştürmek zorunluluğu vardır. Bunun için de gerekli alt yapıyı hazırlayarak bir ürüne dönüştürmek gerekmektedir. Üsküdar'da inanç turizmi ciddi bir ürün haline dönüştürülebilirse ciddi de bir taleple karşılaşır.

2.2. Kültür Turizmi

Kültür turizmi, Üsküdar açısından genel bir turizm ürünü olarak önceliğe sahip olduğu söylenebilir. Eksikleri olmakla beraber potansiyel ve alt yapı itibarı ile buna uygun düşmektedir. İstanbul'a gelen turistin ortalama kalma süresi uzatılabilirse ilk akla gelen destinasyon Üsküdar'ın buna eklenmesidir. Kızkulesi ile birlikte başlayan bu güzergah ve öğle, akşam yemeklerini de kapsayan bir günlük programa dönüştürülebilir. Üsküdar'ın tarihî ve kültürel mekanları, coğrafi güzellikleri ve yemek kültürü buna uygun bir alt yapı oluşturmaktadır.

2.3. Kongre Turizmi

Bilindiği üzere kongre turizmi, İstanbul'un en önemli turizm ürünüdür. Tabi ki bir bölgede kongre turizminin olabilmesi için gerekli alt yapının mevcut olması ön koşuldur. Bu konuda Üsküdar'ın eksiklikleri çoktur. Bu eksiklere bir sonraki başlıkta değinmemiz daha doğru olur.

Kongre turizmi açısından Üsküdar'ın şu tür bir tamamlayıcılığından bahsedilebilir. Bilindiği gibi İstanbul'da kongre turizminin icra edildiği bölge, şimdilik - diğer kongre merkezleri hizmete girmediğinden- kongre vadisi diye bilinen Lütfi Kırdar ve çevresi olmaktadır. İyi bir planlama ile kongre vadisindeki etkinliklerin bir kısmı Üsküdar sahilindeki tesislere kaydırılabilir. Tabii ki bu kaydırma, hem trafiğin yoğunluğundan kurtulmak hem de Boğaz'ın güzelliğinden ve dinlendiriciliğinden yararlanmak amacıyla Boğaz'dan tekne ile geçilerek yapılır. Özellikle akşam yemekleri ve hafif geziler için bu durum ideal hale getirilebilir.

3. Potansiyeli Kullanmada Problemler

Üsküdar'ın turizm potansiyelini kullanmada şüphesiz ki birtakım problemler bulunmaktadır. Daha doğrusu öncelikle alt yapı eksiklikleri vardır. Bu alt yapı eksikliklerinin bir plan dahilinde giderilmesi gerekir. Potansiyelin gereği gibi kullanılamamasında ciddi bir engel oluşturan temel hususlar şunlardır:

a) Üsküdar'ın turizm açısından en önemli eksikliği; Kültür ve Turizm Bakanlığının denetiminde olan konaklama tesislerinin eksikliğidir. Yani, turistik otellerin arzındaki yetersizliktir. Gerçekte ise Boğaz faktörü ve doğal güzellikler konaklama tesisleri için ciddi bir avantajdır. Bu çerçevede mutlaka büyük beş yıldızlı oteller yapılacak diye bir şey yok şüphesiz. Üsküdar'ın doğası ve tarihî görünümüne uygun olarak modeller geliştirilebilir.

b) Üsküdar'ın Boğaz güzergahında ve manzaralı olarak konumlanmış çok sayıda restoranı bulunmaktadır. Ancak bunların turizme hizmet verme konusunda bazı eksiklikleri bulunmaktadır.

c) Üsküdar'da bireysel olarak dolaşan turistlerin herhangi bir problem anında danışma hizmeti alacakları bir kurum bulunmamaktadır. Bu da bazı sorunların yaşanmasına sebep olmaktadır.

d) Üsküdar'da kültür turizmi açısından güzergah belirleme ve bunun yapılabilirliğinin sağlanmasında problemler bulunmaktadır.

e) Halkta turizm duyarlılığı oluşturacak çalışmalar planlanması ve yapılması gerekmektedir.

4. Öneriler

Üsküdar'ın turizm konseptini oluşturmak ve potansiyelini harekete geçirmek üzere çeşitli öneriler geliştirilebilir. Öncelikle Üsküdar turizmini İstanbul'dan ayrı düşünmek mümkün değildir. Zira Üsküdar İstanbul'un bir parçasıdır. Bu nedenle Üsküdar'ın İstanbul turizminden pay alması için gereken yapılmalıdır. Bununla birlikte bütün çalışmalarda ortak bir hedef olarak, Üsküdar'ın Anadolu Yakası'nın turizm merkezi olması göz önünde tutulmalıdır.

Günümüzde turizm konusunda sürdürülebilir başarıyı yakalamanın temel gerekçesi; tarafların ortak bir yaklaşım içerisinde hareket etmelerinin sağlanmasıdır. Turizmde taraflar; merkezî yönetim, valilik, yerel yönetimler, meslek kuruluşları ve o yörede yaşamını sürdürenlerdir. Bunlar, turizmin bir bütün olarak kendi yararlarına olduklarına inanmaları ve bu doğrultuda ortak davranış içerisine girmeleri gerekmektedir. Bu durum başarılabildiği taktirde turizmde genel başarıyı yakalamak mümkün olacaktır. Bu çerçevede şu öneriler geliştirilebilir:

a) Öncelikle Üsküdar'ın ortak yararı için turizmin gelişmesi adına; ilgili kamu, yerel, meslek ve sivil toplum kuruluşları birlikte çalışarak sinerji oluşturmak için sistemlerini kurmalıdırlar.

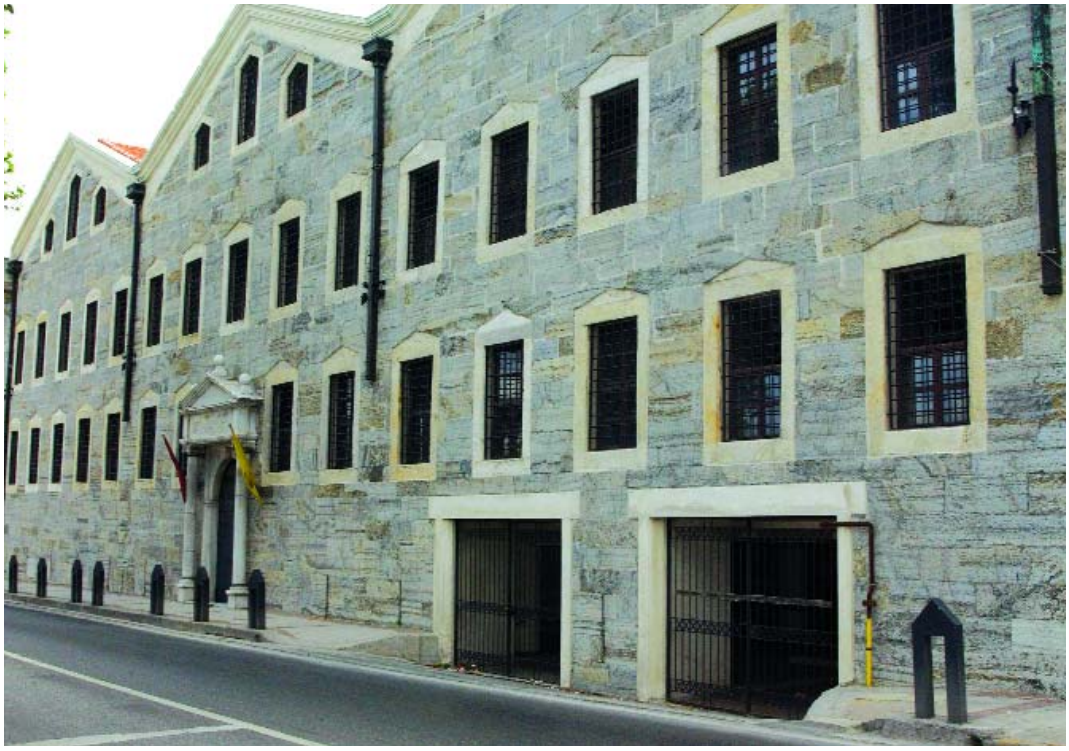

Müze haline getirilen Üsküdar eski Tekel Binası

b) Üsküdar'da turizmin gelişmesi konusunda en büyük eksiklik; turistik konaklama ihtiyacını karşılayacak alt yapıya sahip olmalıdırlar. Büyük kapasiteye sahip otellerin yanında Üsküdar ve Boğaz'ın doğal yapısına uygun şekilde, özellikle tarihi yalı veya konakların dönüştürülmesi sayesinde butik otel tarzı konaklama tesisleri mümkün olabilecektir.

c) Turizmin gelişmesi için mutlaka gerekli olan turistik restoranların varlığı bilinmekle birlikte sunum ve personel eğitimi açısından eksikliklerin giderilmesi doğrultusunda hizmet içi eğitim çalışmaları yapılmalıdır.

d) Üsküdar'da unutulmaya yüz tutan yalı kültürü örnek bir yalıda turistik amaçlarla yeniden canlandırılabilir.

e) Üsküdar meydanının düzenlenme çalışmaları yürütülürken meydanın en merkezi yerinde turistlere danışma hizmeti veren bir büronun da planlanması gerekmektedir.

f) Üsküdar Belediyesi'nin hazırlamış olduğu Üsküdar 2006 Harita ve Gezi Rehberi bu alanda ciddi bir çalışma olmuştur. Bunun geliştirilmesi ve güzergahlar halinde yapılması daha fonksiyonel olacaktır.

g) Bir destinasyon olarak rehber eşliğinde yapılacak boğaz gezisinin merkezi Üsküdar haline getirilebilir. Bu yapılabildiği taktirde iktisadi olarak en büyük payı Üsküdar alacaktır.

Çamlıca'dan bir görünüm.

KAYNAKLAR

ASAN, Ü., (2004), "Üsküdar'ın Canlı Kültür Mirası: Anıt Ağaçlar", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

ASAN, Ü. Ve diğerleri, (2004), "Üsküdar İlçesindeki Bazı Koruların Fonksiyonel Değerleri ve İstanbul Halkına Hizmetleri", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

BAŞARAN, V. (2005), "Gastronominin İstanbul Turizminde Önemi", *İstanbul Kültür İstanbul Turizm*, İstanbul Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

BİLGİLİ, A, Kahraman K., (2005), "Üsküdar'da Yaşayan Bir Kültür: Değişim ve Gelenek Ekseninde Kanaat Lokantası", Üsküdar S*empozyumu II Bildiriler Kitabı*, c. I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

HASKAN, M.N., (2001), "Yüzyıllar Boyunca Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler Kitabı*, c. I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

İNALCIK H., (2004), "Üsküdar Sempozyumu Açış Konferansı", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, c. I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

KAHRAMAN , K., (2005), "Milli Saraylar", *İstanbul Kültür İstanbul Turizm*, İstanbul Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

KAHRAMAN K., (2004), "Üsküdar'da Birlikte Yaşama Tecrübesi", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, c. I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

KARAMAN M, (2004), "Üsküdar'ın Türkiye Kimliği : Üsküdar Anadolu", *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler Kitabı*, c. I, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Üsküdar'da Bir Kültür Adası: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

PROF. DR. M. ÂKİF AYDIN
Marmara Üniversitesi

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetlerini desteklemek amacıyla 1975 yılında kurulan Türkiye Diyanet Vakfı, yurt içinde ve dışında sürdürdüğü faaliyetler çerçevesinde telif bir İslâm ansiklopedisi hazırlatmayı kararlaştırmış ve bu amaçla 1983'te İstanbul'da TDV İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü'nü kurmuştu. Beş yıllık bir hazırlık döneminin ardından 1988'de ansiklopedinin yayımına başlandı. Vakıf bu arada yüksek lisans ve doktora bursu vererek yetişmelerine katkıda bulunduğu araştırmacılardan daha verimli ve sistemli şekilde faydalanmak, İslâmî ilimler alanında araştırma yapan bilim adamlarına kütüphane ve dokümantasyon imkânları sağlamak, araştırma projelerini desteklemek, akademik yayınlar yapmak, ilmî dergiler çıkarmak, bilimsel toplantılar düzenlemek, ilmî-dinî konularda kamuoyunu aydınlatacak görüşler oluşturmak maksadıyla bir İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) kurmayı kararlaştırdı ve bu merkez de 1988 yılında İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü binasında faaliyetine başladı. 1993'te alınan bir kararla bu iki kuruluş birleştirilerek TDV İslâm Araştırmaları Merkezi adını aldı ve ansiklopedinin yayımlanması görevi bu kuruma verildi.

Günümüzde bir başkan ve dört üyeden oluşan yönetim kurulu tarafından yönetilen İslâm Araştırmaları Merkezi üç ana birimden oluşmaktadır. Araştırma, İslâm Ansiklopedisi ve diğer yayınlar, kütüphane ve dokümantasyon. Merkezin ilmî faaliyetlerini de buna bağlı olarak üç grupta değerlendirebiliriz:

I. Araştırma faaliyetleri ve kültürel etkinlikler

II. Yayın faaliyetleri

III. Kütüphane ve dokümantasyon hizmetleri.

İSAM'dan genel bir görünüm

I. Araştırma Faaliyetleri ve Kültürel Etkinlikler

Türkiye Diyanet Vakfı 1980'li yıllarda İslâm kültürünün çeşitli alanlarında uzman yetişmesini temin için doktora bursu vermiş ve bu burstan yararlanan 60 kadar öğrenci çoğu yurt dışında olmak üzere doktora çalışması yapmıştı. Bunlardan 20 kadarı şu anda İslâm Araştırmaları Merkezi'nde araştırmacı olarak çeşitli projelerde çalışmakta ve ansiklopedinin hazırlanmasına katkıda bulunmakta, diğerleri de çeşitli üniversitelerde öğretim üyesi olarak akademik faaliyetlerine devam etmektedirler. Araştırma faaliyetleri Yönetim Kurulu'nca seçilen Araştırmacılar Kurulu'nun gözetimi altında planlanır ve takip edilir. İlgili çalışmalar Araştırma Bölümü bünyesinde kurulan Yayın Kurulu, İslâm Araştırmaları Dergisi Yayın Kurulu, İSAM Bülteni Yayın Kurulu, Kurumlar Arası İlişkiler Komisyonu, İlmî Toplantılar Komisyonu, Proje Komisyonu gibi çeşitli ilim heyetleri tarafından yürütülür.

Bu çerçevede çeşitli formatta ilmî toplantılar düzenlenir, daha çok yüksek lisans ve doktora öğrencilerine yönelik olarak sürekli seminerler yapılır, misafir araştırmacı programı yürütülür, çeşitli yayın dizileri hazırlanır. İslâm Araştırmaları Merkezi'nin yürüttüğü araştırma faaliyetleri ve kültürel etkinlikler şunlardır.

1. Ferdî Araştırmalar: Araştırma uzmanları Araştırma Kurulu'nun onayından geçmiş bireysel araştırma projelerini yürütürler. Bu projelerin ürünleri daha sonra kitap ve makale olarak merkez tarafından yayımlanır.

2. Müşterek Projeler: Merkez araştırmacıları müşterek projelerde çalışma konusunda da serbest bırakmaktadır. Şu anda sınırlı sayıda proje müşterek bir araştırma projesi olarak merkezde yürütülmekte ise de önümüzdeki yıllarda bu projelerin sayısal olarak artacağını düşünülmektedir. Şu anda tamamlanmış bulunan dikkate değer bir proje Prof. Dr. Ali Köse ve Doç. Dr. Talip Küçükcan tarafından tamamlanmış bulunan 9-10 Aralık 2006 tarihlerinde sunumu yapılan "Avrupa Birliği Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi" konulu projedir. Bu projede AB üyesi 12 ülkenin din devlet ilişkileri incelenmiştir.

3.Seminerler: Merkez araştırmacıları tarafından daha çok yüksek lisans seviyesinde seminerler düzenlenmekte, yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin İslâm kültürünün çeşitli alanlarında bilgi sahibi olmaları hedeflenmektedir. Güz ve bahar dönemi olarak tertiplenen seminerler akademik kariyerin ilk basamağında yer alan veya almak isteyen öğrenciler tarafından ilgiyle izlenmektedir.

4.Sempozyumlar: İslâm kültürünün çeşitli alanları ve meseleleri milli veya milletlerarası sempozyumlarla inceleme konusu yapılmaktadır. Şu ana kadar "İslâm Gelenek ve Yenileşme", "İslâm ve Modernleşme", "Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar", "Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları", "Modern Dönem-

İSAM'da bir konferans

de Dini İlimlerin Temel Meseleleri", "Geçmişten Geleceğe İbn Haldun", "XI. XVIII. Yüzyıllar İslâm-Türk Medeniyeti ve Avrupa", Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi" başlıklı sempozyumlar yapılmıştır.

5.Paneller: İSAM'da çeşitli konularda muhtelif paneller de yapılmıştır. Son dönemlerde yapılanlar şunlardır: "Muhammed Hamidullah'ı Anma Toplantısı", XXI. Yüzyılda İslâm Toplumlarında Demokrasi" ve "Molla Sadra ve Aşkın Hikmet Düşüncesi".

6.Konferanslar: İslâm Araştırmaları Merkezi'nde her ay en az bir tane olmak üzere yerli ve yabancı ilim adamları tarafından konferanslar verilmekte ve ilim adamlarının bilgi ve değerlendirmeleri seçkin bir dinleyici topluluğuna iletilmektedir. 2006-2007 konferans döneminde Prof. Dr. Kemal Beydilli, Amerikalı siyaset bilimci John Esposito, İran eski cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi ve İngiliz bilim adamı Oliver Leaman merkezde konferanslar vermişlerdir.

II. Yayın Faaliyetleri

İslâm Araştırmaları Merkezi'nin üç alanda yayın faaliyetleri bulunmaktadır:

1. Ansiklopediler

TDV İslâm Ansiklopedisi

Leiden'de 1901-1939 yılları arasında beş ciltten oluşan bir İslâm ansiklopedisi (The Encyclopaedia of Islam) yayımlanmıştı. 6176 madde içeren bu eser Milli Eğitim Bakanlığı tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde tercüme edilmeye başlanmış ve 1940-1987 yılları arasında on beş cilt halinde yayımlanmıştı. Bu yayında Türk dünyasıyla ilgili maddelerdeki hata ve eksiklerin giderilmesi amacıyla ansiklopedi maddelerinin üçte biri yeniden yazılmış, ancak İslâm diniyle ilgili maddelerdeki hata ve eksiklikler pek azı dışında aynen kalmıştır. Diğer taraftan Leiden'de yayımlanan The Encyclopaedia of Islam'ın ikinci baskısına 1954 yılında başlanmış ve 2002 yılında on bir cilt halinde tamamlanmıştır.

Her iki baskıda da The Encyclopaedia of Islam'ın önemli eksik ve yanlışlıklar içermesi Türkiye Diyanet Vakfı'nı telif bir İslâm Ansiklopedisi hazırlanması fikrine götürmüştür. TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) tamamen telif bir eser olup İslâmî ilimler, İslâm ülkelerinin tarihi, coğrafyası, kültür ve medeniyeti gibi alanları kapsayan madde dizisi orijinaldir. İlgili ilim kurulları tarafından yaklaşık 500 temel kaynaktan taranarak tespit edilen bu liste yaklaşık 17.000 maddeden oluşmaktadır. 31. cildi 2006'da yayımlanan ansiklopedinin, İslâmî ilimlerle İslâm-Türk kültür ve medeniyetine ait kavramları, sahalarında eser vermiş ilim ve sanat erbabını, geçmiş İslâm devletleri ve yöneticilerini, önemli tarihî olayları, dinî ve sosyal hayatta etkili olan akımları, tarihî, ilmî ve kültürel müesseseleri, önemli yerleşim merkezlerini, diğer büyük dinleri, müslüman olmadığı halde İslâm dini, kültürü ve medeniyeti ile ilgisi bulunan şahsiyetleri madde dizinine dahil etmiştir.

TDV İslâm Ansiklopedisi ne sadece akademik çalışma yapanları ilgilendiren bir ihtisas kaynağı ve ne de yalnızca popüler bir eserdir. Ansiklopedide titizlikle uygulanmaya çalışılan temel ilke, bütün maddelerin güvenilir kaynaklara dayanması ve doğru bilgiler ihtiva etmesidir. Bu ilkeden taviz vermemek ve gerek muhteva gerekse bibliyografya açısından akademik seviyede araştırma yapan uzmanların beklentilerini karşılamaya çalışmak şartıyla kültür seviyesi farklı insanların bilgi edinme ihtiyaçları maddelerin yazımı sırasında göz önünde tutulmaktadır.

TDV İslâm Ansiklopedisi kamuoyunun doğru bilgi edinme ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen, dinî ve sosyal bilimlerde araştırma yapmak isteyenlerin başvurabileceği ciddi, kapsamlı ve kuşatıcı bir kaynaktır.

İslâm Dini ve Kültürü Ansiklopedisi

İslâm Araştırmaları Merkezi TDV İslâm Ansiklopedisi'nin verdiği bilgi ve tecrübe birikimiyle 5 ciltlik yeni bir ansiklopedinin hazırlıklarına başlamıştır. İslâm dini ve kültürü hakkında muhtasar bilgileri içeren bu ansiklopedinin Türkçe yayınının yanı sıra Rusça, Arnavutça ve Boşnakça yayını da düşünülmektedir.

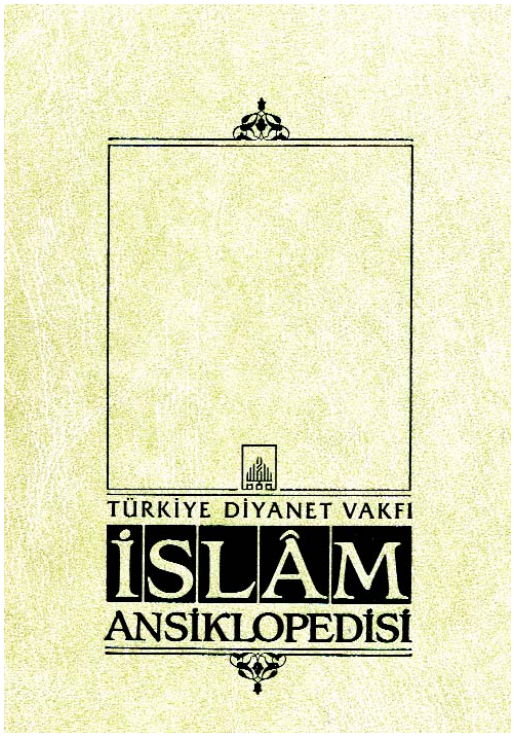

İSAM'ın en önemli yayınlarından olan
İslâm Ansiklopedisi

Ayrıca bu ansiklopedi Azeri, Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde de yayımlanacaktır.

2. Bilimsel Yayınlar

Bu kategoride de beş tür yayın yapılmaktadır:

a. Akademik Araştırmalar

Merkez gerek araştırmacılarının doktora tezleri gerekse doktora sonrası çalışmalarını yayımlamaya özen göstermektedir. Şu ana kadar yayımlanmış bulunan akademik araştırmalar şunlardır:

Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), Dr. Azmi Özcan, İstanbul 1992, 1997

Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği, Dr. İsmail Hakkı Göksoy, Ankara 1995

Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960), Dr. Şaban Sitembölükbaşı, Ankara 1995

İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum), Dr. Ferhat Koca, İstanbul 1996

Günümüz Aleviliği, Dr. İlyas Üzüm, İstanbul 1997

Neden İslâm'ı Seçiyorlar: Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme, Dr. Ali Köse, İstanbul 1997

Die politische Rolle der Azhar in der Sadat-Ära (1970-1981) [Sedat Döneminde (1970-1981) Ezher'in Siyâsi Rolü], Dr. Hilal Görgün, İstanbul 1998

Sprache, Handlung und Norm (Dil, Davranış ve Hüküm), Dr. Tahsin Görgün, İstanbul 1998

Kelâm'da Yenilik Arayışları (XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı), Dr. M. Sait Özervarlı, İstanbul 1998

Doğal Âfetler ve Din (Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme), Doç. Dr. Talip Küçükcan - Doç. Dr. Ali Köse, İstanbul 2000

Tanrı'nın Varlığı'na Dair Argümanlar, Doç. Dr. Adnan Arslan, İstanbul 2006

Dinler ve Hakikat, Doç. Dr. Adnan Arslan, İstanbul 2006

Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı, Dr. Vildan Serdaroğlu, İstanbul 2006

b. Konferans ve Sempozyum Bildirileri

İslâm Araştırmaları Merkezi'nde yapılan sempozyum bildirileri daha sonra kitap olarak yayımlanmaktadır. Şu ana kadar yayımlanmış olanlar şunlardır:

İslâm, Gelenek ve Yenileşme, I. Uluslararası "Kutlu Doğum" İlmî Toplantısı, İstanbul 1996

İslâm ve Modernleşme, II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İstanbul 1997

Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar, III. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İstanbul 1998

c. Derleme ve Tercümeler

Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, trc. Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, Ankara 2003

d. Tenkitli Metin Neşirleri

Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr 'ale't-tabâkâti ve'l-a'sâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (ö. 748/1348), nşr. Tayyar Altıkulaç, İstanbul 1995, I-IV, İstanbul 1995

Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm, Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933). nşr. Sadettin Ünal, I-II, İstanbul 1995, 1998

Kitâbü't-Tevhîd, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, nşr. Prof. Dr. Bekir Topaloğlu - Dr. Muhammed Aruçi, Ankara 2003

Alâeddin el-Üsmendî ve lübâbü'l-kelâm Adlı Eseri, M. Sait Özervarlı, İstanbul 2006

İSAM Kütüphanesi'nin içinden bir görünüm

e. Temel Kültür Dizisi

Temel Kültür Dizisi gençliğe el kitabı olarak hazırlanması planlanmış olan bir seridir. İslâm kültürü ve sosyal bilimlerin muhtelif konuları 150-160 sayfalık metinler halinde kitaplaştırılmaktadır. Şu ana kadar bu diziden neşredilen kitaplar şunlardır:

Allah İnancı, Bekir Topaloğlu, İstanbul 2006

Kur'an'a Giriş, Mehmet Paçacı, İstanbul 2006

Sünnet, Hz. Peygamberin Evrensel Mesajı, İstanbul 2006

Hıristiyanlık, Şinazi Gündüz, İstanbul 2006

İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim, Alparslan Açıkgenç, İstanbul 2006

İslâm ve Batı, İbrahim Kalın, İstanbul 2006

Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik, İlyas Üzüm, İstanbul 2006

f. Kataloglar

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Kataloğu, Mustafa Birol Ülker (proje yöneticisi), Ömer Faruk Bahadur, Asiye Kakırman Yıldız, Müslüm İstekli, Kenan Yıldız (yay.haz.), İstanbul 2006

Bâb-ı Meşîhat Şeyhülislâmlık Arşivi Defter Kataloğu, Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt (yay.haz.), İstanbul 2006

İSAM Araştırma Salonu'ndan bir görünüm

3. Süreli yayınlar

İslâm Araştırmaları Dergisi

İSAM tarafından yayımına 1997 yılında başlanan ve 2001'den itibaren yılda iki sayı olarak çıkarılan İslâm Araştırmaları Dergisi başta İslâmî ilimler olmak üzere, siyaset, tarih, iktisat, felsefe, sosyoloji, antropoloji, dinler tarihi, edebiyat ve kültür alanlarında kaleme alınmış, İslâm düşünce ve kültürüne orijinal katkı sağlayacak nitelikteki özgün makaleler ile kitap tanıtımlarının yanı sıra sempozyum, seminer ve konferans değerlendirmelerini yayımlamaktadır. İslâm Araştırmaları Dergisi Index Islamicus ve Turkologischer Anzeiger tarafından taranan hakemli bir yayındır.

İSAM Bülteni

İSAM'ın faaliyetleri hakkında bilgi veren İSAM Bülteni üç ayda bir yayımlanmakta ve yılda iki sayı olarak da bir İngilizce versiyonu (ISAM Bulletin) neşredilmektedir. Bültenin bütün sayılarına www.isam.org.tr adresimizden PDF formatında ulaşılabilir.

Yeni Gelen Dergiler ve İçindekiler

İSAM Kütüphanesi tarafından sürekli olarak takip edilen yabancı dillerdeki periyodiklerin İçindekiler sayfalarını ihtiva eden ve dört ayda bir hazırlanan Yeni

Gelen Dergiler ve İçindekiler isimli yayın, fotokopi yoluyla çoğaltılarak bütün İlâhiyat, Fen-Edebiyat ve Eğitim fakültelerine gönderilmektedir. İlki Şubat 1994'te yayımlanan bu derginin bütün sayılarına www.isam.org.tr adresimizden PDF formatında görülebilir.

III. Kütüphane ve Dokümantasyon Hizmetleri

İslâm Araştırmaları Merkezi dinî ilimler, İslâm ve Türk tarihi, kültürü ve medeniyeti başta olmak üzere sosyal bilimlerin birçok alanını kapsayan zengin bir kütüphaneye sahiptir. Gerek TDV İslâm Ansiklopedisi'nin gerekse diğer araştırma ve yayın faaliyetlerinin süratli ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için modern yöntemlerle çalışan kütüphanede yeni yayımlanan kitap ve süreli yayınlar düzenli olarak takip edilmekte, satın alınarak araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. Bağış ve mübadele yoluyla da eserlerin temin edildiği kütüphanede yaklaşık 180.000 cilt kitap, 700 adedi sürekli takip edilen 2700'ü aşkın yerli-yabancı derginin 110.000 sayısı yer almaktadır.

Kütüphanenin mükerrer deposundaki eserlerden de son üç yılda (2003-2006) başta İlahiyat ve Fen-Edebiyat Fakülteleri kütüphaneleri ile Diyanet Eğitim Merkezi kütüphaneleri olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarına 16.000 eser İSAM'ın bağışı olarak gönderilmiştir. Yüksek lisans ve doktora öğrencileri ile akademisyen ve araştırmacılar üye olduğu kütüphanenin günümüzde 5.000'den fazla üyesi bulunmaktadır.

İSAM Kütüphanesi, aralarında Ziyad Ebüzziya, Orhan Şaik Gökyay, Nejat Göyünç, Tahsin Yazıcı, Hilmi Oflaz, Nihat M. Çetin, Yavuz Argıt, A. Ragıp Akyavaş, Turgut Akpınar, Hidayet Nuhoğlu, Kasım Küfrevi, İlber Ortaylı, Kemal Beydilli, Albert Hourani, Jacques Waardenburg ve Kathleen R. F. Burrill'in de bulunduğu birçok kişisel koleksiyonu bünyesine katmıştır.

Haftanın yedi günü 9.00 - 21.00 saatleri arasında hizmet veren kütüphanede açık raf sistemi uygulanmakta, araştırmacılar istedikleri kadar kitabı raflarından alıp inceleyebilmektedirler. Kütüphanede mevcut kitap ve dergilerin bilgisine http://kutuphane.isam.org.tr/2001arama.htm adresinden de ulaşılabilmektedir.

İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı

TDV İslâm Ansiklopedisi'nin yayın çalışmalarını hızlandırmak ve iç hizmette kullanmak üzere hazırlanan bu veri tabanında, İstanbul'daki yazma eser kütüphaneleri başta olmak üzere 116 değişik kütüphaneye ait yaklaşık 700.000 yazma ve matbu esere ait bibliyografik künye yer almaktadır. Böylece aranılan bir kitabın bu 116 kütüphaneden hangisinde var olduğu öğrenilebilmektedir. Bu veri tabanında yer alan ve Kültür Bakanlığı bünyesinde bulunan 66 kütüphanenin katalog bilgilerine merkezimiz internet adresinden ulaşmak mümkündür.

İSAM Misafirhanesi'nden bir görünüm

Tezler Veri Tabanı

Türkiye'de yapılmış sahamızla alâkalı bütün tezlerin bibliyografik bilgilerini toplayıp bilgisayara aktarmak ve yeni tezleri izleyerek kayıtlarını sürekli güncelleştirmek suretiyle bir veri tabanı oluşturulmuştur. Toplam 114.000 tez künyesi ihtiva eden bu veri tabanı, TDV İslâm Ansiklopedisi'nin hazırlık ve yayın faaliyetleri ile merkez tarafından yürütülen diğer ilmî çalışmalarda kullanılması amacıyla hazırlanmıştır. İlahiyat tezlerinden 2000 tarihine kadar olanlarının indeksli bir çalışması önümüzdeki dönemdi kütüphane tarafından hazırlanarak İSAM yayınlarından çıkacaktır. Daha sonrada bu çalışmanın 2000-2005 tarihleri arası hazırlanacaktır.

Makaleler Veri Tabanı

Türkiye Makaleler Bibliyografyası'nda yer alan (1923-1999) makalelerin de bulunduğu bu veri tabanında halen 681.000 künye mevcuttur. Veri tabanının zenginleştirilmesi çalışmalarına sahayla ilgili dergilerde yer alan makale künyeleri ile kongre, sempozyum ve editörlü yayınların içinde yer alan makalelerin tespiti ve veri tabanına girilmesi yoluyla devam edilmektedir. İSAM kütüphanesine gelme imkânı bulamayan araştırmacılar da kurumun posta adresine gönderecekleri dilekçe veya kutuphane@isam.org.tr adresine iletecekleri mesajlar ile mevcut veri tabanlarından yararlanabilirler.

E-Kütüphane

İslâm Araştırmaları Merkezi elektronik ortam ve internet aracılığı ile araştırmacıların bilgi ve bilgi kaynaklarına ulaşımını daha nitelikli bir şekilde sağlamayı hedeflemektedir. Bu amaçla uluslararası standartlara göre hazırlanan ve sürekli güncellenen kütüphane katalogu internet üzerinden kullanıma sunulmuştur. Kütüphanede bulunan Elektronik Kaynaklar Veri Tabanı'ndan e-kitap, e-makale, e-veri tabanları gibi kaynaklara ulaşmak mümkündür. Ayrıca İslâm Araştırmaları Dergisi''nin eski sayılarındaki makalelerin tam metinlerine, yeni sayılardaki makalelerin bibliyografik bilgilerine, Yeni Gelen Dergiler ve İçindekiler ve İSAM Bülteni süreli yayınlarımızın tam metinlerine de internet sitesinden ulaşılabilir.

Dokümantasyon Birimi

Kütüphanenin önemli hizmetlerinden birisi de bünyesinde oluşturulan dokümantasyon servisidir. Dokümantasyon servisinde, ansiklopedi maddeleriyle bağlantılı 17.000 doküman dosyası bulunmaktadır. Bunlar TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki maddelerle ilgili 77.000 kadar kitap ve 2.000 kadar değişik derginin yaklaşık 50.000 sayısının taranmasıyla hazırlanmıştır. İSAM kütüphanesine gelen her yeni kitap ve dergi, ilgili servisçe taranarak gerekli bilgiler ilgili dosyalara yerleştirilmekte, böylece Dokümantasyon servisi her geçen gün yenilenmekte ve zenginleşmektedir. Ansiklopedi maddelerinin yazımı ve ikmali sırasında ilim adamlarının çokça kullandığı bu servisten kütüphane üyesi araştırmacılar ve özellikle yüksek lisans ve doktora öğrencileri de yararlanmaktadır. İstanbul dışındaki üniversite öğretim üye ve görevlileri ile akademik araştırma yapanlar da kutuphane@isam.org.tr adresine mesaj göndererek çalışma konuları hakkında doküman isteğinde bulunabilmektedirler.

Doküman Gönderme Hizmeti

Dokümantasyon biriminin Türkiye genelinde çeşitli illerde faaliyet gösteren üniversitelerin sosyal bilimler bölümlerinde lisans üstü çalışma yapan araştırmacı ve akademisyenlere son iki yıl içinde (2005 - 2006) telif haklarına riayet edilerek 1896 kitap, 1065 makale ve 358 doküman dosyası fotokopisi gönderilmiştir.

Arşiv Birimi

Kütüphanenin Arşiv biriminde Ziyad Ebüzziya, Kâzım Karabekir, Mehmet Safâyihi, Orhan Şaik Gökyay, Günay Tümer, Nihat M. Çetin, Muhammed Tanci, Yusuf İzzeddin Efendi, Hüseyin Hilmi Paşa, Hilmi Oflaz ve Kemal Batanay gibi önemli şahsiyetlere ait doküman ve arşiv malzemeleri mevcut olup koleksiyonlar üzerinde tasnif çalışmaları devam etmektedir. Bu koleksiyonlardan Hüseyin Hilmi Paşa evrakı tasnif edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuş ayrıca İSAM yayınlarının arşiv dizisinin birinci eseri olarak basılmıştır.

Kadı Sicilleri

İSAM kütüphanesinin araştırmacılara sunduğu önemli hizmetlerden birisi her geçen gün zenginleşen Osmanlı mahkeme sicilleri koleksiyonudur. Kütüphanenin arşiv birimi içinde yer alan koleksiyonda, İstanbul Müftülüğü'ndeki yirmi yedi mahkemenin kadı sicilleri (9895 defter), Rumeli ve Anadolu kazaskerliği rûznâmçeleri (377 defter), nakîbüleşraf defterleri (33 defter) ve kadı mühürlerinin (13 defter) mikrofilmleri ile Millî Kütüphane'deki şer'iyye sicillerinin (8860 defter) mikrofilmleri araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu koleksiyona son olarak Makedonya'nın Manastır bölgesinin kadı sicilleri (185 defter), Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Arşivi, Mostar/Hersek Arşivi, Saraybosna Tarih Arşivi, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde korunan Livno, Mostar, Priyedor, Saraybosna, Tımışvar ve Visoko bölgelerine ait kadı sicillerinin (118 defter) mikrofilmleri ve Kırım kadı sicillerinin (48 defter) dijital kopyaları eklenmiştir. Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nden haftanın yedi günü 09:00-19:00 saatleri arasında yararlanılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

Tayyar Altıkulaç, "İslâm Araştırmaları Merkezi", *DİA*, XXIII, 44-46.

www.isam.org.tr.

Bir Zamanlar Üsküdar'dan Tarihe Düşen Notlar: Çiçekci Kahvehanesi

NACİYE TURGUT
Araştırmacı

Giriş

Bizans'ın çöküş dönemlerinde küçük bir kasaba görünümünde olan Üsküdar, fetihten sonra hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Zamanla iş hacmi ve ticari faaliyetlerin yoğunlaşması, semtin konumunu değiştirmiş (Resim 1); başta hükümdarlar olmak üzere, dönemin devlet adamlarının ilgisi ve semt halkının desteğiyle, kısa sürede bir abideler diyarı haline gelmiştir. Fetih sonrasında Anadolu, Suriye, Irak, İran ve Mısır'a gidecek ordular, kervanlar, Surre Alayları buradan kalkar, buraya göçerdi.[1] Kısacası Üsküdar, Anadolu'ya giden menzil[2] yolunun başıydı. Karacaahmed içinden ve İbrahim Ağa'dan geçen yol boyunca, günümüzde sayıları azalmış bulunan namazgâhlar ve bunların sayısınca da dinlenme, bekleme ve bazı ihtiyaçları temin etme yerleri mahiyetinde kahvehaneler yer alıyordu (Resim 2). Namazgâhlarda fakirler istirahat ederken, kahvehaneleri varlıklı kesim tercih ediyordu.[3] Zamanla namazgâhların yanında yer alan kahvehanelerden, yalnızca kervan ya da Surre Alaylarındaki yolcular yararlanmamış; özellikle yerleşim bölgesi içinde kalanlar, mahalle ya da semt halkı tarafından da kullanılmıştır.

Kahvenin Osmanlı topraklarına kesin olarak ne zaman girdiği, İstanbul, Anadolu ve Rumeli'de hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı tartışmalıdır. Ali Mustafa Efendi İstanbul'da ilk kahvehanelerin açılış tarihini 960 (1553), Peçuylu İbrahim, 962 (1555);[4] Hüseyin Ayvansarayi ise; (959) 1552 olarak verir. Sonuçta kahvenin gelmesiyle, 16. yüzyılda kahve kültürü ile tanışır İstanbul halkı...Ve Peçevi Tarihi'nde belirtildiğine göre, ilk kahvehane Tahtakale'de açılır.[5] Bunu yenileri izler.[6] Böylece Osmanlı insanının, yüzyıl ortalarına kadar ev, cami ve çarşı üçgeni arasında geçen günlük yaşamı, farklı mekânlara taşınarak dinamizm kazanır.

Resim 1- Üsküdar İskelesi (*Üsküdar Hatırası*, s. 32)

Mahalle kahvehaneleri ise, 16. yüzyılın sonuna doğru açılmaya başlamıştır. Önceleri namaz saatini bekleyenler için camiye bitişik bir oda niteliğinde olan bu kahvehaneler, zamanla geleneksel biçimini almış;[7] Esnaf Kahvehaneleri, Yeniçeri Kahvehaneleri, Tulumbacı Kahvehaneleri, Semai (Çalgılı) Kahvehaneleri, İmaret Kahvehaneleri[8] gibi farklı statülere yönelik kahvehaneler de açılmıştır. Bazen devlet ve din adamları buraların din dışı mekânlar ve fesat yuvaları olduğunu ileri sürerek kapatılmasını sağlamışlardır. Ancak bu yasakların hiç biri uzun süreli olmamıştır.[9] 19. yüzyılda ise bambaşka bir hal alır. Kimi kahvehaneler gazeteleri, dergileri, kitapları ve "münevver" müdavimleriyle birer sosyal kulüp atmosferine bürünürler.[10] Kervan yolu[11] üzerinde bulunan sosyal kulüp özelliğindeki yerlerden biri de Üsküdar-İhsaniye'deki Çiçekçi Kahvehanesi'dir.[12]

I-İhsaniye Mahallesi'nin Kuruluşu

İhsaniye Camii'nin kapısındaki kitabede caminin banisiyle; mahallenin kurucusunun Sultan III. Osman (1754-1757) olduğu belirtilmiştir. Kitabenin bir bölümünde "İhsaniye demekle ma'rûf olan bu dâire dahilinde vâki' hâneler ile beraber

Resim 2- Eski Kahvehanelerden Bir Görünüm.
(Selim Nüzhet Gerçek, "Eski Kahvehaneler", *Yedigün*, Sayı: 417, C. 17, İstanbul (3 Mart 1941), s. 11)

binâ olunmuştur..."denilirken; kitabe,"...Hakk içün Sultân Osmân yaptı İhsâniye'yi 1169 (1755)" mısrasıyla bitmektedir.[13] Çiçekçi/ Küçük Selimiye Camisi'nin sağına düşen Sultan III. Selim Çeşmesi, 1217 (1802-1803) karşısındaki Ayşe Hatun Namazgâhı ise 1181 (1767-1768) tarihlidir. Çiçekçi Kahvehanesi de namazgâhın yanında bulunuyordu. Haskan'ın belirttiğine göre, kahvehanenin yer aldığı İhsaniye Mahallesi'nden Haydarpaşa Garı'nın bulunduğu kesime kadar olan bölge, padişah hassıdır ve Sultan III. Osman tarafından kuruluncaya dek bu mahalleyle çevresi, iskân sahası dışında kalıyordu.[14]

Sultan III. Mustafa (1757-1774)'nın ihsanı[15] olarak saray personeline dağıtılmış buradaki mülkler padişah ihsanıyla elde edildiği için mahalle İhsaniye adını almış.[16] Sonradan yeni meskûnlar yerleşmiş İhsaniye'ye... Örneğin Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in babası Mehmed İlmi Efendi (1839-1923) zamanında Fatih'te oturuyor; ancak zatürre geçirince Harem'in havasını kendisine tavsiye ediyorlar. Bunun üzerine Harem/ Karlıkbayırı'nda kiralık bir ev tutuluyor. Daha sonra İhsaniye'ye yerleşmeye karar veriyorlar ve buraya yakın bir konak satın alınıyor. Bir selamlık ve bir haremlikten oluşan konağı Selimiye Kışlası'nı inşa eden ustalardan biri kendisi için yaptırıyor. Daha sonra da Sultan III. Selim tarafından 1215 (1800)'de[17] Selimiye Kışlasının inşası başlatılıyor.[18]

II-İhsaniye Mahallesi'nin Sosyo-Kültürel Yapısı

Günlük Yaşamdan Kesitler

Üsküdar'ın en kibar mahallelerinden[19] olan İhsaniye, XVIII. yüzyılda kurulmuş, Selimiye Kışlası açıldıktan sonra da farklı bir kimlik kazanmıştır. Selimiye'nin çoğunlukla kışlada yaşayan asker ailelerinin yerleşik olduğu bir lojman mahallesi niteliğinde olması ve Karacaahmet Mezarlığı'nın kuzey sınırında bulunması; İhsaniye'yi diğer mahallelerden farklı, tecrid edilmiş bir görünüme sokuyordu. Bu nedenle mahalle halkının gece ya da tatil günleri sınırlı imkanlar içinde geçmekteydi. Çocuklar okul ve ev çevresinde; kadınlar kısa komşu ziyaretlerinin dışında evlerinde; aile reisleri de işle ev arasında zaman tüketir, akşamları yatsıya kadar mahalledeki Çiçekçi Kahvehanesi'ne giderlerdi. Alışverişler ise, Cuma Pazarı ve büyük çarşı dışında, mahalle bakkallarından ve seyyar satıcılardan yapılırdı.[20]

İhsaniye, XX. yüzyıl başlarında da benzer durumdaydı. Birkaç konak hariç, genellikle bahçelerinde kuyuları olan küçük ahşap evler bulunuyordu (Resim 3). Ekmek gibi bazı ihtiyaçlar, belirli zamanlarda gelen satıcılar tarafından karşılanırdı. Evlere Terkos suyu gelmeden önce ise; bu gün Harem İskele Caddesi'ndeki Akbank'ın karşı tarafına düşen küçük park alanında, bir namazgâh mahalli yer alıyordu.[21] Güzin Pektaş, "Mahallenin su ihtiyacının bir kısmı buradan karşılanırdı. Bu alan benim çocukluğumda ilkokul, ortaokula kadar duruyordu...Vakıf suyu olduğu söylenirdi ve sakalar buradan mahalledeki evlere su dağıtırlardı. Bu tatlı suları küplere boşaltırdı sakalar...Yemekler o suyla pişerdi. Çünkü kuyu suları acıydı. Bulaşıklar sodalı suyla yıkanırdı ama içme suları Çamlıca'dan damacanalar içinde atlı arabalarla getirilirdi"[22] demekteyken; Saadet Girgin bu alanın içinde önceden erguvan ve çitlembik ağaçlarının bulunduğunu, mahalledeki çocukların buradan çitlembik topladıklarını; ancak evlere Terkos suyu geldikten sonra, çevresinden yol geçtiği için, alanın hayli ufaldığını ve park olarak düzenlendiğini belirtmektedir.[23]

Aileler

İhsaniye Mahallesi'nin nüfus yapısını, üst düzey memurlarla, az sayıdaki esnaf aileleri[24] ve saray kökenli aileler[25] oluşturmaktaydı. Mısır Çarşılı Sadık Bey, Alay müftüsü Şamlı Ahmed Efendi...Mabeyinci Mahir Bey, Mahmut Baler'in babası Mabeyinci Hafız Mehmed Bey, Hüseyin Paşa, Tosun Paşa, Mustafa Paşa, Üsküdar Savcısı Kenan Bey, Avukat Sadi Rıza.[26] Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey, Şair Ahmet Talat Bey, Şair Safi Bey, Ziya Bey gibi ailelerin arasında; Hafız Ömer Efendi gibi konağının kapılarını tüm yetimlerle fukaralara açık tutan hayırseverler de yaşamıştır...Küçük yaşta babasını kaybeden Şair Ahmet Talat'ı on iki yaşına gelinceye dek o himaye etmiştir...[27] Güzin Pektaş; bu konuda farklı örnekler de vermektedir: "Saray personelinden, Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in terzisi Esvapçıbaşı Ahmed Bey'in Konağı, Toktaş Sokağı'nı da içine alan geniş bir arsayı kapsamaktaydı. Bu konağın padişah ihsanı olduğu; yine saray personelinden Melekistan Ha-

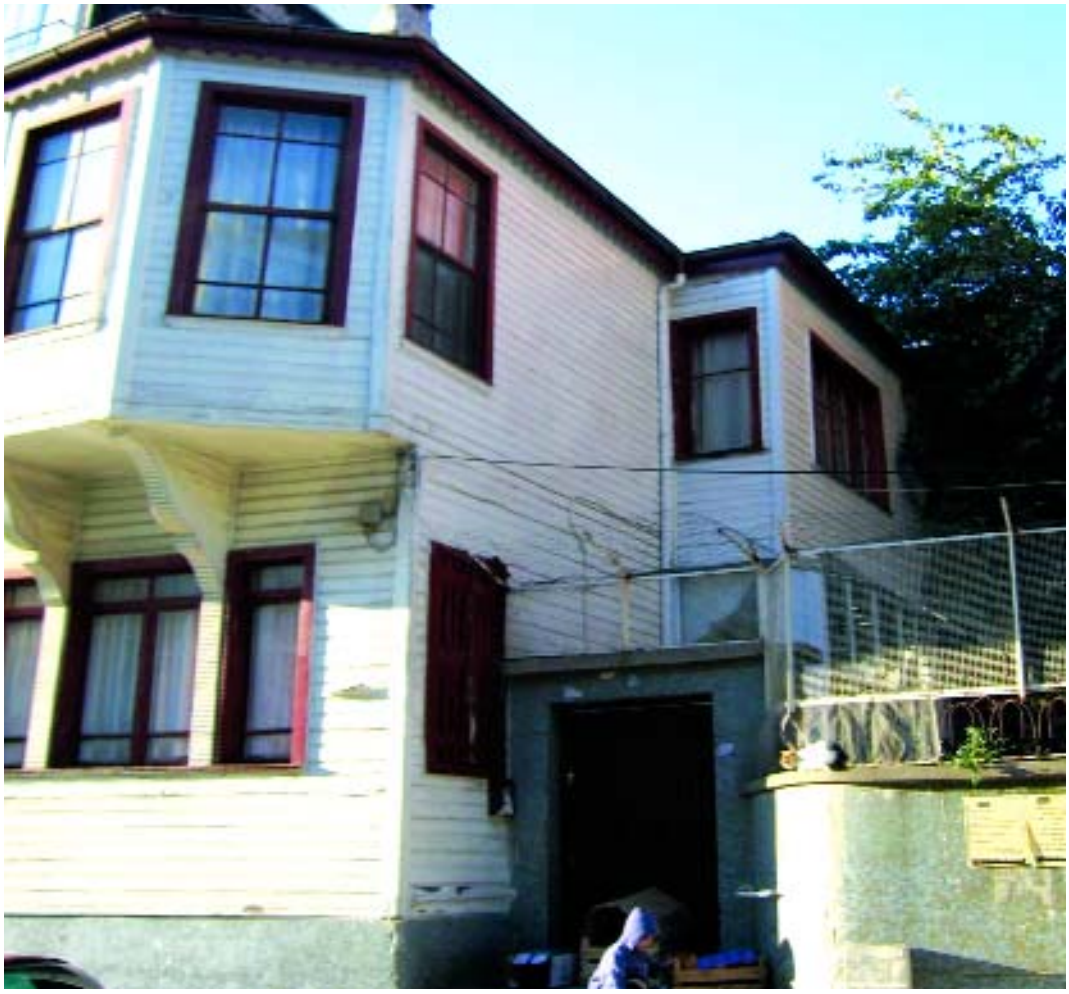

Resim 3- İhsaniye'de, Eski Üsküdar evlerinden (Fotoğraf, Ekim 2006)

nım'ın da vaktiyle bu konakta yaşadığı bilinir. Cariye Melek Koncagül de bu konağın bitişiğindeki evde yaşamıştır. Çiçekçi Kahvehanesi'nin karşısındaki binada oturan Lebibe Hanım teyze ve Eşi Muhtar Bey amca da çok seçkin kimselerdi. Muhtar Bey, bir süre Paris'te yaşamıştı. Fransızca bilen çok bilgili ve kültürlü biriydi. Aile, hanedan mensubu olduğu için saraylılar olarak da anılırlardı. Mahallenin maruf kimselerinden Ziya Bey ve ailesi ise Çatmacılar/ Dr. Sıtkı Özferendeci Sokağı ile Harem İskele Caddesi'nin kesiştiği köşedeki konakta yaşıyorlardı. Rıza Bey konağın tek çocuğuydu. Ziya Bey'in kardeşinin eşi ve çocukları da aynı konakta yaşamışlardır. Rıza Bey'in eşi Semiha Abla, Dame De Sion mezunuydu. Arada bir konaktan piyano ve keman sesleri yükselir; Rıza Ağabey ve kuzeni Nezahat Abla çok güzel piyano ve keman çalarlardı. Alman Koleji'ne devam eden Rıza Ağabey, eğitiminin yanı sıra piyano ve keman dersleri de alıyordu. Sonradan Sultanahmet Yüksek Ticaret Okulu'nda profesör olmuştur. Rıza (Akbora) Bey gerçek bir

İstanbul Efendisi'ydi. Harem İskele Caddesi'nin son kısmında ise padişahın müşiranına ait Çamlı Köşk vardı. Şerif Kuyu Sokağı'nda Kırk Anahtarlı Nuri Bey'in Konağında ise Şevki Altınay Paşa otururdu. Sonradan yokuş üzerinde kaldığı için konağı satıp Kadıköy/Moda'ya yerleştiler."[28]

Yangınlar

Yaklaşık yüz yirmi yıl önce büyük bir depremle sarsıldığı zaman, İstanbul'da bir ya da iki katlı kârgir evler vardı; ancak onlar yıkılınca ahşap evler inşa edilmeye başlanır. Bu ahşap evler de çıkan yangınlar nedeniyle aniden enkaz haline gelmekteydi.[29] O yıllarda çıkan yangınlar, mahalle halkının kâbusuydu. İyi bir eğitimle yetişip, Adliye (1879) ve Bahriye (1909) nezaretlerinde önemli görevler üstlenen İhsaniye'nin ünlü şairi Talat Bey de böyle bir olay yaşamıştır. Emekli olup; annesi Ayşe Hanım vefat ettikten sonra evlenmiş ve 36 yıllık çalışma hayatındaki birikimleriyle bir ev sahibi olmuştur;[30] ama 1917 yılında mahallede çıkan yangında dört katlı evi yanar...[31] kitap ve şiirleri de... Şair Talat'ın evinin yanması, sadece kendisini değil, İhsaniye'de yaşayan herkesi üzüntüye boğmuştur.

Şu beyit duygularını açıkça ifade etmektedir:

"Rahat yüzü görmedim ve göremem
Bir lahza bu gam sera evinde
Varken bu kadar güzide beytim
Kaldım yine ben kira evinde"[32]

Talat Bey, evi yandıktan sonra Kahveci Hacı Ahmet Pektaş'ın evinde kiracı olarak yaşar bir süre...Bu ev Dr. Sıtkı Özferendeci Sokağı'nda Pektaş Apartmanı'nın bulunduğu yerdeymiş. Talat Bey'in ölümünden (1926) sonra, eşi Firuzan Hanım'la, oğlu Ömer Faruk Bey; Köprülü Konak Sokağı'nda; o zamanki adıyla 19. Mektep/ III. Selim İlk öğretim Okulu'nun üst kapısına yakın bir evde oturmuşlardır. Güzin Pektaş, 5-6 yaşlarındayken büyükannesiyle misafir olarak gittikleri bu evin, bahçesinde zeytin ağacı bulunan, zeminden yüksekçe, deniz manzaralı güzel bir ev olduğunu belirtiyor ve ekliyor "Şair Talat Bey'in oğlu, Faruk Ağabeyi de anımsıyorum, o zamanlar üniversiteye devam eden, dalgalı saçlı, yakışıklı bir gençti... Sonradan Profesör olan Rıza Ağabey ve kayınbiraderim Muhittin Bey arkadaştılar... Talat Bey'in eşi Firuzan Teyzeyi de yaşlılık döneminde tanıdım. Sarışın, güzel bir Çerkez hanımdı. Oldukça da neşeli ve esprili biriydi... Kendisinden Saraylı Hanım olarak da bahsedilirdi."[33]

Radyo Programları

Güzin Pektaş'ın aktardığına göre, Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yıllarda, ak-

şam saat altı olunca evlerden tango sesleri yükselir, danslar edilir İhsaniye Mahallesi'nde... Her akşam saat 6'da İbrahim Özgür'ün tango orkestrası olur radyoda. Cumhurbaşkanlığı Senfoni orkestrasını yöneten Necip Aşkın'ın programı da Cumartesi günleri saat 1,5 da... Her iki programı da ilgiyle dinler mahalle halkı. Pektaş'ın aktardıklarından o dönemlerde, radyo programlarının halk arasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

III- Çiçekçi Kahvehanesi

Çiçekçi

Uzun yıllar çiçek yetiştiriciliği yapılan Çiçekçi Kahvehanesi'yle, durak civarı; "Çiçekçi" adıyla anılmıştır. Haskan, eskiden Üsküdar Sarayı'nın bahçesinde yer alan bu alanda, saray bahçesi için çiçek yetiştirilmiş olabileceğini belirtirken[34] Emel Naksoy, kahvehanenin yanındaki namazgâh kısmının geçmişte çiçek tarlası olduğunu aktarmaktadır.[35] Kahvehaneye bitişik konakta yaşamış olan Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in terzisi Esvapçıbaşı Ahmed Bey de; çiçek yetiştirmeye çok meraklı biri olduğundan konağın arka bahçesinde zevk için çiçek yetiştirirmiş. Konağın çevresi yüksek duvarlarla çevriliymiş zamanında. Yakın zamana kadar konağın arka cephesinde duran çift kanatlı servis kapısından gübre getirilirmiş bahçeye, döküntüler de o kapıdan çıkarılırmış. Bu gün iki kabristanın arasında kalan aralığın o konaktan kaldığı bilinmektedir.[36] Burhan Felek, "kahvenin hemen ensesine düşen bir de çiçek bahçesi olan ve çiçekçilikle para kazanan Esvapçıbaşı zade Behçet Bey vardı."[37] diyerek aynı yerden bahsetmektedir. Esvapçıbaşı Ahmed Bey'in konağı zamanla yıkılmış ve yalnız arsası kalmış. Güzin Pektaş, Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde Bahçe Uzmanlığı yapan babası Mahmut Bey'in 1935-1936 yıllarında Çiçekçi'ye gelerek bu arsayı Ahmed Bey'in varislerinden satın aldığını belirmektedir. Uzun yıllar fidanlık olarak kullanılan arsada, 1965 yıllarına kadar; bahçe dizaynı için fidan ve çiçek yetiştirilir. Daha sonra bu arsaya bina inşa ettirilmiştir.[38] Bu alanın hemen yanındaki kahvehane işleticisi Aziz Efendi de; eskiden kahvehanenin arka kısmında çiçek yetiştirerek, "Çiçekçi Aziz" adıyla tanınmış;[39] kahvehane de "Çiçekçi Kahvehanesi" adıyla ünlenmiştir.

Çiçekçi Kahvehanesi'nin Çevresi

Çiçekçi Kahvehanesi, Tıbbiye Caddesi ile Harem İskelesi Sokağı'nın birleştiği yerde ve sokağın sağ köşesine yakın bir kısımda bulunmaktaydı (Resim 4). Sol tarafına yeni bir sokak [Toktaş Sokağı] açılmıştır... Karşı köşede ise; 1217 (1802) tarihli Sultan III. Selim Çeşmesi yer alır... Sultan III. Osman, 1169 (1755) tarihinde, sarayın arasına iki mabet yaptırarak, bu çevreyi halka açmış; kahvehanenin yeri de Ayşe Hatun'un uhdesine geçmiştir. Ayşe Hatun, 1181 (1767) tarihinde burada bir

Resim 4- Çiçekçi'den genel görünüm (Fotoğraf, Ekim 2006)

namazgâh tesis ettirmiştir. Haskan, kahvehanenin bu sıralarda ya da bir süre önce namazgâhın yanına yaptırılmış olabileceğini belirtir.[40] Süheyl Ünver ise, 1963'te yazdığı makalede kahvehaneden şöyle bahseder: "Bir katlı ve kırmızıya boyalı, bahçe içinde bir binadır. Halen kapalıdır. Kiralık ev gibi kullanılmaktadır. Sahibine Hacı [Ahmet] derlerdi. O da Çiçekçi Aziz'den tutmuş. Bundan 45 sene önce açıktı. Yazın bahçesinde oturmak mutaddı (Resim 5). Vaktiyle yeri bir açık namazgâh imiş ve mihrab taşı ve abdest musluğu için tulumbalı kuyu vardı ki ben hatırlarım."[41] Güzin Pektaş da; bahçe içinde tek katlı bir yapı olan ve önünde devasa bir at kestanesi ağacı bulunan kahvehaneyi anımsadığını belirtiyor. "Kapıdan içeriye girildiğinde zemin Arnavut kaldırımıydı. Arkada ise küçük bir oda vardı. 2.5 x 2.5 gibi...Bir de kuyu vardı yapının içinde, Kahvehanenin önünde namazgâh taşı[42] da dururdu. Sahibi Sami Efendi tarafından mesken olarak kullanılıyordu.[43]

Sabah Kahvesi

Çevrenin asker, sivil, emekli, gün görmüş sakinleriyle,[44] alim, şair ve sanatkarlarının sohbet için toplandıkları Çiçekçi Kahvehanesi'nde (Resim 6) "...sabah kahvesi içmek bir gelenekti. Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'ler olsun, Çatmacılar Sokağı'nın köşesindeki konakta oturan Ziya Bey'ler olsun bu mahallenin eski maruf konak sahipleri, her sabah Çiçekçi Kahvehanesi'ne gelip; Hacı Ahmet Pektaş'ın kendi elleriyle pişirdiği bol köpüklü kahvelerini yudumlarken, saat 11.00'e doğru gazeteler

Resim 5- Nargile içenler (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kartpostal Koleksiyonu, 000191)

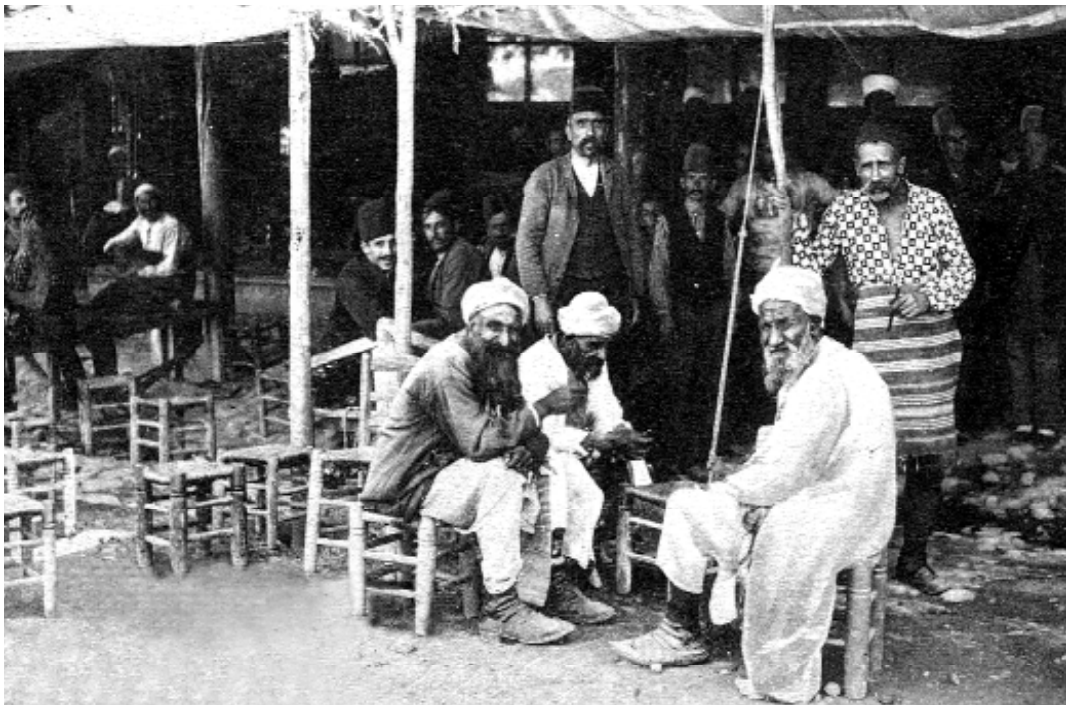

Resim 6- Eski İstanbul kahvehanelerinden (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kartpostal Koleksiyonu, 001955)

gelir ve okunur; Burhan Felek'in yazıları incelenir, daha sonra da çıkan haberlerin yorumu yapılırdı... Kısacası Çok güzel bir sosyal hayat vardı burada..."[45] Ayrıca kahvehaneye sabah saatlerinin dışında Cuma günleri ve akşamları gidenler de olurdu.[46]

Kahveci Hacı Ahmet Pektaş

Hacı Ahmet Bey'i şöyle tanıtır Güzin Pektaş: "Hacı Baba derlerdi kayınpederime. Altı yaşındayken anne ve babası birer gün arayla vefat ettiği için; Romanya'nın Dobruca şehrinden İstanbul'daki akrabalarının yanına gönderilir. Çevresinde efendi kişiliği ve titizliğiyle tanınmış; daima sevilen ve saygı duyulan bir kişi olmuştur. Kahvehaneyi, 1898-1900'lü yıllarda devraldığı zaman bekarmış kayınpederim...Sonradan hacca gitmiş. 1954'te evlendiğimiz zaman bir yıl sekiz ay kayınpederim ve kayınvalidemle oturduk. Hafızası çok güçlüydü ve geçmişte yaşadıklarını anlatırdı. Örneğin 'herkesin fincanı ayrıydı, ben o zamanlar kimsenin fincanıyla kimseye kahve vermezdim' derdi. Evde çok tabiat sahibi bir insandı. Kahvehane çoktan kapatıldığı için evde oturuyordu...Ama evimizin bahçesinde zevk için çiçek yetiştirirdi. Daha sonra eşimin memuriyet görevi nedeniyle Ankara'ya taşındık. O zamana kadar her gün çok kahve içerdi. Kahvehanede alışmış...Orada kendisi yaparmış kahveyi. Günde 7-8 tane kahve içerdi...Bir, iki...Derken kendi kendime sorardım, yaşlı bir insan nasıl bu kadar kahve içebilir? 1958 yılında vefat ettiği zaman seksen altı yaşındaydı..."[47]

Kahvehanenin İç Dekorasyonu

Çiçekçi Kahvehanesi 1938 yıllarında kapatılıncaya dek, Hacı Ahmet [Pektaş] tarafından işletilmiştir. Güzin Pektaş'ın belirttiğine göre, aynı zamanda berberlik de yapmıştır burada... Kahvehanenin bazı müdavimleri burada hem traş olur, hem kahve, çay içer, hem de nargile içerlermiş.[48] Kahvehanenin iç dekorasyonu da buna göre düzenlenmiş. Burhan Felek'in izlenimiyle; "...Kapısından içeri girince solunda bir ayna ve bir de berber koltuğu vardı. Tavana yakın bir yerde pirinç gerdan leğenleri asılı idi (Resim- 7-8). Koltuğunun yanında da kahve ocağı (Resim 9-10) bulunuyordu."[49] Çiçekçi Kahvehanesi'nde fincan, nargile, cezve vb kahve kültürüne ait eşyalardan başka duvarları süsleyen levhalar da bulunabilmekteydi. Güzin Pektaş'ın aktardığına göre, Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey (1871-1946) tarafından Hacı Ahmet Bey'e hat yazılı bir levha armağan edilmiştir. Hattat Muhammed Nuri'nin ince bir işçilik ve zevkle hazırladığı bu levha, muhtemelen İsmail Hakkı Bey'in aracılığıyla Hacı Ahmet Bey'e iletilmiştir (Resim 11-12).

"İhsaniye tarafındaki köşede seddin üstünde yer alan ve 3-4 basamakla çıkılan kahvehanenin şimal tarafı mezarlığa bakan set üzerinde idi. Yazın seddin üstü serin olur; kışın ise basık tavanı sebebiyle kahvenin içi iyi ısınırdı...Kahve iki kısımdı, birisi 80-90 santim yüksek iç kısım. Burası çepeçevre peykelerle çevrilmiş ve ortada da bir iki sandalye bulunan yüksek mahfeldi. Burada mahallenin muteberânı otururdu. Alt kısma da gene mahallenin esnaf tabakaları gelirlerdi. Bunlar üst

Resim 7- Süheyl Ünver, *Sevdiğim İstanbul*, İstanbul 1996, s. 13

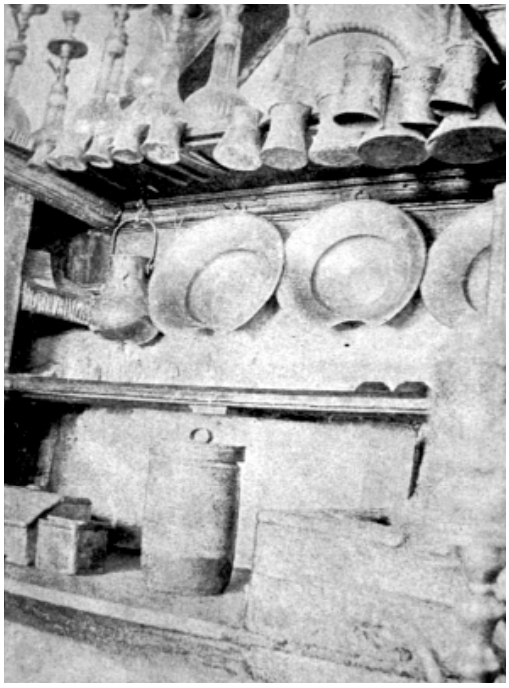

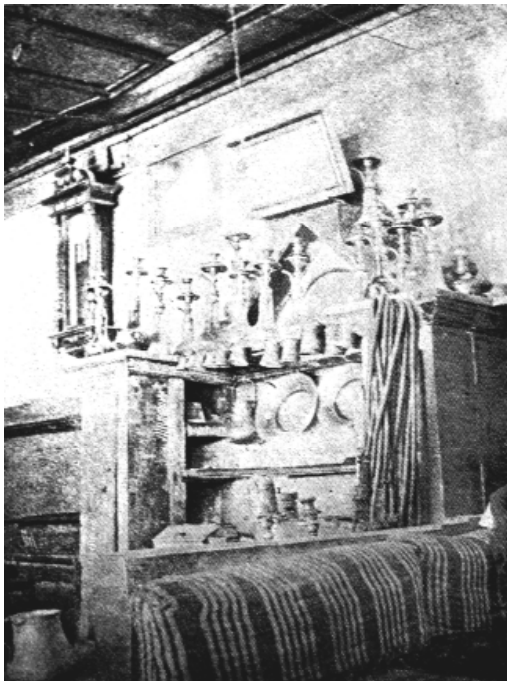

Resim 8- Aynı kahvehane ocağının cezve ve traş leğenlerini de gösteren diğer bir resmi- 1930. / Resim 9- Haseki'de Bostan Hamamı karşısında Rumelili Mustafa Efendi Merhumun kahvehane içindeki tarihi ocak, kahve, nargile ve çay takımları (A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi,* Sayı: 5, 1962'den ayrı basım, T.T.K. Basımevi, Ankara 1963.)

Resim 10- Ressam Hoca Ali Rıza, "Kahve Fincanı ile Cezve ve Su Maşrapası" (A.Süheyl Ünver, *Ressam Ali Rıza Bey'e Göre Yarım Asır Önce Kahvehanelerimiz ve Eşyası*, Ankara 1967, s. 41)

Resim 11- Ressam Hoca Ali Rıza, "Kahve İçildikten Sonra Beklemeden İstifade" (A.Süheyl Ünver, *Ressam Ali Rıza Bey'e Göre Yarım Asır Önce Kahvehanelerimiz ve Eşyası*, Ankara 1967, s. 40)

kısımda konuşulanları ibretle dinlerlerdi. Yüksek kısma oturanlar arasında Hattat ve Tuğrakeş Hakkı Bey'in babası meşhur Hattat Mehmed İlmî Efendi (öl. 1923) vardı...Bu zatın Ali Paşa'ya kütüphanecilik yaptığı söylenirdi. İlmî Efendi ne zaman kahveye gelirse baş köşe onundu. Ayşe Baturay'ın bildirdiğine göre... "İlmî Efendi çok efendi, çok çelebi bir beymiş. Yumuşak bir ses tonuyla konuşan, ağırbaşlı ve sakin yaratılışa sahipmiş. Fatih Medresesi'nde eğitim almış. Bazen orada hat dersi verirmiş. Uzun yıllar boyu da değişik memuriyetlerde bulunmuş, Babıali'de çalışmış, kayıtlara göre dördüncü nesil aile içindeki bilgilere göre ise altıncı nesil hattattır."[50]

Müdavimler

Çiçekçi Kahvehanesi'nin erken dönemlerine ilişkin ayrıntılı bilgi olmamakla beraber, bir rivayete göre Sultan III. Osman, tebdil-i kıyafetle ve Topkapılı Osman Ağa adı ile ara sıra bu kahvehaneye gelerek halkın dertlerini dinlermiş. Kahvehanenin hemen bütün müşteri ve müdavimleri edip, şair, bilim ve sanat ehli, marifet erbabı kimselerdi. Burada dedi kodu yapılmaz, edîbâne, hekîmâne, rindâne sohbet ile vakit geçirilir,[51] bazen karşı yakadaki yazarlar da sözleşerek burada toplanırlarmış. Muallim Naci ile Şeyh Vasfi toplantılara katılanlar arasındadır. Şair Talat ve Şair Safi Beyler, Tophane Müşiriyeti görevlilerinden Salih Saim, Tanburi Ahmed, Ressam Ali Rıza Bey, Şair Hüseyin Haşim, Farsça Öğretmeni Hicri Efendi, Hersekli Arif Hikmet Bey,[52] sonraları Şair Nihad, Şair Ziya, Şair Mehmed Akif, Mahir İz, Hattat Necmeddin Okyay gelenler arasında...Ünver, özellikle belirtilen şair ve sanatçılar geldikleri zaman buranın gerçek bir kulüp özelliği halini aldığını ve kendi seviyelerindeki zevat ile hemen bir irfan meclisi kurulduğunu anlatır[53] Burhan Felek'in belirttiğine göre, kahvehanenin diğer müdavimleri arasında babası Mahmut Ziya Bey, Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey ve babası İlmi Efendi, Halil Paşa, Hastalar ağasının Hacı Raşit Bey, Damadı Selahattin Bey, Esvabcıbaşı Ahmed Bey'in oğlu Behçet Bey, biraderi Mahmut Bey, Türkmen Beyi, Süleyman Bey, Temyiz Azası İzzet Bey, Adliye Evrak Müdürü Memduh Bey, İmam Tahsin Efendi, Mısır

Resim 12- "Fetih Suresi" Çiçekçi Kahvehanesi'nin duvarlarını süsleyen, Muhammed Nuri imzalı hat yazısı ve hat yazısından ayrıntı (Sene 1331- Güzin Pektaş Koleksiyonu)

Çarşılı Sadık Bey, Muhtar Ethem Efendi...Babı Seraskeri Hulefası'ndan Ziya Bey, biraderi Bahattin Bey, Belediyeden Sami Bey...[54] bulunmaktaymış. Baha Azer Çizen ise kahvehanenin sonraki müdavimlerinden bahseder: Nikâh memuru Lütfü Bey, Musahipzâde Celâl Bey, İhsaniye Camii İmamı Ferit Bey, Mutasarrıf Behçet Bey, Vecdî Bey, İbrahim Hakkı Konyalı...[55]

Ayşe Baturay bu kahvehane için: "Çiçekçi Kahvehanesi, esasında eşrafın toplandığı bir sohbet mekânı..." diyor ve ekliyor..."Kayıtlara bakıldığında gidenlerin pek çoğunu şair, ressam, hattat gibi sanat ehli ve zarif kişiler oluşturuyordu. Örneğin nikah memuru Ferit Bey, çok zarif biriydi..."[56] Çiçekçi Kahvehanesi'ndeki sohbetlere yalnız büyükler katılmaz; arada bir müdavimlerin küçük ya da genç yaştaki çocukları da tanık olurlarmış...Hacı Ahmet Bey, küçük oğlu Doğan'la;[57] Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey de küçük kızı Mualla Hanım'la gidermiş arada bir... Ayşe Baturay: "Annem çocukken, dedem İsmail Hakkı Bey, annemi de götürürmüş bazen kahveye... Orada çifte kavrulmuş bir lokum hakkı varmış. Kahvehanenin bazı müdavimlerini tanımış. Arada bir isimlerinden bahsederdi. Kahvehaneye gittikleri zaman herkesin bir yeri olduğunu fark edermiş. Oturup uzun uzun sohbet ederlermiş. Sohbet gayet güzelmiş... Son yazılan şiirler, olaylar, kitaplar, yenilikler, yeni aşılanan güller... İşte filanca Efendi, yeni bir gül aşılamış... Gülün rengi, kırmızıyla bordo arasında... Yani güllerin renk tartışması da yapılırmış... Çiçekçi Kahvesinin arka tarafında gül bahçesi vardı. Kahvehane sahibi de gül yetiştirmeye[58] çok meraklıymış... Benim çocukluğumda kahvehane kapatılmıştı. Sahibi Sami Bey konut olarak kullanıyordu. Ama Çiçekçi konusunu hatırlıyorum... Çünkü dedem Hattat İsmail Hakkı Bey konağın arka bahçesinde gül yetiştirirmiş. Bu çevrede hemen herkes bahçesinde gül yetiştirirmiş. Dedemin yetiştirdiği güllerden bir tanesi çok özel bir sarıymış. Dedem zamanında annemin adı olan "Mualla" ismiyle onu kayıtlatmış... O zamanlar yetiştirilen güller çok özel olduğu için yetiştiricileri kayıtlatabiliyorlarmış. Benim çocukluğumda tek tük gül vardı. Kahvehanenin yanında, çok güzel bir bahçe bulunuyordu. Nitekim şimdi apartman olan yerde [Esvapçıbaşı Ahmed Bey'in Konak Arsası'nda] bir çiçek bahçesi olduğunu anımsıyorum. Önde hiç bina yoktu. Yeşillik... Kahve ondan sonra, şimdiki Toktaş

Resim 13- Ressam Hoca Ali Rıza'nın "Selimiye'de Çiçekçi Kahvesi'nden" adlı eseri (*Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Mecmuası*, nr. 18, İstanbul 1330/ 1914, s. 291.)

Sokağı'na girdiğiniz zaman yanında bir bahçe vardı. Ama o sokak önceden yoktu, daha sonra açıldı."

Kahvehane sohbetleri bazen ev ortamına da taşınırmış. Ayşe Baturay, "Çiçekçi Kahvehanesi'nin müdavimleri olan bazı kimseler, bizim konağa da gelirlermiş. O zamanlar konağın girişinde solda bir selamlık odası var. Orada oturur uzun uzun sohbet ederlermiş. "Ressam Hoca Ali Rıza Bey, Şair Talat Bey, Ferit Bey, dedemin bazı talebelerinin yanı sıra... Bir Mevlevi şeyhi ile bir Bektaşi dedesi de gelirmiş bazen..."[59] demektedir.

Üsküdarlı Ressam Hoca Ali Rıza Bey

Gerek Çiçekçi Kahvehanesi (Resim 13), gerekse diğer kahvehanelerin iç ve dış mekânlarıyla, kahve kültürüne ait objeler olsun; Ali Rıza Bey (1858-1930)'in etüd defterlerine aktarmaktan keyif aldığı konular arasındaydı. Öğrencisi Süheyl Ünver'le birlikte resim yapmak için çevrede dolaşırlarken arada bir de dinlenmek için Çiçekçi Kahvehanesi'ne uğrarlar...Ünver, 1918 yılında böyle bir çalışma arasında Çiçekçi Kahvehanesi'nin ihtiyar kahvecisiyle de görüştüklerini belirtir.[60] Birsel, Çiçekçi Kahvehanesi'nin müdavimlerinden olan Ressam Ali Rıza Bey'in yüzyılın en seçkin müşterisi olduğunu kaydeder ve sanatçının bu kahvehanede otururken çiz-

Resim 14- "Çiçekçi Kahvesinde Cemil'e", A. Rıza, (1)297, S. Bozcalı tarafından yapılan bu çalışmanının orijinali Ressam Hoca Ali Rıza Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. (Reşad Ekrem Koçu, "Çiçekçi Kahvehanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, VII, 3961)

diği iki üç resim bulunduğunu ve genellikle İstanbul'da dolaşırken çizdiği taslaklar üzerinde burada çalıştığını belirtir.[61]

Kahveci Çırağı Cemil

Halk Şairi Vasıf Hiç, muhtemelen Çiçekçi Aziz Efendi döneminde, 1885-1895 yılları arasında Çiçekçi Kahvehanesi'nde çırak olarak çalışmış, güzel ve genç bir delikanlıdan bahseder. Vasıf Hiç, Ressam Ali Rıza Bey'in de sık sık Çiçekçi Kahvesi'ne uğradığını anlatır: "Bir Cuma günü... Cemil'i ki o zaman 16-17 yaşlarında, karşısına oturtarak kurşunkalemi ile üç beş çizgide resmini yapdı; takdir etmek haddimiz değil ama resme hayran oldum; üstad hemen o resmin bir kopyasını çıkarıp bana verdi (Resim 14). Al Vasıf (Hiç) Efendi, hem benden, hem Cemil'den yadigâr..." dedi. Yine sık sık o kahveye çıkar Bahriye erkânından bir miralay vardı; maalesef adını şimdi hatırlayamıyorum; hayırsever bir baba adamdı; kahveci çıraklığının ve kahveciliğin bir meslek olmadığını söyleyerek Cemil'i ikna etmiş, bahriyeli formasının da cazibesi inzimam edince çocuğu o onaltı, onyedi yaşlarında iken Tersanede haddehaneye nefer yazdırmıştı.[62] Cemil böylece ayrılır kahvehaneden. Merdivenköylü Tevfik Karkan gibi bazı müdavimler, Cemil'in yokluğuna güç alışırlar. Karkan, Çırak Cemil için maniler söylemiştir:

"Adam aman..."fe"si var!
Altınbaşak perçeme yaraşmış al fesi var.
Adam aman..."fe"si var !
Çiçekçi Kahvesinin bir çapkın dalfesi var
.....
Adam aman..."mil"i var!
Kaçmış Haddehâneye kızgın şişi mili var
Adam aman..."mil"i var!
Tevfik'in gözlerinde tüter bir Cemil'i var"[63]

...Ve Çiçekçi Kahvehanesi Kapatılıyor

Güzin Pektaş'ın belirttiğine göre Hacı Ahmet Bey, Çiçekçi Kahvehanesini kırk sene işletmiş ve yaklaşık 1937-1938 yıllarında kapatılmış. Ahmet Bey'in büyük oğlu mühendis mektebini bitirdikten sonra, kendisine diyor ki: "Baba artık yaşlandın, kahvehaneyi bırak, evinde otur, ben yardımcı olacağım eve". Bunun üzerine kahvehane kapatılıp, eşyaları dağıtılır ve bina da sahiplerine iade edilir.

IV- Değerlendirme ve Sonuç

Bir mekânı anlamlı kılan içinde yaşayan bireylerdir. Şehirleri de öyle...İstanbul'un eski yerleşim bölgelerinden olan Üsküdar da; gerek tarihi dokusu; gerekse sosyo-kültürel yaşam ortamıyla, derin anlamlar içeren bir semt olmuş ve Osmanlı şehirlerinin içe dönük yaşam tarzını yansıtmıştır. Kahvehanelerin yaygınlaşmasıyla, sosyo-kültürel yaşam ortamı bir ölçüde de olsa renklenir. Semtin seçkin mahallelerinden İhsaniye'de açılan Çiçekçi Kahvehanesi; bu bağlamda önemli katkılar sağlar. Yaklaşık XVIII. yüzyıl ortalarından, XX. yüzyılın çeyreğine kadar varlığını sürdüren Çiçekçi Kahvehanesi, Osmanlı'dan Cumhuriyete kadar Üsküdar'ın ve İstanbul'un aydın kesimine ev sahipliği yapmıştır.

Ressam Ali Rıza Bey'den Süheyl Ünver'e kadar pek çok müdavim, Üsküdar'ın uhrevi havasından etkilenip tespitlerde bulundular ve eserler ürettiler. Bilgi ve birikimlerini burada paylaştılar... Meşrutiyet sonrasında başlayan ittihatçılık ve itilafçılık hareketleri nedeniyle[64], bu kahvehanelerin ve bu sohbetlerin tadı kaçsa da etkilenmemeye çalıştılar. Yüzlerce belki binlerce sohbete tanıklık eden; şiirlerin okunduğu; kurşunkalem ve boyaların renk kattığı bu kültür mekânının anlamına derinlik katan ise; sadece mahalle eşrafının burayı tercih etmesi değildir. Uzak semtlerde yaşadıkları halde seviyeli sohbet ortamından etkilenen aydın kesim de kimi zamanlar katılmıştır bu ortama. Çiçekçi Kahvehanesi üst düzey memurlarıyla, esnafıyla, ozanıyla, ressamıyla, edebiyatçısıyla din adamlarıyla bir kültür mozaiği oluşturmaktaydı. Sanatçı ve ilim adamlarından hariç kimi zaman kabadayılar da gelir; ama mekânın ağırbaşlı havasına müdahale etmezlerdi.[65] Bu bakımdan

Eskiden Çiçekçi Kahvehanesi'nin mezarlığa bakan kısmından bir köşe (Fotoğraf- Mart 2003)

halkın eğitiminde de yararlı bir yer olarak değerlendirilebilir... Nitekim "...Osmanlı tarihçileri kahvehaneleri "mekteb-i irfân" ve mecma-ı irfân" diye tavsif etmişlerdir."[66]

Çiçekçi Kahvehanesi'nde yapılan sohbetler 1937-1938 yıllarında kahvehane kapatılıncaya dek sürmüş; daha sonra konut olan yapı, sonradan yıktırılmış ve yerine bir bina yaptırılmıştır. Böylece geleneksel semt kültüründen pek çok değerini yitiren Üsküdar'ın bu ünlü kahvehanesi de; anılarda kalan yerini almıştır. Günümüz mahallelerinde sosyo-kültürel yaşam biçimi tükenme noktasına gelmiştir. Halen varlığını sürdüren kahvehaneler ise yoğun olarak sigara, çay tüketiminin yapıldığı mekânlar haline dönüşmüş; doğal olarak bilim, kültür ve sanat adamları bu mekânlardan uzaklaşmıştır... Ve Çiçekçi Kahvehanesi'nin bilgili, kültürlü, zarif müdavimleri gibi pek çok kahvehanenin müdavimi tarihteki yerlerini almışlardır. Burhan Felek bu değişimi şöyle ifade eder: "Meşrutiyet ve hele I. Harp bu mahalle halkını değiştirdi. Adeta sildi, süpürdü. Şimdi oralarda içindekilerin bile birbirini tanımadığı beton apartmanlar var. Ben oralardan geçerken hüzün duyuyorum. Ne kabahati vardı bu mahallelerin?... tek atlı arabaları ve salepçileri, bozacıları, sütçü ve yoğurtçuları, hatta gün batarken çığlık çığlığa civarın anaç ağaçlarına tünemeye uçuşan kargaları ile... Ne oldu bunlar? Ne olacak? İşte bu kadarcık bir hatıra olarak bu satırlara takılıp kaldılar."[67]

Sonuç olarak bu gün İhsaniye Mahallesi'nde nefes alacak yer kalmadığı gibi pek çok değer de kaybolmuştur. Dileğimiz bu çevrede yaşayanların sosyo-kültürel ve moral ihtiyaçlarının karşılanabilecekleri uygun mekânlara kavuşmalarıdır. Kuşkusuz bu mekânlardan en önemlisi Güzin Pektaş'ın da belirttiği gibi, eski "Çiçekçi Kahvehanesi"nin[68] canlandırılacağı bir nostalji mekânı olacaktır. İhsaniye'de Çiçekçi Kahvehanesi'nin özelliğinde hem yazlık, hem de kışlık bölümleriyle hizmet verebilecek, ailelerin rahatlıkla yararlanabileceği bir alışveriş ve kültür merkezine ihtiyaç duyulmaktadır. Böylesi bir mekân, özellikle genç kuşaklarımıza kültürel mirasa sahip çıkma bilincinin verilmesi adına yarar sağlayacaktır.

DİPNOTLAR

1 Samiha Ayverdi, *Boğaziçinde Tarih*, İstanbul 1982, s. 381, 383- 384.

2 Esgüdâr, Acemce'de menzilhane, menzil atı, posta tatarı ve çantaları manasına gelir. Sermet Muhtar Alus, "Üsküdar", *İstanbul Yazıları* (haz. Erol Şadi Erdinç, Faruk Ilıkan), İstanbul 1994, s. 81.

3 A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi*, V, 1962'den ayrıbasım, Ankara 1963, s. 65.

4 İdris Bostan, "Kahve", *DİA*, XXIV, 203.

5 Sami Alçın, *19. yüzyıl Osmanlı Kahvehanelerinin Eğitim Açısından Fonksiyonu* (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi., Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Bilim Dalı, 2002), s. 18.

6 *a.g.tez*, s. 18; Burçak Evren, *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*, 1996, s. 20; Jak Deleon, "Gönül Ahbap İster Kahve Bahane: Eski İstanbul Kahveleri", *Antik Dekor*, XX, İstanbul 1993, s. 106.

7 Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul 1995, s. 239-241.

8 Feza Kürkçüoğlu, "Kahvehaneler: Gönül Muhabbet İster, Kahve Bahane", *İgdaş'la 4 Mevsim*, II, İstanbul 2004, s. 86-87.

9 Sami Alçın, *a.g.t.*

10 Jak Deleon, a.g.m., s. 108; A. Süheyl Ünver, *Ressam Ali Rıza Bey'e Göre Yarım Asır Önce Kahvehanelerimiz ve Eşyası*, Ankara 1968, s. 8.

11 Emel Naksoy, aile büyüklerinden öğrendiğine göre, eskiden develerle hacca gidilirken, kahvehanenin bitişiğinde yer alan ve aynı zamanda çiçek tarlası olan namazgâh kısmında konaklandığını belirtmektedir. Sayın Emel Naksoy'la, 22.10.2006 tarihinde yapılan "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşmeden.

12 Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s. 8.

13 Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, *Hadîkatü'l Cevâmi', (İstanbul Camileri ve Diğer Dini - Sivil Mi'mari Yapılar)* (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 2001, s. 637; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, İstanbul 2001,218.

14 *a.g.e.*, s. 142, 219.

15 G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve notlar Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976, s.136.

16 Güzin Pektaş, bu bilgiyi 19. Mektep'de talebeyken edindiğini belirtmektedir. Sayın Güzin Pektaş'la 14.10.2006 tarihinde yapılan "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşmeden.

17 Afife Batur, "Selimiye Kışlası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 515.

18 Ayşe Baturay, bu bilgiyi aile büyüklerinden dinlediğini belirtmektedir. Sayın Ayşe Baturay'la 30.09.2006 tarihinde yapılan "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşmeden.

19 Sermet Muhtar Alus, *a.g.e.*, s. 84.

20 Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, İstanbul 1974, s. 78- 79, 163, 210.

21 Saadet Girgin III. Selim Mektebi'nde okurken, sınıf öğretmeninin aktardığına göre, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethetmeye gittiği sırada burada son namazını kılmış ve belirtilen yer namazgâh olarak kalmıştır. Sayın Saadet Girgin'le 29.10.2006 tarihinde yapılan "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşmeden.

22 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.

23 Sayın Saadet Girgin'le yapılan görüşmeden.
24 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 77.
25 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
26 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 77, 211
27 İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1970, X, 1846.
28 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
29 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
30 İbnülemin Mahmud Kemal, *a.g.e.*, s. 1846-1850.
31 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 99.
32 İbnülemin Mahmud Kemal, *a.g.e.*, s. 1850.
33 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
34 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, 1463.
35 Sayın Emel Naksoy'la yapılan görüşmeden.
36 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
37 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 212.
38 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
39 Sayın Baha Azer Çizen'le 11.07.1999 tarihinde yapılan "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşmeden.
40 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, 1463.
41 Süheyl Ünver, a.g.m., s. 65.
42 Namazgâh taşı önceden, kahvehanenin tam bitişiğindeki namazgâh mahallinde yer alırken, sonradan kahvehanenin önüne yerleştirilmiş, bir süre sonra da kaldırılmıştır. Belirtilen taş, uzun süre önce Vakıflara teslim edilmiştir. Sayın Emel Naksoy'la, 22.10.2006; Sayın Saadet Girgin'le 29.10.2006 tarihinde yapılan "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşmeden.
43 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
44 Süheyl Ünver, a.g.m., s. 65.
45 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
46 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 81.
47 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
48 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
49 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 82.
50 Sayın Ayşe Baturay'la yapılan görüşmeden.
51 Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, 1463.
52 Salah Birsel, *Kahveler Kitabı*, Ankara 1983, s. 70.
53 Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", s. 65.
54 Felek, *a.g.e.*, s. 82-83.
55 Sayın Baha Azer Çizen'le yapılan görüşmeden.
56 Sayın Ayşe Baturay'la yapılan görüşmeden.
57 Sayın Güzin Pektaş'la yapılan görüşmeden.
58 "Çiçek ve çiçekçilik, başta padişahlar olmak üzere vezirlerin, ilmiye ileri gelenlerinin zevkleri arasındaydı. Örneğin III. Selim (1789-1807) sık sık "bahçe köşklerini teşrif ile" çiçek ve lale tarhlarını seyrederek dinleniyordu. Necdet Sakaoğlu, "Çiçekçilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, II, 508-512.
59 Sayın Ayşe Baturay'la yapılan görüşmeden.
60 Süheyl Ünver, a.g.m., s. 65.
61 Salah Birsel, *a.g.e.*, s. 69.
62 Vasıf Hiç, "Cemil (Haddehaneli)", Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1965, VII, 3446.
63 Reşad Ekrem Koçu, "Çiçekçi Kahvehanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1965, VII, 3961-3962.
64 Burhan Felek, *a.g.e.*, s. 82- 83.

65 Salah Birsel, *a.g.e.*, s. 69

66 İdris Bostan, a.g.m., s. 205.

67 Burhan Felek, *a.g.e.*, s.85.

68 Bu tebliğ vesilesiyle, Çiçekçi Kahvehanesi'nin geçmişi hakkındaki bilgilerini aktaran Hacı Ahmet Pektaş'ın gelini Sayın Güzin Pektaş'a; Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in torunu Sayın Ayşe Baturay'a; İhsaniye Mahallesi'nin eski sakinlerinden Sayın Saadet Girgin'e, Sayın Baha Azer Çizen'e ve İhsaniye Mahallesi'nin Muhtarı Sayın Emel Naksoy'a teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Anadolu İsyanlarının Batı Ucu: Üsküdar

PROF. DR. ABDÜLKADİR ÖZCAN
Mimar Sinan Üniversitesi

İkinci Osmanlı padişahı Orhan Bey zamanında Osmanlı idaresine giren Üsküdar'a ilk kadı'nın Yıldırım Bayezid zamanında tayin edildiği bilinir. Üsküdar bir liman şehri olarak gelişmiş, özellikle İstanbul'un alınıp payitaht yapılmasından sonra Bilâd-ı selâse'den birini teşkil etmiş, Asya'ya yönelik seferlerin ilk menzili, askerî teçhizat ve mühimmatın merkezi olmuştur. Şark seferlerinin serdarları buradan teşyi edilmiş, kalabalık İran sefaret heyetleri burada karşılanmıştır. XVII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî İsyanları için düzenlenen seferlerde de harekât üssü yine Üsküdar olmuştur. Hatta Kuyucu Murad Paşa'nın "Acem Seferi" adıyla bilinen Celâlî harekâtı "Üsküdar Seferi" olarak anılmıştır. Burada bulunan ve Kavak Sarayı diye de bilinen Üsküdar Sarayı zaman zaman Osmanlı padişahlarına mesken olmuştur.[1]

Bizim burada söz konusu etmek istediğimiz husus Anadolu'da çıkan isyanların zaman zaman Üsküdar'a kadar uzanması ve İstanbul'u tehdit etmesi meselesidir. XVII. yüzyıl ortalarında altışar yıl arayla ortaya çıkan bu isyanların ilki Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) vuku bulmuştur.

Sultan I. Ahmed devri (1603-1617) veziriâzamlarından olan Nasuh Paşa'nın (1611-1614) çok harîs birisi olduğundan söz edilir. İstanbul köpeklerini kayıklarla Üsküdar'a ve diğer semtlere nefyetmek gibi garip icraatların sahibidir. Hunhâr, yağmacı, mürtekib ve mürteşiliği, özellikle saltanata göz dikmesi veya Kırım giraylarından birine meyl etmesi ile de tanınır.[2] Daha ziyade babasına nispetle "Nasuh Paşazâde" diye anılan Hüseyin Paşa, sarayda yetişmiş, kapıcıbaşı iken Veziriâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın akrabasından birinin idamında dahli olmakla, yıllardır onunla arası açık kalmıştır. Bardağı taşıran son hadise, Sultan İbrahim'in taşradaki, özellikle serhadlerdeki vezirleri padişah adına tuğra çekmekten men eden emridir. Vezir rütbesindeki serhat valilerine padişah

Sultan İbrahim

adına tuğra çekme izni verilirdi. Ancak son zamanlarda vezir sayısı çoğalıp ehliyetsiz kişilerin artması üzerine bu müsaadenin yasaklanması yoluna gidilmişti. Erzurum Valisi Nasuh Paşazâde, bu emri getiren ağaya, "Tuğrakeşlik bana mirastır. Ben vezîr oğlu vezîrim. Tuğrayı bana Sultan Murad merhûm gibi bir gazi sâhibkıran ısmarladı. Senin paşan Arnavud diyarından gelip ol makama nâil olsa da, bana tuğrakeşliği çok görmeye mûcib nedir? Bu emirden pâdişâhın haberi yoktur. Bu men etme kendisindendir." diyerek "çorbacı", "ümmî" diye nitelediği ve gücendirdiği Mustafa Paşa'nın emrine karşı çıkmıştır.[3] Gerçekten Mustafa Paşa yeniçeri ocağından yetişmiş ve okuma yazma bilmeyen birisi idi. Fakat İran seferi sonunda 1639 yılında imzaladığı ünlü Kasrışirin Antlaşması ve özellikle mâli alanda yaptığı icraatlarla da tanınır.[4]

Erzurum'un coğrafî ve stratejik konumu itibariyle, onun da Abaza Mehmed Paşa gibi isyan etmesinden korkulduğu için, Hüseyin Paşa Halep valiliğine nakledildi. Karaçelebizâde'ye göre, buradaki idaresiyle halkı memnun etmesi Sadrazam Kemankeş'i kıskandırınca –ki sadârette rakîbi olabilirdi- hakkında padişah nezdinde iftiralar atıp, Halep'e Mîrâhur-ı evvel Kamalak Siyavuş Paşa'yı tayin ettirdi.[5] Ancak onun bizzat görev yerine gitmeyip yerine gönderdiği mütesellim, Hüseyin Paşa tarafından kabul edilmemiştir.[6] Bunun üzerine Nasuh Paşazâde Sivas beylerbeyliğine tayin edilmiş, yeni görev yerine gitmezse, üzerine kuvvet

sevk edileceği yolunda uyarılmıştır. Aslında bu bir tuzak idi. Zira Sadrazam Mustafa Paşa, Abaza Paşa yetiştirmelerinden Sivas Valisi Kör Hazinedar İbrahim Paşa'ya gönderdiği gizli bir mektupta, "senin memuriyetin Nasuh Paşaoğlu'na ancak lüzûm-ı âcile mebnî sûret-i zâhirede tevcîh olunmuştur. Sivas'ı zaptetmeye gelirse, ne sûretle olursa olsun kendini mahv et."[7] deniliyordu. Hüseyin Paşa bu olayın Veziriâzam tarafından tertiplendiğini biliyor, fakat yaptığı zorbalıklarla rakîbine yeni fırsatlar veriyordu. Sultan İbrahim ise meselenin sühûletle hallini istiyordu.

İki beylerbeyi Kayseri civarında karşı karşıya gelmiş ve İbrahim Paşa kuvvetleri yenilmiş, kendisi de öldürülmüştür. Bu galebe üzerine gururlanan ve Sivas valiliğine tenezzül etmeyip, gözünü sadaret makamına diken Nasuh Paşazâde, "Vezîr ile şer`î da`vâm vardır. Sa`âdetlü pâdişâh önünde fasl olunması gerektir." diyerek "dâdhâhâne" İstanbul'a doğru yürümeye başladı. Geçtiği menzillerde reâyânın gönlünü alıcı icraatlarda bulunuyor; bu arada İstanbul'daki adamlarıyla haberleşiyor, onların, "İstanbul'a geldiği takdirde sadâret mührünün kendisine verileceği" yolundaki yalanlarına kanıyor, etrafa gönderdiği mektuplarla da taraftar toplamaya çalışıyordu. Saruca ve segbanların dışında "cebe ve cevşenli Türkmenlerin" de katılmasıyla, ki Naîmâ'nın "Nasuh Paşalı askerler" dediği[8] bunlar olsa gerek, kalabalıklaşan maiyetiyle Sakarya nehri kıyısına geldi. Burada iken Sultan İbrahim'den gelen emirde, bu kadar kalabalık adamlarla İstanbul'a gelmesine izin verilmiyordu.[9] Bir başka rivayette, pâdişâh tarafından gönderilen haberde, "Başına eşkıyâyı toplayıp devlet kapısına gelmekten maksadın nedir? Eğer da`vân varsa tenhâ gelüp cevâb eyle. Cevâbını alınca da gidersin." deniliyordu. Fakat o bunu asla kabul etmedi ve yürüyüşünü sürdürdü. İzmit'e yaklaşınca İstanbul esnafı telaşlanıp dükkânlarını kapatmıştı. Fırsatçıların bundan yararlanmaya kalkışması üzerine Sadrazam tarafından zorla açtırılmıştır. Bu sırada Mustafa Paşa, Nasuh Paşazâde'nin gelmesiyle ilgili sözleri yasaklatmış, bazı kişileri İstanbul'un çeşitli yerlerinde ibret-i âlem için astırmıştı.

Gerçekten İstanbul hükümeti yaklaşan tehlikeden telaş içerisinde idi. Kemankeş, Nasuh Paşazâde'nin hareketini "hurûc ale's-sultân" suçuna dahil etmeye çalışıyordu. Nitekim, Sultan İbrahim'in de dahil olduğu, şeyhülislâm, kazaskerler ve bazı ulemayı meşveret için Sinan Paşa Köşkü'nde toplamış ve fikirlerini almıştı. Bazı âlimler, "Şer`î da`vâmız vardır diyen adam ile mukatele olur mu?" deyince, Veziriâzam sesini yükselterek, "Olmaz, âsîdir pâdişâhım. Katli vâcibdir. Vekîl-i saltanata eyle murâfaa sûretinde husûmet edip, böylece cem`iyyet ile gelmek ve ana müsâade olunmak âb-ı rûy-i saltanata nakîsadır. Sonra nicesi dahi baş kaldırmak lâzımdır." dedi ve devamla, "Efendiler hakkı söyleyesiz!" diyerek sudûra yöneldi. Onlar da kelâm-ı Vezîr'i onaylayarak Nasuh Paşazâde'nin izalesinde ittifak edildi.[10] Meseleyi Üsküdar'a taşımamak için Kemankeş Mustafa Paşa, Anadolu Beylerbeyi Çiftelerli Osman Paşa kumandasındaki bir kuvveti İzmit civarındaki Hüseyin Paşa üzerine gönderdi.[11] İstanbul'dan Kaytas Ağa kumandasında gönderilen asker, İzmit civarında Hoca Sahrası'nda Hamîd sancağı beyi Şehsuvar Bey'in askeriyle birleşmişti. Bu arada Kaytas'ın adamları Osman

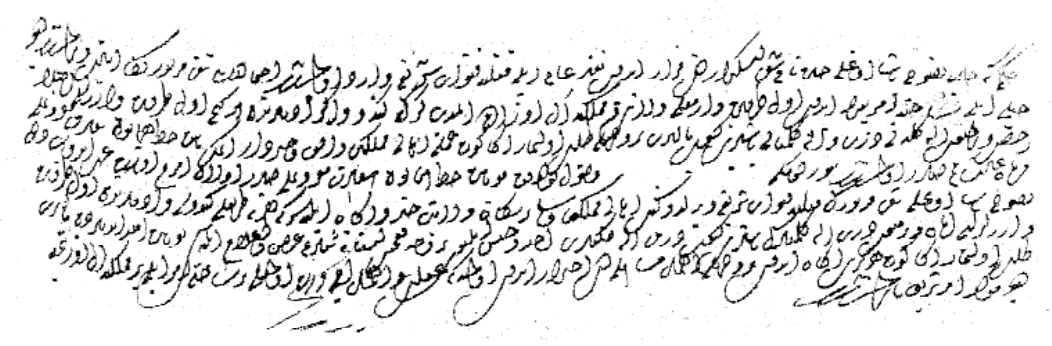

Sultan İbrahim'in Nasuh Paşazâde'ye bir hükmü. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme, nr. 89, s. 73)

Paşa'nın Nasuh Paşazâde ile ittifak ettiği yolunda şayialar çıkarmışlardı. İki ordu Ali Fakih köyü civarında karşılaşmış, Kaytas Ağa maktul düşmüş, Osman Paşa öldürülmüş, askeri de dağılmıştır.[12] Bu galebeden gururu daha da artan Nasuh Paşazâde hiçbir engelle karşılaşmadan İzmit'ten İstanbul'a doğru hareket etmiş, 28 veya 30 Haziran 1643 tarihinde Bulgurlu'ya, Bulgurlu veya Seyran Tepesi denilen yere gelmiştir.[13] Hammer, buranın muhteşem bir mevki olduğunu, Karadeniz'i, Marmara'yı ve Boğaziçi'ni gördüğünü, hatta yedi tepe üzerine kurulmuş İstanbul'un sinesinde latif kavisler çizen ve Altın Boynuz denilen limanı bile temaşa ettiğini söyler ve devamla, "eğer Hüseyin Paşa Osman Paşa'nın tereddütlerinden istifade ile Üsküdar üzerine yürümüş olsaydı burayı kolayca zaptedebilirdi" der.[14] Çağdaş tarihçilerden Kâtib Çelebi de, "ol gün azîm galebe ve heybet ile görünüp, meselâ birkaç atlusu hücûm eylese, beri cânibde perîşânlık ve inhizâm mukarrer idi… Üsküdar'a güzâr edüp, asker ve serdârı bir hamle ile târumâr etmek mümkin idi"[15] derken, aynı hususa parmak basar ve Nasuh Paşazâde'nin gücüne ve devletin nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığına dikkati çeker. Ancak sadrazamlık vaadlerine kanarak üç haftayı boşuna geçiren Hüseyin Paşa, İstanbul'da bulunan kardeşi Ali Bey'den gelen kaçıp kurtulma ihtarlarına da kulak asmamıştır.

İstanbul'dan sadrâzamın icraatlarından hoşlanmayanlardan aldığı teşvik mektuplarına inanıp Bulgurlu karargâhında sadaret mührünü beklemeyi sürdürüyordu. O bu şekilde oyalanırken, İstanbul hükümeti bu sırada Üsküdar yakasına asker ve top nakletmekle meşgul olmuş, hatta sadrazamla birlikte Sultan İbrahim de Üsküdar sarayına geçmiştir.[16] Bu sırada Haydar Paşa Çayırı'na bârgâh, otak ve çadırlar kurulmuş; yeniçerilerin tamamı, top arabaları ve cebehâne hazır hale getirilmiştir.[17] İstanbul İhtisab Ağası Şaban Ağa Anadolu'dan Kaz Dağı taraflarından levend toplamaya gönderilmiştir. 7 Safer 1053 (27 Nisan 1643) tarihinde Üsküdar'daki alaylar hazır hale getirildi. Nasuh Paşazâde'nin bu kararlılığı karşısında Kemankeş Mustafa Paşa başını ellerinin arasına alıp, "Bunun gelişi yaman geliş. Ancak bu kadar insanı İstanbul'dan bu tarafa (Üsküdar)'a geçirdik. Mukabele sırasında, 'bu tarafta bulunan asker de bizim hem-cinsimizdir. Bu

durumda onlara nasıl kılıç çekeriz' derlerse işimiz zorlaşır. Zîra hak onun elindedir. Savaştan önce iyi düşünmek lâzım." diyerek kara kara düşünmeye başladı. Topçular Kâtibi'ne göre, Nasuh Paşazâde mukavemet edemeyip ağırlıklarını orada bırakarak kaçmıştır.[18] Hüseyin Paşa'nın âkıbetiyle ilgili iki rivayet vardır: Birincisine göre, Sultan İbrahim Dârüssaâde ağası ile Hüseyin Paşa'ya bir hatt-ı hümâyûn gönderip inkıyâda çağrılmış, o da, "Şer` ile da`vâmı görmeğe geldim. Çün mümkin olmadı, emir pâdişâhımındır." diye itaat sureti göstermişse de "huzûra varmaktan hicâb duyduğu" için o gece firar etmiş, ancak yine çıkan ölüm fetvası ve Sultan İbrahim'in fermanı gereği Rusçuk civarında yakalanarak İstanbul'a getirilmiş ve öldürülmüştür.[19]

İkinci rivayete göre, Nasuh Paşazâde'nin İstanbul'daki adamlarından birini kandırıp kendisine gönderen Kemankeş Mustafa Paşa, "Göreyim seni, var Hüseyin kardeşine söyle, dünya için birbirimize düşmanlık etmek makul değildir. Bizim bu düşmanlığımıza Allah teâlâ râzı değildir. Şimdi bu da'vâdan ferâgat etsin. Dört köşeden bu şehirde adam vardır. Eğer yalnız bu tarafa gelmeye kalkarsa, İskender Çelebi Bahçesi'ne geçsin. Rumeli eyaletini vereyim. Oraya gitsin. Allah hakkı için bundan sonra her ne isterse alıvereyim." dedi ve devamla, "… zararım dokunmaz, benden çekinmesin. Saâdetli pâdişaha tarif edeyim. Güzel nazarlarından dûr eylemezler. Bu söze muhâlefetim yoktur. Sana ısmarladığım gibi, bir maslahat görüp Hüseyin Paşa'yı Rumeli tarafına geçiremezsen seni katlederim." diye Kur'ân üzerine yemin etti. Bu tehdit karşısında adamcağızın aklı başından gitmişti. Neylesin, çaresiz büyük bir korkuyla Üsküdar'a Hüseyin Paşa'nın yanına gitti ve büyük ikramlar gördü. Nasuh Paşazâde, "O Arnavut kâfirinden ve pâdişâh efendimizden ne haber?" deyince, dualardan sonra, ağlayarak, "Benim velînimetim, benim sultânım, Veziriâzam size hesaba gelmez selâmlar söyledi." deyip durumu bir bir anlattı ve devamla, "Makul budur ki, bu gece yarısında birlikte Üsküdar Bahçesi'ne gidip, sabah hatt-ı şerîf geldiğinde yola çıkalım. Asker ardımızdan gelsin. Görün, zaman sana uymadı, sen zamana uy." diyerek Hüseyin Paşa'yı râzı etti. Nasuh Paşazâde bu habere çok sevinmişti. Veziriâzam'a gönderdiği itaatnâmede, "İşlerinizi tamamladıktan sonra padişah hazretlerine bağlılığımızı bildiresiz." dedi. Sonra bir kayıkla Rumeli yakasına geçip ertesi günü tayin beratını beklemeye başladı. Bu gelişmeden haberdar olan Mustafa Paşa çok sevinmiş ve, "Şimdi onun dirisiyle söyleşmekten ölüsüyle söyleşmek efdaldir." diyerek gerçek niyetini ortaya çıkarmıştır. Ardından, "Yemin ettimse de, benim zararım dokunmasın dedim. Yani yüzünü görüp elimle bir zararım yoktur. Yine yeminimden dönmüş değilim." diye devam ederek yeminini tevil etmiştir.

Hüseyin Paşa tayin emri gelmeyince kandırıldığını anlayıp Kırım hanına sığınmak üzere, 10 kişilik maiyetiyle Rusçuk civarına gelmiş, fakat peşinden 40 kadar bostancı ile gönderilmiş olan Edirne Bostancıbaşısı Sinan Ağa tarafından yakalanıp zincire vurularak İstanbul'a getirilmiştir. Rakibini Topkapı dışındaki bahçesinde bekleyen Sadrazam Mustafa Paşa, geldiğinde ona ağır hakaretlerde bulunmuş, "envâ-ı azâb ve eşedd-i siyâsetle" idam ettirmiştir. Daha sonra Hüseyin Paşa'nın kesik başı Topkapı Sarayı'nın dış kapısı olan Bâb-ı Hümâyûn önünde

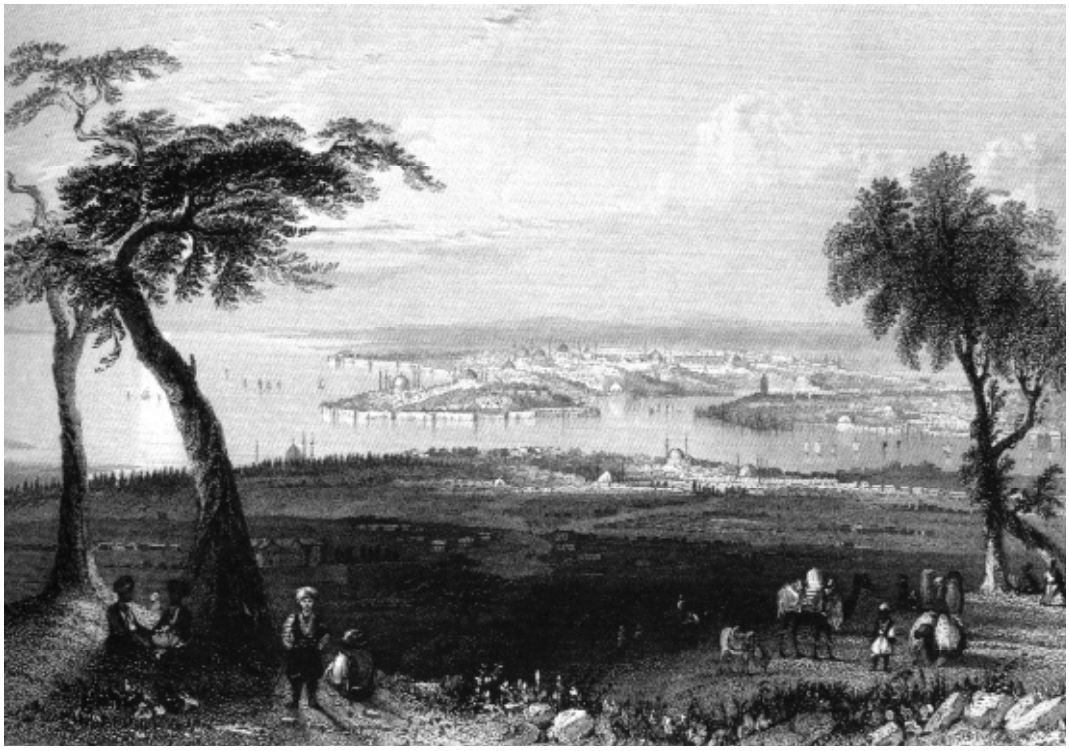

Nasuh Paşa'nın karargah kurduğu Bulgurlu Tepesi (*Üsküdar Hatırası*, s. 29)

teşhir edilmiştir. Bir başka rivayette ise İstanbul'a sağ getirilmeyip Burgos'ta öldürülmüştür.

İkinci büyük hadise, IV. Mehmed'in ilk saltanat yıllarında ortaya çıkmış ve daha etkili olmuştur. Aslında bir kapıkulu süvarisi olan Gürcü Abdünnebi, Veziriâzam Gürcü Mehmed Paşa'nın (ö. 1626) akrabası olup Sultan İbrahim döneminin sonlarında kapıcılar kethüdalığına kadar yükselmiş, Niğde ve Bor taraflarında çiftlikler edinerek nüfuzunu arttırmış, bu arada 190 bin kuruşa[20] Safed voyvodalığını elde etmiştir. 1648 yılında gerçekleşen saltanat değişikliği sebebiyle İstanbul'a gönderdiği paranın hükümet tarafından tekrar istenmesi kendisini mağdur etmişti. Gürcü Nebi etrafa gönderdiği adamlar ve alay beylerine yazdığı mektuplarla adam toplamaya başladı. Bu arada, Niğde taraflarındaki mazlum sipahileri himaye ediyordu. Niğde'den Konya'ya hareket etti. Çevredeki sipahilerin de katılımıyla maiyeti iyice kalabalıklaşmıştı. Konya sipahileri de emrine girmişti. Muhalefet eden halka karşı çok sert davrandı. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ile halefi Kara Murad Paşa'nın öğüt verici mektuplarına kulak asmadı. Bu defa isyan gerekçesi olarak, Sultanahmed Camii Vak'ası'nda öldürülen sipahilerin kanını dava ediyordu. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa gibi, Şeyhülislâm Hacı Abdürrahim Efendi'nin de hakkından gelinmesini istiyor ve bunun hallini padişah huzurunda görmek istediğini belirtiyordu. Çevresinin de kışkırtmasıyla 1649 yı-

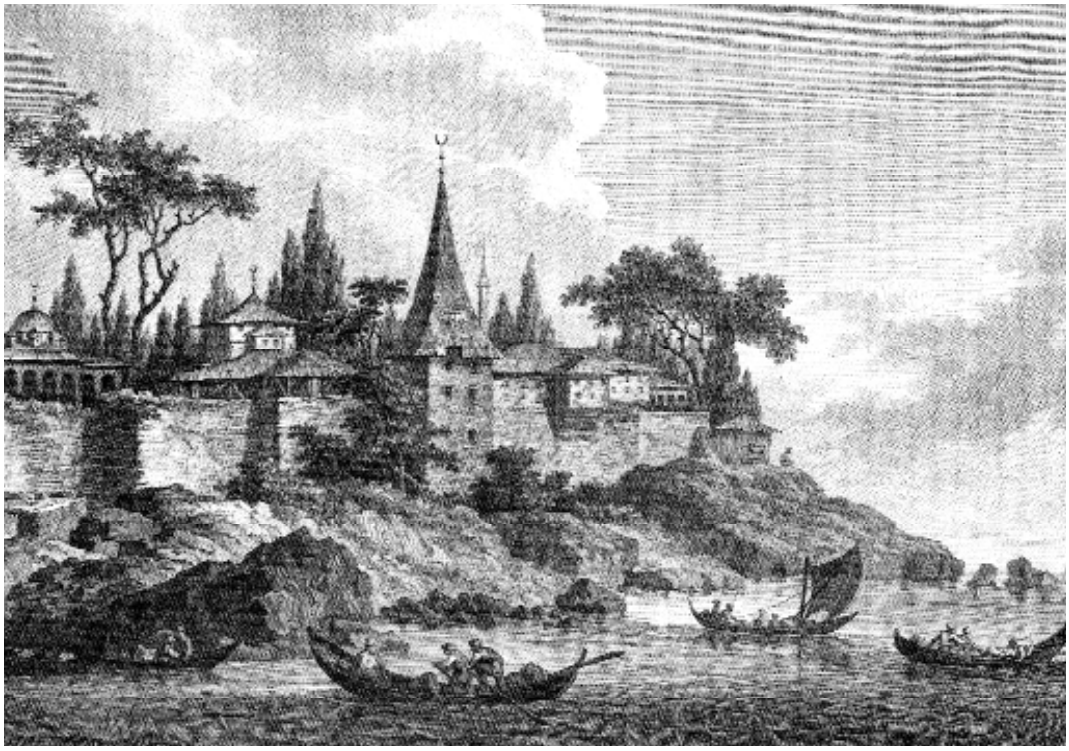

Sultan İbrahim'in isyanı bastırmak üzere geldiği Kavak Sarayı (*Üsküdar Hatırası*, s. 14)

lı temmuzunda İstanbul'a yürümeye karar verdi. Kendisine, Bolvadin taraflarında ayaklanan Katırcıoğlu Mehmed de katılmış ve daha da güçlenmişti.[21] İstanbul telaş içindeydi. Yeniçeriler meşveret için toplandılar. Yapılan görüşmelerde Gürcü Nebi'nin "hurûc ale's-sultân" üzere olduğu benimsendi.[22] Ancak, Karaçelebizâde Mahmud ve Abdülaziz efendiler ölüm fetvası meselesinde çekingen davrandılar ve "kendisinin dinlenmesi gerektiğini" belirttiler.[23] Bu yüzden fetva ekseriyetle alındı. Fetvada kazaskerler ve bazı ulemanın imzaları vardı. Sivas Valisi İpşir Mustafa Paşa kumandasında Gürcü Nebi üzerine asker sevki kararlaştırıldı. O sırada Bursa üzerine ilerlemekte olan Gürcü Nebi yönünü Üsküdar'a çevirdi. Yapılan meşverette onun "hurûs ale's-sultân" suçundan hakkından gelinmesi teyit edildi ve üzerine Tavukçu Paşa seraskerliğinde asker sevki kararlaştırılarak Üsküdar'a geçirildi. İzmit'e varan Tavukçu Paşa, burada yeniçerilere hendekler kazdırarak yolu kapamaya çalıştıysa da, gelecek askerin sayısı çok kalabalık olduğundan bundan vazgeçti. İstanbul'da üç gün boyunca yazılan yeni yeniçerilerin sayısı iyice artmıştı. Hepsinin Üsküdar'a geçmesi emr olundu. Tuğlar ve otak da Üsküdar'a geçirilerek Doğancılar Meydanı'nda kuruldu. Ayın yirmi birinde Veziriâzam Murad Paşa 6 bin yeniçeri ve 4 bin sipahi ile Üsküdar'a geçip Çamlıca yolu kenarında mevzilendi. Sadece divan toplantıları için İstanbul'a geçiyor, hemen Üsküdar'a dönüyordu. Bu arada İstanbul'a silahla girilip

çıkılması yasaklandı. Topçular da Üsküdar'a geçirilmişti. Murad Paşa Üsküdar'da Bulgurlu tepelerinde metris ve hendekler kazdırmakla meşgul oluyordu. Sadrazamın emriyle Galata'ya her gün iki bin, İstanbul ve Eyüp'e ise biner ekmek emredilmiş; mîrîden ise 5 bin ekmek geliyordu. Bu arada Acemi oğlanları, bakkal ve hamallar bile 10'ar kuruşa yeniçeri yazıldılar ve Üsküdar'a geçirildiler. İstanbul'da korucu ve oturak dışında asker kalmamıştı. Ayın yirmi üçünde bostancılar da silahlandırılarak Üsküdar bahçesine geçirildi. Gürcü Nebi üzerine serdar atanan Haydar Ağazâde Mehmed Paşa ileride mevzilenmiş idi. Daha önce İzmit tarafına gönderilen Tavukçu Paşa'nın maiyetindeki yeniçeriler de Katırcıoğlu'nun konuşmasıyla Gürcü Nebi'ye karşı savaşmaktan vazgeçmişlerdi. Tavukçu Paşa da çaresiz kalmıştı. Gürcü Nebi'nin kuvvetleri Tuzla, Kartal ve Maltepe'yi geçmiş, Üsküdar'a yaklaşmıştı. Burada da sipah ve yeniçeriler anlaşmışlar ve savaşmaktan vazgeçmişlerdi. O sırada çıkan hatt-ı hümâyunda sipahiler uyarılmış, Gürcü Nebi'ye karşı çıkmaları istenmişti. Bu arada Nakibüleşraf Zeyrekzâde Abdürrahim Efendi'nin girişimiyle Sancak-ı Şerîf (Peygamber Sancağı) de Üsküdar'a geçirildi. Ancak bu tartışmaya yol açtı. Dârüsaade Ağası, "bu yâdigâr-ı mukaddesin müslümanlar aleyhine değil, ancak kâfirler aleyhine istimâl olunabileceğini" söyledi. Bu arada 26 cemaziyelâhir günü Gürcü Nebi ve askerleri Bulgurlu Tepesi civarına gelip yerleştiler. Âsi lideri, şeyhülislâmın idamını değil azlini istiyor, dostluk niyetiyle geldiğini bildiriyor, hatta azılı eşkıya reisi Katırcıoğlu'nu yanına almakla onun zararını hafiflettiğini belirtiyordu.[24] Ertesi günden itibaren barış için karşılıklı beklentiler başladı. Sipahi ve yeniçerilerin ittifakı bazı kişileri endişeye sevk etmişti. O sırada Katırcıoğlu'nun Bursa taraflarında gasp olaylarını başlatması savaşı gündeme getirdi. Veziriâzam Murad Paşa da Bulgurlu Dağı etrafında durup delibaşısını delilerle[25] çarha imdadına tayin etti. Gürcü Nebi kuvvetlerine karşı, sağ cenahta yeniçeri ve sipahiler, ortada Haydar Ağazâde; sol cenahta ise veziriâzam; öncü olarak da Tavukçu Paşa kumandasında birçok paşa yer almıştı.[26] Bunların süratle Kayışpınarı denilen yere vardıklarından Gürcü Nebi'nin haberi olmuştu. O da sipahilerini savaş düzenine sokmuş, Kazaz Ahmed'i 800 atlı ile İzmit taraflarına dümdar olarak göndermişti. Katırcıoğlu ise Gürcü Nebi'nin emriyle 400 kadar zırhlı leventle ileride çarhacılar karşısında yer almış, tüfekçi segbanları piyade edip orman[27] içine yerleştirmiş, kendisi de çarhacı[28] olmuştu. İlk çarpışmalar Tavukçu Paşa ve Sefer Paşaoğlu kuvvetleri ile Katırcıoğlu kuvvetleri arasında oldu. Ardından asıl savaş başladı. Tavukçu Paşa yenildi. Katırcıoğlu elinde mızrakla birkaç kişiyi yaraladı ve öldürdü. Veziriâzam delileri ve öteki çarhacıların hücumuyla Katırcıoğlu geri dönünce bunlar peşlerine düşüp orman önüne vardıklarında, orman içinde gizlenmiş segbanların her biri 20'şer 30'ar dirhemlik kurşunlarla çarhacıları bozdular; 600 kadar "paşalı" ve deliler helâk olurken, diğerleri geri döndüler. Bu sırada Katırcıoğlu adamlarıyla peşlerine düşüp, kendisi elinde mızrak Tavukçu Paşa'yı kovalamaya başladı. Orman arasında olan eşkıyanın tüfeğinden rahatsız olmuşlardı. Çarpışmada İspir Beyi İsmail Bey öldü; Arapkirli Süleyman Paşa ile birkaç paşa ve beyler de yaralandılar. Onlar, yeniçerilerin pusuda olduğu zannıyla geriye dönmüşlerdi. Çarhacıların bozulduğunu gören Veziriâzam Murad

IV. Mehmed

Paşa, Yeniçeri Ocağı'nın Ağa bölüklerini "paşalı" koluna geçirerek bizzat ileri yürüyüp öncülere yardıma koştu. Çarpışmalar öğle vaktinden akşama kadar devam etti. Havanın aşırı sıcaklığından ve su azlığından askere sıkıntı basmıştı. İstanbul'dan sakaların getirdikleri Kırkçeşme suyu ile bu sıkıntı giderildi.[29] Hükümet kuvvetleri tarafında gönül birliği olmadığından inhizam iyice yaklaşmıştı. Hatta sipah ve silahdar, Kadıköyü semtinde serasker ile durup yeniçeri alayı bağlar içinde yapılmıştı. Serdar, yeniçeri alayı önüne varıp istimdat verdi. Yukarıda denildiği gibi Gürcü Nebi ve Katırcıoğlu, yeniçerilerin pusuda oldukları endişesiyle çekildiler ve "Mâdem istediğimiz yapılmadı, boş yere müslümanlar birbirlerini niçin kırarlar, ulü'l-emr ile mukatele câiz değildir." diyerek dönüp çadırlara bile uğramadan Gebze tarafına gittiler. Etraflarındaki adamlar da dağıldılarsa da, pek çok yağma ve serkeşlikler yaptılar. Bu arada, kelle getirenlere veziriâzam bahşişler vererek teşviklerde bulunuyordu. Ancak başlardan çoğunun kendi adamlarına ait olduğunu görünce, bahşişi kesip ordugâhına döndü. Öldürülenlerin adedi karşı taraftan 100, beri taraftan ise 1000 civarında idi. Kâtib Çelebi ise beri tarafta 1500 kadar ölü bulunduğundan söz eder. Çağdaş gözlemciler tarafından, muhaliflerin şayet o gece dağılmayıp seherde geri gelmeleri durumunda vaziyetin çok zora gireceği nakledilir. Ancak Gürcü Nebi ve arkadaşları Gebze'ye bile uğramadan İzmit'e varıp, oralarda birkaç bin "mâl-ı emân" salıp ve alıp, "Anadolu bizim, Kütahya'da otururuz. Rumeli sizin." diye İstanbul hükümetine

haber gönderdiler. Bunun üzerine Veziriâzam ve Serasker iki gün daha Üsküdar'da muhafaza için kaldıktan sonra 29 Cemaziyelâhirde İstanbul tarafına geçtiler. Bu savaş sadece Veziriâzam'ın deli ve "paşalı" denilen kapı halkı ile olup, yeniçeri ve sipahiler karışmamıştır. Âsi liderlerinin her birisi Anadolu'ya dağılmış, Gürcü Abdünnebi ise Karapınar'da yakalanarak öldürülmüştür.[30]

Bir başka hadise yine IV. Mehmed'in saltanatının karışıklıklar içinde geçen ilk 8 yılı içerisinde görülür. IV. Murad devrinin ünlü âsilerinden Abaza Mehmed Paşa'nın yeğeni olup cahil, patavatsız, şöhret düşkünü, muhteris, zalim ve kaba biri olarak nitelenen İpşir Mustafa Paşa 1654 yılında Halep beylerbeyliğinden sadrazamlığa getirildi. Bu tayinden amaç şerrinden emin olmak ve hakkından gelinmek idi.[31] Bu tayinde Şeyhülislâm ve dârüssaâde ağasının telkinleri etkili olmuştu. Sadaret mührü mirahur eliyle gönderildi. "Mührü eskiden 40 üsküflü kapıcılarla dergâh-ı âlî kapıcıbaşı getirirken, senin gibi levend kıyafetli seyis mi getirdi?" diye mirahuru azarlayan Mustafa Paşa, onu ölümle tehdit etti ve geri göndermedi. İstanbul'a gönderdiği mektupta mealen, "Bu diyârın ahvâli çok karışıktır. Düzene sokulması gerekmektedir. Bunları halledip İstanbul'a geliriz." dedi. Bu haber İstanbul'da büyük bir şaşkınlıkla karşılandı ve kendisine sadrazamlık tevcihinden pişman olundu. Muhalifleri ise, "Kara Murad Paşa gibi biri dururken ne gerek vardı?" dediler. Çeşitli dedikodular çıktı. Şeyhülislâm ve dârüssaâde ağası meşveret edip, hemen gelmesi için tekrar haberler gönderdiler. Bu arada Haseki ağa ile bir hatt-ı hümâyun gönderildi. Bu padişah yazısında, "umûmen memâlik-i mahrûsa intizamı için bu cânibden tedbîr alınması uygun olur" deniliyordu. Davet için gidenler, güvenliği hususunda yeminler ettiler. İpşir Paşa, topladığı divanda bostancılar hasekisini, "Acele İstanbul'a varıp kârsâz olan havâşînin emirberi mi olayım?" diyerek azarladı. Bu sözüyle İstanbul'da iplerin kimlerin elinde bulunduğunun farkında olduğunu ifade ediyordu. "Mısır, Bağdat, Halep, Şam, Anadolu vs. yerlerdeki karışıklıkları gidermeden İstanbul'a varmanın yararı nedir? Padişahın devletine içeriden ve dışarıdan nice kişiler müstevli olmuş, ırz-ı saltanatı ihlâller artmış, subaşılığa kadar devlet makamları rüşvetle verilir olmuş; buraları düzelttikten sonra orayı da düzeltiriz." diyerek Bostancılar hasekisini geri gönderdi.

Daha sonra sipah taifelerine, alay beylerine, ümeraya vs. davet mektupları göndererek Konya ovasında toplanılmasını, her birinin beşer onar adamla gelip kendisine katılmasını istedi ve devamla, "Ref`-i rüşvet ve def`-i mezâlim ve tashîhi umûr-ı devlet için meşveret edelim. Sipahın çalıklarını tashîh, veledeşlerini inâyet edip gulâmiyelerini de alıveririm." sözleri verdi. Devamla, "Yeniçerilere de kanun üzre kullukların veririm; altını 120 akçeye, guruşu seksene olmak üzere ve 10'u bir dirhem çil akçe ile ulûfelerini veririm. Rüşvetle makam tevcihini kaldırırım." diye haberler gönderdi. Vak'anüvis Naîmâ, bu sözlerine bakarak onun için, "sanki mehdî-i âhir zaman" diyerek alaycı bir ifade kullanır.[32] Gerçekten Mustafa Paşa halkın çoğunluğu tarafından, "sulehâdan, zümre-i evliyâdan" görülüyor ve "bir maslahat gelirse bunun elinden gelir" diye inanılıyordu.

İpşir Paşa'nın mektuplarını İstanbul'a getiren Haseki ağa, görüp bildiklerini

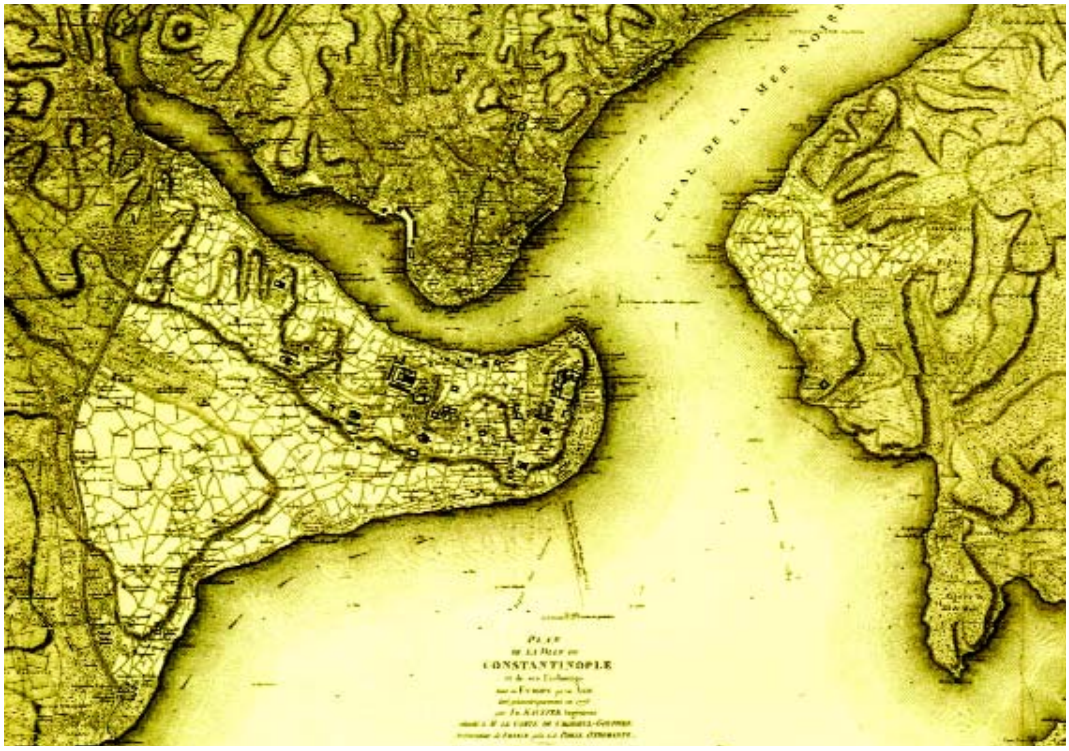

Üsküdar ve tarihi İstanbul planı (*Üsküdar Hatırası*, s. 16)

anlatınca merkezde herkesi korku aldı ve, "onun murâdı bağy ü tuğyândır" kanaati hakim oldu. Özellikle şeyhülislâm ve dârüssaâde ağası çok heyecanlanmışlar ve birbirlerini suçlamaya başlamışlardı. Zira İpşir Mustafa Paşa İstanbul'da âsi bir celâlî gibi görülmeye başlanmıştı. Kendisine en ziyade, "Anadolu elden gider, İpşir'in hareketi yamandır." sözleriyle Defterdar Moralı Mustafa Paşa muhalefet ediyordu. Zira bunun da sadârette gözü vardı. İpşir'den kurtulmak için Bağdat, Şam, Mısır vs. gibi eyaletlerin valilerine emirler gönderilip, "İpşir âsidir, onun tarafından her kim gelirse içeri koymaya, sizi ma`zûl ederse, ma`zûl değilsiz. Eyâletlerinizi zapt edesiz." şeklinde ön görülen tavsiye ise, Sadâret kaymakamı Melek Ahmed Paşa tarafından kabul görmedi. Bu arada İpşir'in sadaretine vesile olan saray hadımlarından Mercan Ağa'nın şeyhülislâma 10 bin altın rüşvet verdiği yolunda söylentiler de çıkmıştı.

O sırada adamlarının Konya ovasında toplanmasını isteyen Mustafa Paşa, bazı makam ve mevkileri kendi adamlarına tevcih etmekle meşgul idi. İpşir'in tayininde önemli rolü bulunan, Valide sultan ve padişah tarafından azarlanan tavaşi Mercan Ağa, "müsaade edin getireyim" dedi ve bu işle görevlendirildi. O da, 20 kadar baltacı ve yedekleri Halep'e hareket etti. Ardından sofa bekçisi, ardından hatt-ı hümâyun ile Hazinedar Musahip Ali Ağa gönderildi. İpşir Paşa da muharrem sonlarında Halep'ten ayrıldı. Defterdar Moralı tarafından Anadolu'daki

Üsküdar Burnu (*Üsküdar Hatırası*, s. 13)

aklâm ve mukataaların 1065 ve 1066 yılları ber-vech-i mu`accele satılmıştı. Bazı mukataaların 1067 senesi gelirleri bile alınmış ve sarf edilmişti. Yeni veziriâzam İpşir Mustafa Paşa ise Halep, Şam, Erzurum, Diyarbekir, Karaman vs. gibi eyalet defterdarlarını çağırıp yeniden 1065 muharremi başından bütün mukataaları varlıklı kişilere satıp kısmen peşinlerini, kısmen de tamamını almıştı. Merkeze gönderdiği haberde ise, oralara mukataa tevcih etmemelerini, yapılan tevcihlerin de geri alınmasını istedi. Onun bu icraatlarından baş defterdar ve emvâl-i mîrî ileri gelenleri çok şaşırmışlardı. Bu arada daha önce Anadolu, Maraş, Diyarbekir ve Sivas eyaletleri tevcih edilmiş ve atananlardan yüksek caizeler alınmıştı. Tayin edilenlerin bazıları İpşir tarafından değiştirildiğinden bunlar açıkta kalmışlardı.

Mustafa Paşa Antakya'ya doğru ilerliyordu. Bu sırada Halep kadısı vasıtasıyla İstanbul'a kadar yol boyunca gelen şikâyetçilerin davalarını görüyordu. İstanbul'da defterdar ve adamları korku içerisinde İpşir'in izalesinin çarelerini arıyorlardı. Çevresinin zorlaması üzerine Moralı Mustafa Paşa alenen mühre talip oldu ve İpşir'in hakkından geleceğini söyledi. Ona şiddetle karşı çıkan Kaptan-ı derya Murad Paşa ise saraya giderek bu tayine engel olmakta gecikmedi. Murad

Paşa gerekçe olarak, "O taşrada iken sadâreti âhara tevcih ederseniz asıl fitne o zaman çıkar." diyerek çocuk padişahı ve Valide Kösem Sultan'ı ikna etti. Bu gelişmelerden Veziriâzamı da haberdar etti. İpşir Mustafa Paşa ise bazı eyalet valilerini değiştirmeye devam ediyordu. Yeni Şam valisinin tayini hususunda hattı hümâyun ricası için telhis gönderince, kurenâ-yı saltanat, "bu tür işlerin İstanbul'a gelince görülmesini" belirttiler. Ancak üst üste talepleri üzerine hatt-ı hümâyun çıktı. Antakya'dan Adana'ya gelen İpşir, bir süre de burada şikâyet dinledi, bu arada Adana valisini hapsetti; bazı rüşvetçi kenar defterdarlarını da öldürttü. Rebîülevvelin ilk günlerinde İstanbul'a gönderdiği kâğıtta yolların kış ve şikâyetçilerin çokluğu sebebiyle acele etmesinin mümkün olmadığını, ilk bahara kadar Konya'da kalacağını belirtiyor ve bu hususta padişahtan izin istiyordu. İstanbul'daki hükümet erkânı ise bundan çok tedirgin olmuş ve şeyhülislâmı daha fazla sıkıştırmaya başlamışlardı. Ondan, "Sizin reyiniz ile olmuş olmalıdır; ne yapıp yapıp istimâletnâmeler gönderip getirtesiniz." denildi. O da, "Elbette gelir, kışlak izni verilmesin, sabırla bekleyelim." dedi. İpşir, Konya'da da idam cezalarını sürdürdü. Daha sonra Kütahya'ya gelen ve birkaç gün burada kalan İpşir Paşa İstanbul'a hareket etti.[33] İstanbul'da ise büyük bir tedirginlik vardı. Çeşitli dedikodular yapılıyordu. Sadrazamı Üsküdar'da reisülküttap ile çavuşbaşının karşılaması ferman edildi. İpşir İzmit'e yaklaştığı sırada padişahın huzurunda yapılan Defterdar Moralı'nın sadrazamlığı meselesi görüşmesi, Kaptan-ı derya Murad Paşa'nın kesin tavrıyla engellendi. Bunun üzerine Murad Paşa dışarıda, "bir celâlîye sahip çıkıyorsun" denilerek baltacıların hücumuna uğradı ve canını zor kurtardı.[34] O günden itibaren ayağındaki nikris hastalığını bahane ederek, yeni sadrazam gelinceye kadar divan toplantılarına katılmadı. İzmit'te bulunan Mustafa Paşa İstanbul'daki gelişmelerden anında haberdar oluyordu ve daha ileriye gitmeye çekiniyordu.

Valide Sultan'ın da devreye girmesiyle, padişahın hocası ve Kösem Sultan'ın güvenilir adamı Reyhan Ağa'nın çeşitli hediyelerle İzmit'e gönderilmesi kararlaştırıldı. Gerçekten Reyhan Ağa, yaptığı güven verici konuşmasıyla ve Kur'an üzerine yaptığı yeminle Mustafa Paşa'yı ikna etmeyi başardı. Bu arada Gümrük emini, İpşir'in yanında bulunan Abaza Hasan Ağa'ya Üsküdar'da mükemmel bir saray hediye etmişti. Böylece Sadrazam'ın yanındaki elebaşılar bu tür menfaatlerle birbirlerine düştüler. İpşir Paşa da hükümet kadrolarında yeni atamalar yapıyordu. Bu arada Kapıkulu süvari bölüklerinin başlarına kendi adamlarını getirmişti.[35] Birkaç gün daha İzmit'te kalan Sadrazam, oradan Gebze'ye, Tuzla'ya ve Maltepe'ye geldi. 17 Rebîülahir günü karşılama alayı yapılması emredildi. İstanbul yakasında olan sipahilerin tamamının atlarıyla, yeniçerilerin de tamamının Üsküdar'a geçmesi isteniyordu. İpşir'in öncüleri de Üsküdar'a varmıştı. Kendisi ertesi perşembe günü Maltepe'de istikbal edilecekti. Ancak Kösem Valide Sultan'dan yeniçeri ağasına gelen tezkirede, hiçbir yeniçerinin Üsküdar'a geçirilmemesi isteniyordu. Bunun üzerine henüz karşıya geçmeyen kıta ve bölükler durduruldu; geçenler de geri döndürüldü. Böylece Üsküdar'da bir tek yeniçeri kalmamıştı. Naîmâ'ya göre, güyâ saraydan İpşir Mustafa Paşa'ya gönderilen hatt-ı hümâyunda, "Huzûruma tenha gelesin, seninle mükâleme olunacak umûr vardır." denilerek

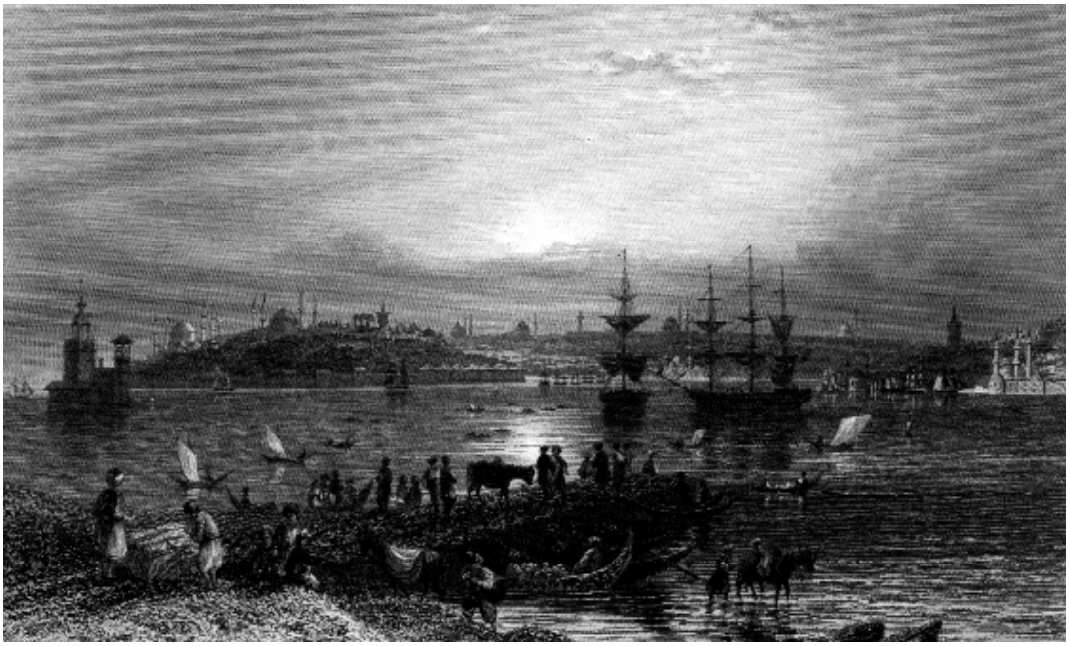

Devlet ricalinin Mustafa Paşa ile Üsküdar'da konuştuktan sonra İstanbul'a döndükleri Salacak Sahili (*Üsküdar Hatırası*, s. 28)

Sadrazam doğrudan saray çağrılmıştı. İpşir Mustafa ise bazı özürler beyan edip bu davete icabet etmemişti. Ocak ileri gelenleri ise, "Bu nasıl vezîr ki, Âsitâne'ye 20 bin adamla gelir. Bunun murâdı bizi sipâha kırdırıp At Meydanı intikamını almaktır." deyip, silah elde hazır beklediler. 18 Rebîülahir 1065 (25 Şubat 1655) perşembe günü İpşir Mustafa Paşa Maltepe'den Üsküdar'a hareket etti. Kendisini Bostancıbaşı Köprüsü'nde yeniçeri zabitleri karşıladı. Erler gitmemişti. Veziriâzam Üsküdar'da daha önce Nasuh Paşa'ya ait olup, o sırada Ayşe Sultan'ın tasarrufunda bulunan saraya yerleşti. Ayşe Sultan burada mükellef bir ziyafet verdi. Daha sonra İpşir Paşa Defterdar'ı Üsküdar'a çağırdı. Sadrazamlığa talip olup İpşir'in izalesi için çalışan Moralı'nın aklı başından gitmişti. Cuma günü Veziriâzam, Şeyhülislâm ve Reyhan Ağa Salacak iskelesinden kayıkla karşıya geçtiler, gizlice padişahla görüştüler ve aynı kayıkla Üsküdar'a döndüler. Bu görüşme sırasında Sultan Mehmed'in büyük iltifatlarına mazhar olmuştu. Hoca Reyhan Ağa tarafından sadaret kaymakamı Melek Ahmed Paşa'nın Üsküdar'da bırakılmış ve Sadrazam dönünceye kadar yerinden ayrılmaması istenmişti. Ertesi gün huzura yalnız giren İpşir Paşa padişaha bazı arzlarda bulundu. 20 Rebîülahir (27 Şubat) günü Kaptan-ı derya Murad Paşa tarafından baştarde ile Eyüp'e geçen İpşir Paşa, Edirnekapı'dan çok gösterişli bir alayla konağına geldi; ertesi günü de Ayşe Sultan'la gerdeğe girdi.[36] Halk kendisini görmek için sokaklara dökülmüştü. Pazartesi gününden itibaren Defterdar Moralı'dan başlayarak büyük bir temizlik harekâtına başladı, bu arada önemli görev yerlerinde değişiklikler yaptı. Ancak öteden beri kendisinin baş destekçisi olan Kaptan-ı derya Kara Murad Paşa'nın da ayağı-

nı kaydırmaya kalkınca onun çevirdiği entrikalarla görevinde fazla kalamadı; Konağı asiler tarafından kuşatılınca Saray-ı Hümâyun'a sığındı ve mührü kendi eliyle padişaha iade etti; çok geçmeden de siyaseten katledildi. Yerine Kara Murad Paşa ikinci defa sadrazamlığa getirildi.[37]

Sonuç olarak, aslında bir huzur ve barış kenti olarak Üsküdar, Anadolu'ya ve İran'a yönelik şark seferlerinin ana üssü olmuş, başta İran olmak üzere doğudan gelen elçiler muhteşem törenlerle burada karşılanmıştır. Ancak zaman zaman bazı isyan olaylarına da mekân olan Üsküdar, Anadolu'da çıkan isyanların batı ucunu teşkil etmiş ve bunlardan olumsuz yönde etkilenmiştir. İktidara karşı muhalefetin merkezi ve siyasî entrika kurbanlarının da üssü olan Üsküdar'ın sosyal tarihi ele alınırken, bu hazin olayların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

DİPNOTLAR

1 İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I, 23; Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII, 127-128; Tülay Artan – Christoph K. Neumann, "Kavak Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IV, 494-495.

2 M. Tayyib Gökbilgin, "Nasuh Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, IX, 121-127.

3 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, Âtıf Efendi Kütüphanesi, nr. 1914, vr. 251a.

4 Abdülkadir Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", *DİA*, XXV, 248-250.

5 *Ravzatü'l-ebrâr*, Bulak 1248, s. 614.

6 Hüseyin Paşa'nın asıl gerekçesi, o sıralarda devlet mansıbları satılmakta olduğundan, bu tayin için verdiği 60 bin kuruş civarındaki meblağ olup, henüz borcunu bile ödeyememiş olmasıdır (aynı eser, s. 614). Naîmâ, bu meblağın 50 keseden ziyade olduğunu belirtir (*Târîh*, İstanbul 1281-1283, IV, 21).

7 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Târihi* (trc. Atâ Bey), İstanbul 1338, X, 19.

8 Naîmâ, *Târih,* IV, 22.

9 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi* (nşr. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, s. 1172.

10 Naîmâ, *Târih*, IV, 23.

11 Karaçelebizâde, serasker olarak İzmit'e Gürcü Mehmed Paşa'nın gönderildiğini belirtir (*Ravzatü'l-ebrâr* s. 615).

12 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 227-228; Naîmâ, *Târih,* İstanbul 1281-1283, IV, 22.

13 *Ravzatü'l-ebrâr*, s. 615; Naîmâ, *Târih,* IV. 24-25.

14 *Devlet-i Osmaniye Târihi*, X, 20.

15 *Fezleke*, II, 228; krş. *Ravzatü'l-ebrâr*, s. 615.

16 Harem ve Salacak iskeleleri arasında bulunan ve Kavak Sarayı adıyla da anılan Üsküdar Sarayı Selimiye Kışlası'nın inşası esnasında yıktırılmıştır.

17 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, II, 1172.

18 *a.g.e.*, s. 1172-1173.

19 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7022/14, s. 20-21; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 89, s. 73; *Ravzatü'l-ebrâr*, s. 615.

20 *Fezleke*, vr. 290b; Hammer'e göre 30 bin kuruşa (X, 150).

21 Naîmâ, *Târih,* IV, 411-413.

22 *Fezleke*, aynı yer.; Naîmâ, *Târih,* IV, 413 vd.

23 Hammer, X, 152.

24 *a.g.e.*, X, 152 vd.

25 "Deli" için bk. A. Özcan, *DİA*, IX, 133-135.

26 Naîmâ, *Târih,* IV, 425-426.

27 O yıllarda Bulgurlu tepesi ve çevresinin ormanlık olduğu anlaşılmaktadır (A.Ö).

28 "Çarhacı" için bk. A. Özcan, *DİA*, VIII, 229-230.

29 Naîmâ, *Târih*, IV, 427.

30 *a.g.e.*, IV, 394, 411-413, 434-435.

31 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, İstanbul 1928, I, 5.

32 Naîmâ, *Târih*, VI, 8-10.

33 M. Münir Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa ve kendisile ilgili bazı belgeler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Der - gisi*, sy. 24 (İstanbul 1970), s. 45 vd.

34 Naîmâ, VI, 34.

35 *a.g.e.*, VI, 43.

36 Silahdar, I, 7.

37 Mehmed Halife, *Târîh-i Gılmânî* (haz. Ertuğrul Oral), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi, İstanbul 2000, s. 40-41; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinâmesi* (haz. Fahri Çetin Derin), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 60-65; Silahdar, I, 10. Osmanzâde Ahmed Tâib, *Hadîkatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271, s. 100; Abdülkadir Özcan, "Kara Murad Paşa", *DİA*, XXIV, 363-365.

Üsküdarlı Bir Osmanlı Tarihçisi ve Tarihinde Üsküdar İle İlgili Bilgiler

PROF. DR. FERİDUN M. EMECEN
İstanbul Üniversitesi

İstanbul'un Anadolu'ya, Anadolu'nun İstanbul'a açılış kapısı olan Üsküdar, Osmanlı hâkimiyeti boyunca payitahtın "*boğaz ötesi*" bir büyük parçası olarak gelişme göstermiş ve onun bir bakıma taşra niteliğinin en önemli birimi olma özelliği kazanmıştır. Payitahttan tabii bir engelle ayrılmış bulunması hiç şüphesiz bu kasabanın karakterini belirleyen en önemli unsur olmuştur. Sarayın nazarından uzak olmayan ama sur içinde oluşan sosyal dinamiklerin etkisinin nispeten az hissedilip yumuşatıldığı "*nefs-i İstanbul*"un bu parçası, Bizans dönemindeki uzak taşra kasabası niteliğinden daha etkili bir şekilde merkezi şehirle kavi bir bağ oluşturmuş gözükmektedir. Sur içi İstanbul'u, onun kara bağlantılı Eyüp ve aşılması zor olmayan küçük bir kanalla kesilmiş Galata parçalarıyla birlikte zaman içerisinde bir bütünlük kazanırken, ulaşımının hava şartlarına bağlı olduğu karşı yakasındaki Üsküdar, söz konusu bütünün biraz da aykırı bir yönünü teşkil etmiştir. Onun siluetini saraylarından gören Osmanlı padişahları Anadolu cihetine seferler ve bazı gezintiler dışında, buraya şehrin diğer parçaları kadar önem vermemiş, bazıları ise belki de hiç ayak basmamışlardır. Üstelik İstanbul'daki olayları yazmaya hevesli olan tarihçiler içerisinde de bir ikisi müstesna buraya yönelik ilgi azlığı ayrıca dikkat çekicidir. Üsküdar'la alakalı olanların önemli bölümü ise doğrudan bu kasabada yaşayan ve gündelik haberleri yazmaya meraklı özel tarihçilerden oluşmaktadır. Burada bahis konusu edilecek yazar da eserini 1198-1204/1784-1789 yılları olaylarına hasretmiş olan ve Üsküdar'da ikamet eden Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi'dir. Abdullah Efendi genel olarak söz konusu dönemin tarihi gelişmelerini yazarken İstanbul merkezli hadiselere özel bir önem vermiş, bu arada Üsküdar'da şahit olduğu bir takım olayları da kaydetmiştir. Bu bakımdan bu tebliğde bu ilginç şahsiyetin hayatı hakkında bazı bilgiler verip onu tanıttıktan sonra Üsküdar ile ilgili yazdıklarının değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır.

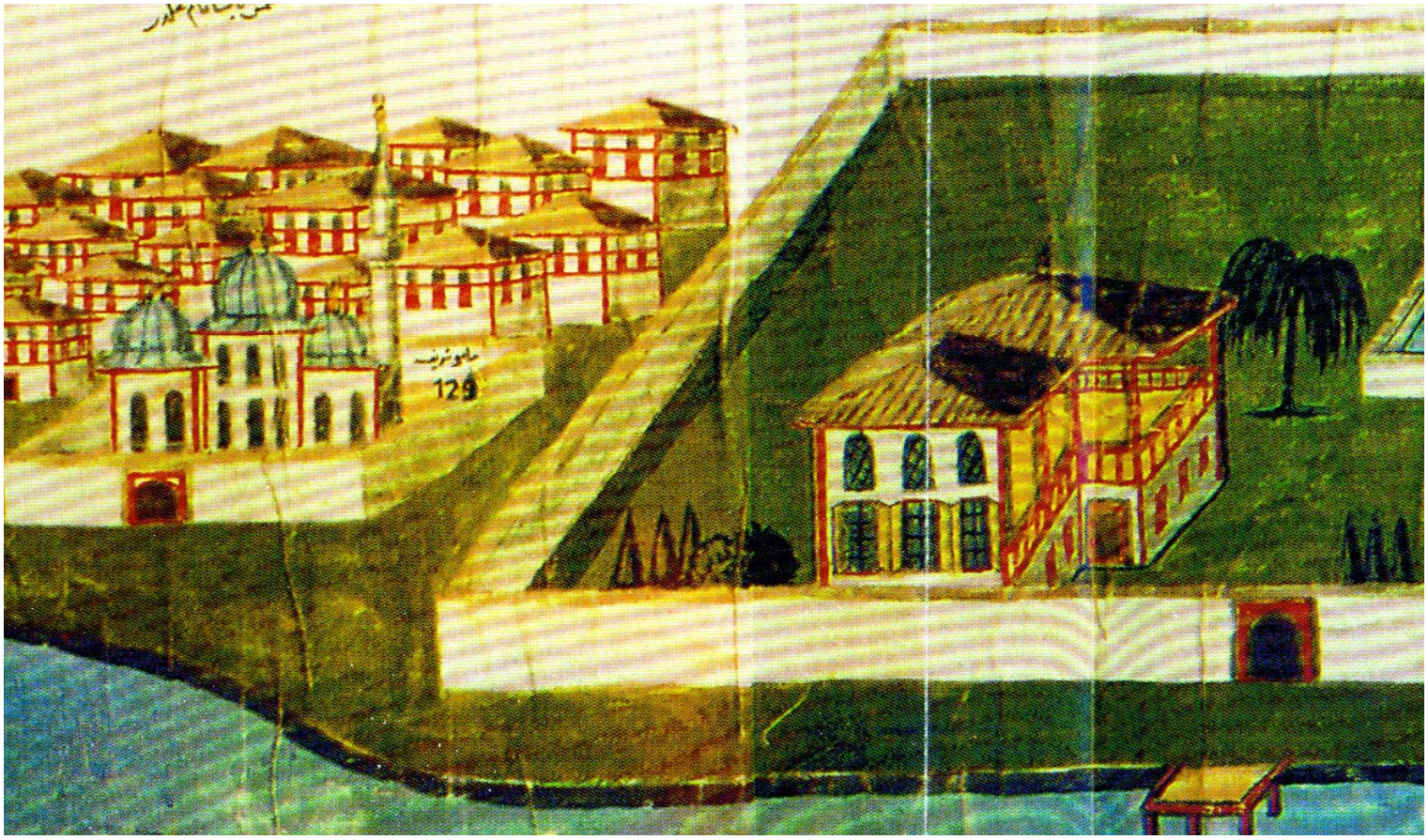

1784'te Şam'dan İstanbul'a getirilen "Kadem-i Şerif"in bir gece bekletildiği Şemsipaşa Sarayı

Taylesanizâde Abdullah Efendi'nin kimliği ve eserinin önemiyle birlikte kaleme aldığı ve tek nüsha olarak mevcut bulunan eseri üzerinde tarafımdan bir çalışma yapılmış ve eserin metni neşredilmiştir. Bu çalışmalarımda adı yanlış olarak bilinen ve kimliği hakkında da hiçbir malumat verilmeyen yazarın hem gerçek adının tesbiti ve hem de hayatı ve görevleri konusunda yeni bilgilere ulaşmıştım.[1] Bu bakımdan burada fazla teferruata girmeksizin kısaca yazarı "*Üsküdarlı*" vasfı ve yazdıkları temelinde farklı bir kategoride değerlendirerek ele almak istemekteyim.

I

Kütüphane kataloglarında *Târih-i Lebiba* olarak bilinen ve adı da Attarzâde Lebiba, Atazâde Lebiba şeklinde kaydedilen yazarın kimliği hakkındaki bilgiler esas itibarıyla eserine dayanır. Metinde kendisinden bahsettiği kısım gözden ka-

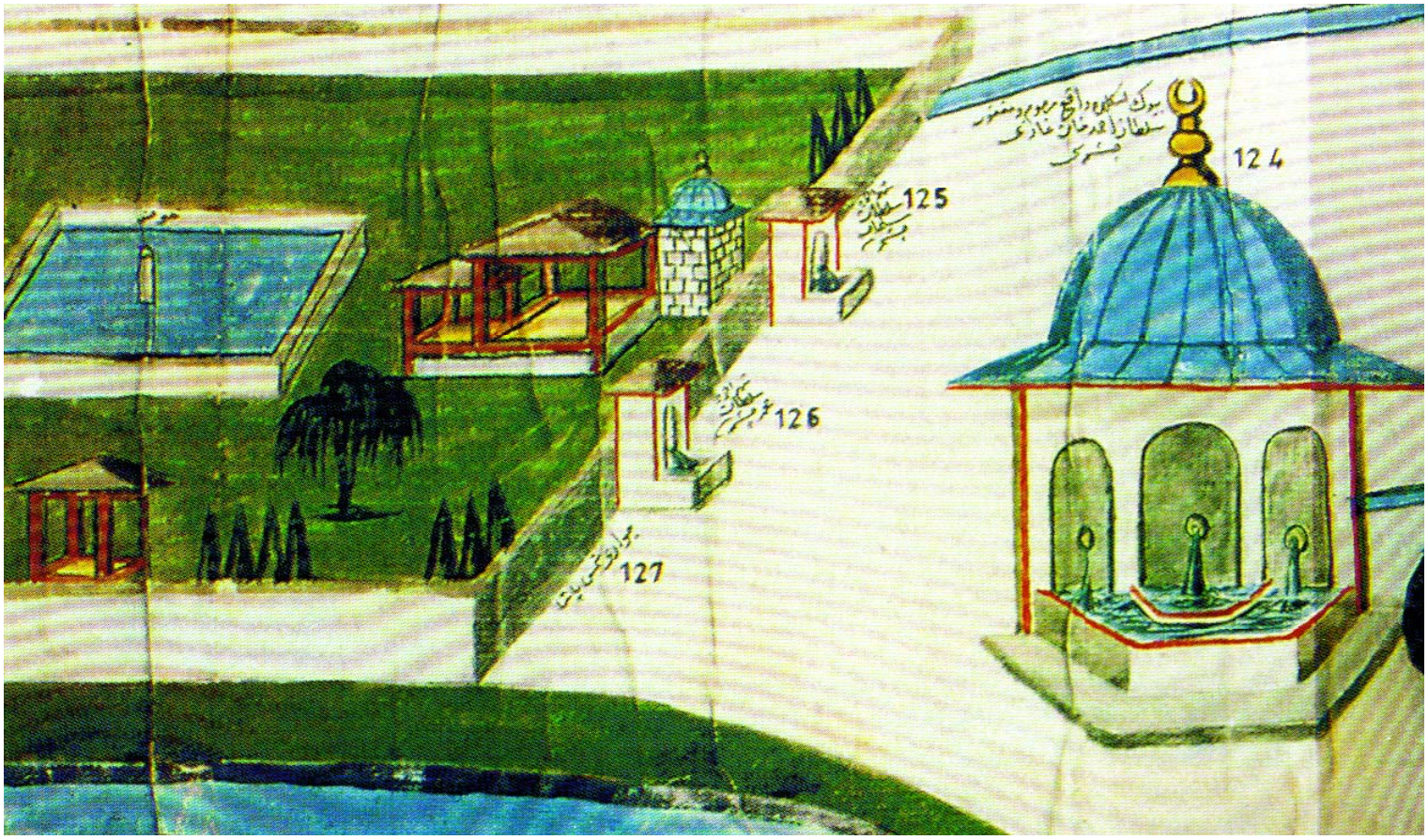

çırıldığı için kitabın adı, sonradan esere eklendiği anlaşılan bir kayda dayalı olarak verilmiş ve buradan da gerçek olmadığı anlaşılan bir yazar adı ortaya çıkarılmıştır. Metinde yazar kendisini çok açık ve tartışmaya mahal vermeyecek bir şekilde Taylesanizâde Hâfız el-Hâc Abdullah olarak tanıtır ve Balçık kasabası kadılığı için kadı tayin defterine kaydedilmiş bulunduğunu dile getirir. Kendisiyle ilgili eserde verdiği ikinci bilgi ise, uzun yıllar Üsküdar'da ikamet ettikten sonra Şeyhülislam Esad Efendi'nin varislerinin yanmış olan bir konak arsasına yaptırdıkları evlerden birini kendisine vermeleri üzerine buraya taşındığıdır. Bu iki bilgi onun hayatının safhalarını tespit için önemli ipuçları sağlamıştır. Kadı tayinleri ile ilgili "*Kazasker Ruznamçeleri*"nde yaptığımız çalışma sonucunda, kimliği konusu tam anlamıyla açıklığa kavuşmuştur. Burada tesbit ettiğimiz hususları şu maddeler halinde toplayabiliriz:

Öncelikle Abdullah Efendi'nin babası Şeyh Taylesani Mustafa'dır. Bu bilgi bize kendisinin bir şeyh ailesine mensup bulunduğunu ortaya koyar. Babasının lakabının başa takılan ve ucu aşağı doğru sarkıtılan sarık için kullanılan Taylesan

Fırtına yüzünden bir türlü açılışı yapılamayan Ayazma Camii'nin içinden bir görünüm

olması, hem bir meslek belirtisidir hem de tasavvufi çevrelere olan mensubiyetini çağrıştırır. Onun tekkesinin nerede olduğu konusu hakkında bir şey söyleyememekle birlikte, Molla Gürani semtinde Fenai mahallesindeki Şerbetdar Şeyh Mehmed Efendi hangâhının ikinci şeyhi Seyyid Mustafa Efendi ile aynı şahıs olma ihtimali göz önüne alınarak, bir irtibat kurulabilir. Kendisinin de daha sonra babasının yerini almış olabileceği istidlal edilmektedir.[2] Burası bir Halvetî tekkesidir ve listelerde Mustafa Efendi'nin yerine geçen oğlu Abdullah Efendi'nin Rıfai olduğu bildirilmiştir. Bu durumda Abdullah Efendi'nin tekke çevresinde yetiştiği, küçük yaşta iyi bir eğitim aldığı, "*Hâfız*" unvanını taşımasının da sesinin güzelliği ile ilgili olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca kazasker ruznamçelerinden edinilen bilgiye göre kendisi şeyhülislam imamlığında da bulunmuş ve bu vesile ile mesleki kariyerini ilerletme imkânı elde etmiştir.

İkinci olarak medrese tahsilini tamamladıktan sonra Cedid Nuruosmaniye müderrisi İbrahim Efendi'nin muidi, yani ders yardımcılığını yaparken 1760'da Şeyhülislam Veliyüddin Efendi tarafından müderris adaylığına namzet edilmiş; sekiz yıl sonra da Şeyh Necib medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Böylece müderris olarak başladığı kariyeri, muhtemelen Veliyüddin Efendi'nin şeyhülislamlığı ve özellikle o sırada kazasker olan Vassafzade Mehmed Esad Efendi'nin himayesiyle kadılığa tahvil etmiştir. Vassafzâde'nin şeyhülislam oluşuyla onun imamlığı görevini yürütmüş, bu aileyle bağını hiç kesmemiştir. Hatta yukarıda belirtildiği üzere Üsküdar'dan taşınmasına vesile olanlar da bu ailedir.

Üçüncü olarak kadılık kariyerinin 1773'te Tepedelen kazasına atanmasıyla başladığı, aralıklarla 1790 yılına kadar yaklaşık yirmi yedi yıl sürdüğü tespit edilmektedir. Kadılık süreleri genellikle çok kısa olmuş, uzun fasılalarla görev almış, infisal süresini İstanbul'da geçirmiştir. Tepedelen, Gölhisar, Hurpişte, Balçık onun fiilen kadılık yaptığı merkezlerdir ve görev yeri daima Rumeli kesimi olmuştur.[3]

Dördüncü olarak "*el-Hâc*" lakabının, hacca gidişiyle ilgili olabileceği söylenebilir. Unvanı arasında yer alan hafızlık, şeyhülislam imamlığı, tekke şeyhliği, dinî ve tasavvufî çevrelerle olan bağının açık bir göstergesidir. Bunların dışında önemli bir hobisinin ok atıcılığı olduğu kendisini Kemankeş unvanıyla da belirtmesinden anlaşılmaktadır. Bu konuda 1763'te Halil Hasib Efendi'nin okçuluğa dair *Tuhfetü'l-Hasib*'ini eklemeler yaparak istinsah ettiği gibi eserinde de ok atışlarıyla ilgili yarışmalara özel bir önem vermiştir. Bu hususta anlattıkları okçuluk ile ilgili birikimine işaret eder. Ayrıca onun eserinde denizcilik ile ilgili bilgilere yer vermesi, bununla alakalı olarak sıklıkla denizci terimleri kullanması dikkat çekicidir. Bunun Üsküdar'da oturmasıyla ve sık sık karşı tarafa geçmesiyle ilgili olabileceği düşünülebilir.

Yazarın kadılık görevini tamamlayıp yeniden İstanbul'a döndüğü 1790'dan sonraki hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ölümüne kadar tekkesinde şeyhlik görevini yürüttüğü ve münzevi bir hayat yaşadığı düşünülebilir. Onun daha önce sözünü ettiğimiz Şeyh Abdullah Efendi olduğunu varsayarsak, ölüm tarihinin 1209 (1794-95) olduğunu[4] kabul edebiliriz.

II

1788'de taşınana kadar Üsküdar'da yaşayan Taylesanizâde Abdullah Efendi, tarihini kaleme alırken olayları adeta günlük şeklinde kronolojik sıraya göre gün adı dahi belirterek vermiştir. Doğrudan şahidi olduğu veya duyduğu hadiseleri kaydeden müellif bunu kısmen bir hatırat şeklinde, kendine ait özel notlar halinde hazırlamış olmalıdır. Eserin ağırlık noktasını ise mensup olduğu çevre oluşturur ve ilmiye sınıfına ait bilgiler bu sebeple eserde fazlaca yer alır. Tekke şeyhleri ve bunlarla ilgili olaylar da özel bir yere sahiptir. Adeta dönemin gazetesi gibi olayların sıralandığı eserde, yazarın uzun yıllar ikamet ettiği Üsküdar'da meydana gelen olaylara özel bir önem verildiği dikkati çeker. Bu hadiseler hiç şüphesiz 1785-1788 yılı aralığında yoğunluk kazanır. Yazar Üsküdar'dan göç ettikten sonra da burayla alakasını kesmemiştir, ama dikkat çekici bir şekilde kasabayla ilgili olaylara daha az yer vermiştir. Üç yıllık bir süre içerisinde yazarın naklettiği Üsküdar hadiselerini belirli başlıklar altında toplayabiliriz:

1) Şahıslar, özellikle tekke şeyhleri, ilmiye mensupları ile ilgili bilgiler,

2) Yangın ve fırtına gibi tabiat şartlarının etkileri,

3) Fizikî-beledî düzenlemeler,

4) Asayiş meseleleri, törenler ve acayib olaylar.

1. Müellifin *Tarih*'ine Şam taraflarından Hz. Peygamber'in ayak izinin İstanbul'a getirilmesi olayıyla başlaması ve arada kronolojik boşluk bırakması, esas itibarıyla eserini böylesine mübarek bir vesileyle kaleme alma isteğinin bir yansımasıdır. Bu hadiseyi naklederken Üsküdar ile ilgili ilk bilgisini de verir. 14 Haziran 1784'te yeşil atlasa sarılı bir muhafaza içine alınan ayak izlerinin Üsküdar'da Yemişçibaşı bahçesi önünde ilk defa halka teşhir edildiğini, bütün Üsküdar halkının akın akın ziyarete gittiklerini yazar.[5] Muhtemelen ziyaretçiler arasında kendisi de vardır. "*Kadem-i şerif*" daha sonra Saraçlar çeşmesine getirilmiş, oradan da Şemsipaşa sarayına indirilmiş, bir gece orada kaldıktan sonra ertesi sabah kayıkla İstanbul yakasına geçirilmiştir.

Abdullah Efendi'nin döneminin Üsküdarlı ileri gelenleri hakkında verdiği bilgiler arasında özellikle Sultan Selim Camii imamı olup Üsküdar'da Ayazma'da oturmakta olan Hüdâyî tekkesi müntesibi Kundakçızâde Abdullah Efendi'nin vefat haberi dolayısıyla malının müsaderesi konusu dikkati çeker. Bu olay eserinde ikinci sırada yer alır. Hadise, müsadere için mallarının sayımı ile ilgili görevlilerin sadece adı geçen şahsın sahilhanesinde değil Aziz Mahmud Hüdâyî

Üsküdar İskelesi (*Üsküdar Hatırası,* s. 32)

Zaviyesindeki odasında bulunan mallarının da tadad edilme isteğine zaviye şeyhi Ruşen Efendi'nin karşı koyması sonucu dallanıp budaklanmış ve giderek büyümüştür. Ruşen Efendi Şeyhülislama ve diğer ileri gelenlere sert bir şekilde itirazda bulununca, âsitanede akşam usulü yapılırken gelen görevlilerce tutuklanıp Mudanya'ya sürgün edilmiştir. Abdullah Efendi bu vesile ile Ruşen Efendi hakkında geniş bilgi verir ve onun daha sonra affedilerek tekrar Aziz Mahmud Hüdâyî şeyhliğine getirildiğini yazar.[6] Kundakçızâde'nin zaviye haziresine gömüldüğünü belirtirken de Aziz Mahmud Hüdâyî'nin bu iki yakın dosttan birini kendi yanına alırken diğerini uzaklaştırmış olmasının ders alınacak bir vakıa olduğu yorumunu yapmaktan da geri kalmaz. Bu meyanda zikredilebilecek ikinci olay, Üsküdar kadısı olan Kebirizâde İsmail Efendi'nin azil sebebidir. Abdullah Efendi bu zatın Üsküdar ahalisi ile geçinemediğini, kendi başına bazı uygunsuz işlere kalkıştığını, sert tavırlarıyla herkesi küstürdüğünü, Beylerbeyi'nde bir beratlı tüccarın mallarının müsaderesi sırasında malları tahrir eden kassam kâtibini dövüp elindeki tutanağa el koyduğunu, meselenin büyümesi sonucu da azledildiğini belirtir.[7] Buradaki ifadeler onun da kadıyı suçladığını ortaya koyar. Ayrıca Üsküdar'da oturan dersiâmlardan Ebubekir Efendi'nin ölüm haberini verirken onun 107 yaşında vefat etmiş olduğunu, namazının Valide Camii'nde kalabalık cemaatle kılındığını ifade eder.[8] Bunların dışında yeri geldikçe Üsküdar'daki tekke şeyhlerinin, müderrislerin tayinleri ve diğer memurların azli ve nasbı gibi bilgilere de yer vermiştir. Bunun yanı sıra Üsküdar'da oturmakta olan bazı yabancılardan bahsettiği dikkati çeker. Bunlar içinde özellikle Gürcü beylerinden

Sultan
I. Abdülhamid
tören
kıyafetleriyle

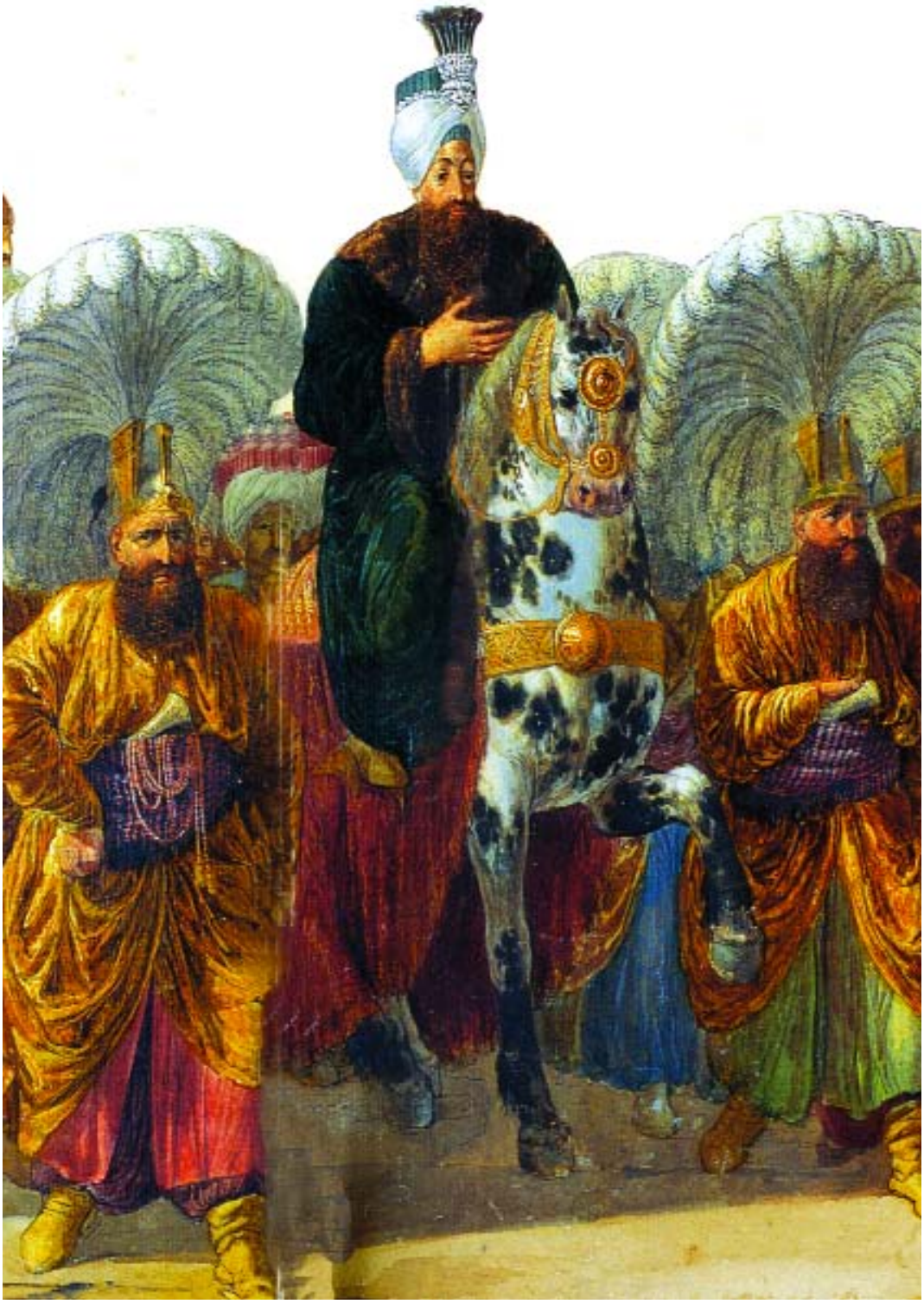

olup İstanbul'a gelen dört kardeşten ikisi hakkında yer alan bilgiler ilginçtir. Abdullah Efendi bunlardan birine Eyüp'te diğerine ise Üsküdar'da birer konak tahsis edildiğini belirtirken Üsküdar'da kalan beyin daha önce Gürcü meliki Salomon tarafından gözlerine mil çekilerek kör edildiğini ve Üsküdar'da halkın kendisini Kör Bey diye andığını yazar. Bu zatla tanışıklığı olduğu anlaşılan yazarımız muhtemelen burada verdiği bilgileri kendisinden edinmiştir. Bunlar düşmanları olan Salomon'un ölümü üzerine memleketlerine gönderilmişlerdir.[9] Yazar ayrıca doğu ülkeleri elçilerinin ve bazı paşaların Üsküdar'a gelişlerini de tasvir etmiştir.[10]

2. Yazarın en fazla dikkat ettiği hadiseler, sel, fırtına gibi tabii afetlerle yangınlardır. Bunları büyük bir hassasiyetle izlemiş ve eserine gününü, bazen saatini dahi vererek dercetmiştir. Özellikle lodos havası dolayısıyla denizin kabarması, İstanbul ile Üsküdar arasındaki geçişleri engelliyor ve büyük zorluklar yaşanmasına neden oluyordu. Abdullah Efendi sıklıkla bu kabil geçiş sırasında yaşanan sıkıntılara çeşitli vesilelerle temas etmiştir. Bunların birinde Üsküdar'da III. Mustafa'nın yaptırttığı Ayazma Camii'nin (1758-1761) açılışına fırtına ve kar yağışı sebebiyle padişahın gelemediğini, ayrıca I. Abdülhamid'in de yine ne zaman niyet etse fırtına yüzünden bir türlü buraya ulaşamadığını, nihayet 7 Şevval 1199/13 Ağustos 1785 Cuma günü Üsküdar yakasına geçip Cuma namazını burada kıldığını, ama dönüşünde Şemsipaşa'da iskeleden kayığa binerek Sarayburnu'nda karaya ayak basarken büyük bir fırtına patladığını, ancak padişah ve şehzadelere bir zarar gelmediğini, çıkan kasırganın bütün kayıkları birbirine katıp yıkıcı tesir bıraktığını belirtir.[11] Bu fırtınada Sultan Mehmed Cami imamı olup Cuma namazını Beylerbeyi'nde kılan Yekçeşmzâde'nin Üsküdar meydanı önünde sahilde bir yüksekçe yerde kabaran dalgaları seyrederken altında bulunduğu bir ağacın kırılan dalının üzerine düşmesi sonucu hayatını kaybetmiş olduğu bilgisini de eklemiştir. Onu şehid olarak zikreden Abdullah Efendi'nin bu zatı yakından tanıdığı anlaşılmaktadır. Zaman zaman patlayan fırtınanın deniz trafiğini aksatması ile ilgili örnekler arasında, surre alayının geçişi konusunu gösterebiliriz. Surre alayı törenle saraydan uğurlanmış, Bahçekapısı'nda Vezir iskelesinden kayığa binilmiş, fakat Üsküdar'a geçilirken büyük bir fırtınanın patlak vermesi sebebiyle Tophane önünde demirlenmek zorunda kalınmıştır. Alay hava şartları yüzünden üç gün beklemiş, nihayet fırtınanın yatışması üzerine, Üsküdar yakasına geçebilmiştir.[12] Benzeri şekilde 16 Rebiülevvel 1203/ 15 Aralık 1788 Pazartesi günü esen şiddetli lodos sebebiyle Üsküdar ile olan ulaşım üç gün kesilmiştir.[13] 4 Rebiülevvel 1200/ 5 Ocak 1786 Perşembe günü yoğun kar yağışı ve fırtına, denizde ulaşımı yine engellemiş, acil işi olup karşı yakaya geçmek isteyenler yirmi beş kuruş ödeyerek "*ateş kayığı*" denilen sekiz kürekli bir sandal vasıtasıyla büyük güçlükle İstanbul tarafına gidebilmişlerdir.[14] 17 Şevval 1200/ 13 Ağustos 1786 Cuma günü saat üçte yağan yağmur sebebiyle oluşan sel, Üsküdar'daki pazarcıların tezgah ve tablalarını denize dökmüştür. Asıl büyük sel felâketi ise 3 Safer 1204/ 23 Ekim 1789 Perşembe ve ertesi Cuma günü olmuştur. Bütün İstanbul'u etkileyen bu selden Üsküdar yakası da nasibini almıştır. Yazar,

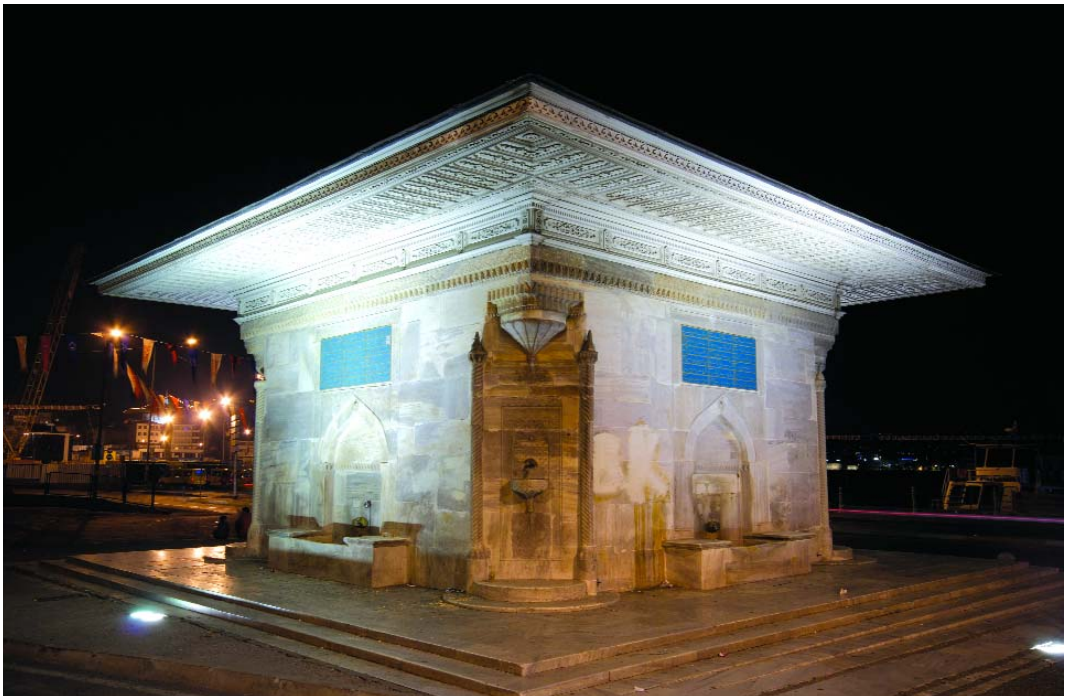

Taylesanizâde'nin bahsettiği III. Ahmed Çeşmesi'nin bugünkü hâli

suların Valide Camii'nin avlusunu deryaya döndürdüğünü, en üst basamağa kadar yükseldiğini yazarken bütün dükkânların harap olduğunu, hamamlardaki kadın ve çocukların mahsur kalıp ancak duvarlar delinmek suretiyle bunların güçlükle çıkarılabildiklerini, mezarlıkların dağılıp kemiklerin selle ortalığa saçıldığını, Ağa hamamı ve Çinili hamamın kemik, tahta parçaları ve taşlarla dolduğunu belirtir. Sel felaketi Üsküdar ve Boğaz'daki yalıları, bahçe ve bostanları, kayıkhaneleri birbirine katmış, hatta Çengelköy'de bir değirmen dolabı beygirini büyük bir çınar ağacının tepesindeki dallardan birine takılı halde bırakmıştır.[15] Özellikle Çengelköy'de 60 kadar kadın ve çocuk sele kapılıp hayatını kaybetmiştir.

Abdullah Efendi Üsküdar'da çıkan yangınları da titizlikle kaydetmiştir. Bunlar içerisinde en büyükleri 26 Şevval 1199/ 1 Eylül 1785'de Öküz limanından Şemsipaşa'ya kadar etkili olan ve sahildeki yedi yalıyı kül eden yangının yanı sıra 25 Zilhicce 1199/ 29 Ekim 1785'de Üsküdar Toptaşı'nda gece saat yedide bir fırıncıda başlayan ve kol kol olup altı saat sürerek 200 kadar hane, han, dükkanı yakan yangın[16] ve 3 Cemaziyelahır 1201/ 23 Mart 1787 Cuma gecesi saat beşte Tabutçular sokağında çıkan 40-50 haneyi, bu arada da Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi'ni yakan yangın[17] sayılabilir. Bunların ilkinde, iki saat içerisinde eski şeyhülislam Arapzâde Ahmed Ata Efendi yalısıyla Öküz limanında Giritli Ahmed Efendi/Ahmed Resmi Efendi yalısı arasındaki büyük konaklar tamamen yanmış, bunlardan fırlayan çiviler, metal parçaları Üsküdar'ın iç mahallelerine kadar saçılmıştı.

3. Abdullah Efendi'nin Üsküdar ile ilgili verdiği bu bilgiler dışında özellikle imar faaliyetleri, birtakım beledi işleri de eserine kaydettiği görülür. Bunlar içerisinde en önemlisi Üsküdar meydanının düzenleme işidir. 1200 yılı Zilhicce ayının başlarında (25 Eylül 1786) önce Üsküdar İskelebaşı'ndaki III. Ahmed'in yaptırttığı meşhur çeşmenin tamiri için emir verilmiş ve harap olan kısımları yenilenmiştir. Bu vesile ile çeşmenin etrafında meydan açılmış, çeşmeyi çevreleyen kasap dükkânı, mezbaha ile iskele cihetindeki kayıkçı barınakları yıktırılmıştır. Ardından yine İskelebaşı'ndaki bir kömür mahzeni ile bir Bektaşi tekkesi ve mahzenleri yanında camiin civarındaki berber dükkânı da ortadan kaldırılmış ve buradaki büyük bir dut ağacı da kesilmiştir. Böylece cami, çeşme ve iskele üçgeninde yeni ve büyük bir meydan açılmıştı.[18] Muhtemelen bu şekilde bugünkü Üsküdar iskele meydanı ilk defa oluşturulmuş oluyordu. Abdullah Efendi'nin sözünü ettiği bir diğer imar hareketi, Üsküdar Doğancılar meydanındaki gümrükçü Numan Bey'in yaptırttığı cami ve mektebin yıkılıp yeniden daha büyük şekilde inşasıdır.[19]

4. Üsküdar'ın asayiş ile ilgili temel problemleri ise bir geçit yeri olması dolayısıyla dışarıdan gelen çeşitli gurupların burada ikametleri ve karışıklık çıkarmaları teşkil eder. Herhangi bir sebeple merkeze çağrılan veya bir başka yere tayin edilen paşaların kalabalık maiyetle gelişleri ve burada ikametleri beraberinde pek çok meseleyi de getiriyordu. Fakat asıl Üsküdar halkı için sıkıntı yaratan hadiseleri buradaki kalyoncu neferlerinin hareketleri oluştururdu. Donanmayla gelen kalyoncu askerlerine İstanbul'a çıkma izni verilmesi, şehirde genel karışıklıklara yol açmıştı. Bunların bazıları Üsküdar'a gelerek halkı taciz etmiş, bir kısmı hamamları basarak kadınları kaçırmış, hatta esnaf ve bakkaldan bedava yiyecek alarak mallarını yağmalamışlardı. Abdullah Efendi doğrudan şahit olduğu bu olaylar karşısında bir tedbir alınmadığından yakınarak, yine de sefere çıkacak olan donanmanın başarısı için duada bulunmayı eksik etmemiştir.[20] 1201 safer ayında (Aralık 1786) da İstanbul'a gelen donanmadan çıkan kalyonculardan bazıları Üsküdar'a geçerek yeniden türlü olaylara sebep oldular. Bunlar içki içip fahişelerle yatıp kalkıp sokaklarda ellerinde silahlarla dolaşmaya başlamışlar, ahaliye sataşmışlar ve bunun sonucu Yeniçeşme önünde asayişi sağlamakla görevli hasekiler halkın da desteğini alarak onları engellemeye çalışmışlar, çıkan arbedede bunlardan dördü ağır şekilde yaralanmış, bunun üzerine Sadrazam Yusuf Paşa Üsküdar'da bir yeniçeri ve kalyoncu karakolu ihdas etmiştir.[21] Daha sonra kaptan paşanın bir olay dolayısıyla Üsküdar yakasına geçişinin ardından buradaki Üsküdar'ın asayişiyle görevli bostancılar ustası ve kadıyla olan anlaşmazlıkları vuku bulunca, Balaban iskelesinde Dereağzında olan kalyoncu odalarındaki ve hanlardaki bekâr kalyoncuların tamamı Üsküdar'dan çıkarılıp Tersane'ye götürülmüşlerdir.[22]

Abdullah Efendi ayrıca Üsküdar'da yapılan bazı törenleri, padişahın buradaki gezilerini, elçi karşılamalarını da kaydetmiştir. I. Abdülhamid'in Ayazma Camii'ni ziyaret etmesi yanında yine 26 Şevval 1200/ 22 Ağustos 1786'da Üsküdar'a geçip Çamlıca'ya bir gezi yapması, Beylerbeyi iskelesinden arabalara binerek yanında

Kalyoncular
(*Osmanlı Gemileri*,
s. 279)

şehzadeler olduğu halde Çamlıca'ya çıkışı anlatılır.[23] Yeni III. Selim'in de asayiş için Üsküdar'a geçtiğini nakleden Abdullah Efendi, padişahın tebdil-i kıyafet ile Kızkulesi'ni ziyaret ettiğini, muhafızını yerinde bulamayınca derhal getirtip cezalandırdığını da belirtir.[24] Bu arada Üsküdar'da vuku bulan bazı acaip olaylara da temas eder.

Bunlardan birinde Üsküdar sakinlerinden Beygirci Yakub Beşe'nin hikâyesini anlatır. Bu zat bir gün mezarlık yakınından geçerken bir bebek ağlaması duyar. Hemen mezarlığa girerek bebeği bulur. Bebek henüz iki günlük olup henüz göbek bağı bile kesilmemiş bir oğlandır. Yakub Beşe bebeği alarak mahkemeye müracaat eder ve kendisine evlatlık verilmesini ister, adını da Yakup koyar. Abdullah Efendi bu hadiseyi Allah'ın ibret alınacak bir hikmeti olarak açıklar.[25] İkinci garip olay ise Üsküdar semalarında görülen alışılmadık kızıllıktır. Bu olağan dışı hava durumu yazarı çok heyecanlandırmış, hatta tulumbacılar yangın çıktığı gerekçesiyle Üsküdar yakasına geçmişlerdir.[26] Son olarak III. Selim'in Sarayburnu'da Topkapı mahallinde olan eski topları tamir ettirip denize doğru yönelterek denemek istemesi ile ilgili haberinde de, dikkat çekici bir olay kaydeder. Buna göre top atılacağı için Üsküdar yakasına işleyen kayıkların seferleri durdurulmuş, padişah bazı topların ayarını bizzat kendisi yapmış, atışları izlemek üzere Üsküdar tarafında Ayazma iskelesi etrafındaki yüksek yerlere çoluk çocuk halk doluşmuş, o sırada atılan toplardan birinin güllesi Ayazma iskelesi yakınlarındaki Galata kadısı Nefeszâde'nin yalısı önündeki yükseklikte bulunan ceviz ağacının altına çarpmış, oradan sıçrayarak dalını kırmış, ardından da Beylikçi Abdullah Efendi'nin yalısı önüne gömülmüştür. Bu duruma herkes şaşırmış, hatta bu gülleyi hasekiler alıp padişaha göstermişlerdir.[27]

Bütün bu olayların mahiyetinden de anlaşılacağı üzere Taylesanizade Abdullah Efendi, Üsküdar'ın tarihini yakından ilgilendiren son derece ilginç ve başka kaynaklarda yer almayan bilgileri eserine dercetmiştir. Onun yazdıkları, Üsküdar'ın XVIII. yüzyılın son çeyreğinin bu dört yıllık kısa dilimindeki durumu ve fiziki gelişimi hakkında bugüne uzanan çizgide önemli ipuçları sağlamaktadır.

DİPNOTLAR

1 F.M. Emecen, "Tarih-i Lebiba'ya Dair", *Tarih Dergisi*, XXXIII (1982), 237-257; a.mlf, "Abdullah Lebiba", *DİA*, İstanbul 1988, I, 113-114; *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)* (haz. F. M. Emecen), İstanbul 2003.

2 bk. *İstanbul'un Uzun Dört Yılı*, s. 7-8.

3 Görev yerleri ile ilgili geniş bilgi ve tesbitler için bk. F.M. Emecen "Tarih-i Lebiba'ya Dair", s. 238-243.

4 Zâkir Şükrü Efendi, *Mecmu'a-i Takaya* (nşr. M. S. Tayşi), Freiburg 1980, s. 34.

5 Söz konusu ayak izleri rivayete göre Hz. Peygamber'in ticaret için gittiği Şam'da Bursa adlı yerde inerken ilk ayağını bastığı taşın üzerinde bulunmakta idi. Buna Şam halkı çok önem vermekte ve saklamaktaydı. Şam Valisi Azmzade Mehmed Paşa ayak izlerinin bulunduğu yerden gizlice getirtip sarayında ziyarete açmış; onun ölümü üzerine bunu sarayda gören memurlar durumu I. Abdülhamid'e haber vermişler, o da derhal İstanbul'a getirtilmesini istemiştir (*İstanbul'un Uzun Dört Yılı*, orijinal metin kısmı, s. 57-59). I. Abdülhamid bu ayak izlerini Bahçekapısı'ndaki türbesine koydurmuş, getiren şeyhe de Samatya'da Kadem-i Şerif Dergâhı yapılmıştır (F.Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden bir Padişahın Portresi Sultan I.Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 74).

6 Metin, s. 60-61 ve 78-79.

7 Metin, s. 150-151. Olay 1786 Mayısında vuku buldu.

8 Metin, s. 167.

9 Metin, s. 120.

10 Metin, s. 119'da Azerbaycan elçisinin gelişi olayı. Keza, s. 69'da Buhara elçisi.

11 Metin, s. 87.

12 Metin, s. 69. Burada Surre Emini Pankuduz oğlunun mutad harici 5 Receb 1198 günü harekete geçtiğini, halbuki bunun ayın 12'sinde olması gerektiğini belirten yazar, fırtına dolayısıyla gecikmeyi, bu uygunsuz duruma bir cevap olarak yorumlar. Surre alayları Üsküdar'dan ancak ayın 17'sinde hareket edebilmiştir.

13 Metin, s. 326.

14 Metin, s. 121

15 "*Tufan-ı salis*" de denilen bu büyük sel hakkında en ayrıntılı bilgiyi Abdullah Efendi verir, dönemin diğer kaynakları olayı kısaca anlatırlar, bk. Metin, s. 422-423.

16 Metin, s. 106

17 Metin, s. 193.

18 Metin, s. 169.

19 Metin, s. 115.

20 Metin, s. 145.

21 Metin, s. 181

22 Metin, s. 334.

23 Metin, s. 163.

24 Metin, s. 399.

25 Metin, s. 160.

26 Metin s. 191. 4 Cemaziyelevvel 1201 Perşembe gecesi saat yedi buçukta görülen bu olayı "Alâim-i Üsküdar" başlığıyla anlatır.

27 Metin, s. 386.

Üsküdar Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre XVI. Yüzyılda Üsküdar

EKREM TAK, ARŞ. GÖR.
Marmara Üniversitesi

Bu araştırmada XVI. yüzyıl Üsküdar kadı sicillerinde geçen fermanlar değerlendirilerek bu yüzyılda Üsküdar kadılığının hangi açılardan merkezle ilişki içerisinde olduğu incelenmeye çalışılacaktır. Bu amaçla Üsküdar kadılığının 920-958 (1514-1551) yılları arasındaki 15 sicili taranarak 100 ferman tespit edilmiş ve bunlardan Üsküdar ile ilgili olan 18 tanesi kendi içlerinde konularına göre sınıflandırılmış ve değerlendirilmiştir.[1]

Bilindiği üzere merkezden kadılıklara gönderilen fermanlar öncelikle Divân-ı Hümâyun'da mühimme defterlerine daha sonra da gönderildiği bölgenin kadı sicillerine kaydedilmektedir. Araştırma konumuz dahilinde olan fermanlar XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olanlar Üsküdar kadı sicillerinden derlenmiştir. Mühimme defterlerinin XVI. yüzyılın ilk yarısına ait kısımları mevcut olmadığı için Üsküdar kadı sicillerinde kayıtlı fermanlar aslında merkez defterlerdeki eksiklikleri tamamlamaktadır.

Üsküdar kadı sicillerinin ihtiva ettiği ilk fermanlar genellikle Gebze kadısına ve Kocaeli sancak beyine yazılmıştır. Üsküdar ilk dönemlerde Gebze kadılığına bağlı olduğu için, müstakil bir kadılık bölgesi oluncaya kadar merkezden yazılan fermanlar Gebze kadısı adına gönderilmiştir. Bu döneme ait fermanlar Üsküdar'dan daha çok Gebze'yi ilgilendiren konulara hasr edilmiştir. Mesela 1 numaralı defterde yer alan fermanlarda Üsküdar ile ilgili ferman bulunmamaktadır. 2 numaralı defterde ise Kocaeli sancağına yazılmış 14 Muharrem 926 (5 Ocak 1520) tarihli hükümde donanma için Üsküdar kazasından 179 alatçının deftere yazılmış olduğunu görüyoruz. Aynı fermanda donanmaya yazılanların masrafları ve ücretleri için Kocaeli bölgesinde avarız vergisi toplanması emredilmekte ve Gebze ve Üsküdar kazalarının toplam 1972 hane olduğu bildirilmekte ve her haneden 15 akçe avarız toplanması emredilmektedir.[2]

2 numaralı defterde Gebze kadısına yazılmış evâsıt-ı Muharrem 927 (Aralık 1520) tarihli bir fermanda ise posta amaçlı kullanılan ulak atı meselesinin halk için büyük güçlüklere ve sıkıntılara sebep olduğu bildirilmekte ve bu amaçla halktan karşılıksız ulak atı alınması uygulamasının kaldırıldığı bildirilerek devlet tarafından 18 atın ilgili menzillere dağıtıldığı ve bunlardan üç tanesinin de Üsküdar'a verildiği bildirilmektedir.[3]

Üsküdar kadılığına yazılan fermanlar, Üsküdar bölgesindeki köylerin XVI. yüzyıldaki mali statüsünü göstermesi bakımından da önemlidir. Üsküdar köyleri statüleri bakımından vakıf, mülk, tımar köyleri olmak üzere üç grupta toplanabilir. Gebze kadısına yazılan evâhir-i Cemâziye'l-âhir 927 (Haziran 1521) tarihli bir ferman Nerdibanlı ve Viran köylerinin arpalık tımar olarak Mustafa Dede isimli bir katip tarafından tasarruf edildiğini göstermektedir. Fermanda bu köylerin vergilerinin Mustafa Dede'ye ait olduğu ifade edilmekte ve "arpalık tımar serbest olmak kanun-ı mukarrerdir" denilerek cürm-i cinayet kul ve cariye müjdeganesi ve resm-i arusane türü vergilere sancak beyi, subaşı ve adamlarının müdahale etmemesi emredilmektedir.[4]

Vakıflar

Üsküdar kadılığında rastlanılan fermanlardan büyük bir kısmının da vakıflarla ilgili olduğu görülmektedir. Bu vakıflardan ilki Rum Mehmed Paşa'nın kurduğu Mehmed Paşa vakfıdır. Vakfın İstanbul'da cami ve imareti olduğu gibi, İstanbul dışında Ankara ve Tire'de de vakfa ait yerlerin olduğu kayıtlarda geçmektedir.[5] Bu vakfın Üsküdar'da da 27 dükkan ile bozahane ve fırınının bulunduğunu Şeriye sicil kayıtlarından tespit edebilmekteyiz. Gebze kadısına gönderilen evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 928 (Mayıs 1522) tarihli bir ferman Mehmed Paşa Vakfına dair olup bu vakfa ait binaların tamire muhtaç olduğu ve tamir için 6500 akçelik bir masrafın gerekli olacağı bildirilmektedir. Ayrıca vakıftan tahsisatları olan kimselerin 19 aylık alacaklarının 40600 akçe olduğu da fermanda belirtilmektedir. Bu hükümde gerekli tamirler yaptırılmazsa vakıf binalarının tamamen yıkılacağı bildirilmektedir. Vakfın mali sıkıntısı dolayısıyla imam, hatip, müezzin ve kayyuma da maaşlarının yarısının verilmesi ve vakıftan tahsisatı olan diğer kimselere ise vakfın borçları bitinceye kadar para verilmemesi emredilmektedir.[6]

Sicillerde geçen diğer bir vakıf da Abdullah Ağa vakfıdır. Abdullah Ağa Vakfı Küçük Langa'da mescidi bulunan ve bulunduğu mahalleye adını veren Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın kurduğu bir vakıftır. Vakfın nakid 89.260 akçesi, muhtelif evler, köyler, bahçeler, değirmenler ve dükkanlardan oluşan gayr-ı menkulleri vardır. Geliri vakfa ait bu köyler Kuzguncuk, Beylerbeyi ve Kısıklı olup, Sultan II. Bayezid tarafından Abdullah Ağa'ya temlik olarak verilmiştir. Abdullah Ağa bu köylerin gelirlerini ve arazilerini tapuya vermek, monopolyeye vermek, mukatataaya vermek ve öşürlerini tahsil etmek yoluyla hayratına vakfetmiştir. Vakıf şartları arasında ise vakıf görevlilerinden imam, müezzin, mütevelli, nazır,

II. Bayezid

İstanbul Esnafı'nın bir kısmı 1720 Esnaf Alayı'nda maharetlerini sergilerken (*Surname-i Vehbî,* 72a)

katip, cabi gibi görevliler ile cüzhanlara maaş olarak tahsisatda bulunmuştur.[7]

949 Rebi'u'l-âhir evâhirinde (Ağustos 1542) Gebze kadısına yazılan bir hüküm, Abdullah Ağa vakfının gelirlerinin vakıf yöneticileri tarafından kanunsuz bir şekilde zimmete geçirildiğini göstermektedir. Abdullah Ağa evkafının katibi Ali'nin şikayeti üzerine vakıf mütevellisi Ali ve nazırı Yusuf kendileri azatlı köle olup, yine kendileri gibi azatlı köle olan Mahmud, Mustafa, Musa, İsmail ve Sefer isimli beş kişi ile ittifak kurup İstavros köyünde bulunan bağ, bahçe, bostan ve ev gibi vakfa ait gayr-ı menkul gelirlerini zimmetlerine geçirip vakıf malına zarar vermişlerdir. Bunun üzerine yazılan hükümde vakıf şartlarına göre vakıf mallarının yeniden tespit edilmesi, vakfın zimmete geçirilen mallarının hesap edilip alınması ve bir daha vakıf malına hariçten bir kimsenin müdahale etmesine izin verilmemesi emredilmiştir.[8]

İhtisap

Gebze kadılığına yazılan evâhir-i Zilhicce 949 (Mart 1543) ve evâil-i Şa'ban 955 (Eylül 1548) tarihli iki ferman Üsküdar'da ihtisap müessesesinin tarihi geçmişine

ihtisap gelirlerinin miktarına ve muhtesiplik görevinin intikal biçimlerine dair ilginç bilgiler sunmaktadır. Bunlardan evâhir-i Zilhicce 949 (Mart 1543) tarihli hükümde Üsküdar ve Kebsud'un ihzariye ve ihtisab vergilerinin defter-i hakânîde 2000 akçe olduğu ve bu cihete (göreve) mutasarrıf olan Mehmed ve Temür isimli şahısların başka bir göreve tayin edildikleri ifade edilmektedir. Çerkeş ihzar ve ihtisabından ayrılmış olan Kapıcı Hasan Oğlu Mehmed boş kalan Üsküdar ve Kebsud ihzarına talip olmuş ve kendisinin bu işe layık olduğunun anlaşılması üzerine, yazılan bir hükümle muhzır olmasına karar verilmiştir.[9]

Evâil-i Şa'ban 955 (Eylül 1548) tarihli olup Gebze kadısına yazılan ikinci bir hükümde Üsküdar ihzar ve ihtisabı görevini yürüten Hasan oğlu Mehmed'in görev ve yetki alanı ile ilgili bir ihtilaf dikkat çekmektedir. Üsküdar ihzar ve ihtisabına berât-ı hümayun ile mutasarrıf olan Kapıcı Hasan oğlu Mehmed, Gebze ihzarına mutasarrıf olan kimsenin "sana verilen nefs-i Üsküdar ihzarıdır, nahiyesi benümdür deyu niza' idüp tasarrufuma mani' olmaktadır" diyerek kendi görev alanına müdahale ettiğini ifade etmiş ve şikayette bulunmuştur. Yapılan incelemede Kapıcı Hasan oğlu Mehmed'in beratında Üsküdar ihzariye ve ihtisabı diye yazılıp "nefs-i Üsküdar" şeklinde kayıt düşülmediği, ancak tezkiresinde "ihzar-ı Üsküdar ve tevabi'-i Üsküdar" diye kayıtlı bulunduğu görüldüğü için, Gebze mutasarrıfı haksız bulunmuş ve Kapıcı Hasan oğlu Mehmed'in tasarrufuna engel olmaması emredilmiştir.[10]

Gümrük ve İltizam

Üsküdar'ı ilgilendiren fermanlardan bir kısmı da gümrük konusundaki yolsuzluk ve şikayetlerle ilgilidir. Üsküdar Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan en son yerleşim merkezi olduğu için, gümrük ve vergi vermek istemeyen kimseler Üsküdar'ı kaçakçılık ve yolsuzluk faaliyetleri için bir üs olarak kullanıyorlardı.

Safer 942 (Ağustos 1535) tarihli bir hükümde İstanbul gümrükhanesi emininin başvurusu dolayısıyla Üsküdar merkezli bir yolsuzluğa rastlıyoruz. İstanbul'a gelen bazı gemi reisleri ve sandalcıların gümrüğe dahil olan kumaş ve meyve cinsinden bazı malları gümrük resmi vermemek için gizlice Üsküdar sahilinde karaya çıkartıp satmakta oldukları ve bu şekilde gümrük gelirlerine zarar verdikleri ilgili hükümde belirtilmektedir. Bunun üzerine gemi reisleri ve sandalcıların karaya gizlice mal çıkarmalarının yasaklanması ve zikrolunan mallardan kanun-ı kadim üzerine vergi alınması ve gümrük gelirlerine zarar verilmemesi emredilmiştir.[11]

19 Recep 958 (23 Temmuz 1551) tarihli bir diğer hükümde, İstanbul yalı gümrüğüne emin ve Galata gümrüğüne nazır olan Ali isimli şahsın Anadolu'dan Üsküdar'a gelen tüccar hakkında yaptığı şikayete yer verilmiştir. Gümrük emini Ali'nin şikayetinden anlaşıldığına göre Anadolu'dan gelen bazı tüccarlar Üsküdar'a gelip konaklayacak yerleri olmadığı için Üsküdar halkından bazı kimselerin evlerinde misafir olmaktadırlar. Ayrıca bu tüccarlar Üsküdar halkı ile anlaşıp

satmak için getirdikleri malları sandallar ile gece gizlice İstanbul tarafında karaya çıkararak bir kuruş vergi vermemektedirler. Emin Ali Gümrük gelirlerinin zayi olmaması için Üsküdar halkının gece sandal ile İstanbul'a mal götürmelerinin yasaklanmasını talep etmiş ve Anadolu'dan gelen tüccarın getirdikleri malları doğruca Gümrük eminine göstermelerini istemiştir. Ali'nin bu talebi uygun görülmüş ve çıkarılan hükümle Üsküdar halkının sandal ile İstanbul'a mal götürmeleri yasaklanmış, ayrıca Anadolu'dan gelen tüccarın da Üsküdar halkının evinde kalması yasaklanmış, Eski han diye bilinen handa kalmalarına müsaade edilmiştir.[12]

Gebze kadısına yazılmış 14 Safer 948 (9 Haziran 1541) tarihine ait bir hükümde İstanbul Şemhanesine iltizam yolu ile emin olan Menteş isimli bir Yahudi'nin şikayeti yer almaktadır. Buna göre bazı kimseler Anadolu'dan İstanbul'a satmak için balmumu getirmekte, Üsküdar kasabasından ve çevre köylerden bazı kimseler ise şemhaneye gitmesi gereken bu balmumlarını alıp kendileri Üsküdar'da işleyerek satmaktadırlar. Bu sebeple şemhaneye balmumu gelmemekte ve haliyle miri gelirin azalması söz konusu olmaktadır. Bunun üzerine kanuna muhalif iş yapan bu kimselerin uyarılması, ellerinde işlenmiş mum varsa zaptedilmesi ve İstanbul'a gelen balmumlarının doğruca şemhaneye getirilmesi emrolunmuştur.[13]

8 Rebî'ü'l-evvel 957 (27 Mart1550) tarihinde İstanbul kadısının müracaatı üzerine Üsküdar kadısına yazılan hükümde,[14] bazı bezirganların Bursa'dan ipek ve benzeri malları katırcılar ile Kartal'a getirdikleri, buradan da sandal ile gece karanlığında Küçükçekmece'ye çıkardıkları ve bu sebeple gümrükten vergi kaçırdıkları tespit edildiği bildirilmektedir. Adı geçen sandalcıların Üsküdar'da ikamet ettikleri tespit edilmiştir. Hükmün devamında Üsküdar kadısından öncelikle bu kişileri bulması, sonra bölgede ne kadar sandalcı ve denizde kayıkçılık yapan ne kadar adam var ise isimlerinin tespit edilmesi, ne zamandan beri kayıkçılık veya sandalcılık yaptıkları, işlerinin ne olduğu ve kazançlarının ne kadar olduğunun teftiş ve tesbit edilerek bir defter tutulması, defterin merkezden görevlendirilen Ahmed isimli görevliye verilmesi ve bundan sonra defterde ismi yazılı olmayanlara Üsküdar'da sandalcılık yaptırılmaması emredilmiştir.[15]

Ticaret

XVI. yüzyılda bütün imparatorluk genelinde olduğu gibi Üsküdar çevresinde de günlük tüketim maddelerinden olan tuz pek çok fermana konu olmuş ve tuz darlığı ve pahalılığı sıklıkla şikayet sebebi olmuştur. Üsküdar kadı sicillerinde de bu konuda yazılmış çeşitli hükümler bulunmaktadır. Mesela gurre-i Şa'bân 937 (Mart-Nisan 1531) tarihinde İstanbul, Galata, Eyüp ve Gebze kadılarına yazılan hükümde Rumeli ve Anadolu bölgelerinden Üsküdar ve Galata'ya gemilerle tuz getirildiği ve bölge halkının kanun dışı olarak tuz satın almaları dolayısıyla tuz darlığı çekilmeye başlandığı bildirilmiştir. Bunun üzerine yazılan fermanda limanlarda olan gemilerin yanısıra, İstanbul ve Üsküdar halkının evlerinin aran-

Sultan III. Mehmed Eğri seferinden dönerken (Talikizâde, *Eğri Fetihnâmesi*, TSM, H1609, 68b-69a) (arka sayfa)

ması ve bulunan tuzlara el konularak İstanbul ambarına teslim edilmesi emredilmiştir. Ayrıca tuz ambarlarından başka yerlerde tuz satışı yasaklanmış ve Mustafa isimli devlet görevlisi yasakçı tayin edilmiştir.[16] Ayrıca tuz konusundaki sorunların daha sonra tekrar gündeme geldiği ve üç sene sonra Gebze kadısına yazılan bir fermanda (Zilka'de 940/Mayıs1533) yasakçı tayin edilen Mustafa'nın yine tuz konusuyla ilgili olarak padişaha bir tezkire gönderdiği görülmektedir. Bu tezkirede tuz fiyatlarından şikayetçi olunmakta ve tuzun kilesinin 5 veya 6 akçeye ve en çok da 8 akçeye satıldığı söylenerek bazı amillerin Ahyolu tuzunu getirip kilesini 12 akçeye sattığı ifade edilmiş ve bunun üzerine yazılan hükümde tuzun eski narh fiyatları üzerinden satılması emredilmiştir.[17]

Evâil-i Cemâziye'l-âhir 957 (Haziran 1550) tarihinde Üsküdar kadısına yazılan bir hükümden ise, Üsküdar'da daha önce habbâz, bakkal ve kasap narhının İstanbul narhından eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Üsküdar'da cami ve imâret tamiri sırasında Üsküdar narhının İstanbul narhı ile aynı olmasına karar verilmiştir. Üsküdar fırıncıları bu karara uyup İstanbul narhı üzerine satış yaparken, bakkallar bu karara razı olmamışlardır. Kasap esnafından Nikola isimli gayr-ı müslim de bu karara uyup İstanbul narhı üzerine iki yıl boyunca 200 dirheme et satmış fakat daha sonra kasap dükkanı açan Hüseyin isimli şahıs, İstanbul narhı 200 dirhem iken 150 dirheme et satmaya başlamıştır. Bunun üzerine Nikola şikâyetçi olmuş ve Hüseyin'in narh fiyatından et satmasını talep etmiştir. Bunun üzerine yazılan hükümde daha önce ilan edilen emre muhalif iş görülmemesi hususunda Üsküdar kadısına tenbihte bulunulmuştur.[18]

Ordu

Üsküdar Osmanlı ordusunun Anadolu sefer güzergâhındaki ilk durağı ve ordunun toplanma yeri olduğu için Üsküdar kadı sicillerinde zaman zaman bu konuya dair yazılmış fermanlar da bulunmaktadır. 24 Şevval 941(28 Nisan 1535) tarihinde Anadolu, Karaman, Rum ve Diyarbakır kadılarına yazılan bir fermanda ordu için Rumeli'den üçyüz at satın alındığı ve bu atların geçtiği kadılıklarda yemlerinin kadı naipleri tarafından karşılanması, kadılık bölgesinde kaç gece kalınırsa yemleri için gerekli akçenin ve atların diğer ihtiyaçlarının naiplerce satın alınıp karşılanması, atların nallanması için nalbanta ihtiyaç duyulursa naip tarafından nalbant bulunması ve yapılan harcamaların da kadılık bölgesinde mukataadan alınarak defterlerinin tutulması emredilmiştir.[19]

4 Receb 932 (16 Nisan 1526) tarihli Gebze kadılığına yazılan hükümde gemi ağacı temin eden Gebze âyânından bazı kimseler kendilerinden kürekçi talep edilmesi dolayısıyla şikayetçi olmuşlar "hem ağaç hizmetine hem kürekçiye kadir değiliz. Bizden kürekçi yazılmak ref olunsun. Gemiler için ağaç salındıkda? akçesiz kesip indirip teslim edelim" diyerek kürekçi yükümlülüğünün kendilerinden kaldırılmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Gebze kadısına yazılan hükümde kürekçi yükümlülüğünün kaldırıldığı bildirilmiştir.[20]

Yahudilerin İbadetleri

Evâil-i Zilhicce 949 (Mart 1542) tarihinde İstanbul kadısına yazılmış ilginç bir hükümde İstanbul'da yaşayan Yahudi taifesinin bir şikayeti dikkat çekmektedir. Yahudiler kendi adetleri üzerine bir odada toplanıp Tevrat okuyup namaz kılmaktadırlar. Ancak bazı Müslümanlar bu duruma tepki göstermekte ve namaz kıldıkları için Yahudileri taciz etmektedirler. Bunun üzerine yazılan hükümde Yahudilerin ibadet ettikleri odada mihrâpları olmadığından ve suret ref etmediklerinden Müslümanlardan hiç kimsenin şeriata muhalif hareket edip onları incitmemeleri emrolunmuştur. Hükmün altına ise bu konuyla ilgili verilen bir fetva da kayda geçirilmiştir. Fetva da "Bu mesele beyânında buyrula ki Zeyd Yahudi evinde mihrâb ve suret olmasa kendü âyinince ibâdet idü Tevrat okusa şer'an kimesne men'e kadir olur mu (?) Beyân buyurup mesâb oluna. El-cevâb Allahu â'lem olmaz kimesne men'e kadir olamaz" denilmektedir.[21]

Adaletin Sağlanması

Evâhir-i Rebi'u'l-âhir 955 (Haziran 1548) yılına ait Gebze kadısına yazılmış ilginç bir hüküm ise adaletin yalnız ve kimsesiz bir kadını zorbalığın elinden kurtarmasına şahitlik etmektedir. Ümmi isimli bir kadın Üsküdar'da derya kenarında atasından kalan bir yeri on yıldır tasarruf etmektedir. Durbali isimli bir şahıs "kıza yer olmaz, ben burayı subaşından aldım, tapuya müstehakım" diyerek Ümmi isimli kadının elinden almak istemektedir. Konuyla ilgili hüküm verilmeden önce yerin incelenmesi ve tımara müsait olup olmadığına karar verilmesi gerekmektedir. Zira Ümminin atası bu yeri pereme koymak için denizi taşla doldurarak elde etmiştir. Yapılan incelemede derya kenarı olan yerin tımar arazisi olmayacağına ve şahsın yeri taşla doldurup edindiği için başka bir kimsenin de hak iddia edemeyeceğine karar verilmiştir. Neticede uzun yıllar bu şekilde tasarruf edilen bir yerin dava konusu edilmeyeceğine ve müdahil olan Durbali'nin ilgili yerde hiçbir hakkı olmadığına karar verilmiş ve Durbali'ye şeraite ve kanuna muhalif iş yaptırılmaması emredilmiştir.[22]

18 Rebî'u'l-evvel 957 (6 Nisan 1550) tarihli Gebze kadısına yazılan hüküm Üsküdar'da vefat eden bir mültezimin terekesine aittir. Saruhan livasına bağlı Atala ve Demirci kazalarında bulunan nehirlere emin olan Fethullah isimli şahıs Üsküdar kazası sınırları içinde vefat etmiştir. Fethullah'ın mallarına beytü'l-mâl emininin el koyduğu öğrenilmiş ancak malların hassa beytü'l-mâlına ait olduğu ifade edilerek bu hüküm yazılmıştır. Neticede Hasan isimli bir görevli gönderilerek bir an bile tehir edilmeden beytü'l-mâl emininin aldığı at esbâb her ne var ise eksiksiz teslim etmesi emrolunmuştur.[23]

DİPNOTLAR

1 Bu döneme ait fermanların önemli bir bölümü Gebze ve Kocaeli'ni ilgilendirmektedir.

2 Üsküdar Kadılığı Şer'iye Sicilleri, 6/2, vr.59.

3 Ü.Ş.S., 6/2, vr.87.

4 Ü.Ş.S., 6/2, vr.93.

5 Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları* (doktora tezi, 1997, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s.259-260.

6 Ü.Ş.S., 6/3, vr.111.

7 Üsküdar Para Vakıfları, s.219-220.

8 Ü.Ş.S., 6/12, vr.20.

9 Ü.Ş.S., 6/12, vr.8.

10 Ü.Ş.S., 6/15, vr.128.

11 Ü.Ş.S., 6/10, vr.42.

12 Ü.Ş.S., 6/15, vr.140.

13 Ü.Ş.S., 6/12, vr. 71.

14 927 (1520)-949 (1542) tarihleri arasında Üsküdar'la ilgili meseleler dolayısıyla çıkan fermanlar Gebze kadısı adına yazılmıştır. Üsküdar kadısı adına yazılmış ilk hüküm 8 Rebî'ü'l-evvel 957 (27 Mart1550) tarihini taşımakta olup Üsküdar kadılığının müstakil bir kadılık haline dönüşmesinin de bu tarihler civarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Üsküdar kadısına hitaben yazılmış 935 tarihli bir ferman bulunmakla beraber bu tarihten 957 senesine kadar Üsküdar mahkemesine gönderilen fermanlar yine Gebze kadısı adına yazılmıştır. Herhalde 935 tarihli ya zuhul eseri olarak Üsküdar kadısı adına yazılmış ya da çok kısa bir süre için Üsküdar'a kadılık statüsü verilmiştir.

15 Ü.Ş.S., 6/15, vr.21.

16 Ü.Ş.S., 6/7, vr.75.

17 Ü.Ş.S., 6/9, vr.43.

18 Ü.Ş.S., 6/15, vr.148.

19 Ü.Ş.S., 6/9, vr.118.

20 Ü.Ş.S., 6/5, vr.32.

21 Ü.Ş.S., 6/15, vr.129.

22 Ü.Ş.S., 6/15, vr.173.

23 Ü.Ş.S., 6/15, vr.153.

XVI. Yüzyılda Üsküdar Mukataaları

DR. RIFAT GÜNALAN
Marmara Üniversitesi

Üsküdar'ın XVI. yüzyılda iktisâdî durumuyla ilgili araştırmalarda Üsküdar ve çevresinde mevcut devlet ve vakıflara ait mukataalar önemli bir yer tutar. Bu araştırmada öncelikle bir iktisat terimi olarak mukataanın anlamı açıklanacak daha sonra XVI. yüzyılda Üsküdar bölgesinde görülen mukataalar hakkında bilgi verilecektir.

Osmanlı malî belgelerine göre XV. yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli olan mukataa terimi, önceleri devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamını taşırken, zamanla iltizamın konusu olan vergi birimi anlamına doğru bir geçiş yaşamıştır.[1] Özellikle XVI. yüzyılda mukaataa, devlete ait çeşitli gelir guruplarının, özel şahıslar ya da kurumlar eliyle belli bir zaman dilimi ve meblağ mukabilinde toplanması ve devlet hazinesine teslimini ifade eden bir kavram olarak görülmektedir. Bu gelirler arasında gümrükler, memlehalar, dalyanlar, madenler, darbhaneler, dükkanlar, değirmenler, çeltik arazileri gibi çeşitli işletmeler, haraç, cizye, yava, kaçgun, beytü'l-mal, mâl-ı gâib, mâl-ı mefkud, ispençe, resm-i duhan, âdet-i ağnam gibi çeşitli vergileri saymak mümkündür.

Devlet bu gelir gruplarını belli bir ücret karşılığı tayin ettiği eminler eliyle topladığı gibi gelir gruplarını artırmaya çıkararak belli bir meblağ karşılığı mültezimlere de kirâya vermekteydi. Mültezime vermek için de belirli şartlar aramaktaydı. Mesela genelde mültezime mukataalar üç yıllığına[2] ve artırmayla verilirdi. Devlet mültezimden kefiller talep eder[3] ve alacağı parayı bir şekilde garanti altına alırdı. Mültezim yüklendiği miktarı üç yılın sonunda ödeyemezse, mültezimin bütün mal varlığı satılır eğer bu da borcunu karşılamazsa kefillerden borcu tahsil edilirdi.[4] Mültezim borç tahsil edilene kadar zindana atılırdı.[5] Eğer borç tahsil edilemezse mültezimin zindanda cezasını uzun yıllar boyunca çekmek

zorunda kaldığı hatta zindanlarda bir çok mültezimin vefat ettiği belgelerden anlaşılmaktadır.[6] Zindandan kurtuluşun tek yolu borcun tahsili ya da padişahın affetmesiyle mümkün olmaktaydı.[7] Padişah'ın affettiği mültezimler bir daha mültezimlik yapamamaktaydı. Eğer mültezim devlete borcunu ödemeden ölürse devlet varislerinden ve geriye bıraktığı muhallefâtından borcun tahsili yoluna giderdi.[8] Devlet iltizama verdiği gelir birimini belli bir süre sonra daha yüksek bir meblağla isteyene de verebilirdi. Bu durumda eski mültezim mukataaya tuttuğu dönemin borcunu kıstı'l-yevm üzere ödemekteydi.[9] Yani işletmenin mültezim elinde kaldığı günler hesap edilerek borcu tahsil edilmekteydi. Her durumda devlet kendine ait gelirleri kendi lehine toplama yoluna giderdi.

Osmanlı arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin başlangıcında vakıf mülkleri ve arazilerinin gelirleri mütevellilerin görevlendirdiği cabiler eliyle toplanırken XVI. yüzyılın başlarından itibaren mukataa usûlüyle de toplandığı görülmektedir.[10] Vakıf gelirlerinin toplanmasında da devlet gelirlerinin toplanma usûlünün benimsendiği ve daha sonraları bu tür toplama usûlünün yaygınlaştığı görülmektedir.

XVI. yüzyıl Üsküdar Mukataaları adlı bu araştırma Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki XVI. yüzyıla ait maliye ahkam defterleri ile İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'ndeki aynı yüzyıla ait Üsküdar Şeriye Sicillerine dayanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli tasniflerde yer alan maliye ahkam defterlerinin ilki h. 927/m.1520-1521 tarihli olup Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk dönemlerine rastlayan defterdir. Son defter ise h. 987/m. 1579-1580 tarihli olup bir Mühimme tasnifinde yer almaktadır. Bu defterler özellikle XVI. yüzyıl Osmanlı mali ve iktisadi hayatına dair çalışmalar yapacak araştırmacılar için birincil derece öneme sahip kaynaklardır. Bu defterler üzerinde yapılan taramalar neticesinde Üsküdar bölgesine ait 30 adet mukataa hükmü tespit edilmiştir.

XVI. yüzyıla ait mali hükümler ile Üsküdar sicillerine ait kayıtlar incelendiği zaman Üsküdar bölgesinde gerek devlet arazilerinde gerekse vakıf arazilerinde toplanan vergilerin çoğu zaman mukataa grupları halinde bölünerek iltizama verildiği ve bunun için de özel bir vergi toplama sisteminin oluşturulduğu görülmektedir. Devletin mukataa usulüyle topladığı vergiler arasında balık avcılığından alınan vergilerden kaçak köle, yave haracı, cizye türü vergilere kadar çok farklı vergi birimleri bulunmaktadır.

Üsküdar bölgesinde devletçe mukataa usûlüyle toplanan ve devletin önemli gelirleri arasında bulunan vergi birimleri arasında çingene, azâdegân[11] ve yave[12] kafirleri haraçları ile beytülmal[13] ismi verilen vergiler önemli vergi gruplarından ilkini oluşturmaktadır.

1 Muharrem 956/m.30 Haziran 1549 tarihinde aralarında Üsküdar'ın da bulunduğu çok geniş bir bölgenin kadılarına yazılan bir hükümde çingene, azâdegân ve yave kafirleri haracı ve beytülmallerine iltizam usulüyle katib olan Mustafa'nın, zimmetindeki devlete ait vergi gelirleri talep edilmiştir. Bu hüküm dolayısıyla mültezimlerin veya bunlara bağlı olan katiplerin topladıkları vergi gelirlerinden devlete ait olan iltizam borçlarını zamanında ödemedikleri ve bunun

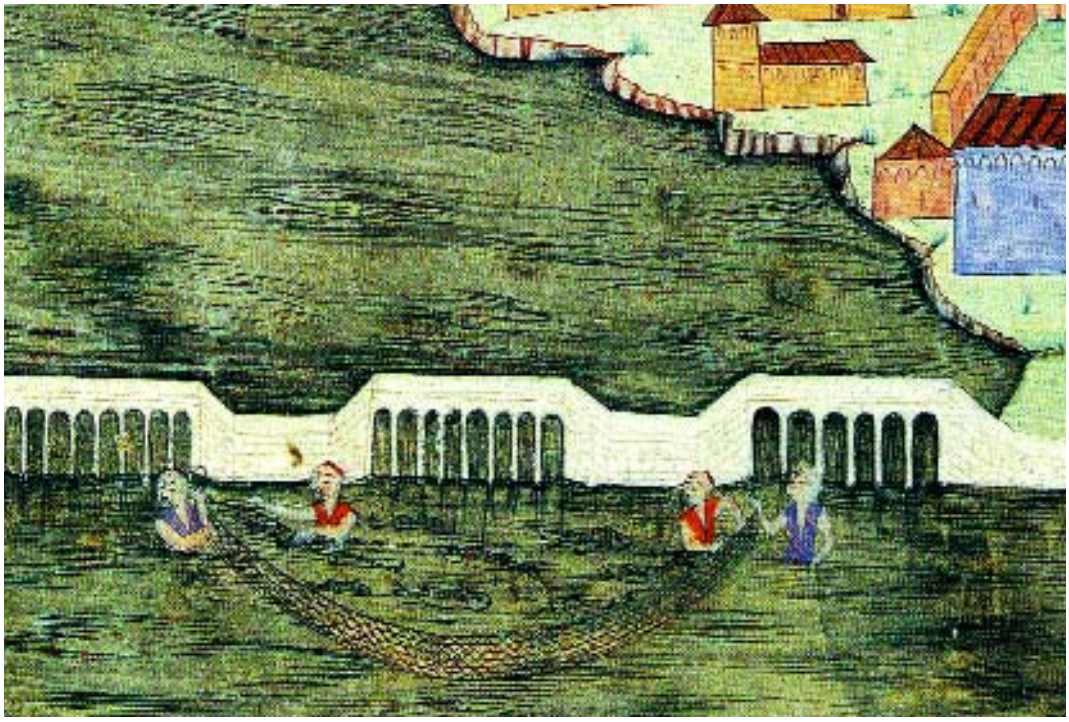

Balıkçılar avlanırken (Seyyid Lokman, *Selîmhânnâme*, TSMK, III. Ahmed Kolleksiyonu, nr. 3595, 54a)

için de devlet merkezince sık sık uyarıldıkları yukarıda zikredilen hükümden anlaşılmaktadır.[14]

Üsküdar ve Yoros kadılarına hitaben yazılan h. 19 Cemaziyelevvel 984/m. 14 Ağustos 1576 tarihli bir hüküm, bu bölgelere ait yave kafir haracının Vilayet-i Anadolu'nun yave haraççısı Ramazan'a üç yıllığına ve elli bin akçeye iltizama verildiğini göstermektedir. Ancak iltizam dahilindeki kömürcülerin haraçtan muaf olduklarını ileri sürmeleri ve haraç vermemekte inat etmeleri dolayısıyla kömürcüler vergilerini verme konusunda uyarılmışlardır.

Üsküdar kadısına yazılan 10 Zilkade 987/m.29 Aralık 1579 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Sadullah isimli bir şahıs Anadolu'da Kocaeli bölgesinin yave ve cizye-i gebran mukataasını 20 Zilkade 986/m.18 Haziran 1579 tarihinden itibaren 3 yıllığına 600 000 akçeye Hasan isimli iltizam emininden iltizama almış, daha sonra da kendi aldığı bölgeden Üsküdar, Şile, Yoros ve Kandırı kadılıklarının mukataalarını Ahmed isimli bir başka şahsa üç yıllığına iltizama vermişti. Sadullah, Ahmed'e iltizama vermiş olduğu bölge için vergi mükelleflerinden toplanmak üzere 900 adet de cizye kağıdı teslim etmişti. Daha sonra Ahmed ölmüş ve Sadullah Ahmed'in beş aylık dönem için tahakkuk eden borçlarının ödenmesi gayesiyle kendisine rehin bıraktığı evin satılmasını talep etmişti. Sadullah da bu şekilde devlete olan borcunu ödeyecekti. Bunun üzerine yazılan

hükümde konuyla ilgili evrak ve defterlerin incelenmesi ve muhasebesinin görülmesi emredilmiştir.[15]

XVI. yüzyılda çingene, azedegan, yave kafirlerinden alınan vergilerin dışında Üsküdar'da mukataa usulüyle işletilen ve devlete önemli miktarda gelir getiren vergi birimlerinden biri de dalyan mukataalarıdır. Bu mukataalar balık avcılığı aracılığıyla elde edilen gelirlerin vergilendirilmesi ve iltizama verilmesi sonucu ortaya çıkmıştı. XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren balık avından elde edilen gelirler iltizama verilerek toplanmıştır. Balık avından elde edilecek vergilerle ilgili ilk hukuki düzenleme XV. yüzyılda yapılmıştır. Tarihi kesin belli olmamakla beraber, Fâtih devrinde tedvin olunduğu tahmin olunan "Kanunnâme-i Dalyân-ı İstanbul" başlıklı kanunnâme İstanbul'da balık avından alınacak vergileri tespit etmiş ve ilgili şahıslar dışında halkın ticari amaçlı balık avlamasını engellemiştir.[16] Kanunnamenin ilgili maddesi İstanbul'la birlikte Üsküdar bölgesinde de aynı hükümlerin geçerli olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

"*Nişân-ı Hümayun oldur ki dârende-i misâl-i vâcib'ül-imtisâl kulum filân İstanbul'un ve Boğazkesen'in dalyanı yasağı etmeğe gönderdim ve buyurdum ki varup bundan öndin olı-gelmiş kanun ve kaide üzre yasak ede. Öte yakada ve berü yakada kim gerekse balık avlatmaya. Her kim uğurlayın balık avlarsa, tutup balığın elinden alup kendünün gereği gibi hakkından gele, kimesne mâni' olmaya*". Bu ifadelerden anlaşıldığına göre İstanbul'un Anadolu ve Rumeli yakasında balık avcılığıyla ilgili önceki uygulamalar geçerli sayılmış ve gizlice balık avlayanların tutulup balıklarının ellerinden alınması istenmiştir.

Kanunname'nin bundan sonraki kısmında balıkçılara da tuttukları balıkları önce amilin maiyyetindeki emine göstermeleri mecburiyeti getirilmiş ve balıkçıların eminin bilgisi dışında halka balık satışı yapmaları engellenmiştir. "*Ve balıkçılara dahi yasak ede ki, her biri avladıkları balıkları getürüp âmilin emînine göstermeyince satmayalar. Ve illâ satacak olurlarsa ki, mezbûr kulum bula, gereği gibi haklarından gelüp yasak eyleye*".

Kanunname bu düzenlemeleri yapmış olmakla beraber kaçak balık avcılığının sürdürüldüğü ve balıkçıların denizden avladıkları balıkları balıkhaneye götürmeden ve vergilerini vermeden Üsküdar'da ve çeşitli yerlerde sattıkları 1 Şaban 950/m.30 Ekim 1543 tarihli bir hükümden anlaşılmaktadır. Balık avından alınacak verginin toplanmasıyla ilgili bir şikayeti dile getiren bu hükümden anlaşıldığına göre İstanbul ve İstanbul'a bağlı bölgelerin balık avı vergilerini iltizam yoluyla Nazır Mehmed ve Emin Ekisnos toplamaktadır. Bunlar divana yaptıkları şikayette Üsküdar'da bazı kimselerin kendi bilgileri dışında balık avladıklarını ve uyarıldıkları halde avcılıktan vazgeçmediklerini bildirmişler ve bunun engellenmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Üsküdar'ın bağlı olduğu Gebze kadısına bir hüküm yazılmış ve izinsiz balık avcılığı yapan kişilerin engellenmesi ve kanun dışında balık avcılığı yapanların bildirilmesi emredilmiştir.[17]

Üsküdar bölgesinde devletin haricinde vakıfların da kendi arazilerine ait gelirleri mukataa usulüyle topladığı belgelerde görülmektedir. XVI. yüzyılda vakıfların mukataa usulüyle topladığı vergiler arasında resm-i dönüm, resm-i iskele, resm-i

arûsâne, cürm-ı cinâyet, koruculuk, yave ve kaçgun türü vergiler bulunmaktadır.

XVI. yüzyılda Üsküdar vakıf mukataaları arasında Sultan Selim Vakfı mukataaları önemli bir yer tutmaktadır. Üsküdar mahkemesinin 1531 tarihli bir kaydına göre Sultan Selim vakıflarına ait resimlerin (vergilerin) toplanması ile ilgili bir iltizam sözleşmesinde[18] bu mukataa bölgesine ait bütün vergi türleri zikredilmektedir. Yavuz Sultan Selim Vakfı gelirleri arasında Üsküdar'a bağlı Herekedon (Erenköy veya Kartal) da bulunmaktadır. Herekedon'dan toplanan vergilerden iltizam usulünce toplananlar resm-i iskele, resm-i arûsâne, cürm-ı cinâyet, koruculuk, yave ve kaçgun resimleridir. Bu tür vakıf vergileri şer'î hukukda "bidat" yani "vakfa şer'an sâlih olmaz" vergilerden sayıldığından selatin vakıfları gelirlerinden çıkarılıp hazineye gelir kaydedilmiştir. Bunlar rüsûm-ı örfiyat vergileri olarak adlandırılmaktadır. 1535 yılına kadar rüsûm-ı örfiyat gurubuna giren vakıf gelirlerinin toplama işlemlerinin vakıflar adına yürütüldüğü anlaşılmaktadır.[19]

Sultan Selim Han imareti vakfına gelir getiren yerler arasında Üsküdar'a bağlı Kadıköy ve civarı da bulunmaktadır. Bu bölgedeki bağlar ve ekilebilir alanlardan elde edilen vergi gelirleri de mukataa usulüyle toplanmıştır. Bağ ve ekilebilir arazilerden vakıf için tahsis olunanlar dönüm resmi ödüyorlardı. Müslümanlar, gayri müslimlerin ödemiş oldukları dönüm resimlerine göre daha az vergi ödüyorlardı.[20] 23 Ramazan 973/m.13 Nisan 1566 tarihli bir hükümde bölge müslümanlarından dönüm resmi olarak gayr-i müslimlerin ödediği miktarda resim taleb edilmiş ve bunun üzerine bölge müslümanları Divan-ı Hümayun'a başvurarak şikayetçi olmuşlardı. Şikayet üzerine çıkan hükümde diğer müslüman bağlarından vakıf için ne kadar dönüm resmi alınıyorsa bunlardan da aynı dönüm resminin alınması emredilmiştir. Kadıköy bölgesi 25 Cemaziyelahir 969/m. 28 Şubat 1562'de üç yıllığına Mehmed bin Ali tarafından mukataaya tutulmuştur. Fakat Mehmed bin Ali süre dolmadan vefat etmiş ve ilk sene taksidinden 4172 akçe ve ikinci sene taksitinden 23 633 akçe ve üçüncü sene taksitinden 6687 akçe ve toplam 34 492 akçe borcu kalmıştır. Bunun üzerine borç kefillerden talep edilmiş ve bunlardan da arta kalan borç olursa ölenin varislerine intikal eden muhallefattan tahsil edilmesi emredilmiştir.[21]

Yine Sultan Selim Vakıflarından Kadıköyü'nü Ahmed ve Cafer 973/m. 1565-1566 senesinden itibaren mukataaya tutmuşlardı. 19 Ramazan 984/m.10 Ekim 1576 tarihinde yazılan bir hükümden anlaşıldığına göre bu iki amil borçlarını ödeyememiş ve bununla ilgili olarak 973/m. 1565-1566 senesinden tahakkuk eden 20 994 akçenin tahsili emredilmiştir.[22]

Yine Sultan Selim Han vakıflarından Üsküdar'a bağlı Yoros kadılığında karye (köy) ihtisablarının Ahmed isimli şahsın tımarına dahil edildiği fakat vakıf köylerinin, ihtisabı beratında kendisi için hasıl kayd olunmadığı buna rağmen vakıf karyelerinin ihtisabına müdahale ettiği ve vakıfları zarara uğrattığı bildirilmiş, çıkan hükümde ise müdahalenin engellenmesi taleb edilmiştir.[23]

Üsküdar Mahkemesi'nin diğer bir kaydında da Üsküdar ve civârındaki sultan vakıflarının serbest oldukları hükme bağlanmaktadır. 1-10 Şaban 957 /m. 15-25 Ağustos 1550 tarihli belge Üsküdar ve Yoros kadılarına gönderilmiş bir hüküm

olup belgeye göre Sultan Selim İmareti mütevellisi Mehmed Divan'a başvurup Üsküdar'daki vakıf karyelerinin sınırları içerisinde tutulan kaçak köle ve hayvanların teslimi sonrasında alınan harçların vakfa ait olması gerekirken başkalarına teslim olunduğunu ve vakfın zarara uğratıldığını ifade etmişti. Bunun üzerine selatin vakıflarının serbest vakıf olduğu ve vakıf sınırları içerisinde tutulan kaçak köle ve hayvanların sicile kaydedildikten sonra vakıf adına cabilerce muhafaza edilmesi ve dışardan kimsenin müdahale etmemesi emredilmiştir. Ayrıca bazı kimseler vakıf arazilerine ev yaptıkları zaman tapu harcını vermedikleri için vakfı zarara uğratmakta olduklarından bunun da önlenmesi emredilmiştir. Vakfın gelirleri arasında bulunan bir vergi de bad-ı heva olup çavuş ve sipahiler bu vergiye de müdahale ettiklerinden Defter-i Cedîd-i Hâkâni'de vakfa ait yazılan vergilere müdahale edilmemesi istenmiştir.[24]

Vakıfların, kendilerine tahsis edilmiş vergileri mukataa usulüyle toplama usullerinde de zaman zaman kanuni çerçevenin dışına çıktıkları ve farklı vergi toplama biçimleri geliştirdikleri de görülmektedir. Bu tür bir toplama usulünü önce vakıf idareleri ortaya çıkarıp geliştirmişler daha sonra da tımarlı sipahiler de bu usülleri benimsemişlerdir. Bu usulü Mustafa Akdağ şu şekilde açıklamaktadır:[25]

"Miri toprak boşalıp da, yeniden tapuya vermek fırsatı belirince, sahib-i arz durumunda olan kimse (vakıf mütevellisi ya da timarlı sipahi) bu boş toprağın tasarrufunu=hakkı kararını, raiyyet'e satacak=tapuya verecek yerde o yeri, yıllığına, çoğu kere nakit akçe karşılığında, icara veriyordu. Ziraat toprağını bu şekilde icara alan kimse, artık sahib-i arza, elde ettiği ürünün öşrünü değil, kadı önünde yükümlendiği, nakit akçe olarak belirtilmiş icar bedelini ödemek zorunda idi. Bu pazarlıkta, raiyyetin, toprağı icara ilk alırken, tapu resmini de ödediği görülmektedir. Bu şekilde, miri toprak, sanki sahib-i arzın özel mülkü imiş gibi, onu icara verdikten sonra, ertesi yıl icarı ziyade eden birisi çıkarsa, önceki ekenden alıp bu ikincisine verdiği de oluyordu. Miri toprağın kanuna aykırı bu biçim işletilmesinin sahib-i arz çıkarına uygun geldiği ortadadır. Nakit akçe kesişmesine dayanan icar şekli, miri toprak düzenliğine aykırı olduğu için, yayılamamış, ancak Anadolu'nun öteki yerlerine göre çok verimli toprakların bulunduğu Marmara çevrelerinde, yolu vakıfların açması ile, kural haline getirilmek istenmişti."

Maliye ahkam defterlerinde rastlanan bazı hükümler Üsküdar bölgesindeki bazı vakıfların bu tarife uygun olarak mukataa usulüyle bostanlarını kiraya verdiğini göstermektedir. Üsküdar kadısına yazılan 8 Rebiülevvel 960/m.22 Şubat 1553 tarihli bir hükümde Üsküdar'daki Mehmed Paşa İmareti Vakfı'na ait bostan yerinin mukataa ile tevzi olunmasının vakfın menfaatlerine daha uygun olduğu belirtilerek ehl-i vukuf ile bostan yerine gidilip keşif yapılması emredilmiş ve bostanın ne kadar ücretle kiraya verileceğinin tespit edilmesi istenmiştir.[26] 27 Rebiülahir 960/m.12 Nisan 1553 tarihli aynı vakfa ait diğer hükümde de yine bu konu üzerinde devletin hassasiyetle durduğu görülmektedir. Devlet vakfın çıkarları için en uygun kiralama usulünün tespitini istemiş yapılan araştırma sonucunda da bostan yerinin otuz evlek olduğu ve bunun evlek evlek bölünerek taliplilere verildiğinde vakıf için daha karlı olacağı bildirilmişti.[27]

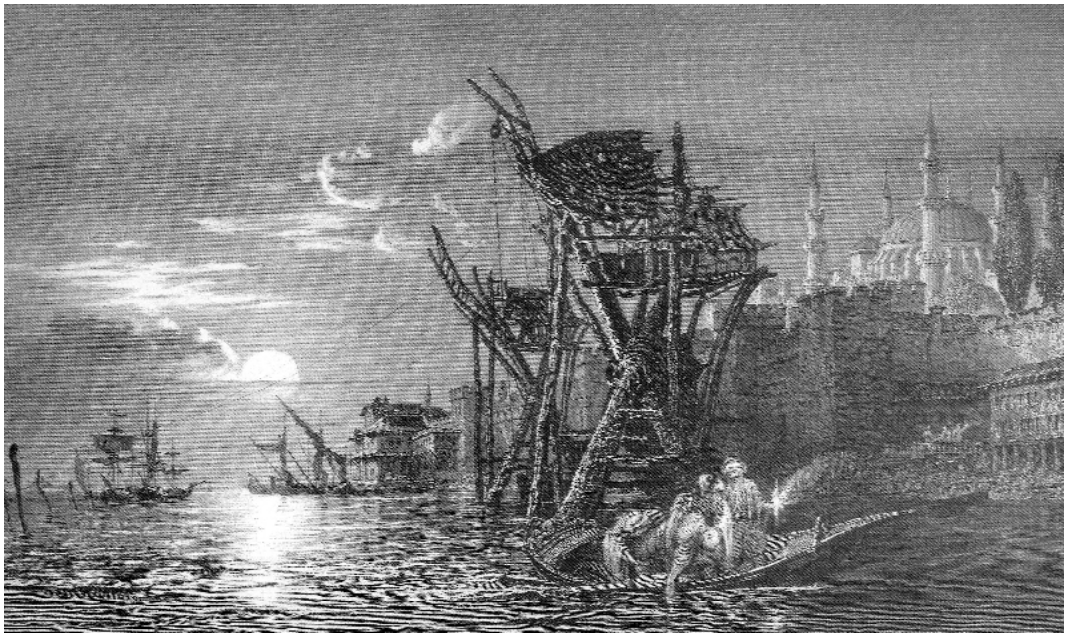

Bir dalyan

Mehmed Paşa'nın imaretinin yanı sıra camiine ait vakıfların da mukataa usulüyle gelirlerinin toplandığı görülmektedir. 11 Receb 960/23 Temmuz 1553 tarihli bir hükümden, cami vakfına mütevelli olan Haydar'ın divana yaptığı müracaat dolayısıyla Davud Paşa Mahallesi'nde vakfa ait olan bir hamamın Ahmed bin Mehmed isimli kimseye 960/1553 Saferinin 13. gününden başlamak üzere 3 yıllığına 45.000 akçeye mukataaya verildiğini öğrenmekteyiz. Hamamı kiralayan Ahmed bin Mehmed hacca gidecek olması dolayısıyla icare akdini fesh etmek istemiş fakat bu istek ancak kiralayanın kiraladığı döneme ait borçlarını ödemesi şartıyla kabul edilmiştir.[28]

Bildirimizi özetleyecek olursak, Osmanlı maliyesinin ve Osmanlı vakıflarının vergi toplamada başvurdukları bir yöntem olarak mukataa uygulamalarının Üsküdar bölgesinde de mevcut olduğunu ve bu bölgede balık avcılığından elde edilen gelirler ile çingene, azedegan, yave kafirleri ve arazîlerden elde edilen gelirlerin iltizama verilerek toplandığını ifade edebiliriz.

DİPNOTLAR

1 Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA*, XXXI, 129

2 KK 61, s. 74.

3 KK 61, s. 435; KK 62, s. 151.

4 KK 61, s. 171, 240; KK 62, s. 283.

5 KK 61, s. 8; KK 62, s. 2.

6 KK 61, s. 166.

7 KK 61, s. 27, 30, 31, 76, 79, 83, 250.

8 KK 61, s. 117.

9 KK 62, s. 203, 243, 398, 402, 595, 677, 704.

10 KK 63, s. 3.

11 Azâdegân: Azad olunan esir gayr-i müslimler. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 2.Kitap II. Bâyezid Devri Kanunnameleri*, İstanbul 1990, s. 330.

12 Yave: Sahibi bilinmeden bulunan yahut tutulan ehlî hayvanlara denir. Genelde zâyi ve kayıp olan her şeye denir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, II, 330.

13 Beytülmal: Bilâ vâris vefât idenerin terekesinden devlet hazinesine kalan mallar için kullanılmaktadır. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, 1.Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, s. 181.

14 KK 63, s. 99-100.

15 MM 41, s. 315.

16 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, I. 454-455.

17 "Gekbûze kadısına hüküm yazıla ki, hâliyâ İstanbul ve ana tâbi' yerlerün dalyanlarına ber-vech-i iltizâm nâzır olan Mehmed ve emîn olan Ekisnos nâm zımmî Dergâh-ı Muallâm'a gelüp Üsküdar ahâlîsinden ba'zı kimesneler deryâdan balık sayd edüp sayd eyledükleri balıkları doğru balıkhâneye getürüp âdet ve kânûn üzre mîrîye müteveccih olan hisselerin virmeden Üsküdar'da ve âhar yerlerde satarlar defâ'atle bizim ma'rifetimiz olmadan balık sayd olunmasın deyû tenbîh olundukda men'le memnû' olmayup inâd idüp mâl-ı mîrîye zarar ve bize hayf ederler deyû bildirdiler imdi buyurdum ki hükm-ı şerîfim vardukda te'hîr ve tevakkuf itmeyüp Üsküdar ve ana tâbi' balık sayd iden kapum kullarına ve kurâ halkına onat vecihle tenbîh ve te'kîd idesiz ki deryâda balık sayd itmeyeler ve itdirmeyesiz şöyle ki ba'de't-tenbîh muhâlefet ve inâd idüp varup hilâf-ı emr deryâda balık sayd idecek olurlar ise ol asıl kimesneleri te'hîr eylemeyüp isimleri ve iştiharlarıyla yazup bildiresiz bir dürlü dahi eylemeyesiz ve ba'de'n-nazar bu hükmı şerîfimi elinde ibkâ idesiz şöyle bilesiz deyû tahrîren fî gurre-i Şa'bânu'l-Muazzam sene 951", KK 62, s. 558.

18 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Şeriye Sicileri Arşivi. 7. Vr. 4b. (29 Şevval 937)

19 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve ictimaî Tarihi (1453-1559)*, Ankara 1999, II, 230.

20 MAD 2775, s.1331.

21 MAD 2775, s. 778.

22 MAD 7534, s. 1306.

23 MAD 7534, s. 998.

24 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1993, VI, 334-335.

25 Akdağ, *a.g.e.*, s. 258-259

26 KK 63, s. 143.

27 KK.63, s. 315.

28 KK 63, s. 747.

Üsküdar'ın Sosyo-Ekonomik Tarihine Katkılar (466 No'lu Şer'iye Siciline Göre)

PROF. DR. NECDET ÖZTÜRK
Marmara Üniversitesi

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik tarihi açısından kadı sicilleri ya da şer'iye sicilleri olarak Osmanlı literatüründe yer alan kaynakların, önemli arşiv malzemelerinden olduğunu biliyoruz. Sicillerdeki *hüccet, ilâm, maruz, mukavele, ve - kâlet, kefalet, vasiyet, tereke, miras, vakıf, narh* vb. türden belgeler hukukî nitelikli olup bizzat kadı nezaretinde mahkeme kâtipleri tarafından yazılmıştır. *Fer - man, berat, buyruldu, izinname ve hüküm* ise kadıya gönderilmiş ve deftere kaydedilmiştir. Muhteva bakımından oldukça zengin olan sicillerde birçok devlet adamı, müderris, âlim, sanatkâr, şâir ve mimar hakkında biyografik bilgilerin yanında köy, kasaba, mahalle, semt, aşiret ve cemaat adları, iskân bilgileri, halk sağlığı, tımar, sipahi, vakıf kayıtları, narh, belediye ve esnaf bilgileri gibi, toplum hayatının hemen her yönünü ilgilendiren bilgileri bulmak mümkündür.[1]

Bildiri konusu yaptığımız sicil defteri, İstanbul Müftülüğü Şeri'ye Sicilleri Arşivi'nde bulunan Üsküdar şer'iye mahkemesine ait 811 adet[2] şer'iye sicilinden biridir. Bu sicil defteri, "gurre-i R.1178-selh-i Ra.1179/28.09. 1764-16.09. 1765" tarihlerine ait olup, toplam 447 hükmü ihtiva etmektedir.[3] Defter, belge türü olarak "arz defteri" özelliği taşıyor ise de, başında "maruz" yazıldığı hâlde "ilâm" olan hükümler de vardır ve hatta bunların sayısı maruzlardan fazladır.

Sicil defterimiz, Sultan III. Mustafa devrine (1757-1774) aittir. *466 Numaralı Şer'iye Sicili Defteri*'nden[4] başka Üsküdar'a ait, aynı yılı yani 1178-79 tarihlerini kapsayan iki ayrı şer'iye sicili defteri daha bulunmaktadır.[5]

Bu bildiride, *466 Numaralı Üsküdar Şer'iye Sicili Defteri*'ndeki hükümlerin konularına göre kısaca dökümü verildikten sonra, söz konusu yılda faaliyette olan meslekler ve yürürlükteki meslek nizamları ile alâkalı hükümlerin değerlendirilmesi yapılacaktır.

Defterde yer alan 447 hükmün dökümü şöyledir:[6]

Hüccet:1 (%0.22), *maruz*: 203 (%45.41), *ilâm*: 240 (%53.69). Eksik bırakılan 2 hüküm (%0.44) olup, 1 maruz da iptal edilmiştir.

Hükümlere konularına göre bakıldığında, 444 hükümden 163'ü (%36.71) borç ve borca dayalı davalardır. Bunlardan, 64'ü borcun tamamının, 19'u geri kalan borcun ödenmesiyle, 5'i ise ödenmesi gereken borcun tecili ve taksite bağlanmasıyla ilgilidir.

Mahkemelik çeşitli davalardan 65'i men edilmiştir. Bunların 33'ü borç, 8'i gasp, 5'i tereke hissesi talebi, 3'ü aile hukuku (mehr, nafaka, boşanma, ailenin güvenliği) 4'ü zararın karşılanması için açılan dava, 3'ü mülk davaları, 4'ü darp, cerh ve hakaret davaları, 2'si eşya hukuku ile ilgili davalar ve diğer 3'ü ise satış akdinin feshi talebi, gümrük vergisi talebi ve ceninin kime ait olduğu ile ilgili davalardır. Men edilen 33 borç davasından 29'u anlaşmayla sonuçlanmıştır. 5 dava vakıflara olan borcun ödenmesi, 2 davacının davadan feragati, 5'i dinlenilmeyen davalar, 1'i de borç iddiasının açıklığa kavuşturulması şeklindedir.

Mahkemeye intikalinde veya öncesinde toplam 62 dava anlaşmayla (akd-i sulh) sonuçlanmıştır. Bunların 29'u borç, 10'u gasp, 6'sı katl ve buna bağlı davalar, 5'i darp ve cerh davaları, 4'ü tereke hissesi talebi ve diğer 8'i ise eşya hukuku, sövme, tehdit, mehr talebi ve mülk satışı ile ilgili davalardır.

Bilirkişi raporu ile doğrulanan toplam 42 hükümden 15'i darp ve cerh, 13'ü ceset, 11'i mülk (ev, bağ, arsa, oda) ve diğer 3'ü ise su-i hâl ile ilgilidir. Halkın verdiği şikâyet dilekçelerinden 28'i su-i hâl ihbarları olup, bunların 2'si bilir kişi tarafından incelenmeye alınırken, 1'i de tazir ile cezalandırılmıştır. Geriye kalanlar ya su-i hâl içinde bulunan kişilerin mahallelerinden çıkarılması ya da ihtar/tevbih edilmesiyle ilgilidir.

Darp (dövme, vurma), şetm (kötü söz, sövme), hetk, fiil-i şeni (zina teşebbüsü) ve su-i hâl (kötü davranış) suçlarına verilen tazir cezalarının toplam sayısı 22'dir. Tazir cezasının uygulanış şekillerinden olan tevkif (tutuklama) de buna dahil edilecek olursa sayı 26'ya çıkar.

Vakıf ve buna bağlı toplam 24 hükmün 7'si vakfın işleyişi ve mütevellilerin sorumluluğu, 6'sı vakıf arsalarının güvenliği, 5'i vakfa olan borcun ödenmesi ve 6'sı da vakıf arsalarının kime ait olduğu yönünde yapılan araştırma (bilir kişi raporu) ile ilgilidir.

Mülk ile ilgili toplam dava sayısı 25'tir. Bu davalardan 5'i mülkün sahibine geri verilmesiyle, 3'ü mülke müdahale edilmemesiyle, 11'i mülk üzerinde yapılan incelemeyle, 2'si mülk satışına bağlı olarak yapılan akd-i sulh ile, 3'ü davadan menle ve 1'i de iddianın dinlenilmemesiyle ilgili davalardır.

Gasp davalarından 10'u gasp edilen eşyaların sahibine iadesi veya zayi olan eşyanın bedelinin ödenmesiyle sonuçlanmıştır. Mahkemeye intikal eden gasp davalarından 8'i muarazadan men, 10'u akd-i sulh ve 1'i de dinlenilmemiştir. Gasp ile ilgili dava sayısı ise 29'dur.

Mahkeme tarafından iddianın delile (açıklığa ve ispata) havale ettiği dava sayısı

III. Mustafa

5 olup, bunların 3'ü darp ve cerh, 1'i borç ve 1'i de tereke hissesi talebi iddiası ile ilgili davalardır.

Tazir cezalarının uygulanış şekillerinden biri olan tevkif (tutuklama) sayısı 4 olup, bunlar darp ve cerh fiillerinde bulunan kişilere uygun bulunmuştur.

Tereke ile ilgili davaların toplam sayısı 21'dir. Bunlardan 7'si tereke hissesi talebi ve bunun gerçekleşmesi, 5'i tereke hissesi talebi davasından men, 4'ü tereke hissesi talebi üzerine açılan davada akd-i sulh, 2'si tereke hissesi iddiasının dinlenilmediği davalar, 2'si açılan davadan feragat etme ve 1'i de iddianın ispata havalesi şeklindedir.

Defterde geçen vergi ile ilgili davaların toplam sayısı 6'dır. 5'i öşür vergisinin ödenmesi ve 1'i de gümrük vergisi talebi için açılan davanın red edilmesi ile ilgilidir.

Boşanma, mehr ve nafaka talebi ve eşe itaat edilmesi için yapılan tenbih gibi aile hukukunu ilgilendiren hükümler 12'dir. Bunların 5'i mehr ve nafaka talebi ve edası, 3'ü davadan men (mehr, nafaka talebi ve aile fertlerinin güvenliği ile ilgili davalar), 2'si eşe itaat edilmesi için yapılan tenbih, 1'i mehr talebi (akd-i sulhle sonuçlanmış) ve 1'i de rıza ile boşanmayla ilgilidir.

Mahkeme, çeşitli konularda iddia olarak arzedilen toplam 8 davayı dinleme gereği görmemiştir. Bunlardan 4'ü borç davası, 2'si tereke hissesi talebi, 1'i gasp davası ve 1'i de mülkiyet hakkı ile alâkalıdır.

Eşya hukuku ile ilgili toplam 7 belge olup, bunların 2'si men ile, 2'si eşyanın iadesi ile, 3'ü de eşyanın emniyeti ile ilgilidir.

Davadan feragat etmek ile alâkalı hüküm sayısı 6 olup, bunlar borç, tereke hissesi talebi, tehdit ve iftira ile ilgili konulardır.

Defterde öldürme davalarının toplam sayısı 12'dir. Bunlardan 6'sı akd-i sulh ile diğer 6'sı ise katl ihbarı ve katilin tesbitine dair maruzlardır.

Defterde bulunan diğer konular, 2'si görevden ayrılma, 2'si şahsın güvenliği, 1'i sirkat, 2'si hür olduğunun isbatı, 2'si hüsn-i hâl ihbarı, 1'i tezkiye araştırması, 1'i diş diyeti talebi ve edası ve 1'i Müslüman olduğunun isbatıdır. Diğer 2'sinin konuları belirtilmemekle birlikte daha önce verilen haberin doğru olduğu ve Antep alay beğinin ve sipahilerinin Antep'e gönderildiğine dâir maruzlardır.

Konumuzla alâkalı meslekleri ilgilendiren toplam dava sayısı 25 olup, bunların 13'ü mesleğe verilen yeni nizamlarla ya da önceki nizamların korunmasıyla ilgilidir. Meslek nizamına uymayanlar hakkında yapılan şikâyetler, nizama uymayanlardan nizama uymaları yönünde alınan taahhütler, ihtarlar ve meslekten men gibi konuları ilgilendiren dava sayısı ise 12'dir.

Mesleklerin eskiden gelen nizamları,[7] meslek mensupları kişiler ve yiğitbaşıları tarafından titizlikle korunurdu. *466 Numaralı Üsküdar Şer'iye Sicili Defteri*'nin verdiği bilgilerden, Üsküdar'daki meslek zümrelerinin bu hassasiyete son derece uydukları anlaşılıyor. Meslek nizamlarını ihlâl edenler hakkında yapılan ihbar ve şikâyetleri mahkeme dikkate alır ve nizama uymayanlara ihtarda bulunurdu. Meslek nizamına uymayanlar için verilen en büyük ceza ise kişinin meslekten men edilmesi şeklinde tecelli ederdi.

Söz konusu defterin muhtevasını konularına göre özetledikten sonra, daha önce belirtildiği gibi, esas itibariyle bu bildiride, 18. yüzyılın ortalarında Üsküdar'da faaliyet gösteren bazı esnafın meslek nizamını bozucu tutum ve davranışları, nizama uymayanlar hakkında yapılan ihbar ve şikâyetler, nizama uymayanların ihtar/tenbih edilmeleri, meslek nizamına uymayanlardan nizama uymaları konusunda alınan taahhütler ile, meslekten men edilme ve mesleğe verilen nizamlar üzerinde durulacaktır.

Meslek nizamları ile ilgili hükümlerin konuları:

1. Meslek nizamına uyulması için alınan "taahhüt"ler (12, 13, 91, 146 nolu hükümler),

2. Meslek nizamına uymayanlar hakkında yapılan "ihbar" ve "şikâyet"ler (61, 76, 153, 176, 179, 182 nolu hükümler),

3. Nizama uymayanlar için yapılan "ihtar" (102 nolu hüküm),

4. Mesleğe verilen nizamlar (162, 163, 217, 251, 252, 253, 254, 268, 326, 333, 346, 361, 397 nolu hükümler),

5. Nizama uymayanların meslekten "men" edilmesi (430 nolu hüküm).

Mesleklerle ilgili bu beş gruba ait, sicil defterinden seçtiğimiz hükümlerin özet ola -

Osmanlıda bir kadı (d'Ohson, *Tableau General, II*)

rak değerlendirmesini yaptıktan sonra değerlendirmeye alınan bazı hükümlerin transkribe metinlerini verdik.

Meslek Nizamı İle İlgili Davalar

1. Meslek Nizamına Uyulması İçin Alınan Taahhütler (12, 13, 91, 146 nolu hükümler):

Hüküm no: 12

Konu: *Kadayıf dükkânında helva satılması.*

Özet: Üsküdar'daki helvacı esnafının kethüdaları, yiğitbaşıları ve ustaları mahkemeye giderek İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'te (*bilâd-ı erbaa*) toplam 98 adet helvacı dükkânı olduğunu ve bu dükkândan Üsküdar'da Ayazma'daki III. Mustafa Camii müsakkafatında (vakf iş hanı) 1, İskele'de 1, Yeni Cami kapısında 1, Büyük hamam'da 2, Atpazarı'nda 1 ve Toptaşı'nda 1 olmak üzere toplam 7 adet bulunduğunu ve bu sayının yeterli olduğunun ittifakla kabul edildiğini söylemişler ve bu durumu, İstanbul kadısı Mehmed Raşid Efendi'nin 1142/1729 tarihinde divana arzettiğini, bu konuda padişah fermanı olduğunu, başmuhasebeye

kaydolduğunu ve bu kaydın şu an yenilendiğini; es-Seyyid İbrahim'in, Ayazma'da III. Mustafa camii yanında çörekçi fırını bitişiğinde kiracısı olduğu helvacı dükkânında helva yaptığı hâlde, bununla yetinmeyip, nizama ve padişah fermanına aykırı olarak, Atpazarı dışındaki bir kadayıf dükkânını kiralayarak, bu dükkânda kadayıf yerine helva imal etmek istediğini ifade etmişlerdir. Davalı es-Seyyid İbrahim padişah fermanına muhalif gedik ihdas etmemeyi taahhüt etmiş ve bu durum sicile kaydolunmuş; ancak kiraladığı kadayıf dükânını manav dükkânı yapmasına izin verilmiştir.

Ma'rûz[8]

Mahmiye-i İslâmbol ve Galata ve Üsküdâr ve Eyyûb-i Ensârî'de vâkı' helvâcı esnâfı eshâb-ı arz-ı hâlden kethüdâları Hüseyin ve yigitbaşıları Mehmed ve Usta el-Hâc Abdullah ve Mehmed ve diger Mehmed ve Ahmed ve Osmân ve İbrâhîm ve Mustafâ ve diger Mehmed ve Hasan ve diger Ahmed, medîne-i Üsküdâr'da meclis-i şer'-i şerîfe ihzâr eyledükleri esnâf-ı mezkûreden derûn-ı arz-ı hâlde mezkûrü'l-ism es-Seyyid İbrâhîm bin Ali mahzarında, "işbu yedimizde olan fermân-ı âlîşân şurûtı mûcebince, bilâd-ı erba'ada gedik olmak üzre doksan sekiz aded helvâcı dükkânı olup, medîne-i mezbûrede Ayazma'da binâ ve ihyâ buyurılan câmi'-i şerîf-i humâyûn müsakkafâtından mâ'adâ dekâkîn-i mezkûreden İskele'de bir ve Yeni Câmi' kapusında bir ve Büyük hammâm'da iki ve At-bâzârı'nda bir ve Top-taşı'nda bir dükkân olup, bu mikdâr kâfi olmagla ziyâde dükkân ihdâs olunmamak üzre ma'a-ittifâk ve tahte-nizâma ifrâğ ve kırk iki târîhinde İslâmbol kādısı merhûm Mehmed Râşid Efendi hazretleri i'lâmlarıyla düstûrü'l-âmel olmak bâbında fermân-ı âlîşân sâdır ve baş-muhâsebeye kayd ve ilâ-hâze'l-ân tecdîd ve tenfîz ve düstûrü'l âmel kılınup, dahl olunmak icâb itmez iken, işbu mezbûr es-Seyyid İbrâhîm Ayazma'da zikr olunan câmi'-i şerîf-i hümâyûn müsakkafâtından çörekci fırını ittisâlinde vâkı' müste'cir oldıgı helvâcı dükkânında helvâ işlemege kanâ'at itmeyüp, mugâyir-i nizâm ve hilâf-ı şurût-ı fermân-ı âlîşân, medîne-i mezbûrede At-bâzârı hâricinde vâkı' bir katâyıf dükkânını istîcâr ve bozup helvâcı dükkânı ihdâs murâd ider", deyü takrîrlerine mutâbık tuğrâ-yı garrâ ile mu'anven bir kıt'a fermân-ı âlîşân ibrâzıyla teşekkî eyledüklerinde, mezbûr es-Seyyid İbrâhîm dahı şurût-ı fermân-ı âlîşânı ikrâr ve istîcâr eyledigi dükkân-ı merkumı manav dükkânı yapup, mugâyir-i nizâm ve hilâf-ı şurût-ı fermân-ı âlîşân ziyâde gedik ihdâs itmemek üzre ta'ahhüd itmegin ta'ahhüdi tescîl olunup, iltimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 8 min Rebi'ülâhir, sene 1178

Hüküm no: 146

Konu: *Manav dükkânında helva satılması.*

Özet: İstanbul, Haslar, Galata ve Üsküdar'da faaliyet gösteren helvacı esnafının kethüdaları Hüseyin'in Üsküdar temsilcisi/vekili Mehmed oğlu Ali ve adları sicilde yer alan (müseccelü'l-esâmi) helvacı ustaları arzlarında, Üsküdar'da İhsa-

niye Mahallesi'nde Mehmed oğlu Veli'nin kendi manav dükkânında, eski nizama ve padişah emrine aykırı olarak, helva sattığını, defalarca ikaz ettikleri hâlde helva satmaya devam ettiğini beyan ederler. Manav Veli cevabında helvacı esnafının nizamına ve padişah fermanına muhalif hareket ettiğini kabul eder ve bundan böyle, manav dükkânında helva satmayacağına dair söz verir.

Ma'rûz

Mahmiye-i İslâmbol ve Hâslar ve Galata ve Üsküdâr ve tevâbi'inde vâkı' gedik eshâbından helvâcı tâ'ifesinün kethüdâları Hüseyin'ün Üsküdâr vekîli helvâcı Ali bin Mehmed ve sâ'ir müseccelü'l-esâmî helvâcı ustaları mahfil bâbda, medîne-i Üsküdâr[da] İhsâniye Mahallesi'nde Manav Velî bin Mehmed mahzarında, hulviyyât bey'i bâ-ferman-ı âlî bizlere mahsûs iken, mezbûr Manav Velî mugâyir-i emr-i âlî ve nizâm-ı kâdîm manav dükkânında tâhîn helvâsı bey' idüp, bi'd-defa'ât tenbîh olundukda mütenebbih olmamagla suâl olunsun didiklerinde mezbûr Velî cevâbında, ber-minvâl-i muharrer manav olup, hirfet-i mezkûrun bâfermân-ı âlî kadîm nizâmlarına mugâyir manav dükkânında helvâ bey' eyledigini ikrâr ve fî-mâba'd hirfet-i mezkûrun nizâmlarına mugâyir manav dükkânında helvâ bey' itmemek üzre mezbûr Velî ta'ahhüd eyledigi bi'l-iltimâs i'lâm olundı.

fî 13 Receb, sene 1178

2. Meslek Nizamına Uymayanlar Hakkında Yapılan İhbar ve Şikâyetler (61, 76, 153, 175, 179, 182 nolu hükümler):

Hüküm no: 61

Konu: *Kalafatçı ustası tayin olunan el-Hac Ahmed bin Mustafa'nın kalafatında hile yapması ve kalafat malzemesini pahalı satması dolayısıyla Üsküdar kayıkçı*[9] *taifesi tarafından istenmemesi.*

Özet: Kalafatçıyan taifesinin mahzenlerine depoladıkları zift, katran ve reçinenin hileli imal edilmesi, kalafatın kısa sürede bozulması kayıkçı zümresinin tepkisine neden olur. Kayıkçı kethüdası ve diğer kayıkçılar mahkemede kendilerine bozuk ve pahalı kalafat malzemesi satan kalafatçı ustası Mustafa oğlu Ahmed'i istemediklerini; başka yerden kalafat malzemesi almak istediklerinde ise kendilerine mani olduğunu ileri söylerler. Kalafatçı esnafının kethüdası ise bu iddiaya cevap olarak, padişah emri ile tersane ihtiyacı dışındaki kalafat malzemesini makul bir fiyatla verdiklerini ifade eder; iddialarını ispat edemeyen kayıkçıların talebi kabul edilmez.

Ma'rûz

Der-i-devlet-mekîne arz-ı dâ'î-i kemîne budur ki, medîne-i Üsküdâr sâkinlerinden kayıkçılar kethüdâsı es-Seyyid Hasan bin Ali ve Mustafâ bin Mehmed kapan-ı dakîk tüccârından Tıglı-oglı el-Hâc Mustafâ ve sâir kayıkçıyandan ma'lûmü'l-esâmî kimesneler meclis-i şer'a gelüp, kalafatçıyan esnâfından kethüdâları

İbrâhîm Aga ve medîne-i Üsküdâr'da ustalar ma'rifetiyle iktizâ iden piyâde ve sefâyine kalafat itmek içün nasb ve ta'yîn eyledikleri el-Hâc Ahmed bin Mustafâ ve sâ'irleri muvâcehesinde, takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i ani'l-merâm iderler ki, kalafatçıyan tâ'ifesi mahzenlerine vaz' eyledikleri zift ve katrân ve reçine ve üstübi taşlı ve kalb ve çürük ve hîleli olmak hasebiyle istîzâh eyledikleri kalafat, müddet-i kalîlede fenâ bulmagın birle, kalafatun malzemesin istedigimiz mahalden almak murâd itdigimizde mâni' olurlar; (...) su'âl olunsun didiklerinde tâ'ife-i kalafatçıyan bir kaç kıt'a evâmir-i aliyye ibrâz eyleyüp, feth ve kırât olundukda emti'a-i kalafat kethüdâları ma'rifetiyle tersâne-i âmireye vefâ idecek mikdârı viril-dikden sonra kendi rızâlarıyla diledikleri mahallelere virmelerini ve ecânibden bir ferd müd[â]hale itmemesi münkazî olan mantûk-ı fermân-ı âlî erbâb-ı sefâyine ifâde ve tefhîm ve mu'ârızalarından men olundukdan sonra yine kayıkçıyan tâ'ifesi, "biz medîne-i Üsküdâr'da kalafatçı ustası nasb olunan mezbûr el-Hâc Ahmed bin Mustafâ'yı istemezüz, zîrâ kalafatında hîle ve emti'a-i kalafatı da ziyâde bahâ ile bizleri izrâr ider" didiklerinde kalafatçıyan tâ'ifesi emti'a-i kalafat, mahallinden geldigi vech üzre beynimizde tevzî' olunup, aldıgımız vech üzre fâ'ide-i kalîleye kana'at ideriz, ziyâde bahâ ile virdigimizi ve kalb kalafat itdigimizi beyân itsünler didüklerinde, kayıkçıyan tâ'ifesi beyânda âciz ve garazları muhbir ve ta'cîz idügi nümâyân ve bundan böyle dâ'imâ ihtimâm üzre olmalarına müte'ahhid olduklarına binâen kalafatçıyan tâ'ifesine bî-vech mu'ârazadan ve medîne-i Üsküdâr'da kalafatçı ustası ta'yîn eyledikleri Hâcı Ahmed bin Mustafâ'yı dahı bilâ-mûceb-i şer'î istemeyiz", deyü ta'cîz ve ızrâr ve tekdîrden kayıkçıyan zümresini men' ve def' bâbında fermân-ı âlîşân bi'l-iltimâs der-i devlet-medâra arz ve i'lâm olundı.

fî 11 min Cemâziyelevvel, sene 1178

Hüküm no: 153

Konu: *İzinsiz iş yeri (gözlemeci) açanın şikâyet edilmesi*

Özet: Gedikli çörekçi ustalarından çörekçi Halil, haffafhane kapısındaki dükkânından çıkarak Üsküdar'da Gülfem Mahallesi'nde oturduğu evin altında tahtadan ocak inşa etmek suretiyle, burada gözleme yapar. Yangın çıkma korkusundan başka, onun bu fiilinin eski nizama muhalif ve aynı zamanda İstanbul çörekçiler kethüdasının elindeki padişah fermanına da aykırı olduğunu ileri süren Üsküdar çörekçiler kethüda vekili Mustafa oğlu Mustafa ve yiğitbaşı Abdullah oğlu Mustafa ve isimleri hükümde geçen ustalar çörekçi Halil'den şikâyetçi olurlar. Halil, kendisi hakkında ileri sürülen iddiaları itiraf eder ve bundan böyle nizama ve padişah fermanına muhalif hareket etmeyeceğine dair söz verir.

Ma'rûz

1720 şenliğinde Esnaf Alayı (*Surname-i Vehbî*, 121a) (yan sayfa)

Üsküdâr'da çörekciler esnâfınun kethüdâ vekîli Mustafâ bin Mustafâ ve yigitbaşı diger Mustafâ bin Abdullah ve ustalardan Uzun Mehmed ve Hüseyin ve Mehmed ve diger Hüseyin ve diger Mehmed ve Mustafâ ve Ali ve gözlemeci diger Ali

ve gözlemeci el-Hâc Ahmed ve gözlemeci Ahmed nâm kimesne mahfil bâbda, tâ'ife-i mezbûreden haffâfhâne kapusunda çörekci Halîl bin Mustafâ mahzarında, "mezbûr çörekci Halîl gediklü çörekci ustalarından olup, lâkin dükkânından çıkup, Üsküdâr'da Gülfem Mahallesi'nde sâkin oldugı menzili altında tahtadan ocak ihdâs ve gözleme işlemekle âteş havfı oldugından mâ'adâ, bu makuleler nizâm-ı kadîmimize mugâ[yir] ve hattâ İslâmbol çörekciler kethüdâsı yedinde olan tugrâ ile mu'anven fermân-ı âlîşânla tasrîh olundıgı vech üzre memnû'âtdan olmagla, mezbûr Halîl dahı hilâf-ı fermân-ı âlîşân nizâmımıza halel virmişdir" deyü muvâcehesinde her biri iştikâ ve eserü'l-istintâk, mezbûr Halîl cevâbında, hâl, minvâl-i muharrer üzre oldugını ikrâr ve i'tirâf ve fî-mâba'd nizâmlarına mugâyir hareket itmemege ta'ahhüd itmegin esnâf-ı mezkûrenün nizâmı, İslâmbol nizâmına merbût olmagla fî-mâba'd bu makuleler, menziller altında tahtadan ocak peydâ ve nizâmlarına mugâyir gözleme işlememek üzre zikr olunan fermân-ı âlîşânun mantûk-ı münîfi üzre mezbûrûneden tugrâ ile mu'anven başka fermân-ı âlîşân erzânî buyurulmak bâbında istid'âları iltimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 17 min Recebü'l-ferd sene 1178

3. Nizama uymayanlar için yapılan "ihtar/tenbih" (102 nolu hüküm):

Hüküm no: 102

Konu: *Çiçek adlı nasraniyenin yeni bir bakkal dükkânı açmasının padişah fermanına ve nizama aykırı oluşunun kendisine tenbihi ve bunu kabul etmesi.*

Özet: Üsküdar'da Yeni Mahalle'de oturan Sahak zimminin zevcesi Çiçek (Varters'in kızı) adlı nasraniyenin, oturdukları mahallenin dışında kendilerine ait evin altında yeni bir bakkal dükkânı açması üzerine, Üsküdar bakkal esnafı mahkemeye giderek açılan bu yeni dükkânın padişah fermanına ve eski nizama aykırı olduğunu; zira Üsküdar'da 74 adetten ziyade bakkal dükkânı olamayacağını ileri sürerler. Çiçek nasraniyeye yeni bir bakkal dükkânı açamayacağı tenbihi yapılır; o da bakkal dükkânı açmayacağı sözünü verir.

Ma'rûz

Üsküdâr'da Yeni Mahalle'de mütemekkin sâhib-i arz-ı hâl Sahak zımmînün zevcesi Çiçek bint-i Varteris nâm nasrâniye mahfil bâbda, Üsküdâr'da bâ-fermân-ı âlî kadîmden bakkāl dükkânı gediginde bakkāl tâ'ifesinden Mahmûd bin el-Hâc Ahmed ve Ali Beşe bin Ahmed ve Süleymân ibn-i İbrâhîm nâm kimesneler ile Yani veled-i Andon, Çerçu veled-i Çerçu ve Nikola veled-i Dimitri ve Yorgaki veled-i Yani ve Yani veled-i Dimitri ve Tarfud veled-i Dimitri ve Kostanti veled-i Yenaki ve Hecaver veled-i Ernebin ve Kirkor veled-i Eleksan ve diger Kostanti veled-i Tınaş ve Tarendefil veled-i Toros ve Tınaş veled-i Kosta muvâcehelerinde, "mahalle-i mezbûre hâricinde vâkı' mülk-i menzilim tahtında zevcem mez-

bûr ile müceddeden ihdâs eyledigimiz dükkân, bakkāl dükkânı olmasına mezbûrûn bî-vech müdâhale ve men' sadedinde olmalarıyla, su'âl olunsun didikde gıbbe's-su'âl mezbûrûn cevâblarında, "işbu yedimizde olan fermân-ı âlîşân mantûkınca Üsküdâr'da yetmiş dört adedden ziyâde bakkāl dükkânı binâ ve ihdâsı tâ'ife-i bakkālât beynlerinde nizâm-ı kadîmimize mugâyîr oldugına binâen memnû'atdandır" deyü takrîr-i meşrûhalarına mutâbık emr-i âlî ibrâz ve fî-mâba'd hilâf-ı emr-i âlî bakkāl dükkânı ihdâs itmemek üzre mezbûreye tenbîh ve mezbûre Çiçek nasrâniye dahı ta'ahhüd eyledigi bi'l-iltimâs huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 9 min Cemâziyelâhir, sene 1178

4. Mesleğe verilen nizamlar (162, 163, 217, 251, 252, 253, 254, 268, 326, 333, 346, 361, 397 nolu hükümler):

Hüküm no: 254

Konu: *Üsküdar hamal kethüdasının padişah fermanına ve narha aykırı olarak yüksek ücret talep etmesi ve onun bu keyfî hareketinin Ayazma'daki padişah vakfı dükkânlarındaki basmacı ve diğer esnaf tarafından şikâyet edilmesi.*

Özet: Ayazma'daki Sultan III. Mustafa vakfına ait basmacı kârhanesi kethüdası Mustafa ve basmacı ustaları ile yine vakıf iş yerlerindeki hamamcı, ekmekçi, horasancı ve keresteci esnafı mahkemeye giderek, Ayazma'da arka hammâlları kethüdâsı vekîli olan Mustafâ mahzarında, "mezbûr Mustafâ kendi hâlinde olmayup iskele-i mezkûrede on on beş hammâl tedârik ve ben taraf-ı vakf-ı mezkûrdan hammâllar kethüdâlıgına temessük aldım" diyerek kendine ait olduğunu ileri sürmüş ve Üsküdar iskelesinden arka ve at hamalları ile arabaların yük almasına engel olduğu yolunda şikâyette bulunmuşlardır. Ayrıca adı geçen hamal kethüdası Mustafa padişah fermanına, narh defteri ve nizama aykırı olarak yük sahiplerinden yüksek ücret talep ettiği, istediği ücret verilmeyince yükün iskelede kaldığı ve zarar gördüğü, keresteleri dükkânlara getirdiklerinde yapılara kaldırmak icabettiğinde yine yüksek ücret istendiği, başka hamallar taşımak istediklerinde onun, bunlara engel olduğunu bildirirler. Durum, Üsküdar iskelesi arka hamalları kethüda vekili tarafından da yerinde görülmüş ve narh defterine göre ücret alınması sağlanmış ve görevini suiistimal eden hamal kethüdası Mustafa bu görevinden alınmıştır.

Ma'rûz

Medîne-i Üsküdâr'da Ayazma'da vâkı' câmî'-i cedîd-i hümâyûn vakfından olan basmacı kârhânesi kethüdâsı Mustafâ ve ustalarından İbrâhîm Aga ve Abdurrahman Aga ve es-Seyyid Mehmed ve el-Hâc İsma'îl ve es-Seyyid Halîl ve Molla Ahmed ve Molla Mehmed ve yine vakf-ı mezkûrda Hammâmcı el-Hâc Mehmed ve etmekci Abdî ve yine vakf-ı mezkûrdan horasâncı dükkânı mutasarrıfı el-Hâc Hüseyin ve keresteci Yani ve Agop mahfil bâbda, meclis-i şer'-i hatîrda Ayazma'da

arka hammâlları kethüdâsı vekîli olan Mustafâ mahzarında, "mezbûr Mustafâ kendi hâlinde olmayup iskele-i mezkûrede on on beş hammâl tedârük ve ben taraf-ı vakf-ı mezkûrdan hammâllar kethüdâlıgına temessük aldım" deyü kendüsine mahsûs idüp, ve Üsküdâr iskelesinden arka ve at hammâllarını ve arabacıları iskele-i mezkûreden yük kaldırmaga mâni' olup, öteden berü bâ-fermân-ı âlîşân ve bâ-defter virilen narh ve nizâmdan hâric, erbâb-ı hamûleden ziyâde akça mutâlebe ve virmedikçe hamûlesini iskeleden kaldırmayup bir kaç gün iskelede nakl eyledikleri keresteleri kalmagla telef ve zâyi' olmaga bâdî olup ve keresteleri dükkânlarına getürdüklerinde dükkânlardan yapulara kaldırmak iktizâ itdikçe ziyâde fâhiş akça isteyüp, virmedükçe kaldırmam deyüp, ve âhar hammâllar dahı gelüp kaldırmaga tâlib oldukda semerlerini alup men' ve gadr u i'tisâf ve şerr ü mazarratından emniyetimiz yokdur, deyü sû-i hâlini ihbâr ve fî-mâba'd Ayazma iskelesi, Üsküdâr iskelesi arka hammâlları kethüdâsı vekîli tarafından rü'yet olunup, iktizâ itdikde ibâda'llahun yükleri iskelede kalmamak şartıyla narh defteri mûcebince Üsküdâr iskelesi arka hammâlları ve at hammâlları ve arabacıları imdâd ve i'ânet idüp, mezbûr Mustafâ ihrâc ve aslâ karışmayup bu misüllü şerr ve mazarratından ibâda'llah tahlîs buyurulmak bâbında fermânı âlîleri sudûrını istirhâm ve istid'â eyledikleri iltimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 10 min Zilka'de, sene 1178

Hüküm no: 326

Konu: *Ayazma kayıkçıları kethüdası vekili Mehmed ile Üsküdar iskelesi kethüdaları, Ayazma iskelesi yakınındaki Salacak iskelesinde kayıkçıların kendi aralarında nevbet ihdas etmeleri, yolcuyu ve eşyasını götürmeden önce para talep etmeleri, vermeyenleri götürmemeleri ve bu fiillerinin nizama aykırı oluşunun şikâyet edilmesi ve çözümü.*

Özet: Sipahi Pazarı kethüdası, arpacılar kethüdası, haffaflar kethüdası ve sairleri mahkemeye giderek Ayazma kayıkçıları kethüdası vekili Mehmed ile Üsküdar iskelesi kethüdaları, Ayazma iskelesi yakınındaki Salacak iskelesinde sayıları belli kayıkçıların kendi aralarında nevbet ihdas ettikleri, müşteriyi gideceği yere götürmeden önce para talep ettikleri, vermeyenleri götürmedikleri, nevbette olan kayık için 12 para ücret talep ettikleri, gececi kayıklara müşteri aldırmadıkları, nevbet benimdir diyerek on iki para vermeyeni götürmedikleri, nevbetin "mauna" ve "ateş kayığı" denilen büyük kayıklara mahsus olduğu, "piyade" tabir olunan kayıklarda nevbet olmadığı, eski nizama göre müşterilerin pazarlık usulüyle istedikleri kayığa binebildiklerini arzederler. Bu şikâyetin son bulması için kadı durumu ferman çıkması için padişaha arz eder.

Ma'rûz

Medîne-i Üsküdâr ehâlisinden Sipâhi Bâzârı kethüdâsı el-Hâc Ali ve el-Hâc Mehmed Aga ve arpacılar kethüdâsı es-Seyyid el-Hâc İsma'îl ve haffâflar kethüdâsı el-Hâc Ali ve sâ'ir cemm-i gafîr-i müslimîn medîne-i mezbûrede mahfil bâb-

da, meclis-i şer'-i şerîfe ihzâr itdirdikleri, Ayazma kayıkçıları kethüdâsı vekîli Mehmed ve Üsküdâr iskelesi kethüdâları es-Seyyid Hasan ve Mustafâ hâzır oldukları hâlde Ayazma iskelesi kurbunda vâkı' Salacak iskelesinden ma'lûmü'l-aded kayıkçılar kendi beynlerinde nevbet ihdâs idüp ve nevbetle olan kayık içün on ikişer para narh takdîr itdiklerinden mâ'adâ, giceci kayıklara dahı müşteri aldırmayup mürûr u übûr murâd idenlere, "nevbet benimdir, on iki para virmedikce götürmem" deyü nevbet kayıgına hasr ve tahsîs eylediklerine binâen ibâda'llaha gadr u i'tisâf iderler, deyü teşekkî ve Üsküdâr iskelelerinde nevbet ancak "ma'ûna"[10] ve "âteş kayıgı" ta'bîr itdikleri kebîr kayıklara mahsûs olup, "piyâde"[11] ta'bîr itdikleri kayıklarda bu âna gelince nevbet olmayup, ibâda'llaha rızâlarıyla bâzâr ve diledikleri kayıga süvâr oldukları nizâm-ı kadîm oldıgın ihbâr ve mârrü'z-zikr kayıkçılar kethüdâları dahı i'tirâf ve ikrâr itmeleriyle fî-mâba'd zikr olunan Ayazma iskelesinden nizâm-ı kadîme mugâyir peydâ eyledikleri nevbetlerin terk idüp, iskele-i mezbûre[de] mürûr iden ibâda'llaha rızâlarıyla diledikleri kayıgı bâzâr ve sâye-i adâlet-penâh-i pâdişâhîde refâh-hâl ile süvâri ve giceci misâfir kayıklarınun dahı müşteri almasına mâni' olmayup ve iskeleye varan müşterilerinün kimi elinden ve kimi yakasından yapuşup, her biri gel benim kayıgıma rükûb eyle deyü, cevr ve eziyet itmeyüp herkes nasîbine râzı ve her müşteri diledigi kayıga rükûb eylemek üzre merkumûna tenbîh olunmagın, bu husûs her iskelede ve sû'i'l-amel olmak içün ve müşteri olan ibâda'llahı zikr olunan mihen ü meşakkatden tahlîs ve ilâ-yevmi'l-kıyâm devâm-ı ömr-i devlet-i pâdişâhîye du'âya vesîle buyurulmak bâbında mezkûr fermân-ı âlîleri sudûrını niyâz eyledikleri itimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 26 min Zilhicce, sene 1178

5. Nizama uymayanların meslekten "men" edilmesi (430 nolu hüküm):

Hüküm no: 430

Konu: *Arpacı esnafından olmayan es-Seyyid İbrahim'in, nizama aykırı olarak, Üsküdar Togancılar'da arpacılık yapması, arpacı esnafının şikâyetine neden olur.*

Özet: Üsküdar Doğancılar'da arpacı esnafından Bogos ve ortağı Tınaş adlı zimmiler, arpacı esnafından olmadığı hâlde padişah fermanına ve nizama muhalif olarak aynı semtte arpacılık yapan Mustafa oğlu es-Seyyid İbrahim hakkında şikâyette bulunurlar. Üsküdar arpacı esnafı kethüdası ve arpacı ustaları da es-Seyyid İbrahim'in arpacı esnafından olmadığını ve onun bu fiilinin eski nizama aykırı olduğunu beyan ederler. Bunun üzerine mahkeme es-Seyyid İbrahim'in bu işi yapmasını yasaklar.

Ma'rûz

Üsküdâr'da Togancılar'da arpacı esnâfından sâhib-i arz-ı hâl Bogos ve şerîki Tınaş [isimli] zımmîler mahfil bâbda, derûn-i arz-ı hâlde mezkûrü'l-ism es-Seyyid

İbrâhîm bin Mustafâ mahzarında mezbûr es-Seyyid İbrâhîm'ün arpacılık esnâfından alâkası olmayup kapândan bilâ-ta'yîn mahall-i mezkûrda arpacılık itmekle nefs-i Üsküdâr'da kadîmden Büyük iskelede gedik eshâbı ustalar ma'rifetine kapan-ı dakîkdan Üsküdâr torbağına (!) dâhil arpacı olup birbirine mütekeffil ve hilâf-ı emr-i âlî taşraya arpa virilmeyüp Üsküdâr'da arpacı dükkânlarında ve bakkâl dükkânlarında ibâda'llaha arpa bey' ve kıllet çekdirilmeyüp kadîmden ziyâde arpacı dükkânı ihdâsı memnû'âtdan taht-ı zâbıtaya ifrâğ olunmuşiken, mezbûr es-Seyyid İbrâhîm ecânibden olmagla hilâf-ı fermân-ı âlî ve mugâyir-i nizâm-ı kadîm mahal-i mezkûrda ihdâs eyledigi dükkânında bilâ-ta'yîn arpacılık itmege kasdı ve ol vechile ihtilâl-i nizâmımıza bâ'is olmuşdur" deyü ba'de'dda'vâ arpacılar kethüdâsı el-Hâc İsma'îl ibn-i Mehmed ve arpacı ustalarından diger İsma'îl bin Velî ve el-Hâc Süleymân bin Mehmed ve el-Hâc Mehmed bin Ahmed ve Süleymân bin Mehmed ve Mehmed bin Hasan ve Molla Ömer bin [eksik] ve Hüseyin bin Hasan ve sâ'irleri mezbûr es-Seyyid İbrâhîm'ün arpacılık esnâfıyla alâkası olmayup, ecânibden olmagla ve kefâletimiz dahı yogiken mugâyir-i nizâm-ı kadîm mahall-i mezkûrda muhdes dükkânında arpacılık eylemesi, ihtilâl-i nizâmımıza bâdî oldıgı ecilden mezbûr es-Seyyid İbrâhîm ve gerek bu makuleler men' olunmak bâbında düstûrü'l-amel emr-i âlî sudûrını istid'â eyledikleri iltimâslarıyla huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundı.

fî 19 min Rebi'ülevvel, sene 1179

1764-65 yılında Üsküdar'da faaliyette olan çeşitli mesleklerden bazı kişilerin (ustaların) meslek nizamına ve padişah emrine aykırı olarak mevcut iş yerlerinde başka gıda maddesi satmaları ya da imal etmeleri, izinsiz yeni iş yeri (dükkân) açmaları, diğer esnafın şikâyetlerine neden olmuştur. Ayrıca, Üsküdar hamal kethüdası ile Ayazma kayıkçıları kethüdasının, yük taşınmasında belirlenen tarifenin üzerinde ücret talep etmeleri de mahkemeye intikal etmiştir.

Bazı davalar mahkemede çözülürken bazıları ise mahkemeye götürülmeden anlaşma yoluyla çözülmüştür. Nizamdan gelen bir boşluk söz konusu ise bunun giderilmesi için durum padişaha arz edilmiştir. Esnaf temsilcilerinin meslektaşlarının nizamname dışı tutum va davranışları karşısında duyarlı olmaları kayda değer görünmektedir. Ayrıca mesleklerle ilgili hükümler ışığında dönemin meslekleri ve onların nizamları hakkında bilgi sahibi oluyoruz.

DİPNOTLAR

1720 şenliğinde bir grup Osmanlı esnafının alay geçişi (*Surname-i Vehbî*, 108a)

1 İlber Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti'nde Kadı)", *DİA*, XXIV, 69-73; M. Birol Ülker-Bilgin Aydın, "Türkiye Haricinde Bulunan Osmanlı Kadı Sicilleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XVI (2004), 201, dipnot 1.

2 Ahmed Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri*, İstanbul 1988, I, 117-120.

3 İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde bulunan *466 Nolu Şer'iye Sicili Defteri* üzerinde danışmanı olduğum yüksek lisans tezi (*466 Nolu Üsküdar Şer'iye Sicili*, haz. Sadık Fethi Çetin, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Entitüsü, İstanbul 1997) yapılmıştır.
Söz konusu sicil defteri, 16x45 mm ölçülerinde olup 59 yapraktır. Yaprak numaraları 59'a kadar yapıldığı

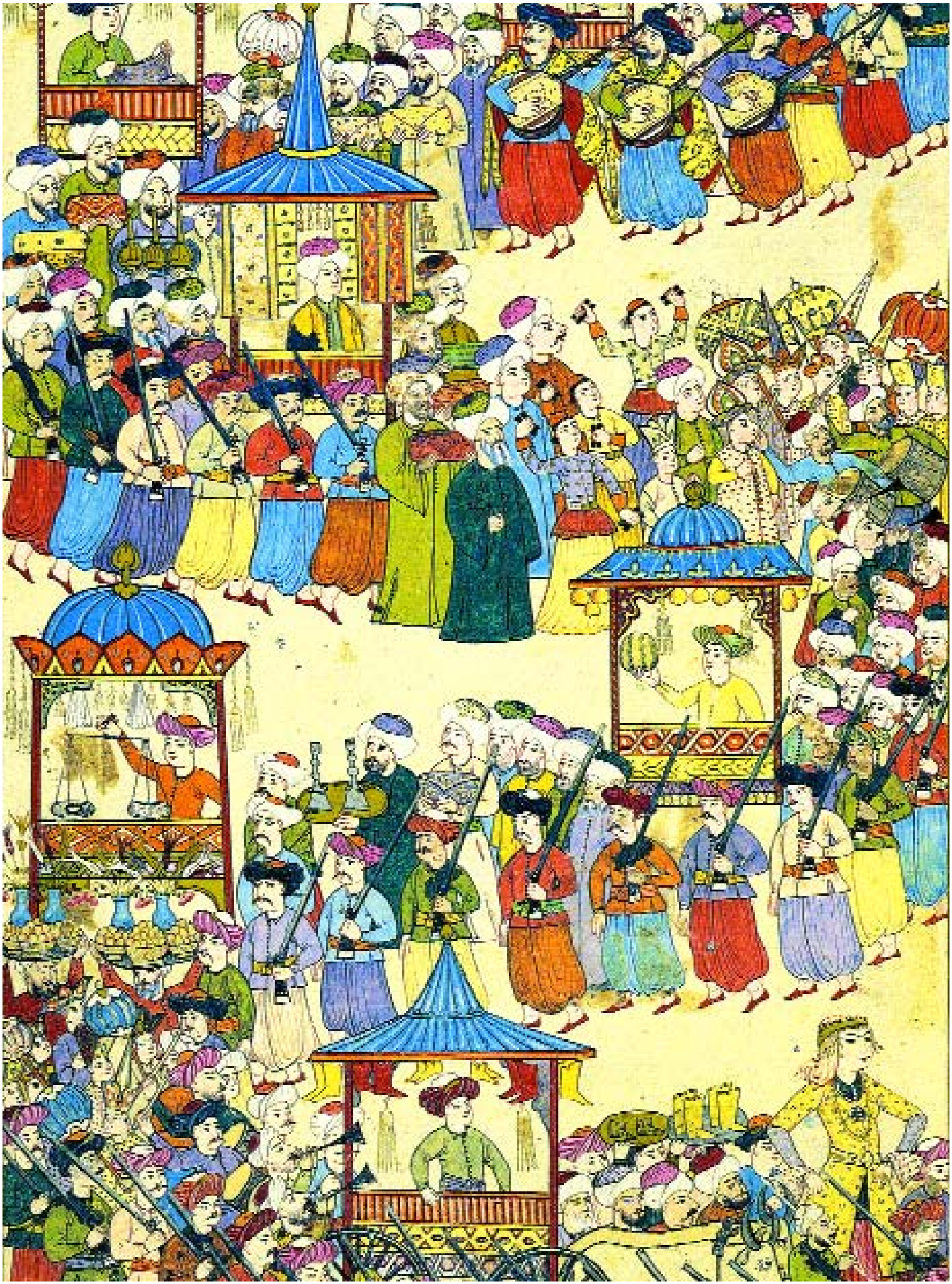

hâlde hükümler 54b'de bitmektedir. 54b-59b arası boştur. Defterdeki yazı şekli talik kırması olup rahat okunabilecek durumdadır. İfadeler tüm belgelerde kolayca anlaşılabilir şekildedir. Klâsik dönem Türkçesi ile yazılmıştır.

Defterin kapağı ebru süslemeli sert karton ciltten yapılmıştır. Kapağın sağ üst köşesinde "*sene 1178–1179 i'lâm sicilidir*" yazılı olup, yine sol üst kısmına "*1178 ve 1179 seneleri hüccet ve i'lâmat Üsküdâr Mahkemesi*" cümlesi yazılmıştır. Kapağın ön köşelerinde biraz aşınma olmasına rağmen ebru süslemeleri herhangi bir zarar görmemiştir.

Bu sicil defterindeki 447 adet belgeden bir tanesi "hüccet"tir. Maruz 215 ile maruz 216'nın ifadeleri aynıdır. Maruz 242 ve maruz 285'in ifadeleri tamam değidir. Maruz 250 ise yazılmasına rağmen iptal edilip şerh düşülmüştür.

Hükümlerde konulara uygun olarak sık sık Arapça terkibler kullanılmıştır. Bütün hükümler Türkçe olup, 1b'de maruz 1'in üstünde Arapça şu dua cümlesi yer alır: "*Rabbî yessir ve lâ tu'assir Rabbî temim bi'l-hayr.*" (=Rabbim! (işimi) kolaylaştır, zorlaştırma, Rabbim! (işimi) hayırla tamamla). Bundan başka hükümler içerisinde de dua ibareleri bulunmaktadır. 31a'da 259 numaralı maruzun son kısmı Arapça olarak yazılmıştır. 53. yaprağın sonunda (54a) Arapça bir dua cümlesi ile deftere son verilmiş ise de, yine de 54b'ye bir maruz yazılmıştır (maruz 446).
Hükümler yazılırken belli bir kronolojik düzen takip edilmekle birlikte, zaman zaman günler ve aylar arasında bu düzenin bozulduğu görülüyor. Defterin önemli bir özelliği de kadı defteri olmayıp naip defteri olmasıdır.

4 Ahmed Akgündüz *(Şer'iye Sicilleri*, I, 120) eserinde, İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri arşivinde 466 numarada kayıtlı *Üsküdar Şer'iye Sicili Defteri*'ni, her hâlde sehven, 476 numara ile göstermiştir.

5 Bu iki sicilden ilki 1178-1179 tarihli 475 nolu defter olup 95 yapraktır; ikincisi ise yine aynı tarihleri kapsayan 477 nolu defter olup 52 yapraktır. Bunun için bk. Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri*, I, 120.

6 466 nolu Üsküdar Şer'iye Sicili'nde geçen meslekler: *Haffaflar, kalafatçılar, kayıkçılar, hamallar, gözlemeciler, fırıncılar manavlar, kahveciler, yağcılar, şekerciler, sütçüler, salebciler, duhancılar, helvacılar, kasaplar, celebciler, habbazlar, terziler, basmacılar, keresteciler, yemeniciler, tüccarlar, bağcılar, çiftçiler ve kazzazlar*. Meslekler ve hükümlerin dökümü için bk. Çetin, *Üsküdar Şer'iye Sicili*, s. XXXIII-LIV.

7 Meslek nizamları için bk. *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İstanbul 1998, I, 165-236.

8 Görüldüğü gibi hükmün başında her ne kadar "maruz" yazıyor ise de, bu hüküm "ilâm"dır.

9 Kayıkçılar için bk. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Tarih Dergisi*, Sayı 21 (1966), s. 109-124.

10 Mavna, Osmanlı donanmasında kullanılan savaş gemilerinden birinin adı ise de, bu hükümde geçen "ma'ûna"/mavna, eşya naklinde kullanılan ve kürekle hareket ettirilen gemidir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 19712, II, 423.

11 Narin yapılı bir tür kayık adıdır. Eskiden ekseriyetle İstanbul ve çevresinde kullanılan bu kayıklar gezintiler için tercih edilirdi. bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 779.

Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası

DOÇ. DR. ARİF BİLGİN
Sakarya Üniversitesi

Türkiye'de narh listeleri üzerine yapılan çalışmalar, kırk yıllık bir geçmişe sahiptir. Konuya ilişkin ilk çalışma, Sahillioğlu'nun, 1967'de yayımladığı, 1525 yılına ait bir narh defterinin neşrinin yapıldığı fakat aynı zamanda narh kurumu üzerine değerlendirmelerin yer aldığı makalesidir.[1] Sahillioğlu'nun neşrini, Kütükoğlu'nun sikke tashihleri sonrasında tutulan narh defterleri üzerine yaptığı yayınları takip etmiştir. Bilindiği gibi XVII. yüzyılda dört defa sikke tashihi yapılmıştır. Kütükoğlu 1600, 1618, 1624 ve 1640 yıllarına ait bu düzeltmeler sonucunda tutulan defterlerden ilgili kayıtların bulunmadığı 1618 senesi dışındakileri yayımlamıştır. Bunlardan 1600[2] ve 1640[3] tarihli listeler, İstanbul kadılığına ait olanlardır. 1624[4] yılında hazırlanan listelerin tamamı İstanbul kadılığı kayıtlarında yer almadığı için yazar Üsküdar, Balıkesir, Bursa ve Tekirdağ sicillerindeki listelere de müracaat etmiştir. Bu dönemde tutulan listelerin en ayrıntılısı, şüphesiz Bursa kadılığına ait olanıdır. Kütükoğlu'nun yayınları, her sikke tashihinin sonunda ayrıntılı narh defterlerinin hazırlandığını göstermiştir. Narh listeleri hakkında daha başka araştırmalar da yapılmış olmakla birlikte, bunlar defter neşri özelliği taşımamış, listelerden hareketle İstanbul piyasasındaki durumu tasvir etmeyi amaçlamıştır.[5]

Bu tebliğ, sikke tashihlerinden sonra Üsküdar kadılığı defterlerinde kayıtlı narh listelerine göre, Üsküdar piyasasını tanımlamayı ve bununla ilgili bazı sorunları tartışmayı hedeflemektedir. Burada piyasadan kastedilen mal piyasasıdır, hizmet piyasası çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Araştırmanın kapsadığı zaman dilimi (1642-1708), Osmanlı Devleti için siyasî, malî ve sosyal açıdan gerçek bir bunalım ve diğer bazı alanlarda ise kısmî canlanma dönemi olarak tanımlanabilecek olan XVII. yüzyılın yarım asırdan daha uzun bir süresini kapsamaktadır. Gerçekten de bu dönem sosyal çalkantıların, uzun süren savaşların, para

operasyonlarının ve bunları besleyen veya bunların sebep olduğu ciddî bir malî bunalımın yaşandığı bir evre olmuştur. Büyük Kaçgunluk dönemi (1603-1609) bitmesine rağmen varlığını sürdüren Celâlî Ayaklanmaları, bitmek bilmeyen Girit (1645-1669) ve Avusturya (1683-1699) savaşları, yabancı paraların ülke topraklarında yaygınlaşması sonucunda temel para birimi akçenin neredeyse tedavülden çıkması ve bakır mangır uygulaması (1689-1691) gibi para operasyanları döneme damgasını vuran gelişmelerden sadece birkaçıdır.

Araştırmada narh kayıtlarının yer aldığı 12 defter kullanılmıştır. Malların ve fiyatlarının verildiği listelerin çoğunun altında, listelerin *Çardak nâibi ya da Çardak Mahkemesi nâibi* tarafından gönderildiği belirtilmektedir.[6] Bilindiği gibi, Osmanlı başkentinde fiyat tespiti, İstanbul kadılığının yükümlülüğündeydi. Kadılık görevlileri, ilgili esnaf kolunun temsilcileri ve daha başka üyelerden oluşan bir komisyon tarafından belirlenen fiyat listeleri *bilâd-ı selâse*ye (Eyüp, Galata ve Üsküdar) Çardak nâibi tarafından gönderilirdi. İstanbul mahkemelerinden birini barındıran ve İstanbul muhtesibinin ihtisap işlerini yürüttüğü yer olan Çardak, Eminönü'nde, Yemiş İskelesi'nin yanındaydı.[7] Burası aynı zamanda büyük bir kapandı; şehre deniz yoluyla gelen mallar burada indirilir ve şehir esnafına dağıtılırdı. Dolayısıyla Çardak nâibinin narhın tespitinde rol alması ve içinde Üsküdar'ın da olduğu üç beldeye belirlenen fiyatları bildirmesi anlamsız değildir.

Narh kayıtlarının yer aldığı 12 defterden toplam 110 çeşit mal belirlenmiştir. Bazı malların türleri de dikkate alındığında sayı 330'u aşmaktadır. Listelerdeki malların çoğu gıda maddelerinden oluşmaktadır. Mum, keten, pamuk ve yakacak çeşitleri gibi diğer malların sayısı ise oldukça sınırlıdır. Buna karşılık dokuma ürünleri, ayakkabı ve diğer zanâat ürünleriyle attârların sattığı metâlardan (şeker, kahve, biber, kalay, balmumu vs.) ya önemli bir kısmı ya da tamamı bulunmamaktadır. Bunun muhtemel nedenleri aşağıda tartışılacaktır.

Listelerdeki mallar esnaf kolları itibariyle değerlendirildiğinde; ekinci, ekmekçi, bakkal, kasap, helvacı, balıkçı, oduncu, sabuncu ve yemişçi esnafına ait malların neredeyse tamamının narha konu edildiği görülüyor. Öte yandan aşçı ve ketenci esnafının bazı ürünlerine narh verilirken bakırcı, haffâf, postalcı, kazzâz, abacı, kumaşçı, takyeci, bezzâz, bogasıcı, attâr, çukacı, hayyât, debbâğ, mutaf, keçeci-külâhçı, semerci, nakkaş, keresteci, çömlekçi, demirci, arakıyyeci ve hasırcı gibi esnaf gruplarının hiçbir metâı bu listelerde yer almamıştır.

Narh listelerinin yukarıda belirtildiği gibi, sınırlı bir esnaf grubunun mallarına inhisâr etmesi, narh sistemiyle ilgili bazı soruları gündeme getirmektedir. Konuyla ilgili en temel soru, tashihlerin yapılmadığı dönemlerde narh listelerinin neye göre hazırlandığı ve listelere giren veya dışında kalan malların tercihinde ne tür bir yaklaşımın hâkim olduğudur. Diğer bir soru, eğer piyasada yer alan bütün mallara narh verilmiyorsa narha konu olmayan malların fiyatları nasıl oluşmaktadır, bu oluşum sürecinde kriterler mevcut mudur? Son soru da şudur: Devlet, temel veya ikinci derecede gıda maddeleriyle ilgili narh belirlemesi yaparken, bu politikasını sözgelimi insanların temel ihtiyaçlarından olan giyecek maddelerine neden teşmil etmemiştir?

Osmanlıda bir seyyar satıcı (Atatürk Kitaplığı, Kartpostallar, nr. 002273)

Tashih dönemleri haricinde, piyasada bulunan malların yalnızca bir kısmına narh verildiği anlaşılmaktadır. Gerek narh listlerindeki mal sayısının azlığı gerekse bazı belgelerdeki ipuçları,[8] bu istihrâca temel oluşturmaktadır. Fiyatları kadı sicillerinde bulunan malların büyük kısmı gıda maddesi, diğerleri ise o zaman için önemli sayılabilecek metâlardı. Bununla birlikte listelere alınmayan fakat alınanlarla kıyaslandığında önem derecesi pek de düşük olmayan mallar da vardı. Bu nedenle narh verilecek malların belirlenmesinde tam olarak nasıl bir yaklaşımın benimsendiği kestirilememektedir.

Diğer taraftan narh kayıtlarının bazı mallarla sınırlı olmasının bir sebebi, mevsimlik olmayan narh tespitinin olağanüstü hallere münhasır bir uygulama olması olabilir. Fakat incelenen dönem, uzun savaşların ve sosyo-ekonomik sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. Dolayısıyla bu sebep, sorunun yegâne sebebi olamaz. Öte yandan, Üsküdar'a ait mahkeme kayıtlarının bir kısmı günümüze ulaşmamış ve bu nedenle elimizdeki listelerde bulunmayan birkaç malın kaydını görememiş olabiliriz. Ama her şeye rağmen mevcut listelerde kahve, şeker ve bazı baharatların isimlerinin yer alması gerekirdi.[9] Hatta devlet, sefer zamanlarında ordunun ihtiyaç duyduğu mutaf esnafına (kıldan mamul ürenleri yapan ve satan esnaf grubu) ait malların fiyatlarını sabitlemeyi bir zaruret olarak gördüğü için[10] bu malların en azından bir kısmının kaydının bulunması lâzımdı. Devletin talebiyle İstanbul kadılığı tarafından çıkarılan ve 1693-1697 tarihleri arasına ait fiyatları içeren narh listesindeki bir kayıt, sorunun neden kaynaklandığına kısmen cevap vermektedir. İlgili narh listesinin oluşturulma nedeni belirtilirken geçen, *"Mahmiyye-i İstanbul'da*

Meyve satıcıları (Atatürk Kitaplığı, Kartpostallar, nr. 002126)

mâ-tekaddemden narh virilegelüp es'âr defterlerinde kaydı olanlar defterlerden ih - râc ve sûreti Rikâb-ı hümâyûna irsâl olundukdan sonra..."[11] ibâresinden, narh verilen bazı malların kadı sicillerine kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Bu tür malların fiyatları ilgili esnaf kollarının yöneticilerinden sorulduğuna göre,[12] bunlar büyük ihtimalle lonca yönetiminin tuttuğu defterlerde kayıtlıydı. Dolayısıyla narha konu olan malların sicillerde yer alanlarla sınırlı olmadığı vurgulanmalıdır.

Narha konu olmayan malların fiyatlarının nasıl belirlendiği, bir müdahalenin bulunup bulunmadığı da çok net değildir. Çeşitli vesilelerle gördüğüm belgelerdeki ipuçları ve sistemi anlamaya dönük okumalar sonucunda oluşan kanaatime göre, Osmanlılar XVI. yüzyılda var olduğunu bildiğimiz, fiyatlara aşırı müdahale etme alışkanlıklarını XVII. yüzyılda terkettiler. Dolayısıyla incelediğimiz dönemde narh sistemi dışında kalan malların fiyatları piyasa tarafından belirlendi. Fakat bu dönemde devletin piyasaya yönelik müdahalesi sona ermedi, devlet, fiyat oluşumuna tesir eden piyasa şartlarını etkilemeyi sürdürdü. Bu çerçevede devletin üzerinde hassasiyetle üzerinde durduğu konu, arzın geniş tutulmasıydı. Zira piyasadaki mal arzı ne kadar geniş olursa fiyatlar da o kadar düşük oluşur. Devlet bu şekilde, narhla gerçekleştirmeyi hedeflediği amacına sözü edilen müdahalelerle ulaşmış oluyordu. Çünkü narhın da temel esprisi fiyatların düşük tutularak tüketicinin zarar görmesini engellemekti.

Devletin narh sistemi içine aldığı malları belirlerken kullandığı ölçütlerin tamamı net olarak belirlenemediği gibi bazı temel malları neden sistemin dışında tut-

Seyyar berberler (Atatürk Kitaplığı, Kartpostallar, nr. 002030)

tuğu da anlaşılamamaktadır. Gerek cevaplamaya çalıştığımız gerekse cevaplanamayan bütün bu sorular, narh kurumu hakkında yeni araştırmalar ve yeni değerlendirmeler yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

İncelenen döneme ait narh listelerindeki malların cinslerinde,* tashih dönemlerindekilerle karşılaştırıldığında gözle görülür bir artış tespit edilmektedir. Cinslerin önemli bir kısmı malların menşeine işaret etmektedir: *Mısır şehriyesi, İzmir sabunu, Limni tulum peyniri, Edincik zeytini, Midilli inciri, Kili pastırması* gibi. Diğer bir kısım ise, menşeiyle ilgili olmayan bir isim veya sıfata sahiptir; *susamlı halka, Arap ekmeği, camus kaymağı, çayır peyniri, yerli hıyarı, aşlama vişne, dalbastı kirazı* örneklerinde olduğu gibi. XVII. yüzyılın ikinci yarısında mal cinslerinin bu kadar artması, iki soruyu akla getirmektedir:

1. Acaba bu türler, daha önce bu piyasada mevcut olduğu halde, dönemin listelerinde yalnızca malın ismiyle mi yer aldılar?

2. Yukarıdaki sorunun cevabı olumsuzsa, özellikle gıda maddelerinin cinslerinde neden bu kadar yüksek artış kaydedilmiştir?

Birinci sorunun cevabını tashih dönemlerinde tutulan kayıtlardan çıkartabiliyoruz. Çünkü bu listelerde bazı malların türleri de kaydedilmiştir. Meselâ 1640 tarihli defterde kestane, keten, erik, incir, peynir vd. mallar türleriyle birlikte verilmiştir.[13] Aynı durum 1600 tarihli narh kayıtları için de geçerlidir.[14] Dolayısıyla

* Burada malın cinsinden kastedilen mal çeşidi değil, bir malın türüdür. Meselâ siyah üzüm, beğlerce üzümü, razakı üzümü gibi cinsler bir meyve olan üzümün cinsleridir.

Bir grup Osmanlı seyyar satıcıları (Atatürk Kitaplığı, Kartpostallar, nr. 001112)

İstanbul ve Üsküdar listelerinde ilk defa XVII. yüzyılın ikinci yarısında görülen mal türlerinin en azından 1640'a kadar bu piyasalarda bulunmadığı rahatlıkla söylenebilir. Diğer taraftan incelenen dönemin ilk yıllarına ait defterlerdeki cinslerin tıpkı tashih dönemlerindekiler gibi sınırlı olduğu, cins artışının yüzyılın sonlarına doğru ivme kazandığı belirtilmelidir.

Malların türlerindeki artışın birçok nedeni olabilir. Kanaatimce, bu gelişme Osmanlı ekonomisindeki değişme ile yakından alakalıydı. Bilindiği gibi XVII. yüzyıl, para ekonomisinin yaygınlaştığı ve paranın tedavül hızının arttığı bir dönemdir. Bu durum, kent ve kır arasında ticarî bağlar kurarken şehirlerarası ticareti de güçlendiriyordu. Mal cinslerindeki artışın en önemli sebebi buysa, elimizdeki listelerde, üretildiği yere atfen isim alan mallardan hareketle hatırı sayılır bir iç ticarî hareketliliğin yaşandığını ve bu canlanmanın yüzyılın sonlarına doğru doruğa ulaştığını iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Narh listelerindeki fiyatlara topluca bakıldığında şunlar söylenebilir: Neredeyse bütün mallar için dikkat çeken bir durum, fiyatların özellikle yüzyılın son çeyreğinde ciddî bir artış göstermesidir. Mevcut narh listelerine göre, fiyatlar özellikle 1677'den itibaren hatırı sayılır bir oranda artmış, bu düzeyini yüzyılın sonuna kadar korumuş, Karlofça Antlaşması'ndan sonra ise eski düzeyine inmiştir. Üsküdar özelindeki verilere dayanan bu tespitler, Pamuk'un rakamlarıyla da uyuşmaktadır.[15] Osmanlı-Avusturya savaşlarının (1683-1699) bu gelişmedeki rolü yadsınamaz.

Yukarıda sözü edilen fiyat artışları, uzun dönemli eğilimleri yansıtmaktadır. Üsküdar narh listelerinden fiyatlarla ilgili önemli bir sonuç daha elde edilmektedir:

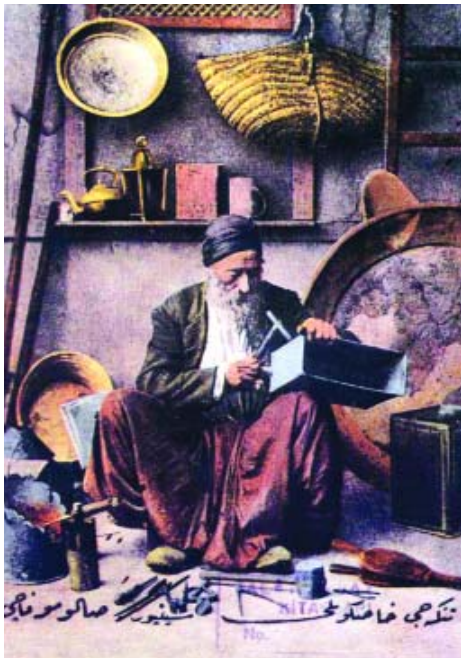

Bakırcı esnafı

Fiyatlardaki kısa dönemli en büyük artışlar, 1690-1691 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu artışta savaşla ilgili herhangi bir olağandışı gelişmenin pay sahibi olduğu söylenemez. Çünkü devam eden savaş halinin daha kritik dönemleri 1683 ve sonrasında yaşanmıştı. Bu durumun asıl sebebi, aynı dönemde gerçekleştirilen geniş çaplı bir para operasyonu yani bakır mangır uygulaması olabilir.[16] Devlet, 1689-1691 yılları arasında herbiri bir akçeye tekabül eden 600 milyon bakır mangır bastı ve piyasaya dağıttı. Bakır mangırlar piyasadaki ihtiyacın üzerine çıkınca hem ekonomik hem de sosyal çalkantılara sebep oldu. Devletin, ödemelerin bakır mangırlarla yapılması konusundaki ısrarı, birçok üreticinin ve tüccarın piyasaya yönelik mal akışını durdurmasına neden oldu. Bu şekilde yaşanan arz daralması, doğal olarak fiyatların artması sonucunu doğurdu.

Sonuç olarak, Osmanlılardaki narh uygulaması, birçok açıklanamayan durumu içinde barındırmaktadır. Konjonktürleri dikkate almadan, genel ve klâsik yaklaşımlarla bu sorunları çözmek pek mümkün gözükmemektedir. Osmanlıların ekonomik anlayışlarındaki pragmatizm, araştırılan dönemin ruhunu kavramayı ve problemlere döneme ait verileri kullanarak cevap bulmayı gerekli kılıyor. Bu bağlamda, sözgelimi XVI. veya XIX. yüzyılın verileriyle XVII. yüzyılı açıklama gayreti çoğu zaman beyhûde bir çabadan öteye geçmeyecektir.

Tablo: Narh Listelerinde Geçen Malların Çeşit ve Cins Sayısı

Grubun Adı	**Mal Sayısı**	**Mal + Cins Sayısı**
Tahıllar	6	11
Unlular	13	56
Meyveler	29	126
Sebze ve Yeşillikler	19	33
Süt Ürünleri	5	47
Mamul Gıdalar	15	27
Hayvan Yemi vs.	12	19
Yağ, mum vs.	11	17
Toplam	110	336

EKLER: Narh Kayıtlarında Yer Alan Mallar ve Fiyatları (1642-1708)

Not: Tablolardaki bazı rakamların yanında bulunan işaretlerin anlamları aşağıda belirtilmiştir.

sa: Sağ akça

p: Pâre

ça: Çürük akça

EK 1:
TAHILLAR

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642[17]	III-IV 1643[18]	11.II. 1654[19]	III-V. 1654[20]	1.VI. 1654[21]	1.X. 1654[22]	18-28. I.1655[23]	III. 1677[24]	14.VIII .1677[25]	VIII.1679 -I.1680[26]	
Tekfurdağı'ndan gelen devedişi buğdayı	Kile											
Pirinç	Kile		48-50; 52-54	46								
Mercimek	Kile							60	80-85			
Nohut	Kile			60				60	90-100		80-100	
Nohud-ı kebîr	Kile											
Kaba nohut	Kıyye											
Ufak nohut	Kıyye											
Bakla	Kile							52				
Bakla-i kebîr/Bakla-i sultanî	Kıyye				0,75-1							
İstanbul şehriyesi	Kıyye											
Mısır şehriyesi	Kıyye											

	II-III. 1680[27]	III-VI 1680[28]	VII-IX 1680[29]	X. 1690[30]	VI. 1691[31]	XII.1695 -II.1696[32]	2. VI. 1696[33]	30. IV. 1703[34]	I.1707-VII. 1707[35]	23.III-25.VII. 1708[36]
		100; 90								
	160[37]			108	118-120					
				142-160						
									5-6	5-6
										3-4
		40							60-80	40
									3-4	
		6				5-6				
		8								

EK 2:
UN VE UNLULAR

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677
Hassu'l-has baklavalık ince un	Kıyye								
Has un	Kile			100				100	140
Simit unu	Kile			80				80	120
Harcî un	Kile							70	
İmâret unu	Kile			60					
Kaba un	Kıyye								
Edincik unu	Kıyye								
Ekmek	Dirhem						1/150	1/150	1/110
Nân-ı azîz-i hassü'l-has	Dirhem								
Somun	Dirhem								
Çörek(çi) ekmeği	Dirhem								
Harcî ekmek	Dirhem								
Has ekmek	Dirhem								
Arap ekmek	Dirhem								
Çakıl ekmeği	Dirhem				1/140				
Şam pidesi	Dirhem								
Kaba çörek	Dirhem			1/80	1/80			1/80	1/55
Yağlı çörek	Dirhem			1/50				1/50	1/40
Susamlı çörek	Dirhem								
Yarma çörek	Dirhem								
Hurde halka	Dirhem			1/40				1/40	

14.VIII.1677	VIII.1679-I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695-II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707-VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
			6	6		9					
			120	100		180	100[aa]; 80			80; 80; 100; 100; 80; 80	80; 70; 60; 65
			100; 80			160; 160	80				
			70; 70							60; 60; 60; 60	60; 50; 40; 45
			4				40				
			?				80				
1/120	1/110		1/120; 1/130; 1/140							1/120; 1/120; 1/110; 1/100; 1/120; 1/125	1/125
											1/140; 1/160; 1/150
										1/120; 1/125	1/125; 1/140; 1/160; 1/150
										1/120; 1/120	
					1/80	1/80					
					1/70	1/70					
						1/55					
						1/40	1/35			1/120; 1/120; 1/120; 1/125	1/125; 1/140; 1/160; 1/150
			1/60; 1/65			1/40	1/50			1/60; 1/60; 1/65; 1/62	1/62; 1/70; 1/80; 1/75
			1/40; 1/45			1/25	1/35			1/40; 1/40; 1/36; 1/36; 1/45; 1/42	1/46; 1/52; 1/50
							1/55				
											1/46; 1/55; 1/50
						1/20;				1/30;	1/32;

EK 2:
UN VE UNLULAR (devamı)

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677
Hurde halka	Dirhem								
Hurde yağlı halka	Dirhem								
Simit halkası	Dirhem							1/60	
Şam halkası	Dirhem								
Harcî halka	Dirhem								
Simit	Dirhem								
Susamlı halka	Dirhem								
Şam Halkası	Dirhem								
Gevrek	Dirhem								
Halka gevrek	Dirhem								
Kâk gevrek	Dirhem								
Yarma gevrek	Dirhem								
Arap gevreği	Dirhem			1/40				1/45	
Yarma Arap ka'kı	Dirhem								
Halka kuru ka'kı	Dirhem								
.... (?) halka ka'kı	Dirhem								
Gözleme	Dirhem			1/40					
Lokma	Dirhem		1/55						
Lokma-i sâfî	Dirhem			1/35					
Ağdalı lokma	Dirhem			1/30					
Yağlı lokma	Dirhem								
Tâbe lokması	Dirhem								
Hurde lokma	Dirhem								
Börek	Dirhem				1/35				
Etli börek	Dirhem			1/35				1/35	
Şam böreği	Dirhem								
Kâhî börek	Dirhem								
Tabla(gâhî) börek(i)	Dirhem								
Hurda kâhî	Dirhem							1/40	
Tabla kâhisi	Dirhem			1/35				1/45	
.... (?) katmer kâhî	Dirhem			1/45					
Birerlik (?) kâhî	Dirhem								
Kâhî	Dirhem								
Börekli kâhî	Dirhem								
Poğaça	Dirhem								
Yağlı poğaça	Dirhem								

14.VIII.1677	VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695-II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707-VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
						1/17				1/30; 1/25; 1/25; 1/34; 1/32	1/42; 1/38
			1/30								
			1/60				1/60			1/60; 1/60; 1/65; 1/62	1/62; 1/70; 1/80; 1/75
										1/60; ?	1/70; 1/80; 1/75; 1/75
											1/35
			1/65			1/40				1/55; 1/55	
			1/45								
										1/60; 1/65	
										1/25	
							1/25			1/30	1/35; 1/42; 1/38
						1/20; 1/17					
							1/35			1/40; 1/40; 1/34; 1/42	
			1/40								
			1/30								
			1/40								
			1/30; 1/35			1/20; 1/17	1/25			1/30; 1/30; 1/25; 1/25; 1/32	1/35; 1/42; 1/38: 1/38
						1/20				1/30; 1/30; 1/34; 1/32	1/42; 1/38
			1/40								
			1/25; 1/35				1/25				
			1/33							1/30	
							1/32			1/30; 1/32	1/35; 1/40: 1/38
							1/25				
			1/30			1/17					
			1/35				1/25				
			1/40; 1/45			1/20	1/33			1/30; 1/30; 1/25; 1/25; 1/37; 1/32	1/35; 1/45; 1/38
										1/30; 1/34; 1/25; 1/25; 1/34; 1/32	1/35; 1/42; 1/38
										1/30; 1/30; 1/34	1/35; 1/42; 1/38
										1/30; 1/30; 1/34; 1/32	
			1/30; 1/35							1/30; 1/34; 1/34; 1/32	1/32
						1/20; 1/17	1/25				
											1/35; 1/42; 1/38
							1/50			1/60; 1/60; 1/65;	1/62; 1/70; 1/80;
										1/63	1/75

EK 3:
ET, BALIK VE ETTEN MAMÜL ÜRÜNLER

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III. 1677	14.VIII. 1677
Et (koyun eti)	Kıyye						8	10		
Kuzu eti	Kıyye		12							12
Sığır eti	Kıyye									
Kuzu başı	Adet									
Kuzu ciğeri	Adet									
Koyun kuyruğu	Kıyye									
Tavuk	Adet									
Piliç	Adet									
Morina balığı	Kıyye									
Kılıç balığı	Kıyye									
Kalkan balığı	Kıyye									
Kebap	Dirhem			1/20			1/20	1/20		
Köfte kebap	Dirhem			1/5-6			1/20			
Lahana dolması	Adet			1/10						
Kili pastırması	Kıyye			7-8				7-8	10-12	
Yerli pastırması	Kıyye								14-16	
Yerli sucuk	Kıyye								16	

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII. 1695-II.1696	2. VI. 1696	30.IV. 1703	I.1707-VII 1707	23.III-25.VII. 1708
				24	22		5[p]			12
		12 16;			20			5[p]	15	5[p]; 12
		14					2,5			6
2								1[p]	1[p]	1[p]; 2-3
2		2						1[p]	1[p]	1[p]; 2-3
		2			26					
		14								
		8								
		8								
		12			24					
10-12	12-14					12-14			7-9	

EK 4:
SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII.1 677
Süt	Kıyye		2		2			3	2	
Hâlis süt	Kıyye									
Mahlût süt	Kıyye									
Peynir (kaba)	Kıyye									
Kaşkaval peyniri	Kıyye				12-14		14	18		20-22
Taze kaşkaval	Kıyye									
Tekfurdağı kaşkavalı	Kıyye									
Eflâk kaşkavalı	Kıyye									
Çorlu kaşkavalı	KIyye									
Tulum peyniri	Kıyye				10, 12		12	12	12-14	
Taze tulum peyniri	Kıyye		10							
Limni tulum peyniri	Kıyye								14-16	
Dil peyniri	Kıyye		12-14							
Taze dil peyniri	Kıyye									
Dil peynirinden ezme kaba peynir	Kıyye				8			3-4		

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695- II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707- VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
2		2			4					
					2			4-5ça	4-5	5
								2-3ça	1-2	
									10-12	12-14; 12-14; 8-10
				40-44	24-26; 24-26; 28-30					
		20-22							16-18	
		18-20, 20-22								
		16-18; 14-16	18[39]						14-16	12-14
									18-20; 18-20; ?	18-20
		10-12; 12-14	12-14	24-26	18; 20-22; 18-20				12-14; 12-14	
12-14		14-16							10-12	12-14; 12-14; 10-12
		14-16, 16-18			24-26			18-20sa	16-18; 18-20	20-22
		20-22								
	11									

EK 4:
SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ (devamı)

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII.1677
Midilli peyniri	Kıyye		12-14		12				16-18; 14-16;	
Anabolu peyniri	Kıyye	8-9								
Lor peyniri	Kıyye								18-20; 16-18;	20-22
Kaba lor peyniri	Kıyye									
Midilli loru	Kıyye									
Çayır peyniri	Kıyye								?	
Taze çayır peyniri	Kıyye									
Teleme peyniri	Kıyye									
Yoğurt	KIyye				3				3	
Çanak yoğurdu	Kıyye									
Eyüp yoğurdu[40]	Kıyye		3					3-4		
Kanlıca yoğurdu	Kıyye									
İstanbul yoğurdu	Kıyye									
Hisar yoğurdu	Kıyye									
Torba yoğurdu	Kıyye				4			5	3-4	
Süzülmüş torba yoğurdu	Kıyye		4					3		
Fıçı yoğurdu	Kıyye		3		?					
Kepçe tutmaz yoğurdu	Kıyye		2-3							
Kaymak	Kıyye		14		16					
Eyüp kaymağı	Kıyye									
Üsküdar kaymağı	Kıyye									
Üsküdar'ın tereşe kaymağı	Kıyye									
Camus kaymağı	Kıyye									
Çavuş kaymağı	Kıyye									
Koyun kaymağı	Kıyye									
Yağ	Kıyye							22		
Sâdeyağ	Kıyye								34-36	36
Tereyağı	Kıyye									
Sığır yağı	Kıyye									
Koyun yağı	Kıyye									
Sade ergin yağ, süzülmüş, tortusuz	Kıyye Kıyye									
Süzülmüş hâlis sâdeyağ	Kıyye									
Tulumdan süzülmüş hâlis Kefe yağı	Kıyye Kıyye									
Hâlis süzülmüş desti yağı	Kıyye Kıyye									
Cılgı yağ	Kıyye									

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695-II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707-VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
16-18		16-18						14-16ça		
18-20					22-24			16-18sa	18-20	14-16; 14-16; 10-12
									16-18	
		18-20; 14-16								
8-10					12-14					10-12; 10-12
		8-10								
7-8									7	
		3							1p	
3					3			3ça	3	3; 1p
		6			6-7			4-5ça		5-6
								3ça	3	3
6-7										
3-4		4			6-7			4-5sa	6-7; 6-7	5-6
		2								
2										
16		20								
					40			20sa		
								20sa	20	20
										20
									28-30	28-30; 28-30
								40ça		
					20					
30-32				48-52					28	28-30
										30
11										
13										
		36-38								
			40-42							
			38							
			39							
14-16			34						22-24	24-26

EK 5:
MEYVELER

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII. 1677
Zeytin	Kıyye			3-4				3-4		
Karamürsel zeytini	Kıyye								5-6	
Tirilye zeytini	Kıyye									
Edincik zeytini	Kıyye									
Ceviz	Adet							1/50		
İğde	Kıyye							3		
Badem	Kıyye							24	22-24	
Çağla	Kıyye									
Kavun	Kıyye						1 (?)			1
Karpuz	Kıyye						1,5			1,5
Nar	Kıyye							5		
İzmir narı	Kıyye			4-5					5-6	
Gemlik narı	Kıyye						2			
Koruk	Kıyye									
Nazilli ve İzmir'in lob inciri	Kıyye			5-6						
Taze lob inciri	Kıyye									
Sarı Nazilli inciri	Kıyye							5-6		
Sarı incir (Sarıca incir)	Kıyye							4-5		
Midilli inciri	Kıyye							3-4		
Menemen inciri	Kıyye									
Taze çiçek inciri	Kıyye									
Taze hurde inciri	Kıyye									
Dizme taze incir	Kıyye									
Kayısı	Kıyye									
Taze kayısı	Kıyye									
Larende kayısısı	Kıyye							20-22	20-22	
Üzüm	Kıyye									2
Taze üzüm	Kıyye									
Turfanda taze üzüm	Kıyye									
Beğlerce üzümü	Kıyye Kıyye			4-5				4-5	5-6	
Çöplü kızıl üzüm	Kıyye							5-6	6-7	
Çöplü .... (?) razakı	Kıyye			5-6						
Çöplü razakı	Kıyye									
Çöpsüz razakı	Kıyye									
.... (?) kızıl üzüm	Kıyye								7-8	
Şahlar .... (?) kızıl	Kıyye			7-8						
Razakı	Kıyye									
Razakı kızıl üzüm	Kıyye									
Kutu razakı	Kıyye									
Siyah tabla üzümü	Kıyye	4-5								
İzmirsiyahı	Kıyye									
Baş İzmir siyahı	Kıyye									
Kızlar siyahı	Kıyye									
Edremit siyahı	Kıyye									
Siyah üzüm	Kıyye							4-5		
Küp üzümü	Kıyye							7-8		
Parmak üzümü	Kıyye									
Kiraz	Kıyye				4	3			5-6	

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695-II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707-VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
3-4	6-7				4-5				3-4	
									4-5	
									4-5	
									28-30	
		4								
1		0,5-0,75	0,75-1						1,5-2	1,5-2
1/1,5		0,75-1	1-1,25						0,75-1	0,75-1
			3-4							
						5-6			4-5	
									3-4	
		2-3							3-4	
6-7					10-12				5-6; 7-8	5-6
3-4			3-4	5-6						
5-6									5-6	
		5-6, 3-4								
			2-3							
2-3										
									10-12	
		6			11					
									1,5-2	
2			3-4; 2-3; 2						2-3; 3-4	3-4
		5-6								
					10-12				5-6; 5-6	6-7
7-8									6-7	6-7
10-12										
					14-16					
									12-14; 10-12	10-12
6-7										6-7
									6-7	
					10-12					
5-6									4-5	
3			2-3						2-3	
		3-4								5-6; 4-5

EK 5:
MEYVELER (devamı)

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII. 1677
Turfanda kiraz	Kıyye									
Kara kiraz	Kıyye		3-4							
Beyaz kiraz	Kıyye									
Hisar kirazı	Kıyye									
Bursa kirazı	Kıyye									
Dalbastı kirazı	Kıyye		4-5		6					
Dergânî kiraz	Kıyye									
Vişne	Kıyye									
Katırlı vişnesi	Kıyye									
Aşlama vişne	Kıyye									
Kara vişne	Kıyye									
Elma	Kıyye	2-3	3-4				4			
Mayıs elması	Kıyye				4					
Misk elması (Miskî elma)	Kıyye								5-6	
Orak elması	Kıyye									
Ferik elması	Kıyye									
Sinop elması	Kıyye									
Armut	Kıyye	4-5			8		3			2-3
Beğ armudu	Kıyye								10-12	
Dalkıran armudu	Kıyye			3-4						
Şeker armudu	Kıyye									
Burunsuz armudu	Kıyye									
Göksulu armudu	Kıyye									
Menendî armudu	Kıyye									
Bozdoğan armudu	Kıyye									
Gelincik armudu	Kıyye									
İnesi armudu	Kıyye									
Alacainesi armudu	Kıyye									
Akinesi armudu	Kıyye									
Ada ekini (?) armudu	Kıyye									
Dikenlice armudu	Kıyye									
Çine/Çenber armudu	Kıyye									
Göbel armudu	Kıyye									
Armut kurusu	Kıyye							4-5		
Ahlat	Kıyye									
Ayva	Kıyye									
....(?) ayvası	Kıyye									
Ufak ayva	Kıyye									
Erik	Kıyye				2, 3	2				
Can eriği	Kıyye				?					
Kaysı eriği	Kıyye									
Bardak eriği	Kıyye									
Mâverdî eriği	Kıyye									
Aş eriği	Kıyye									
Amasya eriği	Kıyye									

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695-II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707-VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
		6-8								
		3			2-3; 3-4; 2-3				2-3	3-4
										3-4
					7-8; 7-8; 5-6				3-4	
									3-4	
		4			3-4; 5-6				5-6; 3-4	5-6
										3-4
										4-5
		5-6; 4-5							?	5-6
					5-6					
		3-4; 2-3			4-5					
	4-5* 3-4** 2-3***									
		3-4; 2-3			3-4					
									3-4	
							2-3		2-3; 2-3	
									3-4	
									2-3	
		5-6			12					7-8
									4-9	
		5-6								
		2-3							2-3	
		3-4								
		3-4								
		3-4								4-5
		3-4								
					5-6					
									4-5; 3-4	
									?; 4-5	
		6-8; 3-4								
									5-6	
									2-3	
									3	
									2-3	
			3-4							
				5-6						
				3-4						
		4								4-5
										3-4
		5-6, 3-4								
		2-3								
		3								2-3; ?
10-12									3-4	

EK 5:
MEYVELER (devamı)

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII. 1677
Boyalı eriği	Kıyye									
Bursa eriği	Kıyye									
Karnı yarık eriği	Kıyye									
Şeftali	Kıyye									3-4
Yarma şeftali	Kıyye									
Âb (?) şeftalisi	Kıyye									
Zerdali	Kıyye				6					
Kızılcık	Kıyye									1-2
Aşlama kızılcık	Kıyye									
Hurde kızılcık	Kıyye									
Muşmula	Kıyye									
Unnâb (Hünnap)	Kıyye							6		
Keçiboynuzu	Kıyye							3		
Limon	Adet			1/3-4					4-5	
Sakız limonu	Adet									
İstanköy limonu	Adet									
Turunç	Kıyye								6-7	
Ekşi turunç	Kıyye									
Tatlı turunç	Kıyye									
Ak dut	Kıyye Adet				4					
Ekşi kara dut	Kıyye Dirhem									
Fıstık	Kıyye			10-12				10		
Taze fındık	Kıyye									
Kuru fındık	Kıyye			4-5				5-6	5-6	
Kuyu (?) fındığı	Kıyye									
Fındık içi	Kıyye									
Bursa kestanesi	Kıyye							6	5-6	
Ufak (hurde) kestane	Kıyye							3		
Baş kestane	Kıyye									
Karadeniz kestanesi	Kıyye								4-5	
Kuru kestane	Kıyye									
Akbaba kestanesi	Kıyye								2-3	

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695-II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707-VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
					5-6				2-3	
									3	
									2-3	
3-4			2-3							
			2-4							
			5-6						5-6; 3-4	
		4-5			5-6		5-6ça			
		5-6								
		3-4							1-2	
									3-4	
									2-3	
										1p/10
	1/2-3								1p/7-8	
									1p/8-9	
										1p/10
	1/5-6									
	1/4-5									
		3			3	1/15-21				2
		6; 6			6	1			1/200-300	
		5-6, 3-4			7-8; 5-6					
5-6; 6-7		6-7							5-6; 6-7	
					7-8; 7-8				6-7	
14-16										
4-5				7-8					4-5	4-5
				5-6						
										2-3
4-5		3-4			4-5				2-3	
					5-6					

EK 6:
SEBZE VE YEŞİLLİKLER

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655 1/300	III.1677	14.VIII.1 677
Soğan	Dirhem				1/200 , 1/300-400					
Dizi soğan	Kıyye								2-3	
Taze soğan	Dirhem		1/150 1/220						1/100-150; 1/300-400	
Kaba soğan	Dirhem									
Nane	Kıyye									
Hıyar	Adet				1/2					
Topaç (?) hıyar	Adet				1/3					
Yerli hıyarı	Adet				1/2					
Anadolu hıyarı	Adet				1					
Marul	Adet								1/30-40	
Salata kökü	Adet									
Taze bakla	Kıyye								3-4	
Patlıcan	Adet						1/6-8			1/4
Pırasa	Dirhem								1/200-300	
Ispanak	Dirhem		1/500 1/400					1/400	1/400-500	1/2
Ispanak (Bostanî)	Dirhem									
Ispanak (Ehl-i sûk)	Dirhem									
Pancar	Kıyye				1-1,5					

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695- II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707- VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
			1/300-400							
				2-3					2; 4	
1/150-200, 200-300	1/100-120	1/150-200; 1/300-400; 1/400-500			1/200-300					
									1/400-500; 1/400; 1/200	
									3-4	
		1/1; 1/2							1/2-3	?
		1/2; 1/3			1				_; 1/2	
		1/3; 1/4-5			1/1; _-3				1/3-4; _-5	
	1/4-5 (demet)									
					20-24				1/25-30; 1/25-30	
2-3		3; 4							1-1,25; 1-1,25	
1/6-8		1/2-3, 1/4-5	1/6						1/3-4; _-5	
1/200-300						1/200-300				
1/500-600; 1/300-400	1/400-500	1/500-600				1/300-400			1/300-400; 1/400	
		0,75-1; 1-1,25; 1,25-1,5			0,5-0,75		1/500-600		1/400-500; 1/400-500	1/400-500

EK 6:
SEBZE VE YEŞİLLİKLER (devamı)

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655 1/300	III.1677	14.VIII.1 677
Kabak	Kıyye Dirhem				3					1/2
Taze kabak	Kıyye									
Dolma kabağı	Kıyye									
Lahana	Dirhem									
Yaprak	Kıyye								3-4	
Taze bağ yaprağı	Kıyye		6							
Asma yaprağı turşu (salamura)	Kıyye									
Sarımsak	Adet		1/120 1/180							
Taze sarımsak	Dirhem								1/80-100; 1/150-200	
Şalgam	Kıyye	1-1,25						1	1-1,25	
Havuç	Dirhem	1/450 1/500						1/400	1/300-400	
Siyah turp	Kıyye								1-1,25	
Beyaz turp	Kıyye Adet									
Böğrülce	Kile								80-85	
Lisân-ı sevr yaprağı	Kıyye									

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695- II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707- VII. 1707	23.III-25.VII. 1708
1/2		1/2-3 1/300-400	1/1,5						3-4 1/500	
		3								
					7-8; 3-4				1-1,25; 2-3; 0,5-0,75	
1/300-400; 1/400-500; 300-400		1/200-300				1/400-500			1/300-400; 1/400-500	
4-5, 3-4									1-1,25	
		8; 3						5-6ça	4-5; 1-1,25	3-4; 2-3
										4-5
		20-25					1/20-30		1/15-20; 1/20-25	
1/80-100, 200-300	1/80-100	1/100-130			1/150-200					
0,75-1						1			0,5	1/200-300
1/300-400										
					1/300-400				1; 1,25-1,5	0,5-0,75
					1/140-310				1/15-20; 1/15-20; 1/10-15	0,5-0,75
									4-5	
4									3-4	4-5

EK 7:
MAMUL GIDALAR

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII.1 677
Sirke	Kıyye									
Zeytinyağı	Kıyye		14-16				14-16	18	24-26; 22-24	24-26
Nişasta	Kıyye							8	8-10	
Leblebi	Kıyye							6		
Kuşüzümü	Kıyye								14-16	
Köfter	Kıyye			7-8				7-8	7-8	
Nardeng	Kıyye				4-5	4-5			5-6	
Desti nardengi	Kıyye									
Fıçı nardengi	Kıyye									
Lahana turşusu	Kıyye								1-2	
Hıyar turşusu	Adet									
Zülbiye helvası	Kıyye								22-24	
Sabuniye helvası	Kıyye									
Gaziler helvası	Kıyye									
Kozlu helva / Ceviz helvası	Kıyye								10-12	
Keten helvası	Kıyye									
Karadeniz'in ceviz helvası	Kıyye									
Tahin helvası	Kıyye									
Susam helvası	Kıyye									
Beyaz helva	Kıyye								20-22	
Pekmez	Kıyye								6-7	
Tahin	Kıyye								14-16	
Ada pestili	Kıyye									
Karadeniz pestili	Kıyye									
Tatlı maya	Dirhem									
Kadayıf	Kıyye								7	
Tatlı	Dirhem		1/10							
Tatlı şurup	Dirhem		1/170				1/140			

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695 -II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707- VII. 1707	23.III- 25.VII. 1708
		2			4					
20-22		18-20		31-36	30-32				18; 16-18	18-20; 24-26
		10; 7-8		18						
	8				14				10	
									10-12	
6-8										
		5-6			7-8					
		3-4			5-6					
		1/2								
					32					
					30					
						22				
									10-12	
					30					
14-16										
					28	22				
					28	22				
						22				
6-7									7-8	5-6
										5-6
						1/55				3-4
						6-7; 5				
					10				5	

EK 8:
YAĞ, MUM VE DİĞERLERİ

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII.1677
Beziryağı	Kıyye							14	14-16	
Şîr-i revgan (susam yağı)	Kıyye		14-16				18	18	14-16; 20-22	24-26
Kuyruk yağı	Kıyye									
İç yağı	Kıyye									
Koyun iç yağı	Kıyye									
Sığır iç yağı	Kıyye									
Mum	Deste Kıyye									
Yağmumu	Kıyye						22	22		
Balmumu	Kıyye							70		
Tuz (Nemek)	Kıyye									
Tuz-ı kebîr	Kıyye									
Eflâk tuzu	Kıyye							2		
Kefe tuzu	Kıyye							1		
Süzülmüş bal (Asel-i musaffâ)	Kıyye							16	14-16; 16-18	
Eflâk balı	Kıyye									
Yumurta	Adet							1/2-3		
Ağda	Kıyye							6		

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695 -II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707- VII. 1707	23.III- 25.VII. 1708
20						20-22				12-14
26-28				40	36; 40	26-28			22	20-22;22-24; 22-24; 22-24
16-18										
13										
									9,5	9; 9
										7; 7
									19-21	18-20
24-26; 26-28		24-26								18-20
		2							1,5-2	
									1,25-1,5	
16-18		16-18							12-14; 14-16	14-16
	16-18	14-16; 16-18		30-32	22-24					
		1/2-3			2/3	1p/6			1p/4-5; 1p/6; 1/8-10	

EK 9:
HAYVAN YEMLERİ, SABUN, KETEN VE YAKACAK ÇEŞİTLERİ

Cinsi	Olçü Birimi	14.IV. 1642	III-IV 1643	11.II. 1654	III-V. 1654	1.VI. 1654	1.X. 1654	18-28. I.1655	III.1677	14.VIII.1677
Arpa	Keyl							24		
Saman	Kantar						24			
Hancılarda saman	Kantar							32		
Kuru otluk	Dirhem									
Taze otluk	Kıyye									
Taze hasıl	Kıyye									
Feyyum keteni	Kıyye									
Nehâriye keteni	Kıyye									24
At nalı	Geyim									
Katır nalı	Geyim									
Yaprak kına	Kıyye									
Sabun	Kıyye								20-22	
Sabun-ı Urla	Kıyye						?	14		
Sabun-ı İzmir	Kıyye			13-14			14-16	16	24-26	
Sabun-ı Kuds-i Şerîf	Kıyye		16-18							
Sabun-ı Trablus	Kıyye		16-18	16-18			18			
Kömür	Dirhem							1/500		
Çıra	Kıyye									
Odun	Çeki									
Akhisar pembesi	Kıyye									
Atılmış pembe	Kıyye							40		

VIII.1679 - I.1680	II-III. 1680	III-VI 1680	VII-IX 1680	X. 1690	VI. 1691	XII.1695 -II.1696	2. VI. 1696	30. IV. 1703	I.1707- VII. 1707	23.III- 25.VII. 1708
		8[41]								
26-28										
		1/300			1/200-400				1/400-500	
								3ça		
								3ça		
						24-26				
						18				
						46				
						40				
						9-10				
				32-36	30-32; 30-32				19-21; 20-22	20-22
20-22	18-20					20-22			21-23; 18-20	
		1/500-600								
										10p
			56		30					
		50		120	84					

DİPNOTLAR

1 Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I (1967), 36-40; II (1967), 54-56; III (1967), 50-53.

2 Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX (İstanbul 1978), 1-85.

3 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

4 Mübahat S. Kütükoğlu, "1624 Sikke Tashîhinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *Tarih Dergisi*, XXXIV (İstanbul 1984), 123-182.

5 Meselâ bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 231-238; Arif Bilgin, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 17 (İstanbul 2005), s. 97-125.

6 Meselâ bk. İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi (ÜŞS), nr. 282, s. 96.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 142; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, I, 282-283; Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, İstanbul 1988, s. 16.

8 "...İstanbul'da pirinç ve yağ ve şeker ve has ve harcî hınta ve fodula ve revgan-ı zeyt ve sâir zahîre makúlesi ve kuru ve tâze meyve ve sâir garâr ve çuval ve sâir eşyâ ve şa'îr ve saman ve otluk ve hasıl ve has ve harcî nukul ve bi'l-cümle narh virilü gelen eşyânın es'ârı ihrâc ve arz u i'lâm olınmak lâzım gelmeğle imdi târîh-i mezbûrdan ile'l-ân her biri mevsimlerinde karâr-gerde olan es'ârı satmak üzre defter ve sağ-çürük işâret olınup..." (İMŞSA, İstanbul Mahkemesi, nr. 23, s. 3). 1696 yılına ait bu hükümdeki "bi'l-cümle narh virilügelen eşyânın es'ârı" ifâdesi bazı mallara narh verilmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

9 Bu malların kayıtları XVIII. yüzyılın sonlarına ait bir narh defterinde yer almaktadır (İMŞSA, İstanbul Mahkemesi, nr. 201).

10 "Sefer-i hümâyûn mühimmâtının ekseri tâife-i mezkûre (muytâbân) metâ'ına müte'allika olmağla bundan sonra bir müstakil fermân-ı şerîf ile tâife-i mezkûrenin metâ'ları kıymeti tahrîr ve ba'de'l-yevm düstûrü'l-amel olmak üzre defter olunsa beytü'l-mâl-ı müslimîne ve sefer-i hümâyûna me'mûr olan guzât-ı muvahhidîne nef'-i zâhir hâsıl olup gadr-i te'addîleri def' olmak mukarrerdir." (BOA, *D. BŞM*, nr. 744, s. 7).

11 BOA, *D. BŞM*, nr. 744, s. 2.

12 "...alup ve füruht idenlerden her vatin revâcı suâl ve tahrîr ve defter olunup..." (aynı yer).

13 Kütükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 92-97.

14 Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", s. 18-29.

15 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000, s. 118-121.

16 Bakır mangır uygulamasıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", ODTÜ Gelişme Dergisi (1978 Özel Sayısı), s. 19; Aynı yazar, "Bakır Para Üzerine Bir Enflasyon Denemesi (H. 1099-1103/1687-1691)", *Türk Nümizmatik Derneği Bülten*, 10 (1982), s. 7-40; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 170-171; *Anonim Osmanlı Tarihi* (1099-1116/1688-1704), haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 21.

17 ÜŞS, nr. 196, s. 217.

18 ÜŞS, nr. 196, s. 215.

19 ÜŞS, nr. 212, s. 90.

20 ÜŞS, nr. 213, s. 104.

21 ÜŞS, nr. 212, s. 90.

22 ÜŞS, nr. 213, s. 103.

23 ÜŞS, nr. 212, s. 96. Bu listede kurt yeniğinden dolayı çok sayıda malın ya ismi ya da miktarı okunamamıştır.

24 ÜŞS, nr. 277, s. 69, 70.

25 ÜŞS, nr. 277, s. 70.

26 ÜŞS, nr. 278, s. 142; ÜŞS, nr. 282, s. 96.

27 ÜŞS, nr. 282, s. 96.
28 ÜŞS, nr. 282, s. 91, 92, 94, 97.
29 ÜŞS, nr. 282, s. 91, 96.
30 ÜŞS, nr. 310, s. 96.
31 ÜŞS, nr. 310, s. 96-97.
32 ÜŞS, nr. 319, s. 66.
33 ÜŞS, nr. 319, s. 68.
34 ÜŞS, nr. 329, s. 90.
35 ÜŞS, nr. 334, s. 147.
36 ÜŞS, nr. 336, s. 69; ÜŞS, nr. 337, s. 86.
37 Defterde kıyyesi 8 akçe olarak belirtilmiştir. 20 kıyye 1 kile olduğuna göre, pirincin kilesinin 160 akçe etmesi gerekir. Fakat bu rakam oldukça yüksek bir rakamdır ve bu nedenle yanlış yazılma ihtimali vardır.
38 "Leben-i mâî" olarak geçmektedir.
39 Defterde "Eflâk'ın *kopmana* ta'bîr olunur a'lâ kaşkaval peyniri" şeklinde geçmektedir.
40 "Çanağı 1 vukıyye gelir."
41 Defterde hem bakkallarda hem de hanlardaki fiyatının aynı olduğuna işaret edilmiştir.

Osmanlı Üsküdar'ında Tütüncü Esnafı

DR. FEHMİ YILMAZ
Marmara Üniversitesi

Avrupalıların Amerika kıtasına ayak basmasıyla birlikte dünyaya yayılmaya başlayan tütün, 1492 yılından XVI. yüzyılın sonlarına kadar geçen bir yüzyıl kadar sürede, hemen hemen bütün dünyaya yayıldı. Bu yayılım, hem Avrupa, hem de Doğu ve Güney Asya üzerinden oldu. Bu yüzyılda başta liman kentleri olmak üzere iç bölgelerdeki önemli şehirlere yayılımını tamamlayan tütün, özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısında buralardan daha küçük nüfuslu merkezlere, yani taşraya ilerlemesini sürdürdü. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, dünyanın her tarafında kadınlı erkekli, büyüklü küçüklü her yaştan ve her sınıftan insanın kullandığı toplu tüketim maddesi haline geldi.[1]

Tütün bir taraftan her derde deva bir ilaç gibi tanıtılarak hızlı yayılım gösterirken, diğer taraftan da yayıldığı bölgelerde belirli bir süre sosyal-siyasî ve dinî tepkilerle karşılaştı.[2] Bu nedenle de siyasî ve dinî otoritelerce yasaklanmaya çalışıldı.[3] Fakat bu gayret büyük ve merkezî şehirler dışında, genel olarak kontrolün daha az olduğu taşrada uygulanamadı.[4] Aslında büyük merkezlerde de gizlice tüketimi devam etti. Üstelik yasaklama sebebiyle tütün fiyat ve kar marjının yükselmesi, bir taraftan klasik tarım çiftçisini gizlice tütün ekimine yönlendirirken, diğer taraftan da yine gizlice bu işle meşgul tüccar grubunun ortaya çıkmasını sağladı. Kısacası yasaklama, tütünün, hem tarımında hem de ticaretinde kaçakçılığı ortaya çıkarmıştı. Zamanla yöneticiler, yasakla başa çıkamayacağını anladıklarından, bu uygulamadan vazgeçti, serbest bırakıp vergilendirerek de bu maddeyi hazine gelirleri arasına soktu. Ve zamanla devletlerin hazine gelirlerinde tütün önemli bir paya sahip oldu.[5] Bu yeni dünya ürünü, çeşitli şekillerde yani çiğnenerek, rulo halinde sarılarak, öğütülmüş enfiye halinde burundan çekilerek ya da kıyılıp pipo, lüle, nargile gibi aletler yardımıyla tüketilmekteydi. Bu nedenle dünyaya yayılmaya başlamasıyla birlikte tütün, bu sektöre bağlı ham tütünü kıyarak mamul hale getirip tüketiciye sunan tütüncü esnafı ile pipo, lüle, nargile, çubuk üretimi yapan

yeni meslek gruplarının da doğmasına sebep oldu.[6] Kısacası XVIII. yüzyıl başlarında tarımı, ticareti, esnafı ve yan meslek dalları ile binlerce insanı istihdam edip, geçim kaynağı olan önemli bir sanayi sektörü haline geldi. Bu gelişim sürecinde, önemli ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı İmparatorluğundaki duruma bakıldığında ise, diğer bölgelerdekine paralel bir gelişmeye sahip olduğu görülür. Bu yeni madde, 1560'larda Osmanlı topraklarına Akdeniz'den girmiştir. Bu yıllarda girmiş olduğu, Osmanlı yöneticileri tarafından çeşitli ülkelere gönderilen diplomatik hediyeler arasında tütünün bulunmasından anlaşılmaktadır. Aynı zamanda girişinden 15-20 sene sonra da tarımına başlanmıştır ki, bu durum, Osmanlı topraklarının, Amerika kıtasından sonra tütünün ticarî amaçlı ekimine başlandığı ilk ülke olma özelliğine sahip olmasını da sağlamıştır. İlk defa 1583 yılında Muğla'nın Milas kazasında tütün ekimi yapılmış, üreticilerden bu yeni maddeden %10 oranında öşür vergisi alınmıştır. Tütün tarımının devamı ve yayılımı sadece Milas ve çevresiyle kalmamış 10-20 yıl farkla, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Rumeli'de Makedonya bölgesi ve Anadolu'da Halep ve çevresi tütün tarımının yapıldığı bölgeler olmuştur. Tütünün 1609-1646 yılları arasında tarımı, ticareti ve tüketimi yasaklanmasına rağmen devam etmiş, yukarıda da belitildiği gibi, yasaklama, sadece tütünle meşgul profesyonel çiftçi, tüccar ve esnaf grubunun doğmasına sebep olmuştur. 1646 yılında şeyhülislam Bahaî Efendi'nin tütün lehinde vermiş olduğu fetva ile merkezî otoritenin neredeyse yalnız İstanbul merkezli yasak kontrolü giderek yok olmuş, böylece XVII. yüzyılın ikinci yarısında tütüncülük bütün dallarıyla önemli bir sanayi sektörü olma yolunda gelişme sürecine girmiştir. Diğer taraftan bu alandaki gelişim karşında devlet 1688 yılından itibaren tütün ticaretini vergiye bağlamış, 1691 yılından itibaren de öşüre ilave olarak tütün tarımını dönüm başına vergilendirerek, diğer devletlere göre geç de olsa bu maddeyi hazine gelirleri arasına sokmuş, daha sonraki asırlarda tütün, hazine gelirleri içinde olmazsa olmazların en başında yer alanlardan biri haline gelmiştir.[7]
Bu gelişmeler çerçevesinde araştırma konumuz olan tütüncü esnafına bakacak olursak, bu maddenin girdiği ve toplum içinde yayılmaya başladığı dönemde bu işle meşgul olanlar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat XVI. yüzyıl sonundan itibaren Avrupalı tüccarlar tarafından getirilen ithal tütünlerin mamul, yani kıyılmış olduğu tahmin edilebilir. Bunların, çeşitli meslek grupları, özellikle tütün Avrupalı tüccarlar tarafından her derde deva ilaç olarak tanıtıldığından, attar esnafı veya münferit kişiler tarafından perakende olarak halka sunulduğu söylenebilir. Daha sonraki yıllarda XVII. yüzyılın ilk yarısındaki yasaklama, çiftçi ve tüccar grubunda olduğu gibi, sadece bu işle, yani tütün kıyıcılığı ile uğraşan bir grubun ortaya çıkmasına sebep oldu. Gittikçe profesyonelleşme eğiliminde olan bu grup, daha çok şehir merkezlerinin kenar mahallelerinde, gizlice tütün üretimi yapan köylerde faaliyet göstermekteydi.
Yasağın kalkmasıyla taşrada faaliyette bulunan tütün kıyıcıları, kasaba, kaza ve şehirlere doğru bir yayılım gösterdi. XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde imparatorluğun hemen hemen her yerleşim biriminde profesyonelleşmiş, sadece bu işle meşgul olup para kazanan, kanun ve nizamları olan ve bir lonca içinde faaliyet gösterecek kadar optimal sayıya ulaşmış bir meslek grubu haline geldiler.

Bir Osmanlı kahvehanesi

İmparatorlukta tütüncü esnafı ile ilgili önemli ve detaylı resmî bilgiler 1696 yılından itibaren başlamaktadır. Bu tarihte başlamasının sebebi, bu yıl devletin yeni tarifeli gümrük vergisi koyması ve bu nedenle çiftçi, tüccar ve esnaf elinde bulunan tütünlerin sayımının yapılmasıdır. Bu ilk sayımdaki bilgilere göre, XVII. yüzyıl sonunda tütüncü esnafının imparatorluk çapında önemli bir yayılım gösterdiği, ancak İstanbul ve büyük şehirler de dahil olmak üzere, lonca oluşturacak kadar optimal sayıya ulaşamadıkları görülmektedir. Aynı zamanda sayımlardan tütüncü esnafının hemen hemen tamamının müslümanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Mevcut çok az sayıdaki gayrimüslimler ise, muhtemelen XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu gruba katılmış olmalıdır. Bu tarihlerde İstanbul'da yapılan sayıma göre, Suriçi, Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarında toplam 366 tütüncü esnafı/dükkanı bulunmaktadır. Bunların %99 oranındaki 363'ü müslüman, geri kalan %1'lik oranın 2'si yahudi ve biri de hristiyan zımmî reaya idi.[8]

1696 yılındaki yeni tarifeyle birlikte tütün gümrüklerinin bir örümcek ağı gibi bütün imparatorluk çapına yayılıp, bu sistemin XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yerine oturması ve tütünün bir toplu tüketim maddesi haline gelmesi, bir taraftan tütün tarımına ve ticaretine ivme kazandırarak geliştirirken, diğer taraftan da doğal olarak tütüncü esnafının da, hem kalitatif, hem de kantitatif gelişmesine sebep olup lonca oluşturabilecek kadar optimal sayıya ulaşmasını sağladı. Bu nedenle İstanbul'daki tütüncü esnafının isteği üzerine Temmuz 1726 tarihinde devlet tarafından loncalaşmalarına izin verildi.[9]

Bundan sonra da imparatorluğun diğer sektörlerinde olduğu gibi, tütüncülük sektörü de olumlu gelişimini devam ettirdi. Esnaflık alanındaki gelişim öyle hızlı oldu ki, XVIII. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde bunların sayıca artışı, lonca teşkilatının bile kontrol edemeyeceği bir hale geldi. Bu nedenle tütüncüler loncası, devletten yeni bir sayım yapılarak, mevcut olanlara gedik verilmesini istediler. Amaçları, artık bu meslekle alakası olmayanların kendi esnaf grubuna katılımını engellemekti. Bu istek, devletin tradiyonalist, provizyonist ve fiskalist iktisadî prensip gereklerinden olduğu için kabul edildi.

Aynı yıl 1782 yılında yapılan tütüncü esnafı sayımında İstanbul'da 1472 tütüncü dükkanı ve esnafı tespit edildi. Böylece 1696 yılından 1782 yılına kadar geçen yaklaşık bir asırlık dönemde tütüncü esnafı sayısı %302 oranında artmış oldu. Bu artış içinde müslümanlar sayıca üstün olmalarına rağmen gayrimüslimlerin oranı da hayli yükselmişti.[10]

1782 yılında tütüncü esnafına getirilen gedik ugulamasına rağmen, sonraki yıllarda yine de bu gruba katılımlar devam etti. Bunun sebebi, daha çok çeşitli vakıfların mülklerinde loncadan habersiz faaliyet gösteren tütüncülere mütevelli heyetleri tarafından izin verilmesiydi. Bu nedenle 1831 yılına gelindiğinde İstanbul'daki tütüncü esnafı sayısı 1744'e ulaşmıştı. Böylece 1696-1831 tarihleri arasındaki yaklaşık bir buçuk asırlık zaman zarfında esnaf sayısında %377 oranında artış olmuştu. Bunların %76'sı Suriçinde, %13'ü Galata'da, %8'i Üsküdar'da ve %3'ü Eyüp kazasında faaliyet göstemekteydi.[11]

Tütüncü esnafının sayıca gelişimi, bundan sonra da devam etti. 1853 yılında Kırım Savaşı sebebiyle yapılan İstanbul'daki genel esnaf sayımında tütüncü esnafına

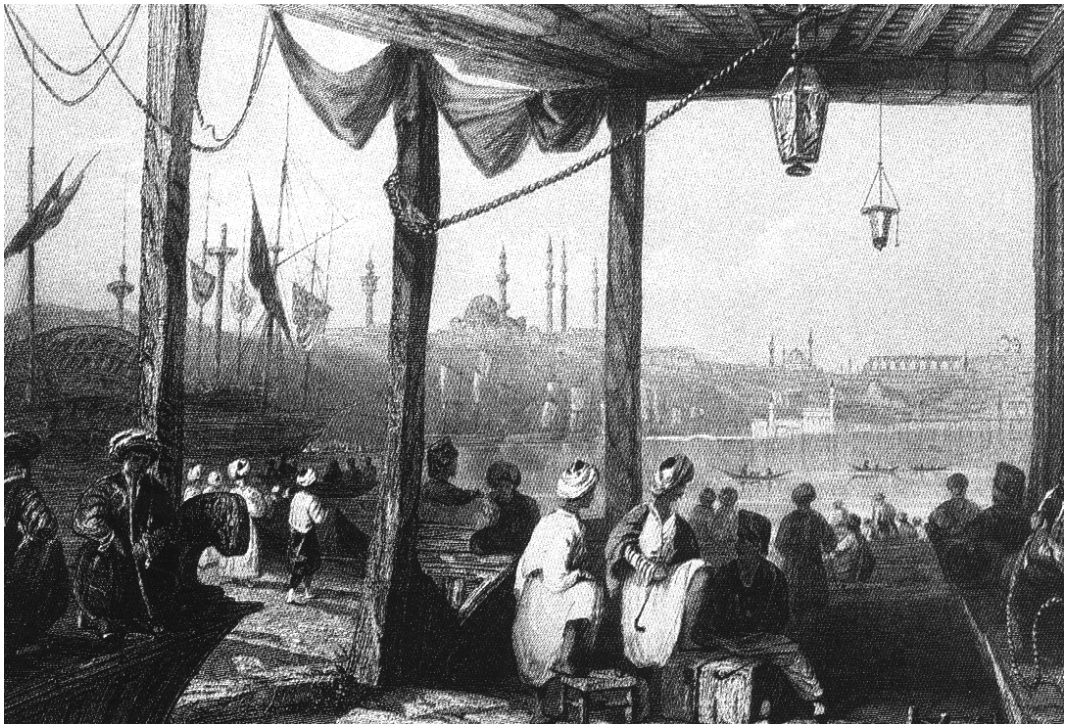

Eski İstanbul'da bir iskele kahvehanesi (Miss Pardoe, *Beaties of the Bosphoros*, London 1838)

1831-1853 arasında İranlıların katıldığı görülmektedir. 100 İranlı, İstanbul'da nargile tütünü imal etmeye başlamıştı.[12] Böylece İstanbul'daki tütüncü esnafının sayısı 1844'e yükseldi. Gedik uygulanmasına rağmen, hem loncanın, hem de devletin 1831-1853 yılları arasında önemli oranda İran tebasının bu gruba katılmasına izin vermesi sebebi ise, XIX. yüzyılın ilk yarısında imparatorlukta meydana gelen siyasî gelişmelerin sonucuydu. Halep ve çevresi ile Güneye inen bölge, önemli bir tütün üretim bölgesi idi. Nargile tütünü Antakya bölgesinde yetiştirilmekle birlikte tamamına yakını İran'dan Bağdad-Halep-Şam-Lazkiye üzerinden Akdeniz dünyasına ve Osmanlı topraklarına yayılırdı. XVIII. yüzyıl sonlarında Ali Paşa ayaklanması, Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Kavalalı isyanı Ortadoğu'da güvensiz bir ortam yaratarak, Bağdat-Lazkiye hattındaki tömbeki ticaretini sekteye uğrattı. Başta İstanbul olmak üzere imparatorluk çapında tömbeki darlığı başladı. Bundan sonra İranlı tüccarlar tömbekiyi Tebriz üzerinden Anadolu'ya ve İstanbul'a bizzat kendileri getirmeye başladılar.[13] Dolayısıyla devlet ve lonca yöneticileri, tekrar provizyonist dengeyi sağlamak amacıyla İranlılardan esnaflık yapmak isteyenlere izin vermek zorunda kaldı.

Tütüncü esnafının sayıca gelişimi XIX. yüzyılın ikinci yarısında da devam etti. Gelirlerini artırma çabasında olan devlet, 1862 yılında hazırladığı nizamname ile gümrüklerde yaptığı yeni düzenleme ve mürüriye vergisi ile hayata geçirdiği bey'iyye vergisi isteyen herkesin belirtilen vergileri ödeyip gerekli şartları yerine

getirdiği taktirde, tütün kıyıp, satabileceğini belirtiyordu.[14] Böylece uzun zaman devam eden tütün sektörünün esnaf kolunun klasik sistemi de, devletin iktisadî dünya görüşünün değişmeye başlamasıyla son buldu. Böylelikle, hem tütüncüler loncasının, hem de devletin yıllardır mücadele ettiği, fakat pek başarılı olamadığı bu mesleğin meritokrasisi dışındaki kişiler, bu sisteme dahil edilmiş oldu.

Bu genel çerçeveden sonra mevcut verileri daha ayrıntılı hale getirip Üsküdar'daki tütüncü esnafını İstanbul'un diğer kazalarıyla birlikte vermek, konumuzun daha iyi anlaşılmasını, var olan çerçevede yerine oturtulmasını sağlayacaktır.

Bu bağlamda 1696 yılında, Suriçi, Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarında toplam 366 tütüncü esnafının 284'ü Suriçi'nde, 37'si Galata ve Tophane'de, 16'sı Eyüp, 29'u da Üsküdar kazasında faaliyet göstermekteydi. Üsküdar'daki esnafın tamamı müslümandı.[15] 1782 yılındaki sayıma göre, toplam 1472 tütüncü esnafının 1081'i Suriçi'nde, 50'si Eyüp'te. 217'si Galata'da, 124'ü ise Üsküdar'da olup bunların 103'ü müslümanlara, 13'ü hristiyan ve 8'i yahudi idi.[16] Bu verilerin sonucuna göre, İstanbul'da 1696 yılından 1782 yılına kadar geçen 86 yıllık dönemde toplam tütüncü dükkanlarının sayısındaki genel artış, %302 oranında olmuştu. İstanbul'da Suriçi'nde %281, Galata'da %486, Eyüp'de %212,5, Üsküdar'da %327,5 oranında artış olmuştu (Grafik 8, 9, 10). 1831 yılındaki sayımda ise, İstanbul'daki esnaf %2 oranında artışla 1744'e ulaşırken bunların 1319'u Suriçi, 239'u Galata, 38'i Eyüp'te, 148'i Üsküdar'da idi. Üsküdar'da faaliyet gösterenlerin 122'si müslüman 18'i hristiyan ve 8'i yahudi idi (Grafik 6, 7). Böylece İstanbul'daki tütüncü esnafı ilk tahrir verilerinin bulunduğu 1696 yılından 1830'lara kadar geçen 130-140 yıl içinde toplam %377 oranında artmıştır. Bunların %76'sı Suriçi, %13'ü Galata, %8'i Üsküdar, %3'ü Eyüp kazasında faaliyet göstermektedir (Grafik 8, 9, 10). Yine 1696-1831 döneminde esnaf sayısının kazalardaki ortalama artış oranına baktığımızda, Galata kazasının %546 oranında bir artışla ilk sırada, Üsküdar'ın %410'luk bir artışla ikinci sırada, Suriçi'nin %365'lik artışla üçüncü sırada, Eyüp kazasının ise, %137,5'lik artışla dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir (Grafik 9, 10).

1696-1782 ile 1782-1831 yılları arasındaki dönemlerde tütüncü esnafının sayısal gelişimi karşılaştırıldığında, birincisine göre, ikinci dönemde kazalardaki esnafın artış oranlarında önemli düşüşün olduğu görülmektedir. Yani artış hızı yavaşlamıştır. Buna göre İstanbul %22, Üsküdar %19, Galata %10 oranlarında artış gösterirken, Eyüp %24 oranında düşüş yaşamıştır. Diğer taraftan bu gelişim sürecinde tütüncü esnafının müslim ve gayrimüslim oranlarına bakıldığında, 1696-1831 yılları arasında esnafın çoğunluğu yine müslümanlardan oluşmakla birlikte, hem müslüman-gayrimüslim, hem de gayrimüslimlerin kendi aralarında önemli değişimler geçirdiği görülmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, 1696 yılında yapılan tahrirlere göre, sadece İstanbul değil, bütün imparatorluk çapında tütüncü esnafının hemen hemen tamamı müslümanlardan oluşmaktaydı. Tütüncü esnafında faaliyet gösteren ikinci büyük grup, yahudiler, üçüncü grup ise hristiyan zımmî reaya idi.

XVII. yüzyılın sonlarında %99'unu müslümanların oluşturduğu tütüncü esnafına XVIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle yahudiler katılmaya başladı. Bu dönemde sayılarını tam olarak bilemesek de tütüncü esnafı içinde yahudilerin, hristiyan reaya-

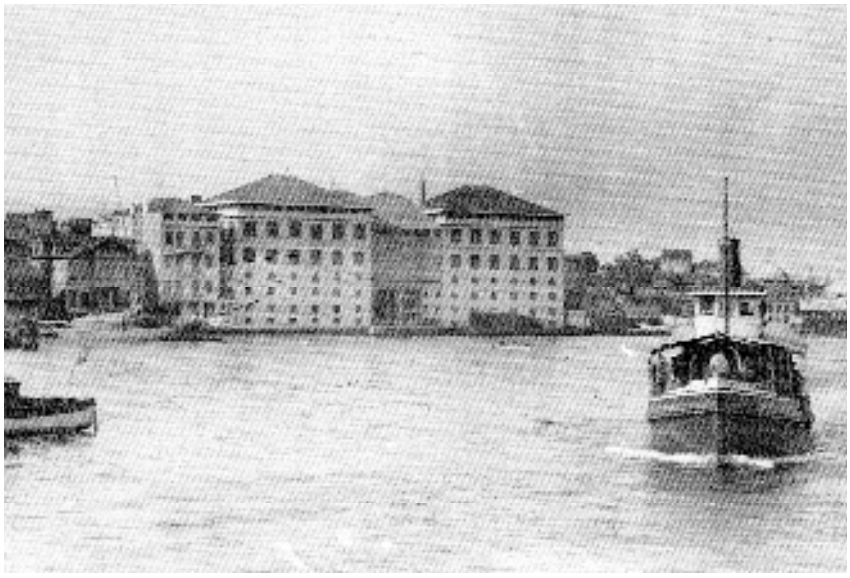

Bugün bulunmayan Üsküdar Reji Tütün İşleme Binası (*Üsküdar Hatırası*, s. 145)

dan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en önemli kanıtı, 1762 yılında farklı dini gruplardan oluşan tütüncü esnafının, problemlerini anlatmak için lonca içinde sahip oldukları sayıya göre divana temsilci göndermeleriydi. Saraydaki divana başvuran toplam 70 tütüncü esnafı temsilcisinin 50'si müslüman, 15'i yahudi ve 5'i zımmi idi.[17] Fakat bu durum XVIII. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde büyük değişimler göstemeye başladı. Tütüncü esnafı içinde müslümanlar, sayıca yine çoğunluğu ellerinde bulundurmalarına rağmen artış oranlarında bir durağanlık yaşanıyordu. Buna karşılık gayrimüslimler içinde hristiyanların sayısı, tütüncüler loncasını da rahatsız edecek derecede artmıştı. 1782 yılında lonca temsilcileri, birkaç yıl içinde İstanbul'da 331 Rum ve Ermeni zımminin tütüncü esnafına katıldığını açıkça belirtmekte, buna bir sınırlama getirilmesini talep etmekteydiler.[18] Bu talepleri, devlet tarafından kabul edilmesine rağmen, aşağıda anlatılacak çeşitli gelişmelere bağlı olarak, hristiyan reayanın bu esnaf grubuna katılımları devam etti.
1696-1831 yılları arasında faaliyet gösteren müslim ve gayrimüslim tütüncü esnafının sayısal gelişimine baktığımızda, 1696 yılında %99 çoğunluğu elinde bulunduran 363 müslüman tütüncü esnafı, 1831 yılına kadar yaklaşık %233 oranında bir artış göstererek sayıları toplam tütüncü esnafının %69'unu teşkil eden 1.207'ye ulaşmıştır. 1696 yılında %1'lik orana sahip 3 gayrimüslim tütüncü esnafı bu süreçte yaklaşık olarak %17.800 oranında bir artışla sayıları toplam tütüncü esnafının %31'ini teşkil eden 537'ye çıkmıştır. Bu grup içinde 1696 yılında sayıları sadece 1 olan hristiyanların sayısı %47.200 oranında artışla toplam esnafın %27'lik, gayrimüslim esnafın da %88'lik oranını teşkil eden 473 sayısına ulaşırken, yahudiler yaklaşık olarak %3.100 oranında artışla sayıları 2'den toplam esnaf sayısının %4'ünü ve toplam gayrimüslim esnafın da %12'sini teşkil eden 64'e ulaşmıştır (Grafik 11, 12, 13, 14, 15).

Tütüncü esnafının 1696-1782 yılları arasındaki gelişimine bakıldığında müslümanlar, %186'lık bir artışla toplam esnafın %71'ine tekabül eden 1038 sayısına ulaşırken, gayrimüslimler %14.367 oranında artışla toplam esnafın %29'u olan 434 sayısına ulaşmışlardır. Bunlar içinde en büyük sayısal gelişime sahip olan hristiyanlar, bu dönemde %37.800 oranında artarak, sayıları, toplam esnaf içinde %35, toplam gayrimüslim esnaf içinde de %87 oranına tekabül eden 379'a ulaşmıştır. Yahudiler ise, %2.650 oranında bir artışla sayıları toplam esnafın %4'üne, toplam gayrimüslim esnafın da %13'ünü oluşturan 55'e yükselmiştir (Grafik 11, 12, 13, 14, 15).

1782- 1831 yılları arasındaki tütüncü esnafındaki sayıca gelişim, devletin ve lonca teşkilatının aldığı önlemler sayesinde birinci dönemle kıyaslanamayacak oranda azalmıştır. Bu dönemde müslüman esnafın artışı %16 oranında gerçekleşerek sayıları, toplam esnafın %69'unu oluşturan 1207'ye ulaşmıştır. Gayrimüslimlerin sayısı ise toplam olarak %24 oranında bir artışla, toplam esnafın %31'i oranındaki 537'ye yükselmiştir. Bu gruptaki hristiyanlar, %25 oranında artışla, sayıları, toplam esnafın %37'sine ve gayrimüslim esnafın da %88'ine tekabül eden 473'e yükselmiştir. Gayrimüslim grup içindeki yahudiler ise, %16 oranında artışla 64'e ulaşarak, toplam esnafın %4'ünü ve gayrimüslim esnafın %12'sini oluşturmuşlardır (Grafik 11, 12, 13, 14, 15).

Üsküdar'daki durum diğer kazalarda olduğu gibi bir gelişim sergiledi. 1696-1831 yılları arasında müslümanlar sayıca %286 oranında bir artış göstermesine rağmen, 1696 yılındaki toplam esnaf içindeki %100'lük payları %81'e düştü. Buna karşılık 1696 yılında bu kazada tütüncü esnafı için görülmeyen gayrimüslimler, %2.600 oranında artışla Üsküdar'daki toplam tütüncü esnafının %19'luk payına sahip hale geldiler. Bu grup içinde sayıca birinci sırada olan hristiyanlar, yaklaşık %1.800 oranında bir artışla toplam esnafın %13'ünü, gayrimüslim esnafın da %69'unu temsil etmekteydiler. Yahudiler ise, sadece 1696-1782 yılları arasında %800 oranında artışa sahip olmuşlar, 1782-1831 döneminde ise, hiçbir gelişme göstermemişlerdir. Buna gore, 1782 yılında toplam esnafın %6'sını, gayrimüslim esnafın %61'ini oluşturan yahudi tütüncü esnafı, 1831'e gelindiğinde, toplam esnaf içindeki %6'lık payını korurken, gayrimüslimler içindeki oranları, %44'e gerilemiştir (Grafik 16, 17, 18, 19). Bu bilgilerden sonra Üsküdar'daki tütüncü esnafını biraz daha detaylı inceleyecek olursak, XVIII-XIX. yüzyıllara ait verilere göre, tütüncü esnafı Beykoz'dan Kadıköy'e kadar geniş bir alanda faaliyet göstermekteydi. Yukarıda belirtildiği gibi, yasaklama döneminde şehir kenarlarında ve taşrada gizlice faaliyet gösteren tütüncü esnafının, yasağın kalkmasıyla birlikte XVII. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir şekilde başlangıçta şehir merkezleri ve nüfusun yoğun olduğu yerlerde faaliyet göstermiş olduğu tahmin edilebilir. 1696 yılındaki sayım verileri de, bunu destekler niteliktedir. Buna göre XVII. yüzyılın sonlarında tütüncü esnafının büyük çoğunluğunun Üsküdar merkezinde, geri kalanlarının ise, Beykoz'dan Kadıköy'e kadar olan kıyı şeridinde birer ikişer olmak üzere dağıldığı görülmektedir.[19] Bu durum yukarıda da belirtildiği gibi, XVIII-XIX. yüzyıllar arasında sayıca önemli bir artış gösterirken tütüncü esnafı şimdikinden daha geniş bölgeyi içine alan coğrafyanın tamamına yayılarak faaliyet göstermeye devam et-

ti. Bu konuda mevcut ve toplu bilgi veren 1831 yılına ait kayıtlara göre, Üsküdar kazasında 148 tütüncü esnafı bulunmaktadır. Bunların faaliyet gösterdikleri mekanlar, genellikle iskelelerin etrafı, cami, hamam, han, çarşı, çeşme yanları, yol kavşakları, köşe başları gibi toplumun devamlı uğradığı veya önünden geçtiği yerler olduğu görülmektedir.[20]

Verilere göre, Üsküdar'daki tütüncü esnafını iki ana coğrafi gruba ayırarak incelemek mümkündür. Bunlarda birincisi Üsküdar merkezi, diğeri de Üsküdar çevresidir. Buna göre toplam 148 tütüncü dükkanının %70 oranındaki 103'ü Üsküdar merkezinde, %30 oranındaki 45 esnaf da, Üsküdar çevresinde faaliyet göstermektedir (Grafik 20).

Mekezdeki tütüncüler 24 mahallede faaliyette idiler. Sayıca yoğunluğun şimdiki Üsküdarın merkezinde olduğu görülmektedir. Bunların %16 oranındaki 16 dükkan Büyük İskele civarında, %14 oranındaki 14'ü Bağlarbaşı'nda, %9 oranındaki 9'u Selami Efendi mahallesinde, %8 oranındaki 8'i Tekke Kapısı, 8'i Kızlarağası camii civarında, %5 oranındaki 5'er dükkan Ayazma, Doğancılar, Toptaşı ve Yeni Çeşme'de, %4 oranındaki 4'er dükkan Karaca Ahmed ve Atpazarı'nda, %3 oranındaki 3'er dükkan Büyük Hamam ve Uncular'da, %2 oranındaki 2'şer dükkan Eski Hamam, Kasım Ağa ve Kavakçılar'da, geri kalan %1 oranındaki 1'er dükkan da, Çinili Cami, Davut Paşa Camii, İhsaniye mahallesi, Küçük Hamam, Mirahor, Balaban İskelesi ve Selamsız mahallesinde faaliyette idiler (Grafik 21, 22).

Üsküdar çevresindeki tütüncüler ise 10 farklı semtte faaliyette idi. Bunlar Kadıköy'den Beykoz'a kadar olan sahil boyunda bulunmaktaydı. Bunların %20 oranındaki 9'ar dükkan Kadıköy ve Beykoz'da, %16 oranındaki 7 dükkan Çengelköy'de, %11 oranındaki 5'i Anadolu Hisarı'nda, %7 oranındaki 3'er dükkan Beylerbeyi, Kandilli ve Yalıköy'de, %4 oranındaki 2'şer dükkan da, Kanlıca, Kavacık ve Kuzguncuk'ta idi (Grafik 23, 24).

Üsküdar'daki tütüncü esnafına 1831-1853 yılları arasında yukarıda bahsettiğimiz İranlı tömbeki imalatçılarından 10'u katıldı. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısına girildiğinde bu kazadaki tütüncü esnafının toplam sayısı 158'e ulaşmıştı.[21]

Sonuç olarak Üsküdar'daki tütüncü esnafının gelişimi imparatorluk genelinde ve İstanbul'dakine paralel bir gelişme sergiledi. 1696 yılından 1853'e kadar geçen bir buçuk asırlık dönemde tütüncü esnafı yaklaşık sayıca 5 katlık bir artış gösterdi. Diğer bir deyişle belirtilen dönemde Üsküdar'da her yıl yeni bir tütüncü dükkanı faaliyete başlamış, Anadolu yakası tütün talebinin çok büyük kısmı, sayısal artış hızı azalsa bile, bu esnaf tarafından karşılanmıştır (Grafik 25, 26, 27). Üsküdar sadece bununla da kalmamış, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde tütün sektörünün en önemli merkezlerinden biri olmuş, Reji döneminde kurulan tütün depoları, binaları ve iskelelerin büyük bir kısmı yakın döneme kadar kullanılmaya devam etmiş, küçük bir kısmı da halen varlığını güzel Üsküdar'da sürdürmektedir.

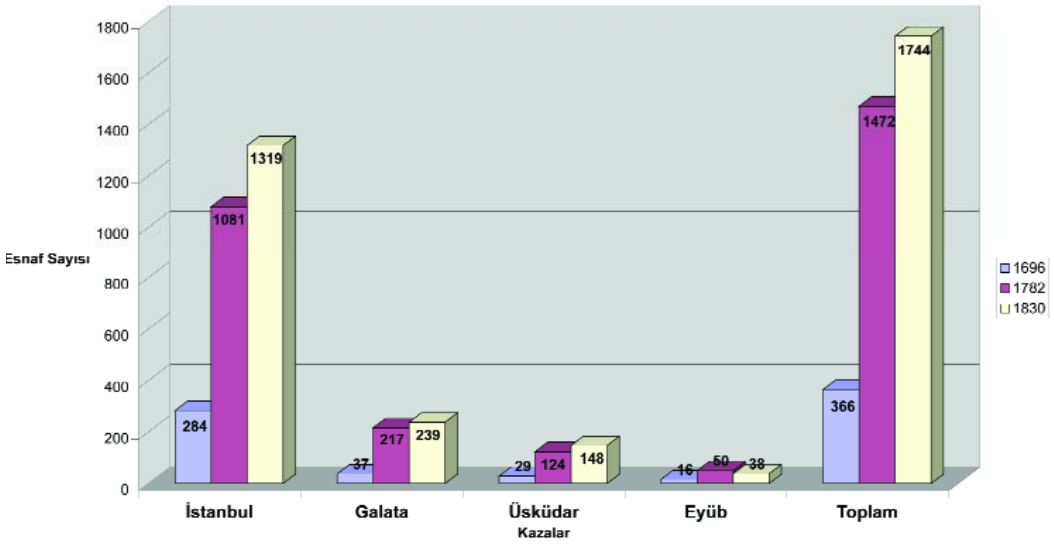

Grafik 1: İstanbul Tütüncü Esnafı (1696-1831)

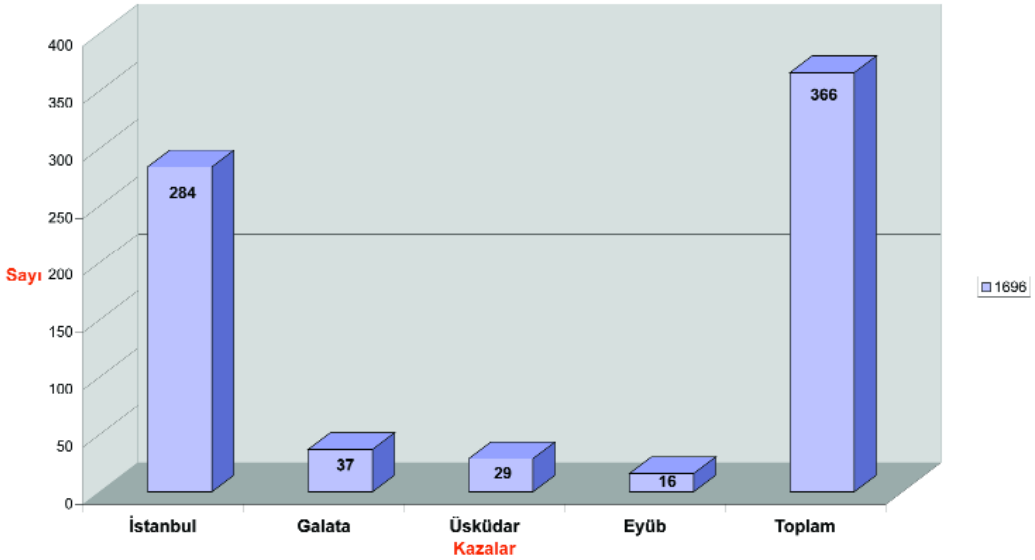

Grafik 2: Kazalardaki Tütüncü Esnafı (1696)

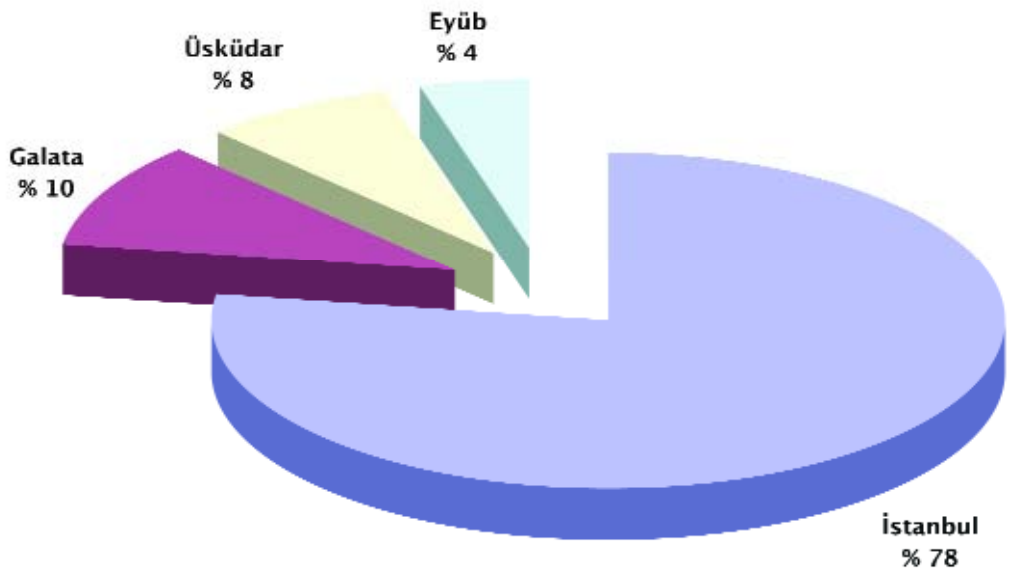

Grafik 3: Kazalardaki Tütüncü Esnafı Oranı (1696)

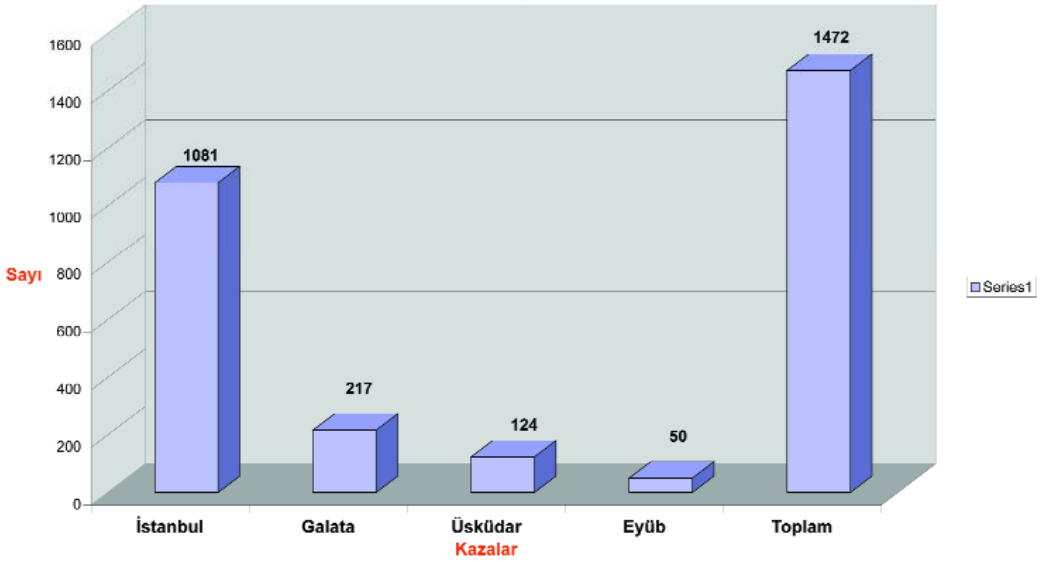

Grafik 4: Kazalardaki Tütüncü Esnafı (1782)

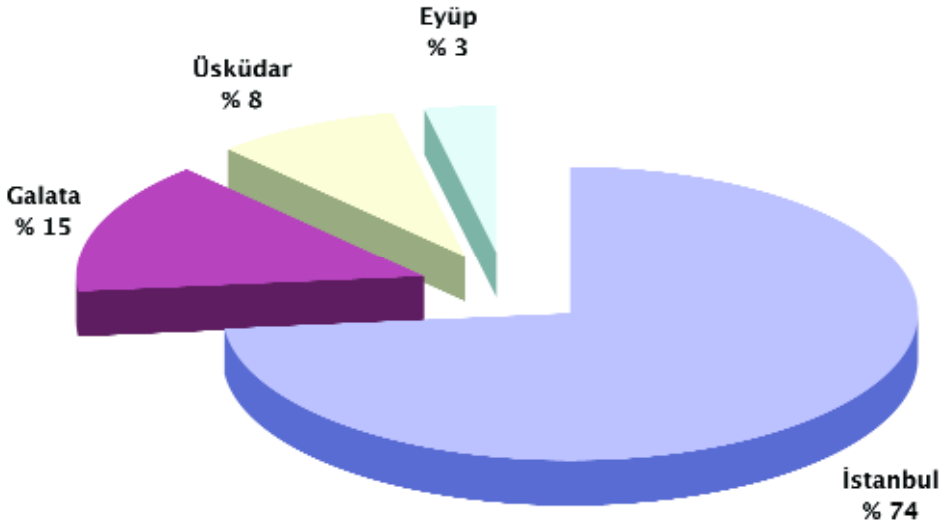

Grafik 5: Kazalardaki Tütüncü Esnafı Oranı (1782)

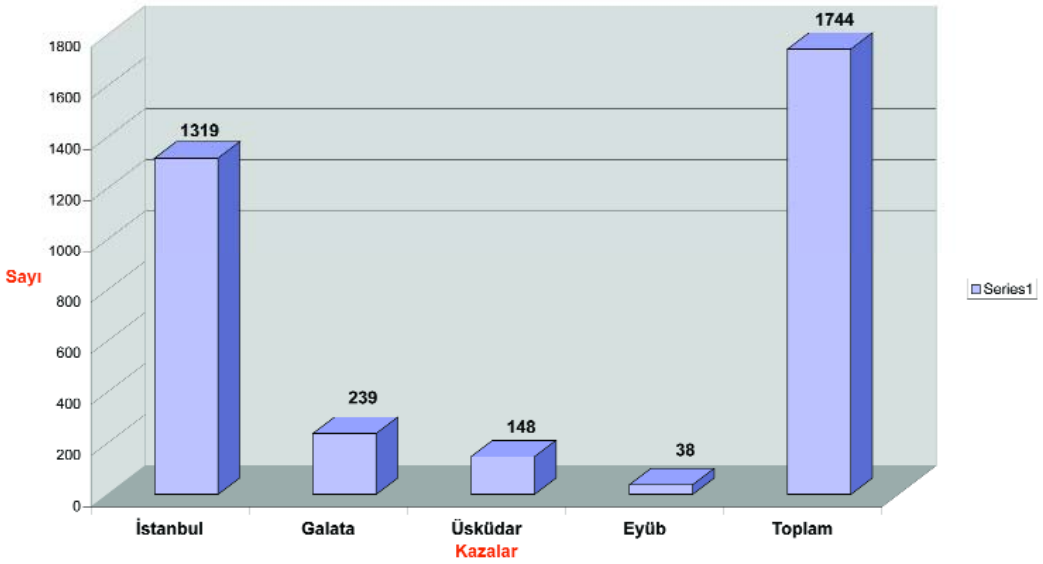

Grafik 6: Kazalardaki Tütüncü Esnafı (1831)

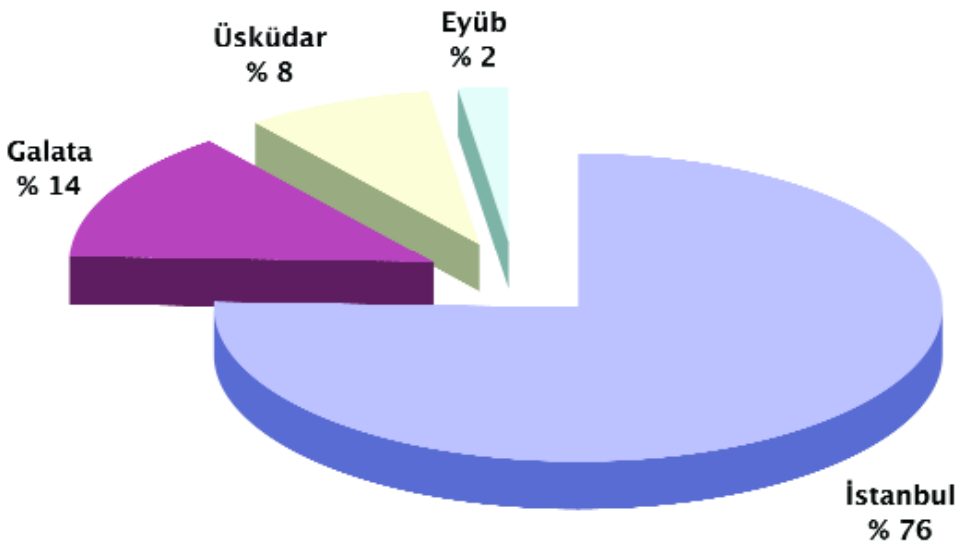

Grafik 7: Kazalardaki Tütüncü Esnafı Oranı (1831)

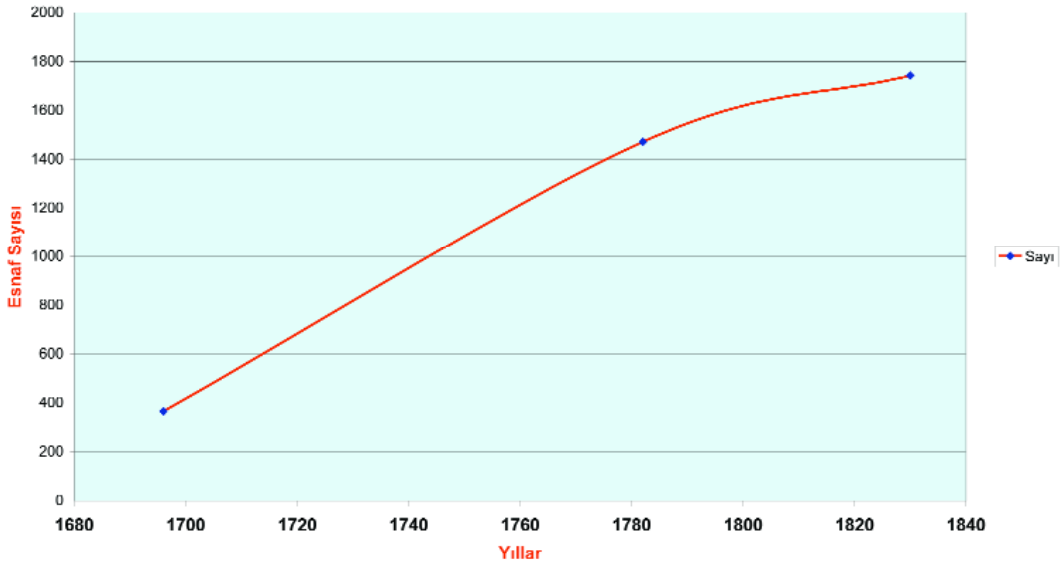

Grafik 8: İstanbul Tütüncü Esnafı Artış Trendi (1696-1831)

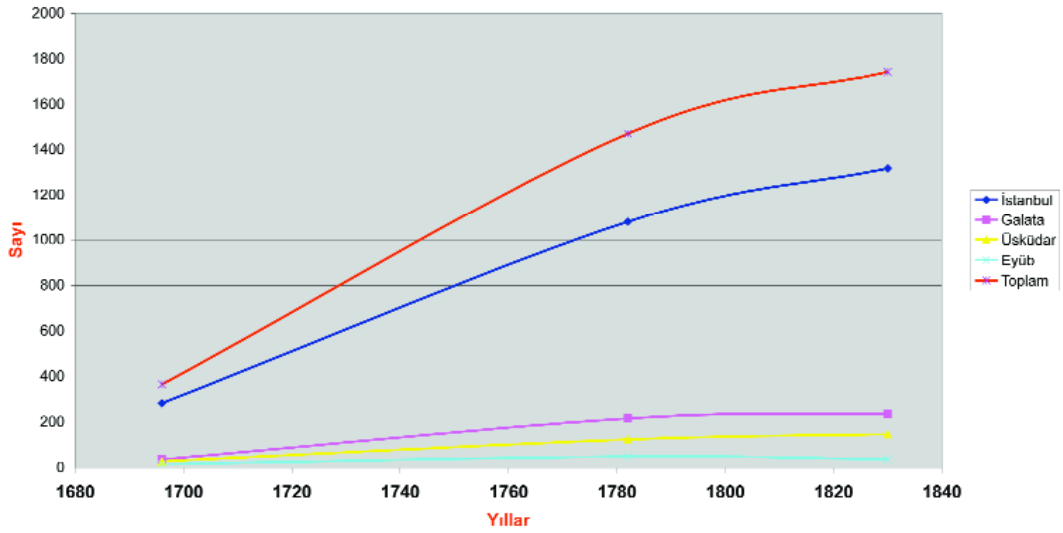

Grafik 9: Kazalardaki Tütüncü Esnafı Artış Trendi (1696-1831)

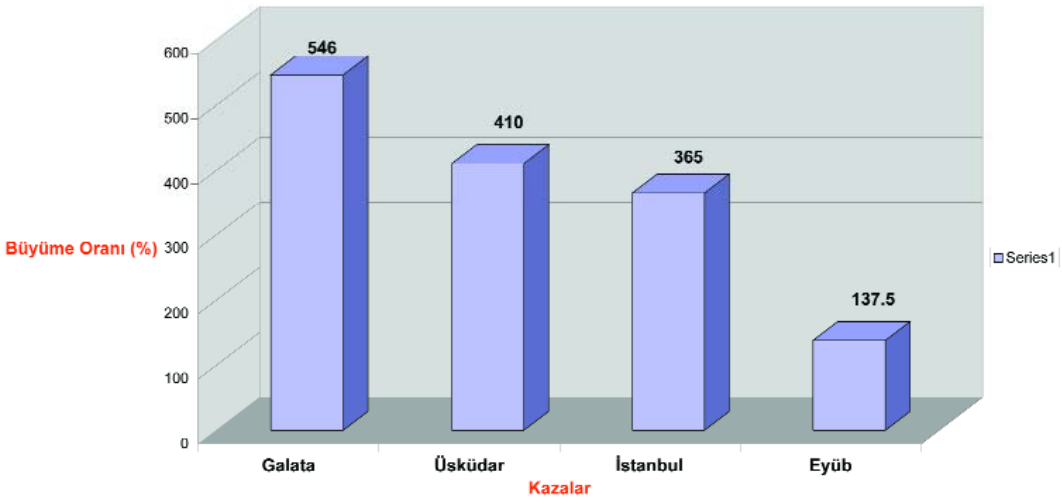

Grafik 10: Tütüncü Esnafının Kazalardaki Büyüme Oranı (1696-1831)

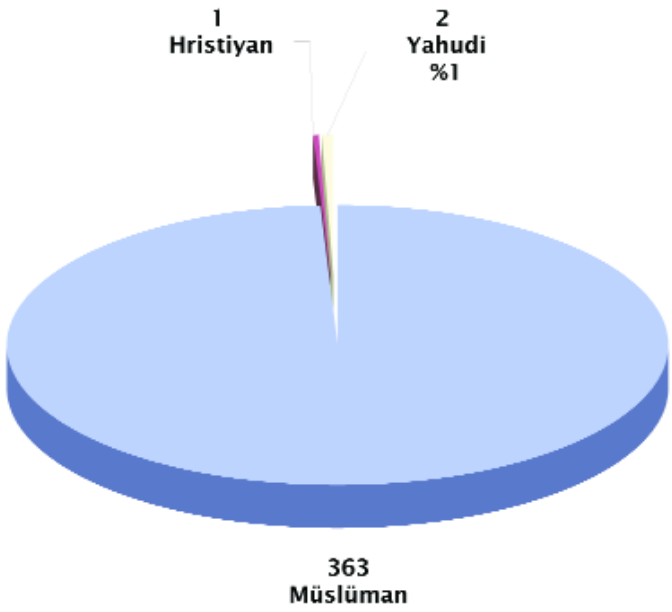

Grafik 11: İstanbul Tütüncü Esnafının Dini Bakımdan Dağılımı (1696)

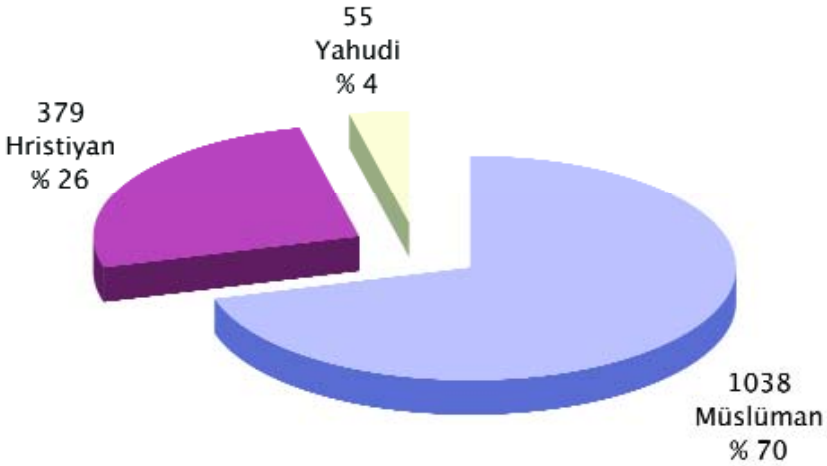

Grafik 12: İstanbul Tütüncü Esnafının Dini Bakımdan Dağılımı (1782)

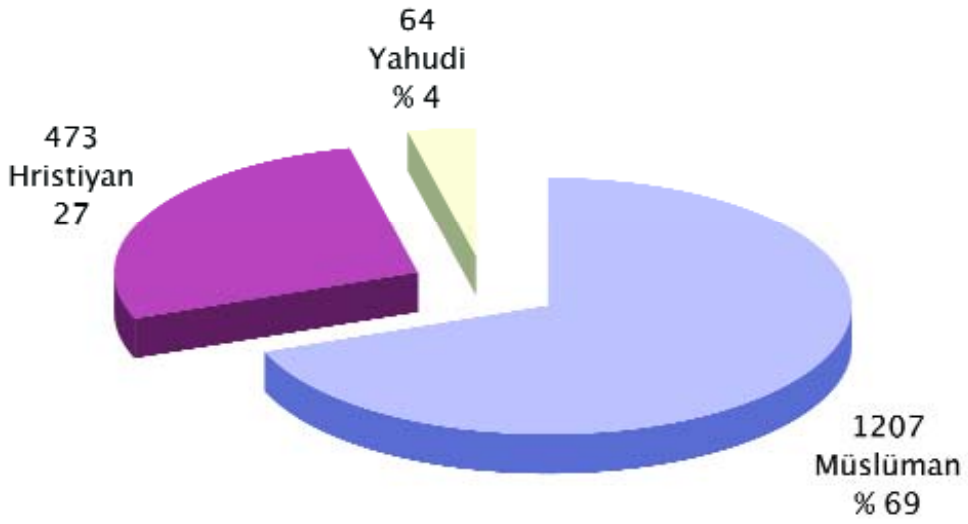

Grafik 13: İstanbul Tütüncü Esnafının Dini Bakımdan Dağılımı (1831)

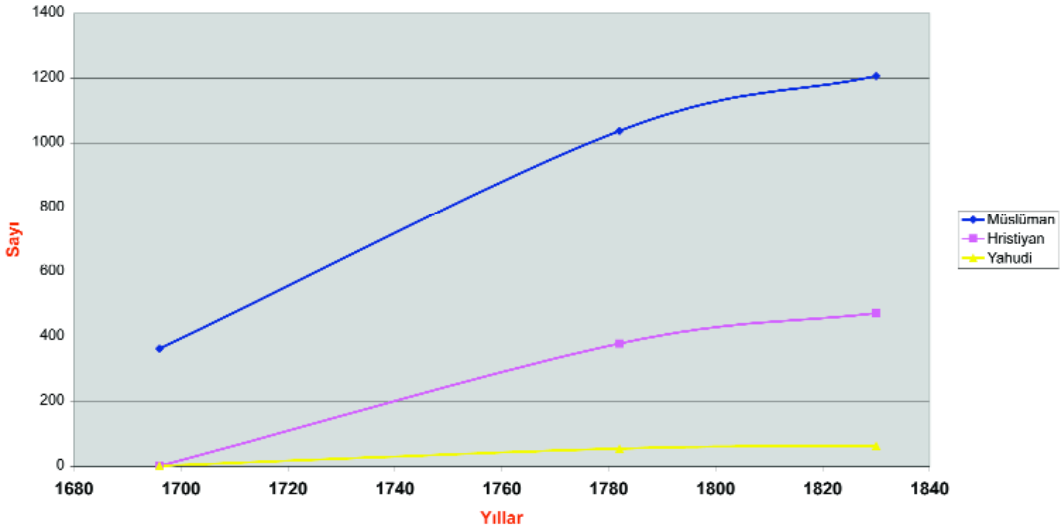

Grafik 14: İstanbul Tütüncü Esnafının Din Kökenine Göre Artışı (1696-1831)

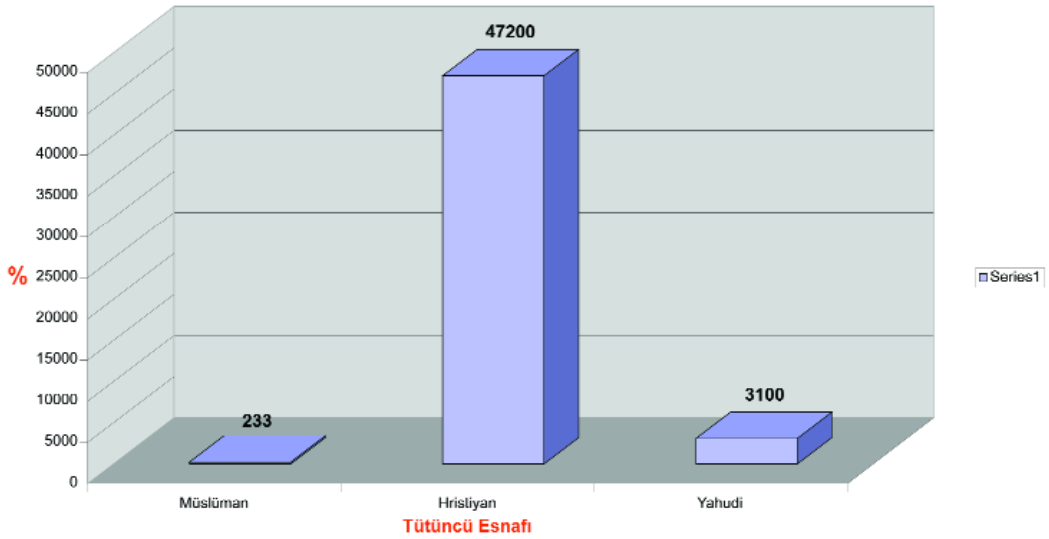

Grafik 15: İstanbul Tütüncü Esnafının Artış Oranı (1696-1831)

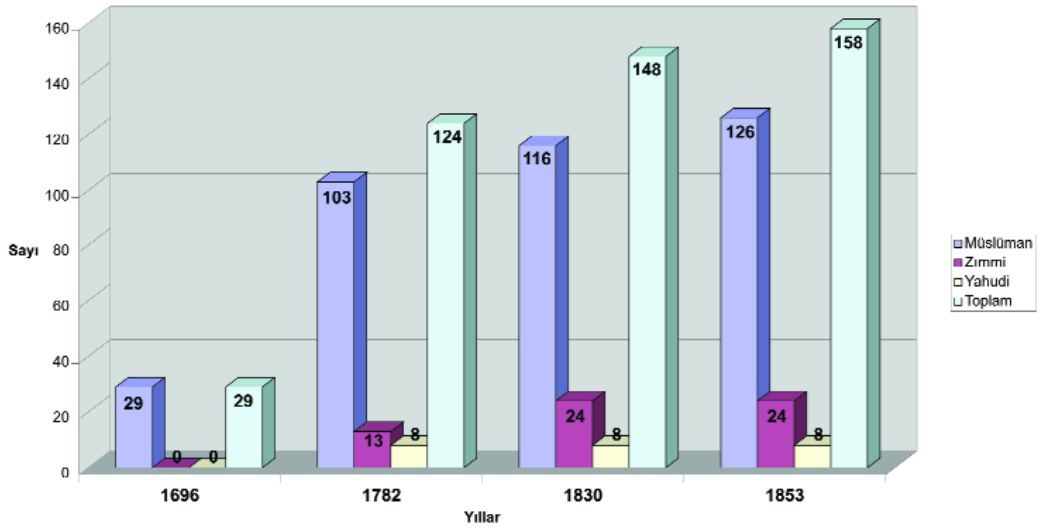

Grafik 16: Üsküdar Tütüncü Esnafının Dini Bakımdan Dağılımı (1696-1853)

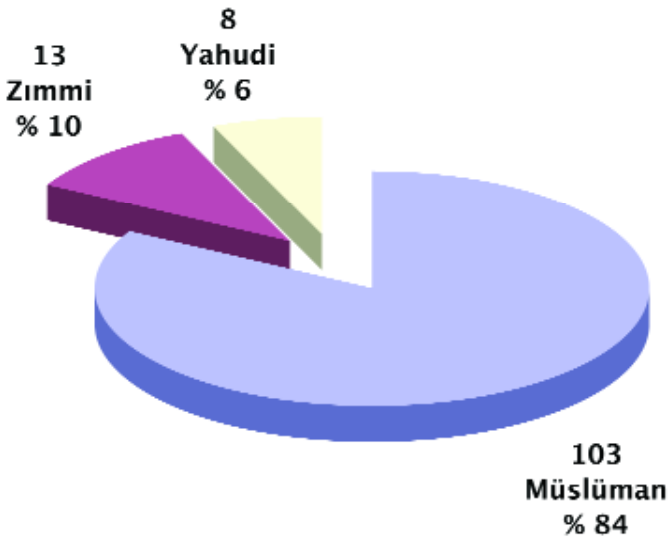

Grafik 17: Üsküdar Tütüncü Esnafının Dini Kökeni (1782)

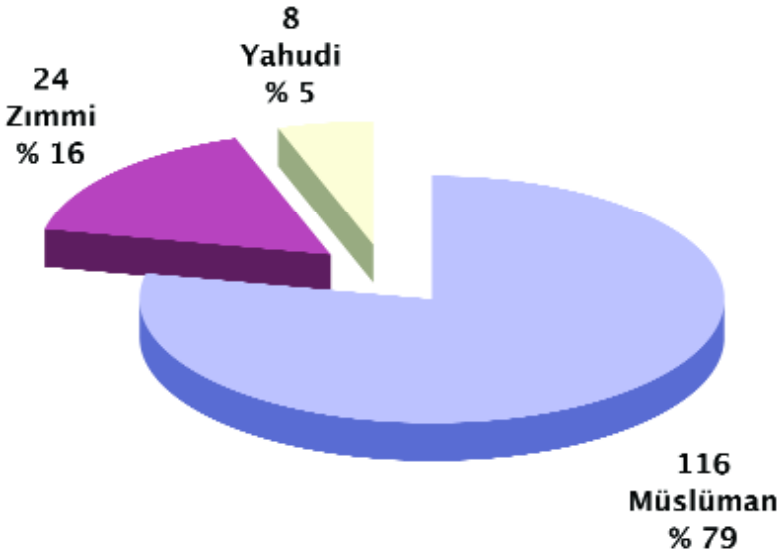

Grafik 18: Üsküdar Tütüncü Esnafının Dini Bakımdan Dağılımı (1831)

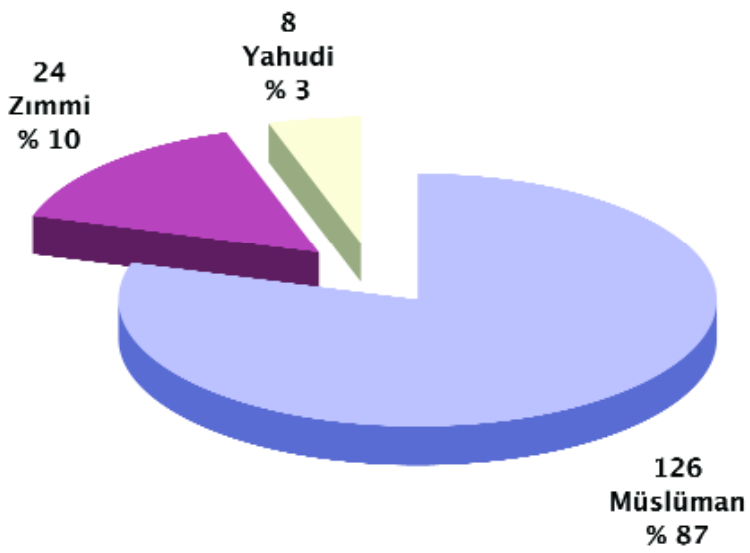

Grafik 19: Üsküdar Tütüncü Esnafının Dini Kökeni (1853)

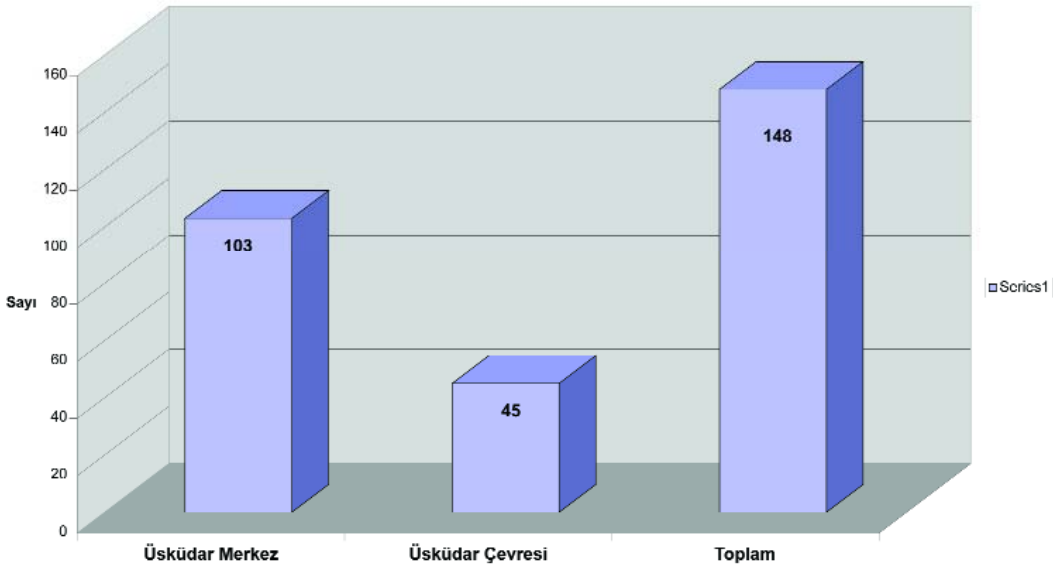

Grafik 20: Üsküdar Tütüncü Esnafı (1831)

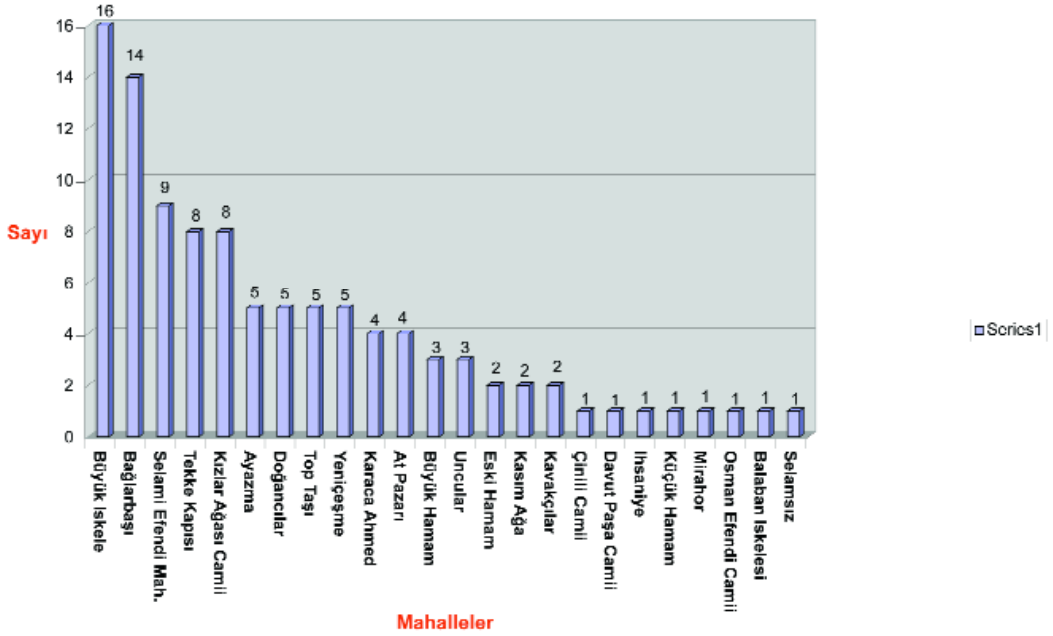

Grafik 21: Üsküdar Merkez Tütüncü Esnafı (1831)

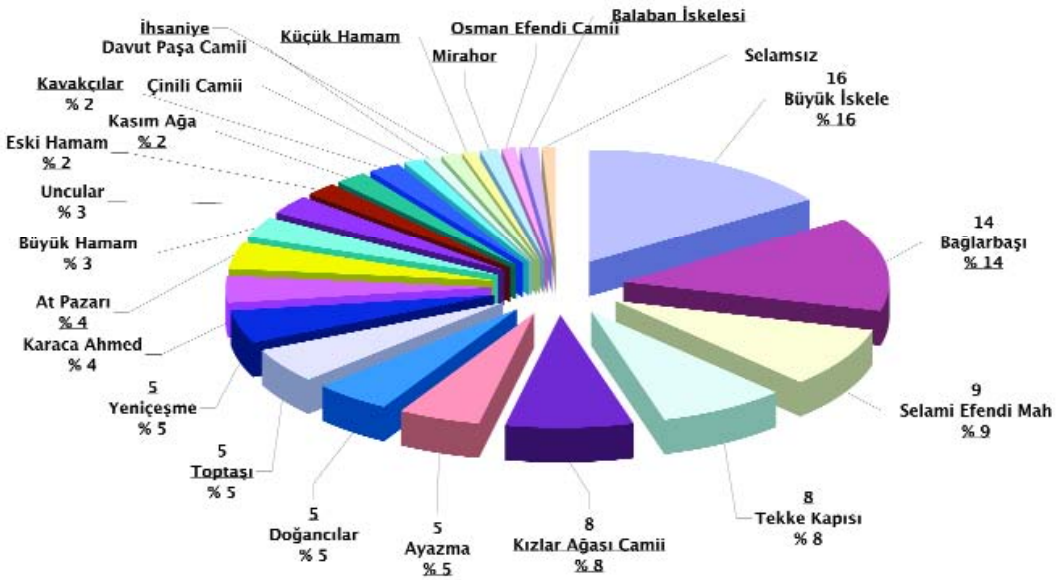

Grafik 22: Üsküdar Merkez Tütüncü Esnafı Dağılımı (1831)

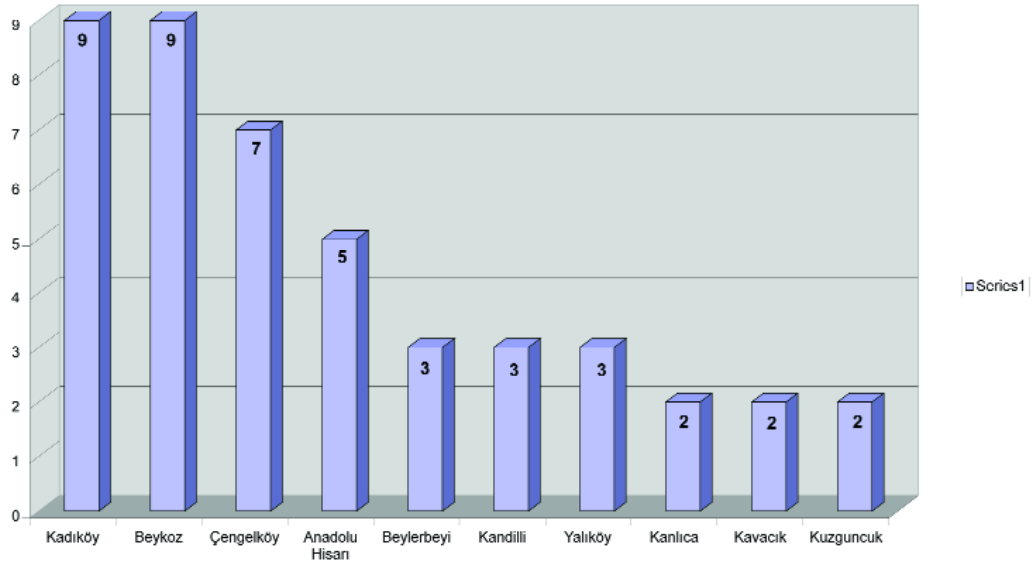

Grafik 23: Üsküdar Çevresindeki Tütüncü Esnafı (1831)

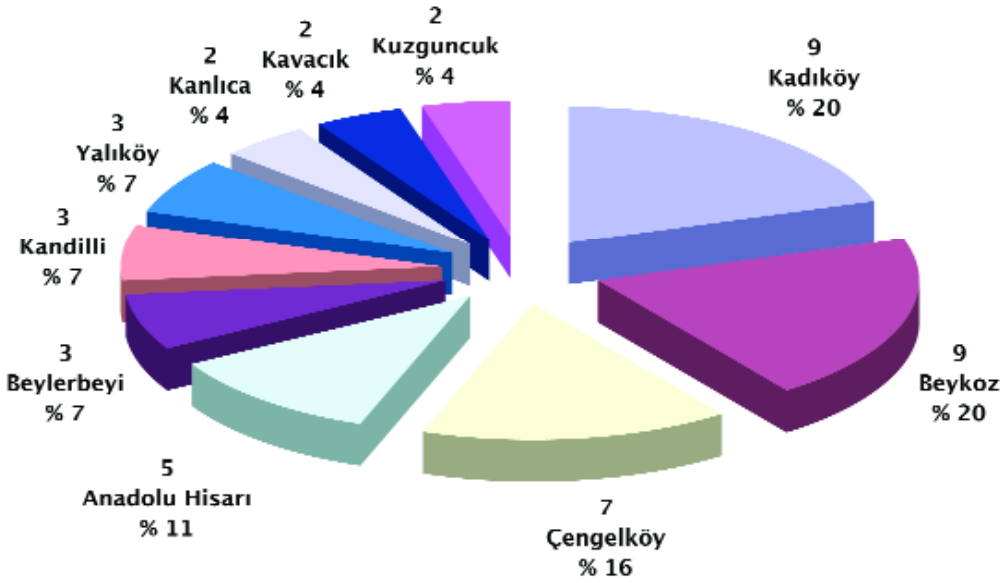

Grafik 24: Üsküdar Çevresindeki Tütüncü Esnafı (1831)

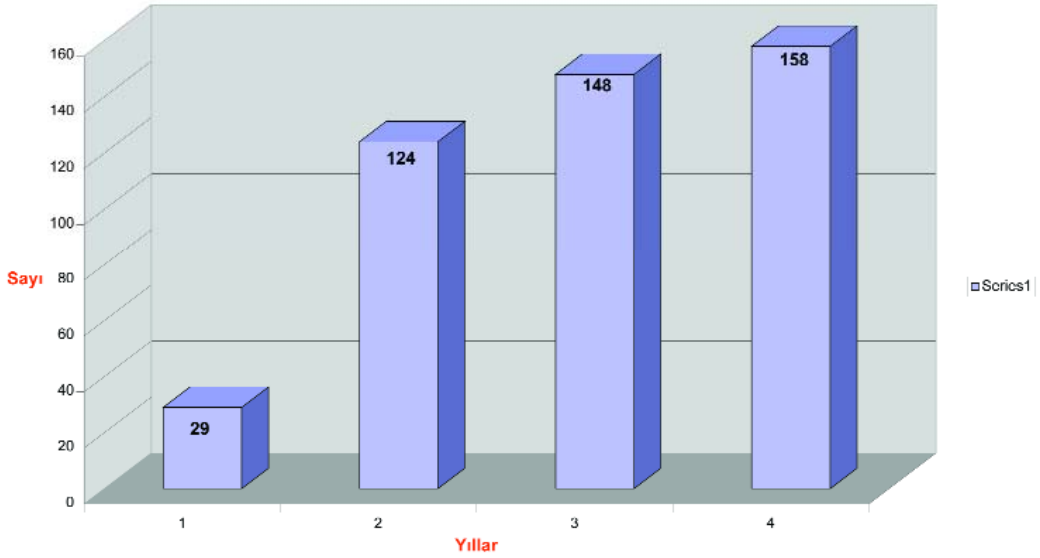

Grafik 25: Üsküdar Tütüncü Esnafı (1696-1853)

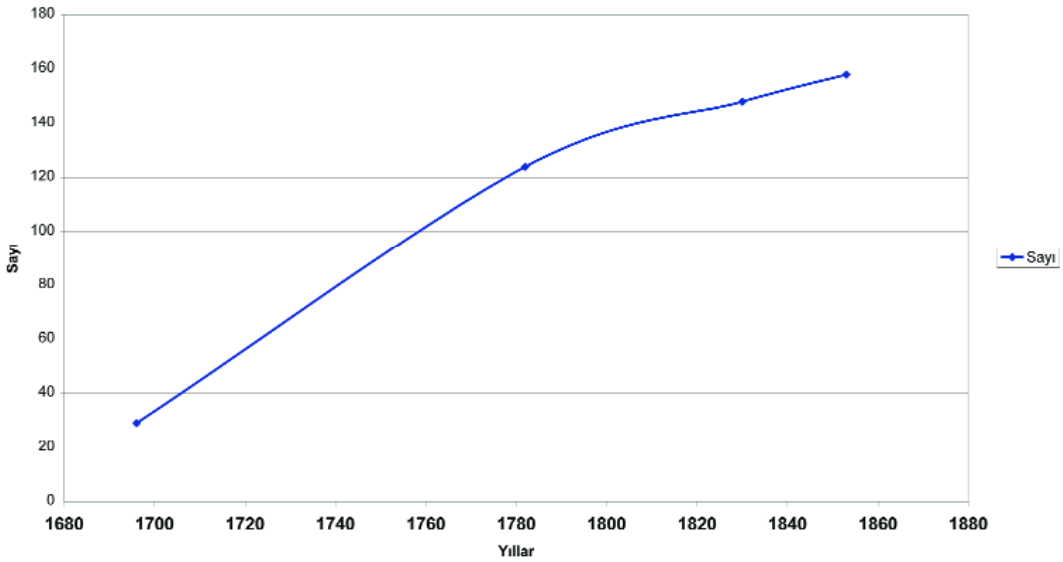

Grafik 26: Üsküdar Merkez Tütüncü Esnafı (1696-1853)

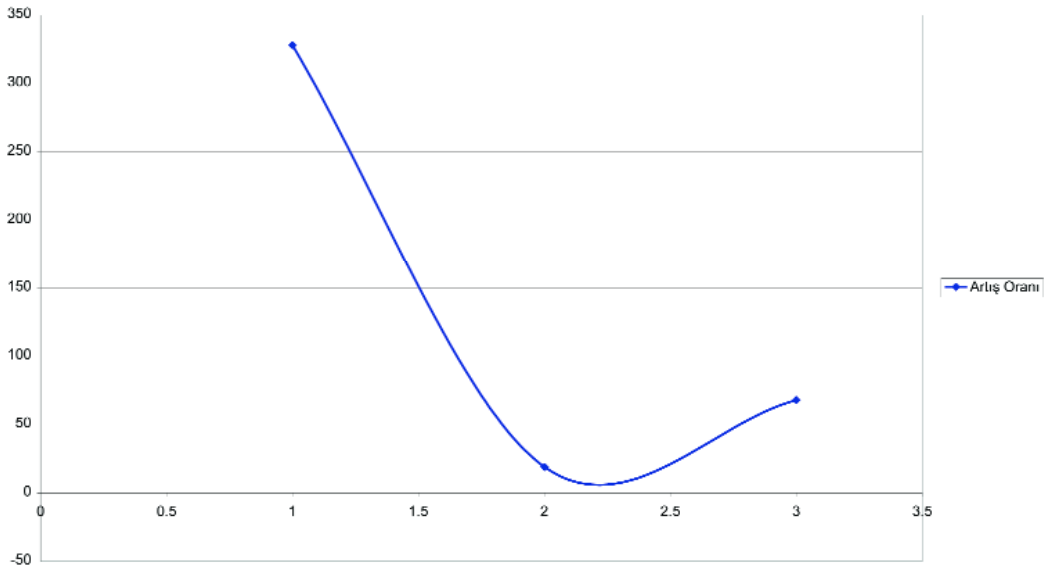

Grafik 27: Üsküdar Tütüncü Esnafının Artış Hızı Oranı (1696-1853)

DİPNOTLAR

1 B. C. Akehurst, *Tobacco*, New York 1981, s. 522, 543, 578-604; Jordan Goodman, T*obacco in History The Cultures of Dependence*, London 1993, s. 4-8, 20-22, 31-56, 60-62, 65-66, 76-78; J. E. Brooks, *Tobacco, its History Illustrated by the Books*, New York 1937; S. A. Dickson, *Panacea or Precious Bane: Tobacco in Sixteenth Century Literature*, New York 1954, s. 68, 72-75, 98-105, 151-152; E. C. Corti, A History of Smoking, London 1931; J. Baudry, *Jean Nicot: á l'origine du tabac en France*, Lyon 1988; Peer Schmidt, "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Ekimi", *Tütün Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2003, s. 485-494.

2 Goodman, s. 45, 61, 74, 76-77; J. Hart, *Kanikh or the Diseased*, London 1633; B. Van Peima, *Tabacologia*, The Hague 1690; S. A. Dickson, s. 109-110; Philirates (1602), *A Warning for Tobacconist*, yeni baskı 1936, Oxford; Dickson, s. 106-109; E. Baillard, *Discours du tabac ou il ist traité particulièrement du tabac en poudre*,Paris 1668; James I, "A counterblaste to tobacco", J. Craigie, (ed.) *Minor Prose Works of King James V and I*, Edinburg 1982; F. Braudel, *Civilisation matérielle*, I, s. 226; Dickson, s. 117-124.

3 Goodman, s. 45, 76-77; S. A. Dickson, s. 109-110; James I, "A counterblaste to tobacco", J. Craigie (ed.), *Minor Prose Works of King James V and I*, Edinburg 1982.

4 Goodman, s. 69, 76-78; Dickson, s. 92, 154; J. Tedeschi, "Literary piracy in seventeenth century Florence", Huntington Library Quarterly, vol. 50, 1987, s. 112; Camporesi, The Fear of Hell, Oxford 1990, s. 167.

5 Peer Schmidt, "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Ekimi", Tütün Kitabı, (ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul 2003, s. 485-503.

6 Peer Schmidt, s. 499-501; H.K. Roessingh, "Tobacco Groving in Holland in the Seventeenth and Eigteenth Centuries: A Case Study of the Innovative Spirit of Dutch Peasants", *Acta Histriae Ncerlandicae*, II (1978), s. 10-19; Peer Schmidt, s. 501-502.

7 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)* (yayınlanmamış doktora tezi, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005).

8 BOA, D.MMK.DHN 1/100, s. 1-6; D.MMK.DHN 2/28, s. 1-4; D.MMK.DHN 1/68; D.MMK.DHN 2/20, 42; D.MMK.DHN 4/60, 61; BOA, MM 9980 numaralı 204 varaklık bu defter, 1782 ve 1831 yıllarında İstanbul ve kazalarındaki tütüncü esnafının tahririni kapsamaktadır. Bu çalışmada tütüncü esnafı ile ilgili verilen bilgilerin büyük bir kısmı ile grafiklerin tamamı bu defterdeki verilere dayandırılarak yapılmıştır. Ayrıca bk. Grafik 1, Grafik 2, Grafik 3.

9 Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi*, İstanbul 1997, I, 335-336.

10 BOA, MM 9980, s. 1, 5-187; Grarik 4, 5.

11 BOA, MM 9980, 5-187; Grafik 6, 7, 8.

12 BOA., İ.HR., 74/3603, lef 1. 1853 yılında İstanbul'da yapılan esnaf tahriri ile ilgili olan bu belgeyi haber ve kullanmama izin veren Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a teşekkür ederim.

13 BOA, MM 10054, s. 214; MM 10121, s. 248, 250, 277, 292, 307, 327, 330.

14 19 Receb 1279 "Duhan ve Sigara ve Enfiye Bey'iyye Resmine Dair Nizam", *Düstur*, II, 639-649.

15 BOA, D.MMK.DHN 1/100, s. 1-6; D.MMK.DHN 2/28, s. 1-4; D.MMK.DHN 1/68; D.MMK.DHN 2/20, 42; D.MMK.DHN 4/60, 61; Grafik 2, 3.

16 BOA, MM 9980, s. 1, 5-17. Ayrıca bk. Grafik 4, 5. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 335.

17 BOA, MM 9980, s. 1.

18 BOA, D.MMK.DHN 1/100, s. 1-6; D.MMK.DHN 2/28, s. 1-4; D.MMK.DHN 1/68; D.MMK.DHN 2/20, 42;

19 D.MMK.DHN 4/60, 61.

20 Tütüncü esnafının bulunduğu yerler ve işletmeciler hakkında detaylı bilgi için bk. BOA., MM 9980, s. 177-187.

21 BOA., İ.HR., 74/3603.

Üsküdar'da Bir Saraylı: Gülfem Hatun ve Vakıfları

DOÇ. DR. TAHSİN ÖZCAN
İstanbul Üniversitesi

Osmanlı toplumunda en yaygın geleneklerden biri de serveti hizmete dönüştüren vakıf kurumudur. Toplumun her kesimi kendi çapında vakıf kurumunun geliştirilmesine ve yaşatılmasına katkıda bulunmuş, farklı alanlarda ihtiyaç duyulan hizmetlere yönelik sayıları binlerle ifade edilen vakıflar kurulmuştur. Vakıflar vasıtasıyla Osmanlı toplumunda eğitimden sağlığa, imar faaliyetlerinden hayır hizmetlerine, dinî ve kültürel hizmetlere kadar oldukça geniş bir yelpazede toplumun ihtiyaç duyduğu hizmetlerin altyapısı oluşturulmuş ve finansman ihtiyacı karşılanmıştır.

Vakıfların kurulmasında halkın yanında devlet ricali ile saraya mensup kişilerin de önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Darüssaade Ağaları, Babüssaade Ağaları gibi saray görevlilerinin yanında bizzat padişahların ve saraylı kadınların kurdukları vakıflar son derece önemlidir.

Üsküdar'ın gelişmesinde ve altyapısının oluşmasında da vakıfların önemli bir katkısının olduğu aşikardır. Özellikle XVI. yüzyılın ortalarında önemli bir imar faaliyetine sahne olan Üsküdar'da pek çok vakıf eserin de inşa edildiğini görüyoruz. Bu dönemde Üsküdar özellikle saraylı hanımların büyük ilgisine mazhar olmuştur. Başta sahilde, iskele civarında yer alan ve Mihrimah Sultan tarafından yaptırılan cami ve müştemilatı, Valide Sultan Camii ile Nurbânû Vâlide Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Sultan Külliyesi gibi vakıf eserler Üsküdar bölgesinde bugün de varlıklarını ve fonksiyonlarını sürdüren önemli birer hizmet merkezi olmuşlardır. Bunların yanında, yine Üsküdar'ın merkezinde yer alan ve günümüzde de işlevini sürdüren Gülfem Hatun Camii de saraylı bir hanım tarafından yaptırılmıştır. Bu tebliğde Üsküdar'da yer alan ve bulunduğu mahalleye de adını veren Gülfem Hatun Camii'ni yaptıran ve son derece ilginç bir hayat hikayesi olan Gülfem Hatun tanıtılmakta ve kurduğu vakıflar ile yaptırdığı hayrâtı hakkında bilgi verilmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman

Gülfem gül ağızlı, Gülfâm ise gül renkli, yani pembe anlamına gelir. Gülfem Hatun'un kimliği hakkında kaynaklarımızda yeterli bilgi yer almaz. Saraya cariye olarak alındığı kaydedilmekle birlikte hangi tarihte, nereden, nasıl geldiği ve ailesi hakkında herhangi bir bilgi verilmez. Sicilyalı Rosalina veya Polonya'lı Rosalina olduğu şeklindeki iddialar ise herhangi bir bilgi veya belgeye dayanmadığı için spekülasyondan öteye geçmemektedir. Arşiv kaynaklarında Gülfem Hatun bint Abdurrahman şeklinde zikredilir. Abdurrahman kızı ifadesinden hareketle mühtedi olduğu, yani sonradan müslüman olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Hürrem Sultan'ın Kanunî'ye yazdığı mektuplarda ise Gülfem Hatun'dan "Gülfem câriyeniz" şeklinde bahsedildiğine şahit oluyoruz.[1]

Gülfem Hatun'un sarayda ön plana çıkması Hürrem Sultan'ın 965/1558'de vefatından sonradır. Kanuni'nin Hürrem Sultan'ın vefatından sonra Gülfem Hatun'a bağlandığı ve ona son derece kıymet verdiği kaydedilir. Son dönemlerinde Kanuni'nin gözdesi olan Gülfem Hatun'un bundan sonra pek de uzun sürmeyen hayatı hakkında da yine ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak, sevilen bir kişiliğe sahip olduğu, saraydaki siyasi çekişmelere ve entrikalara pek karışmadığı, kendisini hayır işlerine verdiği ve elinden geldiği ölçüde hayır işlerine katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda yer alan ve aşağıda aktarılan birtakım rivayetleri doğru kabul edersek, hayırseverlikte aşırıya gitmesinin hayatına mal olacak bir trajediye yol açtığını söyleyebiliriz.

Gülfem Hatun'un yaptığı önemli hayır hizmetleri arasında o dönemde harap bir durumda olan Üsküdar Çiçekçi'deki Karacaahmet Sultan'ın türbesinin tamir ettirilmesini sayabiliriz. Rivayete göre, bir gece rüyasında Karacaahmet Sultan'ı gören Gülfem Hatun uyandığında, gördüğü rüyanın etkisiyle Üsküdar'a giderek harap durumda bulunan türbeyi görmüş ve tamir ettirerek üstüne bir tavan yaptırmıştır. Türbenin içine de Karacaahmet Sultan'ın sancağını, deve tüyünden örülmüş hırkasını ve tespihlerini koydurmuştur.[2]

Aynı şekilde, Gülfem Hatun'un Manisa'da bazı çeşmeler yaptırdığı ve bunlar için vakıflar kurduğu şeklinde birtakım bilgilere de sahibiz. Buna göre Gülfem Hatun 930/1523-1524 yılında Manisa'da bir çeşme yaptırmıştır. İstanbul'a ait vakıf tahrir defterlerindeki kayıtlarda Gülfem Hatun'un Manisa'da da usûl-ü evkâfı ve mesârifi bulunduğu, ancak İstanbul'da olmadığı için kaydedilmediği bilgisi verilmektedir.[3] Gülfem Hatun'un Manisa'daki vakıfları hakkında bazı kaynaklarda ayrıntılı bilgiler verilmekteyse de bunların Saruhanoğulları ailesine mensup olan Gülgûn veya Gülfâm Hatun'un vakıflarıyla karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bütün bu bilgilerin doğruluğunu tahkik etme imkanına sahip değiliz. Ancak, en azından Manisa'da da vakıf eserleri bulunduğu ve bahsedilen eserlerin tamamı olmasa da en azından bir kısmının Gülfem Hatun tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Üsküdar'daki camii için Manisa'da otuz dükkan vakfettiği, ilaveten 20.000 akçe nükûdu bulunduğu bilgisi de verilmektedir ki bu bilgiler de tahkike muhtaçtır.[4]

Aynı şekilde Gülfem Hatun Yenişehir'in Karahisar köyüne de su getirtmiş ve bir çeşme yaptırmıştır. 928/1521-1522 yılında Yenişehir kadısına yazılan ve başında Kanunî'nin tuğrası bulunan bir hükümde kendisinden şu şekilde bahsedilmektedir: "Seyyidetü'l-muhaddarât tâcü'l-mestûrât Gülfem Hatun dâmet ismetüha..."[5]

Gülfem Hatun'un bu tebliğde ayrıntılı olarak ele alınan hayratı ise Üsküdar merkezinde yaptırdığı cami, mektep ve kârbansaray ile bunlar için kurduğu vakıftır. Gülfem Hatun, Üsküdar'da satın alınan arazi üzerinde bir cami, karbansaray, imaret ve mektep inşa ettirir. Mektebin hemen altında bir de çeşme ile su haznesinden de bahsedilirse de bunların Gülfem Hatun tarafından yaptırılmadığı, sonradan bazı hayırseverler tarafından ilave edildiği anlaşılmaktadır.[6]

Bazı kaynakların aktardığı bilgilere göre, Gülfem Hatun'un parası vakfını tamamlamak için yeterli olmaz. Bunun için çare aramaya koyulur. Ve en sonunda hayatına mal olacak bir yol bulur. Kanuni ile olan nöbetini diğer hasekilerden birine para karşılığında satar. Gülfem Hatun'un niyetinden haberi olmayan Kanuni bunu bir vefasızlık ve kendisine karşı bir hakaret olarak algılar, fırsatı kaçırmayan diğer hasekiler de Gülfem'i gözden düşürmek için yalan yanlış iftiralarda bulunurlar. Sultan kendisini küçük düşürdüğü için Gülfem'in öldürülmesine karar verir ve neticede hiç haketmediği bir şekilde Gülfem Hatun'un canına kıyılır.[7]

Ancak, bazı kaynaklar öldürülmesi için bu hadisenin gerekçe gösterilmesini kabul etmeyip başka sebepler ararlar. Gülfem Hatun'un vakıflarını sağlığında

Gülfem Hatun Camii'ndeki sebilden günümüze kalanlar

tamamladığı ve başka bir cürüm işlediği için öldürüldüğü iddia edilir, ancak anlatılanların dışında da somut bir sebep gösterilmez. Sadece Ayvansarâyî Hüseyin Efendi Hadîkatü'l-Cevâmî'de Gülfem Hatun'un yaptırdığı camiyi tanıtırken bu konudan da bahseder ve "Hâtûn-ı mezkûrun şehîden vefâtı gâliba Şehzâde Sultân Bâyezid'e niyyetnâmesi olduğundan iktizâ eylemişdir." şeklinde kaynağı belli olmayan bir bilgi verir ve Şehzâde Bâyezid hadisesini anlatır. Bunun da yine kesin bir bilgi olmadığı "gâliba" ifadesinin kullanılmasından anlaşılmaktadır.[8]

Ahmet Refik tarafından verilen bilgilere göre, bir süre sonra Kanuni, Gülfem Hatun'un gerçek niyetini öğrenir ve büyük bir üzüntüye kapılır. Yarım kalan vakıflarını Mimar Sinan'a tamamlatır ve onun adına Macaristan ve Manisa'da pek çok vakıf tayin eder. Gülfem Hatun'un naşı ise Üsküdar'da yaptırdığı camiinin yanına defnedilir ve üzerine bir de türbe yaptırılır.[9] Gülfem Hatun'un mezar taşındaki ibare ise halkın ona layık gördüğü makama işaret eder; Üsküdar'da camiinin hemen yanında bulunan mezar taşında "Sâhibetü'l-hayrât Şehîde-i Saîde Gülfâm Hatun. Sene tis'a ve sittîn ve tis'a mie [969/1561-1562]" ifadesi görülmektedir.[10] Ancak, vakfiyesinin tarihi ile vefat tarihi dikkate alındığında bu izah uzak bir ihtimal gibi görünmektedir.

Yine de, Gülfem Hatun'un bir sebeple idam yoluyla öldürülmüş olduğu kesindir.[11] Ancak öldürülme sebebi ile ilgili rivayetlerin doğruluğunu ulaşılabilen bel-

Atik Valide Camii içinden bir kare

ge ve kaynaklardaki bilgilerle kesin olarak tespit imkânına sahip değiliz. Aktarılan rivayetler ise, kesin bir bilgi veya belge bulunmadığı sürece Osmanlı hareminin sırlı dünyasında meydana gelen bu talihsiz hadiseyi izaha yönelik muhayyel izahlardan ibaret kalacak gibi görünmektedir.

Hayatı hakkındaki bilgilerin azlığına karşılık arşiv kaynaklarında Gülfem Hatun'un vakıfları ile ilgili ayrıntılı kayıtlara ulaşılabilmektedir. Gülfem Hatun'un Üsküdar'da yaptırdığı hayrâtı ile ilgili ilk bilgileri Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'ndeki kayıtlardan öğreniyoruz. Üsküdar kadı sicillerinde yer alan kayıtlara göre Gülfem Hatun, 946/1539 yılında mektep, tabhane ve kârbansaray bina etmek üzere muhtelif emlak satın alır.[12] Devrin önde gelen alimlerinden olan ve uzun yıllar şeyhülislâmlık yapan Ebüssuûd Efendi'nin imzasını taşıyan vakfiyesi ise 949/1542 tarihlidir. Vakfiyenin bugün mevcut olup olmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte muhtevası İstanbul'a ait vakıf tahrir defterlerinde aktarılmaktadır.[13]

İstanbul vakıflarına ait 953/1546 tarihli tahrir defterinin sonunda Gülfem Hatun'un Üsküdar'daki hayratı için kurduğu vakfa ait tahrir bilgileri yer almaktadır. Bu bilgilere göre Gülfem Hatun'un 946/1542 yılının Cemaziyelâhir ayı ortalarında tanzim edilmiş olan Ebüssuûd Efendi imzalı bir vakfiyesi bulunmaktadır. Gülfem Hatun yaptırdığı cami, mektep ve imaret (kârbansaray) için külliyetli miktarda emlâk ve nükûd vakfetmiştir. Tahrirde verilen bilgilere göre "vâkıfenin

Gülfem
Hatun
Camii

Manisa'da da usûl-i evkâfı ve mesârifi vardır" ancak bunlar İstanbul'da bulunmadığı için kaydedilmemiştir. Tahririn yapıldığı tarihte vâkıfenin hayatta olduğu ve vakfın mütevellisinin Ali olduğu, vakfın nâzırının reis-i Eski Saray olduğu bilgileri de verilmektedir.[14] 972/1565 yılına ait bir kayıtta ise vakfın mütevellisinin Ali'nin oğlu Veli olduğu görülmektedir.[15]

Zikredilen tahrirde vakfın mal varlığı, gelirleri ve giderleri ayrıntılı bir şekilde kaydedilmektedir. Genel olarak bakıldığında, vakfın 360.000 akçe nükûdunun yanında ev, oda, dükkan, fırın gibi çok sayıda akarâtı mevcuttur. Ancak mevcut 360.000 akçe nükûdun 160.000 akçesi ile muhtelif akar satın alınmıştır. Vakfın yöneticileri, cami, mektep, kârbansaray ve imaret görevlileri ve imaretin günlük işleyişi için yapılan harcamalar da ayrıca kaydedilmiştir.[16] Yine vakfa ait 972/1564 yılına ait bir başka kayıtta vakfın 550.000 akçe nükûda sahip olduğu görülmektedir.[17] Benzerleriyle mukayese edildiğinde Gülfem Hatun Vakfı'nın hem gayrimenkul hem de nakit para açısından oldukça zengin olması dikkat çekicidir.

Vakfa ait akarâtın kiralanmak suretiyle işletildiği, devrin uleması arasında ciddi tartışmalara konu olan nükûd-u mevkûfenin yani vakıf paraların ise aynı dönemde faaliyet gösteren diğer para vakıflarından farklı olarak bey' bi'l-vefa veya bey' li'l-istiğlâl gibi usullerle işletildiğini görüyoruz.[18]

953/1546 yılına ait tahrirde verilen bilgiler 986-988/1578-1580 ve 1009/1600 tarihli vakıf tahrir defterlerinde de aynen tekrarlanır. Aradan geçen yaklaşık yarım asırlık bir süreye rağmen verilen bilgilerde önemli bir değişiklik olmayışı, önceki defterdeki kayıtların güncellenmeden sonraki tahrirler defterlerine aynen aktarıldığı izlenimine yol açmaktadır.[19]

Gülfem Hatun'un Üsküdar'da yaptırdığı eserlerden günümüze sadece küçük bir cami kalmıştır. Üsküdar'ın merkezinde, Gülfem Hatun Mahallesi'nde Gülfem Sokağı'nda bulunan bu cami 1285/1868-1869'da yangında harap olmuş, ancak hayırsever halk tarafından yeniden yaptırılmıştır.[20] Mimar Sinan'ın yaptığı eserler arasında sayılan ve aynı yangında büyük zarar gören mektep ise, yeniden yaptırılamadığı için binası ortadan kalkmış ve son olarak arsası da yol genişletme çalışmaları sırasında kaybolmuştur. Üsküdar Tarihi'ni yazan İ. Hakkı Konyalı türbe ile mektep binasının 1941 yılında harap bir vaziyette mevcut olduğunu ve daha sonra yerine Denizcilik Bankası'nın yapıldığını kaydeder. Türbe de daha sonra yol yapımı esnasında yıkılmış ve Gülfem Hatun'un mezar taşlarıyla sandukası camiinin hemen solundaki bugünkü yerine nakledilmiştir.[21] Dolayısıyla günümüze sadece bugün de Gülfem Hatun adıyla anılan cami ile Gülfem Hatun'un türbesinin yıkılmasından sonra caminin hemen yanındaki boş alana nakledilen mezarı ulaşabilmiştir.

Ek 1: Gülfem Hatun Vakfının Tahriri

"Vakf-ı Gülfem Hatun bint Abdurrahman vâkıfe-i mezbûrenin dokuzyüz kırkdokuz Cumâde'l-âhırası evâsıtında vâki olmuş Mevlânâ Ebüssuûd imzasıyla bir

Gülfem Hatun'un kabri

vakfiyesi vardır ki mazmûnu zikr olunur.

asl-ı vakf nakdiye 360.000

yüzaltmışbin akçesi akara tebdil olunmuştur.

Hânehâ fevkânî 4 bab ve tahtânî 3 bab ve dekâkîn 7 bab ve hucerât 2 bab der Ma - halle-i Çakır Ağa mahdûd Zekeriyya mülkü ve Ahî Baba Vakfı ve tarîk-ı âmm ve hâsla

hâsıl fî sene 2.620

mukâtaa-i zemîn fî sene 480

Hânehâ-i tahtânî maa fırun ve bi'r mâ-i müşterek der nezd-i hânehâ-i mezbûre

hâsıl fî sene - —

mukâtaa-i zemîn fî sene 120

Hânehâ-i tahtânî maa muhavvita der mukâbele-i hâne-i mezbûre

hâsıl fî sene - —

mukâtaa-i zemîn fî sene 48

Hânehâ-i müteaddide fevkânî ve tahtânî der Mahalle-i Saruca Paşa be nezd-i kâr - bansaray-ı Mevlânâ Gürânî

hâsıl fî sene —-

Furun-ı habbâzî maa dükkan-ı kassâb ve hucre ve âsiyâb-ı esb der Mahalle-i Sa - ruca Paşa muttasıl be-hânehâ-i mezbûre

hâsıl fî sene - —

mukâtaa-i zemîn fî sene *200*

Hânehâ-i müteaddide fevkânî ve tahtânî ve mahzen ve dekâkîn 7 bab der mahal - le-i mezbûre be nezd-i hânehâ-i mezkûre

hâsıl fî sene *5.000*

mukâtaa-i zemîn fî sene *48*

Hânehâ-i müteaddide fevkânî ve tahtânî 27 bab der Mahalle-i Çelebioğlu mah - dûd Tercüman Yunus Bey Vakfı ve Ermiye Yahudi mülkü ve tarîk-ı âmm

hâsıl fî sene *7.000*

Hucerât 20 bab maa hânehâ-i fevkânî ve tahtânî der Mahalle-i Saman Vîrân be nezd-i Sûk-ı Harrâtîn

hâsıl fî sene hâricest ez vakfiyye

Hânehâ-i fevkânî ve tahtânî der Mâhâlle-i Saman Vîrân der kurb-ı hânehâ-i mez - bûre

hâsıl fî sene *3.600 hâricest ez vakfiyye*

Hânehâ-i fevkânî ve tahtânî der kurb-ı Kenîse-i Efrenciyân

hâsıl fî sene *2.300*

mukâtaa-i zemîn fî sene *70*

Dekâkîn 5 bab der nefs-i Üsküdar der kurb-ı kârbansaray-ı vâkıf

hâsıl fî sene *300*

el-Masraf

be cihet-i cemâat-ı vazîfehorân

cihet-i mütevellî	*fî yevm 6*
cihet-i nâzır	*fî yevm 5*
cihet-i kâtip	*fî yevm 4*
cihet-i câbî	*fî yevm 5*
cihet-i hatîb	*fî yevm 2*
cihet-i vâiz	*fî yevm 2*
cihet-i imâmet	*fî yevm 3*
cihet-i müezzin	*fî yevm 3*
cihet-i muarrif	*fî yevm 3*
cihet-i müezzin-i salâ	*fî yevm 1*
cihet-i sirâcî	*fî yevm 2*

cihet-i muallim	*fî yevm 4*
cihet-i halîfe	*fî yevm 2*
cihet-i eczâhânân 5 neferan fî 2	*fî yevm 10*
cihet-i ser mahfil	*fî yevm 2*
cihet-i bevvâb-ı kârvan	*fî yevm 3*
cihet-i sikâye der kurb-ı kârbansaray	*fî yevm 1*
cihet-i sikâye der mektep	*fî yevm 1*
be-cihet-i hîme-i mektep	*fî sene 150*
cihet-i şeyh-i imaret	*fî yevm 2*
cihet-i vekilharc	*fî yevm 2*
cihet-i kilârî	*fî yevm 2*
cihet-i nakîb	*fî yevm 1*
cihet-i tabbâh	*fî yevm 3*
cihet-i ————	*fî yevm 2*
cihet-i nâzır-ı huddâm	*fî yevm 1*
cihet-i gendüm-ı küp	*fî yevm nîm*
be-cihet-i harc-ı taâm-ı imaret der kasaba-i Üsküdar	
ürz berây-ı şorba	*fî yevm keyl 1*
gendüm berây-ı şorba	*beher yevm şinik 3*
dakîk berây-ı nân	*fî yevm keyl 1*
nohut maa nemek	*fî yevm 1*
mi'denos ve piyaz	*fî yevm 1*
yoğurt ve kemmûn	*fî yevm 1*
gûşt	*be her yevm 10 ukiyye*
ürz berây-ı dâne der leyâli-i	
Regâib ve Ramazan ve 'ıydeyn	
ve âşûra beher yevm	*keyl 2*
revgan-ı sade	*ukiyye 5*
dakîk berây-ı nân der leyâli-i	
mezbûre be her leyl	*keyl 2*
ürz berây-ı zerde	*be her yevm keyl 2*
asel berây-ı zerde	*ukiyye 5*
be cihet-i kal'i evâni	*fî şehr 33*
be cihet-i meremmetî	*fî yevm 2*

Şart-ı vâkıfe tevliyet ve tebdil ve tağyir ve cemî-i tasarrufât-ı şer'iyye madem ki kayd-ı hayattadır kendü tasarrufunda ola ve ba'dehû tevliyet ve nezâret hâkimü'l-

vakt ihtiyar ettüğü kimesneye ola. Vâkıfe-i mezbûrenin Manisa'da dahi usûl-ü ev - kâfı ve mesârifi var. İstanbul'da olmamağın beyan olunmadı ve reis-i eski saray hasbî nâzır ola hâliyâ..."

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri nr. 670, s.1119-1120, Ayrıca bkz. Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği, TTK Ya - yınları, Ankara 2003, s.392-393.)

Ek 2: Gülfem Hatun Vakfı'na ait Bey' Bi'l-Vefâ Hucceti

"Davut Paşa Mahallesinden İlyas b. Hasan Fakih merhûme Gülfem Hatun evkâ - fına mütevellî olan Veli b. Ali şer'i şerîfe hâzırân gelip mezbûr İlyas bi tav'ihî ik - rar edip etti ki, bir cânibi Hacı Ahmed mülkü ve bir cânibi Şeyh Mehmed mülkü ve bir cânibi Şaban Fakih mülkü ve bir cânibi tarîk-ı âmm ile mahdûd olan mülk evim ki tevâbii ve levâhıkı ile işbu hâmil-i hâza'l-kitap Veli mütevellîye üçbin ak - çeye bey'-i vefâ ile bey' edip semen-i merkûmu alup kabzeyledim dedikte .... 971 Şabanının gurresinden ilâ temâm-ı senetin kamiletin üçyüz akçeye icâreye alıp mezbûr mütevellîye verem dedikte mezbûr mütevellî mukırr-ı mezbûru ikrarında tasdik ettikten sonra zikrolan evin zararına zâmin olundukta Dellal Mehmed b. Şaban zararına zâmin olup kayd-ı sicil olundu Şevval sene 971

Şühûdü'l-hâl....."

(İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, 27 numaralı si - cil defteri, v.20a/4)

Ek 3: Gülfem Hatun Vakfı'na ait Bey' li'l-İstiğlâl Hucceti

"Gülfem Mahallesi'nde Hacı Haydar b. Abdullah nâm kimesne Gülfem Hatun mütevellîsi Veli b. Ali mahzarında ikrar edip etti ki bir cânibi Yahya b. Mehmed mülkü ve bir cânibi Kara Oğlan mülkü ve bir cânibi Halil b. Ömer mülkü ve bir cânibi tarîk-ı âmm ile mahdûd olan evi ve bir cânibi Ali Reis mülkü ve bir cânibi Solak Mustafa b. Abdullah mülkü ve bir cânibi derya ile mahdûd kayığımı sahib-i sicil mezbûr mütevellîye bi tarîki'l-istiğlâl sekizbin akçeye bey' edip kabz-ı semen eyledikten sonra mezbûr mütevellîden zikrolan evimi ve kayığımı sene 971 Şaba - nının gurresinden ilâ temâm-ı senetin kamiletin sekizyüz akçeye icâreye aldım dedikte Yahya b. Mehmed zikrolan evin ve kayığın değerine zâmin olup bi't-talep kayd-ı sicil olundu tahriran fî 7 Muharremi'l-harâm sene 971

Şühûdü'l-hâl....."

(İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, 27 numaralı si - cil defteri, v.52a/1)

DİPNOTLAR

1 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980, s. 37.

2 bk. http://www.karacaahmet.com/kimlik.asp?kategori=1

3 bk. Ek:1.

4 bk. İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar Kitap 1*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul 1946, 96-99. Ayrıca bk. Kâmil Su, "Gülfam, Öteki Adıyla Gülgün Hatun'un Manisa'daki Vakıf ve Hayırları", *I. Mesir Konferansları 20-30 Nisan 1982*, Manisa Turizm Derneği Yayınları, Manisa, ty, s.33-47.

5 Nakleden: Uluçay, *a.g.e.*, s. 37.

6 İ. Hakkı Konyalı tarafından verilen bilgilere göre caminin son cemaat yerinde eskiden bir su musluğu bulunuyordu. Ayrıca caminin önüne, sağına ve soluna birer su teknesi konmuştu. Bunlardan sağdakini 1285/1868'de Duhancı Hacı Ahmed Ağa karısı Fatıma Hanım'ın ruhu için yaptırılmıştır. Soldaki ise 1290/1873'te yaptırılmıştır. bk. İ. Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi I*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976, s. 155.

7 Bu bilgiyi Ahmet Refik Altınay kaynak göstermeden aktarır, başkaları ise Altınay'ı kaynak göstererek aktarırlar. bk. A. Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 2000, s.56 vd. Ayrıca bk. Uluçay, *a.g.e.*, s.37; Nazım Tektaş, *Harem'den Taşanlar*, İstanbul 2004, s.123 vd.

8 bk. Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Ali Sâtı' Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi 'İstanbul Camileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar* (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 2001, s. 615-616.

9 bk. Altınay, *a.g.e.*

10 bk. Konyalı, *a.g.e.*

11 bk. Semavi Eyice, "Gülfem Hatun Camii", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, s. 238-239.

12 Gülfem Hatun'un camisini yaptırmak için Üsküdar'da satın aldığı yerlere dair kayıtlar için bk. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Defter Nr. 11, v.38b/5 (24 zira' mülk yerini Gülfem Hatun'a mektep, tabhane ve kârbansaray bina eylemek üzere bey'i kat'î ile bey' eylediği, sene 946) ve v.39a/1 (Gülfem Hatun'un satın aldığı bir başka yerle ilgili kayıt, sene 946).

13 bk. Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, 535-536. Ayrıca bk. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2003.

14 bk. Barkan, *a.g.e.*, s. 435-436.

15 bk. Özcan, *a.g.e.*, 211, 587 numaralı dipnot.

16 Ayrıntılı bilgi için bk. Ek:1.

17 bk. Özcan, *a.g.e.*, s. 211-212, 392-393.

18 Bey' bi'l-vefâ ve bey' li'l-istiğlâl gibi işlemler bugünkü gayrimenkul ipotekli kredi işlemlerine benzer muamelelerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Özcan, *a.g.e.*, 211-212. Gülfem Hatun Vakfı'nın yaptığı işlemlerle ilgili örnekler için bk. Ek:2 ve Ek:3.

19 bk. Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul 2004, s. 715-716.

20 Cami hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eyice, a.g.m.

21 bk. Konyalı, *a.g.e.*

Dârüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa'nın Üsküdar'daki Hayrâtı

YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA GÜLER
Afyon Kocatepe Üniversitesi

GÜLAY KARADAĞ, ARŞ. GÖR.
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Hayrât, müslümanların Yüce Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla varlıkların herhangi bir ihtiyacını gidermek için gerçekleştirdiği tüm icraata denir. Vakıf ise bir malın mülkiyetini Allah'a havale ederek, ondan elde edilecek geliri varlıkların istifadesine sunmaktır. Bilindiği gibi vakıf İslâm medeniyetinin en muhteşem müesseselerinden biridir. Bu medeniyetin önemli bir parçası olan Osmanlı Devleti'nde bütün cami, mescit, çeşme, medrese ve benzeri müesseseler hayırsever müslümanlar tarafından vakıf eserleri olarak kurulmuştur. Bunların varlığını sürdürmesi için de vakıf gelirleri tahsis edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yeni bir vakıf eseri inşa etmek kadar var olan vakıfların tamiratını yaptırmakta yaygın bir uygulamadır. Nitekim konumuzu teşkil eden Hacı Beşir Ağa'nın Üsküdar'daki hayratı ikinci gruba örnek teşkil etmektedir. 13 Cemaziyelevvel 1159/3 Haziran 1746'da vefat eden Hacı Beşir Ağa,[1] diğer Osmanlı devlet adamları gibi birden çok vakıf tesis etmiştir.

Bu doğrultuda Beşir Ağa'nın Üsküdar'da ihya ettiği dört hayrâtı bulunmaktadır. Bunlar 999/1590 yılında vefat eden eski Dârüssaâde Ağalarından Mehmed Ağa (Ö.999/1590) tarafından yaptırılan Mehmed Ağa Mescidi[2] ile At Pazarı Çeşmesi, IV. Mehmed'in hazinedarı Lala Beşir Ağa tarafından 1077/1666 yılında yaptırılan Kavak İskelesi Mescidi[3] ve XVIII. yüzyılda Hazinedar Ali Ağa[4]'nın Üsküdar'a bağlı Dudullu karyesinde mevcut Ali Ağa Mescid-i Şerifi ve Muallim hanesi arkasında bulunan suyoludur. Beşir Ağa, yukarıda adı geçen mescitlere minber yaptırarak ihtiyaçları için gelir tahsis etmiştir. Aynı şekilde çeşme ve suyolunda görev alan memurlara maaş bağlamıştır. Vakfiyeden öğrenildiği üzere bu vakıflar için tayin edilen görevliler ve maaşları şu şekildedir:

Resim 1: Orijinal Vakfiyenin İlk Sahifesi, Süleymaniye Hacı Beşir Ağa 682.

Resim 2: Mehmed Ağa Mescidine dair şartların işlendiği bölüm; Süleymaniye Hacı Beşir Ağa 682/1 vr.36.

Resim 3: Ali Ağa Cami ve muallimhanesi ile ilgili şartların yer aldığı bölüm Süleymaniye Hacı Beşir Ağa 682/1 vr. 43

Resim 4: Atpazarındaki Çeşmenin şartları Süleymaniye Hacı Beşir Ağa 682/1, vr.44

Resim 5: 1915 yılından önce Mehmed Ağa Mescidi'nin bulunduğu yer

1- Dârussaâde Ağası Mehmed Ağa Mescidi[5]

Beşir Ağa bu camiye bir minber inşa ettirerek bu hizmeti vesilesiyle camiye aşağıdaki görevlileri tayin etmiştir:

Görevli	**Maaş (Akçe)**
Vaiz	8
Hatib	8
Birinci devirhan[6]	2
İkinci İmam ve İkinci Devirhan	4+4
Muarrif	4
Müezzin-i salâ	4
Kayyim ve seccade-füruş	3
Cuma müezzini	2
Toplam 9 görevli	**39 Akçe**[7]

2- Üsküdar Kavak İskelesinde Merhum Beşir Ağa Mescidi

Görevli	**Maaş (Akçe)**
İmam-hatib	4
Ser mahfil	2
Devirhan ve na'than bir kişiye	1
Muarrif	4
Katib	2
Müezzin	2
Kayyim	1
Toplam 8 görevli	**17 Akçe**[8]

3-Üsküdar At Pazarı Çeşmesi[9]

Görevli	Maaş (Akçe)
Hafız-i tas	2
Hanın cabisi[10]	5
Birinci devirhan	2
Toplam 3 görevli	**9 Akçe[11]**

4- Dudullu'da Hazinedar Ali Ağa Camii ve Muallimhanesi Arkasında Bulunan Su Yoluna

Görevli	Maaş (Akçe)
Ehil su yolcu	2
Cami-i şerif kapısı üzerinde Beşir Ağa tarafından bina edilen muallimhanede Sıbyan okutacak muallim	10
Muallimhane bekçisi	7
Toplam 3 görevli	**19 Akçe[12]**

5- Aziz Mahmud Hüdâyî Camii

İmar eserleri Haricinde Beşir Ağa yine Aziz Mahmud Hüdâyî Camii'ne ise şu tayinatı yapmıştır:

Görevli	Maaş (Akçe)
Sabah Namazı sonrasında birer cüz Kur'an okuyacak 15 ehl-i Kur'an	2x15
Cüzleri muhafaza edecek Noktacı ve Sandıkçı 2 kişi	2x2
Cabi	2
Muallimhane bekçisi	7
Toplam 4 görevli	**43 Akçe[13]**

Resim 6: Kavaklı İskelesi Mescidi'nin bulunduğu alan Harem Vapur İskelesi

Resim 7: Üsküdar At Pazarı Çeşmesi

Resim 8: Çeşmenin kitabesi

Bugün var olan ve geçmişte var olmuş her varlık gibi mimarî yapılar ne kadar sağlam inşa edilirse edilsinler tabiatın, insanların ve çevrenin etkisi ya da mali darlıklar sebebiyle zamanla tarumar olmuşlar ve görevlerini yerine getiremez hale düşmüşlerdir. İşte bu durumlarda özellikle Osmanlı asırlarında hayratın ihyası anlayışı imdada yetişmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş birlerce eser tekrar ihya edilerek varlıkların hizmetine sunulmuştur. Böylece hem hayrat korunmuş hem de bu toprakları bize ait olduğunun en büyük emareleri olan abidevi yapıların ömrü uzatılmıştır. Bu eserlerin uzun yıllar yaşamasında şüphesiz Hacı Beşir Ağa tarafından yapılan faaliyetler önemli yer tutmaktadır.

Yukarıda mezkûr eserlerden At Pazarı çeşmesi hariç, üç eser varlığını günümüze kadar devam ettirememiştir. Bunlardan Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa Mescidi 1915 yılında Toptaşı Tımarhanesi'nin büyütülmesi çalışmaları sırasında yolun genişletilmesi gerekçesiyle yıkılmıştır (bk. Resim 5). Kavak İskelesi Mescidi 1959 yılında Harem Vapur iskelesi yaptırılırken üzerinden yol geçmesi nedeniyle ortadan kaldırılmıştır (bk. Resim 6). Dudullu'daki Ali Ağa Mescidi ve muallimhanesinden ise artık hiçbir iz kalmamış hatta kayıt bile tutulmamıştır. Halen orijinal olmasa da var olan At Pazarı Çeşmesi ise bulunduğu mevkiden yolun geçmesi nedeniyle parçalanmıştır. Su deposu ilk yapıldığı alanda bulunmakla birlikte kitabe onun biraz ötesinde bir yere monte edilmiştir (bk. Resim 7,8,9).

Resim 9: Çeşmenin deposu

DİPNOTLAR

1 Hacı Beşir Ağa'nın hayatı ve hayratı için bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye* (yay. haz. Ali Aktan vd.), İstanbul 1996, III, 613; Ahmed Resmi Efendi, *Hâmiletü'l-Kübera*, s. 63; Abdülkâdir Özcan, "Beşir Ağa", *DİA*, İstanbul 1992, V, 555; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri, İstanbul Ciheti*, İstanbul 1943, I, 132, 156, 158,160; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938 s. 39; İsmail E. Erünsal, " Beşir Ağa Kütüphanesi", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 4; Doris Behrens Abouseif, "Beşir Ağa Sebilküttabı", *DİA*, VI, 2; Semavi Eyice, " Beşir Ağa Camii", *DİA*, VI, 1; H.Örçün Barışta, "Hacı Beşir ağa Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, III, 468; Mustafa Güler, "Eyüp Takkeci Cafer Çelebi Camii Vakıfları", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüpsultan Sempozyumu*, İstanbul 2005, s.101-103.

2 Ayvansarayi Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikati'l-Cevami* (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 2001, s. 629.

3 *a.g.e.*, s. 634.

4 Ali Ağa Saray-ı Hümayun'da yükselerek ilk önce hazinedar yardımcısı olmuş, 1082/1671 yılında hazinedar mevkisine yükselmiştir. Muharrem 1099/Kasım 1687 yılında ise Darüssaade Ağası olmuştur. Bir süre sonra Mısır'a gönderilen Ali Ağa 1125/1713 yılında burada vefat etmiştir. bk. Mehmed Süreyya, *Sicili Osmani Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye* (yay. haz. Mustafa Keskinvd), İstanbul 1996, III, 617.

5 Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın yaptırdığı mescit At Pazarı semtinde ve Valide-i Atik Çeşmesi Sokağı, Toptaşı Caddesi ve Büyük Selim Paşa Caddesi'nin birleştiği meydanda bulunmakta idi. Mehmed Ağa bu mescit ile birlikte bir de çeşme inşa ettirmiştir. At Pazarı Çeşmesi ya da Mehmed Ağa Çeşmesi olarak da zikredilen çeşme günümüzde varlığını korumaktadır. Mescit ise 1915 yılında Toptaşı Tımarhanesi'nin büyütülmesi çalışmaları sırasında yolun genişletilmesi gerekçesiyle yıkılmıştır.

6 Devirhan: muayyen gen ve zamanlarda Kur'ân-ı Kerîm okumakla vazifelendirilen kimse.

7 Süleymaniye Beşir Ağa Kütüphanesi 682/1, vr. 35b.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Vakfiyeler (EV) 23/15-2.

9 Bu çeşmenin suyunu aldığı isale 990/1582-1583 yıllarında II. Selim'in karısı, III. Murad'ın annesi olan Nurbanu Valide Sultan tarafından yaptırılan Atik Valide Suyolu'dur. Kazım Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları* (yay. haz. Celal Kolay), İstanbul 2000, s. 207.

10 Cabi: Vakıflı mülklerin kiralarını toplamakla görevli kimse.

11 EV 23/15-2.

12 Vakfiye 43a.

13 Vakfiye 43a.

Üsküdar Paşakapısı Tevkifhânesi: İnşası ve İşgali (1912-1923)

DR. YÜKSEL ÇELİK
Marmara Üniversitesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda yaşanan siyasî ve iktisadî sorunların yegane çözüm yolu olarak görülen ve gerçekleştirilmeye çalışılan reform programındaki önemli maddelerden biri de hapishanelerin ıslahıydı.[1] Ancak bu dönemde yaşanan zincirleme sorunlar nedeniyle, hapishane ıslahatı ancak yüzyılın sonlarına doğru ciddi bir biçimde ele alınmaya başlanmıştır. XX. yüzyıl başlarında ise hapishane ıslahatının, artık gündemin acil ve öncelikli maddeleri arasına girdiği görülmektedir.

8 Mayıs 1880'de ilan edilen ilk infaz rejimi nizamnamesinin[2] birinci maddesi; vilayet merkezleri, liva ve kazalarda birer hapishane ve tevkifhane bulunmasını öngördüğünden, Hapishane-i Umûmî yanında, İstanbul'un ilçe ve kazalarında da yeni tevkifhaneler tesis edilmeye başlanmıştır. Bunlardan biri de Üsküdar Tevkifhanesi (Üsküdar Liva Tevkifhanesi)'dir.

XX. yüzyıl başlarında İstanbul ve Anadolu'daki hapishane ve tevkifhaneler, mekan ve sağlık şartları açısından hayli olumsuz bir manzara arz etmektedirler. Ayrıca bu temel infaz kurumlarına, kapasitelerinin çok üstünde tutuklu konulmasından kaynaklanan ciddi sıkıntılar, bu alanda birtakım ıslah adımlarının atılmasını kaçınılmaz hale getirmişti.[3] Bu nedenle hükümet, 1911 yılında bu konuda somut adımlar atmak kararlılığıyla konuyu gündemine almıştır. Yapılan hazırlık çalışmalarının ardından, Mart 1911'de kapasite bakımından üç farklı hapishane ve tevkifhane modeli tespit edilmiş ve vilayetlere gönderilmeye başlanmıştır.[4] Bu bağlamda Ocak 1912'de, Avrupai tarzda yeni hapishanelerin inşa edilmesi konusunun İstanbul valiliğine tebliği üzerine gönderilen cevapta; inşası düşünülen yeni hapishane ve tevkifhanelerin standardizasyonu için üç farklı modelin tespitinin çok isabetli olduğu, bu çerçevede Avrupa hapishaneleri konusunda araştırmaları olan Hapishaneler İdaresi Müdürü Asım Bey'in de görüşünün alınması-

nın çok yararlı olacağı ifade edilmiştir.[5] Daha sonra valilik bünyesinde bir komisyon teşkil edilerek, inşası düşünülen hapishane ve tevkifhaneler için elverişli yerlerin tespitine başlanmıştır. Tespit çalışmalarının ardından, adliye dairelerine yakınlıkları sebebiyle, ilk etapta Avrupa yakasında İshak Paşa (Dersaadet Cinayet Tevkifhanesi) ile Beyoğlu, Anadolu yakasında ise Üsküdar Paşakapısı'nda yeni tevkifhanelerin inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.[6] Ancak Balkan Savaşları ile hemen ardından başlayan I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu olumsuz şartlar, söz konusu tevkifhanelerin inşasına başlanmasına imkan vermemiştir.

Üsküdar Liva Tevkifhanesi

Üsküdar Tevkifhanesi'nin çekirdeği, Paşakapısı'nda bulunan Üsküdar Sultanisi'nin altında yer almaktaydı.[7] Bu eski tevkifhane, tek koğuş ile köşesinde yer alan bir barakadan ibaret, ışık ve havadan mahrum, zemini beton, son derece rutubetli ve girişten on basamak aşağıda bulunan bir bodrum katından başka bir şey değildir.[8]

Bir eğitim kurumunun altında bu şekilde bir tevkifhanenin yer alması, maarif ve dahiliye nezaretlerini sürekli olarak karşı karşıya getiren önemli bir sorun olmuştur. Mahkum ve zanlıların sabahtan akşama dek sergiledikleri uygunsuz söz ve fiiller, eğitimin ciddi bir biçimde aksamasına neden olmuştur.[9]

8 Mayıs 1880 tarihli Hapishaneler ve Tevkifhaneler Nizamnamesi; her kaza, liva ve vilayet merkezinde birer tevkifhane ve hapishane bulunmasını şart koşmakla birlikte, bu dönemde devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar, kısa sürede yeni infaz kurumlarının inşasına imkan verecek durumda olmadığından, başka amaçlarla yapılan yeni binaların bodrum katları, yahut Beyoğlu Tevkifhanesi örneğinde olduğu gibi mevcut bir binanın müştemilatı tevkifhane olarak kullanılmıştır.[10]

Üsküdar Sultanisi, bugün Burhan Felek Lisesi olarak hizmet vermektedir. İnşa tarihi 1887 olduğuna göre, inşasından kısa süre sonra söz konusu mali sıkıntılar nedeniyle bodrum katının Üsküdar tevkifhanesine tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar livası sınırları içinde yer alan bu mahzenden bozma tek hapishanedeki fizikî şartlar ve sağlık koşulları, gerçekten de son derece elverişsizdir. Eylül 1912 tarihli rapordan; o esnada 20 kadar tutuklunun bulunduğu güneş ve havadan mahrum bu mahzene sağlam girenlerin, kısa sürede hastalığa yakalandıkları anlaşılmaktadır. Raporda ayrıca; tutukluların suç profillerinin çıkarılmaması ve henüz ergenlik çağına ulaşmamış genç yaştaki zanlıların ağır suç işlemiş sabıkalıların yanına konmasının doğuracağı kriminal ve ahlaki sakıncalara da dikkat çekilmiştir.[11]

Tevkifhanenin yetersizliği ve kötü şartları yanında, gerek okul idaresinin uzun zamandır bodrumun tahliye edilmesi yönündeki ısrarlı talepleri ve gerekse liva dahilinde başka bir hapishane ya da tevkifhane bulunmamasından kaynaklanan

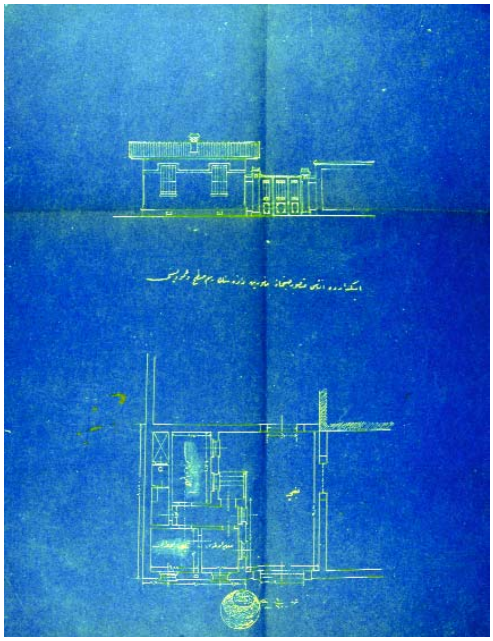

Tevkifhane'yi gösteren bir plan

açığın kapatılması amacıyla, Şubat 1912'de adliye nezareti tarafından, Üsküdar'da adliye dairesi yakınında 150 kişilik yeni bir tevkifhanenin inşa edilmesi teklif edilmiştir.[12] Bu teklif üzerine, Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü tarafından 1912 ilkbaharında hazırlanan keşif evrakı, şartname ve bina planları 10 Temmuz 1912'de İstanbul valiliğine gönderilmiştir.[13] Hazırlıkların bir sonraki adımı olarak, nezaret tarafından, Ağustos ayı içinde gazetelerde yayınlanmak üzere inşaat şartlarını içeren Türkçe, Ermenice ve Rumca ilan varakaları hazırlanmıştır.[14]

İdari ve mali prosedür tamamlandıktan sonra, tam inşaata başlanacak iken Ekim 1912'de patlak veren I. Balkan Savaşı, bu projenin rafa kaldırılmasına neden olmuştur. Balkan savaşlarının ardından, konu 1914 ilkbaharında yeniden gündeme alınmış ve Nisan ayında tevkifhane hafriyatının başlatılması için, maliye nezaretinden ödenek istenmiştir.[15]

Tevkifhanenin daha önce hazırlanmış olan plan ve projeleri gözden geçirilerek Mayıs 1914'de yenilenmiştir. Paşakapısı'nda; Millet Bahçesi, Sultani Mektebi, adliye ve belediye binaları ile jandarma ahırlarının çevrelediği arazi üzerinde[16] inşasına karar verilen tevkifhanenin, Mayıs 1914'te keşif defterleri çıkarılmış,[17] ardından da Belçika'daki hapishaneler örnek alınarak[18] planları ile inşaat şartnamesi hazırlanmıştır.[19]

Projeye göre yeni tevkifhane binası; bodrum, zemin ve üst kattan ibaret asıl hapishane binası ile müdür ve gardiyanlara mahsus tek katlı, ayrı bir birim ve muhafaza duvarlarından ibaret olarak planlanmıştır. Yeni binanın toplam kullanım

alanı, 604.035 m2 olarak projelendirilmiştir.[20] Binanın satıh ve kat planlarından, tevkifhanenin bütün bölümlerini tespit etmek mümkündür.[21]

Nihai karar mercii Mebâni-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü olmakla birlikte, inşaatın denetimi ve müteahhit firmalarla ilişkilerin yürütülmesi görev ve yetkisi, İstanbul Vilayet Meclisi'ne havale edilmiştir.[22] Ancak bu defa da Ekim 1914'te devletin kendisini I. Dünya Savaşı içinde bulması, inşaat faaliyetlerine sekte vurmuştur. Bununla birlikte 1915-16 yıllarında, eldeki sınırlı imkanlar ölçüsünde inşaata devam edilmiştir.[23]

İnşaat faaliyetlerinin asıl hız kazandığı dönem 1917-18'li yıllardır.[24] Mesela Haziran 1917 başında, tevkifhaneye su isâle hattı ve tesisatının döşenmesi için Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi'ne müracaat edilmiştir.[25] Eylül 1918'de de Mimar Mukbil Kemal Beyle elektrik tesisatının çekilmesi konusunda mukavele yapılmıştır.[26] Yine bu dönemde maliye nezaretinden hapishaneler müdürlüğüne tahsis edilen ödeneklerle, değişik ticarethaneler ile şahıslardan inşaat malzemeleri ve hizmet satın alınmıştır.[27]

Bununla birlikte merkezde, İshakpaşa (Dersaadet Cinayet Tevkifhanesi), ile Beyoğlu tevkifhaneleri, taşrada ise bir takım yeni tevkifhane inşaatlarının başlatılmış olması, mali açıdan hazineyi hayli zorlayan, dolaylı olarak da Üsküdar Tevkifhanesi inşaatını yavaşlatan önemli bir diğer husus olmuştur.[28]

Üsküdar Tevkifhanesi inşaatını yürütmek üzere, inşaat sahasında mutemet, ambar memuru, hesap memuru ve katipten oluşan dört kişilik bir komisyon kurulmuştur.[29] Komisyon üyeleri, müteahhit firmalar tarafından gönderilen yahut müteferrik olarak esnaftan satın alınan malzemeleri teslim alıp, karşılığında antetli bir müzekkire imzalayarak Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdürlüğü'ne havale ediyordu.[30] Bu suretle hapishane ve tevkifhaneler inşaatı fasl-ı mahsusundan söz konusu şahısların malzeme, hizmet ve hamaliye bedelleri ödeniyordu.[31] İnşaat maliyetinin düşürülmesi amacıyla, yıkıcı esnafından yahut bazı ticarethanelerden kullanılmış malzeme (müstamel malzeme) satın alınması dikkat çekici bir diğer husustur.[32]

Müteahhitlerden "pazarlık usulüyle"[33] satın alınan malzemeler, Haliç kıyısında bulunan Balat'taki bir depoya (Balat Malzeme-i İnşâiyye Deposu) konmakta, gerektiğinde buradan inşaat alanına sevk edilmekteydi.[34] Bazen de malzemeler Beyoğlu, Galata, Unkapanı, Azapkapı, Ayazmakapı ve Silahtarağa'daki büyük ticarethanelerden direkt olarak inşaat sahasına sevk edilmekteydi.[35] İnşaat malzemeleri Balat'taki depodan, kiralanan salapuryalar ile Üsküdar Balaban İskelesi'ne nakledildikten sonra, yükün miktar ve ağırlığına göre öküz, manda veya beygir arabalarıyla yahut hamallar aracılığıyla inşaat sahasına nakledilmekteydi.[36] Bazen de İshakpaşa'da eş zamanlı olarak yapımı süren diğer tevkifhaneden Üsküdar'a malzeme takviyesi yapılmıştır.[37]

Yeni tevkifhane binasının yapımı hızla sürerken, eski tevkifhanedeki durum daha da kötüleşmiştir. Özellikle yakacak için ödenek gönderilememesi, infaz memurları ile mahkumları acınacak hale düşürmüş ve neredeyse tamamının hasta-

lanmasına neden olmuştur.[38] Bir diğer sıkıntı, beslenme konusundadır. Bu dönemde mahkumlara sıcak yemek verilemediği gibi, günlük sadece yarım ekmek verilmesi ve çoğunluğunun son derece fakir ve sahipsiz olmasından dolayı dışarıdan başka bir şey satın alamamaları ciddi sıkıntı teşkil etmiştir. Tevkifhane müdürü, bu vahim tabloyu aktardıktan sonra, açlık ve yetersiz beslenme yüzünden hastalanan mahkumların bir kısmının vefat ettiğini ifade etmekte ve acilen bir çözüm bulunmasını talep etmektedir.[39]

Üsküdar Sultanisi müdürlüğünün ısrarlı tahliye talepleri karşısında hapishaneler idaresinin, inşaatın bitmek üzere olduğu şeklindeki cevapları, muhatabı oyalamak kabilindendir, zira inşaat 1918 yılı sonunda dahi tamamlanamamıştır.[40] Sorunun bir krize dönüşmesi üzerine, Mart 1919'da hapishaneler umumi müdürü ile Üsküdar Sultanisi müdürü Hakkı Bey'in bir araya gelerek çözüm için çaba sarf etmeleri ve inşaatın biran önce bitirilmesi için gayret gösterilmesi kararlaştırılmıştır.[41] Tüm bu şikayet ve çözüm arayışlarına rağmen, 1919 yılı sonbaharına gelindiğinde mesele henüz halledilebilmiş değildir. Okul idaresi, hiç olmazsa 20 Eylül'de başlayacak bir sonraki eğitim yılında tevkifhanenin tahliyesini sağlayabilmek amacıyla, tahliye talebini bir kez daha yinelemiştir.[42]

Ancak I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu ekonomik-siyasi sıkıntılar ve Mondros Ateşkes Anlaşmasıyla (30 Ekim 1918) başlayan mütareke döneminin dayattığı olağanüstü şartlar, Üsküdar Tevkifhanesi inşaatını hayli yavaşlatmış, hatta durma noktasına getirmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İtilaf devletleri Osmanlı topraklarını işgale başlamışlar ve 13 Kasım 1918'de askeri teftiş gerekçesiyle, ansızın İstanbul önlerinde demirlemişlerdi. Ardından mütareke hükümlerinin uygulanması gerekçesiyle kışla, okul, hastane gibi kamuya ait binalar ile gözlerine kestirdikleri birçok özel mülkü işgal etmişlerdir. Söz konusu devletler Aralık 1918'de Londra'da yaptıkları toplantının ardından, işgal kuvvetlerinin komuta kadrosunu belirlerken, oluşturdukları komisyonlara atadıkları komiserler vasıtasıyla, fiilen Osmanlı idaresine de ortak olmuşlardı. Oluşturulan bu dokuz komisyondan biri de Hapishaneler Muhtelit Komisyonu'dur.

Mondros Mütarekesi'nin IV. maddesi, İtilaf devletleri tebaasından olan savaş esirleri ile Ermeni esir ve mahkumların hiçbir şart öne sürülmeksizin İstanbul'da toplanıp işgal kuvvetlerine teslim edilmelerini öngörmekteydi. Bu maddeye istinaden harekete geçen İtilaf devletlerinin hapishaneler komisyonunda görev yapan subayları, genelde mütareke şartlarına aykırı bir biçimde, diledikleri hapishaneyi baskın tarzında denetlemeye ve Ermeni mahkumları tahliye etmeye başlamışlardır. Bu hukuk dışı uygulamaların kapsamına, kısa süre sonra Rumlar ve diğer gayrimüslimler de dahil edilmişlerdir.[43]

Eylül 1919'da İtilaf Devletleri Hapishaneler Komisyonu'nun gerçekleştirdiği teftişlerin ardından, inşaat yeniden hız kazanmıştır.[44] Komisyon üyelerine verilen söz gereği bir ay zarfında yeni tevkifhanenin üst katı büyük oranda tamamlanmış, mahkumların nakline müsait hale getirilmiştir. Ancak çamaşırhane, hamam, mutfak ve özellikle mahkumları gözetlemek için yapımına başlanan karakol

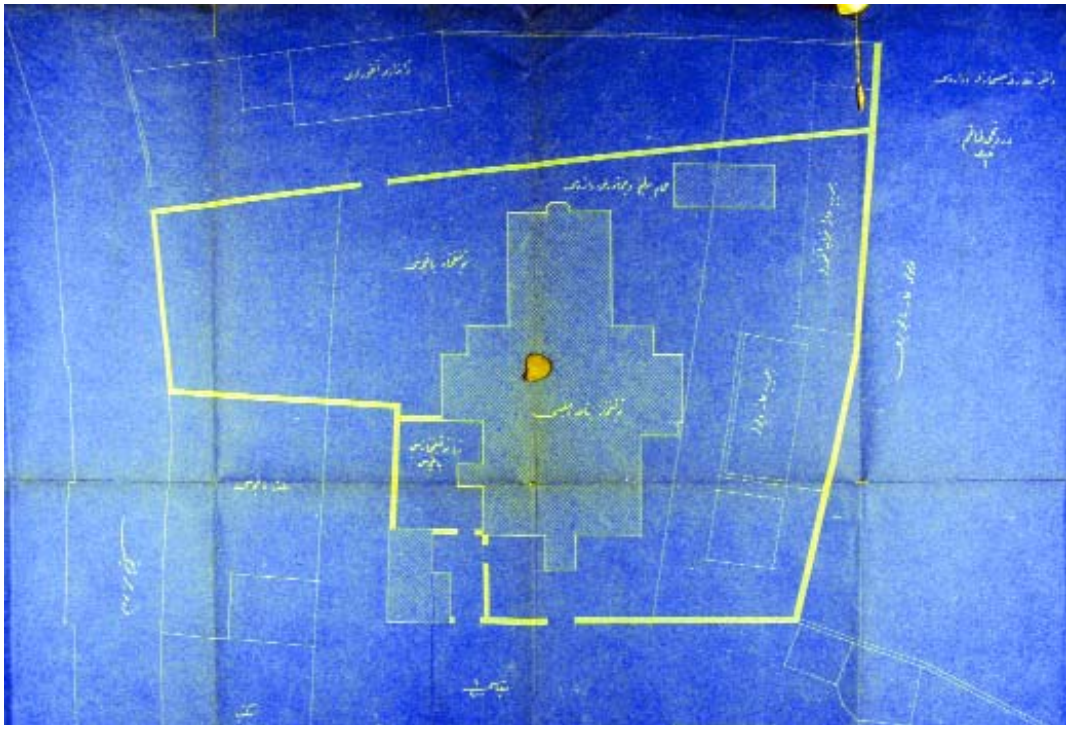

Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi'ni gösteren bir plan

kuleleri, henüz tamamlanabilmiş değildir. Söz konusu eksiklikler giderilmeden mahkumların nakli halinde, firar olaylarının kaçınılmaz olacağını öne süren hapishaneler idaresi, 28 Ekim 1919'da komisyondan 3 hafta ek süre istemiş ve bu zaman zarfında tüm eksikliklerin giderileceğini taahhüt etmiştir.[45] Buna mukabil, komisyon tarafından gönderilen cevapta; sıralanan mazeretlerin pek makul olmadığı, talep edilen ek sürenin 2 haftayı geçemeyeceği, bu süre zarfında tutuklu ve mahkumların mutlaka yeni binaya nakledilmeleri mecburiyeti dile getirilmiştir.[46]

Hapishaneler Komisyonu'nun talimatları ve iki haftalık ek süre vermesi üzerine çalışmalara hız verilmişse de öngörülen sürede yeni tevkifhaneye mahkumların nakli gerçekleştirilememiştir. Bu arada mahkumların, muhtemelen yeni tevkifhaneye nakledildiklerinde firara imkân bulmalarının güç olacağını düşünmeleri nedeniyle, 1919 yılı yazında çok sık firar girişimleri yaşanmıştır.[47]

Üsküdar tevkifhanesi müdürlüğünden Dersaadet tevkifhanesi müdürlüğüne gönderilen 11 Aralık tarihli tezkirede, azami üç gün içinde yeni tevkifhane binasına nakil işleminin gerçekleştirilebileceği, ancak mahkumlar için yaptırılan hususi elbiseler ile açılış törenine katılacak diğer memur ve görevliler için de gerekli olan elbiselerin gönderilmesi istenmiştir.[48] Ancak hazırlıkların uzun sürmesi ve bir takım diğer aksaklıklar nedeniyle, komisyon ile birkaç kez daha mülakat edildikten sonra, söz konusu nakil işi ancak 15 Mart 1920'de gerçekleştirilebilmiştir.[49]

Tevkifhanenin İşgali

Tevkifhane inşaatının bitirilmesi için büyük çaba sarf edilirken, 17 Mart 1920'de bir İngiliz binbaşı ile bir yüzbaşı, yanlarında Osmanlı irtibat subayı mülazım Vedat Bey olduğu halde tevkifhaneyi teftiş edip yetkililere herhangi bir şey söylemeden bir takım notlar aldıktan sonra gitmişlerdir. Ertesi gün (18 Mart Perşembe) öğleden sonra binayı tekrar teftiş eden İngiliz subaylar, tevkifhane bitişiğindeki adliye dairesi ile Üsküdar Sultanisi'nin de iki saat içinde tahliye edilmesini ihtar etmişlerdir.

Bu arada tevkifhanedeki yetkililer, gelişmeleri rutin keyfi teftişler olarak yorumlarken, İngiliz subaylar 18 Mart 1920 akşamı 3 otomobil dolusu askerle gelerek binayı işgal etmeye başlamışlardır. Hapishane müdürü, işgal girişimini engellemeye çalışırken, İngiliz subaylar, mahkumların bir saat içinde binadan tahliye edilmelerini talep etmişlerdir. Bu emrivaki karşısında, tutuklular ile bir kısım resmi evrakın binadan tahliyesine başlanmıştır. Bu kargaşa atmosferinde, mahkumların eski tevkifhane yani Sultani mektebinin bodrum katına nakli[50] sırasında, herhangi bir firar olayına meydan verilmemiştir.

Tevkifhanenin işgal edildiği gün Üsküdar Sultanisi'nin ibtidai kısmı ile Adliye dairesi, ardından 20 Mart'ta Üsküdar jandarma taburu ve merkez bölüğünün ikametgahı ile belediye dairesi de işgal edilmiştir. İngilizler işgal ettikleri bu yeni tevkifhane binası ile belediye binasına, sömürgesi Hindistan'dan getirdikleri birlikleri yerleştirmişlerdir.[51] Eski tevkifhanenin de işgali ihtimali ve o sırada 34 kişiden ibaret olan tutukluların o şartlar altında muhafaza edilmelerine imkan olmadığından, firara meydan vermemek amacıyla bunların küçük gruplar halinde İstanbul tevkifhanesine nakledilmeleri kararlaştırılmıştır.[52]

İşgalin ihbar edilmesinin ardından dahiliye, adliye ve hariciye nezaretleri tevkifhane ile sair kamu binalarının iadesini temin etmek amacıyla, yoğun temaslarda bulunmuşlardır. Ancak bunlardan olumlu bir sonuç alınamadığı gibi, İngilizlerin Karadeniz kuvvetleri komutanı tarafından işgalin gerekçesi; stratejik açıdan bu binaya duyulan ihtiyaç olarak açıklanmıştır.[53] İngilizlerin Üsküdar tevkifhanesini tahliyeye yanaşmamaları üzerine, hapishaneler idaresi müdürlüğünden İtilaf devletleri hapishaneler komisyonuna gönderilen bir tezkirede, çok çaba sarf edilmesine rağmen işlerin çokluğu ve imkansızlıklar nedeniyle üyelerden Raymond ve Wilson'a söz verilen tarihte inşaatın bitirilerek mahkumların nakledilemediği itiraf edilmiştir. Bununla birlikte, çok çaba sarf edilerek 15 Mart 1920'de mahkumların büyük bir kısmının yeni tevkifhane binasına nakledildiği, ancak hemen ardından 18 Mart'ta İngiliz kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen işgalin nedeninin kesinlikle anlaşılamadığı ifade edilmiştir. Bu genel girişten sonra, İngilizlerin tevkifhaneyi tahliye etmelerini sağlamak amacıyla, hapishane binasının henüz tamamlanamamış olduğu, mutfak, hamam ve kanalizasyon işlerinin bitirilemediği, mahkumlar dışında buraya en fazla 120 asker konabileceği, dolayısıyla askeri açıdan bunun önemli bir rakam olmadığı dile getirilmiştir.

Raporun sonuç kısmında ise, tamamen insani maksada yönelik bu kurumun vücuda gelmesinde komisyonun talimatları doğrultusunda elden gelen her şeyin yapıldığı, binanın tahliye edilmesiyle, bu hizmetin tamamlanacağı ve böylece bir "numune hapishanesi"nin ortaya çıkacağı ifade edilmiştir.[54]

Mahkumların 15 Mart 1920'de tevkifhaneye nakli ve 3 gün sonra İngilizler tarafından işgali nedeniyle, kısa süreli bir duraksama yaşanmakla birlikte, inşaatın eksik kısımları olan mutfak ve hamam gibi bölümler ile elektrik tesisatının döşenmesine devam edilmiştir.[55] Mesela Onnik Dérounian'ın müteahhidi olduğu tevkifhanenin önemli birimlerinden olan hamam, ancak 5 Temmuz 1920'de bitirilebilmiştir.[56]

Paşakapısı Yangını ve Eski Tevkifhanenin Yanması

Resmi makamların verdiği bilgilere göre; 11 Kasım 1920 gecesi saat 5.30 sularında, İngilizlerin işgalinde bulunan belediye binasının üst katında, Hint kıtalarının mutfak olarak kullandığı kısımda, gaz ocağının parlamasıyla yangın çıkmıştır. Rüzgar nedeniyle Mekteb-i Sultani'ye sıçrayan alevler, binanın bodrumunda bulunan eski tevkifhane de dahil olmak üzere, her iki binanın tamamen yanmasına neden olmuştur. Yangının bir kundaklama olup olmadığı konusunda belgelerde en ufak bir ipucu yoktur. Yangın nedeniyle, 28 erkek 8 kadın toplam 36 tutuklu, Üsküdar polis merkezinden çağrılan memurlara teslim edilmiştir. Yaşanan kargaşadan istifade eden Bilal isimli mahkum, yolda firar etmeyi başarmıştır.[57]

Bu sırada, İngilizlerin işgal ettikleri yeni tevkifhane binasını kısa süre sonra boşaltabileceklerini söylemeleri üzerine, ağır suçluların İstanbul tevkifhanesine nakli, hafif suçluların ise polis merkezinde kalmaları, bina tahliye edildikten sonra tamamının oraya nakli gibi bir ara formül bulunmuştur.[58] Sonuçta mahkumlardan ağır suç işlemiş olan 17'sinin merkez tevkifhanesine nakli, kalan 10 tutuklunun ise polis merkezi nezarethanesinde kalmaları yönünde karar alınarak, 13 Kasım 1920'de ilgilere gerekli tebligat yapılarak, söz konusu nakil işlemi gerçekleştirilmiştir.[59]

Üsküdar Tevkifhanesi'nin Tahliyesi ve Mahkumların Nakli

İngilizler 18 Mart 1920'de işgal ettikleri resmi daireleri, sekiz ay sonra 21 Kasım sabahı tahliye etmeye başlamışlardır. Tahliye haberinin belediye müdürü tarafından bildirilmesi üzerine, liva müdde-i umumisi ile yanmış olan Üsküdar Sultani'si müdürü Paşakapısı'na gönderilmişlerdir. Yapılan inceleme sonunda, daha önce meydana gelen yangından etkilenmeyen adliye ve jandarma binaları ile ibtidai mektebi teftiş edilmiş, gereken tamirat konusunda bir ön tespit yapıldıktan sonra, tahliye edilmiş olan binaların muhafazası IV. Piyade Bölüğü'ne havale edilmiştir.[60]

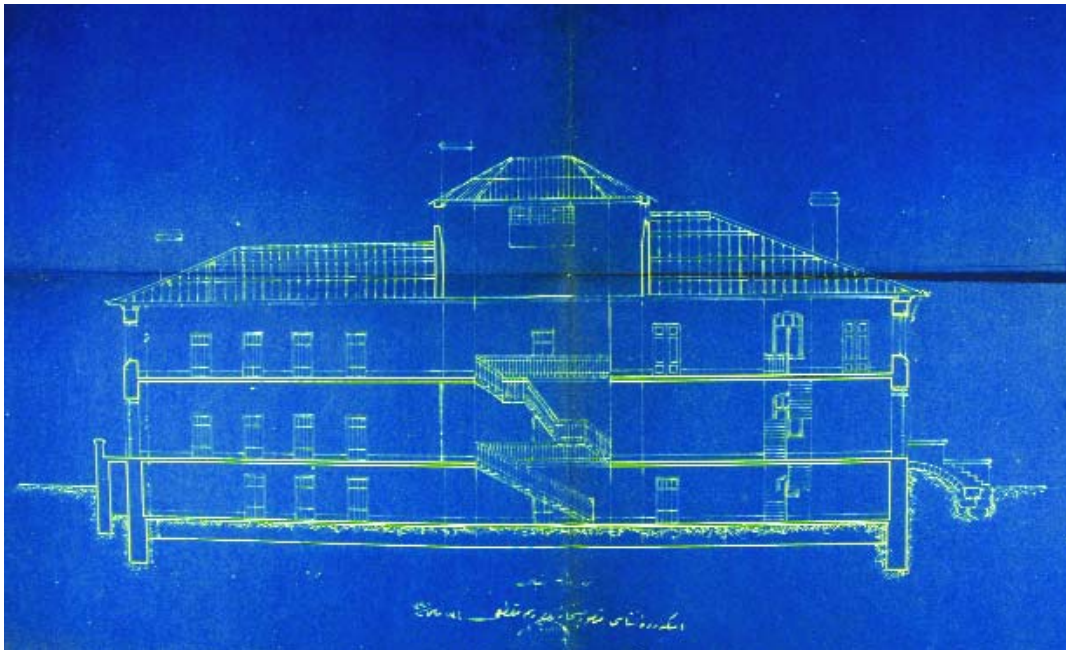

Tevkifhane'yi gösteren başka bir plan

Adliye ve belediye dairelerinin tahliyesinden birkaç gün sonra, aylardır işgal altında olan yeni tevkifhane binası da tahliye edilmiştir. Ancak işgal sürecinde binanın bir takım kısımları zarar gördüğünden, aciliyet arz eden tamiratın icrasına başlanmıştır.[61] Söz konusu tamiratın tamamlanmasıyla, daha önce güvenlik gerekçesiyle Dersaadet Tevkifhanesi (İstinaf Tevkifhanesi) ne nakledilmiş olan ağır suç işlemiş olan tutuklular, 9 Aralık 1920'de yeni tevkifhaneye nakledilmişlerdir.[62]

Mahkumların tevkifhaneye naklinden sonra, binanın tamiratına ve eksik kalan kısımlarının ikmaline yönelik çalışmalar, Aralık 1920 ve Ocak 1921'de de hız kesmeden sürdürülmüştür.[63] Tevkifhane ile ilgili bir başka önemli gelişme, Mart 1921 başından itibaren, İtilaf Devletleri Hapishaneler Komisyonu'nun izniyle, jandarma umum kumandanlığından alınan 6 mavzerin gardiyanlara dağıtılması ve böylece güvenliğin silahlı gardiyanlar aracılığıyla sağlanmaya başlanmasıdır.[64]

9 Ocak 1921 tarihli rapordan anlaşıldığı kadarıyla; lağımlarının ikmal edilememesi, elektrik tesisatının ve kapılarının bir kısmının tamamlanamamış olması, tevkifhanenin başlıca eksiklikleridir. Mahkumların durumu ise pek iç açıcı görünmemektedir. Çoğunun yatacak yerleri ve giyecek elbiseleri olmadığı gibi, tevkifhane hastanesinde ilaç bulunmadığından, en küçük rahatsızlıkları dahi tedavi edilememektedir. Raporda dikkat çeken önemli bir diğer husus; infaz memurlarının yolsuzlukları, görevi ihmal hatta kötüye kullandıklarının tespit edilmiş olmasıdır.[65]

Bu dönemde olumlu bir gelişme olarak; Ocak 1921'de haberleşmeyi daha süratli hale getirmek amacıyla tevkifhaneye telefon tesisatı çekilmiştir.[66] Tevkifhane

dahilindeki güvenliği silahsız gardiyanlar, haricinde ise silahlı gardiyanlar sağlamakta, posta vazifesi ise atlı piyade bölüğünden tahsis edilen iki neferle yapılmaktaydı. Posta neferlerinin bölük komutanlığı tarafından geri alınması üzerine, tevkifhane müdürlüğü tarafından kaleme alınan rapordan, kurumun personel sıkıntısı içinde olduğunu öğrenmekteyiz.[67] Bir diğer sıkıntı ödenek tahsisleriyle ilgilidir. Birkaç kez ihbarname gönderilmesine rağmen, kullanılan su bedelinin defterdarlığa ödenememesi nedeniyle tevkifhanenin suyunun kesilmesi, bu durumun yansımalarından sadece biridir.[68]

Mevcut belgeler, 1922 sonrasında dahi mutfak gibi son derece önemli birimlerden birinin henüz bitirilememiş olduğunu göstermektedir.[69] Cumhuriyet devrinde Üsküdar Tevkifhanesi'nin durumu ve yaşanan gelişmeler başka bir çalışmanın konusudur. Jandarma tarafından tutulmuş olan tarihçedeki kayıtlara göre, söz konusu cezaevi 1928 yılında esaslı bir tamirattan geçirilmiş ve bugün bahçede yer alan müştemilatın bir kısmı o dönemde ilave edilmiştir. 1970'li yıllarda ise binanın güvenliğini arttırmak ve dışarıyla bağlantısını en aza indirgemek amacıyla, muhafaza duvarları yükseltilmiş ve yine bu dönemde bahçesine bir takım ek hizmet binaları ilave edilmiştir.

DİPNOTLAR

1 Hapishaneler konusu, akademisyenler için henüz ilgi çekici bir araştırma alanı olarak görünmemektedir. Son dönemde yapılan iki yüksek lisans tezine ve sempozyumlara rağmen, bu alandaki belirsizlikler henüz giderilebilmiş değildir. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı* (1839-1908) (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002); Mümin Yıldıztaş, *Mütareke Döneminde Suç Unsurları ve İstanbul Hapishaneleri* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997). Ayrıca bk. *Hapishane Kitabı* (editör: Emine Gürsoy Naskali- Hilal Oytun Altun), İstanbul 2005; *Zindanlar ve Mahkumlar* (editör: Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdüriyeti Kalemi (DH. MB. HPS. M), nr.1/2, "*Memâlik-i Mahrûsa-ı Şâhânede Bulunan Tevkifhâne ve Hapishanelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizamnâme Layihası*".

3 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I, haz. Mehmet Çetin Börekçi, Ankara 1999. Tanin Gazetesi yazarlarından Ahmet Şerif, 1909-14 yılları arasında Anadolu'ya yaptığı gezilerde birçok hapishane ve tevkifhaneyi bizzat görmüş ve mevcut şartları ayrıntılı bir biçimde kaleme almıştır, bkz. a.g.e, s. 37-39, 45-46, 49, 52-53, 83, 91-92,100-101, 107, 134, 148, 155, 181-182, 209, 219, 226, 232, 271, 275-6, 281, 289, 302-303, 317, 322, 405.

4 BOA, DH. MB. HPS. M, 1/24.

5 BOA, Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emiriyye ve Hapishaneler Kalemi (DH. MB. HPS), nr. 34/51, (10 Ocak 1912).

6 BOA, DH. MB. HPS, 35/9.

7 BOA, DH. MB. HPS, 40/25 lef 3; DH. MB. HPS. M, 35/30.

8 BOA, DH. MB. HPS, 2/16 lef 2.

9 BOA, Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Kalemi (DH. MUİ), 2-1/43, (29 Ağustos 1909); Benzer şikayetler daha sonra da tekrarlanmıştır, bkz. DH. MB. HPS. M, 35/30; DH. MB. HPS, 40/25; 40/35.

10 Charles Trowbridge Riggs, "Yetişkinlerde Suç", *İstanbul 1920* (editör: Clarence Richard Johnson) (çev. Sönmez Taner), İstanbul 1995, s. 299-301.

11 BOA, DH. MB. HPS. M, 7/43, Tevkifhane tek bir koğuştan ibaret olup kapasitesi 20 kişi kadarken, bu es-

nada 12'si mevkuf 25'i mahkum toplam 37 kişi bulunmaktaydı. Tevkifhanenin üst tarafında baraka şeklinde yapılmış olan iki küçük oda ise kadın tutuklulara tahsis edilmiştir; Bu konuda ayrıca bk. DH. MB. HPS, 2/16.

12 BOA, DH. MB. HPS, 2/16 lef 2.

13 BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 11 ve 12.

14 BOA, DH. MB. HPS, 2/29 lef 12.

15 BOA, DH. MB. HPS, 5/12.

16 BOA, DH. MB. HPS. M, 52/30, Tevkifhanenin arz üzerinde tatbikat planıdır; Ayrıca bk. DH. MB. HPS, 2/16 lef 2.

17 BOA, DH. MB. HPS. M, 43/89; 35/45.

18 Riggs, "Yetişkinlerde Suç", *İstanbul 1920*, s. 301.

19 BOA, DH. MB. HPS. M, 13/32; 52/30.

20 "Üsküdar Hapishanesi Şartnamesi", toplam XI fasıl ve 40 maddeden müteşekkil ayrıntılı bir defterdir, bkz. BOA, DH. MB. HPS. M, 43/89.

21 BOA, DH. MB. HPS. M, 13/23.

22 BOA, DH. MB. HPS. M, 48/89.

23 BOA, DH. MB. HPS, 38/47.

24 BOA, DH. MB. HPS, 76/19; Bu dönemde sık sık tahsisat gönderilmiştir, bk. DH. MB. HPS, 116/31; 117/10; 117/29; 117/36; 122/9; DH. MB. HPS. M, 35/38.

25 BOA, DH. MB. HPS, 117/22.

26 BOA, DH. MB. HPS, 40/15.

27 Bu hususta ayrıntılar için bk. BOA, DH. MB. HPS, 76/40; 76/41; 78/53; 116/35; 117/20; 117/23; 117/25; 117/37; 117/48; 117/55; 118/27; 118/30; 118/36; 119/2; 119/3; 119/8; 119/16; 119/28; 119/35; 119/37; 120/4; 120/12; 120/19; 120/28; 120/30; 121/2; 121/7; 120/12; 121/13; 121/31; 121/34; 121/47; 121/51; 122/9; 122/19; 123/37; 124/13; 124/16; 125/10; 125/29; 125/31; 126/8; 126/9; 126/34; 126/38; 127/10; 127/11; 127/12; 127/27; 127/28; 128/14; 129/2.

28 BOA, DH. MB. HPS, 76/36; 116/39; 117/7.

29 BOA, DH. MB. HPS, 117/36; 116/42.

30 BOA, DH. MB. HPS, 117/36 lef 6.

31 BOA, DH. MB. HPS, 117/32.

32 BOA, DH. MB. HPS, 116/35; 117/25; DH. MB. HPS, 117/15; 122/20 lef 46; 118/26.

33 Örnekler için bkz. BOA, DH. MB. HPS, 76/41; 80/13.

34 Örnekler için bkz. BOA, DH. MB. HPS, 125/22 lef 11; 126/22 lef 2; 125/39.

35 BOA, DH. MB. HPS, 120/4; 120/8; 121/7.

36 BOA, DH. MB. HPS, 117/55 lef 12; 76/19; 119/28 lef 5; 124/34; 125/10; 118/27 lef 12.

37 BOA, DH. MB. HPS, 120/28 lef 4; 119/39.

38 BOA, DH. MB. HPS, 64/59.

39 BOA, DH. MB. HPS, 78/90, Tevkifhane müdürü, açlık ve yetersiz beslenmeden dolayı Hapishane-i Umûmî hastanesine sevk edilen mahkumların "gıdasızlık" ve "sefalet-i fizyolojiye" nedeniyle vefat ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre çözüm; mahkumlara sıcak yemek verilmesi ve günlük ekmek istihkakının yarımdan bire çıkarılmasıdır.

40 BOA, DH. MB. HPS, 40/25 lef 1, 2, 3.

41 BOA, DH. MB. HPS, 40/35.

42 BOA, DH. MB. HPS. M, 35/30.

43 İstanbul'un işgali, Mütareke Dönemi, İtilaf Devletleri'nin keyfi uygulamaları ve hapishanelerden gayrimüslimlerin tahliyesi konularında daha geniş bilgi için bk. Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İstanbul 1993; Yıldıztaş, *a.g. tez*; Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998; Charles Trowbridge Riggs, "Yetişkinlerde Suç", *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard Johnson, s. 289-315; Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919), *İlmi Araştırmalar* V, (İstanbul 1997), 81-105; Ferudun Ata, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Hapishanelere Müdahaleleri ve Gayrimüslim Mahkumları Tahliye Etmeleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX/60 (Kasım 2004), 727-743.

44 BOA, DH. MB. HPS, 98/22 ; 98/23.

45 BOA, DH. MB. HPS, 107/24 lef 2. Bundan başka elektrik tesisatı ve dinamo motoru 13 Kasım 1919 itibarıyla henüz tamamlanabilmiş değildir, bk. DH. MB. HPS, 126/29 lef 2.

46 BOA, DH. MB. HPS, 107/24 lef 1.

47 BOA, DH. MB. HPS. M, 38/71; 39/45; 39/50; 39/105.

48 BOA, DH. MB. HPS. M, 40/99.

49 BOA, DH. MB. HPS. M, 41/78. "Üsküdar tevkifhanesinin biran evvel inşaatını bitirerek mevkuf iskan etmek için gerek komisyonun arzusuna ve gerek bizim sarf ettiğimiz mesaiye rağmen, işin çokluğu ve vasıtanın azlığı sebebiyle maateessüf inşaatın ikmali uzamış idi. Fakat mösyö Raymond ve mösyö Wilson hazır olduğu halde son defaki mülakatımızda verdiğimiz söz üzerine, Mart'ın 15. günü mezkur tevkifhaneye bir kısım mevkufları geçirmiş ve hapishanenin tesisine başlamış idik...", bk. DH. MB. HPS. M, 41/78 lef 2/1.

50 BOA, DH. MB. HPS, 82/11 lef 6/1.

51 BOA, DH. MB. HPS, 107/44, lef 2.

52 BOA, DH. MB. HPS, 82/11, lef 2.

53 BOA, DH. MB. HPS, 82/11 lef 9.

54 BOA, DH. MB. HPS. M, 41/78 lef 2/1, lef 3.

55 BOA, DH. MB. HPS. M, 41/62; 128/4. İspanyan İmalathanesi'nden 25 Mart 1920'de; menteşe, kapı kolu, ispanyolet, vida vs. gönderilmiş, 27 Martta muhafaza duvarlarına dikenli tel çekilmiş, 28 Mart'ta 34 demir karyola nakledilmiş; 30 Mart'ta Galip Efendi tarafından dahili yağlı boyalar yapılmıştır. 1 Nisan'da mutfak, çamaşırhane, bahçedeki tuvaletler, elektrik dinamosu, 3 Nisan 1920'de su deposu ile ilgili çalışmalar sürmekte ve gerekli malzemelerin sevkıyatı sürmektedir. 13 Nisan'da bahçedeki tulumba tamir edilmiş, Mayıs ayında da tevkifhane bahçesindeki 1500 m3 toprağın tahliyesi tamamlanmıştır, bkz. DH. MB. HPS, 128/14; 127/22; 127/35; 129/2; 128/27; 128/14; 128/24.

56 BOA, DH. MB. HPS, 129/36.

57 BOA, DH. MB. HPS, 107/44. Bir başka belgede, polis merkezine sevk edilen mahkum ve mevkuf sayısı 23 erkek, beş kadın olmak üzere toplam 28 olarak verilmiştir, bkz. DH. MB. HPS. M, 44/55.

58 BOA, DH. MB. HPS, 107/42, (11 Kasım 1920).

59 BOA, DH. MB. HPS, 107/44 lef 3; DH. MB. HPS. M, 44/55.

60 BOA, DH. MB. HPS, 21/98, (21 Kasım 1920).

61 BOA, DH. MB. HPS, 115/56; 17/69; 115/57; 115/39.

62 BOA, DH. MB. HPS, 107/44 lef 4, (9 Aralık 1920).

63 BOA, DH. MB. HPS, 116/14; 116/20; 130/71.

64 BOA, DH. MB. HPS, 83/51.

65 BOA, DH. MB. HPS, 130/71.

66 BOA, DH. MB. HPS, 83/57.

67 BOA, DH. MB. HPS. M, 45/20.

68 BOA, DH. MB. HPS, 137/53.

69 BOA, DH. MB. HPS, 138/17.

Toptaşı Hapishanesi'nin Meşhur Sakinleri

AHMET UÇAR
Araştırmacı - Yazar

Toptaşı Cezaevi'nde Bir Şâir: Necip Fazıl Kısakürek

Ülkemizde yazdıkları yüzünden en çok soruşturma geçiren ve mahpushanelerde çile dolduran şâir ve yazarlardan birisi de hiç şüphesiz ki Necip Fazıl Kısakürek'tir. Onun hapislik serüveni, 21 Aralık 1943'de Erzurum'da asker iken yazdığı bir yazı sebebiyle çektiği bir günlük hafif hapis cezası ile başlar. Büyük Doğu mecmuasının 30 Mart 1951 tarihli meşhur 54. sayısı daha bayilere verilmeden matbaadan toplatılmıştı. Ancak çıkmamış bu mecmuanın, imzasız bir yazısının, içinde hiç bir suç olmayan ifadesinden ve üstelik de tevkifli muhakeme usulü kaldırılmış olmasına rağmen tevkif edilmişti. Bunun sonucu olarak da 19 gün tutuklu kalmıştı. 54. sayıda yayınlanan bu yazı sebebiyle 9 ay 12 günlük kesinleşmiş mahkûmiyeti bulunan Necip Fazıl, savcılık salahiyeti ile infazı 4 ay tehir ettirmiş, bu dört ay bitince de Haydarpaşa Numune Hastahanesi Sıhhiye Heyeti'nden 3 aylık bir tecil raporu almıştır.[2] Tam da bu raporun müddetinin bittiği bir dönemde Ahmet Emin Yalman'ın 22 Kasım 1952 Cumartesi günü Hüseyin Üzmez tarafından vurulması ile 'Malatya Hadisesi' patlak vermiştir. Hadise kısa zamanda Büyük Doğu Cemiyeti Reisi Necip Fazıl'ı da içine alacak şekilde büyütülmüştür. İkinci defa Haydarpaşa Numune Hastahanesi'ne müracaat eden Necip Fazıl bir önceki raporun aynını almış; fakat bu defa rapora 'sinir vaziyeti üzerinde ihtisas taalluku dolayısı ile Bakırköy Akıl Hastahanesi'nin hüküm vermesi' şeklinde bir kayıt ilave olunduğu için, arzusu hilafına söz konusu hastahaneye başvurmak zorunda kalmıştır. Bakırköy Akıl Hastahanesi, Haydarpaşa'nın şeker hastalığı teşhisini aynen kabul ettiği halde, 'infaza mâni bir durum' olmadığı hükmünü vermiştir. Bunun üzerine Necip Fazıl Adalet Bakanlığı'na müracaatla, dâhili hastalığından başka hiçbir rahatsızlığı bulunmadığını ve eğer bu hastalık

Toptaşı Hapishanesi'nin üstten görünümü

infaza mâni ise Adli Tıp Kurumu'nun hakkında ona göre, değilse yine ona göre karar vermesini talep etmiştir. Adli Tıp Kurumu'nun, "zekâ ve aklî melekeleri tamamen yerinde ve tabiidir. Musap olduğu şeker hastalığı ise infaza mâni değil." şeklinde rapor vermesi neticesinde,[3] Necip Fazıl kesinleşmiş mahkûmiyetin infazı için, 12 Aralık 1952 Cuma günü eşi ile birlikte Üsküdar Toptaşı Hapishanesi'ne doğru yola çıkar. Kendisi teslim olacaktır.

Onun Toptaşı ile ilk tanışmasıdır bu. "Malatya Hadisesi" kısa zamanda; Büyük Doğu Cemiyeti Reisi Necip Fazıl'ı da içine alacak şekilde büyütülmüştür. Necip Fazıl; şeker hastası olduğu halde; 12 Aralık 1952'de tutuklanarak Toptaşı cezaevine konacaktır.[4] Necip Fazıl; Toptaşı günlerini Cinnet Müstatili adlı kitabında bütün ayrıntıları ile günbegün anlatacaktır. 12 Aralık 1952'de eşi Neslihan Hanım'la birlikte gelmiştir Toptaşı Hapishanesi'ne. İlk intibalar oldukça tedirgin edicidir: "Hapishane önündeyim. İçinde unutulmuş insanların hayaletleri gezen bir orta çağ kalesi..." En çok eşinin mahzun mahzun hapishaneye bırakarak yanından ayrılışı üzmüştür onu. Eşini uğurlarken ağlayamaz. Gözyaşını içine gömmüştür. "Onun arkasından o kadar gözyaşı zaptettim ki; onları Toptaşı kasvet ocağının, asırlık, şerha şerha süngere dönmüş duvarlarına verseydim içmezdi, yutamazdı, alamazdı bu duvarlar!"

Toptaşı hapishanesinin kapkara yüzlü, fakat süt beyaz kalpli müdürü, ona oldukça iyi davranmış, geceleri yatması için hapishanenin revirini tahsis ederken, gündüzleri de kalemde oturmasına izin vermiştir. Ama o yine de muzdariptir: "Beynim bir buz parçası... Hiçbir şeyi duymuyor, bilmiyor, anlayamıyor." Keli-

melerini kaydeder notlarına. Ama yine de Üstad büyük bir tecessüs içindedir. Sürekli etrafı gözlemlemektedir. Öyle ki; Toptaşı Hapishanesi'nin kedisi bile dikkatini çekecektir: "Toptaşı Hapishanesi'nin öyle muhteşem, bakımlı, besili ve nazlı bir kedisi var ki; insan kimseden kaçmayan, adeta herkese zorla sokulan ve yaltaklanan bu kediye baktıkça, dünyamızda, merhametsiz dünyamızda, hapishane merhameti diye bir şey olduğunu sanıyor."[5] Hapishane bir kez daha "Medrese-i Yusufiyye" olacaktır onun için. Bu durum günlüğüne de yansımıştır:

15 Aralık 1952 Pazartesi: "Kalem odasına çekilip yattım ve yorgana sarılıp duaya yapıştım."

16 Aralık 1952 Salı: "Dayanabilirsem, kendimi murada ermiş sayabilirim."

17 Aralık 1952 Çarşamba: "Öyle ya; hapsedilen, edilebilen maddemizdir, ruhumuz değil ki... Burada maddemizle beraber ıstırap çeken ruhumuz, vücudumuza taallûkundan, ona mahkûmiyetinden çekiyor bu acıyı... Fakat uyku basınca, ruh da basıp gidiyor. Sen burada istediğin kadar pinekle; o, ne kilit dinliyor, ne duvar, ne zincir... Bir de uyanınca: eyvah; maddenin bütün sefaleti ve onun üstünde tükenmeye memur ruhun bütün acısı meydana çıkıyor."

18 Aralık 1952 Perşembe: "Sükût, devamlı sükût."

19 Aralık 1952 Cuma: "Tek noktaya dalmış, içimin mahşer gürültüsünü dinliyorum."

21 Aralık 1952 Pazar: "Beynim o kadar parazit dolu ki, ruhumun sesini alamıyorum."

22 Aralık 1952 Pazartesi: "Benim gayemden tiksinenler için, eroinci, hırsız, katil de kim? Onlar hep masum, hep temiz, hep zararsız..."

23 Aralık1952 Salı: "Yalnızlık, yalnızlık... Şu dakikada sen benim için, bir pansuman, bir konfor, bir âb-ı hayat gibisin."

25 Aralık 1952 Perşembe: "Bu bir fırın hayatıdır... Kendisine dâvâ adamıyım diyen bir insan dâvâsı çapında pişmeye borçlu değil mi?"

28 Aralık 1952 Pazar: "Yarabbi; nezdinde kendimi, en aşağı mü'minlik mertebesinin ancak ayak tozlarını silmeye memur bir dereceye bile lâyık görmeyerek böyle bir iddiadan bile kemiklerim ürpererek kaydediyorum: sadece senin dininden, hak olan yolundan, tek olan kapından nefret ettikleri için nefret edilmek, bana muazzam payedir."

1 Ocak 1952 Perşembe: "İbadet, ibadet, gözyaşı, ibadet, Allah'ı düşünmek... Başka işim yok yahut ben öyle zannediyorum."

4 Ocak 1952 Cumartesi: "Soylu fikir adamı için bu kâinatın mutlaka îzahı lâzımdır."

6 Ocak 1952 Pazar: "Kur'an'a, İnşirah sûresine kapanmış ağlıyorum."[6]

O burada hapishanenin dili ile de tanışmıştır. Hapishanenin karşısındaki kahvenin köhne gramofonundan tam kırk gün "Bir ihtimal daha var" şarkısını dinlemiş, Toptaşı'nın dokuz kilitli karantinasını görmüş, Hapishane ağalarının "Âdem Baba" adı verilen tahsildarlarını tanımış; vurguncuların, kumarcıların, kendilerine ince doğramacılar adı verilen hırsızların, ağır cezalıyım diyerek soygunlarını meşrulaştırmaya çalışan sokak kabadayıların, harman olup eroin çeken esrarkeşlerin hapishanedeki saltanatını hayretle ve üzüntü ile izlemişti. Malta ve volta ile zula ve bıçakla hapishanede tanışmıştı. "Allah kurtarsın, geçmiş olsun, buyurun ağabey, ah yandım, ağır cezalıyım, sağ ol" vb. hapishane literatürünü anlamları ile birlikte âdeta ezberlemişti. Ramazanda tanıdığı bir tüccarın gönderdiği günlük iftar yemekleri ile orucunu açmıştı. Onu asıl memnun eden hediye ise yaşlı ve tanımadığı bir mü'minin "Allah rızası için" hediye olarak getirdiği karpuzdu. Üstad bu karpuzla ilgili olarak şöyle diyecekti: "Hayatımın en güzel hediyesi..."[7] 18 Ocak 1952 Pazar günü yazdığı gibi "yalnız namaz kılan ve yalnız ağlayan" Necip Fazıl; kırk günlük bir çilenin sonunda "Yalnızlık yırttı benim ruhumu Allahım; kendimi sana teslim ediyorum." diyerek bir süre günlük tutmaya bile ara vermiştir. Bundan sonra bir hafta daha hapishanede kalan Necip Fazıl, 47 gün Üsküdar Toptaşı ve Paşakapısı Hapishaneleri'nde kaldıktan sonra; 28 Ocak 1953'de saat 10.10 treni ile mahfuzlu olarak Haydarpaşa'dan Malatya'ya gönderilmişti.[8]

Necip Fazıl; 1956'da Başbakan Adnan Menderes'in yardımı ile Büyük Doğu dergisini ikinci kez günlük olarak çıkarmaya başlar. Ancak bu bir yıl bile sürmez.[9] 1957'de Fuat Köprülü ile Mükerrem Sarol arasında bir tartışma yaşanır. Necip Fazıl; günlük Büyük Doğu'da Mükerrem Sarol'u müdafaa yolunda Fuat Köprülü'ye karşı zehir zemberek yazılar yazar. Bu yazıları hakaret kabul eden mahkemenin Necip Fazıl hakkında verdiği mahkûmiyet kararının Temyiz Mahkeme-

since de tasdik edilmesiyle on dört aylık cezası kesinleşmiştir. Buna iki ayrı hükümden daha önce ertelenen 6 aylık ceza da eklenmiştir. Böylece; Necip Fazıl, 24.6.1957'de toplam yirmi aylık hapis cezasını çekmek üzere ikinci kez Toptaşı Hapishanesine girmiştir.[10] Necip Fazıl bu kararı şöyle değerlendirmişti: "Onun (Başbakan Adnan Menderes'in) uğrunda kaleme aldığım müdafaa yazılarından hakkımızda açılmış bir sürü hakaret davası ve mahkûmiyet... (Büyük Doğu olarak) sadece kapatılmış olmakla kalmıyoruz; 1957'de Toptaşı Cezaevine de kapatılıyoruz." Kısa bir müddet Toptaşı'nda kaldıktan sonra Haydarpaşa Numune Hastahanesi'ne nakledilen Necip Fazıl, burada doktor ve jandarma gözetiminde yedi ay kalır. Gece sabahlara kadar hastahanedeki asistan ve talebelerin de katıldıkları sohbetlerle, kalan zaman ise ibadet ve gözyaşı ile geçer. Dostu DP'nin önemli Bakanlarından Tevfik İleri'nin girişimi boşa çıkmıştır. Tam son kurtuluş teşebbüsünün boşa çıktığı ve tekrar gönderileceği Toptaşı cehennemini düşündüğü bir anda, ziyaretine gelen Abdülhakim Arvasi Hazretleri'nin yakınlarından İlyas Ketenci'nin keramet çapındaki şu sözlerine muhatap olmuştur:

- İki güne kadar çıkarsın inşaallah... Bundan sonra kendine dikkat et!

Ayniyle, keramet çapında bir tecelliyle, Temyiz son itirazı kabul ve karar tashihi yolu ile Necip Fazıl'ın 8 ay 4 gün kaldığı hapisten kurtuluşunu temin etmiştir. Müjdeyi 1947'den beri Necip Fazıl'ın deyimi ile "kâh CHP, kâh DP işkence memuru" İstanbul Savcısı Hicabi Dinç verir: "Tebrik ederim Üstad; bunu da atlattın! Tahliye emrini hemen Toptaşı Cezaevi'ne gönderiyorum. Oradan da seni zindana çağırmadan evrakını hastahaneye göndermelerini emrettim. Bütün bu yaptıklarımı unutma! Anla, ne kadar dostunum senin."[11]

10. Devre Büyük Doğu'ları çıkardığı 1959 senesinde, Necip Fazıl, düşmanlarına yaptığı hücumların semeresi olarak 100 yıla varan hapis tehdidi altındadır. İşte bu hengâmede, İstanbul Toplu Basın Mahkemesi'nden hakkında bir mahkûmiyet kararı verilmiştir. O Ankara'da iken gıyabında verilen hükümle birlikte, usul ve teamüle aykırı olarak 25 Mart 1959 Çarşamba günü bir de tevkif kararı çıkmıştır. Bu kararı kanun ve usul bakımından polis vasıtası ile evine tebliğ etmeleri gerekirken, İstanbul dışında olduğunu haber aldıkları Necip Fazıl hakkında yakalama emri verilmişti. Durumu haber alan Necip Fazıl, hemen o gün hususi bir otomobille Ankara'dan İstanbul'a doğru yola çıkmış, gece yarısı Bolu'da yolları kesen polis tarafından yakalanarak önce Bolu, oradan da İstanbul Emniyet Müdürlüğüne getirilmiştir. Perşembe sabahı Sulh Ceza Hâkimliği tarafından gıyabi tevkif vicahiye çevrildikten sonra Sultanahmet Cezaevi'ne gönderilmiş 60 saat 51 dakikalık mevkufiyetten sonra, bizzat Başbakan Adnan Menderes'in talimatı ile gerekli formaliteler ikmal edilerek salıverilmiştir.[12] 1960 İhtilalin yapıldığı tarihte Ankara'da bulunan Necip Fazıl, İstanbul'a döndükten bir müddet sonra 6 Haziran 1960 gece yarısı evinden alınmış, 15 Ekim 1960 tarihine kadar, bir müddet Davutpaşa Kışlası'nın koğuşlarında ve ardından da Balmumcu'da hakaret ve kötü muamele altında, gerekçesiz olarak tutulmuştur.[13] İhtilalin çıkardığı Basın Affı'nda hiçbir suç istisna edilmediği için üzerinde hapis yükü kalmadığını düşünen Necip Fazıl, Balmumcu'dan ilk tahliye edilenler arasında salıverildiği gün

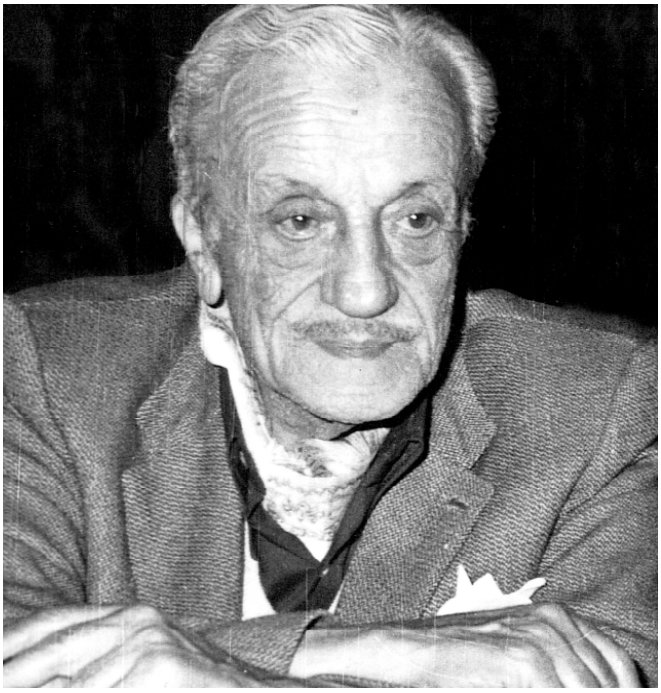

Toptaşı'nın meşhur sakinlerinden Necip Fazıl Kısakürek

(15.10.1960), kapıda bekleyen mahkûmları taşımaya mahsus bir araç ile karısı ve çocuklarının gözleri önünde alınarak Savcılığa götürülmüştür. Atatürk'e hakaret isnat edilen bir yazıdan mahkûmiyeti Balmumcu'dayken kesinleştiği için ve 5816 sayılı kanun maddesi sadece onun aleyhine Af Kanunu'nun kapsamı dışında tutularak, Toptaşı Cezaevi'ne üçüncü defa girmesi temin olunmuştur. Necip Fazıl, Toptaşı'ndaki bu üçüncü ve son misafirliğini şöyle değerlendirir: "Af Kanununda Atatürk'e fikir ve yaziyle hakaretin aftan müstesna olduğuna dair kayıt yoktur! Dinlemediler ve beni bilmem kaçıncı defa olarak Toptaşı Cezaevi'ne gönderdiler..." Necip Fazıl'a Toptaşı Cezaevi'nde kütüphanenin idaresi işi verildi. Bir zaman sonra da kütüphane odasının kantin olması ile odanın değiştirilmesi icap etti. Kitapları taşımak üzere emrine beş on mahkûm verildi. Bunlardan birinin taşıma sırasında Atatürk'ün alçıdan heykelini düşürerek kırması sonucu Başgardiyan ve hapishane müdürünün tertibi sonucu Necip Fazıl hakkında savcılıkça soruşturma açıldı. Ancak heykeli düşüren mahkûmun ifadesi sonucu Savcılık tarafından takipsizlik kararı verilmişti. Burada mahkûm iken Yassıada Mahkemesi'ne şahitlik için gitti. Adnan Menderes ve iki arkadaşının nasıl idam edildiklerine dair en emin nakli Toptaşı'ndan Yassıada'ya gönderilen iki gardiyandan bu şahitlik sırasında orada dinledi.[14]

Necip Fazıl, 18.12.1961'de ceza müddetini tamamlamış olarak tahliye edilmiştir. Toptaşı Hapishanesi Necip Fazıl Kısakürek'in toplam on yedi ayını almıştı. Sadece üçüncü girişinde yaklaşık on altı ay yatmıştı. Toptaşı onun için hem Med-

rese-i Yusufiyye, hem "Hilton Oteli", hem kütüphane, hem de birçok eserini kaleme aldığı bir irfan ocağı idi: "Birçok eserimi orada yazdım. Başta şiir kitabımdaki Zindandan Mehmed'e Mektup."[15] Necip Fazıl sözünü ettiği bu eşsiz şiirinde sadece Toptaşı'nı değil, Türkiye'de o yıllara tüm cezaevlerini çok güzel bir şekilde tasvir ve tavsif etmiştir:

Zindan iki hece Mehmed'im lafta!
Baba katiliyle baban bir safta!
Bir de geri adam, boynunda yafta...

Halimi düşünüp yanma Mehmed'im!
Kavuşmak mı? Belki... Daha ölmedim!

Avlu... Bir uzun yol... Tuğla döşeli,
Kırmızı tuğlalar altı köşeli.
Bu yol da tutuktur hapse düşeli...

Git ve gel... Yüz adım... Bin yıllık konak
Ne ayak dayanır buna, ne tırnak!
Bir âlem ki, gökler boru içinde!
Akıl, olmazların zoru içinde.
Üstüste sorular soru içinde:

Düşün mü, konuş mu, sus mu, unut mu?
Buradan insan mı çıkar, tabut mu?

Bir idamlık Ali vardı, asıldı;
Kaydını düştüler, mühür basıldı.
Geçti gitti, birkaç günlük fasıldı

Ondan kalan, boynu bükük ve sefil;
Bahçeye diktiği üç beş karanfil...

Müdür bey dert dinler, bugün "maruzat"!
Çatık kaş... Hükümet dedikleri zat...
Beni Allah tutmuş kim eder azat?

Anlamaz; yazısız, pulsuz dilekçem...
Anlamaz! Ruhuma geçti bilekçem!

Saat beş dedi mi, bir yırtıcı zil;
Sayım var, maltada hizaya dizil!
Tek yekûn içinde yazıl ve çizil!

İnsanlar zindanda birer kemiyet;
Urbalarla kemik, mintanlarla et.

Somurtuş ki bıçak, nâra ki tokat;
Zift dolu gözlerde karanlık kat kat...
Yalnız seccademin yönünde şefkat;

Beni kimsecikler okşamaz madem;
Öp beni alnımdan, sen öp seccadem!

Çaycı, getir, ilâç kokulu çaydan!
Dakika düşelim, senelik paydan!
Zindanda dakika farksızdır aydan.
Karıştır çayını zaman erisin;
Köpük köpük, duman duman erisin!

Peykeler, duvara mıhlı peykeler;
Duvarda, başlardan, yağlı lekeler,
Gömülmüş duvara, baş baş gölgeler...

Duvar, katil duvar, yolumu biçtin!
Kanla dolu sünger... Beynimi içtin!

Sükût... Kıvrım kıvrım uzaklık uzar;
Tek nokta seçemez dünyadan nazar.
Yerinde mi acep, ölü ve mezar?

Yeryüzü boşaldı, habersiz miyiz?
Güneşe göç var da, kalan biz miyiz?

Ses demir, su demir ve ekmek demir...
İstersen demirde muhali kemir,
Ne gelir ki elden, kader bu, emir...

Garip pencerecik, küçük, daracık;
Dünyaya kapalı, Allah'a açık.

Dua, dua, eller karıncalanmış;
Yıldızlar avuçta, gök parçalanmış.
Gözyaşı bir tarla, hep yoncalanmış...

Bir soluk, bir tütsü, bir uçan buğu;
İplik ki, incecik, örer boşluğu.

Ana rahmi zâhir, şu bizim koğuş;
Karanlığında nur, yeniden doğuş...
Sesler duymaktayım: Davran ve boğuş!

Sen bir devsin, yükü ağırdır devin!
Kalk ayağa, dimdik doğrul ve sevin!

Mehmed'im, sevinin, başlar yüksekte!
Ölsek de sevinin, eve dönsek de!
Sanma bu tekerlek kalır tümsekte!

Yarın elbet bizim, elbet bizimdir!
Gün doğmuş, gün batmış, ebed bizimdir![16]

Toptaşı'nın Necip Fazıl üzerinde büyük tesiri olmuştur. O Toptaşı'nda çektiklerini yıllar sonra şöyle anlatacaktır: "Toptaşı Cezaevi'nde, bir buçuk sene içinde, ayrıca birkaç yıllık kaza namazı kıldım ve bulutlar dolusu ağladım. Bugün tek hasretim, işkence şartlarından uzak olmak şartı ile o gözyaşı... O kadar ezildi ki orada nefsim, zindandan çıkınca benden intikam almaya kalktı ve ilk iş olarak gözlerimi kuruttu. 1962 başından beri gözlerim kurumuş çeşme ve ben, gözyaşından uzak kaldıkça fikir ve harekette ne olursam olayım, duyguda bir kütükten farksızım..."[17]

Necip Fazıl'ın Toptaşı'nda üçüncü kez çile doldurduğu 1960-1961'li yıllarda birisi vardır ki, onu hiç yalnız bırakmayacaktır. Mehmed Niyazi Özdemir Bey'in tabiri ile bu kişi; Üstad Necip Fazıl'ın "azad kabul etmez kölesi" Hilmi Oflaz'dır.

Necip Fazıl Kısakürek

Mahmut Paşa'da işportacılık yapan nev'i şahsına münhasır biridir. Kazandığı bütün parayı kitaba ve hayır işlerine harcamıştır. Oturduğu gecekonduyu tıka basa kitap doldurmuştu. 30 bin adet kitabı olduğu söyleniyordu. Hatta evin oda duvarları bile kitaplarla, dergilerle örülmüştü, tuğla yerine kitaplar kullanılmıştır. Belirtmeye gerek yok ki, bunların başında Necip Fazıl'ın kitaplarıyla Büyük Doğu dergileri gelmektedir. Üstad'ın adıyla özdeş hale gelen Büyük Doğu'nun yaşaması için en büyük gayreti o göstermiştir. Bunun için bazen akla, hayale gelmedik yöntemlere başvurmuştur. Mesela evinde bulunan herkesi, hatta çeşitli isimler takarak tavukları ve horozlarını bile Büyük Doğu mecmuasına abone kaydetmiştir. En büyük şâir, en büyük mütefekkir, en büyük tiyatro yazarı; hikâyeci, romancı, aksiyon adamı sadece ve sadece Necip Fazıl'dı. Bu bağlılığın, bu olağanüstü hayranlık duygusunun verdiği hazla ve hızla ömür boyu üstadının peşini bırakmadı. Onunla "hemhâl" oldu bir daha ayrılması "muhal" oldu. Necip Fazıl hapse düşünce o da peşine düştü. Mahmutpaşa'daki tezgâhlarını bırakıp pılını pırtısını Toptaşı Cezaevi'nin kapısına taşıdı. Hem geçimini sağlamak hem de bu arada Üstad'ın ihtiyacını karşılamak, arandığı zaman "Ben buradayım!" demek için tam bir buçuk yıl cezaevinin önünde zarf kâğıt vesaire satmakla meşgul oldu. Gece gündüz buradan ayrılmadığına göre, bari Üstad'ı görebiliyor musun diye soranlara, "Bulutların arkasından güneşin görünmesi gibi, ca-

mın önünden geçerken, parmaklıkların arasından görüyorum!" cevabını vermişti. Necip Fazıl'ın ona düşkünlüğü de çok fazla idi. Necip Fazıl'ın dizi konferanslardan birini vermek için gittiği Bursa'da Çelik Palas Oteli'nde şerefine bir yemek verilir. Yemeğe iş adamları, mebuslar, bürokratlar katılmıştır. Çıkışta sokak kalabalıklaşır ki tezahürat yapan gençler arasında yaşlıca bir adam vardır... Üstad derhal yanına gider ve elini omzuna koyarak, bu aziz dostu yanındakilere tanıtır: "Fare tıkırtısından ürkecek kadar hassas, krallara diklenecek kadar gözü kara, aslanların önüne çıplak atlayacak kadar cesur! Aziz dostum, işportacı Hilmi!"[18] Necip Fazıl'ın 1961'de Toptaşı'ndan çıkışı sonrası günlerini bir başka gönül dostu Mehmed Niyazi Özdemir Bey de şöyle anlatır: "Necip Fazıl'ı 1959'da Büyük Doğu'ya abone olarak tanıdım. 27 Mayıs darbesi oldu. Necip Fazıl'ın da bir mahkûmiyeti vardı. 27 Mayıs darbesini yapanlar bir af çıkardılar. Bir tek Necip Fazıl'ı affetmediler. Üstad Toptaşı Cezaevi'ne atıldı ve bir buçuk yıl yattı. Hilmi Oflaz Ağabey, Mahmutpaşa'daki işportacı tezgâhını 'Üstad'a bir şey olabilir' endişesiyle Cezaevi'nin kapısına taşıdı. Üstad cezaevinden çıkana kadar orada bekledi. Hapisten çıkınca, Üstad'a kimse yazdırmıyordu. Üstad üzüldüğümüzü anlayınca, "Benim geçimimi düşünmeyin. Ben 53 eser sahibiyim. Beyazıt'ta bir boya sandığı koyar, üzerine de "53 eser sahibi Necip Fazıl" yazarım. Millet utansın. Ben utanmam. Hayatımı kazanırım. Ama hizmetimiz aksıyor." deyiverdi. Bunun üzerine yayınevi kurmaya karar verdik. O sırada Peyami Safa ölmüş. Hanımı felçli. Baldız ona bakıyor. Kimse kitaplarını basmıyor. Ben varlıklı bir ailenin çocuğuydum. Babamdan para aldım. Necip Fazıl ve Peyami Safa'nın kitaplarını basmak için 3-4 arkadaşla Ötüken Yayınevi'ni kurduk."[19]

Necip Fazıl'la dava arkadaşlığı yapan bir başka gönül dostu Gazeteci- Yazar Ömer Öztürkmen de Toptaşı'na selam verenlerden. O da Toptaşı'na düşmesinin hikâyesini ve bunda Necip Fazıl'ın rolünü şöyle anlatıyor: "Üstad'ı 1949'da tanıdım. Onun hayranlarından biriydim. Tam iki sene üstadın yazdığı yazıları Şafak Matbaası'na götürdüm. Büyük Doğu ile matbaa arasında mekik dokuyordum. 1950'de Büyük Doğu günlük gazete olarak çıkmaya başladığında Üstad beni 'Yazı İşleri Müdürü' ilan etti. Bu arada küçük fıkralar da yazmaya başladım. Büyük Doğu'da imzam çıktığı gün öyle sevindim, öyle sevindim ki, Üstad Necip Fazıl sanki dünyaları bana bağışladı. Ücret yok. Üstad'ın Falih Rıfkı (Atay) aleyhinde yazdığı hakaretamiz bir yazı vardı. Son cümleyi "Kalemini münasip yerine sokarım." diye bitiyordu. Ben de yazı işleri müdürüydüm. Dava açıldı. Ben mahkemeye gidiyorum. Üstad gelmiyor. Dava 1952'de bitti ve ben Üstad'ın Hilton adını verdiği Toptaşı Cezaevi'nde iki ay hapis yattım."[20]

Toptaşı'nda Bir Karikatürist: Ratip Tahir Burak

1904-1977 arası yaşayan Ratip Tahir Burak, siyasal kültürle karikatür sanatını başarılı biçimde uzlaştıran bir çizerdi. 1950'de Ulus'ta çizdiği karikatürlerle adını duyurmuş, daha sonra "Karikatürcünün şakaları" adıyla albüm olarak çıkan karikatürleri Demokrat Parti döneminin siyasal kültüründe kalıcı bir yer edinmişti.

Ratip Tahir'e karşı 1950-1960 arası, bir başka değişle Demokrat Parti döneminde 54 dava açılmış, bunlardan 53'ünden berat ederken, 1'inden 16 ay ceza almış ve bu cezasını da hapiste yatarak çekmişti. 1953'te yayınlanan bir karikatür albümündeki bir karikatüre Halim Büyükbulut'un yazdığı bir alt yazı yüzünden Toptaşı Cezaevi'ni boylamıştı. Böylece çizdiği karikatür yüzünden hapse giren ilk çizerimiz olmuştu. Burak, ceza aldığı karikatürde çıkarılmak istenilen basın yasasını eleştirerek; basın bir sünnet çocuğu olarak gösteriliyor, Refik Koraltan çocuğu tutan kişi, Samet Ağaoğlu ile Emin Kalafat hokkabaz, Adnan Menderes de sünnetçi olarak çizilmiştir. Karikatürün altında "oldu da bitti maşallah" yazılı idi. Ratip Tahir Burak, 16 aylık Toptaşı ve Paşakapısı cezaevi anılarını Hapishane Hatıralarım adıyla yayınlamıştır.[21]

Toptaşı'nda Bir Kral: Metin Oktay

1936'da İzmir'de doğan Metin Oktay, İzmir'de ikinci ligde gol kralı olduktan sonra, 1955'de 5 seneliğine bir Chevrolet karşılığı Galatasaray'a transfer olmuştu. 1959'da Fenerbahçe ağlarını delen meşhur golünü atmıştı. Maç izinleri karnesine işlenmediği için 8 gün eksik askerlik yaptığı için 1960'da aranmaya başlanır. Gazeteci Halit Çapın, her gün emniyetin yayınladığı 8-10 sayfalık polis bülteninden Metin Oktay'ın arandığını öğrenir. 14 Eylül 1960'da Milliyet birinci sayfadan onun yazdığı haberi vermektedir. "Polis ve savcının aradığı adam 40 bin kişi tarafından alkışlanıyor, golleri atıyor ama bir türlü yakalanamıyor. Oysa asker kaçağı Metin Oktay bugün sahaya çıkıyor." 15 Eylül 1960'da Metin Oktay tutuklanmış ve 27 Mayıs ihtilâli sonrasında ilk meşhur olarak Toptaşı Cezaevi'ne konmuştur. Toptaşı ve Paşakapısı'nda 45 gün yatan Metin Oktay, daha sonra 8 günlük askerlik borcunu ödemek üzere İzmir'e gönderilir.[22] Onun Toptaşı günlerini yazar Memed Fuad Tribünden Palavra Anılar adlı kitabında şöyle anlatacaktır: "Bir haber dolaştı: Metin Oktay Toptaşı Cezaevinde'ymiş. Hep birlikte onu görmeye gidecekmişiz. Araba vapuru iskeleye yanaşınca, bağrış çağrış çıkıp çarşının içinden Ahmediye'ye doğru başladık yürümeye bayağı bir gösteri yürüyüşü! Bu kez pencereden sarkıyor insanlar. Onların ilgilendiğini görünce, büsbütün şımarıp, inletiyoruz ortalığı "Metin! Metin!" Toptaşı Cezaevi'ne ulaştığımızda sokaklara zor sığıyoruz. Bu nasıl bir sevgi!"[23]

27 Mayıs'ta Devrilenler ve Onları Devirenler Aynı Cezaevinde

27 Mayıs 1960'ta iktidardan indirilen Demokrat Parti'nin bazı milletvekilleri Yassıada ve Kayseri günlerinin ardından cezalarının kalan kısımlarını İstanbul Toptaşı Cezaevi'nde çekmek istemişlerdi. Celal Bayar Kayseri Cezaevi günlüğüne 16 Temmuz 1962'de yazdığı notlarda bu konuyla ilgili şunları nakletmektedir: "Bugün başlarında Doktor Mükerrem Sarol olduğu halde Mithat Perin, Se-

Cezaevinin ön cepheden görünümü

lim Erengil, Mehmet Gürpınar vesair 6 kişilik bir grup İstanbul'da Toptaşı -Üsküdar'daki eski tımarhane- Cezaevi'ne nakillerine müsaade olduğu için vedaya geldiler. Kendilerine rahat ve iyi günler diledim. Kayseri'den başka yere ve memleketleri cezaevlerine nakline müsaade olunmaya başladı. Birkaç arkadaş da gelip veda ettiler. Rivayete göre Kayseri'den ayrılmak isteyenlerin sayısı 50'ye yaklaşıyormuş. Çoğu ailelerine yakın olmak arzusundan bu yola başvuruyorlarmış. Diğerleri çoğunluk burada kalmayı tercih ediyorlar."

Bayar 18 Temmuz 1962 günü yazdığı notlarda da aynı konuya temasla "İstanbul mebusu Mucip Kemalyeri de bugün veda etti. 'Burada sıcaklar ve irtifaa kalbim dayanmıyor. Üsküdar Cezaevi'ne gidiyorum' dedi. Selametler diledim. Birkaç arkadaşın daha Üsküdar Cezaevi'ne gitmek için müracaatta bulundukları işitildi. İzin alanlar gelip veda ediyorlar. Ve hemen hepsi aile durumlarından, ayrılmak zaruretini duyduklarını söylediler. Mazeret dermeyan etmelerini buradaki topluluğa karşı bağlılık eseri olarak kabul etmek lazım gelir. Çoğunun duygusu böyledir."[24]

Kayseri'den Toptaşı'na gelen bir başka siyasi de, Demokrat Parti Bursa milletvekili Recep Kırım'dı. O Yassıada, Kayseri ve Toptaşı'nda toplam 2,5 yıl yatmıştı. Yıllar önce Yassıada'da kendilerine "Ulan mebus" diyenleri bir türlü unutamıyor ve affedemiyordu.[25]

Toptaşı'nda yatan bir başka DP milletvekili Galatasaray'a "aslan" lakabını miras bırakan Nihat Bekdik'ti. Galatasaray'da oynamış, 14 yaşında A takıma seçilerek "aslan" lakabıyla çağrılmaya başlanmış, 1923'de Türkiye Milli Takımı'nın Romanya ile oynadığı ilk maçta forma giymişti. 18 kez milli olan ve 1957'de DP milletvekili seçilen Bekdik de 4 yıl 2 ay olarak belirlenen cezasını Yassıada, Kayseri ve Toptaşı'nda çekmişti. Onun unutamadığı ailelerine ancak 23 kelime ile mektup yazılmasına izin verilmesi idi.[26]

1967'de Toptaşı'na gelenler bu kez ihtilâlci askerlerdi. Onlara sorulacak olursa "27 Mayıs ihtilâlini onlar yapmışlar, bütün yükünü ve sıkıntısını onlar çekmiş; ancak onların bütün itirazına rağmen demokrasiye geçilme kararı alınmıştı." Onlar da buna tepki olarak Talat Aydemir'in öncülüğünde 1961-1963 arası iki yeni ihtilâl teşebbüsünde daha bulunmuşlar; ancak başarılı olamamışlardır. Sonra da "Devrimler kendi yavrularını yer." kuralınca arkadaşları tarafından tutuklanmışlar, yargılanmışlar, sonra da liderleri Talat Aydemir ve Fethi Gürcan'ı sehpaya göndermişlerdi. Çoğu müebbet, birçoğu ağır hapis cezaları almışlardı. Bu ihtilâlcilerden müebbet ceza alan dördü Askeri Cezaevi ve Sinop Cezaevi'nde uzun süre yattıktan sonra; cezalarının son günlerini Toptaşı Cezaevi'nde çekmişlerdi.

Bunlardan en meşhuru Talat Aydemir davasının 3 nolu sanığı Yarbay Osman Deniz'di. Önce idama mahkûm edilip, cezası daha sonra müebbete çevrilen Yarbay Osman Deniz, 27 Mayıs sonrası İstanbul Vali muavinliği ve Şişli Kaymakamlığı yapmış, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 darbe girişimlerinde Talat Aydemir'in en yakın arkadaşlarından biri olmuştu. Özellikle iktidardan indirdikleri DP taraftarlarının Adalet Partisi'ni kurmalarını bir türlü affedemiyordu. Ancak idama mahkûm edildiğinde canını bazı Adalet Partililerin de olumlu oy kullanması ile kurtarabilmişti. Cezasının son 8 aylık bölümünü Toptaşı Cezaevi'nde çekmişti. Ancak anılarında Toptaşı günleri ile ilgili fotoğrafları dışında bir bilgi bulunmamaktadır.[27] Onunla birlikte Toptaşı'nda yatanlar arasında; Talat Aydemir davasında müebbet hapse mahkûm olan Yüzbaşı Salim Miman; müebbet mahkûmu Erbil Yücelten ve Yüzbaşı Recep Uslu da vardı.[28] Recep Uslu, Talat Aydemir'in örgütüne İstanbul 1. Zırhlı tümen tank taburları temsilcisi idi. İstanbul'a Hadımköy'den girecek tank taburunu Recep Uslu idare edecekti. 21 Mayıs 1963 Olayında Yeşilköy Havaalanı'nın kontrolünde ihtilâlciler aktif rol oynamıştı. O da müebbet hapislikle cezalandırılmıştı.[29]

Tercümelerinden Dolayı Can Yücel, Makalelerinden Dolayı Hüseyin Nihal Atsız Toptaşı'nda

Türkiye'nin en meşhur Milli Eğitim Bakanlarından Hasan Âli Yücel'in oğlu olarak, 1926 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Latince-Yunanca öğrenimi gördü. Daha sonra İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde klasik filoloji okuyarak öğrenimine devam etti. Sanat tarihi derslerini de izledi. Şâir, çevirmen ve radyo program yapımcısı olarak

Toptaşı sakinlerinden Nihal Atsız

tanındı. Çeşitli elçiliklerde çevirmenlik yaptı. Londra'da BBC'inin Dış Yayınları Türkçe Bölümü'nde program yapımcısı olarak beş yıl çalıştı. Yurda döndükten sonra bağımsız çevirmen ve şair olarak yaşamını sürdürdü. Bu sırada Che Guevera'dan yaptığı Gerilla Harbi, İnsan ve Sosyalizm kitaplarının çevirisi nedeniyle 3 yıla mahkûm oldu. İki yıl sonra genel af sebebi ile 1974'de özgürlüğüne kavuştu.[30] 1972'de daha önce sözünü ettiğimiz çevirileri nedeni ile İstanbul Toptaşı Cezaevi'ne konan Can Yücel bir süre sonra Adana Cezaevi'ne sürgün edilir. Sürgün olarak Toptaşı'ndan Adana'ya giderken bu yolculuğunu bir şiirle şöyle anlatır:

Bi Sen Eksiktin Ay Işığı

Bileklerimizi morartmış yeni Alman kelepçeleri,
Otobüsün kaloriferleri bozuldu Kaman'dan sonra,
Sekiz saat oluyor karbonatlı bir çay bile içmedik,
Başımızda prensip sahibi bir başçavuş,
Niğde üzerinden Adana Cezaevi'ne gidiyoruz...
Bi sen eksiktin ayışığı
Gümüş bir tüy dikmek için manzaraya! [31]

Toptaşı Cezaevi'nde kalan bir başka meşhur yazar ve şâir de Hüseyin Nihal Atsız'dır. İlginçtir Atsız; Milli Eğitim Bakanı Can Yücel'in babası Hasan Âli Yücel döneminin en büyük mağdurlarından biri idi. Atsız; Arap asıllı Bağdatlı Mesut Süreyya Efendi adlı bir üsteğmene kasıtlı bir şekilde selâmı vermediği için,

3. sınıf talebesi iken Askeri Tıbbiye'den çıkarılmıştı. Ardından askerliğini er olarak yapmış, Maarif Vekâletince asistanlığına son verilecekti. Malatya Ortaokulu ve Edirne Liselerinde öğretmenlik yapmıştı. Atsız, Edirne'de iken Orhun mecmuasını yayınlamıştı. Orhun dergisinde, Türk Tarih Kurumu tarafından çıkarılan ve liselerde ders kitabı olarak okutulan dört ciltlik tarih kitaplarının yanlışlarını ağır bir şekilde eleştirdiği için 28 Aralık 1933'te bakanlık emrine alınmış ve sonra da dergisi Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmıştı. Kasımpaşa'daki Deniz Gedikli Hazırlama Okulu'nda Türkçe öğretmeni olarak 4 yıl kadar çalışmış ve 1 Temmuz 1938 tarihinde bu görevinden de ihraç edilmişti. Bunun üzerine Özel Yüce-Ülkü Lisesi'ne geçen Atsız, burada 1937 yılından 1939 yılının haziranının sonuna kadar edebiyat öğretmenliği yapacaktır. 19 Mayıs 1939 ile 7 Nisan 1944 tarihleri arasında yine özel bir lise olan Boğaziçi Lisesi'nde edebiyat öğretmenliğinde bulunmuştur. Atsız, Boğaziçi Lisesi'nin Türkçe öğretmeni iken Orhun dergisini yeniden yayınlamaya başlamıştır. Orhun dergisinde devrin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'na hitaben iki açık mektup yayınlamıştır. Atsız ve 34 arkadaşı İstanbul 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nde "Irkçılık-Turancılık davası''nda yargılanmıştı. Atsız ve arkadaşlarının davası 31 Mart 1947 tarihinde sonuçlanmış ve mahkemede bütün sanıkların beraatına karar verilmişti. Nisan 1947'den Temmuz 1949'a kadar kendisine iş verilmeyen Atsız, Ekim 1945-Temmuz 1949 tarihleri arasında geçinmek için kitaplarından bazılarını satmak zorunda kalmıştır. Atsız'ın sınıf arkadaşlarından Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu Millî Eğitim Bakanı olunca, Atsız'ı 25 Temmuz 1949'da Süleymaniye Kütüphanesi'ne "uzman" olarak tayin etmiştir. Demokrat Parti iktidara gelince Haydarpaşa Lisesi Edebiyat Öğretmenliği'ne tayin olmuş, ancak Ankara Atatürk Lisesi'nde vermiş olduğu "Türkiye'nin Kurtuluşu" konulu bir konferansı üzerine 13 Mayıs 1952 tarihinde Haydarpaşa Lisesi'ndeki edebiyat öğretmenliği görevinden "geçici" kaydı ile alınarak yeniden Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki görevine geri gönderilmiştir. 31 Mayıs 1952'den emekliliğini istediği 1 Nisan 1969 tarihine kadar Süleymaniye Kütüphanesi'nde çalışan Atsız'ın en uzun süreli memuriyeti bu kütüphanedeki görevi olmuştur.

Atsız; Ötüken dergisinin Nisan 1967'de yayınlanan 40. sayısından itibaren "Konuşmalar, 1" (Sayı 40), "Konuşmalar, II" (Sayı 41), "Konuşmalar, III" (Sayı 43), "Bağımsız Kürt Devleti Propagandası" (Sayı 43), "Doğu Mitinglerinde Perde Arkası" (Sayı 47) ve "Satılmışlar-Moskof Uşakları" (Sayı 48) adlarıyla seri makaleler yayınlamıştı. Bu makaleler sebebi ile Atsız hakkında savcılıkça hemen soruşturma açılmıştı. Şikâyetler üzerine savcılığın yaptığı ilk soruşturmada Atsız'a hiç bir suçlamada bulunulmamıştır. Ancak bu yazılar üzerine, Ankara'daki bazı kuruluşlar tarafından Atsız aleyhine hazırlanmış ve onu ırkçılıkla suçlayan bildiriler sokaklarda dağıtılmış ve aynı günlerde Adalet Partisi'nin bir Diyarbakır senatörü, senato kürsüsünden Atsız aleyhine ağır bir konuşma yapmıştı. Bu girişimler sonucunda, Hasan Dinçer'in Adalet Bakanı olduğu dönemde, bakanlık tahkikat açmış ve Atsız bakanlıkça mahkemeye verilmiştir. 6 yıl süren uzun duruşmalardan sonra mahkeme, Ötüken'in sahibi Atsız'ı ve sorumlusu Mustafa Kayabek'i 15'er ay hapse mahkûm etmişti. Mahkeme başkanının karara katılmadı-

ğı ve 2-1'lik ekseriyetle verilen bu karar, temyiz edilince Yargıtay tarafından bozulmuştu. Fakat aynı mahkeme 2-1'lik kararda ısrar edince, Yargıtay kararı onaylamıştır. Atsız ve Mustafa Kayabek "Tashih-i karar" isteğinde bulunmuşlar; ancak bu istekleri de mahkemece kabul edilmemişti. Böylece mahkûmiyet kararı kesinleşmişti. Kronik enfarktüs, yüksek tansiyon ve ağır romatizmadan rahatsız olduğu için Haydarpaşa Numune Hastanesi'ne yatan Atsız'a, Haydarpaşa Numune Hastanesi tarafından "Cezaevine konulamayacağı" kaydı bulunan bir rapor verilmişti. Fakat 4 aylık bu rapor Adlî Tıp tarafından kabul edilmemiş ve "reviri olan cezaevinde kalabilir" şeklinde değiştirilmişti. Bunun üzerine infaz savcılığı 14 Kasım 1973 Çarşamba günü sabahı Atsız'ı evinden aldırarak Toptaşı Cezaevi'ne sevk etmişti. 40 kişilik adi suçlular koğuşuna konulan Atsız, bir müddet sonra reviri olan Sağmalcılar Cezaevi'ne nakledilmiştir. Atsız, kesinleşen 1,5 yıllık cezasını çekmek için hapse girince, Atsız'ın yazılarından, fikirlerinden ve eserlerinden feyiz alan milliyetçi bilim adamları, üniversite mensupları, gençlik kuruluşları, kültür dernekleri vasıtası ile Türk milleti, Cumhurbaşkanına başvurup Atsız'ın affını istemiştir. Atsız, suç işlemediğini belirterek bizzat af talep etmediği halde, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Atsız'ın cezasını affetmişti. 22 Ocak 1974'te Bayrampaşa Cezaevi'nden tahliye edilen Atsız, 1,5 yıllık cezasının 2,5 ay kadarını cezaevinde geçirmiştir.[32]

Toptaşı'nın Babaları

Topkapı Cezaevine damgasını vuran Türk yeraltı dünyasının en meşhur ismi şüphesiz ki Dündar Kılıç'tır. Kılıç, 1935 yılında Trabzon'un Sürmene ilçesi Baştımar Köyünde doğmuştu.[33] 7 yaşında iken ailesi ile birlikte Ankara'ya yerleşen Dündar Kılıç, ilk vukuatını 18 yaşında iken Ankara'da işlemiş ve ilk kez Ankara'da cezaevine girmişti. Bu ilk girişten sonra Dündar Kılıç'ın ayağı sürekli hapishanelerde olacak, ömrünün üçte biri Ankara Merkez, Ayaş, İzmit, Toptaşı, Paşakapısı, Sultan Ahmed, Davutpaşa, Alemdağ, Kartal, Sağmalcılar, Kabakoz, Tekirdağ sivil cezaevleri ile Maltepe, Selimiye; Mamak, Diyarbakır vb. hapishanelerde geçecekti. Ankara'nın meşhur kabadayılarından Kürt Cemali'nin bir cinayete kurban gitmesi üzerine, 1965'te İstanbul'a göçmek zorunda kalmıştı.[34] Dündar Kılıç; İstanbul'a gelip yeraltı dünyasının ünlü kabadayısı Oflu Hasan'a sığınmış ve onun yardımı ile bir anda İstanbul'un en meşhurlarından olmuştu ve meşhur kabadayılardan İdris Özbir ile birlikte Beyoğlu'nda bir kumarhane açmıştı. Bundan sonra sürekli silahlı saldırıya uğramış, yaralanmış, ama her defasında kendisine saldıranlara o anda cevap vermesini bilmişti. Sık sık yargılandığı mahkemelerden ise "nefs-i müdafaa" gerekçesi ile fazla bir ceza almamıştı. Bu sürekli çatışmalardan sonra nihayet o da Toptaşı'nı tanımış, 1967'de ilk kez yolu Toptaşı'na düşmüştü.[35] 17 Ocak 1967 günü eşiyle birlikte gittiği Lale Sineması'nda kıstırılan Dündar Kılıç, yanında taşıdığı Smit Wesson'unu çekip saldırıyı püskürtmüş, olayda bazı rakiplerini yaraladığı için, olaydan hemen sonra trafik polisine teslim olmuş ve Toptaşı Cezaevi'ne gönderilmişti. O hapiste iken

18 Ocak 1969'da oğlu Cenk dünyaya gelmişti. Çok istediği ve nihayet sahip olduğu bu ilk erkek çocuğunu ancak demir kapıların arkasında kucaklayabilmişti. Oğlunu Toptaşı Cezaevi'ne getiren ailesini burada hüzünlü bir törenle karşılamıştı.

Bu yıllarda Dündar Kılıç o kadar sık hapse girip çıkıyordu ki, hayat hikâyesini kaleme alanlar bile kesin tarihleri bilinenlerin dışında ne zaman hapiste olduğunu tesbitte güçlük çekiyorlardı. Siciline bakılınca en yoğun hapishane döneminin 1969-71 yılları arasında olduğu görülüyordu. Bir buçuk yılda tam dokuz kez hapse düşmüş, bir başka deyişle iki ayda bir ceza evine girmişti. Cezaevi neredeyse ikinci adresi olmuştu. Bu onun ününe ün katıyordu. Dündar Kılıç'ın bu yükselişi yeraltı âlemi gibi yerüstü dünyasının da dikkatini çekmişti. Günlük gazetelere manşet olması basının meşhur kalemşörlerinin üzerine gelmesini sağladı. Hemen; Milliyet gazetesi yazarı Halit Çapın; Toptaşı Cezaevi'nde ziyaretine gidip kendisi ile röportaj yapmak ister. Hatta hayatıyla alakalı bir kitap yazma arzusunu da iletir. Ama bu teklifi Dündar Kılıç kabul etmez. Cezaevinden çıkışı sonrası Dündar Kılıç, Gazeteci Halit Çapın ile görüşür. Kılıç; "Biz artist değiliz, bize yakışmaz, ayıp olur. Sonra herkes başka düşünür. Dündar kendini reklâm ediyor derler, bize uymaz." diye bu fikre bir türlü yanaşmaz. Birçok buluşmanın sonunda Halit Çapın, sonunda onu ikna eder ve Kılıç'ın anlattıkları 1970 yılında yedi günlük bir yazı dizisi olarak yayımlanır.[36]

Dündar Kılıç'ı Toptaşı'nda tanıyanlardan biri de; İsveçli Bengt Björklund adlı esrar satıcısıdır. 1969'da Gülhane'de kaldığı bir otelde otuz gram esrarla yakalanıp İstanbul'da 5 yıl hapis yatan ve daha sonra mahut "Geceyarısı Ekspresi"nde Erich karakterini canlandırılan İsveçli Roman Björklund o günlerini şöyle anlatıyor:

"İstanbul'a ilk kez 1968'de geldim. Odamdaki 30 gram esrarı bulup bizi karakola götürdüler... Sonra mahkemeye çıkardılar; bana 12 yıl 3 ay, Japon arkadaşıma 8,5 yıl, Japon kız arkadaşıma da 2,5 yıl hapis cezası verdi. Mahkemeden sonra Sultanahmet Cezaevi'ne götürüldük. İçeri ilk girdiğimde gördüklerime inanamamıştım; perişan bir bina, binlerce mahkûm, askerler, bugünkü halinden çok farklı bir görüntü tabii... Cezaevi o kadar kalabalıktı ki kendime ancak mutfaktaki atık su deliğinin yanında uyuyacak bir yer bulabildim. Neredeyse 40 yıl sonra buraya tekrar döndüğümde cezaevinin yerinde Four Seasons Hotel'i bulunca gözlerime inanamadım, her şey çok gerçek dışı. Sultanahmet'te beş ay kaldım. Sonra Toptaşı Cezaevi'ne sevk edildim. Orada sizin ünlü mafya babalarından Kürt İdris ve Dündar Kılıç'la aynı koğuştaydık. Bir gün yanıma gelip "Ot içiyor musun?" diye sordular, ben "evet" deyince kendilerinkinden çıkarıp bana da verdiler, sonra birlikte içmeye başladık. Daha sonra oradan da Bayrampaşa Cezaevi'ne gittim."[37]

12 Mart 1971 sonrası marksistlerle birlikte Kartal Maltepe ve Davutpaşa Askerî cezaevlerinde de kalır. Maltepe'de kabadayı arkadaşı Demircan'a "Oğlum Demircan, bunlar siyasi. Bugün mahkûm, yarın ya bakan, ya başbakan. Aklını başına topla, söyleneni yap." diyerek, kendilerine verilen yerde yatmaya ve komün dü-

Cezaevinin bugünkü hâlinden bir kesit

zenine uymaya karar verir. Burada İlhan Selçuk'un dostluğunu kazanır. THKP-C lideri Mahir Çayan ve arkadaşlarının 29 Kasım 1971 günü 12 metrelik tünelden birkaç kişiyle birlikte kaçmaları Dündar Kılıç'ın altı aylık Maltepe Askerî Cezaevi macerasının da sonu olur. Ardından çok kısa süren bir Alemdağ macerası yaşar ve burada çıkan bir isyan neticesinde Davutpaşa Hapishanesi'ne nakledilir.[38] Dündar Kılıç; Davutpaşa Kışlası'nda Cemal Madanoğlu ve Doğan Avcıoğlu gibi meşhurlarla yakın ilişkiler ve dostluklar kurmuştu.[39]

Mayıs 1971'den Ocak 1972'ye kadar birkaç cezaevi dolaşıp, hepsinde birçok anı bırakan Dündar Kılıç, sonunda evi kadar rahat ettiği cezaevlerinden Toptaşı'na gelir. Burada artık ziyaretçilerini müdür odasında karşılamaktan öte, özel odası vardır ve gelenleri orada "misafir" etmektedir. Hatta haftanın bazı günleri bu odada eşi Ümit Hanım'la yalnız bırakıldığı bile olur. Birkaç ay sonra tahliyesi gelir ve serbest bırakılır.[40] Dündar Kılıç 1976 yılında tutuklanıp tekrar hapishaneye düşer. Zaten hapishaneler ikinci adresi değil midir? Ama bu onun sivil hapishanelerdeki son misafirliğidir. Bundan sonra akrabası olan Doktor Sevim Devrim ve hemşerisi olan Profesör Doktor Kaya Çilingiroğlu'nun verecekleri raporlar sayesinde bir daha cezaevine girmeyecektir. Dündar Kılıç 1976'da Toptaşı Cezaevi'ne son kez getirilir. Son Havadis gazetesinin bir yazarının ayağından vurulmasından dolayı tutuklanmıştır. Kılıç'ın Toptaşı Cezaevi'ne gelmesi de oldukça olaylı olmuştur. Çünkü Sağmalcılar'da, Paşakapısı'nda cezaevi yönetimleri

Cezaevinin bugünkü hâli

onu istememişler, sonunda pazarlıkla geldiği Toptaşı'na korumasıyla birlikte girmiştir. Burada müdür odasının yanında, kapalı olan bir koğuş onun için özel olarak açılmıştır. O koğuşta birkaç adamı ile birlikte kalmaktadır. Genellikle müdürün makamına gidip, orada oturmaktadır. Zaman zaman geceleri dışarı çıktığı bile olmaktadır. Diğer adlî tutukluların üzerinde büyük bir otoritesi vardır. Haftada bir kez kamyonla hapishaneye yiyecek getirtip, bütün mahkûmlara dağıttırmaktadır. Dündar Kılıç'ın Toptaşı Cezaevi'nde kurduğu bu düzen iddialara göre bütün mahkûmlar tarafından takdir edilmekte idi. Hatta Dündar Kılıç'ın bu yönünü bilen diğer hapishane müdürleri de bu olaya imrenip, Dündar Kılıç'ın kendi hapishanelerinde olmasını istemekte idiler. Toptaşı Cezaevi'nde o sırada siyasî tutuklu olarak kalan bazı mahkûmlar, sonraki yıllarda anılarında Dündar Kılıç'tan şöyle bahsedeceklerdi: "1976'nın sonu 77'nin başıydı. O gelmeden önceki cezaevi müdürü vekâleten orada duruyordu. O gelince bu müdür vekili gitti, emekli bir müdür onun yerine tayin edildi. Yeni müdür Dündar Kılıç'ın çok eski bir tanıdığıydı ve onu oraya Dündar Kılıç'ın tayin ettirdiği söyleniyordu. Zaten Dündar Kılıç sıklıkla müdürün odasında bulunuyordu ve onun koltuğunda oturuyordu. Bunu birkaç kez görenler vardı. Hal boşalır sanki cezaevine gelirdi, küfelerle meyveler ve balıklar gelirdi. Tabii ki mahkûmlar bayram ederdi. Dündar Kılıç'ın tavırları mafya babası olmaktan çok kabadayı gibiydi. Geceleri çıkıp gezer sabaha doğru Toptaşı'na geri gelirdi."

Dündar Kılıç Toptaşı Cezaevi'nde iken 7 Mart 1977'de yakın köylüsü olan Nu-

rullah Çınar'ın, Kılıç'ların yardımı ile yetişen fakat daha sonra onların başına bela olan Savcı Kemal Şimşek'i (Marlon Kemal) öldürdüğü haberi geldi. Katili Dündar Kılıç azmettirdi haberlerine rağmen, Kılıç hakkında herhangi bir soruşturma açılmadı, sadece tanık olarak dinlendi.[41]

Toptaşı Eylemci Solun Kontrolünde

1975 başlarında yaşanan sağ- sol çatışmaları ve sol fraksiyonlar arasındaki silahlı kavgalar bazı sol grupları birlik arayışına itmekte idi. Bu bağlamda Doğu Perinçek liderliğindeki TİİKP'liler (Aydınlıkçılar) Gün Zileli'nin temsilciliğinde; Mihri Belli'nin Türkiye Emekçi Partisi (TEP) adlı bir parti etrafında toplanan "Mihrici" grup ile temas kurmuşlardı. Gün Zileli ile Mihrici'lerin temsilcisi ve 1960'lı yıllarda Deniz Gezmiş'in en yakın mücadele arkadaşı Mustafa Gürkan 10 Ocak 1975 günü aralarındaki görüşmeleri ittifakla neticelendirmek üzere Aksaray'daki Aydınlık bürosunda buluşma kararı almışlardı. Ancak emniyet bu görüşmeyi önceden haber almış ve Aydınlık dergisi bürosuna kurduğu "karakol" ile toplantıya silahlarıyla birlikte gelen militanları; Gün Zileli ve Mustafa Gürkan başta olmak üzere teker teker gözaltına almıştı. Sansaryan Hanı'ndaki emniyet müdürlüğündeki sorgunun ardından mahkemeye çıkarılan 40 zanlıdan 10'u tutuklanarak Toptaşı cezaevine gönderilmişti. İşin ilginç yanı, sorgular kısa sürmüş ve yakalanan silahlar bu sorgularda hiç gündeme gelmemişti. Gün Zileliye göre "Mustafa Gürkan dışında tutuklananların hepsinin, TİİKP sanıkları olması, ayrıca Doğu Perinçek, Oral Çalışlar vb. gibi önde gelen arkadaşları hakkında tutuklama emri çıkarılması, tahkikatın ne yönde yürütüleceğini göstermeye yeterdi. Reaksiyoner devlet güçleri, adeta, 1974 affının intikamını alma ya da bu affı fiilen geçersiz kılma peşindeydiler."

Zileli, Toptaşı günlerini şöyle anlatacaktı: "Artık bize, Anadolu yakasındaki Toptaşı Cezaevi'nin yolu gözükmüştü. Toptaşı Cezaevi, o zamana kadar gördüğüm cezaevleri içinde en 'samimi' olanıydı. Ayrı bir bölümü dışında, tüm cezaevi, devasa bir koğuştan ibaretti. Yani, o sırada cezaevinde olan herkesle konuşmanız, sohbet etmeniz, ranza ziyaretlerinde bulunmanız mümkündü. Öte yandan, disiplin oldukça gevşekti. Gardiyanlarla tutuklular arasında, o zamana kadar tanık olmadığım bir iç içelik, bir samimiyet, hatta dostluk havası gözleniyordu. Siyasi tutuklularla sıradan suçlardan tutuklu olanlar bir aradaydı. Siyasi tutuklular içinde her türden eğilim vardı. Örneğin, Kıvılcımlı davasından tutuklu, eski DÖB'lülerden (Devrimci Öğrenci Birliği) Demir Küçükaydın oradaydı. PDA'nın İstanbul kesiminde bulunmuş, Kürt devrimcilerinden Ahmet Kızıler de oradaydı. Ahmet Kızıler, artık PDA'dan kopmuş görünüyordu, yine de bizimle dostça ilişkilerini sürdürdü. Zaten, siyasi tutuklular arasında, ideolojik sürtüşmelerden gelen öyle büyük gerilimler gözlenmiyordu, bazı küçük rekabetlerin dışında. Akşamları Demir, Moskova radyosunu açar ve çevresine topladığı birkaç kişiyle birlikte radyodan verilen Türkçe haberleri büyük bir ciddiyetle dinledikten sonra çevresindekilere haberleri yorumlamaya girişirdi. Demir'in

Moskova radyosunu dinlemesi, ona gıcık olmamız için yeterliydi. Karşıt bir mihrak olarak, biz de saati geldiğinde Pekin radyosunu açıp dinler ve göz ucuyla da, "Moskovacı"lara bakardık, acaba ne ölçüde gıcık oluyorlar diye. Eğer pek aldırış etmiyorlarsa, bu, hedefimize ulaşamadığımız anlamına gelirdi".

Zileli'ye göre siyasi tutuklular içinde öyle önemli bir gerilim olmadığını halde, kendi mensubu olduğu için de; başlarında Ömer Özerturgut'un olduğu muhalif grup TİİKP merkezinin, "TİİKP Özeleştirisi"ni kabul etmeyerek birlikte hareket etmeye karar vermişlerdi. "TİİKP Özeleştiri" örgütünün mensupları, TİİKP'lileri oldukça soğuk karşılamışlardı. Hatta önceleri konuşmama siyaseti izlemişlerdi. Bu arada onlar gizlice dinlenmiş, haklarında bir tür casusluk faaliyetinde bulunulmuştu. Zileli'ye göre; TİİKP'liler casusluğu o sırada ahlâk dışı bir davranış olarak görmüyorlardı: "Biz militanlar, örgütün çıkarlarını korumak zorundaydık, bunun için de her şey mubahtı. İşte bu mantıkla, "özeleştiriciler"in kendi aralarında yaptıkları, bize ilişkin tutumlarını tartıştıkları ranzalardaki toplantıyı, hayatımda ilk kez casusluk yaparak yukarı ranzadan izledim. Uyur gibi yaptım ve iki ranzanın arasındaki boşluğa kulağımı dayadım. Böylece tartışılanları, kimin hangi tezi savunduğunu çok rahat duyabiliyordum". Hatta muhaliflerden Osman Kurucan "sağ oportünist" olmakla suçladığı TİİKP'lilerin Toptaşı'nda "tecrit" edilmeleri gerektiğini savunmuştu. Ancak Almanya'dan gelmiş bir işçi Aydınlık'ın genel çizgisi "sağ oportünist" olsa bile, devletin baskısına uğrayarak kendileri gibi hapse atılmış insanlara tecrit uygulamanın son derece sekter bir tutum olacağını savunmuştu. Daha sonraki günlerde, gerek Aydınlıkçıların yumuşak yaklaşımları, gerekse "özeleştiriciler"in içinde uyum duygusunun ağır basması sonucunda buzlar erimiş ve iki grup arasında belli bir dostluk kurulabilmişti. Gün Zileli'nin verdiği bilgiye göre; TİİKP davası sanığı olmadığı halde onlarla birlikte tutuklanan Meriç Özeller, içlerindeki en genç tutuklu idi. Meriç babasının nefes aldırmayan disiplini altında, "sterile" bir şekilde büyütülmüştü. Bu, çevresine karşı aşırı kibar, hatta peygamberce bir iyilikle yaklaşmasından anlaşılıyordu. Ama bizatihi bu tutumu, onu içinde bulunduğu toplumla, hele şimdi, kaba saba mahkûm kalabalığı ile tuhaf bir uyumsuzluk içine sokuyordu.

Gün Zileli; Toptaşı'ndaki son günlerini de şu cümlelerle anlatıyordu: "Toptaşı Cezaevi'nde ziyaretçilerle görüşmeler, Mamak'taki ya da Ankara Merkez Cezaevi'ndeki gibi, görüşme hücrelerinde yapılmazdı. Demir parmaklıkların bir yanında görüşçüler, diğer yanında biz olurduk. Bu yüzden, başkalarının görüşçüleriyle de selamlaşma, hatta konuşma olanağımız olurdu... Bir ay sonra Ankara Merkez Cezaevi'ne sevk edildik. Dava Ankara'da, yeni tesis edilen Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde (DGM) görülecekti. Trabzon, Ankara, Adana, Antep, Diyarbakır Aydınlık bürolarına yapılan baskınlarda yakalanan arkadaşlar, bizden önce getirilmişlerdi buraya. Kucaklaşıp hasret giderdik. Hapishane "kadro"sunda İstanbul'dan, ben, Lütfü Tınç, Aydoğan Büyüközden, Can Deriş, Mine Haksal, Bülent Boyer, Meriç Özeller, Erdoğan Kaymaz, Mehmet Canpolat, Nuri Çolakoğlu, Orhan Bursalı, Mustafa Gürkan vardı."[42]

Bu yıllarda Toptaşı'nda bulunan bir Yunanlı casusla ilgili bilgileri Dr. Hikmet Kıvılcımlı ekibinden Demir Küçükaydın bizlere anlatır: "1974-75 yılları. Topta-

Toptaşı'ndan bir kare

şı'nda yatıyorduk. Gençliğinde partizanlara yiyecek taşımış Yunanistanlı balıkçı ve yoksul köylü Nikolai Varvacikis, Yunanistan'da tutuklanmış bir Türk casusuyla değiştirmek için Türk devletince rehin alınmış ve casusluktan cezalandırılmıştı. Cezayı yedikten sonra da diğer 'casus'larla birlikte Toptaşı Cezaevi'ne getirilmişti. Niko bizlerin sevgilisiydi. O emekçi insanlara has sağduyusuyla okuma yazma bile bile bilmeyen bir insan olmasına rağmen bizlere örnek oluyor, bizleri eğitiyordu. İşte bu Niko, iç savaş sırasında bir 'Kaptan Kemal'den söz ediyordu partizanları anlatırken. Biz de olsa olsa bu bizim Mihri Ağabeydir diye akıl yürütüyorduk. O ara Beyaz Aydınlıkçılardan bir takım tutuklanıp geldi. Gün Zileli, Nuri Çolakoğlu gibi bilinenler de vardı. Onlarla birlikte eski DÖB'lü Mustafa Gürkan da, yanlışlıkla düşmüştü cezaevine. Tabii o zaman Mihri de Gürkan'ı görmeye, ziyarete gelmişti. O zaman biz koşarak Niko'yu çağırdık ve Mihri Ağabey'e de burada kendisini tanıyan gençliğinde Partizanlara yemek taşımış bir yunanlı köylü olduğundan söz ettik. Tanışmak istedi. Niko geldi ve Mihri Ağabey ile Yunanca epey konuştu. Evet, Niko'nun o duyup bildiği Kaptan Kemal, bizim Mihri Ağabey'di."[43]

1976 yılında Toptaşı'nın en meşhur mahkûmlarından birisi de Türk solunun duayenlerinden Mihri Belli idi. 12 Mart 1971 darbesinin ardından yakalanmamak için başta Filistin olmak üzere daha çok yurt dışında kalan Belli; Ecevit'in önderliğindeki CHP'nin en büyük parti olarak çıktığı 1973 seçimi sonrası Türkiye'ye dönmüştü. 1974 Af Yasasından sonra arkadaşlarıyla birlikte 1975'de

Türkiye Emekçi Partisi'ni kuracaktı. Ancak; Parti kurulur kurulmaz Sıkıyönetim Mahkemesi savcılığı harekete geçmişti. Program ve tüzükte etnik ayrımcılık ve komünizmle ilgili maddelerin değiştirilmesini istenmişti. Aradan yıllar geçtikten sonra Anayasa Mahkemesi harekete geçmiş ve TEP'i kapatmıştı. Bu arada Mihri Belli başta olmak üzere TEP yöneticileri de Devlet Güvenlik Mahkemesinde (DGM) yargılanmışlardı. Kimlik tespitinden sonra böyle bir davada DGM'nin yetkili adli merci olamayacağını, DGM savcısının soruşturma yapmaya kalkışmasının kanunsuz olduğunu; bu yüzden sorulacak sorulan cevaplandırmayacaklarını, istenen parti defter ve evrakını da kendilerine teslim etmeyeceklerini söylediler. Bu durum karşısında DGM, ticaret kanununun bir maddesine dayanarak, Mihri Belli hakkında hapsen tazyik kararı aldı. Parti evrak ve defterlerini teslim edene kadar hapsedilecekti. Bu kez 141 ya da 142'yi değil, Ticaret Kanununu ihlalden zindana kapatılıyorlardı. Ancak; yasaya göre hapsen tazyike uğrayanlar altı aydan fazla içerde tutulamıyordu.

Mihri Belli, TEP davası sonrası 1976'da Toptaşı'nda yaşadığı bu altı aylık hapis günlerini ve özellikle orada marksist sol örgütlerin cezaevini nasıl kontrol ettiklerini, aralarında hangi tartışmalar yaşandığını ve onların Toptaşı cezaevine nasıl hâkim olduklarını, hatta oradan dışarıyı nasıl yönettiklerini şöyle anlatıyordu:

"Altı ayı günü gününe yattım. Bu sürenin bir kısmını Üsküdar Paşakapısı cezaevinde, kalanını da Toptaşı cezaevinde geçirdim. Paşakapısı'nda birkaç Ülkü Ocaklı dışında siyasi tutuklu yoktu. Lümpen kader kurbanları arasındaydım. Onların dünyasında değişiklikler olmuştu, Bağımlı kapitalizmde tekelleşmeye paralel olarak o dünyada da bir çeşit tekelleşme olmuş, mafya egemenliğini kurmuştu. Eskiden gözü kara bir delikanlının o dünyada birey olarak sivrildiği olurdu. Ama artık mafya dışı kaldın mı ağzınla kuş tutsan tasfiye ediliyordun.

Küçük bir odada on kişi kalıyorduk. Okuyup yazmak için gerekli koşullar pek elverişli değildi. Hareketsiz kalmamak için bahçede volta atıyor ya da masa tenisi oynuyordum. Oyun arkadaşlarım genellikle düz duvara çıkabilen hırsız takımından delikanlılardı. Lümpenler üzerine gözlemler bir süre sonra ilginçliğini yitiriyor. Siyasi mahpusların bulunduğu Toptaşı'na naklim istedim. İstemim kabul edildi.

Topkapı'da tanık olduğum sahneler de pek iç açıcı değildi. Solun dışarıdaki bölünmüşlüğü içerde de aynı bağnazlıkla sürdürülüyordu. Siyasi mahpuslar koğuşunda dört kazan kaynatılıyordu: Dört ayrı komuna: İYÖGD'lilerin komunası (ki bunlar bağnaz Mahir Çayancı geçiniyorlardı ve kısa bir süre sonra Dev-Yol, Dev-Sol ve Kurtuluş olarak üçe bölüneceklerdi)... Halkın Kurtuluşu ile "Aydınlıkcı"ların oluşturduğu "Maocular komunası" ve en azından onlar kadar "Maocu" olan İbrahim Kaypakkaya'yı bayrak edinenlerin komunası. (Ki kısa bir süre sonra "TİKKO'cular" diye anılacaktır.)... Ve üç "TKP" Sempatizanının kaynattığı tencere, dört komunanın en küçüğü. 0 günlerde "TKP'liler genellikle hapishaneye düşmezlerdi. Bu üç kişi de henüz tam "TKP'li olmamışlardı. Kendileriyle diyalog kurulabiliyordu. Aslında siyasi suçtan tutuklanmış da değillerdi. Basında "Banyoda bulunan ceset" diye sözü edilen olayla ilgili olarak haklarında cinayet suçundan dava açılmıştı.

Siyasi mahpusların büyük çoğunluğu öğrenci gençlerdi. Yeni kuşaktandılar. İçlerinde Kürecikli Muhtar dışında tanındığım yoktu. Muhtar; otuzlarında bir köylü idi. Yani en yaşlılarından biri. Kaypakkaya yanlılarının komunasındaydı. Beni buyur ettiler. İlk yemeği birlikte yedik. Öteki gruptakiler de komunalarına katılmamı istediler. 'Bir kere onlarla oturup yemek yedik, ayrılmak ayıp olur' dedim ve Kaypakkaya yanlılarının komunasında kaldım.

İbrahim Kaypakkaya'nın yazdıklarını o ana kadar okumamıştım. Ama hakkında izlenimim olumlu idi. ... Komunalarına katılmış olmam elbette ki TİKKO'cuların görüşlerini paylaştığım anlamına gelmiyordu. İlk günlerde komuna arkadaşlarından biri Kaypakkaya'nın yazdıkları konusunda ne düşündüğümü sordu. Bir iki yazısını okuma fırsatını yeni bulmuştum. 'Mao'nun Çin devrimi için söylediklerini tarih doğruladı, Çin Devrimi gerçekleşti. Dolayısıyla Mao'dan alıp naklettiği görüşler Çin toplumu için doğru. Ama bunlara dayanarak Türkiye için ahkâm çıkarması yanlış' dedim. Komuna arkadaşımı bu cevabımla herhalde üzmüştüm. Yeni hüküm giymişti. Onbeş yıldı cezası. Kaypakkaya'ya bütün içtenliğiyle inanmış, büyük bir özveriyle o davaya adamıştı kendini. Benim bu tutumumu aklı almıyordu. Onu düş kırıklığına uğratmıştım. Aynı arkadaş bir keresinde de bana, 'Bak Mahir Çayan Türkiye devriminin hangi yolu izleyeceğini, kent gerillasının ne zaman başlayacağını, kırların rolünü, halk savaşının hangi aşamalardan geçeceğini bütün ayrıntılarıyla yazmış. Kaypakkaya da öyle. Ama sen bu kadar yazı yazmışsın bu konuyu hiç ele almamışsın. Niçin?' diye sordu. Cevabım şu oldu: 'Çünkü bilmiyorum. Türkiye devriminin hangi aşamalardan geçeceğini, kırların kentlerin rolünün ne olacağını ayrıntılı olarak bugünden açıklamaya kalkışmak falcılık olur, Ben bilmiyorum ve bilmediğimi de biliyorum. Onlar da bilmiyorlar ama bilmediklerini bilmiyorlar.'"...

Siyasiler koğuşunda aynı görüşte iki mahpusun bu şekilde diyalog kurması olağan değildi. Her grup kendi içine kapanmıştı. Mahpuslar arasında fikir alış verişi, diyalog kurma yolunda gayretler boşunaydı. Amaç fraksiyonun kalıcılığını sağlamak idi. Fraksiyonlar varlıklarını solun bölünmüşlüğüne borçlu idiler. Birlik doğrultusunda yapıcı bir diyalog kurulduğu an dağılmaya yöneleceklerini biliyorlardı. Onun için kendilerini öteki gruplardan soyutlamak için gerekli bütün önlemleri almışlardı. Bağnaz fraksiyonculukları bayrak edindikleri devrim şehitlerimizi değerlendirmelerine de yansıyordu. Deniz, Hüseyin ve Yusuf'un asıldıkları gün koğuşta bir toplantı yapıldı. "TKP" yanlısı üç kişi dışında herkes katıldı. Denizler asıldığı günlerde "Bizim Radyo" onlardan "emperyalizmin ajanı provokatörler" diye söz etmişti. Ama öteki grupların Deniz'lere gösterdiği saygı da onları mezarlarında kıvrandıracak cinstendi. Toplantıda söz alan bağnaz Pekinci biri, "Sosyal emperyalizme karşı savaşta şehit düşen Deniz Gezmiş ve öteki yoldaşların anısının kendilerine rehber olacağından" söz ediyordu. Fraksiyonlardan hiçbiri geçmişin bu şekilde tahrif edilmesine karşı çıkmıyordu. "Peking Review" dili ile konuşanlara en sert tavrı koyan Deniz ve arkadaşlarıydı burada sözü edilen. Evet, devrimci kuşaklar arasında kopukluk yalnızca geçmişi tümü ile inkâr ederek. "reddi-miras" şeklinde olmuyordu. Geçmişi tahrif ederek ona

Toptaşı'nın bugünkü hâli

sahip çıkma şeklinde de oluyordu. Kuşaklar-arası yatay bölünme ile aynı kuşak içinde dikey bölünme böylece birbirini tamamlıyordu. Solun birliği uğruna tutarlı bir mücadelenin hem yatay, hem dikey bölünmeye karşı mücadeleyi emrettiği açıktı. İç karartan bu sahneleri burada anlatmamın nedeni, solda bölünmüşlüğün nerelere kadar vardığının, kapitalizmin zindanlarında aynı koğuş içinde omuz omuza yaşamakta olan insanlar arasında daha açık seçik görülebilmesindendir".[44] Mihri Belli yıllar sonra PKK lideri ile konuşurken; Toptaşı'ndaki bu fraksiyon kavgasını büyük bir üzüntü ile şöyle anlatmakta idi: "1976'da Toptaşı'nda bizim solcular dört gruba ayrılmış. Bu TİKKO'cular içinde tanıdık iki köylü vardı, onlarla beraber yemek yedim. Ötekiler de davet etti. Dedim; "Burada yemek yedik ayrılmak ayıp olur; TİKKO'cularla beraber yemek yedik." Şimdi TİKKO'cular, Arnavutluk radyosunu dinliyorlar; Fransa'dan gelmiş Fransızca bilen bir arkadaşları, o not alıyor, çeviriyorlar, daktiloyla çoğaltıyorlar, başgardiyan eliyle gecekondu mahallelerinden gelen adamlarına iletiyorlar. Yazdıkları da; "ötekilerin hepsi haindir, oportünisttir, bir tek biz komünistiz. Enver Hoca ne dediyse, Mao ne dediyse, ayet-i kerîmedir." Yani bölünme, umutsuzluğa sevk edecek bir durum çok üzüldüm."[45]

Mihri Belli; Toptaşı Cezaevi'nden TİKKO'cuların dışarıdaki yandaşlarını ve örgütlerini nasıl yönettiklerini de anlatıyordu: "Böyle bir ortamda, yeni palazlanmakta olan bir sol fraksiyonun cezaevi içinden dışarıdaki tabanını nasıl örgütlendiğine tanık oluyoruz. Komunalar içinde özellikle Kaypakkayacılarınki; yoğun çalışmalar içindedir. Pekin ve Tiran radyoları düzenli olarak dinleniyor. Ya-

yınlar banda alınıyor. Ses alma aygıtı yavaş çalıştırılarak yazıya geçiriliyor. Bunlar yazı makinesinde çoğaltılıyor. Tomarlar halinde, başgardiyan eliyle, gecekondu semtlerinden ziyarete gelen delikanlılara iletiliyor. Bunlar o semtlerde düzenlenecek olan seminerlerin teorik kaynakları olacaktır. Emekçi halkın davası uğruna her özveriye hazır genç insanlar bunları okuyup SBKP yöneticilerinin nasıl kaşla göz arasında en ufak bir direnişle karşılaşmadan, Büyük Ekim Devriminin yer aldığı ülkeyi bir kapitalist ülke yapıverdiklerini; ülkemizin ve halkımızın baş düşmanının "sosyal emperyalizm" olduğunu öğrenecekler ve bu öğrendiklerine dayanarak Türkiye devriminin yolunu saptayacaklar ve o yolda eyleme geçecekler! Ara sıra kaleme aldıkları bildiriler de aynı havayı çalmaktadır: Kaypakkaya'nın her dediği keramettir; Çin modeli halk savaşı, kırsal alanlarda kurtarılmış bölgelerin oluşturulması, kentlerin kuşatılması vb, vb. Kim ülkemizin özgüllüğünden söz edip bunları tartışmaya kalkışırsa ona yöneltilen suçlamaların en hafifi sağa sapma içinde küçük burjuvalıktır.

Komunanın bu çalışmalarının teknik yönünü düzenleyen ayağına çabuk, becerikli biri. Öteki komuna üyeleri genellikle öğrenci gençler. Bu, çeşitli işlerde çalışmış, köylü kökenli kırkında bir adam. Ama bu da ötekiler kadar bağnaz Kaypakkayacı görünmektedir. 'Görünmektedir' diyoruz, çünkü bu zat kısa bir zaman sonra bu işlerden elini ayağını çekip bir köşeye sığınacaktır. Ancak o sıra komunanın en aktif unsuru odur. Sol örgütlerde, genellikle iyi günlerde, zaman zaman, harekete yeni katılmış son derece aktif, iş becerir tipler ön planda görünürler. Ateş gibidirler, ele aldıkları işin altından kalkmayı başarırlar. Özellikle adlarının duyulacağı sansasyonel işlere heveslidirler. Devrimci tipinden çok taşı sıksa suyunu çıkarır işadamı tipini andırırlar. Bu durumlarıyla, arka planda kalmayı yeğleyen, nankör işlere sarılanlardan olmadıkları görünümünü vermeye çalışırlar. Bunlardan birisi kendini hep önde göstermekten geri durmuyordu. Adamın iş becerme yeteneğini takdir etmiyor değildim. Ona bir gün yarı alay, yan ciddi şöyle dedim: 'Yamansın doğrusu. Senin gibi böyle atik, iş kotaran kimseler keşke bizde de olsa. Bizimkiler, sağ olsunlar, sağlamdırlar ama iş çıkarma yanları biraz eksiktir.' 'Örgüt hızla büyüyor, biz de elimizden geleni yapıyoruz.' 'Evet görüyorum. Ama bana öyle geliyor ki, idarenin ve onun bağlı olduğu mercilerin sizin örgütten pek korkuları yok. Ben on küsür yıl hapis yattım. Böyle şey görmedim. Cezaevi idaresinin bilgisi altında, gardiyanların da yardımı ile dışarıda devrimci örgüt kuruluyor. Görmüyor musunuz, siz kurmuyorsunuz size kurduruyorlar örgütü...' 'Bugün artık güçleri yetmiyor engellemeye. Eskiden güçleri yetiyordu.' Devrimci uyanıklığa çağrı niteliğinde bir uyarıya, aymazlığın ifadesi olan bir cevap!"[46]

Özellikle Kasım 1975 sonrası Toptaşı sol terör örgütlerinin merkezi olmuş ve sıklıkla yaşanan fraksiyon kavgaları yanında birlikte yaptıkları ortak eylemlere de sahne olmuştu. 18 Ocak 1966'da 260 mahkûm cezaevinin koşullarını, yemeklerini protesto ederek açlık grevi yapmışlardı. Böylece Toptaşı'lı mahkûmların ilk toplu eylemi gerçekleşmişti. 17 Mayıs 1969'da ise tam 500 mahkûm bu sefer "af" isteği ile açlık grevine başlamışlardı". Kasım 1975'de ise Toptaşı'nda eylemci sol örgütlerin ilk ortak eylemi gerçekleşir. Türkiye'de birçok cezaevinde olduğu gibi

Toptaşı'nda da Devlet Güvenlik Mahkemelerini protesto için açlık grevi yapılır. 11 Aralık 1978'de ise Toptaşı tarihinin en inanılmaz olayı yaşanacaktır. İki kanlı terör örgütünün işbirliği ile cezaevini basan 4- 5 terörist Dallas dizisini seyreden gardiyanları birbirlerine bağlayarak 9 siyasi tutukluyu kaçırıyorlar" Kaçanlar iki kanlı terör örgütünün lider kesimidir. Yeni kanlı eylemler için kaçırılmışlardı. Kaçırılanlar arasında Maocu TİKKO (TKP/ ML) Genel Sekreteri Sefa Kaçmaz, 1977'de terörist Ohannes Bakırcıyan'ı cezaevinden kaçıran azılı TİKKO'cu Orhan Bakır"[47] ile birçok kanlı eyleme imza atan ve kamuoyunda Acilciler olarak da bilinen MLSPB (Marksist Leninist Silahlı Propaganda Birliği) örgütünün liderlerinden Hasan Şensoy ve Fehmi Gökçek de vardı. MLSPB üyeleri cezaevinden kaçtıktan sonra MHP İstanbul İl Başkanı Recep Haşatlı ve oğlu Mustafa Haşatlı'yı evlerinde öldürmüşlerdi."[48]

Toptaşı'nın Son Meşhur Mahkûmu: Yılmaz Güney

Toptaşı Hapishanesi'nin son meşhur mahkûmu Yılmaz Güney'di. 1978'de Yumurtalık Yargıcı Safa Mutlu'yu öldürdüğü için tutuklanmıştı. Kayseri Cezaevi'nden Toptaşı'na gelmişti. O Kayseri'de başlayan "Yılmaz Güney'e Özgürlük" kampanyasına başta Cüneyt Arkın, Fikret Hakan ve Türkan Şoray olmak üzere dışarıdaki tüm meşhur sinema oyuncularının da -toplum baskısı ile de olsa- katılımını sağlayarak; bu kampanyayı " tüm siyasi mahkûmlara özgürlük" kampanyasına dönüştürmek istiyordu. Bu amaçla; Kayseri cezaevinden İzmit'e, oradan da İstanbul Toptaşı'na naklini yaptırmıştı. Böylece bir yandan kendisine hiç destek vermedikleri halde, Yılmaz'ın sevenlerine "Kayseri'ye gideceğim. Sizin selamınızı arkadaşımdır, Yılmaz Güney'e götüreceğim" ya da "Size Yılmaz'dan selâm getirdim. Çok iyi." diyerek kendisini istismar ettiklerine inandığı bu kişileri teşhir etmek istemektedir. Yılmaz Güney'e göre ilk hedef bu meşhur arkadaşlarını kamuoyunun artan baskısı karşısında, bu kampanyaya katılmak zorunda bırakmak idi: "Yüze duramadıkları için verilen utangaç bir imza bize yararlı değildir. Devrimci kitle baskısı sonunda, kitlenin zoru ile alınmış bir imzanın önemini vurguladım. Bunun nedeni şudur: Beş yıldır cezaevindeyim. Bu ve buna benzer oyuncular, Yeşilçam'ın tümü bana düşmanca davrandı. Böyle bir kampanya, onları, beni sevmeseler bile, kitle baskısı sonucu beni desteklemek zorunlu bırakmalıdır. Bu adamlar kitlelere doğru yerleriyle gösterilmelidir. Bugün toplumun baskısı ve kaçınılmaz zorunluluğu ile binbir pislik ve sakatlık dolu filmlerle, kitlelerin devrimci talebini pasifize etmeye çalışıyorlar. Bizim görevimiz, onları doğru yerlerine koymaktır."

Yılmaz Güney; cezaevinden kolay çıkamayacağının farkında idi. Bunun için sadece arkadaşlarına yönelik kampanyalarla yetinmemişti. Bir yandan Kayseri'de iken; çıkarılması için yakın arkadaşları ile birlikte karar aldığı Güney dergisi ile kampanyasını sürdürürken, diğer yandan senaryo ve film çekme faaliyetlerini "özgürlük" kampanyası için kullanmıştı. Toptaşı Cezaevi ilk günlerde onu biraz hayal kırıklığına uğratmıştı. Bir yandan bitmek bilmez sol fraksiyon kavgaları,

diğer yandan bu fraksiyonlara uymayanlara uygulanan "tecrit" politikası idi.[49] Toptaşı Cezaevi'nde kaldığı ilk günlerde bu durumdan sürekli şikâyet etmekte idi. Hatta kendisini ziyaret eden Selimiye cezaevinden eski cezaevi arkadaşı Ahmet Cantürk'e bu konuda yaşadıklarını büyük bir üzüntü ile anlatmıştı. Ahmet Cantürk, o durumu şöyle anlatmaktadır: "Yılmaz Güney'i son olarak 1978'in sonlarında İstanbul Toptaşı Cezaevi'nde ziyaret ettim. Askere gideceğim için görüşmek istedim, Güney dergisinden arkadaşların yardımıyla, normal görüş yerinde değil de özel olarak görüşme imkânı buldum. Aradan birkaç sene geçtikten sonra beni tekrar karşısında görünce çok sevindi. Orada da çok üzgün gördüm kendisini. Ama bu üzüntüsünün esas nedeni Türkiye sol hareketinin o gün içinde bulunduğu durumdu. Devrimciler bölük pörçüktü ve birbirlerine saldırılarını öldürmeye kadar vardırmışlardı. Nasılsın falan dedikten sonra ilk sözü, 'Ne olacak böyle halimiz' oldu. Türkiye'de sol potansiyelin çok güçlü olduğunu, ama devrimcilerin yaşanan olaylardan gerekli dersleri alamadıkları, bölünmelerin ne kadar zarar verdiği üzerinde durdu. Gerçi bu durumdan herkes şikâyetçiydi, ama o bunun acısını yürekten duyan biriydi. Toptaşı'nda da güncel konular üzerinde uzun uzun tartıştık."[50]

Gerçekten de bu dönemde Toptaşı'nda eylemci sol örgütler arasında büyük bir fraksiyon kavgası yaşanmakta idi. Toptaşı'na "Partizan" adı ile de bilinen Maocu TKP/ ML örgütü hakimdi. Ancak örgüt büyük ününe rağmen isteklerini kabul ettirmeden Yılmaz Güney'i rahat bırakmamıştı. Arkadaşı Nihat Behram bu konuda yaşananları şöyle anlatır: "Geldiği Toptaşı Cezaevi'nde son derece sıkıntılı olduğu bir ortam vardı. Politik tutuklu ve hükümlüler, kendi komünleri içinde olmadığı, politik olmayan hükümlülerle ve "kendi kuralları"yla yaşadığı için Yılmaz'a "tecrit" uygulamaktaydılar ve ilişkileri gergindi. İçine sindiremediği, dert edindiği bir durumdu. "Partizan" yetkilileriyle dışarıda yaptığım görüşmelerde, onlardan yardımcı olmalarını rica ettim. "Partizan"dan yetkili bir arkadaşla birlikte Toptaşı Cezaevi'ne, Yılmaz'la görüşmeye gittik. Bu arkadaş cezaevinde kalan kendi arkadaşlarına, "Yılmaz'a karşı bir tecrit uygulama düşüncesi taşımadıkları"nı söyledi. Bu arkadaşların girişimleriyle, Yılmaz'a karşı uygulamalardan vazgeçildi."[51] Bu görüşme sonrası Partizan örgütü de istediğini almıştı. İlk adım olarak Nihat Behram yönetimindeki Güney dergisini, adına "Proleter Kültür Mücadelesinde" sözünü ekleyerek yeni biçimi ve yeni içeriğiyle, Ekim 1978'de onuncu sayısından itibaren yeniden çıkarılmaya başlanmıştı. Bu yeni sayı her ne kadar, Ciğerhun'un Kürtçe ve Türkçe iki dilde yayınlanan şiiri ve Nihat Behram'ın Yılmaz'la birlikte imzaladığı başyazı nedeniyle, yasaklanmış olsa da, Behram'a göre "dergi geniş bir ilgi görmüş ve hemen tükenmişti. Kısa zamanda, karikatüre meraklı O. Kartoglu'ndan sinemaya meraklı F. Yaşar'a; şiire meraklı Metin Güven, Ahmed Ada ve O. Alkaya'dan fotografa meraklı Savaş Ay'a dek genç arkadaşlardan bir çevre oluşmuştu. Oktay Arayıcı, Haşmet Zeybek, Emil Galip Sandalcı gibi deneyimli sanatçı ve yazarlar da ürünleriyle destek olmaktaydılar. Güney Film'in çalışmaları için dinamik ve gönüllü bir kadro oluşmaya başlamıştı. Bu açıdan ise bu dönem (ekibindeki bir dizi sorunlar nedeniyle çalışmaları aksamayla giden) "Sürü" filminin tamamlandığı bir dönemdir. Aynı günlerde,

İstanbul'da olan yönetmen Elia Kazan, Toptaşı Cezaevi'nde Yılmaz'ı ziyaret ediyordu. Derginin yayını ve değişik alanlarda yarattığı etkiyle çevremizde oluşan hareketlilik, Yılmaz'da "politik önderlik" duygusunu yeniden öne çıkarıyordu. Ve bunun birtakım somut ilişkilerine giriyor, yazılarını da bu temelde şekillendirmeye başlıyordu. Güney Film çevresinde bir de böyle bir grup oluşuyordu."[52] Bunun sonucu Yılmaz Güney ve arkadaşları O'nun "politik önderliğini" öne çıkaran yeni bir kampanya açmışlardır. Güney dergisinin Şubat 1979 tarihli on dördüncü sayısında "Yılmaz'a Özgürlük Sloganı Üzerine" başlıklı bir yazı yayınlanır. Yazıda mahkemeler sürecinde bir anlamı olan bu sloganın tarihi işlevini tamamlamış olduğunu; binlerce halk evladının mahküm ve tutuklu olduğu bugün, birlik ruhuna hizmet edecek esas sloganların "Yıkılsın Zindanlar, Siyasi Özgürlük, Halka Özgürlük, Genel Af" ve benzerlerinin olması gerektiği söyleniyordu. Yılmaz'ın özgürlüğünün, genel özgürlüğün bir parçası olarak kavranması gerektiğini vurgulayan bu duyuru yazı, dönemin çeşitli yayın organlarına da iletilmişti. Ocak 1979'da sıkıyönetim resmen ilan edilmişti. Bu yüzden, söz konusu sayı Güney dergisinin son sayısı olmuş, yayınlanan yazılardan dolayı yazarlar hakkında onlarca yıl ceza isteyen "dava dosyaları" açılmıştı."[53]

Dışarıda durum böyle iken Toptaşı'nın içinde durum biraz farklıdır. 1978'de Toptaşı'nda kalan sol siyasi tutuklu, Vefa Akşam Lisesi 3. Sınıf öğrencisi TKP sempatizanı Esat Mahmut Karabulut; Yılmaz Güney'le Toptaşı Cezaevi'nde birlikte yattığı günlerle ilgili biraz farklı bilgi vermektedir:

"1978 Ekiminde içeri girdim. Belki bir iki hafta Yılmaz Ağabey'le karşılaşamadık... 3 numaralı koğuşta kalıyordu. Burası ağalar, babalar, lümpen takımın koğuşuydu. Koğuşlar aynı avluya açılır, gece kapanırdı. Siyasiler, çeşitli gruplardan toplam 30 kadardı. Diğer siyasi olmayanlar belki 250-300 kişi vardı. Fakat inisiyatif bizdeydi. Çünkü biz örgütlüydük. Bunda Yılmaz Güney'in payı çoktu. Çünkü ona herkes saygı duyardı. Dahası, eğer yanılmıyorsam lümpenler siyasilerden biraz da yılardı, korkardı. Yılmaz Ağabey'in bir dediğini iki etmemelerinin altında biraz da bu duygu yatardı. Bizlerin varlığı, birlikteliği Yılmaz Ağabey'e kredi sağlardı. O da bunu çok iyi değerlendirirdi. Politik olmayan insanlar, bizim gibi değildi. Tekil hareket ederlerdi. Düzenli siyasi toplantılarımız olurdu. Gerek cezaevindeki yaşamımıza, gerek yurt ve dünya sorunlarına ilişkin durum değerlendirmeleri yapardık. Yılmaz Ağabeyle ilk bu toplantılardan birisinde tanıştığımı sanıyorum. Ha, ek olarak söyleyeyim, ben o sıralar Yılmaz Güney'e pek de sempatik bakmıyordum. Çünkü onun anti sovyetik tutumu olduğu konusunda koşullanmıştık. İşin ilginç yanı önceden ben de anti sovyetiktim. Böyle bir çizgiden gelen birisi olarak, tepkimin keskinliğini takdir edersiniz. Çünkü insanın atladığı, geçtiği şeylere tepkisi daha yoğundur. Bir de daha çok gencim. Yılmaz Güney gibi gözümüzde büyüttüğümüz birisi böyle ilkel bir çizgide nasıl kalabiliyor? Benim bile gördüğüm bir yanlışı o nasıl göremiyor, diye düşünüyordum. Ve yıldızımız barışmıyordu tabii. Yılmaz Ağabey çok esnek davranıyordu. Tartışmalarda ters noktalara geldiğimizde gülüp geçiştiriyordu. Belki de bizim çocukluğumuza sayıyordu. Gitgide aramız çok iyi oldu. Üzerimizdeki en büyük etkisi, onun çevresiyle kurduğu olumlu bağdı. Bu siyasi, bu adi demeden herkes-

Cezaevinin cepheden görünümü

le konuşurdu. Popülist bir yanı vardı. Belki de geldiği yer gereği lümpenleri iyi anlıyordu.

Yılmaz Güney, yeni gelen birinin bütün geçmişini anında öğrenirdi. Kendisine göre istihbaratı vardı. Gardiyanlar çok severdi... Bir gün 22 numaralı koğuşta esrar içilmiş. Bizimkiler havalara sıçradılar. Olay çıkacak. Aslında lümpenler bir araya gelebilseler bizden güçlüler. Yılmaz Ağabey geldi: Onların esrar ve kumarlarından başka neleri var? Esrarlarına dokunmayın, ne yaparsanız yapın dedi... Tam 12 Eylül 1980 günü onun yanındaydım. Herkes kuşkuluydu. Acaba ne olacak. Bizi asarlar mı keserler mi? Bize moral verdi, hiçbir şey olacağı yok, rahat olun, dedi. Yılmaz Güney'in bence sistemli bir grupsal görüşü yoktu. Bu da teorik olarak marksizmi iyi bilmemesinden kaynaklanabilirdi. Örneğin Güney dergisi karman çorman bir şeydi. Orada bir tez gibi ortaya atılanlar, bence uzunca birer makaleydi. Çeviriler, Enver Hoca, Mao tahlilleri idi... O sırada çok tartışılan terimlerden "oligarşi" üzerine konuşuyorduk. Ben oligarşiyi anlattım. Tefeci-bezirgân takımını iktidarda göstermek yanlıştır. Marks'ın "Kapitalizmin gelişimiyle tefeci bezirgânlık ters orantılıdır" sözünü anımsattım. İktidarda toprak ağalarını değil, toprak kapitalistlerini göstermek bile olmaz, dedim. Bana hak verdi. Olabilir, dedi. O zaman marksizmi iyi özümleyemediğini düşündüm. Hem kapitalizmin varlığı, hem tefeci-bezirgân ağırlık kabul edilemezdi. Yılmaz Ağabey'in bir kitaplığı vardı. Hemen hemen herkese okuması için verdiği iki kitap vardı: Stalin'in Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu ve Lenin'in Ulusların

Kaderlerini Tayin Hakkı. Kendisi oradan gittikten sonra o kitap bize kalmıştı. Kürdistan sorununa eğilmemizi, kafa yormamızı isterdi. Bunu kafatasçı bir yaklaşımla istemezdi kuşkusuz. Türkiye solunda, Kürdistan sorunu bir eksikliktir, derdi. Yılmaz Ağabey'i hepimiz severdik. Bana ters gelen tek yanı, lümpenlerin koğuşu olan 3. koğuşta kalışıydı. Bunu belki de güvenlik açısından, belki daha başka bir nedenle yapıyordu. Bilmiyorum, halen kafamda çözemedim. En sonunda, komünleri birleştirin, her grubun ayrı komünü olmasın, o zaman geleyim demişti.

Bir de Dündar Kılıç gibi, bilmem kim gibi babalardan gelen kasa kasa portakallar. Anlayamazdım, ben şahsen yemezdim. Yalnız bizim grup yemezdi. Diğer siyasiler yerdi.

Birleştirici bir misyonu vardı. Bir de tel örgü olayı çıktı. Basında "Yılmaz Güney, ben istersem kimse bir gün bile beni burada tutamaz" dedi diye ertesi gün tel örgülere bir de demir parmaklık eklediler. İstese gerçekten kaçardı. İdareden daha yoğun bir otoritesi vardı cezaevinde. Gardiyanı, askeri, herkes severdi. Cezaevlerinde anti sovyetizm güçlüydü. İlerlemeciler sindirilmişti. Onlara tezgâhçı diye de bir ad takılmıştı. Onlar komünlerine azıcık yumuşak olan herkesi alırlardı. Daha çok toparlayıcı bir özellikleri de vardı herhalde. Aklımda kaldığına göre Yılmaz yemek yapmıyordu. Doğrusu da buydu. Çünkü okuyup yazmaya zaman harcıyordu. Çok güzel spor yapardı. Sporu o yaptırırdı. Kendisi sistemli spor yapardı. Sürü filmini cezaevinde sessiz oynattı. Siyaset dışı hiçbir şey konuşmazdık. Öyle katıydık ki, evliliği bile yadsırdık. Nasıl olsa yakında öleceğiz. Gerillaların aşkı olmaz derdik. Dul ve yetim çocuklar bırakmayalım, diye de şaka yapardık. Lümpenler, Yılmaz'ı diğer siyasiler gibi görmezlerdi. Kendilerinin bir parçası olarak kabul ederlerdi. Yollanışı görkemli bir törenle oldu."[54]

Bir başka mahkûm arkadaşı Sarızlı Hüseyin Şen ise Yılmaz Güneyle geçirdiği, 1978 Toptaşı günleri ile ilgili şunları anlatıyordu:

"1978'de Toptaşı'nda karşılaştık. Midesi rahatsızdı. Cezaevinde bazı ayrıcılıklara sahipti. Hızır Hacı Süleymanoğlu, Dündar'ın adamları gibi babalar vardı. Onlarla samimiydi. Ama olsun, bu tutumu devrimcileri ihmal ettiği anlamına gelmiyordu. Solcuları her zaman desteklerdi. 1 Mayıs'ta ölen beş işçi olayı sanıklarının açlık grevini destekledi. Kitaplığı vardı çalışıyordu, daktilosu vardı. Çalışıyorum diye, bizimle diyalogu kesmezdi. Kimseyi kırmazdı. İstese elini kolunu sallaya sallaya kaçardı. Ama kaçmadı. Eğer sonunda kaçtıysa, muhakkak bir nedeni vardı... Siyasilerin yanında kalmayışını yadırgıyorduk. Ama o bizden iyi bilirdi. Belki orada daha iyi korunuyor olabilirdi."[55]

Toptaşı anılarını anlatan bir başka cezaevi arkadaşı da Bektaş Karakaya idi. O hem Yılmaz Güney'le anılarını hem de Toptaşı'nda yaşanan fraksiyon kavgalarını anlatıyordu:

"1978 Kasım idi. İstanbul-Gayrettepe'de sorgulandıktan sonra, Paşakapısı Cezaevi'ne getirildim. Burada sağcılar kaldığı için, girmemekte direnince Toptaşı Cezaevi'ne götürüldüm. Cezaevi yaşamımda deneyimsizdim Girişte arama taramadan sonra başgardiyanlığa çıkarıldım. O günlerde devrimcilerle ülkücülerin ça-

tışması dışında bir de sol içi çatışmalar vardı. Ben de bu kavganın dışında değildim. Ayrıldığımız hareketin temsilcisi tesadüfen oradaydı. Kısa bir tanışma faslından sonra sohbetimiz ideolojik tartışmaya dönüşmüştü. Sesimiz gittikçe yükseliyordu. 0 anda başgardiyanın kapısı açıldı ve hiç ummadığım bir şey oldu. Eserlerinden tanıdığım Yılmaz Güney, uzun boyu, kır saçı, sarı renkli paltosuyla gülerek içeri girdi. İlk kez yüz yüze geliyordum. Benzi sararmıştı. Gözlerime inanamadım. 0 gülümseyen yüzüyle elini uzattı. "Geçmiş olsun arkadaşım. Hoş geldin. Ne o gelir gelmez çok ateşli tartışmalara başladınız" diyerek konuşmamıza katıldı. Peşinden bana musluğu gösterdi: "Elini, yüzünü yıka. Kendine gel. Açsındır, yemek getirin" diye gardiyanları harekete geçirdi. ...Bana cezaevi yaşamın inceliklerini anlattı. Yılmaz: "Burada üç koğuş ve bir de karantina var. Birinci ve üçüncü koğuşta sosyal (adi) suçlular kalıyor. Ben de üçüncü koğuşta kalıyor, bu odada çalışıyorum. Sen siyasilerin kaldığı koğuşta (2 numaralı) kalırsan, grup sürtüşmesinden kavga gürültü çıkar. Arkadaşlar içinde pek çokları henüz siyasi olgunluğa erişmemiş. Bu koğuşta birlikte kalabiliriz. Çalışmalarını benim odamda sürdürebilirsin" dedi. O akşam beni birlikte kalmaya ikna etti. Üçüncü koğuşta kalmaya başladık. Yer çok küçük, iki kişilik kontrplakla ayrılmış bölmelerdi. Burada saygın, koğuşun ileri gelenleri kalırdı. O gün beni infaza çağırdılar. 0 dönemin sol gruplardan birinin temsilcisi, (sonradan mücadeleyi terk etmiştir) benim sağ görüşlü olduğumu, oradan uzaklaştırılmazsam, siyasi koğuşun ayaklanacağım, söylemiş. Bu yalana inananlar beni apar topar Paşakapısı Cezaevine götürdüler. Burada sağ görüşlüler kalıyordu... Yılmaz Güney bu durumu sonradan öğrenmiş ve çok bozulmuş. Çünkü orada can güvenliğimin olmadığını iyi biliyordu. Hemen devreye girip savcıyla görüşmüş, yirmi gün sonra tekrar Toptaşı'na dönmemi sağladı...

Cezaevi yaşamı çok düzenliydi. Yeme ve zorunlu işleri dışında geç saatlere dek çalışırdı. Bu sabahın yedisinden gecenin ikisine üçüne dek sürerdi. Çok okurdu. Çalışma odası derli toplu bulunurdu. Çok ziyaretçisi olduğundan ve çalışması aksadığından bunu bir düzene koymuştu. Siyasi arkadaşlar çalışmasını bölmemeye özen gösterirlerdi. Sosyal suçluların sorunlarına çözüm bulmak için sık sık ona geldiklerinden çalışamadığı için, yakındığı olurdu.

Bir de fotoğraf çektirmenin zamanını aldığını söylüyordu. Çünkü herkes onunla resim çektirmek istiyordu... Çevresinde sağlam ve güvenilir arkadaşların yokluğundan yakınıyor ve yalnızlık çekiyordu. "Buna engel tutsaklığım. İçerde olmam çok şeyimi etkiliyor ve engelliyor" diyordu. Açıkçası çevresinde kümelenen insanlardan hoşnut değildi. Cezaevinin yalnız içiyle değil, dışıyla de ilgileniyordu. Mektup yolluyor, her yere yetişmeye çalışıyordu. ... O bir sabır küpüydü. Özellikle sosyal suçlular ona Tanrı gibi taparlar, öl dese ölürlerdi. Görüşüne gelenleri sıkılmadan uzun uzun dinlerdi. "Bunlar benim gözüm, kulağımdır. Coşkularını soluklanıyorum onların" derdi.

... Cezaevinde mücadelesinin o koşullarında militan bir anlayışın savunucusuydu. Yılmaz her şeyin üstesinden geliyordu. İdare üstünde de tartışılmaz bir ağırlığı vardı. Siyasal çalışmalarda, toplantılarda ince gevrek çıtırtılı sesiyle, anlatmak istediği

konuyu sakin, tane tane anlatırdı. Anlaşılır olmaya büyük özen gösterirdi. Laf ebeliği, bilgiçlikten hoşlanmazdı. Böylelerini bile bıyık altı gülümsemesiyle sabırla dinlerdi. Devrimci ilişki ve yaklaşımında, son derece duyarlı ve esnekti. En küçük sorunların bile üstüne varır, bir çözüme bağlardı. Olaylara yaklaşımındaki bu tavrı, esnekliği, o sırada bende biçimciliğe düştüğü kanısını bile uyandırmıştı... "[56]

Yılmaz Güney'in Toptaşı Cezaevi'nde misafirlerini içeride kabul edip, onlarla saatlerce baş başa kaldığı, film ve senaryo konuştuğu, hatta içkili âlemler yaptığı da bilinmektedir. Eşi ve çocukları ile cezaevi müdürünün odasında istediği an açık görüş yapabiliyor, özellikle yazar Nihat Behram'la sık sık dışarıdaki kampanyaları, sinema ve ticari faaliyetlerini, Güney dergisini, hatta yurtdışına nasıl kaçabileceklerini konuşabilmektedir. Nihat Behram'ın onu ziyaretine foto muhabiri olarak Gazeteci Savaş Ay da katılmış ve Yılmaz Güney'le görüşmelerinin bu kadar rahat olmasına çok şaşırmıştı."[57] Sinema-Tiyatro Sanatçısı Yaman Okay'ın anlattığına göre; Yılmaz Güney "Sürü" filminin ilk provasını da Toptaşı'na dışarıdan çağırdığı sanatçılarla burada yapmıştı: "Güney, Sürü filmi için bizleri uygun bulmuş. Bolu'da film çalışmalarımız vardı. Apar topar İstanbul'dan istendik. Tamam, arkadaş, o ki Yılmaz Ağabey bizi cezaevine istemiş, gitmemek olmaz. Başladı orada hepimizin rolünü tek tek oynamaya. Peşinden Güney dergisi okuyup okumadığımızı sordu. Okuyoruz ama beğenmiyoruz, dedik."[58] Yılmaz Güney Oğluma Hikâyeler adlı kitabını 20 Aralık 1978'de Toptaşı'nda bitirmişti.[59] Ama çok yazmasına rağmen, çok okuyamadığı görülmektedir. Bunda kendisine yeterli kitap getirilmemesinin de rolü olabilir. Nihat Behram'a yazdığı mektuplardan birinin altına düştüğü not, onun hâlâ Marksizm'im temel kaynaklarını okumadığını göstermektedir: "Not: Kitapları göndermemekte niye 'ısrar' ediyorsunuz? Her hafta beş-altı kitap gelseydi, bugüne dek temel kitaplar elimde olurdu."[60] İlginçtir kendisini ziyaret etmek için Toptaşı'na gelen Yazar Demirtaş Ceyhun'a "Abi beni düzeltin, dışlamayın. Doğruyu öğrenmeye açığım." diyen Yılmaz Güney; misafirine daha sonra şu ilginç teklifi sunmuştu: "Bu akşam burada kalalım. Çilingir sofrası kurarız, merak etme."[61]

Yılmaz Güney'in hapishane hayatını yazan Hasan Kıyafet; Yılmaz Güney'in Toptaşı'na günlerine ait tespitleri sonucu şunları söyler:

"Özellikle Toptaşı cezaevi de, Yılmaz'ın yaşamında önemli bir yer tutar. Birkaç senaryo çalışmasını burada tamamlamış, "Sürü"nün sessiz halini burada arkadaşlarına oynatıp eleştiri almış, İstanbul'un kültür ortamıyla adeta yeniden içli dışlı olmuştur. İzmit'ten Toptaşı'na geldiğinin ilk günleriydi. Ziyaretine gittim. Aynı sıcaklığıyla anında görüşe çıktı. Görüşme yeri müdür odasına bitişik bir yerdi. Filmi için "Bensiz olmuyor Ağabey" dedi. Yine dereden tepeden bir sürü şey konuştuk. Sanki yakında çıkacakmış gibi coşkuluydu. Fakat bu İzmit'teki duruma benzemiyordu. Demek ki oradaki geçici bir bunalımdı, diye kurdum. Ve sevindim kuşkusuz. Cezaevi personeli, büyüğünden küçüğüne istese rahat kaçabileceği kanısındaydı. Dahası, neden kaçmıyor diye içten içe üzülenler bile vardı. Başka görüşmeciler geldi, ayrıldım. Çok geçmeden İmralı'ya nakledildi. O son görüşmemiz oldu."[62]

Toptaşı'nın bugünkü hâlinden bir kesit

DİPNOTLAR

1 Hilmi Yücebaş, *Neyzen Tevfik*, İstanbul ty. (L& M Yayıncılık), s.13 vd.
- Alpay Kabacalı, *Çeşitli Yönleriyle Neyzen Tevfik*, İstanbul 2003, s. 9 vd.
- Mehmet Ergün, Efsane Adam Neyzen Tevfik, Kalan Müzik Albümü Tanıtım Kitapçığı, 2001.

2 Necip Fazıl Kısakürek, *Müdafaalarım*, İstanbul 2006, s.119-120.

3 *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Aralık 1952.

4 Necip Fazıl Kısakürek, *Cinnet Mustatili*, İstanbul 2006, s. 7- 8.

5 Necip Fazıl Kısakürek, *a.g.e.*, s. 11.

6 *a.g.e.*, s. 15-52.

7 *a.g.e.*, s. 52-72.

8 *a.g.e.*, s. 76-83.

9 *a.g.e.*, s. 261-264.

10 957 /2121 numaralı mahkûmiyet vesikası.

11 Necip Fazıl Kısakürek, *Cinnet Mustatili*, s. 264.

12 *Büyük Doğu Mecmuası*, 3 Nisan 1959, sy. 5.

13 Necip Fazıl Kısakürek, *Cinnet Mustatili*, s. 282-283.

14 *a.g.e.*, s. 284-290.

15 *a.g.e.*, s. 285.

16 Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, İstanbul 1981, s. 334-336.

17 *a.g.e.*, s. 295.

18 Mehmet Paksu "Necip Fazıl'ın Metafizik Evladı... Hilmi Oflaz", *Bugün Gazetesi*, 28 Mayıs 2006.

19 *Milli Gazete*, 25.06.2005, Selami Çalışkan'ın röportajı.

20 Aynı yer.

21 Çetin Yetkin, *Siyasal İktidar Sanata Karşı*, Ankara 1970, s. 263 -266.
- Zafer Toprak, "Demokrat Parti ve Ratip Tahir Burak", *Tombak*, sy. 21 (1998), s. 4-12.

22 Azer Bortaçina, "Tutkulu Kalemşorlar: Altın Çocuk Hep Hissederek Yazdı", *Milliyet Gazetesi*, 25. 04. 2000.

23 Memed Fuat, *Tribünden Palavra Anılar*, İstanbul 1999, s. 50.

24 Celal Bayar, *Kayseri Cezaevi Günlüğü*, İstanbul 1999, Yapı Kredi Yayınları, s. 66-67.

25 Erkan Acar, "Adımız Ulan Mebustu", *Aksiyon*, 31 Mayıs 2004, sy. 495.

26 Behram Kılıç, "Kalede Menderes, Forvette Erdoğan", *Aksiyon*, 13 Aralık 2004, sy. 523.

27 Osman Deniz, *Parola: Harbiyeli Aldanmaz* (haz. Yasemin Bradley), İstanbul 2002, s. 363-367.

28 *a.g.e.*, s. 261.

29 *a.g.e.*, s. 190-208, 261.

30 İmdat Ulusoy, "Can Baba'yı Sever misiniz?", *Yankı, İnfo, Kültür, Sanat, Edebiyat ve Düşün Dergisi*, sy.10 (2003).

31 Can Yücel, *Bir Siyasinin Şiirleri*, İstanbul 2006, s. 12.

32 www.nihaladsiz.org

33 Mustafa Dündar Kılıç, *Kurtlar Sofrasında Son Kabadayı*, İstanbul 2006, s. 35.

34 *a.g.e.*, s.35-52.

35 *a.g.e.*, s.57-61.

36 *a.g.e.*, s.65-66A.

37 İpek Yezdan, "Geceyarısı Ekspresi'nin Yazarı ile Aynı Koğuşu Paylaşan İsveçli Milliyet'e Konuştu", *Mil - liyet Gazetesi*, 21 Mayıs 2006.

38 Mustafa Dündar Kılıç, *a.g.e.*, s.66-69.

39 *a.g.e.*, s.69-70.

40 *a.g.e.*, s.71.

41 *a.g.e.*, s.84-89.

42 Gün Zileli, *Havariler (1972- 1983)*, İstanbul 2002, s. 121-130.

43 Demir Küçükaydın, "Gogol'ün Paltosu - Mihri Belli'nin 90. Yaşı Vesilesi İle", 10 Mart 2006, www.koxuz. biz/index.php

44 Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları, İnsanları Tanıdım 2*, İstanbul 1990, s. 301-307.

45 mihribelli.org/content/view/11

46 Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları, İnsanları Tanıdım 2*, İstanbul 1990, s. 301-307.

47 İnönü Alpat, *Popüler Türk Solu Sözlüğü*, İstanbul 1998, s.155, 282.

48 "Onlar İlktiler, Son Olmadılar", *Sosyalist Barikat Dergisi*, sy. 6 (Eylül 1992).

49 Nihat Behram, *Yılmaz Güney'le Yasaklı Yıllarım*, İstanbul 2005, s. 5-8.

50 Hasan Kıyafet, *Mahpus Yılmaz Güney*, İstanbul 2004, s. 43-44.

51 Nihat Behram, *a.g.e.*, s. 8-9.

52 *a.g.e.*, s. 9.

53 *a.g.e.*, s. 10.

54 Hasan Kıyafet, *a.g.e.*, s. 88-94.

55 Hasan Kıyafet, *a.g.e.*, s. 100-103.

56 Hasan Kıyafet, *Mahpus Yılmaz Güney*, İstanbul 2004, s. 94-100.

57 Savaş Ay, "Fatoş Ve Yılmaz Güney", *Sabah*, 1 Nisan 2005.

58 Hasan Kıyafet, *a.g.e.*, s.104.

59 Yılmaz Güney, *Oğluma Mektuplar*, İstanbul 1979.

60 Nihat Behram, *a.g.e.*, s. 10.

61 Hasan Kıyafet, *a.g.e.*, s.104.

62 Hasan Kıyafet, *a.g.e.*, s.104.

I. Dünya Savaşı'nda ve Millî Mücadele Yıllarında Üsküdar (1915-1922)

PROF. DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU
Marmara Üniversitesi

Güvenlik ve Çıkış Mekânı Olarak Üsküdar

I. Dünya Savaşı'nın en kritik harekâtı hiç kuşkusuz 1915 Çanakkale savaşlarıdır. İtilaf Devletlerinin zamanın en büyük deniz filosuyla Çanakkale'ye yaptığı çıkarma İstanbul'u düşürmeyi hedefleyen bir hareket olarak başkenti derinden etkilemiştir. I. Dünya Savaşı'nda İstanbul'un savunmasından iki kolordudan oluşan II. Ordu sorumluydu. Bu kolordular Üsküdar[1] ve Karadeniz mıntıkalarında konuşlandırılmıştı. Çanakkale Boğazı'nın düşman tarafından geçilmesi tehlikesi karşısında ilk önce İstanbul üç bölgeye ayrıldı. Meclis-i Vükela'nın 6 Ocak 1915 tarihli kararıyla olağanüstü yetkilere sahip İstanbul Valisi sıfatıyla görev yapacak İstanbul tarafı polis umum müdürü Bedri Bey'e Beyoğlu tarafı umumi emniyet müdürü İsmail Canbolat Bey'e, Üsküdar tarafı da Süleyman Kâni (İrtem) Bey'e verildi. Dâhiliye Nazırı Talat Bey (Talat Paşa) Anadolu ile İstanbul'un bağlantısını sağlayacak olan Üsküdar'a Süleyman Kâni Bey'in II. Meşrutiyet sırasında Ohri Kaymakamlığı'ndaki hizmetleri sebebiyle atandığını ifade etmişti.[2] Üç mutasarrıflıkta ordunu işini kolaylaştıracak, halkın iâşe ve asayişini sağlayacaktı. Eğer düşman donanması Çanakkale Boğazı'nı geçerse on iki saat içinde İstanbul'a ulaşabilirdi. Böyle bir durumda üç mutasarrıf birbirlerinden irtibatsız çalışacaklardı. Bir süre sonra Dâhiliye Nazırı başkanlığında İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar Mutasarrıfları ile Ticaret ve Sanayi Odası temsilcilerinden oluşan Havayic-i Zaruriye Komisyonu kurulmuştu.[3] Ayrıca her bölgede birer iaşe komisyonu teşkil edildi. Süleyman Kâni Bey'in ailesi İstanbul tarafında kalmıştı. Bu sebeple Üsküdar hükümet konağında bir odada yatmaya başladı. Mutasarrıf, hemen işe başlayarak Üsküdar'da savaşta kullanılabilecek malzeme ve nakil

araçlarının sayımını yaptırdı. Üsküdar'daki fırınların çıkarabilecekleri ekmek miktarını tespit ettirdi. On beş gün kadar devam edebilecek bir kuşatmaya yetecek hazırlıkları yaptı. Mutasarrıfın bu konuda karşılaştığı en önemli güçlük yiyecek yokluğu idi. İstanbul iaşesine bakan daire Üsküdar fırınlarına ancak günü gününe lâzım olan unu dağıtıyordu. Oysa düşman İstanbul'a gelecek olursa doğal olarak Anadolu'dan İzmit'e gelen sevkıyat kesilecekti. Bu halde Üsküdar için yedek zahireye ihtiyaç vardı. Bunun için Üsküdar ve Kadıköy civarı halkının, on beş günlük zahire ihtiyacı tespit edildi. Daha sonra İstanbul iâşe idaresinden bu miktar depolanmak üzere istendi. Ne var ki iâşenin verilmesinin mümkün olmadığı bildirildi. Mutasarrıf Süleyman Kâni Bey'in ısrarı karşısında Üsküdar tarafının on beş günlük buğday ve arpası temin edildi. Bu zahire Haydarpaşa'dan Üsküdar'a taşınarak uygun camilerde depolandı. Bunların bayatlamaması için değirmenlere zahire verildikçe meydana gelen noksan tamamlattırıldı. Şayet düşman Çanakkale'yi geçer İstanbul'a gelirse Padişah ve hükümetin Anadolu'ya nakline karar verildi. İlk önce Padişah'ın Alemdağ'da bir köşke yerleştirilmesi düşünüldü. Fakat Alemdağ'ın İstanbul'a çok yakın olması dolayısıyla vazgeçildi. Bunun yerine Padişah ile hükümetin, ilk aşamada Eskişehir'e nakli kararlaştırıldı. Buradan da Bursa veya Konya'ya gidilmesi tasarlandı. Bu amaçla Haydarpaşa Garı'nda iki tren hükümetin emrine hazır bulundurulacaktı. Birinci tren padişah ile hanedan üyelerine, ikinci tren hükümet üyelerine ayrılmıştı. Düşmanın Çanakkale Boğazı'ndan geçtiği haber alınır alınmaz, Padişah ile hanedan üyeleri hemen trene bindirilerek Anadolu'ya sevk edilecek, bundan iki saat sonra hükümet üyelerini taşıyacak olan ikinci tren hareket edecekti. Rumeli yakasında oturan hanedan üyeleri Beylerbeyi İskelesi'ne gelecek, orada Üsküdar Mutasarrıflığı'nın hazır bulunduracağı 40 araba ile Haydarpaşa'ya götürüleceklerdi. Padişah Sultan Reşad, başlangıçta sıcak bakmadığı Anadolu'ya geçme planına istemeyerekte olsa razı oldu. Sadaretçe bütün hanedan üyelerine gizli bir tezkereyle planı duyurdu. Bu tarihlerde Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet eden eski Sultan II. Abdülhamid'e ise bu tezkereyi bizzat Üsküdar Mutasarrıfı götürdü. Beylerbeyi Sarayı muhafızı Rasim Bey vasıtasıyla Sultan Abdülhamid'e tezkere verildi. Sultan Abdülhamid, *"Kardeşime söyleyin İstanbul'dan çıkmasın! Sonra bir daha dönemez!"* ihtar ve tavsiyesinde bulundu. Ancak hazırlanan tahliye planı değişmedi. Hükümet savaş masrafları için ayırdığı bir milyon altını Haydarpaşa İstasyonu altındaki mahzenlere yerleştirdi. Askerlerin koruması altında bulunan paranın güvenliğinden Üsküdar Mutasarrıfı sorumluydu. Bu büyük sorumluluğu ve yaklaşan tehlikeyi gören Mutasarrıf Süleyman Kâni Bey, Talat Paşa'ya başvurarak bir milyon altının Konya'ya naklini sağladı. Bu arada bazı önemli aileler ile Topkapı Sarayı'nda bulunan Mukaddes Emanetler sandıklara yerleştirilerek Haydarpaşa'dan Konya'ya gönderildi. Çanakkale deniz savaşının yapıldığı 18 Mart 1915 günü hazırlanan plan gereğince, Padişah ve hanedan üyelerini götürecek tren istasyonda hazır bekletildi. Üsküdar Mutasarrıfı, Üsküdar arabacılar kâhyasına da 40 arabanın hazırlanması talimatını verdi.[4] Ayrıca Şirket-i Hayriye'ye ait 57 numaralı Tarabya ve 61 numaralı Sultaniye vapurları gerektiğinde her an hareket edecek bir şekilde Galata Köprüsü'nde, 26 numaralı Suhulet vapuru da Üs-

İşgal Kuvvetleri donanması Boğaz'da

küdar İskelesi'nde bekletilmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin Çanakkale deniz savaşını kazanması hem İstanbul'u hem de Üsküdar'ı kısmen rahatlattı.

Çanakkale kara savaşlarının başladığı 25 Nisan 1915 tarihinden itibaren Marmara Denizi'ne girmeyi başaran İtilaf Devletleri'nin denizaltıları burada birçok Osmanlı askeri ve sivil deniz araçlarına zarar verdiler. Marmara'ya giren düşman denizaltıları yalnız gemilere değil kara hedeflerine de saldırılar düzenlemişlerdir. Mesela, 3 Aralık 1915 tarihinde Üsküdar Mutasarrıflığı, Yarımca-Hereke Demiryolu hattının 67. kilometresindeki 74 numaralı marşandiz trenine düşman denizaltılarından atılan mermilerin hasar verdiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.[5] Aynı tarihlerde Üsküdar İhsaniye Mahallesi'nde oturan ünlü gazeteci Burhan Felek, bir düşman denizaltısının Üsküdar'a bir kaç mermi attığına şahit olmuştu. Atılan mermilerden biri Paşakapısı'na diğeri de Selimiye civarına düşmüştü.[6]

Karadeniz'de dolaşan bir Rus filosu, 28 Mart 1915 tarihinden itibaren yıpratma faaliyetlerinde bulunmak amacıyla İstanbul Boğazı istihkâmlarını ve Karadeniz'de sefer yapan gemilere saldırıyordu. Rus filosu tarafından Üsküdar Limanı'na bağlı Hürriyet, Hüdaverdi ve Ticaret-i Bahri adlı gemiler 1915 Eylülü'nde batırıldı. Bu üç geminin 15 mürettebatı Ruslara esir düştü. Bu gemiler 1.900 Osmanlı lirası değerinde idi. İtilaf Devletleri Çanakkale savaşlarında başarısız olmasına karşın İstanbul'a taciz amaçlı hava saldırıları yaptı. 1918 yılı boyunca İstanbul'a on üç defa hava saldırılarında bulundu. Düşman uçakları özellikle askeri kurum ve stratejik binaları hedef seçiyordu. Üsküdar'daki Selimiye Kışlası da fazla hasar vermeyen hava saldırılarına sık sık uğradı.[7]

Mütareke Yıllarında Üsküdar

İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'u fiilen işgal etti. İstanbul'da düşmana karşı direnişi kuvvetlendirmek için 29 Kasım 1918 tarihinde, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde Millî Kongre toplandı. Bu kongreye iki üye ile katılan cemiyetler arasında Üsküdar Türk Ocağı da yer almaktaydı.[8] İşgal güçlerinin lideri konumundaki İngiltere, 1919 Şubat'ında Fransızların da onayını alarak hazırladığı bir planla İstanbul'u nasıl kontrol edileceğini belirledi. Buna göre; Galata ve Beyoğlu'nu İngilizler, İstanbul merkezini Fransızlar ve Üsküdar'ı da İtalyanlar kontrol edecekti. İtalyan temsilcisi Kont Sforza bu plana karşı çıkarak, şehrin üç değil altı bölgeye ayrılmasını ve İtalyan jandarmasının İstanbul merkezi ve Beyoğlu'nda, İngiliz ve Fransızların da Üsküdar'da görev almalarını önerdi. Kont Sforza'nın önerisi kabul edildi. 1919 Ocak'ında İstanbul'a Albay Balduino Caprini komutasında getirilen 350 İtalyan jandarması 50 Üsküdar, 25 Beyoğlu, 25 İstanbul ve 50 jandarma da ihtiyat kuvveti olarak dağıtıldı. Ayrıca İtalyanlar 24/25 Nisan gecesi Albay Giuseppe Bisogno komutasındaki 500 kişilik makineli tüfeklerle donatılmış bir birliği Konya'yı işgal etmek amacıyla Üsküdar'dan yola çıkardılar. Anadolu'ya açılan bir kapı olan Üsküdar'da İtalyanların kontrolü İngiliz ve Fransız bölgelerine kıyasla daha gevşekti. Bu gevşek ortamda Üsküdar'da teşkilatlanmak, Anadolu'ya silah ve adam kaçırmak kolay oluyordu.[9]

Üsküdarlı Kadınlar, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini bütün yurt genelinde olduğu gibi, 18 Mayıs'ta Dâhiliye Nezareti'ne çektikleri telgrafla protesto etti.[10] Üsküdarlıların İzmir'in işgaline tepkileri bununla kalmadı. 20 Mayıs'ta Üsküdar Doğancılar'da 30.000 kişinin katıldığı bir mitingle işgali tekrar protesto edildi. Halkı bu mitinge Darülfünun öğrencileri çağırmıştı. Mitingde Üsküdarlı Şair Ahmed Talat Bey, Dr. Ferruh Niyazi Bey, Üsküdar Sultanisi Muallimlerinden Mahzar Bey, Muzaffer Bey, Necdet Hamdi Bey, Sabahat Hanım, Naciye ve Zeliha Hanımlar birer konuşma yaptılar. Mitingin sonunda şu duyuru yapıldı: *Halkı Türklerle meskûn bütün yerlerin inkısam kabul etmez bir kül olduğu hakkında evvelki günkü Fatih mitinginde izhar olunan kanaate iştirak etmiş ve en büyük intikamın gasp olunan bir hakkın istirdadı hususunda feveran edeceğini şiddetli protesto şeklinde matbuat vasıtasıyla bütün âleme ilan etmeye karar vermiştir.*[11]

İşgal Gölgesinde Bir Kuvâ-yı Milliye Merkezi

20 Ocak 1919 günü Rum eşkıyası Yeniköy'deki jandarma karakolunu kuşatmış, köyde bulunan metropolit vekilinin teşvikiyle köyde eli silah tutan erkeklerinde katılmasıyla eşkıyanın mevcudu iki yüz elliye varmıştı. Kuşatmayı kaldırmak isteyen jandarma müfrezesi başarılı olamayınca Şile'ye çekildi. Karakolda bulunan 20 kişilik kuvvet kuşatmayı yararak köyün dışına çıkmayı başarmıştı. Akşama kadar süren çatışmalarda 5-6 eşkıya öldürülmüş, 2 jandarma kaybolmuştu.

Doğancılar Mitingi, 1919

Bu sırada bir miktar silah ve cephane eşkıyanın eline geçmişti. Şile'ye çekilmiş olan jandarma müfrezesi 21 Ocak akşamı tekrar harekete geçti. Ancak elindeki kuvvetle 1.500 hanelik bir köyü kuşatarak aramasına imkân yoktu. 23 Mart'ta Üsküdar Jandarma Taburuna mensup bir müfreze Fransız Binbaşı Lakarnik'le birlikte Yeniköy'e giderek eşkıyanın eline geçen silah ve cephaneyi kurtardı. Bir gün sonra başka bir binada karakol oluşturuldu ve güvenlik sağlandı. Yeniköy'de iki Fransız eri daimi olarak görevlendirildi. Bu sırada köyün ileri gelenleri ile Fransız askerler aracılığı ile yapılan görüşmelerden sonra eşkıyanın bir kısmı pişmanlık duyarak affedilmeleri koşuluyla teslim olacaklarını bildirdi. 25 Mart'ta İngiliz Yüzbaşı Sıleyt incelemelerde bulunmak üzere Yeniköy'e geldi. 4 Haziran günü Anadolu sahillerinde Rum ve Ermeni göçmenlerin durumlarını incelemekle görevli İngiliz komutan Smith, Binbaşı Sıleyt ve Muhacirîn Müdürü Münir Bey'den oluşan bir heyet Şile'ye giderek kaymakamla görüştü. O güne kadar dördü çete reisi olan yirmi sekiz Rum eşkıya silahlarıyla Fransız Binbaşı

Mustafa Kemal Atatürk

Lakarnik'e teslim olmuşlardı.[12] İstanbul Valiliği, Üsküdar Mutasarrıflığı aracılığı ile Şile kaymakamına Rum eşkıyanın teslimindeki hizmetlerinden dolayı takdirlerini bildirdi. Affedilmelerine rağmen Yeniköylü Rum çeteleri askerlere ve Müslüman halka saldırılara devam etti. Hatta Şile'deki İngiliz komutan bile Müslüman halkın Rum çetelerinden korunabilmesi için bölgeye jandarma sevkine izin vermek zorunda kaldı. Üsküdar'dan Şile, Ağva, Değirmen Çayırı ve Ömerli gibi kaza ve bucak merkezlerine 25'er kişilik jandarma müfrezeleri gönderildi.[13] Aslen bir Yunan subayı olduğu tahmin edilen Todori, görünüşte Şile'de bakkallık yapmakta ve gazino işletmekteydi. Asıl görevi ise Yunan ve İngiliz kaynaklarından gönderilen silah ve cephaneyi getirtip, emrindeki çetelere dağıtmaktı. İngilizlerin himayesinde çalışan Todori, yukarıda sözü edilen Yeniköy, Bakkalköy, Paşaköy ve çevresi Rumlarının oluşturduğu çetelerin elebaşı ve lideriydi. İzmit yöresindeki Ermenilerle, Gebze Boğazı'ndaki Rum köylülerin oluşturduğu çeteler de Todori ile işbirliği yapıyorlardı. Yine Üsküdar'a bağlı Küçük ve Büyük Bakkalköy, Şile Yeniköy'ü, Kartal, Pendik, Anadoluhisarı ve Bostancı bölgelerinde Çakır Yorgi, Karabacak, Anesti Kaplan çeteleri, Todori tarafından yönlendiriliyordu. Bu çeteler 1919 yılı boyunca Türkleri öldürmek, Türk kadınlarını dağa kaldırmak ve çocukları öldürmek, Kartal jandarma komutanı İzzet Bey'i öldürmek gibi eylemler yanında saçtıkları dehşetle Türk ahalinin göç etme-

sini sağlayarak, yerlerine Rum iskân edilmesini sağlıyorlardı. Ayazma köyünden çeteci Kommit, yine Yeniköy civarında faaliyet gösteriyordu. Ayrıca Paşaköylü Tanaş oğlu Milto çetesi, kendi bölgesinde eylemler yapmaktaydı. Bu çetenin elemanlarından Yordan Oğlu Panayot ve Hristo, silah ve cephaneleriyle birlikte Üsküdar mutasarrıfı Nureddin Bey'in girişimleri sonucu Paşaköy jandarma komutanına teslim olmuştu. Çete mensupları cezaları ertelenerek serbest bırakıldı. Büyük ve Küçük Bakkalköy ve Paşaköy'de Rumlara karşı eylem yapan Milto çetesi de İtilâf Devletleri tarafından himaye ediliyordu. Darıca tarafında üstlenen İstelyanus çetesi de birçok gasp ve cinayet işlemişti. Üsküdar ve çevresinde asayişi bozan bu çeteler Kuvâ-yı Milliyeciler veya güvenlik kuvvetleri tarafından etkisiz hale getirilmiştir.[14] Üsküdar jandarma tabur kumandanı Binbaşı Remzi Bey, 1919 yılı boyunca Yeniköy Rum çeteleriyle mücadele etmişti.

İzmit'te Kuvâ-yı Milliye teşkilatının kurucularından biri olan eski Teşkilat-ı Mahsusacı Yahya Kaptan, Mustafa Kemal Paşa Sivas'ta iken ona bağlılığını bildirerek (4 Ekim 1919), yararlı hizmetlerde bulundu. Ancak kısa bir süre sonra Yahya Kaptan hakkında lehte ve aleyhte iddialar Mustafa Kemal Paşa'ya gelmeye başladı. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa durumun incelenmesi için birinci tümen komutanı Rüştü Bey'e talimat verdi. Bu arada Kara Vâsıf Bey ile Albay Şevket Bey'in 27 Aralık 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri telgrafta; Yüzbaşı Nail Efendi'nin Kartal'a atandıktan sonra Kuvâ-yı Milliye lehine merkezle bağını kestiği, şimdiye kadar Kartal, Gebze ve Üsküdarla birlikte Ömerli ve Şile civarında milli teşkilatı yapmış olduğu, Kuvâ-yı Milliye aleyhtarı Üsküdar mutasarrıfı Ziver Bey'in fedakâr ve çalışkan olan Üsküdar jandarma tabur kumandanı Binbaşı Remzi Bey'i bir bahane ile azlettirmeye çalıştığı, Rum eşkıyasına karşı fedakârlığı görülen ve Üsküdar köylerinde teşkilatta bulunan Maltepe Endaht Mektebi'den Yüzbaşı Hulusi Bey'i lekelemeye çalıştığı bildirildi. Karakol Cemiyeti'nden Kara Vasıf ve Albay Şevket Beyler, Yahya Kaptanı suçlayan iddialarda bulunarak Yahya Kaptanla anlaşamayan Kartal'da Müdafaa-yı Hukukçu Binbaşı Ahmet Necati ve Gebze Jandarma komutanı Yüzbaşı Nail Bey'in yerlerinin değiştirilmemesini, Kuvâ-yı Milliyeci subayları lekelemeye çalışan ve Kuvâ-yı Milliye aleyhinde bulunmakla şöhret kazanan Üsküdar mutasarrıfı ve Gebze kaymakamının görevinden alınmasını Mustafa Kemal Paşa'dan istemişlerdi.[15] Bu isteğe rağmen Mustafa Kemal Paşa, bölgede Kuvâ-yı Milliye çalışmalarında ve Rum çetelerinin sindirilmesinde etkin bir rol oynayan Yahya Kaptanı İstanbul umum jandarma kumandan muavini Albay Hilmi Bey'in emrindeki birliklerce öldürüldüğü 8 Ocak 1920 tarihine kadar korumak için elinden geleni yaptı. Çünkü Kocaili Kuvâ-yı Milliyesi'nin en etkin kişilerinden biri olan Yahya Kaptan'ın kaybı Üsküdar- İzmit arasında Kuvâ-yı Milliye çalışmalarına büyük bir darbe vuracaktı.

Karakol Cemiyeti'nin (1918) Anadolu yakası teşkilatını yöneten Maltepe Endaht (Atış) Mektebi Komutanı Yenibahçeli Şükrü Bey'di. Ona bağlı olarak Orhan Veysel Kadıköy'e, Dayı Mesut (Gürbüz) Gebze'ye, Yusuf Ziya (Şahap) Şile'ye, İhsan Kartal'a, Murat (Korsan) Beykoz'a ve İpsiz Recep (Recep Reis) Kefken'e komutan

atanmışlardı. Onların emirlerindeki seyyar guruplar da Maltepe Endaht Mektebi talim heyetinden Yüzbaşı Fehmi (Yavuz), Yüzbaşı Hulusi (Demir), Teğmen Kâzım, Kadıköy itfaiyesinden teğmen Ali, teğmen Küçük Osman, Süvari teğmen Bedri'ye (Akıncı Bedri) bağlı çalışıyorlardı. Seyyar gurupların harekâtında Üsküdar jandarma tabur komutanı Binbaşı Remzi, mülhakı Atıf, Gebze jandarma komutanı Nail, Kartal jandarma komutanı İzzet ve İzmit jandarma komutanı Kerim Beylerin büyük yardımları oldu. Bunlar Anadolu'ya geçen guruplara yardım ve güvenlik sağladıkları gibi İstanbul ve civarından cephane, silah ve malzemeleri Anadolu'ya kaçırıyorlardı. Mesela Yunus Nadi(Abalıoğlu) Bey, daha birçok Anadolu'ya geçen insan gibi Üsküdar jandarma kumandanı Binbaşı Remzi Bey'in yardımlarıyla 21 Mart 1920'de Ankara yolculuğuna başladı.[16] Yine 17/18 Nisan gecesi Milli Mücadele'ye büyük bir güç katan Eski Harbiye Nazırı Fevzi Paşa (Çakmak), Binbaşı Remzi Bey'in yardımlarıyla 28 Nisan günü Ankara'ya varabilmiştir. Fevzi Paşa'nın Ankara yolculuğuna çıktığı gün Üsküdar jandarma karakolunun basılacağını öğrenen Binbaşı Remzi Bey de, daha fazla İstanbul'da kalamayacağını anlayarak, arkadaşlarıyla birlikte kafileye katılmak zorunda kalmıştır.[17] Karakol Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliye kararıyla dağıtılmasından sonra, bu cemiyetin Üsküdar şubesi reisi olan Kurmay Yarbay Muğlalı Mustafa Bey, 23 Nisan 1920 tarihinde Zabitan Gurubunu yeniden yapılandırmış, başına geçmiştir.[18]

Bu arada İngilizlerin baskısı altında olan Damat Ferid hükümeti Kuvâ-yı Milliye'yi yok etmek için 19 Nisan 1920 tarihinde Kuvâ-yı İnzibatiye adlı kuvvet oluşturmaya başladı. Bu kuvvetin başına ordu komutanı yetkisiyle İzmit ve havalisi Fevkalade Kumandanı Süleyman Şefik Paşa getirildi. Kuvâ-yı İnzibatiye'ye katılan gönüllülere önemli oranda maaş verilmesine karşın yeterince gönüllü toplanamadı. Toplanan gönüllülerden oluşan birliklerde yeterince başarılı olamayınca 25 Haziran 1920'de Harbiye Nazır Vekili adına Ferik Ahmed Hamdi imzasıyla Kuvâ-yı İnzibatiye feshedildi. Bu kuvvetten yalnızca merkez depo taburu ile Üsküdar'da yeni kurulan tabur ve Hırka-yı Şerif'teki dağ takımının bırakılmasına karar verildi.[19]

Kuvâ-yı Milliye Karşısında Üsküdar Mutasarrıfı Ziver Bey

Üsküdar mutasarrıfı Ziver Bey, 31 Mayıs 1920 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda bölgenin asayiş durumunun bozuk olmasının sebeplerini şöyle açıklamaktadır. Üsküdar'da bu tarihlerde jandarma, mahalle ve köy bekçileri yetersizdi. Üsküdar jandarma kumandanı Remzi Bey, yukarıda anlatıldığı üzere burada her çeşit teşkilatı kurmuştu. Ahaliye binlerce silah dağıtmış ve Kuvâ-yı Milliye tarafına halka dağıttığından daha fazla silah sevk etmişti. Üsküdar'dan yüze yakın subay ve asker firar ederek Kuvâ-yı Milliye katılmıştı. Üsküdar taburunun geri kalanı da firar etmeye hazır veya Ankara İstanbul arasındaki iletişimi sağlama çabası içindeydiler. Üsküdar jandarma kadrosu dörtte bir dere-

Anadolu Kavağı

cesinde azalmış, kalan jandarmalar yalnız karakol ve telgraf binalarını koruyorlardı.

Üsküdar'da görevli polislerin durumu da jandarma teşkilatından çok iyi değildi. Üsküdar'da polis teşkilatı bir müfettişlik, altı merkez memurluğu, bir serkomiserlik ve bir sertaharri memurluğundan oluşuyordu. Polis teşkilatının yeterli personeli vardı. Ancak her birinin müstakil olması ve Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü dışında başka bir yere bağlı olmaması önemli bir sorun teşkil ediyordu. Polis teşkilatı umum müdürlükten yetki almadıkça asayiş konusunda mutasarrıflığa bilgi vermiyor ve ondan emir almıyordu. Ziver Bey, mutasarrıflığın yetkisizliği nedeniyle Üsküdar'ın bir takım suç unsurlarının faaliyet alanı haline geldiğini ileri sürmektedir. Burada şunu da hatırlatmalıyız ki; Üsküdar'daki Kuvâ-yı Milliye faaliyetleri, Kuvâ-yı Milliye karşıtı mutasarrıf tarafından asayiş bozucu olaylar olarak algılanmaktadır. Mutasarrıfa göre Üsküdar'daki han, kahvehane, bahçe, bostan kulübeleri yüzlerce yabancının denetimden yoksun birer darü's-selamı, yani girip çıktıkları ve barındıkları yer haline gelmişti. Bundan on gün kadar önce Anadolu Kavağı, Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu sokaklarında dikkat çekici şekilde yabancılara rastlanılmıştı. Bu yabancıların kaldıkları yerler polis memurlarına sorulmuş, ancak polis bu konuda mutasarrıflığa hiç bilgi vermemişti. 29 Mayıs akşamı mutasarrıfla birlikte Beykoz'da inceleme yapan Serkomiser Abdullah Efendi ile bir kahvehanede bir gün önce kimlikleri tespit edilen, işçilerden beşi mevcut iken gerisinin başka yerlerden yeni gelenler olduğu anlaşıldı Bunlara Üsküdar, Kadıköy, İstanbul ve Beyoğlu gibi yerlerdeki otel ve hanlar için uygulanması gereken kanuni prosedür uygulanmamıştı. Mutasarrıf Ziver

Bey, bir ay kadar süren yokluğunda, Üsküdar çevresinin birçok siyasî çetenin zulüm alanı haline geldiğini iddia etmektedir. Seyyar jandarmanın oluşturulması üzerine Gebze'nin Taşköprü nahiyesinde toplanan firariler gurubu derhal Üsküdar'ı terk etmişlerdi. Bunlardan bir kısmı Kefken Adası'na sığınmışlardı. Ziver Bey, Umum Jandarma Kumandanı Kemal Paşa'nın, Üsküdar'a haber vererek sahillere müfrezeler koydurmasından önce, acemi zabıta ve kaptanlarla iş görmek istemesinden dolayı İpsiz Receb'in Ağva sahillerinde kalamayıp Kandıra'ya kaçtığı suçlamasında bulundu. Mutasarrıf, jandarmaların kasıt derecesindeki ihmallerinden biri olarak, Yahya Kaptan'ın öldürülmesinden sonra bağışlanmayı isteyen Gebze ve Kartal kazalarını kasıp kavuran Kara Arslan ile Küçük Arslan çetelerini Umum Jandarma Kumandan Muavini Hilmi Bey'in hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın serbest bırakmış olmasını görüyordu. Bu iki çete reisinden Kara Arslan ve Küçük Arslan Kandıra'ya önceki gün gelerek istimân etmek istediklerini beyan etmişlerdi. Kandıra kaymakamı Ahmed Bey'in merkez livaya çağırılmasıyla verilen özel talimat gereğince silahları alındıktan sonra siyasi çetelerin arkası tamamen alınmış olacaktı. Ak Baba, Çubuklu taraflarındaki bazı suç ve cinayetlerin nedeni ise çoğunlukla o civarda çalışan işçilerdi. Bu suç işleyen işçiler gurubu bir takım çiftlik sahipleriyle ihtiyat zabitleri tarafından idare edilmekteydi. Bu kişilerden bazıları tutuklanarak Divan-ı Harbe sevk edilmişti. Bir kısmı da sorgulanmakta veya gözetim altında tutulmaktaydı. Bir haftadan beri yalnız Beykoz komiserliği bölgesinde 600 kadar Laz işçinin kimlikleri tespit edilmiş ve fotoğrafları çekilmişti. Mutasarrıfa göre; Üsküdar'da asayişi sağlamak için şu önlemler alınmalıydı:

1-Görevini yapamayan ve kadrosu dörtte bire inmiş olan jandarmanın tasfiyesi ve jandarmaya subay yetiştiren okullar üzerindeki Umum Jandarma Kumandanlığının yetkisinin kısıtlanması, jandarma taburlarının mülkî amire bağlanması.

2-Üsküdar polisinin bir iki yıl önceki teşkilatına kavuşturulması. Bütün polis memurluklarının bir müdüre bağlanarak, bunun mutasarrıflık emrine verilmesi. Kızıltoprak ve Sahra-yı Cedid'deki piyadeden başka görevli sekiz atlı polis ile Üsküdar merkez memurluğu emrinde görevli dört atlı polisin bulundurulması gereksizdi. Çünkü bu merkez memurluğunun görev alanı Karaca Ahmed Mezarlığı ile Selimiye Kışlası arası olup; Burası At pazarı, Doğancılar, Selimiye, İhsaniye, Şemsi Paşa mahallerini içine alıyordu. Sahra-yı Cedid'den iki Üsküdar merkez memurluğundan dört toplam altı atlı polisin Beykoz komiserliğine verilmesi gerekliydi.

3-Anadolu Kavağı ile Üsküdar sahilinde iş bulmaya gelen gündüz bağ, bahçe ve tarlalar da çalışan, geceleri asayişi bozanları Rumeli Feneri, Sarıyer, Büyükdere sahillerine taşıyan miktarı yüzleri bulan Laz kayıklarının denetim altında bulundurulması gerekiyordu. Anadolu Kavağı ve Beykoz akıntılarında dolaşamayan polis sandallarının hızlı ve seri hale getirilmesi için bir motor tahsis edilmesi. Bu kayıkların geceleri bir taraftan bir tarafa geçişlerine engel olunması uygun olacaktı.

4-Anadolu Kavağı'ndaki müstahkem mevki ve 15. topçu alayı birlikleriyle diğer-

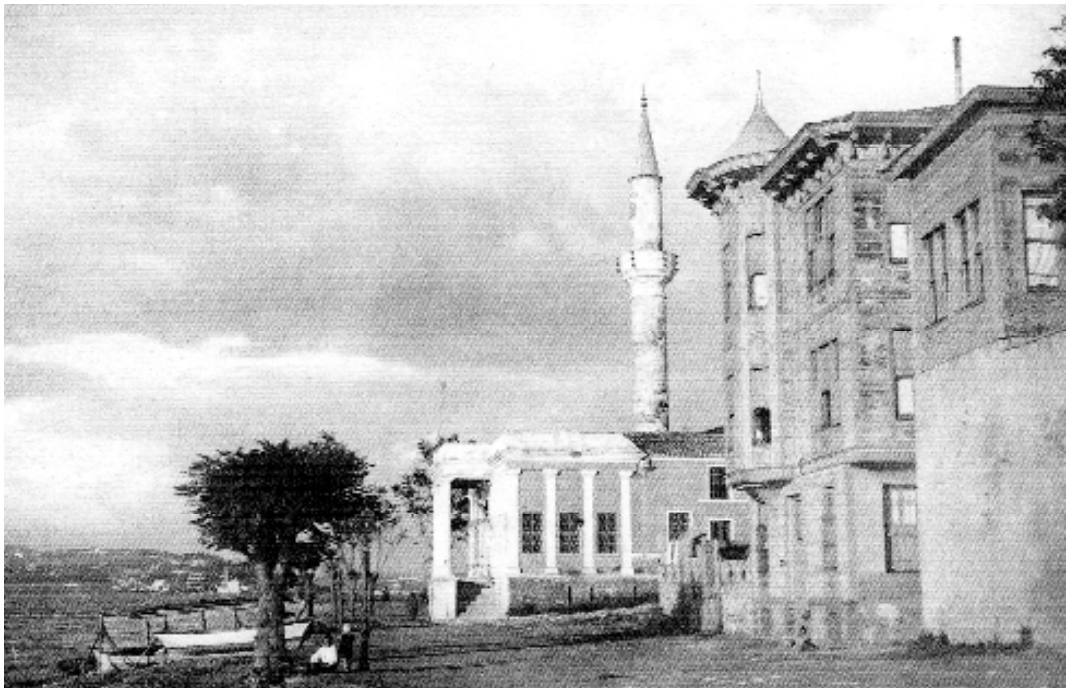

Şemsipaşa eski karakolu

lerinin inzibat altına alınması. Bu semtlerde oturan ihtiyat subaylarıyla, emeklilerin inzibat memurları tarafından devamlı kontrol altında bulundurulması gerekiyordu.

5-Gerek hayrî, gerek vakıflara ait ormanlarda ağaç kesimi ihalesi alan müteahhitlerin kimliklerinin mutasarrıflığa bildirilmesi. Maliye, Evkaf, Yusuf İzzeddin Efendi ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa Hazretleri kethüdalıkları çalıştırdığı işçilerle ilgili birer defter düzenleyerek mutasarrıflığa göndermeliydi.[20]

Bu raporun mülkî idare ve askeriyeye dair talepleri 7 Haziran'da Dâhiliye Nazır vekili Reşad Bey, Harbiye Nazır vekili Ferid Paşa ile Umum jandarma kumandanlığına gönderilerek gerekli tedbirlerin alınması istendi.[21]

Arnavud Haşim Çetesi'nin yakalanması ve cezalandırılmasıyla ilgili 20 Mayıs tarihli raporun bir sureti de Ömerli kazasına gönderildi. Bu rapor, Üsküdar Mutasarrıflığından Üsküdar jandarma komutanlığına havale edildi. Üsküdar Mutasarrıfı Ziver Bey'in vatana hizmetten başka bir şey düşünmeyen jandarmayı şerir ve hazele sıfatıyla eleştirmesi büyük bir üzüntü ve hayretle karşılandı. Üsküdar jandarma tabur kumandan vekili Yüzbaşı Nuri Efendi, jandarmanın bu sıfata lâyık olmadığını, bu takdirde vazifelerini yapamayacaklarını bildirdi. Ziver Bey'in bu hitabının düzeltilmesi için gerekenin yapılmasını istedi (15 Haziran 1920).[22] Aynı tarihli başka bir raporda Üsküdar jandarma tabur kumandan vekili Yüzbaşı Nuri Efendi'de, tıpkı Mutasarrıf Ziver Bey gibi teşkilatçılık yapan ve her tarafı

soyduğunu iddia ettiği jandarmaların, tabur kumandanı Remzi Bey tarafından himaye edildiğini bildirmektedir. Seyyar jandarma müfrezeleri oluşturulana kadar Şile kazasının coğrafi önemi ve fenalıkların merkezi olan Mahmud Şevket Paşa nahiyesine 15 kişilik bir müfreze konuşlandırmıştı. 14 Haziran'da Şile jandarma komutanının isteği üzerine bir 15 kişilik müfreze de Heciz köyüne sevk edilmişti. Böylece Mahmud Şevket Paşa'ya Beykoz'da konuşlandırılan müfrezeler ve Alemdağı karargâhından takviye kuvvet istemek mümkün hale getirildi. 16 Haziran'dan itibaren seyyar jandarma müfrezeleri haftada iki kere Ömerli'ye uğrayacaktı. Ayrıca buralarda asayişin sağlanması için bir an önce Ömerli-Mahmud Şevket Paşa telefon hatlarının tamamlanması veya tamiri gerekiyordu. Buna ek olarak teşkilatçılık yapan jandarmalardan pişmanlık duyanların tekrar müfrezelere alınacağı duyuruldu.[23]

20 Haziran 1920 tarihinde Polenezköy ve Yeniçiftlik arasında devriye gezen bir İngiliz birliğine saldırı oldu. Paşabahçe jandarma takip müfreze kumandanı Mülazım-ı evvel(Üsteğmenı) Nazmi Efendi, saldırı faillerini bulabilmek için derhal harekete geçti. Takip müfreze kumandanları Üsteğmeni Ali Rıza ve Ahmed Hamdi Efendiler de birlikleriyle olay yerine hareket etti. Ayrıca olay günü Üsküdar mutasarrıfının talimatıyla Kuvâ-yı İnzibatiye'ye mensup Kemal Çavuş, altı erle birlikte olay mahallinde bir soruşturma yaptı. Yaptılan soruşturma da İngiliz birliğine yapılan saldırının üsteğmeni Nazmi Efendi tarafından yapıldığı ve diğer iki müfreze kumandanı Üsteğmen Ali Rıza ve Ahmed Hamdi Efendilerin konudan haberdar olduklarını anlaşıldı. Hatta bu iki müfreze kumandanı Üsteğmen Nazmi Efendi'yi yanlarına çağırarak Polonezköy'de geceyi birlikte geçirmişlerdi. Ertesi gün buraya bir İngiliz müfrezesi geldi. Nazmi Efendi'nin üzerindeki bel kayışı, dürbün ve İngiliz tüfeğini otelde sakladığı tespit edildi. İngilizler, Üsteğmen Nazmi, Ali Rıza ve Ahmed Hamdi Efendileri ile askerlerini tutuklayarak, silahlarını aldılar. Daha sonra bu müfrezelerin takip müfrezeleri olduğunu anlayarak silahlarını iade ederek, hepsini serbest bıraktılar. Serbest kalan Üsteğmen Nazmi Efendi kaçtı. Diğer üsteğmenler Ali Rıza ve Ahmed Hamdi Efendiler, Üsteğmen Nazmi 'nin kaçmasına göz yumdu. Üsteğmen Ali Rıza Efendi'nin maiyetinde 12 asker, Ahmed Hamdi Efendi'nin maiyetinde 8 asker olduğu halde kapsülleri olmayan 7 bombayı Paşabahçe Karakolunda bırakarak, 25 Haziran günü Küçüksu tarafına gittiler. Üsteğmen Ali Rıza Efendi müfrezesinden iki askeri hastalığından dolayı karakolda bırakmıştı. Onların yerine Paşabahçe karakol kumandanı Refik Çavuş ve bir erini alarak Kuvâ-yı Milliye'ye katılmışlardı.[24] Kuvâ-yı Milliyeci subay Nazmi Efendi Üsküdar, Gebze, Ömerli yöresinde yapılan teşkilat ile Kuvâ-yı Milliye'nin egemen olduğu yerlerde güvenliğin sağlanmasında önemli hizmetlerde bulundu. Hatta yukarıda anlatılan olayda; yanındaki bir askerle, bir subay ve üç erden oluşan İngilizlerden ikisini öldürmüş ve birini kaçmaya zorlamıştı. T.B.M.M'nin ikinci döneminde jandarma Yüzbaşı Nazmi Efendi, başarılı hizmetlerinden dolayı takdirname ile ödüllendirilmiştir.[25]

Paşabahçe ve Ömerli mıntıkalarında suç işleyen Arnavud Haşim ve Laz Şevki çetelerinin yakalanmaları için üç takip müfrezesi oluşturulmuştu. Oysa Üsküdar

İşgal Kuvvetleri İstanbul'da

mutasarrıfı Ziver Bey, bu eşkıyaların affedilmelerini sağlamak için özel olarak bunlarla haberleşmekteydi. Öte yandan Kuvâ-yı İnzibatiye müfrezeleri bu çeteleri takip etmekteydi. Zaten Üsküdar mutasarrıfı, jandarma takip müfrezelerinin geri çekilmesini şifahen istemişti. Bu durum jandarma müfrezelerinin harekâtını gereksiz kılmıştı. Dersaadet Jandarma Alay Kumandanı Kaymakam Halil Rıfat Bey, jandarmaların tekrar karakollarına iade edilmesi ve bunların iaşeleri için 300 liranın verilmesini Umum Jandarma Kumandanlığından istedi (21 Haziran 1920).[26]

23 Haziran tarihinde Üsküdar mutasarrıfının teklif ve eleştirilerine cevaben Umum Jandarma kumandanı Mirliva Ali Kemal Sırrı Paşa, jandarmanın görevini kanunlar ve imkânlar çerçevesinde yapmaya çalıştığını, jandarma kadrosunun yetersiz olduğunu, bu eksiğin gönüllülerle tamamlanabileceğini ancak bu takdirde jandarmanın tahsisatının artırılmasını, Üsküdar mutasarrıfının mevcut kanunlara uyması gerektiğini, mülkî amirlerin kanunlar dairesinde vereceği emirlerin jandarma tarafından yapılacağını, jandarma hakkında bir güvensizliğin yaratılmamasını, Üsküdar mutasarrıfının resmi lisanda kullanılmayacak sıfatları kullanmasının önlenmesi Dahiliye Nezaretinden istedi.[27] Bazı mülkî ve askerî idareciler Kuvâ-yı Milliyenin bölgedeki faaliyetlerine engel olmaya çalışıyorlardı. Buna karşılık Kuvâ-yı Milliye taraftarları da bu yöneticilere karşı hasmane ve tehditkâr bir tutum alıyorlardı. Mesela, 28 Haziran 1920'de Arnavudköy Nahiye

Özbekler Tekkesi

Müdürü İhsan Bey, Kuvâ-yı Milliyeci subay Alemdağ Osmancık Hücum Kıtaatı Kumandanı Ömerli Kaymakamı Ulvi imzalı bir mektupla uyarıldı. Bu tehdit yazısında dört istekte bulunuluyordu:[28]

1- İstanbul'da çıkan gazeteler Anadolu'ya sokulmayacak, 2- Hükümette cereyan eden işlemler Kuvâ-yı Milliyeye bildirilecek, 3- Nahiye müdürü Kuvâ-yı Milliyeye katılacak, 4- Bunlar yapılamadığı takdirde gelecekte bazı fenalıkların olabileceği bilinecek. Aynı gün Ömerli Kaymakamı Ulvi, Beykoz serkomiseri Mazlum Efendi'ye gönderdiği diğer bir tehdit yazısında ise, *"Vatan bu dakikada senin gibi bir ademin orada mevcudiyetine muhtac değildir. Bu memlekete merbut ve bu yurdun acılarıyla müte'ellim isen gel bize iltihak et! İstiğfâr-ı zünûb eyle! Veyahud oradan çekil! Çekilmezsen seni oradan çektirmeyi pekiyi biliriz. Bu gün vatanın menâfi'-i âliyesi bunu icâb ettiriyor. Bunu iyi bil!"* demekteydi.[29]

Üsküdar mutasarrıfı Ziver Bey'in Üsküdar'ın güvenliği ile ilgili teklifleri 30 Haziran tarihinde Dâhiliye Nezareti'nde İtilaf Devletleri temsilcisi umumi müfettiş General Folon'un da bulunduğu bir toplantıda değerlendirmiştir. Bu toplantıda Ziver Bey'in Teşkilat-ı Esasiye'ye aykırı görülen bu önerileri derin bir üzüntü ve hayretle karşılamıştır. Jandarmanın tasfiye edilmesi fikrine olumlu bakılmakla beraber, bu tasfiyenin öncelikle yeni asker sağlanmasına bağlı olduğu hatırlatıldı. Ayrıca jandarmaya uygun asker almanın şimdilik mümkün olmadığı anlaşıldı. Askerlikle mükellef yeni asker gelinceye kadar gönüllü jandarma toplanmasından başka çare yoktu. Hatta jandarma tahsisatının azlığından gönüllü bulmak bile imkânsızdı. Dolayısıyla jandarma tahsisatı gönüllü olacakları özendirecek miktara yükselinceye kadar var olan jandarmaları tasfiye olanaksızdı. Jandarmanın yetki ve görevleri çeşitli kanun ve kararnamelerle belirlenmişti. Aslında mutasarrıfın iddia ettiği gibi jandarmanın mülkî amirin emirlerini dinlememesi de mümkün değildi. Nitekim 13 Ekim 1917 tarihli kararnamenin 11. maddesine göre mutasarrıflık makamının kanunlar çerçevesinde verdiği emirleri tabur kumandanı derhal yerine getirmek zorundaydı. Ziver Bey'in İstanbul jandarma mektebinin kapatılması isteği de ordunun diğer subaylarının da burada yetiştiği

gerekçesiyle uygun görülmedi. Bir iki firar olayından dolayı jandarmayı kanunlara uymamakla suçlamanın doğru olmadığına işaret edildikten sonra, mutasarrıf Ziver Bey'in Üsküdar'da jandarma ve Kuvâ-yı İnzibatiye varken Kuva-yı Seyyare adında üçüncü bir kuvvet oluşturmasının istifade ve yönetimi güçleştirdiğine de dikkat çekildi. Üsküdar mutasarrıfı, jandarmaya yönelik kullandığı hakaret içeren kelimeleri kesinlikle kullanmaması konusunda şiddetle uyarıldı.[30]

Dâhiliye Nezareti'nin bu uyarıları Üsküdar mutasarrıfı Ziver Bey'i adeta çılgına çevirdi. Üsküdar mutasarrıfı Ziver Bey 1 Temmuz 1920 tarihinde nezarete yazdığı yeni raporunda hızını alamayarak jandarma ve Kuvâ-yı Milliyeyi pervasızca suçlamaya devam etmiştir. Rapora göre; Mutasarrıfın yaptığı incelemenin iki sonucu vardı. Bunlardan biri Kuvâ-yı Milliye'nin Gebze, Ömerli, Şile kazalarını ele geçirmesi, biri de jandarmanın hükümet emirlerine uymamasıydı. Jandarma kumandanı Firari Remzi Bey'in aylarca uğraşarak kurduğu Kuvâ-yı Milliye teşkilatı kaymakamların müsamahasıyla dışardan getirilen kimselerle çok gelişmişti. Mesela Gebze'ye Kara Mürsel'den kayıkla gelen Karamürsel kumandan ve kaymakamı Gülşen Fikri, Bursa Mekteb Muallimlerinden Yüzbaşı Ziya, Çerkes Kâzım gibiler esasen hazır kuvvetin başına geçerek 14/15 Haziran'da hükümeti ele geçirmişlerdi. Aynı şekilde Kandıra Fırka Kumandanı Emin Fikri, Osmancık Hücum Kıtaatı kumandanı Ulvi, meşhur Küçük Arslan Çetesiyle 21 Haziran günü Ömerli'ye ve buradan Arslan Çetesi başına geçen Yüzbaşı Boşnak Yusuf Ziya bayramın ikinci günü Şile'ye gelmiştir. Ziver Bey, jandarmanın en küçük erinden Umum Kumandanları Kemal Paşa'ya varıncaya kadar Üsküdar'da Kuvâ-yı Milliyenin hâkim olmasından sorumlu olduğunu vurgulamakadır. Mutasarrıf daha ileri giderek, eşkıyayı yakalamak üzere müfrezeler sevkinin Kemal Paşa'nın niyetini gizlemek ve Aydın'da Kuvâ-yı Milliye'den kurtulmak için *Bana kıyma - yınız. Ben sizin işinize yararım* şeklindeki vaatlerini yerine getirmeye yönelik göstermelik faaliyetler olarak nitelemektedir. Bu sözleriyle Ziver Bey, Ali Kemal Paşa'yı Kuvâ-yı Milliye ile işbirliği yapmakla suçlamaktadır. Ziver Bey'e göre; Kanlıca olayları üzerine Kemal Paşa, tarafından bizzat görevlendirilen müfreze komutanları yüzünden hükümet yeni sorumluluklar yüklenmek zorunda kalmıştı. Mutasarrıfa göre artık jandarmaya bir iş gördürebilmek imkânı kalmamıştı. Ziver Bey, Jandarma umum kumandanı Kemal Paşa'nın güvenilir müfrezelerinden biri olan Ömerli Kumandanı Nazmi Efendi'nin Polonez-Yeniçiftlik arasında yaptığı cinayetlerden sorumlu olduğunu iddia etmektedir. Nazmi Efendi'nin bu cinayetlerdeki sorumluluğu arkadaşlarından Üsteğmenı Ali Rıza ve Hamdi Efendi'nin kaçmalarından önce verdikleri ortak raporlarından tespit edildiğini açıklıyordu. Mutasarrıf Ziver Bey, esir iki İngiliz hakkında bilgi edinmek için önceki gün İngiliz istihbarat subaylarından Mösyö Blonet ve Yunan sefareti memurlarından Mösyö Aris'le birlikte Beykoz'dan denizyoluyla bir torpidoya binerek Şile'ye kadar gitti. Ziver Bey, burada görüştüğü jandarma kumandanı Yüzbaşı Hafız Mehmed Efendi'nin bile kendisi de bir Kuvâ-yı Milliyeci olduğu halde *"Nazmi Bey'in irtikab ettiği cinayet ve hata jandarma silkini âlem nazarın - da hiçe tenzil etmiştir"* dediğini söylemektedir. Biri subay, biri er iki İngiliz esir

Beylerbeyi Sarayı

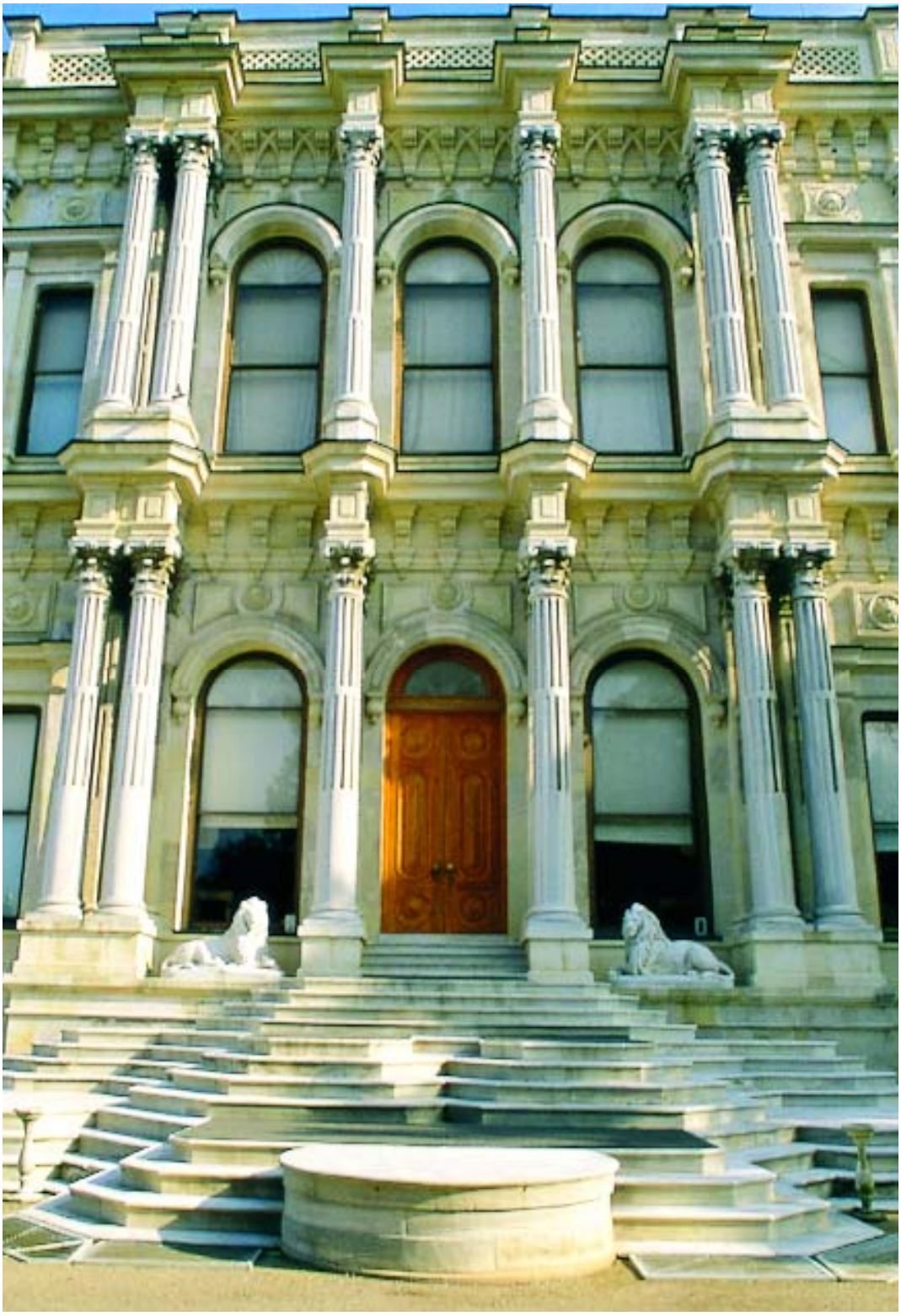

Ömerli'den Şile'ye nakledildi. İngilizce'ye bilen takım kumandanı Şükrü Efendi nezdinde iki gece misafir ve daha sonra Kandıra yoluyla Adapazarı'na sevk edildi Yeniköylülerden de bazı şahıslar Şile'de herhangi bir tarafın saldırılarına karşılık rehine olarak tutulmaktaydı. Bunlar masrafları karşılığı ahaliden 2000 lira almışlar, bir miktar daha alacaklardı. Bu incelenmelerden sonra Ziver Bey ile yanındakiler Beykoz'a dönmüştür. Polonezköy kahramanı Mülâzım Nazmi Efendi iki İngiliz esirini asilerin karargâhına teslim ettikten sonra, eski görevinin başına geçerek oradan Arnavudköy müdürünü, Beykoz polis komiserini tehdide vasıta olmuştur. Bu iki tehdit mektubu yukarda zikredilmiştir. Tevkifleri istenmiş iken gecikmeden dolayı Paşabahçe'den firar eden Üsteğmenı Ali Rıza ve Ahmed Hamdi Efendiler Ömerli'de yerleşip kalmayarak, kıyafet değiştirerek taarruz ve Rum çetesini takip için Alemdağ'ından çıkarılan inzibat müfrezelerini pusuya düşürüp tüfekleriyle beraber esir almışlardır. Ziver Bey, diğer yerlerdeki jandarmalarında Kuvâ-yı Milliye taraftarı olduğunu söylemektedir. O'nun ifadesiyle *adeta Üsküdar'a kadar Kuvâ-yı Milliye'nin gelişini* bekliyorlardı. Dolayısıyla Üsküdar Mutasarrıfı hiçbir jandarmaya güvenilemeyeceğini, buradaki jandarma taburunun bir süre için alay merkezine alınmasını öneriyordu.

Umum jandarma kumandan Muavini Miralay Hilmi Bey'in Gebze'de istimân edenler arasından ayırarak Aydınlı Köyü'nde ikametine izin verdiği Arnavud Küçük Arslan çetesi Yeniköy'e taarruz ve köyü yakarak, hayvanları gasbetti. Bunun üzerine Yeniköy'de İslam ve Hıristiyan ahali arasında yeniden kız kaçırma ve intikam olaylarını başladı. Kadıköy Metropolit muavini ile Yeniköy'den göç ederek Kartal'a yerleşmek isteyen Rumlardan bir kısmı Üsküdar Mutasarrıfı Ziver Bey'e gelerek Küçük Arslan çetesinin Yeniköy'ü saldırısında birçok kişiyi öldürdüğünü, bazı kadınları Denizli köyüne kaçırdığı suçlamasında bulundular. Mutasarrıf kendilerine üzüntülerini bildirmekle yetindi. Aslında Yeniköy eşkıyası köyleri civarında Küçük Arslan çetesine karşı hayli savunma yaptıktan sonra silahlı olarak firar ederek, Alemdağ, Paşaköy, Sultan Çiftliği taraflarına kadar çekilmişlerdi. Nitekim Yeniköy Rum çeteleri iki gün önce Ömerli köylerinde kömür nakletmek üzere Üsküdar'dan yola çıkan müslüman bir kömürcü kafilesine Alemdağ taraflarında saldırarak içlerinden iki kişiyi katl ve yaralamak suretiyle intikam ve nefret duygularını göstermişlerdi. İngiliz karargâhları çevresindeki silahlı çeteler, İngilizlerden destek alıyorlardı. Bu çetelerin bazı suçlar işleyecekleri haber alınınca Kuvâ-yı İnzibatiye kumandanlarıyla, Kartal kaymakamlığına bir gün önce gerekli emirler verilmişti.

Üsküdar'daki sorunlardan biri de Kuvâ-yı İnzibatiye'ye mensup I. Üsküdar taburunun hâlâ düzensizlik ve başıboşluk içinde olmasıydı. Bu nedenle hiçbir yerde görevini layıkıyla yapamamıştı. Bu birlik, jandarmadan nizamiyeye geçmiş veya emekliye sevk edilmiş, İzmit taraflarında birçok olaylara sebep olan ve sicilce kötü tanınmış subaylarca idare edilmekteydi. Böyle subayların bölük ve tabura ayak basmalarının askerlerin firarından ve maneviyatlarının bozulmasından başka bir yararı olmuyordu. Öncelikle asker ve subayları iyi seçilmemişti. Subayların çoğu görev yaptığı mevkii bilmiyordu. Ayrıca bu subaylar ya emeklilerden

ya da ihtiyat subaylarından oluşmaktaydı. Kuvâ-yı İnzibatiye askerlerinin silahlandırılması mutasarrıflığa bırakılmıştı. Ancak tahsisatın gecikmesi ile levazımatın noksanı nedeniyle tüccara ve esnafa güvenlik sağlamaktan aciz kalmıştı. Halen yüzü aşkın tabur mevcuduna silah sağlanamamıştı. Bu durumda Kuvâ-yı İnzibatiye taburundan yararlanmak mümkün değildi. Buna rağmen taburun eksikleri tamamlanmaya çalışılıyordu. Yaklaşık iki ay önce oluşturulan yüz seksen kişilik seyyar jandarma müfrezesi mutasarrıfa göre beklenenin üstünde hizmet vermişti. Bu seyyar birliğin başında bir subay ve bir çavuş vardı.

Başka bir sorunda araç ve gerecin azlığı idi. Bu cümleden olarak Üsküdar Beykoz arasında telefon hattının noksanlığından iletişim imkânı bulunmamaktaydı. Kandilli'den Beykoz'a kadar telefon hattı tamamen bozuktu. Her gün her saat hat kesiliyor. Başlarında yetkili ve sorumlu bir memur yoktu. İletişimin başka bir zorluğu da İngilizlerin gelişi güzel telefon tellerini kesmesi, tamirine engel olması, devriye müfrezelerinden sürekli silah almaları ve bu uğurda defalarca başvurma mecburiyeti bulunmasıydı. Mutasarrıfta telefon haberleşmesinden faydalanamıyor, bu nedenle işlerin yavaş ilerlemesinden şikâyet ediyor ve bu konunun bir an önce halledilmesini arzu ediyordu. Ayrıca karargâhtaki kurmay subayların harita üzerinde tehlikeli noktalar tayini ile birliklerin sürekli yer değiştirmesi bazı karışıklıklara neden oluyordu. Mesela Alemdağ civarındaki müfrezelerin yer değiştirmesi esnasında pusuya düşüp esir edilmesi, subayların beceriksizliği, sık sık komutan değişikliği, yeni gelen komutanın araziyi tanımaması, bir gün önce olduğu gibi müfrezesiyle firar eden subay Hasan Fehmi Efendi'nin tabur mevcudunun maneviyatını kırması, taburun yiyecek ve para tahsisatının yeterince karşılanmaması, İngiliz karargâhınca çıkarılan zorluklar Üsküdar asayişini olumsuz yönde etkilemekteydi.[31]

Üsküdar Mutasarrıfı Ziver Bey'in hem jandarmayı *hazele ve eşirra* tabirleriyle aşağılaması hem de Üsküdar jandarma tabur kumandanı vekili kıdemli Yüzbaşı Nuri Efendi'nin bazı değerlendirme ve iddiaları *faside ve mel'ûnâne* kelimeleriyle nitelemesi Umum jandarma kumandanı Mirliva Ali Kemal Sırrı Paşa'yı son derece kızdırdı. Üsküdar mutasarrıfının resmi yazışmalarda bu tabirleri kullanmaması konusunda uyarılmasını Dâhiliye Nezareti'nden istedi (1 Temmuz 1920).[32] 2 Temmuz'da Kartal Kuvâ-yı İnzibatiye birinci tabur dördüncü bölük kumandanı Mehmed Rasim Efendi, Yeniköy yangınından sonra Paşaköy'e gelmişti. Paşaköy ve Samandra'nın Yeniköy yangınına misilleme olarak Rum çetelerince yakılmış olduğunu halkın ifadelerine dayanarak tesbit etti. Bu arada Alemdağ'ı ele geçirmiş olan Kuvâ-yı Milliye kumandanı Ulvi Bey telefonla vatanın düşmana karşı savunulması için Mehmed Rasim Bey'i Kuvâ-yı Milliyeye katılmaya çağırdı. Ulvi Bey, bununla da kalmayarak Üsküdar Mutasarrıfının idamına karar verildiğini, fakat onu idam etmeyerek affedeceklerini bildirdi. Bu tehdit üzerine Mehmed Rasim Bey, Kartal kaymakam vekili ile görüştü. Kartal kaymakam vekili, Mehmed Rasim Bey'e *"Biz Kuvâ-yı Milliyeye teslim olacağız. Onlara karşı koyacak kuvvetimiz yoktur!"* cevabını verdi. Bu gelişme üzerine Kuvâ-yı İnzibatiye birliğini Yakacık'a götürmek isteyen kumandan Mehmed Rasim

İngiliz İşgal Birlikleri İstanbul'da

Bey'e askerleri, Yakacık'a gitmelerinin İngilizlerin silahlarını almaları ihtimali dolayısıyla uygun olamadığını, Kuvâ-yı Milliyeye katılmalarının daha uygun olacağını hep bir ağızdan beyan ettiler. Buna karşılık Mehmed Rasim Bey, askerlerine Kuvâ-yı Milliyenin padişah emirlerine karşı gelmesi nedeniyle düşmanımız olduğunu yolundaki nasihatleri üzerine ancak, beş asker emrine tabi oldu. Bu beş askerle, isyan eden seksen beş askeri elde tutmak mümkün değildi. Çaresiz kalan Mehmed Rasim Bey, beş askerle Yakacık'a hareket etti. Yakacık'a kadar ikişer üçer peşlerinden gelen otuz yedi asker, çavuş ve onbaşı olduğu halde kırk iki mevcuda ulaştılar. Birliğin kırk sekiz askeri Kuvâ-yı Milliyeye katılmıştı.[33] Aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne bu konudaki bilgileri gönderen Üsküdar Mutasarrıfı Ziver Bey, Alemdağı ile Kartal'a sevk edilen müfrezelerin miktarları gibi gizli bilgileri Kuvâ-yı Milliye'ye bildiren Yakacık jandarma takım kumandanı Kerim Efendi ile görevlerini yerine getirmeyen jandarma subaylarının ihanetlerinin cezalandırılmasını istedi.[34]

5 Temmuz'da Dâhiliye Nazır Vekili Reşad Bey, umum jandarma kumandanı Kemâl Paşa'nın uyarısını da dikkate alarak görevini yapmayan ve sadakatten ayrılan memurlar hakkında her zaman kanunî takip ve soruşturmanın mümkün olması dolayısıyla, devlet memurları hakkında resmi lisana yakışmayan kelime ve tabirlerin kullanılmamasını tekraren Ziver Bey'e bildirdi.[35] Ticaret ve Ziraat Nezareti, Ziver Bey'in Üsküdar civarındaki ormanlarda çalışan amele hakkında bilgi isteğini zabıta vasıtasıyla elde edebileceğini bildirdi. Bu yıllarda Üsküdar'daki

Beykoz ormanı Hazine-i Hassa aitti. Paşa Mandıra orman dava vekillerinden Mehmed Akif Bey, yine aynı semtteki Melikodere(?) Ormanı tüccardan Davud Fahri Efendi'ye ihale edilmişti. Ayrıca merhum Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin evlatları ve Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'ya ait korularda bulunuyordu (8 Temmuz 1920).[36]

1920 Temmuz'una gelindiğinde Üsküdar'da Kuvâ-yı Milliye'nin tamamen hâkim olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gelişme üzerine İtilaf Devletleri, Üsküdar'da kontrolü sağlamak amacıyla sert önlemler almaya başladı. Bu cümleden olarak İzmit yarımadasında İtilaf devletlerine karşı mücadele eden ve ahalinin güvenliğini tehlikeye atan silahlı Türk Kuvâ-yı Milliyesi ve silahlı çetelere karşı Türkiye'deki Müttefikin Komutanı Lieutnan General H. F. M. Wilson sert bir beyanname ilan etti. Bu beyannamenin yayını tarihinden itibaren savaşta kullanılan veya kullanılabilecek ateşli silah, cephane, bomba ve patlayıcıları yanında veya evinde bulunduranlar ile İtilaf Devletlerinin askerlerine ateş edenler Divan-ı Harbe sevk edilecekti. Bunlardan suçu sabit görülenler idam da dâhil en ağır şekilde cezalandırılacaktı. Bu beyannamenin yayınından sonra Üsküdar Mıntıka Kumandanlığı, Kadıköy İngiliz kumandanlığı ile müzakere ederek avlanma ve av tüfeği bulundurma hakkında yeni bir düzenleme yapmak zorunda kaldı. Üsküdar İnzibat Kumandanlığı imzasıyla 16 Ağustos 1920 tarihinde Dersaadet Gazetesi'nde yayınlanan duyuruya göre av tüfekleri sahiplerinde kalacaktı. Ancak avlanmak üzere yola çıkanlar tüfeklerini hükümetin resmi av tezkeresiyle yanlarında taşıyabileceklerdi. Bu av tezkeresi Üsküdar Mıntıka Kumandanlığı ve İngiliz kumandanlığınca tasdik edilecekti. Bu makamlarca tasdik edilmiş av tezkeresine sahip olmayanlar avlanamayacakları gibi, av tüfeği de taşıyamayacaklardı. Av tüfeği bulundurma ve taşıma tezkeresi olanlar dışında bütün patlayıcı silahlar müslüman ve müslüman olmayanlar tarafından en yakın askerî inzibat karakollarına 25 Ağustos'a kadar teslim olunacaktı. Teslim olunmamış silah bulunup bulunmadığını anlamak üzere İngilizler tarafından istendiği takdirde evler aranabilecekti. Yanında veya evinde silah bulunduğundan şüphelenilen kimselerin evleri İngilizler tarafından aranacak ve silah bulunduğu takdirde sahibi Divan-ı Harbe sevk edilerek, şiddetle cezalandırılacaktı.[37]

Yeni Bir Devlete Doğru Üsküdar

Londra Konferansı'ndan (21 Şubat-12 Mart 1921) sonra Mustafa Kemal Paşa, önce İzmit'i tamamen kazanıp hareket üssü haline getirip, sonra da İstanbul hükümetine karşı milli hareketi buradan Üsküdar'a, hatta Kadıköy'e kadar fiilen ve fikren sokmayı tasarlamıştı.[38]

8 Eylül 1885'de Adapazarı'nda Amerikalı misyoner Laura Farnham tarafından kurulan Ermeni Kız Lisesi, 1920 yılında İzmit'e, 1921 yılında ise bütün personeli, eşya ve öğrencileriyle Üsküdar'a nakledildi.[39] 17 Haziran 1922'de Üsküdar bölge komutanlığı Yunanlılarla ilgili bazı bilgiler elde etti. Bu bilgilere göre, Yu-

nanlılar Kocaeli bölgesine bir saldırı düzenleyecek, İzmit'i ele geçirecekti. Ayrıca 9000 mevcutlu bir jandarma kuvvetiyle de Üsküdar ve İstanbul işgal edeceklerdi.[40] 28 Haziran 1921 tarihinden sonra İstanbul'un İzmit üzerinde hiçbir nüfuzu kalmadığından mutasarrıflık merkezi tekrar İzmit'e nakledildi. Bu dönemde Şile ve Gebze geçici olarak İzmit'e bağlanmıştı. 12 Kasım 1922 Tarihli Dâhiliye Vekâleti'nin kararıyla bu yerler Üsküdar'a iade edilmiştir.[41]

Büyük Taarruzun kazanılmasından sonra boğazlar ve İstanbul istikametinde harekete geçen Türk orduları İtilaf Devletleri ordularıyla yeni bir çatışmanın eşiğine gelmişti. Fransa ve İtalya, İngiltere'den farklı olarak Türklerle yeni bir mücadeleye girmek istemiyordu. Nitekim Fransız Başbakanı Poincare, askerlerinin geri çekilmesi için İstanbul'daki yüksek komiseri General Pelle'ye talimat vererek, Yunanlılarla işbirliği yapmayacaklarını ve Türklere karşı savaşmayacaklarını bildirdi. Ayrıca Fransız Başbakanı tutumlarını açıklamak üzere General Pelle'nin İzmir'e hareket ederek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesini istedi. 18-19 Eylül 1922 tarihinde İzmir'de General Pelle'yi kabul eden Mustafa Kemal Paşa, Türk Ordularının İstanbul ve Çanakkale üzerine yürüyeceğini söyledi. Buna rağmen konunun siyasal çözümü için Üsküdar'da bir konferans düzenlenirse buna katılmaya hazır olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın yapılacak konferans için İtilaf Devletleri'ne önerdiği İzmir, Büyükada, İstanbul ve Üsküdar Türklerin etkin olacağı gerekçesiyle reddedildi. İtilaf Devletleri, yapılacak konferansın Kasım'ın ilk haftasında İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılması kararı aldılar.[42]

İstanbul'u fethini seyreden Üsküdar, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'un işgali ihtimaline karşı bir sığınma ve dayanak noktası olarak devletin padişah, hükümet üyeleri ve hazinesi dâhil bütün kıymetli varlıklarının Anadolu'ya geçiş mekânıdır. Aynı zamanda İstanbul'un Anadolu'daki parçası olması dolayısıyla işgalden kurtuluş faaliyetlerinin de ortaya çıktığı bir yerdir. Nitekim 1920 yılı ortalarında Kuva-yı Milliye çalışmalarının merkezi durumuna gelmiştir. Bu haliyle Milli Mücadele'de büyük bir paya sahip olmuştur. Üsküdar'ın bu yönü Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda İstanbul'unda katkısını belirginleştirecektir. Üsküdar, Milli Mücadele'de oynadığı bu rolle adeta İstanbul'da Anadolu'nun bağımsızlık ve özgürlük düşüncelerinin temsilcisi olduğu kadar, İstanbul'un işgalden kurtuluşunun da ümidi olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün bu özelliğini takdir ederek, Büyük Taarruz'dan sonra İtilaf Devletleriyle barış görüşmelerinin yapılabileceği bir yer olarak Üsküdar'ı önermesi Türk tarihi açısından çok önemlidir.

DİPNOTLAR

1 Bu yıllarda Üsküdar Mutasarrıflığı Şile ve Gebze dahil Anadolu yakasının tamamını idarî birim olarak içine alıyordu.

2 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet'ten Mütarekeye (1909-1918)*, İstanbul 2004, s. 613-614.

3 Zafer Toprak, " I. Dünya Savaşında İstanbul", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 239.

4 *a.g.e.*, s.615-621.

5 Mustafa Selçuk, *Hedef Şehir İstanbul Çanakkale geçildi mi?*, İstanbul 2005, s. 52, 79, 87, 116.

6 Burhan Felek, *Hayal Belde Üsküdar*, İstanbul 1987, s. 84-85.

7 Mustafa Selçuk, *a.g.e.*, s.141, 143, 147.

8 *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını* (haz. Zekaî Güner-Orhan Kabataş), Ankara 1990, s. 93.

9 Mevlüt Çelebi, *Milli Miücadele Döneminde Türk- İtalyan İlişkileri*, Ankara 1999, s.38, 83-84, 201.

10 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1993, I, 251.

11 Kemal Arıburnu, *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri*, Ankara 1975, s. 23-27.

12 Bu eserlerde ismi Lakoz olarak ifade edilen Fransız Binbaşının adı yukarıda adı geçen Binbaşı Lakarnik olmalıdır. Adnan Sofuoğlu, *Kuvâ-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, s. 40; Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998, s. 195-198.

13 Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul 2005, s. 190 -195.

14 M. Temel, *a.g.e.*, s. 191-194.

15 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 2001, III, 1159-1163.

16 Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul 1955, s.29-35.

17 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s. 407-409; Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, İstanbul 2002, II, 697-699.

18 Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, Ankara 1975, s. 98; Zabitan Grubunu'nun kuruluş tarihi 27 Ekim 1920 olarak verilmektedir. (Erdal İlter, *Millî İstihbarat Teşkilatı Tarihçe - si*, Ankara 2002, s.12.)

19 *Türk İstiklal Harbi, İç Ayaklanmalar*, Ankara 1964, VI, 80.

20 Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BA);Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Kalemi(DH-İ-UM), Nr.19-13/1-33 lef 1.

21 Aynı belge, lef 2-3.

22 Aynı belge, lef 4.

23 Aynı belge, lef 5.

24 Aynı belge, lef 6.

25 S. Özel, *a.g.e.*, s. 122-123.

26 Aynı belge, lef 7.

27 Aynı belge, lef 8.

28 Aynı belge, lef 9.

29 Aynı belge, lef 10.

30 Aynı belge, lef 11.

31 Aynı belge, lef 12.

32 Aynı belge, lef 13.

33 Aynı belge lef 14.

34 Aynı belge lef 15.

35 Aynı belge lef 16.

36 Aynı belge lef 17-18.

37 *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını* (haz. Zekaî Güner- Orhan Kabataş), Ankara 1990, s. 288-289.

38 Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de İzmit- Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul 2005, s. 19.

39 S. Özel, *a.g.e.*, s. 35.

40 *Türk İstiklal Harbi*, II/2, Ankara 1973, s. 167.

41 *a.g.e.*, s. 49.

42 Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk,* Ankara 1984, IV, 482; Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara 1986, II, 272, 291; Z.Sarıhan, *aynı eser*, Ankara 1984, IV, 691.

Cumhuriyet Döneminde Üsküdar'ın Nüfus Sayısı ve Göç Hareketleri

PROF. DR. SEDAT MURAT
İstanbul Üniversitesi

A- Türkiye'deki Nüfus Politikaları, Nüfus Miktarı ve Artış Hızları

1- Türkiye'de Uygulanan Nüfus ve Aile Polikitaları

Tarihin her döneminde tüm toplumların nüfus konusuna çok farklı açılardan yaklaştıkları bilinmektedir. Bu yaklaşım bazen ekonomik, bazen sosyal ve siyasi, bazen de askeri açılardan olmuştur.

Türkiye'de de farklı dönemlerde farklı politikaların uygulandığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti nüfus artış hızını ve dolayısıyla fazla nüfusu tercih ederken, Cumhuriyet döneminde ise tek tip bir nüfus politikası uygulanmayıp, planlı dönem öncesi ve sonrasında farklı nüfus politikaları uygulanmıştır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulmasından itibaren ülke nüfusunu mümkün olduğu kadar arttırmaya yönelik bir nüfus politikası takip edilmiştir. Bunun nedenini anlamak güç değildir. Gerçekten 1911 yılından itibaren hiç ara vermeksizin peşpeşe ağır savaş yılları geçiren Türkiye, bu savaşlarda erkek nüfusta, düşük yaş grupları da dahil olmak üzere, büyük zayiat vermiş, kadın, çocuk, yaşlı gruplar da hastalık, açlık gibi nedenlerden dolayı önemli kayıplara uğramıştır. Bu itibarla gerek siyasi, gerek ekonomik bakımdan ülke nüfusunu çoğaltmak o dönemlerin genç Cumhuriyet hükümetlerince bellibaşlı bir amaç olmuş, aktif nüfus politikası her yıl hükümet programlarında yer almıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarından 1960'lı yıllara kadar izlenen pronatalist politika (doğumları teşvik edici, doğum oranını artırmayı amaç edinen nüfus politikası); çeşitli sosyal, ekonomik ve hukuki önlemlerle desteklenmiştir.

Üsküdar'dan bir kesit

Diğer taraftan, bu dönem içerisinde nüfus planlaması yasaklanmış, bununla ilgili araç ve gereçlerin bulundurulması, satılması veya reklamının yapılması, nüfus planlamasını öven yazıların yayınlanması yasaklanmıştır. Bunlara uymayanlara ağır ceza-i yaptırımlar getirilmiştir.

Tüm bu çabalara ve önlemlere rağmen nüfus artış hızını istenilen düzeyde artırabilmek mümkün olamamıştır.

Ancak, 1950'li yılların sonuna doğru batılı gelişmiş ülkelerin aksine, ülkemizde nüfus artış hızında ve dolayısıyla nüfus miktarında önemli artışlar görülmeye başlanmıştır. İşte ortaya çıkan bu hızlı nüfus artışının birçok ekonomik ve sosyal probleme neden olduğu ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu yıllarda hızlı nüfus artışı çeşitli tartışmaların, konferansların ve araştırmaların konusu olmuştur. Demografik yapıyı tespit amacıyla 1959–63 yılları arasında dört araştırma yapılmış, doğum, ölüm ve kontroseptif kullanımı hakkında bilgi, tutum ve davranışlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu araştırmalar sonucunda nüfus politikamızda bir değişikliğe ihtiyaç olduğu öngörülmüştür.

1963 yılında planlı döneme girerken nüfus politikasında değişiklik yapılması ekonomik nedenlere dayandırılmıştır.

Özetlemek gerekirse: Cumhuriyetin ilk yıllarından planlı dönemin başına kadar nüfus artış hızını yükseltici, planlı dönemden itibaren ise nüfus artış hızını dü-

şürücü politikalar takip edilmiştir. Ancak, tüm uğraşlara rağmen ne ilk dönemde nüfus artış hızı istenilen düzeyde yükseltilebilmiş, ne de ikinci dönemde istenilen düzeyde düşürülebilmiştir. Yani, ülkemizde izlenen nüfus politikalarının başarısız olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Son yıllarda doğurganlık ve nüfus artış hızında görülen düşüşün nedeni ise, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıdaki değişmelere dayanmaktadır.

2. Nüfus Miktarındaki Gelişmeler

Ülkelerin sahip oldukları sosyal ve ekonomik düzeylerine bağlı olarak nüfus artış hızları da farklı bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Genelde az gelişmiş, eğitim düzeyi düşük ve kentleşmesi sınırlı ülkelerde nüfus artış hızı oldukça yüksek iken, tam tersine ileri derecede gelişmiş, eğitim düzeyi ve kentleşme oranı yüksek ülkelerde ise nüfus artış hızları çok düşük ve hatta negatif bir eğilime sahiptir.

Dünyadaki nüfus artışı çeşitli dönemlerde artış veya azalış trendine girmiştir. Savaşlar, salgın hastalıklar gibi nedenlerle, özellikle Avrupa nüfusunda, bazı dönemlerde önemli derecede nüfus kaybı olmuştur. Nüfustaki değişiklikler ekonomiyi de etkilemektedir. Örneğin; 1929 ekonomik buhranında nüfus artışındaki azalma bu krizi adeta körüklemiştir. Zira nüfus artışının düşük olması, yatırım imkânlarını kısmış, bu da ekonomik durgunluğa yol açmıştır. Öte yandan II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ölüm oranları, fakir ülkeler başta olmak üzere bütün dünyada hızla azalmaya başlamış ve dolayısıyla dünya nüfusu hızlı bir artış temposuna girmiştir.[1]

	Toplam			Erkek			Kadın		
Yıllar	Türkiye	İstanbul	Üsküdar	Türkiye	İstanbul	Üsküdar	Türkiye	İstanbul	Üsküdar
1935	16 157 450	883 599	57 071	7 936 512	457 343	29 870	8 220 938	426 256	27 201
1940	17 820 950	991 237	54 969	8 898 912	538 982	27 881	8 922 038	452 255	27 088
1945	18 790 174	1 078 399	63 795	9 446 580	593 494	34 428	9 343 594	484 905	29 367
1950	20 947 188	1 166 477	72 425	10 527 085	646 103		10 420 103	520 374	
1955	24 064 763	1 533 822	98 228	12 233 421	858 565	56 453	11 831 342	675 257	41 775
1960	27 754 820	1 882 092	111 821	14 163 888	1 028 130	59 983	13 590 932	853 962	51 838
1965	31 391 421	2 293 823	135 056	15 996 964	1 243 900	72 126	15 394 457	1 049 923	62 930
1970	35 605 176	3 019 032	171 267	18 006 986	1 624 658	91 558	17 598 190	1 394 374	79 709
1975	40 347 719	3 904 588	254 895	20 744 730	2 064 250	135 090	19 602 989	1 840 338	119 805
1980	44 736 957	4 741 890	366 186	22 695 362	2 482 247	192 389	22 041 595	2 259 643	173 797
1985	50 664 458	5 842 985	490 185	25 671 975	3 041 847	255 261	24 992 483	2 801 138	234 924
1990	56 473 035	7 309 190	395 623	28 607 047	3 798 761	203 715	27 865 988	3 510 429	191 908
2000	67 803 927	10 018 735	495 118	34 346 735	5 088 535	247 318	33 457 192	4 930 200	247 800

Tablo 1: Sayım Yıllarına Göre Nüfus Miktarları (1935–2000)

Kaynak: DİE; 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye), Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 46, DİE; 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul), Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s, 42, 62 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz (ve diğerleri); Nüfus ve Demografi-I 1927-1990, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 56, 1997, s. 98, 99'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Gelişmiş ülkeler ve bu ülkelerin kentleri dikkate alındığında, hem Türkiye hem de İstanbul nüfusunun çok hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Ancak, İstanbul nüfusu Türkiye geneline göre çok daha hızlı artmaktadır. Türkiye nüfusu 1935 ile 2000 yılları arasında 4,2 katlık bir artışla 16.157.450'den 67.803.927'ye yükselirken, aynı süre içinde İstanbul nüfusu ise 11,3 katlık bir artış göstererek 883.599'dan 10.018.735'e ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, İstanbul'daki nüfus artış hızı Türkiye genelinin oldukça üzerindedir. Ancak, İstanbul'daki bu artış yüksek doğurganlıktan değil, bu ilin aşırı ölçüde göç almasından kaynaklanmaktadır.

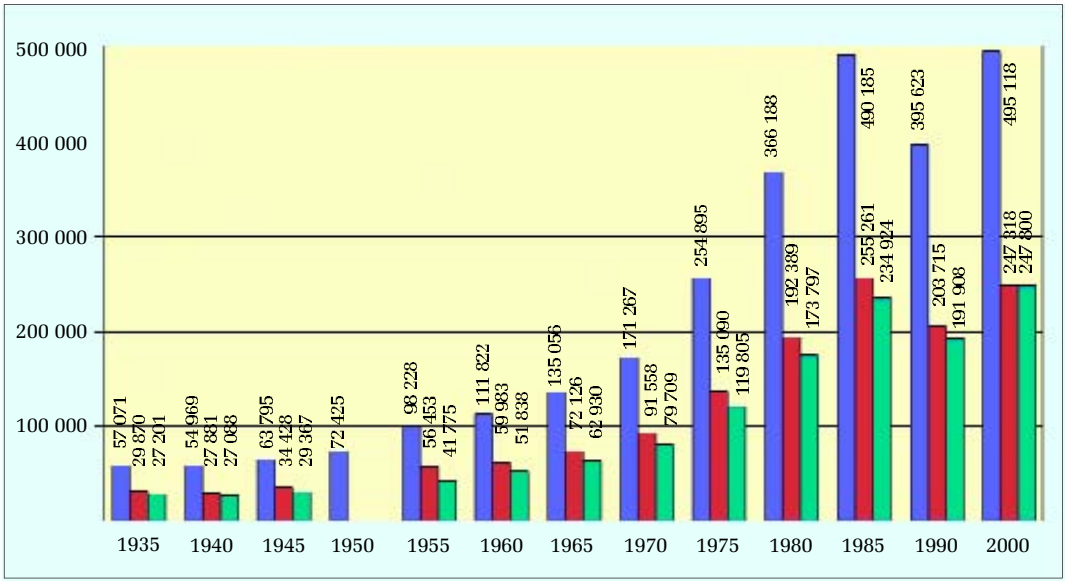

Grafik 1: Sayım Yıllarına Göre Üsküdar'ın Nüfus Miktarları (1935–2000)
Kaynak: Tablo 1'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İstanbul genelinde ve birçok ilçesinde olduğu gibi, Üsküdar'da da nüfus artış hızının yüksek ve nüfusunun da sürekli olarak arttığı görülmektedir. Fakat Üsküdar'ın nüfus miktarındaki artış oranı Türkiye genelinin üzerinde iken, İstanbul genelinin altındadır. Nitekim 1935 ile 2000 yılları arasındaki 65 yıllık süre içinde Üsküdar'ın nüfusu 57.071'den 495.118'e yükselerek 8,7 kat artmıştır. Aynı yıllar arasında İstanbul'da Üsküdar'dan daha fazla nüfus artışına sahip ilçeler olduğu gibi daha düşük oranlara sahip ilçeler de bulunmaktadır. Nitekim bu yıllar arasında nüfus miktarı Kartal'da 42,7, Kadıköy'de 24,9, Sarıyer'de 19,5 ve Beykoz'da 18,7 kat artarken, Eminönü'nde 1, Beyoğlu'nda 1,9 ve Adalar'da ise ancak 2 katlık bir artış göstermiştir.[2]

Üsküdar nüfusunun özellikle İstanbul'a yönelik iç göçlerin yoğun olarak başladığı 1950'li yıllardan sonra hızlandığı görülmektedir. Üsküdar'ın nüfusu 1935 yılında 57.071 iken bu miktar 20 yıl sonra yani 1955 yılında 100 bine yaklaşmış, tekrar bir 25 yıl sonra 1975 yılında 250 bini aşmış ve 2000 yılında da 500 bine

yaklaşmıştır. Görüldüğü gibi yaklaşık her çeyrek asırda Üsküdar nüfusu bir kattan daha fazla artmıştır.

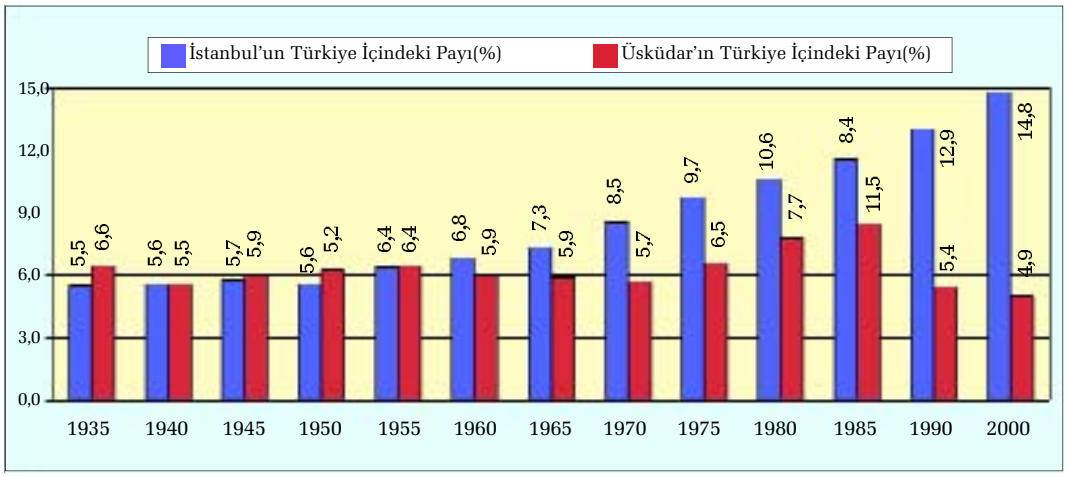

Grafik 2: Toplam Nüfus Bakımından İstanbul'un Türkiye, Üsküdar'ın da İstanbul İçindeki Payları (%), (1935–2000)
Kaynak: Tablo 1'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İstanbul'un ülke genelindeki payı zaman içinde sürekli artış göstermesine karşılık, İstanbul'a yeni ilçelerin dahil olmasına paralel olarak, ilçelerin il geneli içindeki nüfus payları ise genelde düşme eğiliminde olmuştur. Nitekim 1935 yılında Türkiye genelindeki nüfusun %5,5'i İstanbul'da bulunurken, bu oran 2000 yılında %14,8'e yükselmiştir. Aynı yıllar arasında Üsküdar nüfusunun İstanbul içindeki payı ise %6,5'den %4,9'a düşmüştür. Diğer taraftan 1960'lara kadar Üsküdar'ın İstanbul nüfusunda sahip olduğu pay İstanbul'un ülke genelinde sahip olduğu paydan daha yüksek iken, 60'lı yıllardan sonra ise tam tersine Üsküdar'ın İstanbul genelinde sahip olduğu pay İstanbul'un ülke genelinde sahip olduğu paydan daha düşük olmuştur. Üsküdar'ın İstanbul nüfusunda sahip olduğu pay 1985 yılında %11,5'lik bir oranla en üst noktaya ulaşmıştır. Bu pay daha sonraki yıllarda azalmıştır. Bu düşüşte Ümraniye'nin Üsküdar'dan ayrılmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Üsküdar ilçesindeki mahallelerin nüfus yapısına baktığımızda, tümünün ilçe içindeki oranlarının %8'in altında olduğu görülecektir. Ancak, 2000 yılı itibariyle, Üsküdar'ın toplam nüfusu içinde en yüksek paya Bulgurlu (%7,8), Ünalan (%5,8), Bahçelievler (%5,7) ve Yavuztürk (%5,2) mahalleleri sahip bulunmaktadır. En düşük paylara ise Vaniköy, Emek, Hayrettinçavuş, İnkılap, Kandilli, Tembelhacımehmet, Rumi Mehmed, Gülfemhatun, Ayazma, Arakiyecihacımehmet, İmrahorsalacak, Beylerbeyi, Abdulahağa, Selmanağa, Ahçıbaşı, Hasippaşa, Ahmetçelebi, Tavaşihasanağa ve Tabaklar sahip olup bu mahallelerin her birinin payı %1'lerin altındadır.

	1990 Nüfusu	2000 Nüfusu	1990 (%)	2000 (%)	Artış (%)		1990 Nüfusu	2000 Nüfusu	1990 (%)	2000 (%)	Artış (%)
Üsküdar (Toplam)	395 623	495 118	100.0	100.0	25.1	Kepçedede	7 630	4 889	1.9	1.0	-35.9
Acıbadem	17 697	20 049	4.5	4.0	13.3	Kısıklı	7 556	12 908	1.9	2.6	70.8
Abdullahağa	1 804	2 703	0.5	0.5	49.8	Kirazlıtepe	8 926	11 261	2.3	2.3	26.2
Ahmetçelebi	4 704	3 844	1.2	0.8	-18.3	Kuleli	6 103	8 068	1.5	1.6	32.2
Altunizade	8 262	12 260	2.1	2.5	48.4	Kuzguncuk	7 814	4 957	2.0	1.0	-36.6
Arakiyecihacıcafer	6 119	6 328	1.5	1.3	3.4	Küçüksu	3 524	6 479	0.9	1.3	83.9
Arakiyecihacımehmet	3 063	2 235	0.8	0.5	-27.0	Küplüce	14 399	16 669	3.6	3.4	15.8
Ahçıbaşı	3 188	3 491	0.8	0.7	9.5	Muratreis	6 326	11 463	1.6	2.3	81.2
Ayazma	2 240	2 025	0.6	0.4	-9.6	Örnek	16 227	18 858	4.1	3.8	16.2
Bahçelievler	10 851	28 034	2.7	5.7	158.4	Pazarbaşı	8 102	6 892	2.0	1.4	-14.9
Barbaros	14 078	18 733	3.6	3.8	33.1	Rumi Mehmed Paşa	1 939	1 601	0.5	0.3	-17.4
Beylerbeyi	5 764	2 443	1.5	0.5	-57.6	İmrahorsalacak	2 550	2 350	0.6	0.5	-7.8
Bulgurlu	20 914	38 729	5.3	7.8	85.2	Selamiali	22 052	15 088	5.6	3.0	-31.6
Burhaniye	4 251	7 318	1.1	1.5	72.1	Selimiye	11 886	11 609	3.0	2.3	-2.3
Emek	1 282	998	0.3	0.2	-22.2	Solaksinan	3 642	5 858	0.9	1.2	60.8
Emniyet	5 140	9 683	1.3	2.0	88.4	Tabaklar	4 894	4 550	1.2	0.9	-7.0
Esatpaşa	22 151	21 704	5.6	4.4	-2.0	Tavaşihasanağa	4 125	4 265	1.0	0.9	3.4
Ferah	9 074	9 978	2.3	2.0	10.0	Tembelhacımehmet	1 886	1 336	0.5	0.3	-29.2
Fetih	2 328	5 583	0.6	1.1	139.8	Toygarhamza	4 038	5 046	1.0	1.0	25.0
Gülfemhatun	1 844	1 606	0.5	0.3	-12.9	Ünalan	21 281	28 643	5.4	5.8	34.6
Güzeltepe	12 245	7 714	3.1	1.6	-37.0	Valideatik	7 477	6 745	1.9	1.4	-9.8
Hacıhesnahatun	6 404	5 793	1.6	1.2	-9.5	Vaniköy	601	667	0.2	0.1	11.0
Havuzbaşı	6 180	6 272	1.6	1.3	1.5	Yavuztürk	11 830	25 912	3.0	5.2	119.0
Hayrettinçavuş	2 088	1 053	0.5	0.2	-49.6	Cumhuriyet		12 056	0.0	2.4	
İcadiye	22 165	19 790	5.6	4.0	-10.7	Selmanağa		3 401	0.0	0.7	
İhsaniye	7 942	8 213	2.0	1.7	3.4	Hasippaşa		3 507	0.0	0.7	
İnkılap	2 000	1 151	0.5	0.2	-42.5	Mehmet Akif Ersoy		9 628	0.0	1.9	
Kandilli	1 478	1 190	0.4	0.2	-19.5	Bilinmeyen	5 559	1 492	1.4	0.3	-73.2

Tablo 2: Mahallelere Göre Nüfus Miktarı ve Toplam Nüfus İçindeki Oranları (1990–2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Üsküdar'daki mahallelerin 1990–2000 yılları arasındaki artış oranlarına bakıldığında, yaklaşık yarısında nüfus artışının azaldığı, diğer yarısında ise arttığı görülecektir. Örneğin, nüfus miktarının oldukça fazla azaldığı mahallelerin başında Beylerbeyi (-%57,6), Hayrettin Çavuş (-%49,6) ve İnkılap (-%42,5) gelirken, Bahçelievler (%158,4), Fetih (%139,8) ve Yavuztürk (%119) mahallelerinde ise nüfus miktarları önemli düzeylerde artış göstermiştir. Ancak, Üsküdar ilçesindeki bazı mahallelerin nüfus miktarlarının azalmasında ve artmasında, yeni mahallelerin bu mahallelere eklenmesi ve çıkarılmasının da önemli bir payı bulunmaktadır. Diğer yandan, bazı mahallelerde ilave inşaat alanlarının bulunup bulunmaması da nüfus miktarının pozitif veya negatif şekilde etkilenmesine neden olabilmektedir.

3. Nüfus Artış Hızı

Türkiye'nin nüfusu, Cumhuriyetin kurulmasından günümüze kadar miktar olarak sürekli artış göstermesine karşılık, yukarıda da değinildiği gibi, nüfus artış hızı dönemsel farklılıklar gösterebilmiştir. Örneğin, 1927–2000 yılları arasında, en düşük yıllık nüfus artış hızı ‰10,6 ile 1940–45 döneminde, en yüksek yıllık nüfus artış hızı ise ‰28,5 ile 1955–1960 döneminde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin nüfus artış hızı yıllara göre incelendiğinde, 1945 yılından sonra ‰20'nin

Üsküdar'da günlük hayat

üzerinde olan nüfus artış hızının 1980 yılından sonra önemli bir azalma gösterdiği görülmektedir. 1980–1985 döneminde yıllık nüfus artış hızı ‰24,9 iken, 1990–2000 döneminde ‰18,3'e düşmüş ve son yirmi yılda nüfus artış hızı yaklaşık %27 azalış göstermiştir.

Yoğun göç alan bir il olması nedeniyle, İstanbul'un nüfus miktarındaki artış hızı Türkiye genelinin çok daha üzerinde olmuştur. Fakat ülke genelindeki gibi, İstanbul ilinde de nüfus artış hızının çok yüksek ve düşük olduğu dönemler olmuştur. Ancak, Türkiye ve İstanbul ilinin nüfus artış hızının çok yüksek ve düşük olduğu bu dönemler birbirine tekabül etmemektedir. İlde en düşük yıllık nüfus artış hızı ‰11,4 ile 1927–1935 döneminde, en yüksek yıllık nüfus artış hızı ‰54,9 ile 1965–1970 döneminde gerçekleşmiştir. 1990–2000 döneminde, İstanbul ilinin yıllık nüfus artış hızı ‰33,1'dir. Görüldüğü gibi, nüfus miktarı artmakla birlikte, son yıllarda İstanbul'un yıllık nüfus artış hızında belli bir düşme eğiliminin başladığı dikkat çekmektedir. Aşırı göçün neden olduğu konut, gecekondu, altyapı, trafik, çevre kirliliği, hayat pahalılığı gibi sorunların yanısıra, 17 Ağustos depremi ve daha sonraki deprem söylentileri İstanbul'da tersine göçün başlamasına veya en azından bu kente yönelik göçün miktarında belli bir azalmaya yol açmıştır.

Üsküdar nüfusunun miktarındaki artış oranı, 1935–40, 1955–60, 1965–70 ve 1985 yılından sonraki dönemler hariç, genelde İstanbul'un artış hızından daha yüksektir. 1985 nüfus sayımında Üsküdar'ın nüfusu 490.185 iken, bu miktar

1990 nüfus sayımında -%19,5'lik bir azalmayla 395.623'e düşmüştür. Bu düşüşün nedenini, daha önce Üsküdar'a bağlı olan Ümraniye'nin 1988 yılında ilçe statüsüne kavuşarak bu ilçeden ayrılmasına bağlamak gerekir. Fakat 2000 yılında Üsküdar'ın nüfusu tekrar artma eğilimine girmiş ve 495.118'e yükselmiştir.

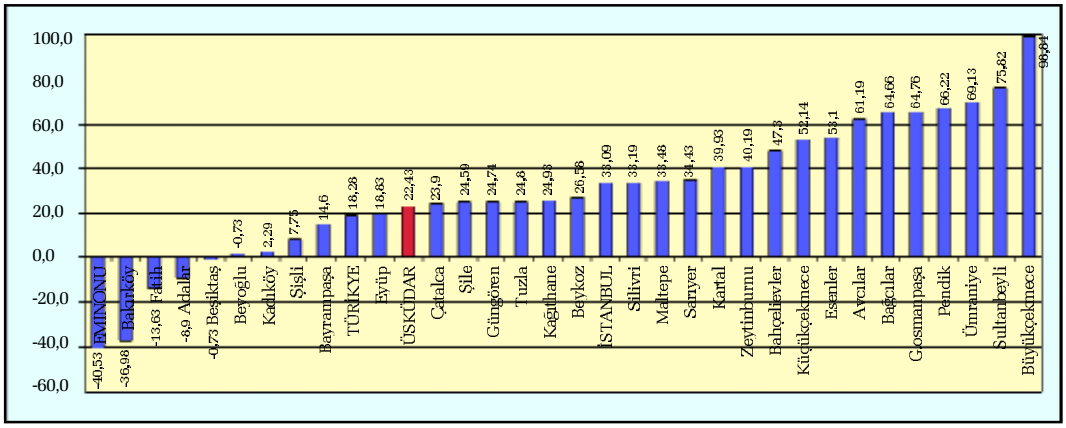

Grafik 3: Yıllık Nüfus Artış Hızları (‰), (1990–2000)

Kaynak: DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 45 ve DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 61'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1990–2000 dönemi itibariyle bakıldığında, Üsküdar'ın yıllık nüfus artış hızının (‰22,4), İstanbul'un yıllık nüfus artış hızından (‰33,1) daha düşük, fakat Türkiye'nin yıllık nüfus artış hızından (‰18,3) ise daha yüksek olduğu görülmektedir.

2000 nüfus sayımında, Üsküdar'ın yıllık nüfus artış hızının İstanbul'daki ilçelerin birçoğundan daha düşük olduğu görülmektedir. 2000 nüfus sayımı itibariyle, Üsküdar'ın yıllık nüfus artış hızı sadece Eminönü (-‰40,5), Bakırköy (-‰37), Fatih (-‰13,6), Adalar (-‰8,9), Beşiktaş (-‰0,7), Beyoğlu (‰1,3), Kadıköy (‰2,3), Şişli (‰7,7), Bayrampaşa (‰14,6) ve Eyüp (‰18,8) ilçelerinden daha yüksektir.[3] Bu ilçelerin dışında kalan ve genelde geniş toprak alanları bulunan ve nispeten daha az gelişmiş ilçelerde ise yıllık nüfus artış hızı Üsküdar'ın yıllık nüfus artış hızından daha yüksektir.

Dönemler itibariyle nüfus artış hızına cinsiyet açısından bakıldığında, hem ülke genelinde ve hem de İstanbul ve Üsküdar'da, erkeklerin kadınlardan miktar olarak daha fazla olmasına rağmen, kadınlardaki nüfus artış hızının erkeklerden daha yüksek olduğu görülecektir. Toplam nüfus içinde erkeklerin çoğunluğu oluşturmasına karşılık kadınlardaki artış hızının daha yüksek olmasının muhtemel nedenini, ekonomik amaçlarla yalnız başına İstanbul'a göç eden evin erkek bireylerinden sonra, kadın üyelerin de daha önceki bölgelerinden buraya kesin olarak göç etmiş olmalarında aramak mümkündür.

B. Nüfusun Dağılımı

1. Kentleşme Düzeyi

İstanbul'un bir sanayi kenti olması ve kırsal alanın sınırlı olması nedeniyle, bu ilin toplam nüfusundaki kentli nüfus, ülke genelinden farklı olarak, bütün yıllar kırsal nüfusa göre sürekli daha yüksek olmuştur. Ülke genelindeki kentli nüfus oranı oldukça yüksek bir şekilde artış gösterirken, İstanbul'un kentli nüfusunda önemli bir değişiklik olmamıştır. Çünkü İstanbul zaten daima kentsel bir yerleşim alanı olmuştur. 1927 yılında kentlerde yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ülke genelinde %24,2 iken, bu oran İstanbul'da %85,8 idi. 2000 yılında ise ülke genelinin kentli nüfusu %64,9'a, İstanbul'un kentli nüfusu da %90,7'ye yükselmiştir.

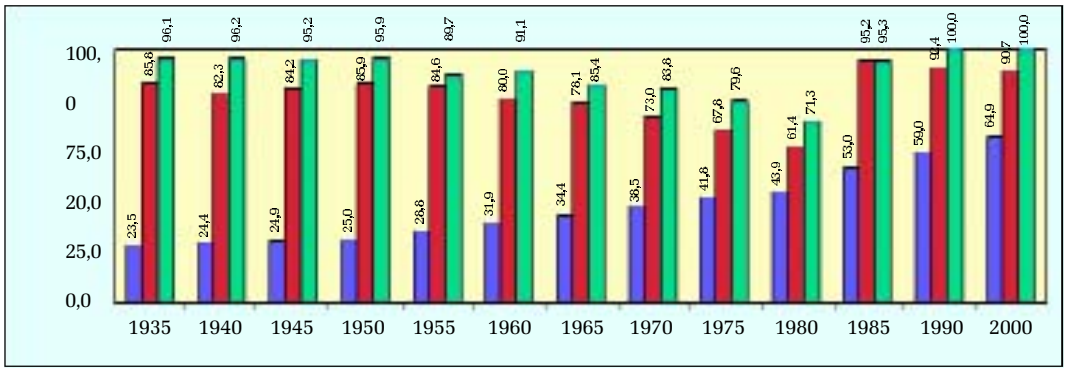

Grafik 4: Toplam Nüfus İçinde Şehir Nüfus Oranları (%), (1935–2000)
Kaynak: DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 46, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s, 42, 62 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz ve dğr., *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul 1997, s. 98, 99'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Üsküdar ilçesinin kent nüfus oranının İstanbul'a nispeten biraz daha yüksek ve dolayısıyla daha çok kentsel nitelik taşıdığı görülmektedir. 1985 yılına kadar hem Üsküdar'ın hem de İstanbul'un kent nüfusunun belli oranda azaldığı, fakat bu yıldan itibaren her ikisinin de kent nüfus oranının %95'lere yükseldiği dikkat çekmektedir. Ancak, 1990 ve 2000 yıllarında İstanbul'un kent nüfus oranının tekrar %90'lar düzeyine indiğini, fakat Üsküdar'ın kent nüfus oranının ise %100'e yükseldiği anlaşılmaktadır. Bunun nedenini kentsel mekanların dolarak, inşaat ve ikamet alanlarının daralmasında aramak gerekmektedir. Gerçekten, ülkemizde nüfusun giderek artan bir şekilde önemli bir bölümü kentlerde yaşamakta ve kentli nüfus yıllar itibariyle artmaktadır. İstanbul ve özellikle Üsküdar ilçesi ise kentsel karakterli nüfusa sahip bir yerleşim birimi özelliği göstermektedir.

Sanayileşme ile paralellik arzetmeyen plansız ve programsız göçler sonucunda, bir taraftan işgücü-istihdam piyasaları ile eğitim ve insangücü planlamalarında ciddi dengesizlikler meydana gelirken, diğer taraftan hızlı kentleşmenin neden

Üsküdar'ın geleceği çocuklarımız

olduğu konut, gecekondu, altyapı, ulaşım, çevre kirliliği vb birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Hızla büyüyen kentlerde bu tür sorunların çözümlenebilmesi ve engellenmesi kentsel yönetimlerin gücünü aşan finans kaynaklarına sahip olunmasını gerekli kılmaktadır. Sağlıklı bir yaşam için gerekli olan altyapı hizmetlerinin sağlanamaması insanları sağlıksız çevrenin yarattığı hastalıklarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu husus, kentlerde yaşayanların hem fiziksel ve ruhsal sağlıklarını bozarken, hem de yaşam sürelerini olumsuz etkilemektedir.

Ülkemizde hızlı bir biçimde kentlerin büyümesi, kentsel gelişmenin kontrol edilmesini zorlaştırmıştır. Kentleşme, türlü nedenlerle köyünü terk etmek zorunda olanların, kente yığılması biçiminde olma özelliğini korumaktadır.[4]

2. Nüfusun Yaş Grupları İtibariyle Dağılımı

Bir ülke veya bir bölge nüfusunun yaş grupları itibariyle dağılımı bilinmeden o ülke veya bölgenin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını, eğilimlerini ve sosyal fonksiyonlarını belirlemek mümkün değildir. İnsangücü ve eğitim planlamasının sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi, yatırımların dengeli bir biçimde yönlendirilebilmesi açısından nüfusun yaş grupları itibariyle dağılımının tam olarak bilinmesi özel bir önem arz etmektedir. Çünkü bir ülke nüfusu çalışanlar ve çalışma-

yanlardan oluşmaktadır. Çalışmayanlar sadece tüketicilerden oluşurken, çalışanlar ise hem tüketici hem de üretici durumundadırlar. Böyle olunca, çalışabilecek nüfusun potansiyelini belirlemek, yani nüfusun yaşlara göre nasıl dağılım gösterdiğini bilmek gerekmektedir.

Nüfus, yaş grupları bakımından çok farklı biçimlerde sınıflandırılmasına karşın, genellikle benimsenen ayırım; çalışma çağında olanlar ve çalışma çağı dışında bulunanlar şeklindedir. Çalışma çağındaki grubu 15–64 yaş grubundakiler oluştururken, çalışma çağı dışındaki grup ise 0–14 yaş grubundaki çocuklar ile 65 yaşın üstündeki yaşlılardan meydana gelmektedir. Bu sınıflandırmaya zaman zaman 15–24 yaş grubundaki gençler de dahil edilmektedir.

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımına Türkiye, İstanbul ve Üsküdar açısından bakıldığında, aşağıdaki özellikleri görmekteyiz:

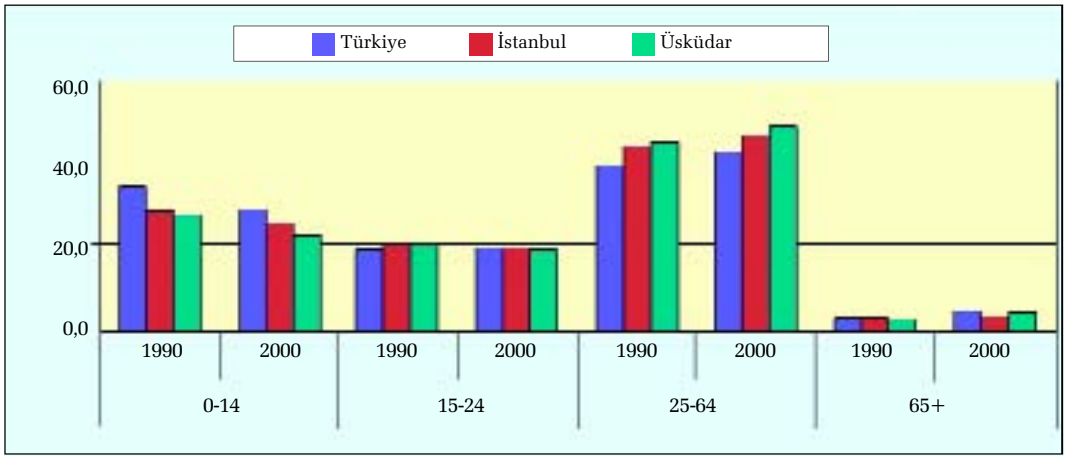

Grafik 5: Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%), (1990–2000)
Kaynak: DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 1616, 1993, s. 74-77, DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 1604, 1993, s. 34–45, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 144–146 ve DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul),* Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 80-95'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımına Türkiye, İstanbul ve Üsküdar'ın oldukça genç bir yapı arzettiği, fakat zaman içinde çocuk nüfus oranının azalmakta, yetişkin nüfus olarak kabul edilebilecek 25–64 yaş grubu ile 65 yaş üstü yaşlı nüfusun payının ise artmakta olduğu görülecektir. Fakat diğer taraftan, dikkat çeken önemli bir özellik ise, 15–24 yaş grubundaki gençlerin toplam nüfus içindeki payı hemen hemen her üç bölgede de aynı iken, 0–14 yaş grubundaki çocuk nüfus en yüksek paya Türkiye genelinde, en düşük paya ise Üsküdar'da sahipken, 25–64 yaş grubundaki yetişkin nüfus ise bu defa tam tersine en yüksek paya Üsküdar ilçesinde, en düşük paya ise Türkiye genelinde sahip bulunmaktadır. 2000 yılı itibariyle, her üç bölgede de yaşlıların oranı yaklaşık olarak %5, 15–24 yaş grubundaki gençlerin payı ise %21'ler civarındadır.

Çocuk ve gençlerin oluşturduğu 25 yaş altındaki grubun toplam nüfus içindeki payı zamanla azalmakla birlikte, yine de yaklaşık olarak toplam nüfusun yarısını oluşturmaktadır. Ancak, bu grubun payı ülke ve İstanbul geneline nispeten Üsküdar'da daha düşüktür. Örneğin, 25 yaş altındaki çocuk ve gençlerin Üsküdar nüfusu içindeki oranı 1990 yılında %49,7 iken, 2000 yılında %44,3'e düşmüştür. Fakat aynı yaş grubunun oranı aynı yıllar içinde ülke genelinde %55'den %50,3'e, İstanbul'da ise %50,8'den %47,3'e inmiştir. Görüldüğü gibi, toplam nüfus içinde 25 yaşın altındaki çocuk ve gençlerin oranı ülke genelinde daha fazla iken, Üsküdar'da daha düşüktür. Bu durum, bağımlılık oranlarının ülke genelinde daha yüksek, Üsküdar'da ise daha düşük bir düzeyde gerçekleşmesine neden olmaktadır.

Yaşlı kesim olarak kabul edilen 65 yaş ve üstünün toplam nüfus içindeki payı oldukça düşük olup, zaman içinde artmakla birlikte, bu grubun oranı Üsküdar'da, ülke geneline göre daha düşük, fakat İstanbul geneline göre ise daha yüksektir. 2000 yılında, 65 yaşın üstündeki yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ülke genelinde %5,7, İstanbul genelinde %4,7 ve Üsküdar'da da %5,5'dir.

Toplam nüfus içindeki bu eğilimleri benzer şekilde toplam erkek ve toplam kadın nüfus içinde de görebilmekteyiz.

2000 Nüfus Sayım sonuçlarına göre Üsküdar ilçesinin mahallelerinin nüfus yapısına yaş grupları açısından bakıldığında ise aşağıdaki özellikleri görmek mümkündür:

Mahalle Adı	Toplam	0-14	15-24	25-64	65+	Mahalle Adı	Toplam	0-14	15-24	25-64	65+
Üsküdar (Toplam)	100.0	23.8	20.5	50.2	5.5	İmrahorsalacak	100.0	15.4	15.6	54.7	14.3
Abdullahağa	100.0	13.8	35.7	45.3	5.2	İnkılap	100.0	17.7	20.8	52.0	9.5
Acıbadem	100.0	18.4	17.9	57.3	6.4	Kandilli	100.0	17.9	18.8	53.5	9.7
Ahçıbaşı	100.0	20.9	19.9	51.6	7.6	Kepçedede	100.0	16.5	17.0	55.0	11.5
Ahmetçelebi	100.0	15.9	17.6	54.5	12.0	Kısıklı	100.0	26.9	19.5	50.1	3.5
Altunizade	100.0	20.2	18.0	55.2	6.7	Kirazlıtepe	100.0	33.7	21.9	42.0	2.4
Arakiyecihaccafer	100.0	20.5	18.8	53.6	7.0	Kuleli	100.0	17.8	33.0	42.6	6.6
Arakiyecihacmehmet	100.0	16.9	17.1	54.7	11.3	Kuzguncuk	100.0	18.2	15.9	55.5	10.4
Ayazma	100.0	17.3	16.8	54.8	11.1	Küçüksu	100.0	26.2	19.8	49.8	4.2
Bahçelievler	100.0	27.2	20.0	49.7	3.2	Küplüce	100.0	28.6	19.3	47.8	4.3
Barbaros	100.0	18.8	19.4	55.3	6.4	Mehmet Akif Ersoy	100.0	30.9	20.5	45.6	3.0
Beylerbeyi	100.0	14.8	19.8	52.5	12.9	Muratreis	100.0	20.7	19.9	53.1	6.3
Bulgurlu	100.0	26.2	20.2	50.0	3.6	Örnek	100.0	24.5	18.9	50.9	5.7
Burhaniye	100.0	28.3	20.4	47.4	4.0	Pazarbaşı	100.0	18.3	18.4	54.1	9.1
Cumhuriyet	100.0	27.9	19.9	49.1	3.1	Rumi Mehmed Paşa	100.0	17.7	22.4	50.7	9.1
Emek	100.0	22.6	16.9	51.2	9.2	Selamiali	100.0	18.9	19.0	52.8	9.3
Emniyet	100.0	28.8	19.4	48.4	3.5	Selimiye	100.0	9.9	33.3	45.9	10.9
Esatpaşa	100.0	27.7	21.6	47.3	3.4	Selmanağa	100.0	18.7	21.6	51.9	7.9
Ferah	100.0	29.0	19.7	47.5	3.8	Solaksinan	100.0	22.8	20.7	51.0	5.4
Fetih	100.0	27.9	20.9	48.8	2.5	Tabaklar	100.0	21.3	19.1	52.7	6.9
Gülfemhatun	100.0	19.6	20.9	50.8	8.7	Tavaşihasanağa	100.0	21.6	18.9	52.7	6.7
Güzeltepe	100.0	27.7	19.3	49.9	3.1	Tembelhacımehmet	100.0	18.2	22.0	52.1	7.7
Hachesnahatun	100.0	18.3	19.3	53.4	9.0	Toygarhamza	100.0	23.5	20.4	50.9	5.2
Hasippaşa	100.0	29.2	22.5	45.9	2.4	Ünalan	100.0	27.4	21.2	48.0	3.4
Havuzbaşı	100.0	25.1	18.5	50.3	6.0	Valideatik	100.0	22.4	21.7	50.1	5.9
Hayrettinçavuş	100.0	16.7	20.4	52.8	10.1	Vaniköy	100.0	17.5	16.8	59.1	6.6
İcadiye	100.0	17.8	18.8	54.1	9.3	Yavuztürk	100.0	31.5	21.4	44.5	2.5
İhsaniye	100.0	16.3	20.0	53.1	10.6	Bilinmeyen	100.0	9.2	44.6	42.6	3.6

Tablo 3: Yaş Grupları İtibariyle Nüfusun Mahalleler Düzeyinde Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Üsküdar'da bazı mahallelerde toplam nüfus içinde 15 yaşın altındaki çocukların oranları %30'ların üzerine çıkarken, bazı mahallelerde ise %15'lerin altına düşmektedir. Nikekim toplam nüfus içinde 15 yaşın altındaki çocukların payının Kirazlıtepe (%33,7), Yavuztürk (%31,5) ve Mehmet Akif Ersoy'da (%30,9) %30'ların üzerinde, Beylerbeyi (%14,8), Abdullahağa (%13,8) ve Selimiye'de (%9,9) %15'lerin altında olduğu görülecektir. Görüldüğü gibi, üç mahalle hariç, Üsküdar'daki tüm mahallelerde toplam nüfus içinde çocukların oranı Türkiye ortalamasının (%29,8) altındadır.

Toplam nüfus içinde genç olarak kabul edilen 15–24 yaş grubundakilerin oranı ise yine Abdullahağa (%35,7), Selimiye (%33,3) ve Kuleli (%33) gibi bazı mahallelerde %30'ların üzerinde, fakat Emek (%16,9), Ayazma (%16,8), Vaniköy (%16,8), Kuzguncuk (%15,9) ve İmrahorsalacak (%15,6) gibi bazı mahallelerde ise %17'lerin altındadır. Genç nüfus bakımından Üsküdar ve Türkiye geneli aynı oranlara sahipken, Üsküdar'ın birçok mahallesinin de Türkiye genelinin özelliklerini yansıttığını görebilmekteyiz.

25–64 yaş grubundaki yetişkin nüfusun toplam nüfus içindeki payı ise tüm mahallelerde %40'ların üzerindedir. Ancak bu kesimin payı Vaniköy (%59,1) ve Acıbadem'de (%57,3) %55'leri aşarken, Yavuztürk (%44,5), Kuleli (%42,6) ve Kirazlıtepe (%42) gibi bazı mahallelerde ise %45'lerin altına inmektedir. Toplam nüfus içindeki yetişkin nüfus bakımından ülke geneli (%48) ile Üsküdar mahallelerini karşılaştırdığımızda, birkaç mahalle hariç büyük bir çoğunluğundaki yetişkin nüfus oranlarının ülke genelinin payından yüksek olduğu görülecektir.

65 yaşın üstündeki yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payı tüm mahallelerde %15'lerin altında olmakla birilikte, bu oranlar İmrahorsalacak (%14,3), Beylerbeyi (%12,9), Ahmetçelebi (%12), Kepçedede (%11,5), Arakiyecihacıahmet (%11,3) ve Ayazma'da (%11,1) oldukça yüksek olup %10'ların üzerinde iken, Yavuztürk (%2,5), Fetih (%2,5), Kirazlıtepe (%2,4) ve Hasippaşa (%2,4) gibi bazı mahallelerde ise oldukça düşük olup %3'lerin altındadır. Yaşlı nüfus açısından ülke geneli (%5,7) ile Üsküdar (%5,7) aynı özelliklere sahipken, Üsküdar'ın daha eski ve nispeten gelişmiş mahallelerinde toplam nüfus içinde yaşlıların oranı daha yüksek, nispeten yeni yerleşim ve daha az gelişmiş mahallelerinde ise yaşlı nüfusun payı oldukça düşüktür.

3. Nüfusun Cinsiyet İtibariyle Dağılımı

Gerek demografik ve gerekse sosyal ve ekonomik açıdan nüfusun cinsiyet yapısının, yani genel nüfusta kadın-erkek oranının büyük önemi bulunmaktadır. Evlenmeler, doğum ve ölümler gibi demografik nitelikler ile nüfusun cinsiyet yapısı arasında yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Özellikle evlenecek yaşlardaki kadın ve erkekler arasında bir dengesizlik varsa, evlenmeler konusunda bazı güçlüklerin ortaya çıkacağı, bunun da sosyal problemlere yol açacağı açıktır. Ayrıca, doğumlarda genelde erkek çocuk fazlalığı bulunması ve ölümlülük

oranlarının da yine erkeklerde daha yüksek olması, belli yaş gruplarındaki cinsiyet oranlarını ve hayatta kalma sürelerini farklı şekillerde etkilemekte, değiştirmektedir.[5]

Diğer taraftan, nüfusun cinsiyet yapısı sosyal ve demografik açıdan olduğu kadar, ekonomik bakımdan da büyük önem arzetmektedir. Cinsiyet oranlarındaki farklılık, nüfusun ekonomik yapısına etkide bulunmaktadır. Şöyleki, nüfusunun çoğu erkeklerden oluşan bir ülkede emek arzı, nüfusunun çoğu kadınlardan oluşan bir ülkeye göre daha fazla olmaktadır. Bu ilişki, işgücüne katılma oranları bakımından da geçerlidir.

1935–2000 yılları arasında Türkiye, İstanbul ve Üsküdar nüfusunun cinsiyet yapısı ve cinsiyet oranları ile ilgili olarak dikkat çeken özellikleri aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:[6]

	Erkek			Kadın		
Yıllar	Türkiye	İstanbul	Üsküdar	Türkiye	İstanbul	Üsküdar
1935	49,1	51,8	52,3	50,9	48,2	47,7
1940	49,9	54,4	50,7	50,1	45,6	49,3
1945	50,3	55,0	54,0	49,7	45,0	46,0
1950	50,3	55,4	0,0	49,7	44,6	0,0
1595	50,8	56,0	57,5	49,2	44,0	42,5
1960	51,0	54,6	53,6	49,0	45,4	46,4
1965	51,0	54,2	53,4	49,0	45,8	46,6
1970	50,6	53,8	53,5	49,4	46,2	46,5
1975	51,4	52,9	53,0	48,6	47,1	47,0
1980	50,7	52,3	52,5	49,3	47,7	47,5
1985	50,7	52,1	52,1	49,3	47,9	47,9
1990	50,7	52,0	51,5	49,3	48,0	48,5
2000	50,7	50,8	50,0	49,3	49,2	50,0

Tablo 4: Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (%), (1935–2000)

Kaynak: DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 46, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 42, 62 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 56, 1997, s. 98, 99'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

• 1935 ve 1940 yılları Türkiye verileri hariç, tüm yıllarda ve bölgelerde erkeklerin oranları kadınların oranından yüksektir. Yani, cinsiyet oranları erkeklerin lehine kadınların ise aleyhinedir. Uzun süren savaşlar sonucunda erkek nüfus kaybına uğrayan Türkiye'de bu sonucu doğal saymak gerekir. 1945'ten sonra ise kadın nüfus, doğal nüfus artışına paralel olarak nüfustaki yerini almış, % 49'lar dolayında seyretmiştir.

• Türkiye genelinde cinsiyet oranları arasında çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Yani, cinsiyet oranları %49 ile %50'ler civarında değişmektedir.

• 1940 yılı Üsküdar verisi hariç, hem İstanbul'da hem de Üsküdar'da cinsiyet oranları 1960 yılına kadar erkeklerin lehine giderek artan, bu yıldan sonra ise yine erkeklerin lehine fakat giderek azalan oranlarda bir eğilim göstermektedir. 1935 yılında erkeklerin oranı İstanbul'da %51,8, Üsküdar'da %52,3 iken, bu oranlar 1955 yılında İstanbul'da %56'ya, Üsküdar'da ise %57,5'e yükselmiştir. 2000 yılına gelince, erkeklerin oranı bu defa İstanbul'da %50,8'e, Üsküdar'da ise %50'ye düşmüştür.

Üsküdar ilçesindeki mahallelerin nüfus yapılarına cinsiyet açısından bakıldığında, büyük bir kısmında çoğunluğu kadınların oluşturduğu görülecektir. Ancak Arakiyecihacıcafer (%54,3), İmrahorsalacak (%53,7) ve Ahmetçelebi (%53,3) gibi kadınların oranlarının yüksek olduğu bazı mahallelerde dahi bu oran %55'lerin altındadır. Fakat erkeklerin oranlarının Kuleli (%58,5), Selimiye (%58,7) ve Abdullahağa (%72,3) gibi özellikle askeri alanların bulunduğu bölgelerde oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Mahalle Adı	Erkek	Kadın	Mahalle Adı	Erkek	Kadın
Arakiyecihacıcafer	45.7	54.3	Selmanağa	49.7	50.3
İmrahorsalacak	46.3	53.7	Havuzbaşı	49.8	50.2
Ahmetçelebi	46.7	53.3	Güzeltepe	49.9	50.1
Kepçedede	47.1	52.9	Ünalan	49.9	50.1
İcadiye	47.1	52.9	Emniyet	49.9	50.1
Selamiali	47.2	52.8	Kısıklı	49.9	50.1
Kandilli	47.2	52.8	Fetih	50.0	50.0
Arakiyecihacımehmet	47.3	52.7	Bahçelievler	50.0	50.0
Ahçıbaşı	47.4	52.6	Esatpaşa	50.0	50.0
Kuzguncuk	47.4	52.6	Valideatik	50.0	50.0
Pazarbaşı	47.8	52.2	İnkılap	50.0	50.0
Barbaros	47.9	52.1	Hayrettinçavuş	50.2	49.8
Ayazma	48.0	52.0	Küplüce	50.3	49.7
Acıbadem	48.1	51.9	Burhaniye	50.5	49.5
Tabaklar	48.2	51.8	Gülfemhatun	50.5	49.5
Vaniköy	48.6	51.4	Toygarhamza	50.5	49.5
Solaksinan	48.7	51.3	Mehmet Akif Ersoy	50.6	49.4
Tembelhacımehmet	48.7	51.3	Ferah	50.7	49.3
Muratreis	48.8	51.2	Yavuztürk	50.9	49.1
Tavaşihasanağa	49.1	50.9	Kirazlıtepe	50.9	49.1
Küçüksu	49.1	50.9	Beylerbeyi	51.0	49.0
Altunizade	49.1	50.9	Hasippaşa	51.7	48.3
Hacıhesnahatun	49.1	50.9	Rumi Mehmed Paşa	53.4	46.6
Örnek	49.4	50.6	İhsaniye	53.5	46.5
Emek	49.4	50.6	Kuleli	58.5	41.5
Cumhuriyet	49.6	50.4	Selimiye	58.7	41.3
Bulgurlu	49.6	50.4	Abdullahağa	72.3	27.7

Tablo 5: Mahalleler Düzeyinde Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

4. Nüfus Yoğunluğu

"Nüfusla bu nüfusun üzerinde yaşadığı toprakların yüzölçümü arasındaki oran" olarak tanımladığımız nüfus yoğunluğunu bir ülke, bölge, il veya ilçe itibariyle ölçebilmek mümkündür. Gerek kıtalar, gerek ülkeler ve gerekse bölgeler açısından ele alınsın nüfusun yoğunluğuna başlıca üç faktör etki etmektedir. Bunlar; doğal şartlar, ekonomik çevre ve imkânlar ile tarihi olaylardır.[7]

Bir ülkenin nüfus yoğunluğunu gösteren rakamlar, bir kilometre kareye düşen nüfus miktarını belirtmekle birlikte, bu oranın her kilometre kareye aynı sayıda insan düştüğünü belirtir bir anlam taşımadığını da kabul etmek gerekir.

5.196 kilometrekarelik bir alanla Türkiye'nin sadece %0,7'sini oluşturan İstanbul'un nüfus bakımından ülke içindeki payı sürekli olarak artış göstermiş ve 2000 yılında Türkiye nüfusunun %15'ini barındırır hale gelmiştir. İstanbul nüfusunun bu artışına karşılık, Üsküdar nüfusunun İstanbul içindeki payı ise, aynı şekilde artış göstermeyip, zaman içinde azalmıştır. Örneğin, Üsküdar, İstanbul nüfusunun 1935 yılında %6,5'ini, 1960 yılında %5,9'unu içinde barındırırken, bu oran 2000 yılında %4,9'a düşmüştür. Ancak, burada Üsküdar'ın yüzölçümünün yıllar itibariyle zaman zaman değiştiği de unutulmamalıdır. Üsküdar'ın yüzölçümü 1940 yılında 119 km² iken, bu miktar 1945–1955 yılları arasında 160 km², 1960–1980 yılları arasında 186 km² olmuş, fakat 1985 yılında 151 km²'ye, 1990 yılında ise 35 km²'ye düşmüştür. 2000 yılında ise Üsküdar'ın kapsadığı alanın 46 km² olduğu görülmektedir.

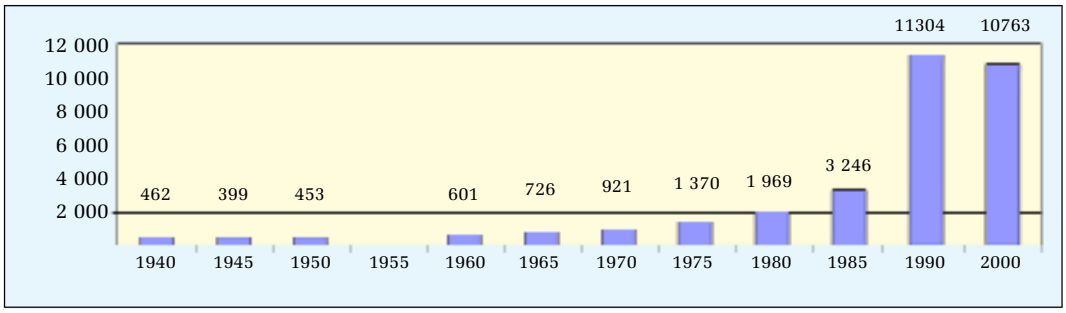

Grafik 6: Üsküdar'ın Nüfus Yoğunluğu (1940–2000)
Kaynak: DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 62 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 56, 1997, s. 69'daki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İstanbul'un kırsal kesimleri hariç, tüm ilçelerinde nüfus yoğunlukları çok hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Yukarıdaki grafikte de görüldüğü gibi, Üsküdar ilçesinin de nüfus yoğunluğu zaman içinde artmıştır. 1960 yılında Üsküdar'ın nüfus yoğunluğu, yani km2 başına düşen insan sayısı 601 iken, bu miktar 1981 yılında 1.969'a, 1985 yılında 3.246'ya yükselmiştir. Üsküdar'ın nüfus yoğunluğunun 1990 yılında, Ümraniye'nin Üsküdar'dan ayrılmasıyla, 11.304'e yükseldiği görülmektedir. 2000 yılında ise ilçenin nüfus yoğunluğu 10.763 olarak gerçekleşmiştir.

2000 yılında, Türkiye genelinde nüfus yoğunluğu 88 iken, İstanbul'da 1.928'dir.

5. Nüfusun Hanehalkı Dağılımı ve Yapısı

Aile kurumu ve hanehalkı büyüklüğü ile sanayileşme, modernleşme ve kentleşme arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Aile, sanayi ve özellikle batı toplumlarında değişmekte olan toplumsal kurumların en güzel örneklerinden biridir. Sanayi Devrimi'nden bu yana, büyük (geniş) ailenin kentleşme süreciyle birlikte giderek çözüldüğü ve çekirdek aileye dönüştüğü bilinmektedir. Ancak, ailenin serüveni burada noktalanmamıştır. Bugün bu toplumlarda çekirdek aile hızla değişmekte ve özellikle 1960'lardan sonra boşanma oranlarındaki hızlı yükseliş ve birlikte yaşama olgusunun bir yaşam tarzı haline gelmesiyle, ortaya "tek ebeveynli aileler" adı altında yepyeni bir aile modeli çıkmaktadır. Zira, bu süreçler bir yandan çekirdek aileyi çok yaygın hale getirirken, öte yandan tek kişilik hanelerin sayısını da arttırmaktadır. Sanayileşme, modernleşme ve kentleşmenin çocuk sayısını da azalttığı hatırlanınca, durum açıkça ortaya çıkmaktadır.

Batı toplumlarında aile yapısında meydana gelen değişimin ülkemizi hiç etkilemediğini söylemek ise mümkün değildir. Küreselleşme ve kitle iletişim araç ve gereçlerinin etkisiyle aile yapımızda olumsuz anlamda bazı değişim örnekleri ortaya çıkmakla birlikte, Türk toplumunun halen, sahip olduğu ahlaki ve dini anlayış, örf ve adetleri sayesinde, geleneksel yapısını korumaya devam ettiği, ancak, aşağıda da görüleceği üzere, geniş aile yapısının zamanla küçülmekte olduğu da dikkat çekmektedir.[8]

Ülkemizdeki hızlı nüfus artışına paralel olarak hanehalkı sayısı da aynı şekilde artış göstermiştir. Fakat hanehaklı miktarındaki bu artışa karşılık, ortalama hanehalkı büyüklüğü aynı oranda artmamış, tam tersine düşmüştür. Bu husus, yukarıda da ifade edildiği üzere, ülkemizde geniş aile yapımızın gittikçe küçülüp atomize hale geldiğini göstermektedir. Nitekim 1990–2000 yılları arasında ülke genelindeki hanehalkı sayısı %34,7'lik artışla 11.188.636'dan 15.070.093'e, İstanbul'da ise %53,2'lik artışla 1.664.821'dan 2.550.607'ye, Üsküdar'da da ise %45,4'lük bir artışla 92.229'dan 134.142'ye yükselmiştir. Fakat ülke geneli, İstanbul ve Üsküdar'daki hanehalkı miktarındaki bu artışa karşılık hanelalkı büyüklükleri ise ülke genelinde 5'den 4,5'e, İstanbul'da 4,1'den 3,9'a, Üsküdar'da da 4'ten 3,6'ya düşmüştür.

	Türkiye			İstanbul			Üsküdar		
Yıllar	Toplam Hanehalkı Nüfusu	Toplam Hanehalkı Sayısı	Ortalama Hanehalkı Büyklüğü	Toplam Hanehalkı Nüfusu	Toplam Hanehalkı Sayısı	Ortalama Hanehalkı Büyklüğü	Toplam Hanehalkı Nüfusu	Toplam Hanehalkı Sayısı	Ortalama Hanehalkı Büyklüğü
1985	50 813 802	9 730 018	5,2	5 499 047	1 293 507	4,3	446 696	101 837	4,4
1990	55 622 032	11 188 636	5,0	6 888 928	1 664 821	4,1	369 462	92 229	4,0
2000	67 809 048	15 070 093	4,5	9 888 210	2 550 607	3,9	484 937	134 142	3,6

Tablo 6: Toplam Hanehalkı Sayısı ve Büyüklüğü (1985–2000)

Kaynak: DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 296, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 242 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 56, 1997, s. 384'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1990 ve 2000 yılları arasında toplam hanehalkı sayısı bakımından İstanbul'un ülke içindeki payı yaklaşık olarak %15'ten %17'ye yükselirken, Üsküdar'ın İstanbul içindeki payı ise pek fazla değişmeyip sadece %5,5'den %5,3'e düşmüştür.

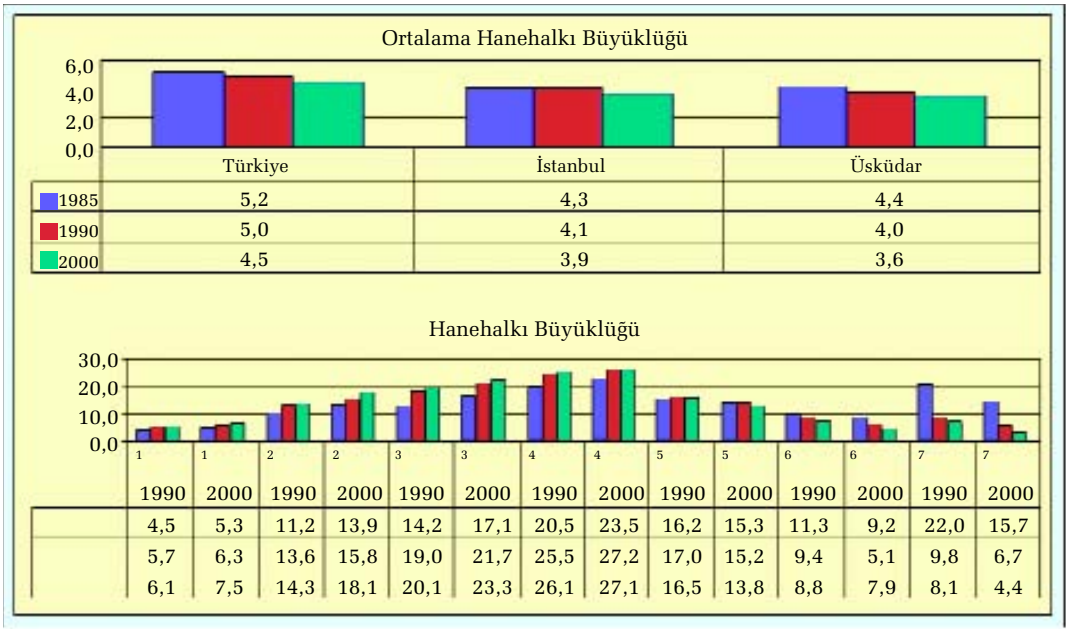

	Türkiye	İstanbul	Üsküdar
1985	5,2	4,3	4,4
1990	5,0	4,1	4,0
2000	4,5	3,9	3,6

	1		2		3		4		5		6		7	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
	4,5	5,3	11,2	13,9	14,2	17,1	20,5	23,5	16,2	15,3	11,3	9,2	22,0	15,7
	5,7	6,3	13,6	15,8	19,0	21,7	25,5	27,2	17,0	15,2	9,4	5,1	9,8	6,7
	6,1	7,5	14,3	18,1	20,1	23,3	26,1	27,1	16,5	13,8	8,8	7,9	8,1	4,4

Grafik 7: Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (1985–2000)

Kaynak: DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s, 296, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s, 242 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 56, 1997, s. 384'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hanehalklarının geniş olarak dağılımına bakıldığında, 1990–2000 yılları arasında, 1, 2, 3 ve 4 kişilik ailelerin oranının hem Türkiye ve İstanbul genelinde hem de Üsküdar'da arttığı, ancak bu aile büyüklüklerinde en küçük orana Türkiye'nin, en yüksek orana ise Üsküdar'ın sahip olduğu karşımıza çıkmaktadır. Yani, Üsküdar'ın ülke ve İstanbul geneline göre daha çekirdek bir aile yapısına sahip olduğu söylenebilir. Fakat beş kişilik ailelerden itibaren tam tersi bir durum ortaya çıkmakta, bu aile büyüklüklerinin oranının her üç bölgede de azalmakta olduğu ve bu defa en yüksek oranın Türkiye'de, en düşük oranın ise Üsküdar'da bulunduğu görülmektedir.

Tablo 6 ve Grafik 7'deki veriler, Üsküdar ilçesinin Türkiye ve İstanbul geneline göre daha küçük ve çekirdek bir aile yapısına sahip olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, şayet aile yapısını küçülten en önemli faktörün kentleşme ve modernleşme olduğu dikkate alınırsa, Üsküdar ilçesinin Türkiye ve İstanbul geneline göre daha çok kentleşip modernleştiğini söylemek mümkün olacaktır.

C. Öğrenim Durumu İtibariyle Nüfus

Cumhuriyet'in başlangıcından günümüze kadar nüfusun eğitim yapısında olumlu yönde önemli değişiklikler görülmekle birlikte, halen okuryazarlık bakımından çok iyi bir durumda olduğumuzu söyleyebilmek mümkün değildir. Nitekim nitekim okuma yazma bilmeyenlerin oranı 2000 yılında ancak %12,7'ye düşebilmiştir. Fakat buna rağmen, kadın nüfusun 2000'li yıllarda halen %19,4'ünün okuma yazma bilmemesi endişe vericidir. Aslında, yirmi birinci asra girdiğimiz bu günlerde, sadece okuryazarlığın çok da fazla bir anlam ifade etmediğini, erkek nüfus kadar kız çocuklarımızın da yüksek niteliklere uygun şekilde yetiştirilmesinin gerektiğini belirtmek gerekmektedir.

Okur-yazarlık oranları eğitimde ele alınan ilk ölçüt olmakla birlikte nüfusun eğitim düzeyini göstermekte son derece yetersizdir. Bu nedenle nüfusun bitirilen son eğitim kurumu ile incelenmesinde yarar vardır. Bundan dolayı, aşağıdaki kısımlarda nüfusun eğitim yapısı gerek okuryazarlık bakımından ve gerekse bitirilen son eğitim kurumu itibariyle ele alınıp incelenmiştir.

Genel bir yaklaşımla, ülkemizin ilkokul eğitimi almış insanların ağırlıklı olarak temsil edildiği bir ülke olduğu söylenebilir. Zira okur-yazar nüfusun yarıya yakın bir kısmını ilkokul mezunları oluşturmaktadır. Orta ve dengi okul mezunları %10'un altında, lise ve dengi okul mezunları ise %10'ların biraz üzerinde iken, yüksekokul ve fakülte mezunlarının oranı da oldukça düşük olup %5'lerin altındadır.

Ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasında yetişmiş insan gücünün sahip olduğu önem dikkate alındığında, devletin nüfusun eğitim düzeyini yükseltici ve eğitimi özendirici faaliyetlerini artırması gerektiği ortadadır.

1. Okuma Yazma Bilmeyenler

Osmanlı döneminde başlayan batılılaşma hareketi, Cumhuriyetin ilanından sonra daha da hızlandırılmış ve batı dünyası ile daha fazla entegre olabilmek için harf devrimi yapılarak latin alfabesi kabul edilmiştir. 1935 yılında, Türk toplumunun %80'e yakın bir kısmı, latin alfabesini bilmediğinden, okuryazar olmayan bir duruma düşmüştü. Bu oranın mutlaka düşürülmesi gerekiyordu. Ancak, eğitim konusunda tüm uğraşlara ve önlemlere rağmen okuryazarlık oranının istenilen düzeye çıkarılabildiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim 1935 yılında toplam nüfusun %80,7'si okuma yazma bilmezken, bu oran, 1960 yılında ancak %60'a, 1990 yılında ise %20'lerin altına, 2000 yılında da %12,7'ye düşürülebilmişti. Her ne kadar, okuma yazma bilmeyenlerin oranının 25 yaşın üstündeki nüfusta daha yüksek olduğu (2000 yılında %17,2) görülüyorsa da, bu oran 25 yaşın altındaki nüfusta da (2000 yılında %6,8) azımsanmayacak bir düzeydedir. Bilgi toplumu olma yolunda gelişmiş ülkelerin önemli mesafeler aldığı yirmi birinci asrın başlangıcında Türkiye'deki toplam nüfusun halen %12,7'sinın okuma yazma bilmemesi oldukça düşündürücüdür. Diğer taraftan, içinde

bulunduğumuz bilgi toplumunda sadece okuryazar olmanın da çok önemli ve anlamlı olduğunu söylemek yeterli değildir. Nitekim okuryazarlığın fonksiyonel bir anlam taşıması ve çağın ihtiyaçlarına cevap vermesi gerekmektedir. Ancak, aşağıda da ele alınacağı üzere, İstanbul'un ve özellikle de Üsküdar'ın eğitim düzeyinin ülke geneline göre daha iyi durumda olduğunu belirtmek mümkündür.

		Toplam			*Toplam*			*Toplam*		
		Toplam	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*
Türkiye	1980	37 523 623	18 999 101	18 524 522	25 311 211	15 188 078	10 123 133	12 197 323	3 802 455	8 394 868
	1990	49 163 110	24 856 528	24 306 582	39 555 483	22 066 860	17 488 623	9 587 981	2 779 172	6 808 809
	2000	59 859 243	30 245 445	29 613 798	52 259 381	28 384 266	23 875 115	7 589 657	1 857 132	5 732 525
İstanbul	1980	4 104 552	2 156 003	1 948 549	3 426 814	1 960 101	1 466 713	676 874	195 332	481 542
	1990	6 521 043	3 394 557	3 126 486	5 883 908	3 227 941	2 655 967	635 685	165 888	469 797
	2000	8 980 105	4 553 379	4 426 726	8 386 260	4 424 901	3 961 359	593 606	128 422	465 184
Üsküdar	1980	227 465	118 920	108 545	194 956	110 633	84 323	32 507	8 286	24 221
	1990	355 767	183 292	172 475	325 397	176 297	149 100	30 316	6 970	23 346
	2000	450 052	224 125	225 927	427 176	219 768	207 408	22 845	4 350	18 495
Türkiye	1980	100.0	100.0	100.0	67.5	93.0	54.6	32.5	20.0	45.3
	1990	100.0	100.0	100.0	80.5	96.2	72.0	19.5	11.2	28.0
	2000	100.0	100.0	100.0	87.3	98.1	80.6	12.7	6.1	19.4
İstanbul	1980	100.0	100.0	100.0	83.5	93.0	75.3	16.5	9.1	24.7
	1990	100.0	100.0	100.0	90.2	96.2	85.0	9.7	4.9	15.0
	2000	100.0	100.0	100.0	93.4	98.1	89.5	6.6	2.8	10.5
Üsküdar	1980	100.0	100.0	100.0	85.7	93.0	77.7	14.3	7.0	22.3
	1990	100.0	100.0	100.0	91.5	96.2	86.4	8.5	3.8	13.5
	2000	100.0	100.0	100.0	94.9	98.1	91.8	5.1	1.9	8.2
Türkiye	1980	100.0	50.6	49.4	100.0	60.0	40.0	100.0	31.2	68.8
	1990	100.0	50.6	49.4	100.0	55.8	44.2	100.0	29.0	71.0
	2000	100.0	50.5	49.5	100.0	54.3	45.7	100.0	24.5	75.5
İstanbul	1980	100.0	52.5	47.5	100.0	57.2	42.8	100.0	28.9	71.1
	1990	100.0	52.1	47.9	100.0	54.9	45.1	100.0	26.1	73.9
	2000	100.0	50.7	49.3	100.0	52.8	47.2	100.0	21.6	78.4
Üsküdar	1980	100.0	52.3	47.7	100.0	56.7	43.3	100.0	25.5	74.5
	1990	100.0	51.5	48.5	100.0	54.2	45.8	100.0	23.0	77.0
	2000	100.0	49.8	50.2	100.0	51.4	48.6	100.0	19.0	81.0

Tablo 7: Okuryazarlık Durumuna Göre Nüfusun Dağılımı (1980–2000)
(6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)

Kaynak: DİE; *1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 1072, 1984, s. 56-63, DİE; *1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 990-17, 1983, s. 16-34, DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 1616, 1993, s, 84-87, DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 1604, 2002, s. 48-76, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 152-155, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 99-134 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz ve dğr., *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul 1997, s. 193-241'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye genelinde okuryazar olmayanlarla ilgili bu olumsuz tabloyu İstanbul ve Üsküdar ilçesinde görmüyoruz. Diğer yandan, ülke genelinde olduğu gibi, hem İstanbul'da hem de Üsküdar'da zamanla okuma yazma bilmeyenlerin oranının düştüğü, ancak, okuma yazma bilmeyenlerin oranının İstanbul geneline göre Üsküdar'da daha düşük olduğu da dikkat çekmektedir. Nitekim 1980–2000 yılları arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı ülke genelinde %32,5'den %12,7'ye, İstanbul'da %16,5'den %6,6'ya, Üsküdar'da ise %14,3'ten %5,1'e düşmüştür.

Diğer taraftan, erkeklere göre kadınlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranının çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Fakat kadın nüfusta okuma yazma bilmeyenlerin oranı zaman içinde sürekli olarak düşmekte ve bu düşüş Türkiye

ve İstanbul geneline göre Üsküdar'da daha yüksek olarak gerçekleşmektedir. 1980–2000 yıllarını dikkate aldığımızda, okuma yazma bilmeyenlerin oranı ülke genelinde erkekler arasında %20'den 6,1'e, kadınlar arasında %45,3'ten %19,4'e, İstanbul genelinde ise erkekler arasında %9,1'den %2,8'e, kadınlar arasında %24,7'den 10,5'e, Üsküdar'da da erkekler arasında %7'den %1,9'a, kadınlar arasında ise %22,3'ten 8,2'ye düşmüştür. Bu veriler bize, okuma yazma bilmeyenlerin oranının, hem erkekler hem de kadınlar arasında, Üsküdar ilçesinde daha düşük olduğunu, yani bu ilçe nüfusunun eğitim bakımından daha avantajlı bir durumda olduğunu göstermektedir.

İstanbul'daki okuma yazma bilmeyenlerin ülke içindeki payı artarken, Üsküdar'ın İstanbul içindeki payı zamanla azalmaktadır. 1980 ile 2000 yılları arasındaki gelişmeyi dikkate aldığımızda, İstanbul'un ülke içindeki payı %5,5'den %7,8'e yükselirken, Üsküdar'ın İstanbul içindeki payının ise %4,8'den %3,8'e düştüğü görülecektir. Okuma yazma bilmeyen nüfus bakımından İstanbul'un ülke içindeki payının artmasının en önemli nedeni bu bölgeye yönelik yoğun göç hareketleridir. Görüldüğü gibi, aşırı göç, yetersiz altyapı ve çarpık kentleşmeye yol açmasının yanısıra, toplam insan kalitesini de bozmaktadır. Ancak, Üsküdar'ın bu anlamda İstanbul geneline göre daha şanslı olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Mahalle Adı	Toplam	Okuryazar	Okuryazar değil	Mahalle Adı	Toplam	Okuryazar	Okuryazar değil
Kirazlıtepe	100.0	90.3	9.7	Havuzbaşı	100.0	95.4	4.6
Yavuztürk	100.0	90.8	9.2	İnkılap	100.0	95.4	4.6
Emek	100.0	92.0	8.0	Kısıklı	100.0	95.5	4.5
Esatpaşa	100.0	92.6	7.4	Pazarbaşı	100.0	95.6	4.4
Mehmet Akif Ersoy	100.0	92.9	7.1	Arakiyecihacımehmet	100.0	95.7	4.3
Solaksinan	100.0	93.2	6.8	Tembelhacımehmet	100.0	95.8	4.2
Güzeltepe	100.0	93.3	6.7	Selamiali	100.0	95.9	4.1
Hasippaşa	100.0	93.3	6.7	Selmanağa	100.0	95.9	4.1
Valideatik	100.0	93.4	6.6	Hayrettinçavuş	100.0	96.0	4.0
Örnek	100.0	93.9	6.1	İcadiye	100.0	96.4	3.6
Muratreis	100.0	94.0	6.0	Kuleli	100.0	96.5	3.5
Ferah	100.0	94.0	6.0	Ayazma	100.0	96.6	3.4
Ünalan	100.0	94.0	5.9	Kepçedede	100.0	96.6	3.4
Arakiyecihacıcafer	100.0	94.2	5.8	Hacıhesnahatun	100.0	96.8	3.2
Cumhuriyet	100.0	94.2	5.8	Gülfemhatun	100.0	96.9	3.1
Burhaniye	100.0	94.3	5.7	Vaniköy	100.0	96.9	3.1
Küplüce	100.0	94.3	5.7	Rumi Mehmed Paşa	100.0	97.1	2.9
Toygarhamza	100.0	94.7	5.3	Ahmetçelebi	100.0	97.4	2.6
Tavaşihasanağa	100.0	94.7	5.3	Barbaros	100.0	97.4	2.6
Bahçelievler	100.0	94.7	5.3	İhsaniye	100.0	97.4	2.6
Emniyet	100.0	94.8	5.2	Kandilli	100.0	97.5	2.4
Ahçıbaşı	100.0	94.9	5.1	Acıbadem	100.0	97.8	2.2
Tabaklar	100.0	95.0	5.0	İmrahorsalacak	100.0	97.8	2.2
Kuzguncuk	100.0	95.0	5.0	Beylerbeyi	100.0	97.9	2.1
Fetih	100.0	95.1	4.9	Altunizade	100.0	98.1	1.9
Bulgurlu	100.0	95.3	4.7	Abdullahağa	100.0	98.7	1.3

Tablo 8: Mahalleler Düzeyinde Toplam Nüfusun Okuma Yazma Açısından Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Üsküdarlıların dinlenme mekanlarından bir park

Üsküdar'daki mahallelerin nüfus yapısına okuryazarlık açısından bakıldığında, genelde okuma yazma bilmeyenlerin oranının düşük olduğu görülecektir. Nitekim okuma yazma bilmeyenlerin oranının yüksek olduğu mahalleler; Kirazlıtepe (%9,7) ve Yavuztürk (%9,2), Emek (%8), Esatpaşa (%7,4) ve Mehmet Akif Ersoy (%7,1) dur. Bu mahalleleri Solaksinan (%6,8), Güzeltepe (%6,7), Hasippaşa (%6,7), Valideatik (%6,6), Örnek (%6,1), Muratreis (%6) ve Ferah (%6) mahalleleri takip etmektedir. Toplam nüfus içinde okuma yazma bilmeyenlerin oranının oldukça düşük olduğu mahallelerin başında ise Abdullahağa (%1,3), Altunizade (%1,9), Beylerbeyi (%2,1), İmrahorsalacak (%2,2), Acıbadem (%2,2), Kandilli (%2,4), İhsaniye (%2,6), Barbaros (%2,6), Ahmetçelebi (%2,6) ve Selimiye (%1,8) gelmektedir. Görüldüğü gibi, okuma yazma bilmeyenlerin oranı bakımından Üsküdar mahallelerinin büyük bir kısmının okuryazarlık durumunun hem Türkiye genelinden (%12,7) hem de İstanbul genelinden (%6,6) daha iyi bir durumda olduğu görülmektedir.

2. Okuma Yazma Bilenler

Yukarıda, okuma yazma bilmeyenler konusu ele alınıp incelenirken, dile getirildiği gibi, yıllar itibariyle hem ülke ve İstanbul genelinde hem de Üsküdar ilçe-

sinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı azalırken, okuma yazma bilenlerin oranı ise artmaktadır. Ancak, toplam nüfusun halen yüzde yüzünün okuma yazma bilir hale gelmediğini görmekteyiz. Nitekim ülke genelindeki toplam nüfusun %87'lik kesimi okuma yazma bilirken, bu oranın İstanbul genelinde ve Üsküdar ilçesinde, daha yüksek olup, %95'lere ulaştığı görülmektedir.

	Yıllar		Toplam	Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olmayanlar	İlkokul	Orta ve Dengi	Lise ve Dengi	Yüksekokul ve Fakülte		Yıllar		Toplam	Bir Öğrenim Kurumundan	İlkokul	Orta ve Dengi	Lise ve Dengi	Yüksekokul ve Fakülte
Türkiye	1980	T	25 311 211	6 213 005	14 215 730	2 137 065	1 901 623	843 788	Türkiye	1980	T	100.0	24.5	56.2	8.4	7.5	3.3
		E	15 188 078	3 499 316	8 394 890	1 445 679	1 219 444	628 749			E	100.0	23.0	55.3	9.5	8.0	4.1
		K	10 123 133	2 713 689	5 820 840	691 386	682 179	215 039			K	100.0	26.8	57.5	6.8	6.7	2.1
	1990	T	39 555 483	7 843 702	22 681 303	3 714 984	3 818 149	1 497 345		1990	T	100.0	19.8	57.3	9.4	9.7	3.8
		E	22 066 860	4 062 818	12 194 610	2 391 423	2 369 973	1 048 036			E	100.0	18.4	55.3	10.8	10.7	4.7
		K	17 488 623	3 780 884	10 486 693	1 323 561	1 448 176	449 309			K	100.0	21.6	60.0	7.6	8.3	2.6
	2000	T	52 259 381	12 899 574	22 166 827	6 027 509	8 013 507	3 151 964		2000	T	100.0	24.7	42.4	11.5	15.3	6.0
		E	28 384 266	6 514 789	11 145 950	3 851 972	4 881 326	1 990 229			E	100.0	23.0	39.3	13.6	17.2	7.0
		K	23 875 115	6 384 785	11 020 877	2 175 537	3 132 181	1 161 735			K	100.0	26.7	46.2	9.1	13.1	4.9
İstanbul	1980	T	3 426 814	634 481	1 829 101	403 466	389 168	170 598	İstanbul	1980	T	100.0	18.5	53.4	11.8	11.4	5.0
		E	1 960 101	324 942	1 051 613	237 697	219 619	126 230			E	100.0	16.6	53.7	12.1	11.2	6.4
		K	1 466 713	309 539	777 488	165 769	169 549	44 368			K	100.0	21.1	53.0	11.3	11.6	3.0
	1990	T	5 883 908	900 080	3 152 937	713 099	771 747	346 045		1990	T	100.0	15.3	53.6	12.1	13.1	5.9
		E	3 227 941	448 483	1 703 209	418 671	427 364	230 214			E	100.0	13.9	52.8	13.0	13.2	7.1
		K	2 655 967	451 597	1 449 728	294 428	344 383	115 831			K	100.0	17.0	54.6	11.1	13.0	4.4
	2000	T	8 386 260	1 704 984	3 476 500	1 027 293	1 469 787	707 696		2000	T	100.0	20.3	41.5	12.2	17.5	8.4
		E	4 424 901	835 824	1 756 483	613 641	803 593	415 360			E	100.0	18.9	39.7	13.9	18.2	9.4
		K	3 961 359	869 160	1 720 017	413 652	666 194	292 336			K	100.0	21.9	43.4	10.4	16.8	7.4
Üsküdar	1980	T	194 956	34 306	98 015	28 315	24 854	9 466	Üsküdar	1980	T	100.0	17.6	50.3	14.5	12.7	4.9
		E	110 633	16 859	54 509	17 648	14 456	7 161			E	100.0	15.2	49.3	16.0	13.1	6.5
		K	84 323	17 447	43 506	10 667	10 398	2 305			K	100.0	20.7	51.6	12.7	12.3	2.7
	1990	T	325 397	46 805	160 856	44 351	50 022	23 363		1990	T	100.0	14.4	49.4	13.6	15.4	7.2
		E	176 297	22 619	84 421	26 295	27 292	15 670			E	100.0	12.8	47.9	14.9	15.5	8.9
		K	149 100	24 186	76 435	18 056	22 730	7 693			K	100.0	16.2	51.3	12.1	15.2	5.2
	2000	T	427 176	78 747	146 595	54 929	92 688	54 217		2000	T	100.0	18.4	34.3	12.9	21.7	12.7
		E	219 768	37 801	69 901	32 175	48 522	31 369			E	100.0	17.2	31.8	14.6	22.1	14.3
		K	207 408	40 946	76 694	22 754	44 166	22 848			K	100.0	19.7	37.0	11.0	21.3	11.0

Tablo 9: Bitirilen Son Öğrenim Kurumuna ve Cinsiyete Göre Okuryazar Nüfus (1980–2000) (6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)

Kaynak: DİE; *1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 1072, 1984, s. 56-63, DİE; *1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 990-17, 1983, s. 16-34, DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 1616, 1993, s. 84-87, DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 1604, 2002, s. 48-76, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye),* Ankara, Yayın No: 2759, 2003, s. 152-155, DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 99-134 ve Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul, İ.B.B., Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 56, 1997, s. 193-241'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Okuma yazma bilenlerin cinsiyet açısından dağılımına baktığımızda, erkek ve bayan oranları arasında, okuma yazma bilmeyenlerde olduğu kadar açık bir fark göze çarpmamaktadır. Nitekim 2000 yılı itibariyle, okuryazar nüfusun Türkiye genelinde %45,7'sini, İstanbul genelinde %47,2'sini ve Üsküdar ilçesinde de %48,6'sını bayanlar oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere, okuma yazma bilenlerin cinsiyet bakımından dağılımı İstanbul ve Üsküdar ilçesinde benzer özelliklere sahipken, okuma yazma bilenler içinde bayanların oranı Türkiye genelinden daha yüksektir.

Türkiye genelinde okuma yazma bilenlerin 1980 yılında %13,5'i İstanbul'da bulunurken, 2000 yılında bu oran %16'ya yükselmiştir. İstanbul genelinde okuma

yazma bilenlerin ise 1980 yılında %5,7'si Üsküdar'da yaşarken, bu oran 2000 yılında %5,1'e düşmüştür.

a. Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olmayanlar

Okuma yazma bilen nüfus içinde herhangi bir öğrenim kurumundan mezun olmayanların oranı, hem ülke ve İstanbul genelinde hem de Üsküdar ilçesinde 1980–1990 yılları arasında düşerken, 1990–2000 yılları arasında ise tekrar yükselmiştir. Okuryazar nüfus içinde bir öğrenim kurumundan mezun olmayanların oranı, 1980 yılında ülke genelinde %24,5, İstanbul'da %18,5 ve Üsküdar'da %17,6 iken, 1990 yılında ülke genelinde %19,8, İstanbul'da %15,3 ve Üsküdar'da %18,6'ya düşmüş, fakat 2000 yılında bu oranlar tekrar ülke genelinde %24,7, İstanbul'da %20,3 ve Üsküdar'da ise %18,4 olmuştur. Görüldüğü gibi, Üsküdar ilçesinde herhangi bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma öğrenenlerin oranı ülke ve İstanbul genelinden daha düşüktür. Herhangi bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma bilenlerin oranının artış göstermesinde, bu yıllar arasında okuma yazma bilmeyenlere yönelik olarak başlatılan okuma yazma kurslarının önemli bir rolü olmuştur.

Herhangi bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma bilenlerin cinsiyet açısından dağılımına bakıldığında, oranlar arasında fazla bir fark olmadığı, fakat bayanların oranının zaman içinde az da olsa bir düşüş eğiliminde olduğu görülecektir. 2000 yılı itibariyle, Türkiye genelinde erkeklerin oranı (%50,5), İstanbul (%49) ve Üsküdar'da (%48) ise bayanların oranı biraz daha yüksektir.

1980 yılında, Türkiye genelindeki bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma bilenlerin %10'u İstanbul'da bulunurken, bu oran 1990 yılında %11,5'e, 2000 yılında ise %13,2'ye yükselmiştir. Aynı yıllar arasında, İstanbul'dakilerin ise fazla değişmeyip %5'erlik kısımları Üsküdar ilçesinde bulunmaktadır.

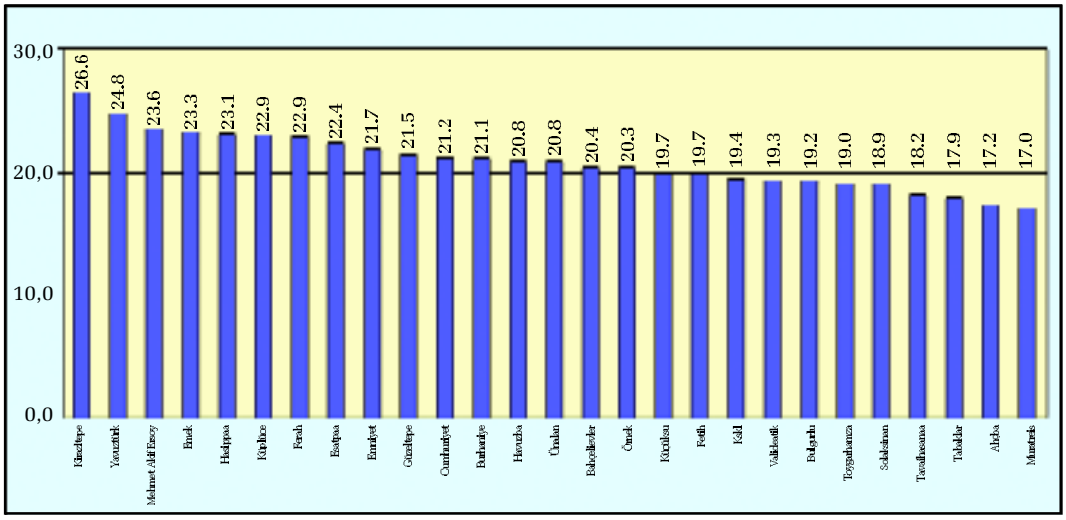

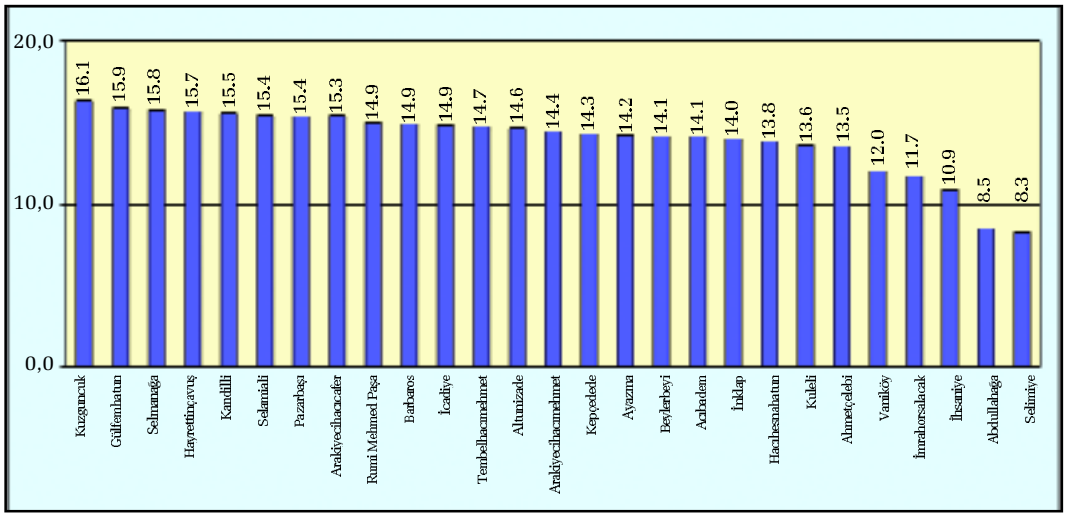

Grafik 8: Mahalleler Düzeyinde Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olmayanların Toplam Okuryazar Nüfus İçindeki Payı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Üsküdar'da herhangi bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma bilenlerin toplam okuryazar nüfus içindeki oranları özellikle Kirazlıtepe (%26,6), Yavuztürk (%24,8), Mehmet Akif Ersoy (%23,6), Emek (%23,3) ve Hasippaşa (%23,1) gibi bazı mahallelerde oldukça yüksek iken, Selimiye (%8,3) ve Abdullahağa (%8,5) gibi bazı mahallelerde ise oldukça düşüktür.

b. İlkokul Mezunları

Okuryazar nüfus içinde en büyük kesimi ilkokul mezunları oluşturmaktadır. Bunların oranı ülke ve İstanbul geneli ile Üsküdar ilçesinde zaman içinde azalmakla birlikte, bu oran ülke ve İstanbul geneline göre Üsküdar'da daha düşüktür. Nitekim toplam okuma yazma bilen nüfus içinde ilkokul mezunlarının oranı 1980–2000 yılları arasında, ülke genelinde %56,2'den %42,4'e, İstanbul'da %53,4'ten %41,5'e ve Üsküdar'da da %50,3'ten %34,3'e düşmüştür. Görüldüğü üzere, okuryazar nüfus içinde ilkokul mezunlarının oranı ülke ve İstanbul geneline nispeten Üsküdar'da daha düşük olmakla birlikte, yine de toplam okuryazar nüfusun üçte birini oluşturmaktadır.

Cinsiyet açısından okuryazar nüfus içindeki ilkokul mezunlarının durumuna bakıldığında, bunların çoğunluğunu, 2000 yılı Üsküdar verisi hariç, hem ülke hem de İstanbul genelinde erkekler oluşturmasına rağmen, erkek ve kadın oranları birbirine oldukça yakındır. Nitekim 2000 yılı itibariyle, ilkokul mezunlarının ülke genelinde %50,3'ünü, İstanbul'da %50,5'ini erkekler oluştururken, Üsküdar ilçesinde ise bayanların oranı erkeklerden daha yüksek olup %52,3'tür.

İstanbul genelindeki ilkokul mezunlarının ülke içindeki payı yıllar itibariyle artış gösterirken, bu alanda Üsküdar'ın il düzeyindeki payı ise düşüş kaydetmiştir.

Örneğin, Türkiye genelindeki ilkokul mezunlarının 1980 yılında %12,9'u, 2000 yılında ise %15,7'si İstanbul'da bulunurken, aynı yıllar arasında Üsküdar'ın İstanbul içindeki payı da %5,4'ten %4,2'ye düşmüştür. Görüldüğü gibi, Üsküdar'ın aksine, İstanbul genelinin özellikle eğitim düzeyinin düşük olduğu az gelişmiş veya gelişmekte olan bölgelerden almış olduğu göç sonucunda ilkokul mezunları açısından sahip olduğu pay sürekli artış göstermektedir.

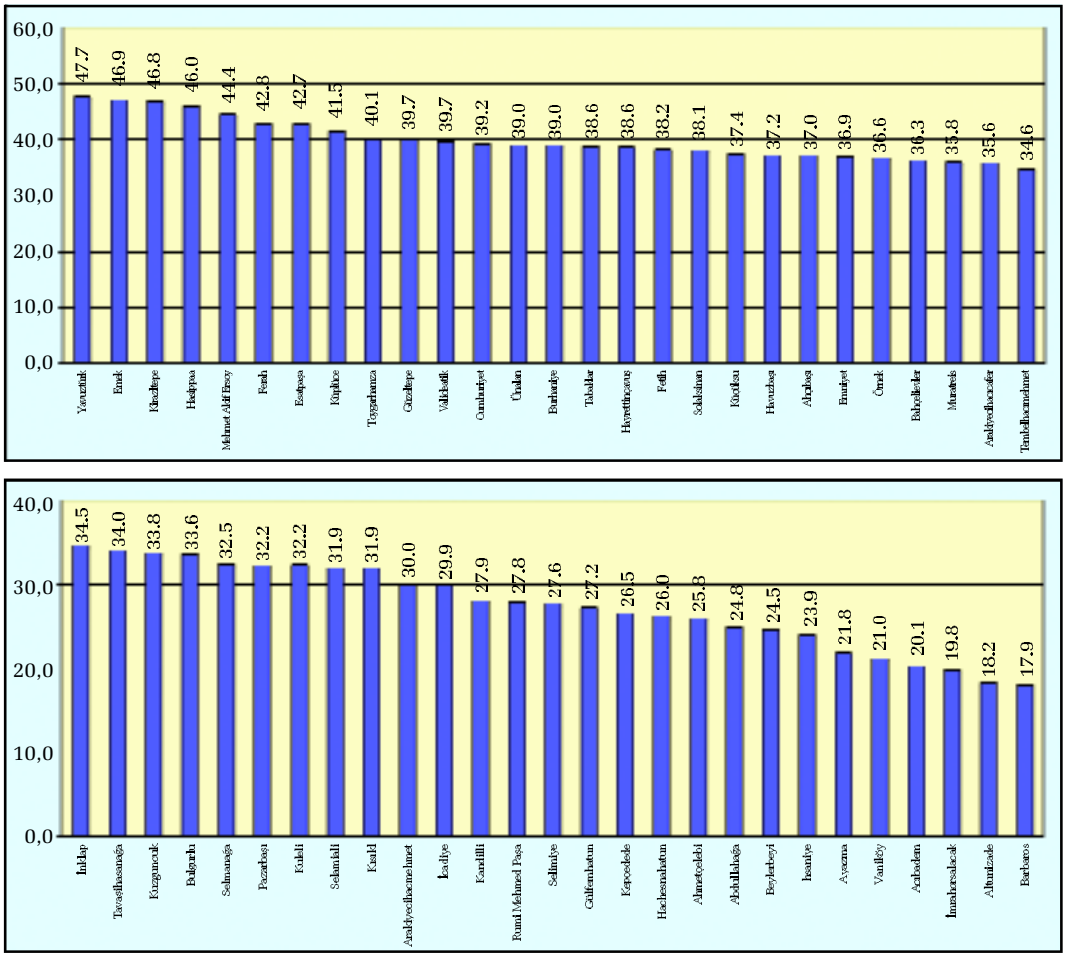

Grafik 9: Mahalleler Düzeyinde İlkokul Mezunlarının Toplam Okuryazar Nüfus İçindeki Payı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Toplam okuryazar nüfus içinde ilkokul mezunlarının oranı açısından Üsküdar'daki mahallelere bakıldığında; bu oranın bazı mahallelerde %20'lerin altına düştüğü, bazı mahallelerde ise %45'leri aştığı görülecektir. İlkokul mezunlarının oranının en düşük olduğu mahallelerin başında Barbaros (%17,9), Altunizade (%18,2) ve İmrahorsalacak (%19,8), ilkokul mezunlarının oranının en yüksek olduğu mahallelerin başında ise Yavuztürk (%47,7), Emek (%46,9), Kirazlıtepe

(%46,8) ve Hasippaşa (%46) gelmektedir. Üsküdar'daki toplam okuryazar nüfusun ise %34,3'ü ilkokul mezunu durumundadır.

c. Orta ve Dengi Okul Mezunları

Orta ve dengi okul mezunlarının okuma yazma bilen nüfusun içindeki payına bakıldığında, 1980–2000 yılları arasındaki yirmi yıllık süre içinde, İstanbul'un payının pek değişmeyip %12'ler civarında seyrettiği, ülke genelinin payının ise zaman içinde azaldığı ve %8,4'lerden %11,5'e yükseldiği, Üsküdar'ın payının da zamanla azalıp %14,5'ten %12,9'a düştüğü görülecektir.

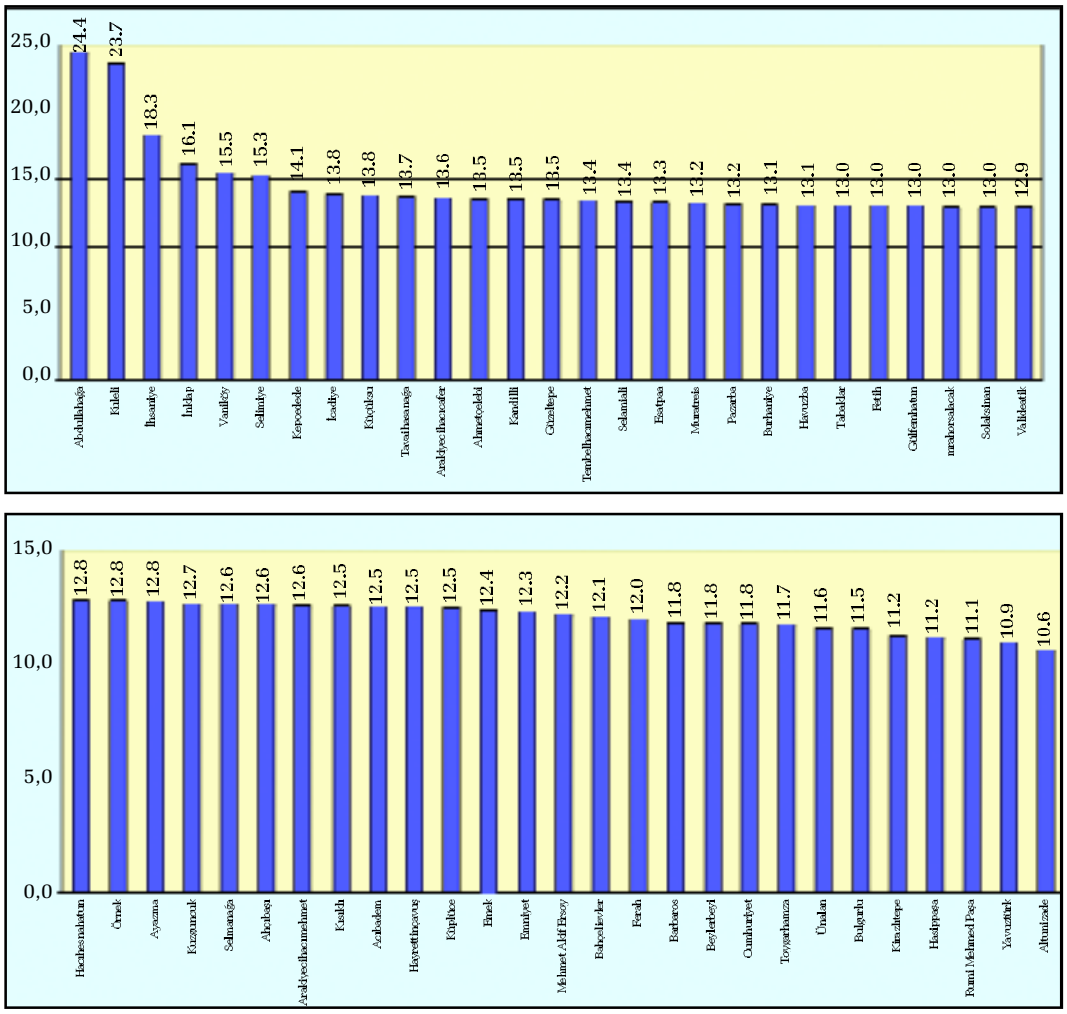

Grafik 10: Mahalleler Düzeyinde Orta ve Dengi Okul Mezunlarının Toplam Okuryazar Nüfus İçindeki Payı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Orta ve dengi okul mezunlarının cinsiyet itibariyle dağılımında çoğunluğu erkeklerin oluşturduğu, fakat erkeklerin oranının ülke genelinde ve Üsküdar'da zaman içinde azalmakta olduğu, İstanbul genelinde ise erkeklerin oranının pek fazla değişmeyip %59'lar civarında kaldığı görülmektedir. Nitekim 1980–2000 yılları arasında erkeklerin oranı İstanbul genelinde %59'lar dolayında kalırken, Türkiye genelinde %67,6'dan %63,9'a, Üsküdar'da ise %62,3'den %58,6'ya düşmüştür,
Orta ve dengi okul mezunları bakımından İstanbul'un ülke içindeki payı 1980–2000 yılları arasında %18,9'dan %17'ye düşerken, aynı yıllar arasında Üsküdar'ın İstanbul içindeki payı ise %7'den %5,4'e düşmüştür.

Üsküdar ilçesindeki bazı mahallelerde orta ve dengi okul mezunlarının toplam okuryazar nüfus içindeki payı %17'lere yaklaşmakta, bazı mahallelerde ise %10'lara kadar düşmektedir. Örneğin, orta ve dengi okul mezunlarının oranı Abdullahağa (%24,4) ve Kuleli'de (%23,7) oldukça yüksek olup %20'lerin üzerinde iken, Altunizade (%10,6) ve Yavuztürk'de (%10,9) daha düşük olup %10'lar civarındadır.

d. Lise ve Dengi Okul Mezunları

Toplumun nispeten daha nitelikli bir kesimini ve orta öğretim kademesini oluşturan lise ve dengi okul mezunlarının toplam okuryazar nüfus içindeki oranları hem ülke ve İstanbul genelinde, hem de Üsküdar ilçesinde, yıllar itibariyle artış göstermektedir. Nitekim, 1980 yılında, toplam okuryazar nüfus içinde, ilkokul mezunlarından sonraki ilk sırayı orta ve dengi okul mezunları alırken, 1990 yılından itibaren lise ve dengi okul mezunları almaya başlamış ve zamanla da oranları artış göstermiştir. Ancak, bu kesimin toplam okuryazar nüfus içindeki oranları en yüksek paya Üsküdar ilçesinde, en düşük paya da ülke genelinde sahip bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, bu grubun payı, 1980 ve 2000 yıllarında, ülke genelinde %7,5'den %15,3'e, İstanbul genelinde ise %11,4'den %17,5'e ve Üsküdar ilçesinde de %12,7'den %21,7'ye yükselmiştir. Bu veriler bize, Üsküdar ilçesinin, ülke ve İstanbul geneline göre, daha nitelikli bir insangücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Orta ve dengi okul mezunlarında olduğu gibi, lise ve dengi okul mezunlarının da önemli bir kısmını erkekler oluşturmakla birlikte, zaman içinde hem ülke genelinde hem de Üsküdar ilçesinde erkeklerin oranında düşme, buna karşılık kızların payında bir artış görülürken, İstanbul genelinde ise erkeklerin oranı zaman içinde pek değişmeyip %55'ler civarında kalmıştır. Nitekim, 1980-2000 yılları arasında erkeklerin oranı ülke genelinde %64,1'den %60,9'a, Üsküdar'da ise %58,2'den %52,3'e düşmüştür.

Türkiye genelindeki lise ve dengi okul mezunlarının yaklaşık %20'si, yani beşte biri, İstanbul'da bulunurken, İstanbul genelindeki lise ve dengi okul mezunlarının ise ancak %6'lık bir kısmı Üsküdar ilçesinde yaşamaktadır.

Üsküdar'daki mahallelerin büyük bir kısmında toplam okuryazar nüfus içinde lise ve dengi okul mezunlarının oranı %20'lerin, tümünde ise %10'ların üzerindedir. Lise ve dengi okul mezunlarının oranları Emek (%14,6), Kirazlıtepe (%12,8) ve Yavuztürk'te (%12,5) %15'lerin altındadır. Lise ve dengi okul mezun-

larının oranlarının %29'ların üzerinde olduğu mahalleler ise Selimiye (%30,8), İmrahorsalacak (%29,9), Ayazma (%29,5), Rumi Mehmed Paşa (%29,3) ve Barbaros (%29,2) dur.

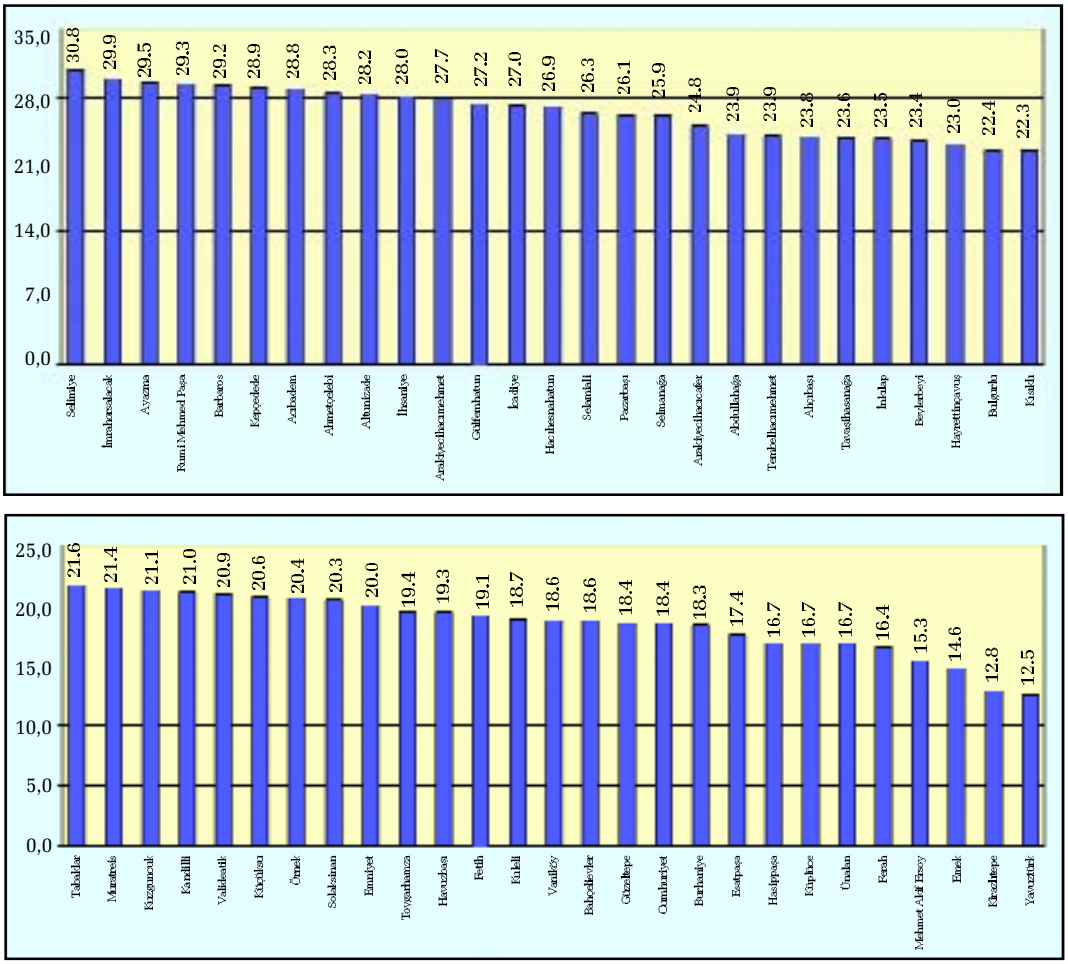

Grafik 11: Mahalleler Düzeyinde Lise ve Dengi Okul Mezunlarının Toplam Okuryazar Nüfus İçindeki Payı (%), (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

e. Yükseköğretim Mezunları

Toplumun en nitelikli bölümünü oluşturan yüksek okul ve fakülte mezunlarının toplam okuryazar nüfus içindeki oranı, zaman içinde hem ülke ve İstanbul genelinde, hem de Üsküdar ilçesinde artış göstermekle birlikte, her üç bölgede de en düşük paya bu grubun sahip olduğu, ancak bu kesimin payının Üsküdar ilçesinde daha yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim yüksek eğitimli nüfusun toplam okuryazar nüfus içindeki payı 1980–2000 yılları arasında, ülke genelinde %3,3'ten %6'ya, İstanbul genelinde ise %5'den %8,4'e, Üsküdar ilçesinde de %4,9'dan %12,7'ye yükselmiştir. Bu verilerin de gösterdiği gibi, yüksek okul ve

fakülte mezunları bakımından Üsküdar'ın, İstanbul ve ülke geneline nispeten, oldukça nitelikli bir yapıya sahip olduğu dikkat çekmektedir.

Orta, lise ve dengi okul mezunlarında olduğu gibi, hatta daha büyük oranda, yüksek okul ve fakülte mezunlarının da çoğunluğunu, zamanla azalmakla birlikte, erkeklerin oluşturduğu görülmektedir. Nitekim 1980–2000 yılları arasında erkeklerin oranı ülke genelinde %74,5'den %63,1'e, İstanbul genelinde %66,5'ten %58,7'ye, Üsküdar'da ise %75,6'dan %57,9'a düşmüştür

Yüksek okul ve fakülte mezunları bakımından İstanbul'un ülke içindeki, Üsküdar'ın ise İstanbul içindeki payı zamanla artış göstermektedir. Şöyle ki, 1980 yılında Türkiye genelindeki yüksek okul mezunlarının %20,2'si İstanbul'da bulunurken, bu oran 2000 yılında %22,5'e yükselmiştir. Aynı yıllar arasında Üsküdar'ın İstanbul içindeki payı ise %5,5'ten %7,7'ye çıkmıştır.

Grafik 12: Mahalleler Düzeyinde Yükseköğretim Mezunlarının Toplam Okuryazar Nüfus İçindeki Payı (%), (2000)

Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Üsküdar balık pazarından bir görünüm

Toplam okuryazar nüfusunun %12,7'si yüksekokul mezunu olan Üsküdar ilçesindeki mahallelerin de önemli bir kesiminde yüksekokul mezunlarının oranı da nispeten yüksek durumdadır. Ancak, Mehmet Akif Ersoy (%4,5), Esatpaşa (%4,3), Yavuztürk (%4,2), Hasippaşa (%3), Emek (%2,8) ve Kirazlıtepe (%2,6) gibi bazı mahallelerde yüksekokul mezunlarının oranları %5'lerin altındadır. Yüksekokul mezunlarının oldukça yüksek olduğu mahallelerin başında ise Vaniköy (%32,9), Altunizade (%28,4), Barbaros (%26,2) ve Beylerbeyi (%26,1) gelmektedir.

D. GÖÇ

Tarihin her döneminde tüm toplumlar değişik dönemlerde, değişik nedenlerle, değişik şekil ve sonuçlarla gerek iç gerekse dış göçlere maruz kalmıştır. Diğer taraftan bu göçlerin hem nedenleri hem de sonuçları zaman zaman birbirlerine benzerken çoğu zaman da tamamen farklı bir nitelikte ortaya çıkmışlardır.

Tarih boyunca Türk milletinin yoğun ve sürekli bir şekilde göç ettikleri bilinen bir gerçektir. Dış göç olayı Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte ülkemizde yoğun olarak tekrar yaşanmıştır. Gerçekten, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu bir göç hareketini de beraberinde getirmiştir. İlk yaşanan göçler, genelde dini ve ırki nedenlerle yapılmıştır. Bu göçler, aslında tek yönlü de olmamıştır. Türkiye'ye, Türk ve Müslüman kitleler gelirken, istisnalar dışında, genelde Rum ve Hıristiyan kitleler dış ülkelere göç etmişlerdir. Cumhuriyetin kuruluşu ile başlayan bu karşılıklı dış göç hareketi 1950'li yıllara kadar sürmüştür.

Türkiye, 1950'lerden itibaren aşırı bir nüfus hareketiyle karşı karşıya kalmış, nüfus artış hızı artmaya başlamış, iç göçler toplum hayatında yerini almıştır. Kaynağına göre farklılaşan göçlere belirgin özelliğini veren, 1980'lere kadar kırsal niteliği, 1980'lerden sonra ise kentsel niteliğidir. Ayrıca, en fazla göç alan İstanbul'un iç göçlerde özel bir yeri vardır. Nitekim 1975–2000 döneminde en fazla göç alan ilk üç il sırasıyla İstanbul, Ankara ve İzmir illeridir. 1995–2000 döneminde iller arası göç eden nüfusun yaklaşık beşte biri İstanbul'a göç etmiştir. Göç eden nüfusun sayısal büyüklüğü dikkate alındığında, en çok göç veren illerin yine sırasıyla İstanbul, Ankara ve İzmir olduğu görülmektedir. Sonuç olarak nüfus hareketliliği en yoğun olarak nüfusu en fazla olan ilk üç ilde yaşanmaktadır.

Avrupa ve Asya kıtalarını birleştiren İstanbul'un Asya kapısı olan Üsküdar, tarihi süreç itibariyle uzun bir geçmişi bulunmasının yanısıra, aynı zamanda önemli bir yerleşim yeri olma özelliğine de sahip bulunmaktadır. Bu özelliğini Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar devam ettiren Üsküdar'ın nüfusu, özellikle almış olduğu göçlerle sürekli olarak artmış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu 50 bin civarında iken bu miktar 2000 yılında yaklaşık on katlık bir artışla 500 binlere yaklaşmıştır.

İstanbul genelinde olduğu gibi Üsküdar ilçesindeki toplam nüfusun büyük bir çoğunluğu da İstanbul dışında doğmuştur. Nitekim, 2000 yılı itibariyle, İstanbul nüfusunun %62,3'ü, Üsküdar nüfusunun ise %58,7'si İstanbul dışı doğumludur.

Toplam nüfus miktarının Üsküdar'da sürekli olarak yükselmesine karşın, İstanbul'un nüfusunun daha hızlı artmasına paralel olarak Üsküdar'ın İstanbul toplam nüfusundaki payı çok fazla artmamış, bu pay 1975'lere kadar %6'lar civarında iken, 1985 yılında da %11,5'e yükselmiş, fakat 2000 yılında %4,9'a düşmüştür. Bu düşmede Ümraniye'nin önemli bir kısmının Üsküdar'dan ayrılmasında büyük bir etkisi bulunmaktadır. Aynı şekilde iç göçler bakımından da Üsküdar'ın İstanbul içindeki payının çok yüksek olmadığı görülmektedir. Nitekim İstanbul'un aldığı toplam iç göç içinde Üsküdar'ın payı 1990 yılında %5,1 iken, bu oran 2000 yılında %4,4'e düşmüştür.

	Toplam	Erkek	Kadın
1990	5.1	5.1	5.2
2000	4.4	4.3	4.5

Tablo 10: İstanbul'a Yönelik İç Göçlerde Üsküdar'ın Payı (%), (1990–2000)
Kaynak: Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz ve dğr., Nüfus ve Demografi-II 1930-1995, s. 277-296 ve Tablo 12'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Görüldüğü gibi, iç göçler bakımından Üsküdar'ın almış olduğu göç ve İstanbul içindeki payı giderek azalmaktadır. 1985–1990 döneminde Üsküdar'ın almış olduğu göç miktarı 48 290 iken, bu miktar 1995–2000 döneminde 40 455'e düşmüştür.

1. Göç Edenlerin Cinsiyet ve Yaş Yapısı

İç göçlerde çoğunluğu genelde erkekler oluşturmaktadır. Bu husus, hem alınan ve hem de verilen göçlerde görülmektedir. Ancak, erkeklerin oranı hem İstanbul hem de Üsküdar'da alınan göçe göre dışarıya verilen göçte daha yüksektir. 1995–2000 yılları arasında erkeklerin oranı yaklaşık olarak İstanbul ve Üsküdar'da alınan göçte %53, verilen göçlerde ise %58'ler civarındadır.

Yaş Grubu	İstanbul			Üsküdar		
	Toplam Nüfus	Alınan Göç	Verilen Göç	Toplam Nüfus	Alınan Göç	Verilen Göç
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
0-14	26.3	15.8	14.8	23.8	12.4	13.4
15-24	21.0	39.4	29.8	20.5	41.5	30.9
25-64	48.0	42.4	51.0	50.2	43.6	50.6
65+	4.7	2.3	4.4	5.5	2.5	5.0

Tablo 11: Toplam Nüfus ve Göç Edenler İçinde Yaş Gruplarının Payları (%), (1995-2000)
Kaynak: DİE; 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul), Ankara, Yayın No: 2732, 2002, s. 99–134 ve Tablo 12'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Göçün yaş grupları itibariyle dağılımına bakıldığında, toplam nüfusa göre çok farklı bir yapı ortaya koyduğu görülmektedir. Şöyle ki, İstanbul geneli ve Üsküdar'da 15 yaşın altındaki çocukların hem alınan ve hem de verilen toplam göç içindeki oranları toplam nüfus içindeki oranlarından daha düşük iken, 15–24 yaş grubundaki gençlerin oranları ise daha yüksektir. Yetişkin nüfus olarak kabul edilen 25–64 yaş grubundakilerin toplam nüfus içindeki oranları ise Üsküdar'da verilen göçteki orana yakın, fakat aldığı göçteki orandan daha yüksek iken, İstanbul'da alınan göçteki orandan daha yüksek, fakat verilen göçteki orandan daha düşüktür. Yaşlıların toplam nüfus içindeki oranlarına gelince, bu grubun toplam nüfus içindeki oranları hem İstanbul genelinde hem de Üsküdar'da alınan ve verilen göç içindeki oranlarından daha yüksektir.

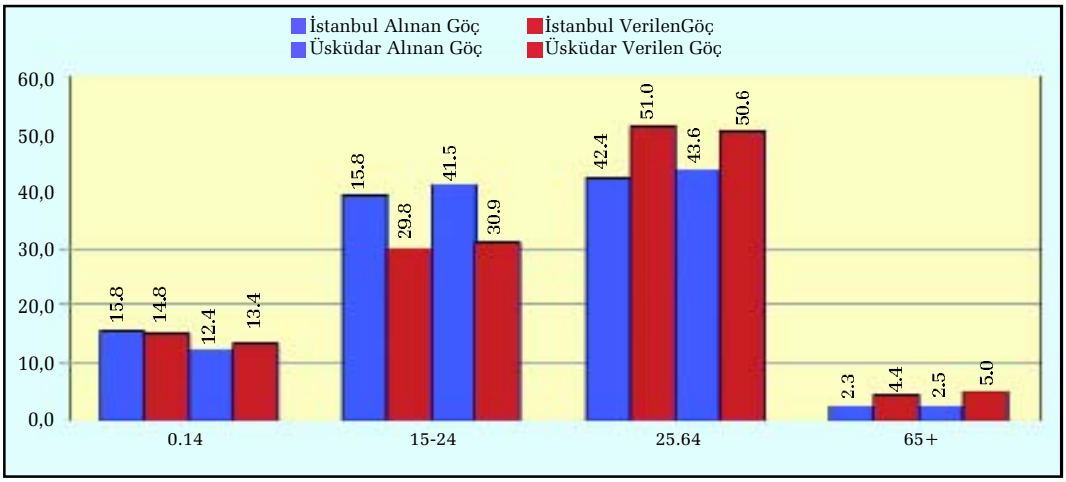

Grafik 13: Yaş Gruplarına Göre Alınan ve Verilen Göç (%), (1995 – 2000)
Kaynak: Tablo 12'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Göç eden nüfusun çoğunluğunu hem toplamda hem de erkeklerde ve bayanlarda 25–64 yaş grubundaki yetişkinlerle 15–24 yaş grubundaki gençler oluşturmaktadır. Yetişkin ve gençleri çocuklar ve yaşlılar takip etmektedir.

	İstanbul						Üsküdar					
Yaş	Aldığı Göç			Verdiği Göç			Aldığı Göç			Verdiği Göç		
Grupları	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
Toplam	920 955	494 883	426 072	513 507	296 387	217 120	40 455	21 485	18 970	22 909	13 322	9 587
0-14	145 963	78 148	67 815	76 019	38 988	37 031	4 998	2 610	2 388	3 070	1 534	1 536
15-24	363 309	195 603	167 706	152 823	97 957	54 866	16 777	9 140	7 637	7 088	4 570	2 518
25-64	390 761	213 547	177 214	262 134	148 902	113 232	17 658	9 372	8 286	11 598	6 667	4 931
65+	20 922	7 585	13 337	22 531	10 540	11 991	1 022	363	659	1 153	551	602

	İstanbul						Üsküdar					
Yaş	Aldığı Göç			Verdiği Göç			Aldığı Göç			Verdiği Göç		
Grupları	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
0-14	15.8	15.8	15.9	14.8	13.2	17.1	12.4	12.1	12.6	13.4	11.5	16.0
15-24	39.4	39.5	39.4	29.8	33.1	25.3	41.5	42.5	40.3	30.9	34.3	26.3
25-64	42.4	43.2	41.6	51.0	50.2	52.2	43.6	43.6	43.7	50.6	50.0	51.4
65+	2.3	1.5	3.1	4.4	3.6	5.5	2.5	1.7	3.5	5.0	4.1	6.3

	İstanbul						Üsküdar					
Yaş	Aldığı Göç			Verdiği Göç			Aldığı Göç			Verdiği Göç		
Grupları	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
Toplam	100.0	53.7	46.3	100.0	57.7	42.3	100.0	53.1	46.9	100.0	58.2	41.8
0-14	100.0	53.5	46.5	100.0	51.3	48.7	100.0	52.2	47.8	100.0	50.0	50.0
15-24	100.0	53.8	46.2	100.0	64.1	35.9	100.0	54.5	45.5	100.0	64.5	5.5
25-64	100.0	54.6	45.4	100.0	56.8	43.2	100.0	53.1	46.9	100.0	57.5	42.5
65+	100.0	36.3	63.7	100.0	46.8	53.2	100.0	35.5	64.5	100.0	47.8	52.2

Tablo 12: Yaş Grupları ve Cinsiyete Göre Alınan ve Verilen Göç (1995 – 2000)
Kaynak: *TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.*

İstanbul'un aldığı ve verdiği göçte, 65 yaşın üstündeki yaşlılar hariç, çoğunluğu tüm yaş gruplarında erkekler oluştururken, Üsküdar'da ise, alınan göçte yaşlılar, verilen göçte ise çocuklar ve yaşlılar hariç, tüm yaş gruplarında hem alınan ve hem de verilen göçte çoğunluğu erkekler oluşturmaktadır. Yani kadınlar İstanbul'da alınan ve verilen göçte sadece yaşlı nüfusta, Üsküdar'da ise alınan göçte yine yaşlılarda, fakat verilen göçte ise hem yaşlı ve hem de çocuk nüfusta çoğunluğu oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, dışarıdan içeriye alınan göçte 25 yaşın altındaki çocuk ve gençlerin oranı Üsküdar' a nispeten İstanbul genelinde daha yüksek iken, verilen göçte bu kesimin oranları birbirine çok yakın olup %44'ler civarındadır. Yine alınan ve verilen göçlerde yaşlıların oranı İstanbul geneline göre Üsküdar'da nispeten yüksektir.

2. Göç Edenlerin Öğrenim Durumu

Hem İstanbul genelinin ve hem de Üsküdar'ın toplam nüfuslarındaki okuma yazma bilmeyenlerin oranı aldıkları ve verdikleri göçteki okuma yazma bilmeyenlerin oranından daha yüksektir. Yani, İstanbul ve Üsküdar toplam nüfuslarına göre daha niteli bir göç hem almakta hem de vermektedirler.

İstanbul ve Üsküdar'ın aldığı ve verdiği göçün eğitim durumu itibariyle dağılımına bakıldığında aşağıdaki genel özellikleri görmek mümkün olacaktır:

Okuma yazma bilmeyenlerin oranı İstanbul'da verilen göçe göre alınan göçte, Üsküdar'da ise alınan göçe göre verilen göçte daha fazladır.

Öğrenim Durumu	Alınan Göç						Verilen Göç					
	İstanbul			Üsküdar			İstanbul			Üsküdar		
	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
1	906 950	487 551	419 399	39 965	21 242	18 723	435 385	251 739	183 646	22 557	13 126	9 431
2	63 369	14 952	48 117	1 598	352	1 246	22 938	5 522	17 416	1 029	244	785
3	18	1	17	1		1	24	3	21	1		1
4	843 563	472 598	370 965	38 366	20 890	17 476	412 423	246 214	166 209	21 527	12 882	8 645
5	135 782	69 381	66 401	4 744	2 368	2 376	63 857	31 471	32 386	3 010	1 048	1 602
6	707 712	403 213	304 499	33 619	18 522	15 097	348 531	214 735	133 796	18 514	11 474	7 040
7	343 735	174 537	169 198	10 702	4 852	5 850	144 593	81 979	62 614	5 624	3 063	2 561
8	18 054	11 271	6 783	971	539	432	8 736	4 877	3 859	382	217	165
9	66 470	43 830	22 640	2 773	1 664	1 109	39 141	26 497	12 644	1 898	1 251	647
10	1 821	1 300	521	92	54	38	1 340	948	392	69	47	22
11	150 511	93 514	56 997	9 085	5 427	3 658	81 228	50 470	30 758	5 232	3 265	1 967
12	35 110	23 938	11 172	2 503	1 646	857	24 197	16 421	7 776	1 459	970	489
13	92 011	54 823	37 188	7 493	4 340	3 153	49 296	33 543	15 753	3 850	2 661	1 189
14	69	4	65	3		3	35	8	27	3		3

Öğrenim Durumu	Alınan Göç						Verilen Göç					
	İstanbul			Üsküdar			İstanbul			Üsküdar		
	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
1	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
2	7.0	3.1	11.5	4.0	1.7	6.7	5.3	2.2	9.5	4.6	1.9	8.3
3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
4	93.0	96.9	88.5	96.0	98.3	93.3	94.7	97.8	90.5	95.4	98.1	91.7
5	15.0	14.2	15.8	11.9	11.1	12.7	14.7	12.5	17.6	13.3	10.7	17.0
6	78.0	82.7	72.6	84.1	87.2	80.6	80.1	85.3	72.9	82.1	87.4	74.6
7	37.9	35.8	40.3	26.8	22.8	31.2	33.2	32.6	34.1	24.9	23.3	27.2
8	2.0	2.3	1.6	2.4	2.5	2.3	2.0	1.9	2.1	1.7	1.7	1.7
9	7.3	9.0	5.4	6.9	7.8	5.9	9.0	10.5	6.9	8.4	9.5	6.9
10	0.2	0.3	0.1	0.2	0.3	0.2	0.3	0.4	0.2	0.3	0.4	0.2
11	16.6	19.2	13.6	22.7	25.5	19.5	18.7	20.0	16.7	23.2	24.9	20.9
12	3.9	4.9	2.7	6.3	7.7	4.6	5.6	6.5	4.2	6.5	7.4	5.2
13	10.1	11.2	8.9	18.7	20.4	16.8	11.3	13.3	8.6	17.1	20.3	12.6
14	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Öğrenim Durumu	Alınan Göç						Verilen Göç					
	İstanbul			Üsküdar			İstanbul			Üsküdar		
	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K
1	100.0	53.8	46.2	100.0	53.2	46.8	100.0	57.8	42.2	100.0	58.2	41.8
2	100.0	23.6	76.4	100.0	22.0	78.0	100.0	24.1	75.9	100.0	23.7	76.3
3	100.0	5.6	94.4	100.0	0.0	100.0	100.0	12.5	87.5	100.0	0.0	100.0
4	100.0	56.0	44.0	100.0	54.4	45.6	100.0	59.7	40.3	100.0	59.8	40.2
5	100.0	51.1	48.9	100.0	49.9	50.1	100.0	49.3	50.7	100.0	46.8	532.
6	100.0	57.0	43.0	100.0	55.1	44.9	100.0	61.6	38.4	100.0	62.0	38.0
7	100.0	50.8	49.2	100.0	45.3	54.7	100.0	56.7	43.3	100.0	54.5	45.5
8	100.0	62.4	37.6	100.0	55.5	44.5	100.0	55.8	44.2	100.0	56.8	43.2
9	100.0	65.9	34.1	100.0	60.0	40.0	100.0	67.7	32.3	100.0	65.9	34.1
10	100.0	71.4	28.6	100.0	58.7	41.3	100.0	70.7	29.3	100.0	68.1	31.9
11	100.0	62.1	37.9	100.0	59.7	40.3	100.0	62.1	37.9	100.0	62.4	37.6
12	100.0	68.2	31.8	100.0	65.8	34.2	100.0	67.9	32.1	100.0	66.5	33.5
13	100.0	59.6	40.4	100.0	57.9	42.1	100.0	68.0	32.0	100.0	69.1	30.9
14	100.0	5.8	94.2	100.0	0.0	0.0	100.0	22.9	77.1	100.0	0.0	100.0

Tablo 13: Öğrenim Durumuna Göre Alınan ve Verilen Göçler (1995-2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.
Not: 1) Toplam, 2) Okuma yazma bilmeyen, 3) Bilinmeyen, 4) Okuma yazma bilen toplamı,
5) Bir öğrenim kurumundan mezun olmayan, 6) Okul bitirenlerin toplamı, 7) İlkokul, 8) İlköğretim, 9) Ortaokul,
10) Orta dengi meslek, 11) Lise, 12) Lise dengi meslek, 13) Yükseköğretim, 14) Mezuniyeti bilinmeyen

Hem İstanbul ve hem de Üsküdar'da orta ve lise dengi okul mezunlarının oranı alınan göçe göre verilen göçte daha fazladır.

Yüksekokul mezunlarının oranı ise İstanbul'da verilen göçte, Üsküdar'da ise alınan göçte daha fazladır.

İstanbul geneli ve Üsküdar'da hem alınan ve hem de verilen göç içinde okuma yazma bilmeyenlerin çoğunluğunu kadınlar, diğer öğrenim düzeylerinde ise çoğunluğu erkekler oluşturmaktadır. Kadınların oldukça yüksek olduğu bir diğer öğrenim düzeyi de bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma bilenlerdir. Görüldüğü gibi niteliği düşük öğrenim düzeylerinde genelde çoğunluk kadınlardan oluşmaktadır.

3. Doğum Yerlerine Göre Üsküdar Nüfusu

a. Başka İlde Doğanlar

Üsküdar ilçesindeki toplam nüfusun büyük bir çoğunluğu (%58,7) İstanbul dışında doğmuştur. Üsküdar'ın mahallelerinde de aynı özelliği görmek mümkündür. Mahallelerin büyük bir kısmında İstanbul dışı doğumluların oranı %50'lerin üzerindedir. Sadece Emek Mahallesinde İstanbul dışı doğumluların oranı (%47,8) %50'nin altındadır.

Bazı mahallelerde ise toplam nüfusun %60'dan fazlası İstanbul dışı doğumludur. Bu mahallelere örnek olarak Selimiye (%70,2), Abdullahağa (%68,4), Hasippaşa

Üsküdar Meydanı

(%66), Ünalan (%64), Cumhuriyet (%64), Esatpaşa (%63,6), Kirazlıtepe (%62,5), Güzeltepe (%61,3), Mehmet Akif Ersoy (%61,2), Bulgurlu (%61), Kuleli (%60,3) ve Emniyet (%60,1) örnek olarak gösterilebilir.

Üsküdar genelindeki nüfusun çoğunluğunu Rize (%3,7), Sivas (%3,6), Giresun (%3,2), Trabzon (%3,1), Kastamonu (%3,1) ve Ordu (%2,3) doğumlular meydana getirmektedir. Üsküdar'daki mahallelerin büyük bir kısmında da çoğunluğu bu illerin yanısıra; Erzincan, Ankara, Malatya, Kars, Tokat, Erzurum, Sinop, Samsun, Bingöl, Kayseri ve Çorum'da doğanlar oluşturmaktadır. Nitekim, Acıbadem, Ahmetçelebi, Altunizade, Arakiyecihacıcafer, Ayazma, Burhaniye, Gülfemhatun, Hacıhesnahatun, Hayrettinçavuş, ihsaniye, İcadiye, İnkılap, Kepçedede, Kuleli, Kuzguncuk, Küçüksu, Pazarbaşı, Rumi Mehmed Paşa, Selamiali, Selmanağa, Tavaşihasanağa, Tembelhacımehmet, Toygarhamza ve Valideatik mahallelerindekilerin çoğunluğunu Rize doğumlular; Abdullahağa, Barbaros, Beylerbeyi, Selimiye ve Vaniköy'dekilerin çoğunluğunu Ankara doğumlular; Ahçıbaşı, Emek, Emniyet, Kısıklı ve Yavuztürk'tekilerin çoğunluğunu Kastamonular; Bahçelievler, Ferah, Küplüce ve Mehmek Akif Ersoy'dakilerin çoğunluğunu Giresunlular; Bulgurlu, Cumhuriyet, Esatpaşa, Güzeltepe ve Hasippaşa'dakilerin çoğunluğunu Sivas doğumlular; Kirazlıtepe ve Tabaklar'dakilerin çoğunluğunu Trabzon doğumlular; Fetih Mahallesindekilerin çoğunluğunu Gümüşhane, Havuzbaşı Mahallesindekilerin çoğunluğunu Erzincanlılar, Örnek Mahallesindekilerin çoğunluğunu Kars doğumlular, Ünalan Mahallesindekilerin çoğunluğunu da Ordu doğumlular meydana getirmektedir.

	Abdullahağa	Acıbadem	Ahçabaşı	Ahmetçelebi	Altunizade	Arakiyecihacıcafer	Arakiyecihacımehmet	Ayazma	Bahçelievler	Barbaros	Beylerbeyi	Bulgurlu	Burhaniye	Cumhuriyet
Adana	23	166	26	28	126	33	12	17	127	201	27	212	24	35
Adıyaman	9	16	9	5	37	17	1	1	164	62	1	98	71	27
Afyon	14	55	18	9	62	21	5	7	62	57	6	58	6	18
Ağrı	8	56	2	14	19	17		3	164	47		170	9	86
Amasya	25	132	45	39	60	24	8	5	149	96	16	217	46	54
Ankara	161	540	35	65	394	83	28	55	422	597	115	629	69	128
Antalya	13	52	8	14	47	6	2	7	36	54	4	75	12	16
Artvin	14	105	11	46	56	45	22	22	215	122	7	294	22	89
Aydın	8	66	4	14	35	16	1	4	30	60	2	56	13	11
Balıkesir	51	216	29	28	85	55	26	16	136	223	23	231	35	28
Bilecik	7	51	22	3	19	25	11	12	51	36	9	62	8	15
Bingöl	13	55	33	28	58	106	14	11	65	110	8	592	59	358
Bitlis	18	43	23	11	37	28	14	1	9	29	2	64	17	13
Bolu	10	112	40	27	57	51	19	20	67	112	16	258	11	26
Burdur	3	12	3	5	23	8	1	1	12	28	1	34	5	4
Bursa	31	202	24	54	118	50	30	33	162	228	28	206	45	43
Çanakkale	24	101	21	26	68	31	15	8	64	136	15	140	25	15
Çankırı	24	84	76	11	19	69	18	15	125	90	7	326	19	123
Çorum	31	248	52	29	89	40	5	24	130	169	21	385	53	65
Denizli	15	67	3	9	41	14	1	3	40	81	13	97	13	15
Diyarbakır	33	96	18	23	66	41	13	14	231	96	3	183	40	26
Edirne	17	97	14	16	54	41	13	8	65	126	11	98	9	20
Elazığ	22	136	36	45	110	97	16	23	144	148	18	459	36	103
Erzincan	24	413	31	57	182	62	38	12	1 072	203	16	999	225	313
Erzurum	33	251	55	43	206	58	35	29	322	206	20	587	122	252
Eskişehir	32	157	16	22	81	26	9	24	102	164	19	136	20	34
Gaziantep	25	86	5	16	48	11	9	19	57	97	6	183	32	44
Giresun	49	357	81	67	168	136	53	51	1 736	372	38	008	392	223
Gümüşhane	7	76	4	19	47	13	2	8	60	27	2	277	28	190
Hakkari	2	1	2	1	2			3		4		10		3
Hatay	22	74	13	21	61	11	3	16	91	87	21	155	30	50
Isparta	8	72	13	6	58	36	15	6	52	75	10	206	36	169
İçel	28	66	8	17	71	15	4	14	210	112	18	117	20	25
İstanbul	854	9 322	1 491	1 734	5 549	2 798	1 058	916	11 464	8 456	1 133	15 090	2 951	4 338
İzmir	41	213	15	39	166	30	18	22	179	220	27	210	25	34
Kars	23	210	17	27	78	48	14	8	246	231	7	557	54	179
Kastamonu	49	266	182	60	169	232	45	38	1 555	219	59	564	191	320
Kayseri	26	235	32	74	134	59	17	7	224	192	14	480	50	71
Kırklareli	5	81	22	14	58	33	8	16	71	115	1	83	4	12
Kırşehir	8	33	6	7	14	12	1	2	25	34	3	85	6	15
Kocaeli	45	169	22	42	102	76	25	16	169	193	17	213	40	35
Konya	29	187	17	48	118	30	23	14	130	207	30	286	57	83

	Abdullahağa	Acıbadem	Ahçabaşı	Ahmetçelebi	Altunizade	Arakiyecihacıcafer	Arakiyecihacımehmet	Ayazma	Bahçelievler	Barbaros	Beylerbeyi	Bulgurlu	Burhaniye	Cumhuriyet
Kütahya	7	92	5	12	79	13	16	9	46	137	3	52	8	13
Malatya	27	182	29	45	169	95	13	34	638	206	36	334	278	182
Manisa	20	52	9	17	32	21	8	11	71	87	8	86	14	21
K.maraş	14	72	15	15	48	20	9	4	51	103	10	194	23	81
Mardin	30	48		5	23	10	1	5	62	42	2	78	8	9
Muğla	8	24	7	4	28	20	5	3	28	44	5	54	2	4
Muş	12	31	1	11	28	10	3	4	25	38		86	23	39
Nevşehir	7	68	6	6	38	14	3	12	58	51	5	147	14	53
Niğde	5	99	6	23	43	17	5	23	68	70	9	94	19	42
Ordu	40	174	31	59	120	91	31	7	434	211	33	2 255	125	872
Rize	72	769	179	159	454	287	124	82	1 026	461	87	1 320	429	288
Sakarya	20	229	41	52	115	99	52	20	143	300	30	288	45	72
Samsun	60	234	84	47	169	136	31	31	222	238	36	598	79	121
Siirt	4	27	2	1	15	5	1		74	42	18	62	18	15
Sinop	29	191	57	32	122	85	34	18	266	113	7	524	163	135
Sivas	58	399	45	46	260	80	19	28	1 062	338	29	2 277	242	1 276
Tekirdağ	13	90	29	24	59	48	6	8	74	108	15	83	8	24
Tokat	45	232	20	30	208	56	13	23	481	227	19	523	102	144
Trabzon	59	450	133	107	302	228	33	62	465	388	63	894	283	156
Tunceli	9	74	6	3	40	13			71	59	2	149	9	85
Şanlıurfa	36	67	5	8	52	14	4	7	41	56	7	103	19	26
Uşak	7	22	4	3	20	11	4	2	32	30	1	30	12	9
Van	12	61	27	22	45	31	5	3	73	58	6	135	41	75
Yozgat	15	59	7	4	29	30	8		75	62	25	165	61	114
Zonguldak	16	151	23	23	88	41	17	8	282	136	26	245	66	48
Aksaray	7	34	2		10	9	4	4	62	22	7	48	9	49
Bayburt	6	75	8	12	38	27	22	5	36	21	8	276	12	83
Karaman	3	33		7	16	3	1	3	11	26	6	69	5	5
Kırıkkale	14	25	3	4	6	4	1	1	25	26	3	41	14	15
Batman	14	10	3		8	7	2	2	20	20	6	14	28	1
Şırnak	7	4			13	2			2	3		9		
Bartın	10	100	8	3	48	3	18		52	30	7	90	23	12
Ardahan	14	60	12	28	41	20	7	3	772	67	6	285	20	66
Iğdır	5	10	7	2	16	3	3		26	23		23	7	3
Yalova	1	26	7	12	13	13	6	1	30	32	1	16	1	10
Karabük	19	47	16	27	39	17	15	11	72	79	9	145	25	43
Kilis	4	31	4	1	20	3	2	1	8	12	3	40	5	7
Osmaniye	13	16	1	14	30	5			12	16	3	62	10	12
Düzce	3	82	9	8	23	25	15	6	70	80	8	101	10	18
Diğer İller	70	555	51	105	334	97	42	52	392	528	100	517	119	112
Yabancı Ülke	4	40	5		27	11		1	71	21		27	9	8

	Emek	Emniyet	Esatpaşa	Ferah	Fetih	Gülfemhatun	Güzeltepe	Hacıhesnahatun	Hasippaşa	Havuzbaşı	Hayrettinçavuş	İcadiye	İhsaniye	İmrahorsalacak
Adana		39	131	24	30	18	18	44	3	15	3	91	75	16
Adıyaman		70	70	27	5	1	3	27	7	14		139	9	4
Afyon		16	75	35	4	2	9	25	22	7	2	69	53	6
Ağrı	15	12	152	29	29	3	8	4	16	14		29	17	4
Amasya	2	28	176	44	17	5	21	31	26	19	1	70	64	15
Ankara	10	109	212	61	75	19	75	138	40	86	10	339	251	62
Antalya	1	50	15	21	9	4	11	19	9	9	1	59	23	6
Artvin	1	66	103	46	25	10	36	24	5	25	2	87	49	9
Aydın	1	9	15	7	6	5	2	5	3	3		33	30	9
Balıkesir	1	46	65	46	29	17	38	60	9	15	13	203	105	24
Bilecik		6	47	16	14	3	4	6	15	6	3	29	21	2
Bingöl		87	322	51	12	27	20	24	47	9	16	128	60	9
Bitlis		38	22	61	4	2	25	23	28	30		20	33	4
Bolu	8	68	74	32	27	4	27	35	10	15	8	71	55	11
Burdur		11	17	3	2	4	3	4	1	2		24	10	1
Bursa	7	50	52	37	16	19	20	63	3	36	7	189	94	33
Çanakkale	3	18	27	20	9	8	17	24	3	8	9	95	50	13
Çankırı	16	52	381	34	33	9	55	27	13	28	12	69	28	15
Çorum	15	215	349	82	32	8	43	41	34	83	2	136	80	5
Denizli	1	6	13	6	5	6	5	20		3	2	34	19	9
Diyarbakır	17	136	71	28	8	2	20	33	3	24	5	131	65	10
Edirne	2	28	26	22	9	8	7	22	3	12	6	79	59	8
Elazığ	1	67	130	76	15	34	35	42	22	15	6	177	123	14
Erzincan	1	162	522	113	75	24	311	52	84	718	11	212	132	15
Erzurum	11	136	457	150	72	18	107	73	36	72	12	187	106	25
Eskişehir	1	22	33	21	18	11	6	37	3	8	5	95	76	25
Gaziantep		30	98	24	19	8	6	15	2	14	1	52	44	16
Giresun	10	394	378	969	89	23	447	81	143	163	33	322	127	23
Gümüşhane		36	204	262	664	1	27	13	21	7		23	28	1
Hakkari		3	1				2			1		5	8	
Hatay		39	114	35	46	9	9	11	7	17	7	60	55	12
Isparta		14	184	22	14	9	10	18	1	4	2	73	56	14
İçel	4	17	28	21	16	3	31	16	10	21	1	96	57	15
İstanbul	521	3 864	7 906	4 076	1 986	663	2 988	2 589	1 191	2 762	490	9 808	3 417	1 174
İzmir	3	46	45	40	30	11	27	39	2	26	11	116	86	23
Kars	2	64	967	64	194	8	48	23	5	12	21	82	55	4
Kastamonu	143	456	752	463	199	37	229	87	174	240	26	405	152	39
Kayseri	4	85	112	455	42	17	60	64	219	32	8	180	85	27
Kırklareli	1	13	37	24	13	3	21	24	2	8	4	67	38	11
Kırşehir		6	106	4	33		7	16		1	4	22	15	1
Kocaeli	5	39	62	50	12	12	30	36	8	35	6	186	90	26
Konya	9	82	150	40	45	13	23	54	11	29	6	116	82	21

	Emek	Emniyet	Esatpaşa	Ferah	Fetih	Gülfemhatun	Güzeltepe	Hacıhesnahatun	Hasippaşa	Havuzbaşı	Hayrettinçavuş	İcadiye	İhsaniye	İmrahorsalacak
Kütahya		22	16	12	1	10	16	57	4	8	8	79	38	10
Malatya	4	342	556	141	34	17	100	60	61	71	14	215	95	26
Manisa	1	31	34	17	9	3	9	16	13	7	4	53	40	11
K.maraş	2	30	281	16	42	6	22	21	1	27	9	84	32	10
Mardin		26	121	29	9	1	8	14	4	7	1	24	25	3
Muğla		7	8	2	5	4	2	6		2		19	20	4
Muş		32	90	9	12	2	33	10		14	1	24	21	2
Nevşehir		19	138	14	66	6	29	11	11	14	6	70	27	11
Niğde		344	69	40	18	9	70	27	26	15	6	44	35	24
Ordu	9	164	731	99	96	26	103	75	124	80	17	194	76	14
Rize	21	296	413	176	135	92	200	559	83	346	35	1 359	280	85
Sakarya	7	77	121	39	32	25	38	59	5	45	8	218	116	34
Samsun	6	104	215	141	54	39	76	76	44	56	17	378	131	25
Siirt		14	53	124	5		27	13	37	24		37	9	1
Sinop	31	208	425	224	62	7	118	28	27	21	17	192	45	7
Sivas	4	223	1 411	310	403	20	1 312	72	451	254	12	385	121	45
Tekirdağ	5	21	36	16	14	4	7	25	1	18	8	97	40	16
Tokat		155	492	153	42	14	91	39	96	53	10	209	117	27
Trabzon	47	175	275	141	149	86	236	198	123	220	20	451	202	39
Tunceli	3	51	142	14	8		9	12	15	16		76	9	2
Şanlıurfa		48	43	30	60	11	11	16	6	10	2	50	30	18
Uşak		18	18	9			5	6	4	7	3	25	15	4
Van		64	55	52	9	8	20	19	30	21	10	65	25	7
Yozgat	3	22	129	29	26	2	26	16	20	19	7	75	50	5
Zonguldak	5	66	105	59	19	10	74	35	18	42	16	120	68	18
Aksaray		8	47	5	29	1	11	15	16	2	2	35	14	2
Bayburt		72	79	22	48	8	13	10	8	22	8	42	11	6
Karaman	3	9	11	5	6	4	1	5		1	3	6	3	1
Kırıkkale		12	32	11	5		8	12	4	8		11	25	
Batman		19		30	2					3		6	12	
Şırnak		2			1			9		2	1	1	2	
Bartın	2	20	60	62	4	6	16	16	6	12		38	21	2
Ardahan	3	20	326	41	98	7	12	12		18	4	45	37	8
Iğdır		4	19	3	1	4	11	5	13	10		7	12	1
Yalova		6	18	9	2	3	6	4		12		18	5	7
Karabük	1	29	151	28	14	12	9	23		14	9	40	19	7
Kilis		2	22	4	9	2	4	5		3	4	14	4	2
Osmaniye		15	38	17	6	1		2		8	4	18	14	
Düzce	15	22	60	50	14	4	11	17	3	8	4	59	40	11
Diğer İller	10	141	144	145	39	63	66	193	10	104	23	490	233	90
Yabancı Ülke		8	19	9	13	1	13	6	2		4	9	12	4

	İnkılap	Kandilli	Kepçedede	Kısıklı	Kirazhtepe	Kuleli	Kuzguncuk	Küçüksu	Küplüce	Mehmet Akif Ersoy	Muratreis	Örnek	Pazarbaşı	Rumi Mehmed Paşa
Adana	6	12	31	72	30	58	32	21	35	31	56	98	35	12
Adıyaman	2	1	2	51	30	37	12	12	160	21	420	51	59	2
Afyon	6		26	37	3	29	8	13	41	17	26	51	19	10
Ağrı		5	5	33	1	21	5	63	16	13	23	42	1	9
Amasya	17	4	46	79	20	49	28	19	27	14	41	87	43	8
Ankara	17	41	76	184	31	280	82	60	130	38	215	245	94	44
Antalya	1	5	14	45	2	27	9	10	10	44	21	31	15	4
Artvin	6	2	28	60	12	120	15	73	37	82	116	117	48	9
Aydın	5	3	9	25	7	15	6	6	15	10	23	22	7	10
Balıkesir	9	10	49	72	23	88	29	27	38	28	87	109	68	18
Bilecik	7	1	8	18	18	15	4	13	14	7	38	48	28	4
Bingöl	16	11	75	276	9	18	17	4	47	44	130	140	52	14
Bitlis	7	1	30	47	307	21	8	18	77	67	23	24	15	7
Bolu	13	7	23	56	36	38	13	19	30	18	113	122	67	3
Burdur			6	14	5	11	4	5	3	1	8	21	5	9
Bursa	8	9	59	77	28	61	48	36	40	20	98	109	71	14
Çanakkale	8	6	37	58	11	41	18	8	29	16	47	67	58	6
Çankırı	2	1	23	116	6	33	14	9	296	9	54	478	49	5
Çorum	9	9	16	168	28	60	21	40	147	38	87	136	74	23
Denizli	5	1	9	38	1	16	6	3	25	7	17	30	18	9
Diyarbakır	4	14	41	76	52	29	10	99	15	34	31	81	25	7
Edirne	10	3	27	24	10	21	16	19	20	10	61	48	52	6
Elazığ	10	18	39	137	17	39	14	99	55	59	129	143	48	13
Erzincan	9	8	53	333	136	329	26	164	77	278	92	210	74	14
Erzurum	13	20	63	223	34	114	30	135	129	98	88	216	73	32
Eskişehir	3	3	31	39	7	55	11	21	32	11	48	57	40	12
Gaziantep	7	8	32	39	8	46	8	19	44	11	30	99	18	12
Giresun	17	36	94	416	511	197	95	207	2 280	960	262	442	129	14
Gümüşhane		2	18	84	34	15	15	41	30	25	17	117	10	3
Hakkari		3		1	1	1							1	6
Hatay		2	15	36	19	44	26	26	30	23	42	88	22	5
Isparta	2	5	19	30	1	29	8	9	52		112	118	55	5
İçel	8	6	16	44	12	60	23	77	26	19	38	34	36	9
İstanbul	560	503	2 172	5 347	4 219	3 205	2 247	2 771	7 209	3 733	5 126	7 976	3 190	657
İzmir	11	5	48	63	16	79	30	38	58	25	64	80	39	12
Kars	10	20	26	110	19	45	21	43	16	34	74	842	18	23
Kastamonu	38	53	97	434	314	316	325	227	382	353	417	556	197	17
Kayseri	16	12	62	201	47	71	36	32	81	430	61	194	51	15
Kırklareli	2	1	27	17	1	14	8	6	12	15	35	64	29	6
Kırşehir	2	6		10		20	1	16	6	3	10	158	10	1
Kocaeli	6	2	63	68	32	60	31	23	75	51	93	100	68	10
Konya	8	16	41	106	22	106	19	22	93	27	70	155	30	21

	İnkılap	Kandilli	Kepçedede	Kısıklı	Kirazlıtepe	Kuleli	Kuzguncuk	Küçüksu	Küplüce	Mehmet Akif Ersoy	Muratreis	Örnek	Pazarbaşı	Rumi Mehmed Paşa
Kütahya	6	3	9	51		16	6	8	15	11	36	39	16	5
Malatya	13	13	59	262	139	134	56	69	228	163	92	146	66	12
Manisa	4	3	15	19	13	15	9	4	22	2	43	37	16	10
K.maraş	1	6	13	65	29	21	16	25	61	13	36	28	22	19
Mardin	2	2	11	17	8	15	2	11	6	17	7	220	3	15
Muğla	4	4	6	7	4	15	9		7	2	15	34	13	4
Muş			3	11	4	12	1	3	3	4	8	24	11	3
Nevşehir	1	2	6	51	34	8	15	28	33	27	18	75	30	2
Niğde	6	3	10	27	25	27	3	23	39	13	29	51	21	2
Ordu	9	10	42	193	116	102	53	165	250	171	132	446	70	30
Rize	40	18	206	410	164	456	369	452	720	195	533	437	384	65
Sakarya	20	8	83	105	70	50	51	33	89	44	185	171	92	30
Samsun	9	15	68	195	151	107	68	115	180	119	137	168	83	26
Siirt	2	2	8	128	929	10	12	1	190	97	50	41	18	
Sinop	10	14	45	160	86	61	138	98	184	83	203	437	75	11
Sivas	12	21	83	357	305	154	159	233	360	545	139	819	119	29
Tekirdağ	9	6	25	33	3	28	18	11	14	6	56	79	28	14
Tokat	4	17	62	176	106	86	125	66	247	73	115	177	106	9
Trabzon	25	23	173	402	2 452	212	93	135	1 312	682	342	274	247	46
Tunceli		1	16	52	6	17	15	52	16	13	74	105	11	2
Şanlıurfa	2	4	7	24	10	28	11	10	16	18	21	46	12	10
Uşak	3	1	14	14	4	15	2	2	11	8	12	13	10	1
Van	3	39	31	42	103	18	5	33	56	169	63	35	17	15
Yozgat	6	4	22	46	46	58	12	21	193	37	24	82	16	2
Zonguldak	6	5	36	101	29	35	32	35	75	51	69	124	42	12
Aksaray			3	9	25	32	1	20	9	166	15	26	8	
Bayburt	1	3	15	51	28	12	17	26	35	3	46	133	13	2
Karaman		2	9	12	2	6	10	5	22	5	7	23	5	2
Kırıkkale	2		1	31	8	31	1	3	27	6	10	29	14	
Batman	4			17	7	2		2	1	13	10	3	3	1
Şırnak		13	1		15	1	1			7	1	5	1	
Bartın	7	9	10	36	20	20	28	15	38	31	36	34	16	12
Ardahan	3	3	22	54	4	57	47	67	14	10	10	179	7	3
Iğdır			9	7	1	7	4	21	3	4	13	34	3	
Yalova	4		19	19	1	15	11	12	11	5	24	22	10	2
Karabük	2	3	15	28	51	21	16	17	30	14	33	92	29	4
Kilis	2		7	3	2	3			4	1	15	25	2	
Osmaniye			2	31		12	2	6	18	4	9	11	6	17
Düzce	18		28	26	84	25	12	19	40	21	32	32	22	9
Diğer İller	28	54	137	254	42	163	142	77	141	42	206	268	182	51
Yabancı Ülke	3	4	2	18	15	28	6	3	10	9	14	28	2	4

	Selamiali	Selimiye	Selmanağa	Solaksinan	Tabaklar	Tavaşihasanağa	Tembelhacımehmet	Toygarhamza	Ünalan	Valideatik	Vaniköy	Yavuztürk	Bilinmeyen
Adana	55	115	17	30	37	41	10	23	143	47	4	97	16
Adıyaman	360	34	10	23	11	12	6	58	172	66		65	8
Afyon	35	113	1	14	15	8	2	11	40	14	1	26	13
Ağrı	14	69	15	7	6	9	4	12	35	17	3	127	8
Amasya	65	113	16	24	15	27	6	16	210	38	7	130	15
Ankara	193	379	39	103	50	69	24	72	551	103	34	210	45
Antalya	25	82	6	19	6	6	7	13	58	23		20	5
Artvin	106	66	16	17	30	16	3	64	163	19	2	41	7
Aydın	20	64	7	15	1	8	6	4	37	18	1	14	8
Balıkesir	117	189	28	187	40	32	15	40	134	52	7	57	22
Bilecik	37	56	2	11	14	3	2	9	36	14	3	8	2
Bingöl	60	67	29	72	63	88	11	164	346	150	6	1 706	38
Bitlis	15	45	5	9	23	38	15	12	41	54	2	195	10
Bolu	60	88	22	14	21	27	11	22	174	71	3	67	12
Burdur	13	16	3	2	3	5		7	18	5	1	3	4
Bursa	143	209	50	52	42	38	23	37	128	41	5	55	12
Çanakkale	73	151	34	19	18	31	12	17	75	39	4	30	9
Çankırı	64	74	10	73	45	15	4	47	1 173	42	1	358	13
Çorum	119	92	34	54	23	20	11	60	681	42	1	645	36
Denizli	40	69	7	15	8	7	2	14	56	19	1	15	7
Diyarbakır	117	80	17	28	21	39	3	39	125	41	7	140	26
Edirne	46	101	19	29	18	21	10	29	102	30	1	45	14
Elazığ	176	85	39	54	56	67	7	124	145	114	2	627	39
Erzincan	137	164	64	42	35	42	7	42	213	101	2	231	16
Erzurum	138	174	46	48	70	98	22	57	325	78	4	422	36
Eskişehir	69	130	19	36	10	8	11	21	93	33	2	48	11
Gaziantep	51	93	14	15	19	17	1	24	109	23		77	23
Giresun	155	185	42	74	107	176	20	100	284	148	13	880	31
Gümüşhane	19	36	6	8	4	6	1	5	111	7	1	94	5
Hakkari		8	11	1		1			3	1		1	2
Hatay	48	108	14	24	4	18	12	12	83	32	1	72	16
Isparta	63	65	3	11	7	10	4	13	52	19	4	34	6
İçel	39	96	31	22	10	13	7	11	92	17	2	41	9
İstanbul	7 402	3 455	1 505	2 886	2 207	1 813	630	2 212	10 304	2 971	301	8 915	287
İzmir	104	256	16	18	26	25	7	29	166	25	6	51	25
Kars	101	108	23	30	22	27	6	15	1 333	38	4	786	20
Kastamonu	245	211	80	120	180	93	33	165	488	196	18	2 245	56
Kayseri	131	122	43	49	51	40	20	43	210	67	3	291	10
Kırklareli	50	92	10	22	14	18	7	15	46	35		60	4
Kırşehir	15	36	2	6	1	7	2	2	33	4	2	33	2
Kocaeli	147	172	30	47	41	24	8	40	142	78	7	133	8
Konya	111	173	24	43	38	41	2	36	181	56	1	183	17

	Selamiali	Selimiye	Selmanağa	Solaksinan	Tabaklar	Tavaşlıhasanağa	Tembelhacımehmet	Toygarhamza	Ünalan	Valideatik	Vaniköy	Yavuztürk	Bilinmeyen
Kütahya	37	89	12	11	9	7	4	8	32	16	1	15	14
Malatya	139	164	64	45	27	57	10	38	190	55	14	799	30
Manisa	51	106	2	18	12	5	5	9	44	13	4	16	14
K.maraş	44	67	17	15	10	20	6	36	126	18	3	52	21
Mardin	16	59	9	12	1	2		8	92	5	3	127	13
Muğla	13	71	1	4	2	3	3	3	40	7	1	10	2
Muş	18	47	1	2	1	12	3	8	27	7		76	10
Nevşehir	53	32	7	8	7	6	6	6	168	8		36	20
Niğde	25	52	11	15	4	14	4	17	64	11		62	2
Ordu	167	148	42	101	49	55	23	80	2 197	51	8	393	26
Rize	1 234	249	289	449	218	210	107	372	413	422	23	283	31
Sakarya	160	291	26	92	75	57	16	52	135	110	2	105	26
Samsun	151	236	63	81	78	59	14	48	504	82	12	211	24
Siirt	19	33	8	4		2	6		16	21	1	446	1
Sinop	101	97	35	39	49	62	3	59	653	113	9	437	14
Sivas	174	219	45	70	43	44	19	79	1 840	56	12	907	44
Tekirdağ	79	76	10	44	35	32	4	28	85	42		119	7
Tokat	130	203	21	32	19	30	16	22	627	49	20	513	23
Trabzon	431	198	108	143	268	168	29	112	580	202	15	645	30
Tunceli	96	36	11	12	15	5	2	4	83	13		36	5
Şanlıurfa	60	73	16	12	9	6		18	86	7		94	17
Uşak	14	31	6	2	3	1		6	32	2	4	13	1
Van	28	61	27	17	19	77	7	43	59	91	9	102	12
Yozgat	38	82	8	29	12	13	3	12	352	24	3	125	19
Zonguldak	95	109	27	31	30	27	7	26	174	37	1	120	20
Aksaray	7	31		7	3	4		13	3	4	1	136	9
Bayburt	12	48	6	5	2	9	4	7	41	11	1	34	12
Karaman	9	28	2	1	7	5		2	15	7		9	6
Kırıkkale	13	35	5	2	3		3	6	44	7	1	11	5
Batman	4	17	1					3	52	8		39	4
Şırnak	2	20	10	2		6	1		2	1		35	3
Bartın	42	44	5	7	7	8	2	13	41	27		51	3
Ardahan	38	42	4	11	8	20	1	8	276	14	2	284	12
Iğdır	7	17	2			1	2	7	16	10		59	4
Yalova	20	21	2	8	8	4	2	1	11	8		9	2
Karabük	36	51	9	32	20	43	1	46	209	13	1	50	6
Kilis	20	20		2	9	2		5	18	4		4	
Osmaniye	10	26	3	6	2	1	1	6	38	6		24	2
Düzce	42	54	8	16	21	15		12	36	16	11	28	6
Diğer İller	465	270	65	92	50	67	27	81	287	156	31	106	39
Yabancı Ülke	10	15	4	6	3	2	1	6	24	3	7	13	

Tablo 14: Üsküdar Mahalle Nüfuslarının Doğdukları İllere Göre Dağılımı (2000)
Kaynak: TÜİK'den alınmış ve yayınlanmamış verilerdir.

Grafik 14: Üsküdar Nüfusunun Doğdukları İllere Göre Dağılımı (2000)
Kaynak: Tablo 14'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

b. Aynı İlde Doğanlar

Üsküdar ilçesindeki toplam nüfusun %41,3'ü İstanbul doğumludur. Mahalleler düzeyinde İstanbul doğumlulara baktığımızda, bu oranların bazı mahallelerde %50'leri aştığı, bazı mahallelerde ise %40'ların altına düştüğü görülecektir. Nitekim, Emek'tekilerin %52,2'si, İmrahorsalacak'takilerin %50'si, İcadiye'dekilerin %49,6'sı, Solaksinan'dakilerin %49,3'ü, Selamiali'dekilerin %49,1'i, İnkılap'takilerin %48,7'si, Tabaklar'dakilerin %48,5'i, Arakiyecihacımehmet'tekilerin %47,3'ü, Tembelhacımehmet'tekilerin %47,2'si, Hayrettinçavuş'takilerin

%46,5'i, Acıbadem'dekilerin %46,5'i, Beylerbeyi'ndekilerin %46,4'ü, Pazarbaşı'ndakilerin %46,3'ü ile Emniyet'tekilerin %39,9'u, Kuleli'dekilerin %39,7'si, Bulgurlu'dakilerin %39'u, Mehmet Akif Ersoy'dakilerin %38,8'i, Güzeltepe'dekilerin %38,7, Kirazlıtepe'dekilerin %37,5, Esatpaşa'dakilerin %36,4'ü, Cumhuriyet'tekilerin %36'sı, Ünalan'dakilerin %36'sı, Fetih'tekilerin %35,6'sı, Yavuztürk'tekilerin %34,4'ü, Hasippaşa'dakilerin %34'ü, Abdullahağa'dakilerin %31,6'sı ve Selimiye'dekilerin %29,8'i İstanbul doğumlulardır.

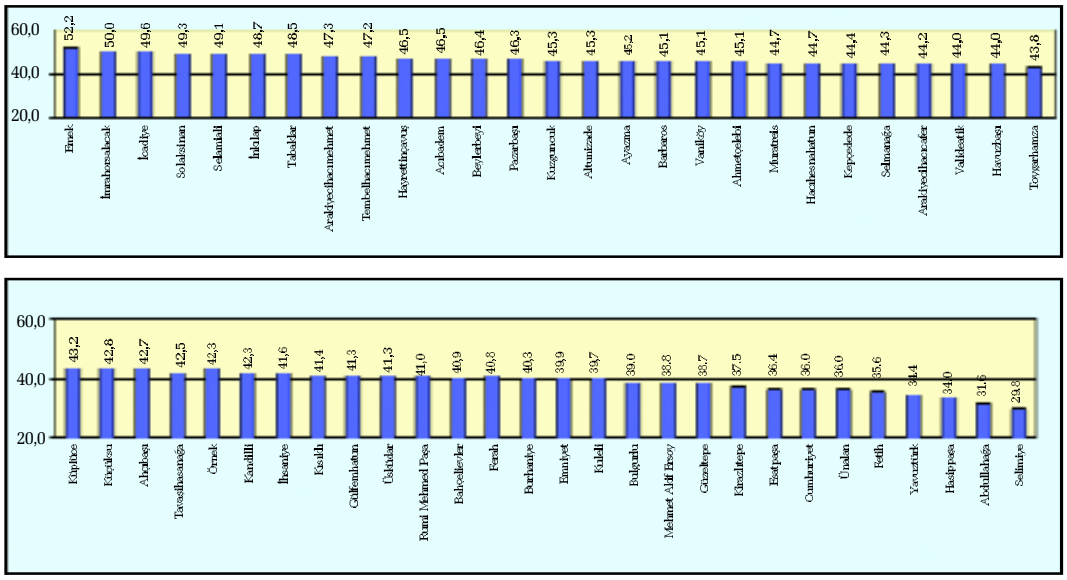

Grafik 15: İstanbul Doğumluların Mahalleler Düzeyinde Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: Tablo 14'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

c. Yabancı Ülkelerde Doğanlar

Üsküdar toplam nüfusu içinde yabancı ülkelerde doğanların oranları oldukça düşük olup genelde %1'lerin altındadır.

d. Bölgeler İtibariyle Üsküdar Nüfusu

Yukarıda da görüldüğü üzere, tek tek doğu ve güneydoğu illerinin Üsküdar mahallelerinde önemli bir payları olmakla birlikte, Üsküdar ilçesinin çoğunluğunu Karadeniz Bölgesinde doğanlar oluşturmaktadır. Karadeniz Bölgesini İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri takip etmektedir. İlçede en düşük orana ise Güneydoğu, Akdeniz ve Batı Anadolu Bölgeleri sahiptir. Görüldüğü üzere, Üsküdar'a gelenlerin büyük bir çoğunluğu daha çok ekonomik yönden az gelişmiş veya gelişmemiş bölgelerdendir. Ekonomik yönden gelişmiş bölgelerimizden gelenlerin az oluşu, göçün gerçek nedenini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

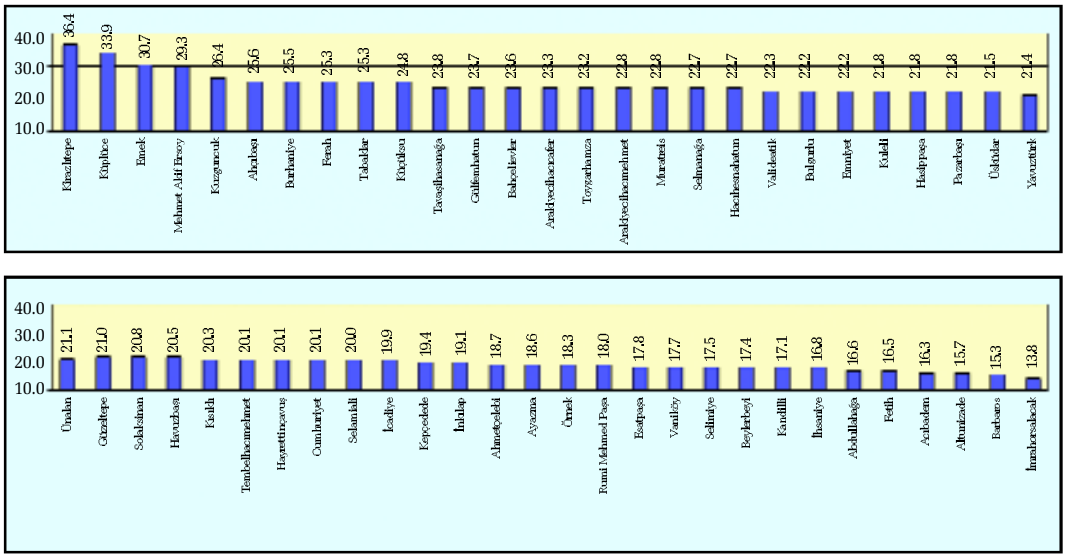

Grafik 16: Karadeniz Bölgesinde Doğanların Mahallelere Göre Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: Tablo 14'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

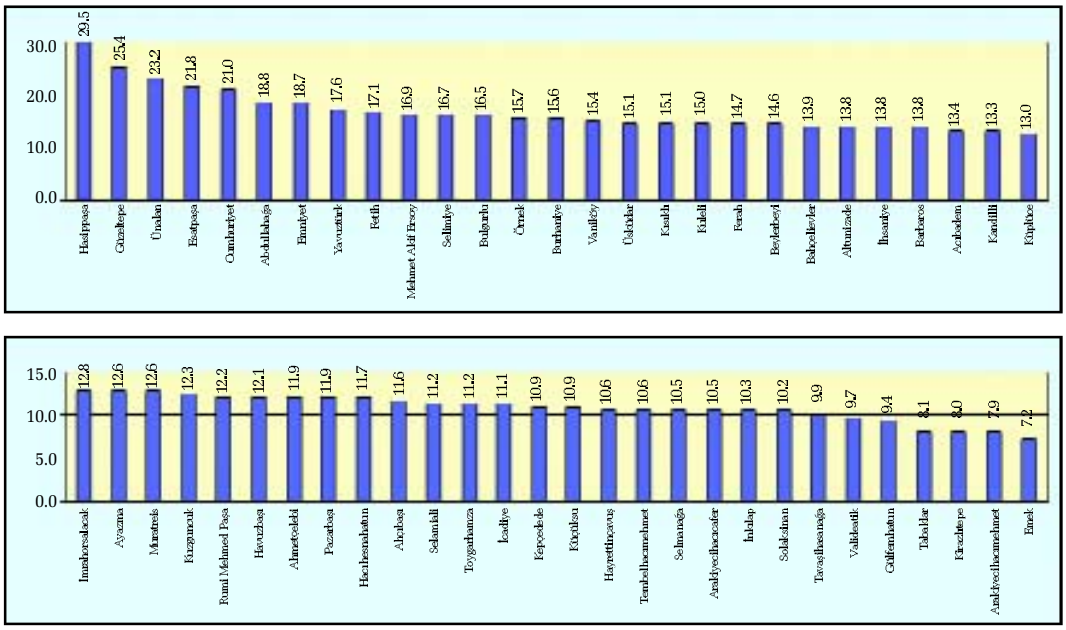

Grafik 17: İç Anadolu Bölgesinde Doğanların Mahallelere Göre Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: Tablo 14'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

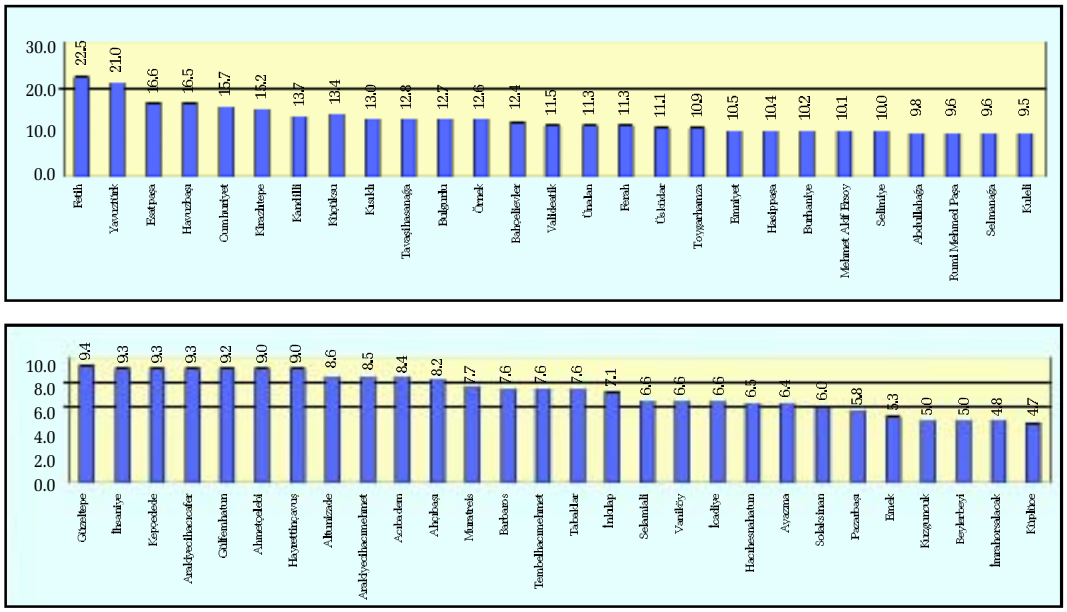

Grafik 18: Doğu Anadolu Bölgesinde Doğanların Mahallelere Göre Dağılımı (%), (2000)
Kaynak: Tablo 14'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

	Üsküdar	Abdullahağa	Acıbadem	Ahçabaşı	Ahmetçelebi	Altunizade	Arakiyecilhacıcafer	Arakiyecilhacımehmet	Ayazma	Bahçelievler	Barbaros	Beylerbeyi	Bulgurlu	Burhaniye	Cumhuriyet	Emek	Emniyet	Esatpaşa
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Akdeniz	1.6	3.7	1.9	1.6	2.4	2.7	1.1	0.9	2.7	1.7	2.5	3.0	1.6	1.3	1.1	0.5	1.7	1.5
Ege	2.5	5.9	3.9	2.5	4.1	3.8	3.0	3.9	4.4	2.2	4.6	3.8	2.2	1.8	1.2	1.3	2.0	1.0
Marmara ve Trakya	2.1	3.9	2.9	3.3	3.5	2.9	3.8	3.3	2.8	1.7	3.8	2.5	1.6	1.2	1.0	1.6	1.3	0.9
Güneydoğu	1.0	3.5	1.2	0.4	0.8	1.2	0.6	0.7	1.6	0.6	1.1	0.7	1.0	0.9	0.7	0.0	1.1	1.3
Batı Anadolu	1.9	3.4	2.6	2.4	1.8	3.1	2.4	2.8	3.2	1.4	3.2	2.5	1.7	1.5	2.3	0.2	1.2	1.9
Karadeniz	21.5	16.6	16.3	25.6	18.7	15.7	23.3	22.8	18.6	23.6	15.3	17.4	22.2	25.5	20.1	30.7	22.2	17.8
İç Anadolu	15.1	18.8	13.4	11.6	11.9	13.8	10.5	7.9	12.6	13.9	13.8	14.6	16.5	15.6	21.0	7.2	18.7	21.8
Doğu Anadolu	11.1	9.8	8.4	8.2	9.0	8.6	9.3	8.5	6.4	12.4	7.6	5.0	12.7	10.2	15.7	5.3	10.5	16.6
Diğer İller	1.7	2.6	2.8	1.5	2.7	2.7	1.5	1.9	2.6	1.4	2.8	4.1	1.3	1.6	0.9	1.0	1.5	0.7
Yabancı Ülke	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.2	0.2	0.0	0.0	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1
İstanbul	41.3	31.6	46.5	42.7	45.1	45.3	44.2	47.3	45.2	40.9	45.1	46.4	39.0	40.3	36.0	52.2	39.9	36.4
İstanbul Dışı	58.7	68.4	53.5	57.3	54.9	54.7	55.8	52.7	54.8	59.1	54.9	53.6	61.0	59.7	64.0	47.8	60.1	63.6

	Ferah	Fetih	Gülfemhatun	Güzeltepe	Hacıhesnahatun	Hasipaşa	Havuzbaşı	Hayrettinçavuş	İcadiye	İhsaniye	İmrahorsalacak	İnkılap	Kandilli	Kepçedede	Kısıklı	Kirazlıtepe	Kuleli	Kuzguncuk
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Akdeniz	1.2	1.9	2.2	0.9	1.6	0.8	1.1	1.5	1.6	2.7	2.1	1.3	2.1	1.6	1.8	0.6	2.5	1.9
Ege	1.5	1.7	3.7	1.3	3.3	0.9	1.4	3.3	3.1	4.6	4.4	3.6	2.9	3.8	2.0	0.8	3.4	2.6
Marmara ve Trakya	1.4	1.1	2.4	1.1	2.3	0.5	1.5	3.1	2.7	3.4	3.4	3.4	1.5	4.0	1.7	0.5	2.2	2.1
Güneydoğu	0.9	1.7	1.4	0.4	0.9	0.3	0.5	0.8	0.7	1.3	1.7	1.1	1.2	1.2	0.6	0.2	1.1	0.4
Batı Anadolu	1.2	1.0	2.8	0.8	3.0	1.4	0.7	2.4	2.2	3.5	3.0	2.8	1.2	2.5	1.9	0.3	2.3	1.0
Karadeniz	25.3	16.5	23.7	21.0	22.7	21.8	20.5	20.1	19.9	16.8	13.8	19.1	17.1	19.4	20.3	36.4	21.8	26.4
İç Anadolu	14.7	17.1	9.4	25.4	11.7	29.5	12.1	10.6	11.1	13.8	12.8	10.3	13.3	10.9	15.1	8.0	15.0	12.3
Doğu Anadolu	11.3	22.5	9.2	9.4	6.5	10.4	16.5	9.0	6.6	9.3	4.8	7.1	13.7	9.3	13.0	15.2	9.5	5.0
Diğer İller	1.5	0.7	3.9	0.9	3.3	0.3	1.7	2.2	2.5	2.8	3.8	2.4	4.5	2.8	2.0	0.4	2.0	2.9
Yabancı Ülke	0.1	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	0.0	0.4	0.0	0.1	0.2	0.3	0.3	0.0	0.1	0.1	0.3	0.1
İstanbul	40.8	35.6	41.3	38.7	44.7	34.0	44.0	46.5	49.6	41.6	50.0	48.7	42.3	44.4	41.4	37.5	39.7	45.3
İstanbul Dışı	59.2	64.4	58.7	61.3	55.3	66.0	56.0	53.5	50.4	58.4	50.0	51.3	57.7	55.6	58.6	62.5	60.3	54.7

	Küçüksu	Küplüce	Mehmet Akif Ersoy	Muratreis	Örnek	Pazarbaşı	Rumi Mehmed Paşa	Selamiali	Selimiye	Selmanağa	Solaksinan	Tabaklar	Tavaşihasanağa	Tembelhacımehmet	Toygarhamza	Ünalan	Valideatik	Vaniköy	Yavuztürk
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Akdeniz	2.2	0.7	1.3	1.4	1.4	1.7	2.9	1.2	3.7	2.1	1.7	1.3	1.9	2.8	1.3	1.4	1.9	1.0	1.0
Ege	1.7	1.1	0.9	2.9	2.1	3.1	4.2	3.0	7.7	3.1	5.0	2.7	2.6	4.4	2.4	1.9	2.3	3.6	0.8
Marmara ve Trakya	1.2	1.0	1.1	2.8	2.0	3.6	2.7	2.8	5.3	3.1	2.9	2.9	3.0	3.2	2.6	1.6	3.4	1.8	1.5
Güneydoğu	0.6	0.4	0.5	0.6	2.1	0.5	2.3	1.0	2.1	1.1	0.7	0.8	0.6	0.1	1.1	1.1	0.6	0.4	1.2
Batı Anadolu	1.1	1.2	0.6	2.6	2.0	2.8	3.4	2.0	4.9	1.6	1.7	1.5	1.1	1.9	1.8	1.3	1.8	2.5	0.6
Karadeniz	24.8	33.9	29.3	22.8	18.3	21.8	18.0	20.0	17.5	22.7	20.8	25.3	23.8	20.1	23.2	21.1	22.3	17.7	21.4
İç Anadolu	10.9	13.0	16.9	12.6	15.7	11.9	12.2	11.2	16.7	10.5	10.2	8.1	9.9	10.6	11.2	23.2	9.7	15.4	17.6
Doğu Anadolu	13.4	4.7	10.1	7.7	12.6	5.8	9.6	6.6	10.0	9.6	6.0	7.6	12.8	7.6	10.9	11.3	11.5	6.6	21.0
Diğer İller	1.2	0.8	0.4	1.8	1.4	2.6	3.2	3.1	2.3	1.9	1.6	1.1	1.6	2.0	1.6	1.0	2.3	4.6	0.4
Yabancı Ülke	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	1.0	0.1
İstanbul	42.8	43.2	38.8	44.7	42.3	46.3	41.0	49.1	29.8	44.3	49.3	48.5	42.5	47.2	43.8	36.0	44.0	45.1	34.4
İstanbul Dışı	57.2	56.8	61.2	55.3	57.7	53.7	59.0	50.9	70.2	55.7	50.7	51.5	57.5	52.8	56.2	64.0	56.0	54.9	65.6

Tablo 15: Üsküdar Mahalle Nüfuslarının Doğdukları Yerlere Göre Dağılımı (%), (2000)

Kaynak: Tablo 14'deki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Karadeniz Bölgesinde doğanların oranları; Kirazlıtepe (%36,4), Küplüce (%33,9) ve Emek (%30,7) gibi bazı mahallelerde %30'ların üzerine çıkarken, Acıbadem (%15,7), Barbaros (%15,3) ve İmrahorsalacak (%13,8) gibi bazı mahallelerde ise %16'ların altlarına düşebilmektedir.

İç Andolu Bölgesinde doğanların oranı ise; Hasippaşa (%29,5), Güzeltepe (%25,4), Ünalan (%23,2), Esatpaşa (%21,8) ve Cumhuriyet (%21) gibi bazı mahallelerde %20'lerin üzerinde, Tavaşihasanağa (%9,9), Valideatik (%9,7), Gülfemhatun (%9,4), Tabaklar (%8,1), Kirazlıtepe (%8), Arakiyecihacıahmet (%7,9) ve Emek (%7,2) gibi bazı mahallelerde %10'ların altındadır.

Doğu Anadolu Bölgesinde doğanların oranı da; Emek (%22,5), Yavuztürk (%21), Esatpaşa (%16,6) ve Havuzbaşı (%16,5) gibi bazı mahallelerde %15'lerin üzerinde, Pazarbaşı (%5,8), Emek (%5,3), Kuzguncuk (%5), Beylerbeyi (%5), İmrahorsalacak (%4,8) ve Küplüce (%4,7) gibi bazı mahallelerde ise %6'ların altındadır.

E. Sonuç

Uzun bir geçmişi bulunan Üsküdar, aynı zamanda geçmişten günümüze kadar önemli bir yerleşim birimi olma özelliğine de sahip bulunmaktadır.

İstanbul genelinde ve birçok ilçesinde olduğu gibi, Üsküdar'da da nüfus artış hızının yüksek ve nüfusunun da sürekli olarak arttığı görülmektedir. Fakat Üsküdar'ın nüfus miktarındaki artış oranı Türkiye genelinin üzerinde iken, İstanbul genelinin altındadır. Nitekim 1935 ile 2000 yılları arasındaki 65 yıllık süre içinde Üsküdar'ın nüfusu 57.071'den 495.118'e yükselerek 8,7 kat artmıştır. Aynı süre içinde ülke nüfusu 4,2, İstanbul nüfusu ise 11,3 katlık bir artış göstermiştir.

Üsküdar nüfusunun özellikle İstanbul'a yönelik iç göçlerin yoğun olarak başladığı 1950'li yıllardan sonra hızlandığı görülmektedir. Üsküdar'ın nüfusu 1935 yılında 57.071 iken bu miktar 20 yıl sonra yani 1955 yılında 100 bine yaklaşmış, tekrar bir 25 yıl sonra 1975 yılında 250 bini aşmış ve 2000 yılında da 500 bine yaklaşmıştır. Görüldüğü gibi yaklaşık her çeyrek asırda Üsküdar nüfusu bir kattan daha fazla artmıştır.

İstanbul'un ülke genelindeki payı zaman içinde sürekli artış göstermesine karşılık, İstanbul'a yeni ilçelerin dahil olmasına paralel olarak, ilçelerin il geneli içindeki nüfus payları ise genelde düşme eğiliminde olmuştur. Nitekim 1935 yılında Türkiye genelindeki nüfusun %5,5'i İstanbul'da bulunurken, bu oran 2000 yılında %14,8'e yükselmiştir. Aynı yıllar arasında Üsküdar nüfusunun İstanbul içindeki payı ise %6,5'den %4,9'a düşmüştür.

Üsküdar ilçesindeki mahallelerin nüfus yapısına baktığımızda, tümünün ilçe içindeki oranlarının %8'in altında olduğu görülecektir. Ancak, 2000 yılı itibariyle, Üsküdar'ın toplam nüfusu içinde en yüksek paya Bulgurlu (%7,8), Ünalan (%5,8), Bahçelievler (%5,7) ve Yavuztürk (%5,2) mahalleleri sahip bulunmaktadır. En düşük paylara ise Vaniköy, Emek, Hayrettinçavuş, İnkılap, Kandilli, Tembelhacımehmet, Rumi Mehmet, Gülfemhatun, Ayazma, Arakiyecihacımehmet, İmrahorsalacak,

Beylerbeyi, Abdulahağa, Selmanağa, Ahçıbaşı, Hasippaşa, Ahmetçelebi, Tavaşihasanağa ve Tabaklar sahip olup bu mahallelerin her birinin payı %1'lerin altındadır.

Üsküdar'daki mahallelerin 1990–2000 yılları arasındaki artış oranlarına bakıldığında, yaklaşık yarısında nüfus artışının azaldığı, diğer yarısında ise arttığı görülecektir. Örneğin, nüfus miktarının oldukça fazla azaldığı mahallelerin başında Beylerbeyi (-%57,6), Hayrettin Çavuş (-%49,6) ve İnkılap (-%42,5) gelirken, Bahçelievler (%158,4), Fetih (%139,8) ve Yavuztürk (%119) mahallelerinde ise nüfus miktarları önemli düzeylerde artış göstermiştir.

Üsküdar ilçesinin kent nüfus oranının İstanbul'a nispeten biraz daha yüksek ve dolayısıyla daha çok kentsel nitelik taşıdığı görülmektedir. 1985 yılına kadar hem Üsküdar'ın hem de İstanbul'un kent nüfusunun belli oranda azaldığı, fakat bu yıldan itibaren her ikisinin de kent nüfus oranının %95'lere yükseldiği dikkat çekmektedir. Ancak, 1990 ve 2000 yıllarında İstanbul'un kent nüfus oranı tekrar %90'lar düzeyine inmiş, fakat Üsküdar'ın kent nüfus oranı ise %100'e yükselmiştir.

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımına Türkiye, İstanbul ve Üsküdar nüfuslarına bakıldığında, her üç bölgenin de oldukça genç bir yapı arzettiği, fakat zaman içinde çocuk nüfus oranının azalmakta, yetişkin nüfus olarak kabul edilebilecek 25–64 yaş grubu ile 65 yaş üstü yaşlı nüfusun payının ise artmakta olduğu görülecektir. Fakat diğer taraftan, dikkat çeken önemli bir özellik ise, 15–24 yaş grubundaki gençlerin toplam nüfus içindeki payı hemen hemen her üç bölgede de aynı iken, 0–14 yaş grubundaki çocuk nüfus en yüksek paya Türkiye genelinde, en düşük paya ise Üsküdar'da sahipken, 25–64 yaş grubundaki yetişkin nüfus ise bu defa tam tersine en yüksek paya Üsküdar ilçesinde, en düşük paya ise Türkiye genelinde sahip bulunmaktadır. 2000 yılı itibariyle, her üç bölgede de yaşlıların oranı yaklaşık olarak %5, 15–24 yaş grubundaki gençlerin payı ise %21'ler civarındadır.

2000 Nüfus Sayım sonuçlarına göre Üsküdar ilçesinin mahallelerinin nüfus yapısına yaş grupları açısından bakıldığında aşağıdaki özellikleri görmek mümkündür:

Üsküdar'da bazı mahallelerde toplam nüfus içinde 15 yaşın altındaki çocukların oranları %30'ların üzerine çıkarken, bazı mahallelerde ise %15'lerin altına düşmektedir.

Toplam nüfus içinde genç olarak kabul edilen 15–24 yaş grubundakilerin oranı ise yine Abdullahağa (%35,7), Selimiye (%33,3) ve Kuleli (%33) gibi bazı mahallelerde %30'ların üzerinde, fakat Emek (%16,9), Ayazma (%16,8), Vaniköy (%16,8), Kuzguncuk (%15,9) ve İmrahorsalacak (%15,6) gibi bazı mahallelerde ise %17'lerin altındadır. Genç nüfus bakımından Üsküdar ve Türkiye geneli aynı oranlara sahipken, Üsküdar'ın birçok mahallesinin de Türkiye genelinin özelliklerini yansıttığını görebilmekteyiz.

25–64 yaş grubundaki yetişkin nüfusun toplam nüfus içindeki payı ise tüm mahallelerde %40'ların üzerindedir. Toplam nüfus içindeki yetişkin nüfus bakımından ülke geneli (%48) ile Üsküdar mahallelerini karşılaştırdığımızda, birkaç mahalle hariç büyük bir çoğunluğundaki yetişkin nüfus oranlarının ülke genelinin payından yüksek olduğu görülecektir.

65 yaşın üstündeki yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payı tüm mahallelerde %15'lerin altında olmakla birilikte, bu oranlar bazı mahallelerde %10'ların üzerine çıkabilirken, bazı mahallelerde ise oldukça düşük olup %3'lerin altına kadar inebilmektedir. Yaşlı nüfus açısından ülke geneli (%5,7) ile Üsküdar (%5,7) aynı özelliklere sahipken, Üsküdar'ın daha eski ve nispeten gelişmiş mahallelerinde toplam nüfus içinde yaşlıların oranı daha yüksek, nispeten yeni yerleşim ve daha az gelişmiş mahallelerinde ise yaşlı nüfusun payı oldukça düşüktür.

Hem İstanbul'da hem de Üsküdar'da cinsiyet oranları 1960 yılına kadar erkeklerin lehine giderek artan, bu yıldan sonra ise yine erkeklerin lehine fakat giderek azalan oranlarda bir eğilim göstermektedir. 1935 yılında erkeklerin oranı İstanbul'da %51,8, Üsküdar'da %52,3 iken, bu oranlar 1955 yılında İstanbul'da %56'ya, Üsküdar'da ise %57,5'e yükselmiştir. 2000 yılına gelince, erkeklerin oranı bu defa İstanbul'da %50,8'e, Üsküdar'da ise %50'ye düşmüştür.

Üsküdar ilçesindeki mahallelerin nüfus yapılarına cinsiyet açısından bakıldığında, büyük bir kısmında çoğunluğu kadınların oluşturduğu görülecektir. Ancak Arakiyecihacıcafer (%54,3), İmrahorsalacak (%53,7) ve Ahmetçelebi (%53,3) gibi kadınların oranlarının yüksek olduğu bazı mahallelerde dahi bu oran %55'lerin altındadır. Fakat erkeklerin oranlarının Kuleli (%58,5), Selimiye (%58,7) ve Abdullahağa (%72,3) gibi özellikle askeri alanların bulunduğu bölgelerde oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Üsküdar'ın yüzölçümü 1940 yılında 119 km^2 iken, bu miktar 1945–1955 yılları arasında 160 km^2, 1960–1980 yılları arasında 186 km^2 olmuş, fakat 1985 yılında 151 km^2'ye, 1990 yılında ise 35 km^2'ye düşmüştür. 2000 yılında ise Üsküdar'ın kapsadığı alanın 46 km^2 olduğu görülmektedir.

İstanbul'un kırsal kesimleri hariç, tüm ilçelerinde ve Üsküdar'da da nüfus yoğunlukları çok hızlı bir şekilde artış göstermiştir. 1960 yılında Üsküdar'ın nüfus yoğunluğu, yani km2 başına düşen insan sayısı 601 iken, bu miktar 1981 yılında 1.969'a, 1985 yılında 3.246'ya yükselmiştir. Üsküdar'ın nüfus yoğunluğunun 1990 yılında, Ümraniye'nin Üsküdar'dan ayrılmasıyla, 11.304'e yükseldiği görülmektedir. 2000 yılında ise ilçenin nüfus yoğunluğu 10.763 olarak gerçekleşmiştir. Yine 2000 yılında, Türkiye genelinde nüfus yoğunluğu 88 iken, İstanbul'da 1.928'dir.

Türkiye, İstanbul ve Üsküdar'da hanehalkı sayısı artarken, ortalama hanehalkı büyüklüğü düşmekte, fakat Üsküdar'daki ortalama hanehalkı büyüklüğü hem Türkiye hem de İstanbul genelinden daha düşüktür.

Hanehalklarının geniş olarak dağılımına bakıldığında, 1990–2000 yılları arasında, 1, 2, 3 ve 4 kişilik ailelerin oranının hem Türkiye ve İstanbul genelinde hem de Üsküdar'da arttığı, ancak bu aile büyüklüklerinde en küçük orana Türkiye'nin, en yüksek orana ise Üsküdar'ın sahip olduğu karşımıza çıkmaktadır. Fakat beş kişilik ailelerden itibaren tam tersi bir durum ortaya çıkmakta, bu aile büyüklüklerinin oranının her üç bölgede de azalmakta olduğu ve bu defa en yüksek oranın Türkiye'de, en düşük oranın ise Üsküdar'da bulunduğu görülmektedir. Bu veriler, Üsküdar ilçesinin Türkiye ve İstanbul geneline göre daha küçük ve çekirdek bir aile yapısına sahip olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türkiye genelinde okuryazar olmayanlarla ilgili olumsuz tabloyu İstanbul ve Üsküdar ilçesinde görmüyoruz. Diğer yandan, ülke genelinde olduğu gibi, hem İstanbul'da hem de Üsküdar'da zamanla okuma yazma bilmeyenlerin oranının düştüğü, ancak, okuma yazma bilmeyenlerin oranının İstanbul geneline göre Üsküdar'da daha düşük olduğu da dikkat çekmektedir. Nitekim, 1980–2000 yılları arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı ülke genelinde %32,5'den %12,7'ye, İstanbul'da %16,5'den %6,6'ya, Üsküdar'da ise %14,3'den %5,1'e düşmüştür.

Diğer taraftan, erkeklere göre kadınlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranının çok daha yüksek olduğu ve yıllar itibariyle ülke ve İstanbul geneliyle Üsküdar'da bu oranın sürekli olarak yükseldiği görülmektedir.

Toplam nüfusun okuryazarlık açısından Üsküdar'daki mahallelerin yapısına bakıldığında, genelde okuma yazma bilmeyenlerin oranının düşük olduğu görülecektir. Nitekim okuma yazma bilmeyenlerin yoğun olduğu mahalleler; Kirazlıtepe (%9,7), Yavuztürk (%9,2), Emek (%8), Esatpaşa (%7,4) ve Mehmet Akif Ersoy (%7,1) dur. Bu mahalleleri Solaksinan (%6,8), Güzeltepe (%6,7), Hasippaşa (%6,7), Valideatik (%6,6), Örnek (%6,1), Muratreis (%6) ve Ferah (%6) mahalleleri takip etmektedir. Toplam nüfus içinde okuma yazma bilmeyenlerin oranının en düşük olduğu mahallelerin başında ise Abdullahağa (%1,3), Altunizade (%1,9), Beylerbeyi (%2,1), İmrahorsalacak (%2,2), Acıbadem (%2,2), Kandilli (%2,4), İhsaniye (%2,6), Barbaros (%2,6), Ahmetçelebi (%2,6) ve Selimiye (%1,8) mahalleleri gelmektedir. Görüldüğü gibi, okuma yazma bilmeyenlerin oranı bakımından Üsküdar mahallelerinin büyük bir kısmının okuryazarlık durumunun hem Türkiye genelinden (%12,7) hem de İstanbul genelinden (%6,6) daha iyi bir durumda olduğu görülmektedir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse ülkemizin, buna İstanbul geneli ve Üsküdar da dahil, ilkokul eğitimi almış insanların ağırlıklı olarak temsil edildiği ve okuryazar nüfusun önemli bir kısmını ilkokul mezunlarının oluşturduğu bir niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Okuryazar nüfus içinde en büyük kesimi ilkokul mezunları oluşturmaktadır. Bunların oranı ülke ve İstanbul geneli ile Üsküdar ilçesinde zaman içinde azalmakla birlikte, bu oran ülke ve İstanbul geneline göre Üsküdar'da daha düşüktür. Nitekim toplam okuma yazma bilen nüfus içinde ilkokul mezunlarının oranı 1980–2000 yılları arasında, ülke genelinde %56,2'den %42,4'e, İstanbul'da %53,4'ten %41,5'e ve Üsküdar'da da %50,3'ten %34,3'e düşmüştür.

Toplam okuryazar nüfus içinde ilkokul mezunlarının oranı açısından Üsküdar'daki mahallelere bakıldığında; bu oranın bazı mahallelerde %20'lerin altına düştüğü, bazı mahallelerde ise %45'leri aştığı görülecektir.

Orta ve dengi okul mezunlarının okuma yazma bilen nüfusun içindeki payına bakıldığında, 1980–2000 yılları arasındaki yirmi yıllık süre içinde, İstanbul'un payının bu süre içinde pek değişmeyip %12'ler civarında seyrettiği, ülke genelinin payının ise zaman içinde azaldığı ve %8,4'lerden %11,5'e yükseldiği, Üsküdar'ın payının da zamanla azalıp %14,5'ten %12,9'a düştüğü görülecektir.

Üsküdar ilçesindeki bazı mahallelerde orta ve dengi okul mezunlarının toplam okuryazar nüfus içindeki payı %17'lere yaklaşmakta, bazı mahallelerde ise %10'la-

ra kadar düşmektedir. Örneğin, orta ve dengi okul mezunlarının oranı Abdullahağa (%24,4) ve Kuleli'de (%23,7) oldukça yüksek olup %20'lerin üzerinde iken, Altunizade (%10,6) ve Yavuztürk'te (%10,9) daha düşük olup %10'lar civarındadır.

Toplumun nispeten daha nitelikli bir kesimini ve orta öğretim kademesini oluşturan lise ve dengi okul mezunlarının toplam okuryazar nüfus içindeki oranları hem ülke ve İstanbul genelinde, hem de Üsküdar ilçesinde, yıllar itibariyle artış göstermektedir. Nitekim, 1980 yılında, toplam okuryazar nüfus içinde, ilkokul mezunlarından sonraki ilk sırayı orta ve dengi okul mezunları alırken, 1990 yılından itibaren lise ve dengi okul mezunları almaya başlamış ve zamanla da oranları artış göstermiştir. Ancak, bu kesimin toplam okuryazar nüfus içindeki oranları en yüksek paya Üsküdar ilçesinde, en düşük paya da ülke genelinde sahip bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, bu grubun payı, 1980 ve 2000 yıllarında, ülke genelinde %7,5'den %15,3'e, İstanbul genelinde ise %11,4'den %17,5'e ve Üsküdar ilçesinde de %12,7'den %21,7'ye yükselmiştir. Bu veriler bize, Üsküdar ilçesinin, ülke ve İstanbul geneline göre, daha nitelikli bir insangücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Üsküdar'daki mahallelerin büyük bir kısmında toplam okuryazar nüfus içinde lise ve dengi okul mezunlarının oranı %20'lerin, tümünde ise %10'ların üzerindedir.

Toplumun en nitelikli bölümünü oluşturan yüksek okul ve fakülte mezunlarının toplam okuryazar nüfus içindeki oranı, zaman içinde hem ülke ve İstanbul genelinde, hem de Üsküdar ilçesinde artış göstermekle birlikte, her üç bölgede de en düşük paya bu grubun sahip olduğu, ancak bu kesimin payının Üsküdar ilçesinde daha yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim yüksek eğitimli nüfusun toplam okuryazar nüfus içindeki payı 1980–2000 yılları arasında, ülke genelinde %3,3'ten %6'ya, İstanbul genelinde ise %5'den %8,4'e, Üsküdar ilçesinde de %4,9'dan %12,7'ye yükselmiştir. Bu verilerin de gösterdiği gibi, yüksek okul ve fakülte mezunları bakımından Üsküdar'ın, İstanbul ve ülke geneline nispeten, oldukça nitelikli bir yapıya sahip olduğu dikkat çekmektedir.

Toplam okuryazar nüfusunun %12,7'si yüksekokul mezunu olan Üsküdar ilçesindeki mahallelerin de önemli bir kesiminde yüksekokul mezunlarının oranı da nispeten yüksek durumdadır. Ancak, Mehmet Akif Ersoy (%4,5), Esatpaşa (%4,3), Yavuztürk (%4,2), Hasippaşa (%3), Emek (%2,8) ve Kirazlıtepe (%2,6) gibi bazı mahallelerde yüksekokul mezunlarının oranları %5'lerin altındadır. Yüksekokul mezunlarının oldukça yüksek olduğu mahallelerin başında ise Vaniköy (%32,9), Altunizade (%28,4), Barboros (%26,2) ve Beylerbeyi (%26,1) gelmektedir.

Üsküdar ilçesindeki toplam nüfusun büyük bir çoğunluğu (%58,7) İstanbul dışında doğmuştur. Üsküdar'ın mahallelerinde de aynı özelliği görmek mümkündür. Mahallelerin büyük bir kısmında İstanbul dışı doğumluların oranı %50'lerin üzerindedir. Sadece Emek Mahallesinde İstanbul dışı doğumluların oranı (%47,8) %50'nin altındadır.

Üsküdar genelindeki nüfusun çoğunluğunu Rize (%3,7), Sivas (%3,6), Giresun (%3,2), Trabzon (%3,1), Kastamonu (%3,1) ve Ordu (%2,3) doğumlular meydana getirmektedir. Üsküdar'daki mahallelerin büyük bir kısmında da çoğunluğu bu

illerin yanısıra; Erzincan, Ankara, Malatya, Kars, Tokat, Erzurum, Sinop, Samsun, Bingöl, Kayseri ve Çorum'da doğanlar oluşturmaktadır.

Üsküdar ilçesindeki toplam nüfusun %41,3'ü İstanbul doğumludur. Mahalleler düzeyinde İstanbul doğumlulara baktığımızda, bu oranların bazı mahallelerde %50'leri aştığı, bazı mahallelerde ise %40'ların altına düştüğü görülecektir.

Üsküdar toplam nüfusu içinde yabancı ülkelerde doğanların oranları oldukça düşük olup genelde %1'lerin altındadır.

Üsküdar ilçesinin çoğunluğunu Karadeniz Bölgesinde doğanlar oluşturmaktadır. Karadeniz Bölgesini İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri takip etmektedir. İlçede en düşük orana ise Güneydoğu, Akdeniz ve Batı Anadolu Bölgeleri sahiptir. Görüldüğü üzere, Üsküdar'a gelenlerin büyük bir çoğunluğu daha çok ekonomik yönden az gelişmiş veya gelişmemiş bölgelerdendir. Ekonomik yönden gelişmiş bölgelerimizden gelenlerin az oluşu, göçün gerçek nedenini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Karadeniz Bölgesinde doğanların oranları; Kirazlıtepe (%36,4), Küplüce (%33,9) ve Emek (%30,7) gibi bazı mahallelerde %30'ların üzerine çıkarken, Acıbadem (%15,7), Barbaros (%15,3) ve İmrahorsalacak (%13,8) gibi bazı mahallelerde ise %16'ların altlarına düşebilmektedir.

İç Andolu Bölgesinde doğanların oranı ise; Hasippaşa (%29,5), Güzeltepe (%25,4), Ünalan (%23,2), Esatpaşa (%21,8) ve Cumhuriyet (%21) gibi bazı mahallelerde %20'lerin üzerinde, Tavaşihasanağa (%9,9), Valideatik (%9,7), Gülfemhatun (%9,4), Tabaklar (%8,1), Kirazlıtepe (%8), Arakiyecihacıahmet (%7,9) ve Emek (%7,2) gibi bazı mahallelerde %10'ların altındadır.

Doğu Anadolu Bölgesinde doğanların oranı da; Emek (%22,5), Yavuztürk (%21), Esatpaşa (%16,6) ve Havuzbaşı (%16,5) gibi bazı mahallelerde %15'lerin üzerinde, Pazarbaşı (%5,8), Emek (%5,3), Kuzguncuk (%5), Beylerbeyi (%5), İmrahorsalacak (%4,8) ve Küplüce (%4,7) gibi bazı mahallelerde ise %6'ların altındadır.

Toplam nüfus miktarının Üsküdar'da sürekli olarak yükselmesine karşın, İstanbul'un nüfusunun daha hızlı artmasına paralel olarak Üsküdar'ın İstanbul toplam nüfusundaki payı çok fazla artmamış, bu pay 1975'lere kadar %6'lar civarında iken, 1985 yılında da %11,5'e yükselmiş, fakat 2000 yılında %4,9'a düşmüştür. Aynı şekilde iç göçler bakımından da Üsküdar'ın İstanbul içindeki payının çok yüksek olmadığı görülmektedir. Nitekim İstanbul'un aldığı toplam iç göçlerde Üsküdar'ın payı 1990 yılında %5,1 iken, bu oran 2000 yılında %4,4'e düşmüştür. Görüldüğü gibi, iç göçler bakımından Üsküdar'ın almış olduğu göç ve İstanbul içindeki payı giderek azalmaktadır. 1985–1990 döneminde Üsküdar'ın almış olduğu göç miktarı 48 290 iken, bu miktar 1995–2000 döneminde 40 455'e düşmüştür.

İç göçlerde çoğunluğu genelde erkekler oluşturmaktadır. Bu husus, hem alınan ve hem de verilen göçlerde görülmektedir. Ancak, erkeklerin oranı hem İstanbul hem de Üsküdar'da alınan göçe göre dışarıya verilen göçte daha yüksektir.

Göç eden nüfusun çoğunluğunu 25–64 yaş grubundaki yetişkinlerle 15–24 yaş grubundaki gençler oluşturmaktadır. Yetişkin ve gençleri çocuklar ve yaşlılar takip etmektedir. Ancak alınan göçlerde gençlerin, verilen göçlerde ise yetişkinlerin

oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

Hem İstanbul ve hem de Üsküdar'da orta ve lise dengi okul mezunlarının oranı alınan göçe göre verilen göçte daha fazladır.

Okuma yazma bilmeyenlerin oranı İstanbul'da verilen göçe göre alınan göçte, Üsküdar'da ise alınan göçe göre verilen göçte daha fazladır.

Yüksekokul mezunlarının oranı ise İstanbul'da verilen göçte, Üsküdar'da ise alınan göçte daha fazladır.

İstanbul geneli ve Üsküdar'da hem alınan ve hem de verilen göç içinde okuma yazma bilmeyenlerin çoğunluğunu kadınlar, diğer öğrenim düzeylerinde ise çoğunluğu erkekler oluşturmaktadır. Kadınların oldukça yüksek olduğu bir diğer öğrenim düzeyi bir öğrenim kurumundan mezun olmadan okuma yazma bilenlerdir. Görüldüğü gibi niteliği düşük öğrenim düzeylerinde genelde çoğunluk kadınlardan oluşmaktadır.

DİPNOTLAR

1 Orhan Türkay; *Türkiye'de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme*, Ankara 1962, s.2.

2 Sedat Murat-Halis Yunus Ersöz ve dğr., *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, İstanbul 1997, s. 98-101.

3 DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Türkiye*, Ankara: DİE Yayın No. 2759, s. 122

4 Sedat Murat, H. Yunus Ersöz, Sefer Şener, Yılmaz Bayat; *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar*, İstanbul 2006, s. 49.

5 Kenan Gürtan; *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul 1969, s. 111-115.

6 Murat vd., *a.g.e.*, s. 55.

7 Gürtan; *a.g.e.* , s. 304.

8 Murat vd., *a.g.e.*, s. 60.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

DİE; *1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 1072, 1984.

DİE; *1980 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 990-17, 1983.

DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 1616, 1993.

DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 1604, 2002.

DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Türkiye)*, Ankara, Yayın No: 2759, 2003.

DİE; *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (İstanbul)*, Ankara, Yayın No: 2732, 2002.

DİE; *1990 Genel Nüfus Sayımı Daimi İkametgaha Göre İç Göçün Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara, Yayın No: 2069, 1997.

DİE; *Genel Nüfus Sayımı, 2000 Göç İstatistikleri*, Ankara, Yayın No: 2976, 2005.

Gürtan, Kenan; *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul 1969.

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı; *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1994.

Murat, Sedat–Ersöz, Halis Yunus (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-I 1927-1990*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul 1997.

Murat, Sedat–Ersöz, Halis Yunus (ve diğerleri); *Nüfus ve Demografi-II 1930-1995*, (Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılına Armağan), İstanbul 1997.

Murat, Sedat (ve diğerleri); *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar*, İstanbul 2006.

Türkay, Orhan; *Türkiye'de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme*, Ankara 1962.

Üsküdar Miskinler Tekkesi

PROF. DR. NİL SARI
İstanbul Üniversitesi

Ü. E. KURT
İstanbul Üniversitesi

Giriş

Üsküdar Miskinler Tekkesi olarak bilinen Cüzâmhaneyi Yavuz Sultan Selim 1514[1] yılında hacıların ve Pâyitahttan çıkan ordunun geçtiği Bağdat Menzil Yolu üzerinde inşa ettirmişti. Cüzâmhaneye atfen bulunduğu yola Miskinler Yolu denirdi.[2] Cumhuriyet'in ilk yıllarında var olan Miskinler Tekkesi artık mevcut değil. Bugün sadece Dr. Eyüp Aksoy Caddesi üzerindeki İstanbul Büyükşehir Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü Anadolu Yakası I. Bölge Müdürlüğü'nün yanında, yani Üsküdar'dan Bağdat Caddesi'ne doğru giderken sol tarafta Karacaahmet Mezarlığı'nın önünde Miskinler Çeşmesi olarak anılan Hafız İsa Ağa Çeşmesi görülür. Bu çeşme, Miskinler Tekkesi'ni bize hatırlatan son eserdir.

Bir zamanlar cüzâmlı hastaların korunup bakıldığı ve böylece yaşatılmaya çalışıldığı bu tesisin izlerini aradık. Yüce servilerin ve kaderine terk edilen, sayısı iyice azalmış Osmanlı mezar taşlarının arasında dolaştık. Çeşmenin dışında bulabildiğimiz yeşile boyanmış iki mezar taşı, biri Latin harfleriyle Miskin Dede diye sonradan tanımlanmış... Betona gömülü bir sadaka taşı üstündeki oyuğu ile ... Miskinler Tekkesi Türbesi'nin taşları ise kırık dökük, sayıca pek azalmış bir şekilde Ayrılık Çeşmesi yanında demir parmaklık içinde... Miskinler Tekkesi'nin 1813 tarihinde onarıldığının ispatı olan kitâbesi de Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nin deposunda...

Kendilerini bulamadığımız eserleri arşivlerden, eski gravürlerden ve haritalardan izledik. Gördük ki, Miskinler Tekkesi, Osmanlı dönemi harita ve gravürlerinde Üsküdar bölgesi içinde bir sağlık müessesesi olarak yer almış. Ressam Ali Rıza Bey ve öğrencisi Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver Miskinler Tekkesi ve çevresinin son halini resmetmişler. Hatta Süheyl Hocamız ve gazeteci yazar Enver

Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'in Hocası Ali Rıza Bey'in Miskinler Tekkesi ve Mescidi çiziminden yararlanarak yaptığı sulu boya resim (1957). (Sayın Gülbün Mesara tarafından Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'ne hediye edilmiştir)

Naci yıkık duvarlardan yararlanarak planını çıkarmış ve o gün bulabildiklerinin çizimlerini yapmış. Eski fotoğraflardan da odaları, ocakların bacalarını, Dedeler Mescidi'ni, hamamı ve etraftaki yıkık dökük halleriyle mezar taşlarını; kuyu bileziğini, servileri ve kaldırım taşlı eski Bağdat yolunu tespit edebiliyoruz.

Miskinler Tekkesinin Kuruluşu ve Amacı

Selçuklular gibi Osmanlılar da cüzâm hastalığının bulaşıcı olduğunu düşünür ve şehir dışlarına yaptırdıkları cüzâmhanelerde hastaları tecrit ederlerdi. II. Beyazıt'ın "*Cüzâmlıları şehirden süreler, şehirde komayalar*" hükmü (1501)3 ve Kanuni dönemine ait "*Cüzâm tâifesin yasağ idüp ilden süreler*" hükmü (1565)4 cüzâm hastalarının halk arasına karışmasını yasaklamıştı. Sağlıklı kimselerden uzak tutulmaları gereği cüzâmlıların barındıkları ve bakımlarının yapıldığı cüzâmhanelere ihtiyaç duyulmuştu. Cüzâm hastalarının şehir dışında iskân ettirilmesi ile şehir halkı korunur; tedavisi olmadığından (*kabil-i ilâç değildir*) düşen el ve ayak parmakları ve açık yaralarıyla cüzâmlıların korkutucu görünümlerinin başkalarınca gözlenmesi de engellenmiş olurdu.[5]

Üsküdar Miskinler Tekkesi Osmanlı Devleti'nin sağlık kuruluşlarından sayılırdı. Nitekim Melling'in Haritasında *Miskinler Hospital* olarak kaydedilmişti. Ne var

ki, Miskinler Tekkesi'nin, diğer sağlık kurumlarınınki gibi bir kuruluş vakfiyesine rastlanmamıştır. Bütün yayınlarda Miskinler Tekkesi'nin 1514 yılında Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde şehrin uzağına, Bağdat yolu kenarında inşa edildiği bildirilmektedir.[6] Ancak, 1313/1896 tarihli bir belgede yer alan, "*Meâlinde Haremeyn-i Muhteremeyn'e mülhak evkâfdan Mustafa Reşid Efendi ve Emin Paşa Vakıflarından Üsküdar'da Miskinler Dergâhı*" ifadesine göre Üsküdar'da Miskinler Dergâhı Sultan Abdülmecid'in sadrazamlarından Mustafa Reşid Efendi ve Emin Paşa vakfıydı ve sonradan Mekke ve Medine evkafına katılmıştı.[7] Fakat Üsküdar'da ikinci bir Miskinler Tekkesi'nden söz edilmemektedir. Eğer bu yapı Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılmış ise, onun yaptırdığı binanın yıkıldığını, vakıflarının başka yere aktarıldığını ve bu iki kişinin Miskinler Tekkesini yeniden yaptırdığını düşünebiliriz.

İlk yapıldığı tarihte binanın Karacaahmet Mezarlığı'nın içinde yer alıp almadığını bilemiyoruz. 1207/1793 tarihli bir belgede yer alan "*Medîne-i Üsküdar haricinde vaki' Miskinler Tekyesi*" ifadesi, XVIII. yüzyılın sonunda da binanın şehir dışında kaldığını gösterir.[8] Miskinler Tekkesi'nin yeri arşiv belgelerinde daima "*Üsküdar*" olarak belirtilir. Ancak 1324/1908 tarihli bir belgede, "*Üsküdar'da Karaahmed civarında miskinlere mahsus müessese*" olarak tanımlanır.[9] Cüzâmhanenin etrafında yer alan çeşme, sebil gibi diğer yapılar yakınlarında bulunan Miskinler Tekkesi'ne atfen hep "miskinler" tabiri ile birlikte anılırdı. Binası yıkıldıktan sonra Miskinler Tekkesi'nin adı Karacaahmet Miskinler Tekkesi olarak yaygınlaşmış olabilir.

Cüzâmhâne'ye Miskinler Tekkesi Denmesinin Sebepleri

Miskin tabiri fakir ya da tembel anlamına geldiği gibi cüzâmlı anlamında da kullanılırdı.[10] Üsküdar cüzâmhanesi de *Üsküdar Miskinler Tekkesi, Miskinhâne, Üsküdar'da Miskinler Dergâhı* gibi adlar ile anılırdı.[11] Dolayısıyla, Avrupalılarca hazırlanan bazı harita ve planlarda da cüzâmhane *Miskinler Tekkéssi* olarak adlandırılmıştı.[12] Miskin tabiri aciz, zavallı, yoksul, tepkisiz, hareketsiz anlamlarına da geldiğinden cüzâmlının durumuna uygun bir tanımlamaydı. Bazı yazarlar bu adlandırmanın bir bakıma Türk toplumunun nezaketini gösterdiğini, Cüzâmhane yerine Tekke adının verilmesinde hastaların gururunu incitmemek gibi bir amacın olduğunu düşünür.[13]

Cüzâmlıların yaşam biçimleri de miskin tabirine uyardı. Genellikle tarikat pîrinin türbesi yanında bulunan ve insanların müstakil bir grup olarak yaşadıkları tekkelere benzetilen cüzâmhaneler *tekke, zaviye* ve *dergâh* gibi adlarla anılırdı. Cüzâmlılar topluma karışmaz, tekke sakinleri gibi münzevî bir ömür sürerdi.[14]

Süheyl Ünver ise, halkın merhametini uyandırmak için buraya tekke dendiğini ileri sürer. Halkın verdiği sadakaların cüzâmlıların önemli bir geçim kaynağı olması Süheyl Hoca'nın yorumunu desteklemektedir.[15] Mehmet Nermi Haskan, hacca gidenlerin Miskinler Tekkesi önünde dua ettiklerinden buraya "Dua

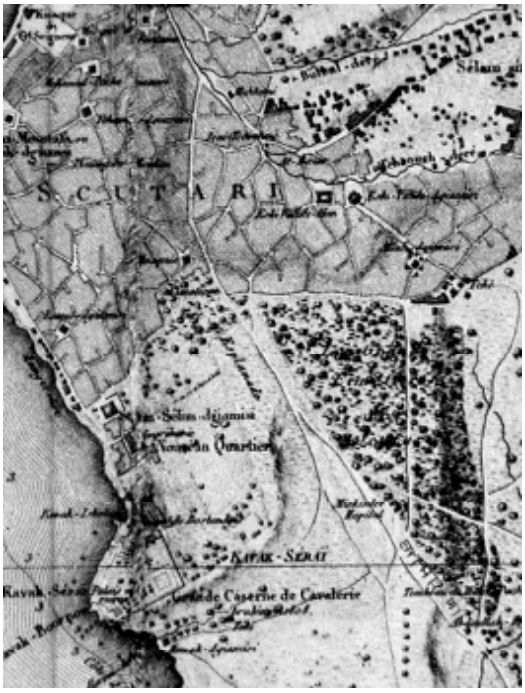

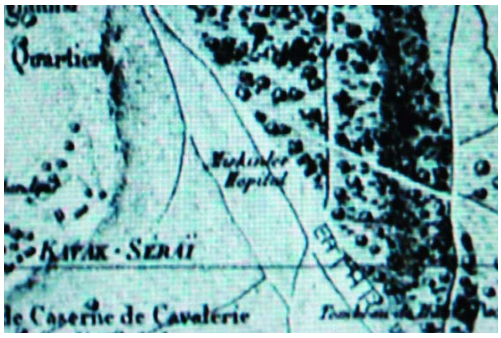

Melling'in Haritasında Karacaahmet Mezarlığı önünde *Miskinler Hopital* (Voyage Pıttoresque De Constantınople, 1819)

Meydanı" dendiğini bildirir.[16] Enver Naci'nin Miskinler Tekkesi sakinlerinden aynen tekke mensuplarından olduğu gibi halkın medet umduğunu anlatan ifadeleri Cüzâmhaneye verilen Tekke isminin uygunluğunu ortaya koyuyor: "*Gebe kalmayan kadınlarla, evde kalmış telâkki edilen 18-20 yaşındaki kızlar miskinlerin en büyük gelir kaynaklarıydı. Bu zavallı kadınlar tekkenin ortasındaki alanda bulunan bir değirmen taşını bir miskinin yardımıyla çevirir. Böylece kısmetini açar. Bu arada hücrelerin pencerelerinden kafalarını uzatmış olan miskinler değirmen çeviren arkadaşlarının işareti üzerine hep bir ağızdan 'Amin Amin!' diye haykırırlardı.*"[17]

Cüzâmlıların Miskinler Tekkesi'nde Tecridi

Evliya Çelebi cüzâmlıların Tekke'de tecrit edilmelerine dair sıkı uygulamayı "*Şehir içinde bir miskin haber alınsa derhal aman vermeyip tekkelerine getirirler. İsterse âyân ve eşrâftan olsun*" diye ifade eder.[18] Miskinler Tekkesi'ne alınanların cüzâmlı olması şarttı. Bu nedenledir ki, cüzâmlı olduğu "hekim tarafından teşhis edilenler" buraya alınırdı.[19] Son dönemde Mekteb-i Tıbbiye hekimleri hastayı muayene eder ve cüzâmlı olup olmadığına karar verirdi. Cüzâmlı olduğu kesinleşenlerin, gerekirse kolluk kuvvetleriyle tecrit edilmeleri hususu her dönemde ve her cüzâmhanede sıkı sıkıya takip edilmiştir. Üsküdar Miskinler Tekke-

Cüzâmhane'nin bulunduğu yerin bugünkü durumunu gösteren uydu fotoğrafı

Karacaahmet'te Miskinler Yolu, (1930'lu yıllar) (C.T.F. Deontoloji A.B.D. Arşivi)

si'ne ait tespit edebildiğimiz arşiv belgeleri geç döneme ait olmakla birlikte, diğer cüzâmhânelere ait çalışmalar bu hususu doğrular niteliktedir.[20] Hatta, bazı yazarlar, evli olan cüzâmlıların ailece burada kaldıklarını bildirmektedir.[21] Ancak, halkın arasına karışmamak, halk ile temas etmemek şartıyla halkın isteği üzerine küçük çocuk sahibi cüzâmlıların ya da yaşlı olanların evlerinde kalmalarına, nadiren de olsa, Anadolu'da izin verilebildiğini gösteren birkaç arşiv belgesi vardır.[22]

Cüzâmlı diye şikâyet edilenin (cüzâm *töhmeti* altında bulunanın) cüzâmlı olmadığı (*ol marazdan ve zahmetden berîü's-sâha*) tespit edilirse serbest bırakılırdı.[23] Bunun için tekrar tekrar hekim tarafından muayene edilmek isteyenler olabiliyordu. Bazı hastalar kötü niyetle cüzâmlı diye şikâyet edildiğini ileri sürerdi. Meselâ İstinye mavnacılar kethüdalığından ihraç edilen Hüseyin Ağa adlı kişinin yeniden muayene edilme talebinde bulunduğu 1306/1889 tarihli belgeden anlaşılıyor: "*Ellerine ârız olan bir nev' cild hastalığının cüzâm illeti olduğu beyanıyla Üsküdar'da vaki miskinhaneye nakli içün ligarazin tanzim edilen mazbata üzerine Mekteb-i Tıbbîye'de icra olunan muayenede sirâyet ihtimaline mebni tedabîr-i tahaffuziyye ittihazı lazım geleceği bazı etibba tarafından dermeyan kılınması hasebiyle miskinhaneye nakli için polis tarafından taharri olunmakta bulunduğundan ve halbuki kendisinin mübtela olacağı illetin ilel-i sâriyeden olmadığı huzzâk etibba tarafından bildirilmiş olduğundan bahisle Mekteb-i Tıbbiyece tekrar mu'ayenesinin icrasıyla serbest bırakılması istidasına...*"[24]

Miskinler Yolu (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 256)

İstanbul dışından da Üsküdar Miskinhanesi'ne cüzâmlı getirilirdi. Meselâ 1324/1908 tarihinde Trabzon Merkez Vilâyet Hapishanesi'ndeki bir hükümlüyü diğer mahpuslar, bir dilenciyi de halk, hastalığın kendilerine bulaşacağı korkusuyla şikâyet etmiş ve Vilâyet-i Sıhhiye Müfettişliği bu iki kişinin Üsküdar'da Miskinler Dergâhı'na gönderilmesini gerekli bulmuştu: "*... biri mevkufen Merkez Vilâyet Hapishanesi'nde ve diğeri sokakta tese'ül etmekte olan iki cüzâmlı şahsın tecrîdleri kabil olmadığından ve mahbusîn ve ahali havf-i sirâyet-i marazla şikayet etmekte bulunduğundan merkumların Miskinler Dergahı'na izâmına Vilâyet-i Sıhhiye Müfettişliğince lüzum gösterildiği bildirilmiş...*"[25]

Ceza süresi tamamlanan ya da af edilen cüzâmlı kişiler de hastalıkları bulaşıcı olup tedavisi bulunmadığından serbest bırakılmaz, cüzâmhanede tecrit edilirdi. Meselâ 1336/1918 tarihli bir belgede, "*Karesi Hapishanesi'nde bulunan Koca İmam kızı Halime'nin ma'lûliyetine mebnî bakıyye-i müddet-i cezaiyesinin avfı hususuna... ancak merkûmenin ma'lûliyeti sârî ve ve nâ-kâbil-i şifa cüzâm illetinden münba'is olduğu... kendisinin böyle bir illet-i sâriyeye mübtelâ olduğu halde serbest bırakılması sirâyet-i maraz mahzûriyete binâen şâyân-ı tecviz olamayacağından ya Üsküdar'da Miskinler Tekkesi'nde iskân ve iâşesi veyahud taşrada münasib bir hastahanede taht-ı müşâhedeye aldırılması*" gereğinin padişahın iradesi olduğu bildirilmektedir.[26]

Cüzâm teşhisi kesinleşen hastanın Miskinler Tekkesi'nde kalabilmesi için Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin oluru gerekirdi. 1334/1916 tarihli belgeden anlaşıldığı-

na göre, "*Miskinler Dergâhı diğer tekkeler gibi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne tâbi olduğundan cüzâm illetiyle ma'lûl olanların orada iskânı nezâret-i müşârunileyhânın ma'lûmât ve emriyle olurdu.*"[27]

Miskinler Tekkesi'nin İdaresi ve Mescidin İmamı

Bazı yazarlara göre Evkaf'tan tayin edilen ve cüzâmlı olmayan bir imam tekkenin iç ve dış işlerine bakardı.[28] Mescidin, aşağıda verdiğimiz fotoğrafı incelendiğinde, yıkık da olsa, mescide dışarıdan açılan bir kapının mevcudiyeti görülür. Bu kapı imamın cüzâmlılar ile doğrudan temasa geçmediğinin bir kanıtı olsa da, yapılmış olan tamirlerin getirdiği değişikliklerden biri olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir.

İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre ise idareci olan kişi aynı zamanda cüzâmlıydı.[29] Tekkenin yöneticisi ile ilgili kesin bilgiler veremiyoruz. Ancak, tekkenin bünyesinde bulunan mescide yapılan tayinlere ait belgeler vardır. Mescide imam ve hatiplerin hükümdarın iradesiyle görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Meselâ 1137/1725 tarihli bir belgeye göre, "*Erbâb-ı istihkâkdan Şeyh Bekir Halife arzu-hâl sunup Üsküdar'da vâki Miskinler Cami-i Şerifi'nin hitabeti mahlûl olmağla kendüye sadaka buyurulmak babında*" dilekçe vermiş ve "*izn-i hümâyûn*" ile tekkenin hatipliğine tayin edilmişti.[30] 1207/1793 tarihli bir diğer belgeden anlaşıldığına göre, Miskinler Mescidi'nin "*ba-berât-ı alişan ber- vech-i hasebi imam ve hatibi olan Molla Ahmed bin Mustafa Halife*" gönül rızası ile görevinden ayrılmış; ve ondan boşalan yere "*ancak hitâbet-i mezkûreyi muhtar-ı cema'at ve erbâb-ı istihkaktan...es-Seyyid el-hac Mustafa Halife bin eş-şeyh Hüseyin yedine berat-ı şerif-i alişan ihsan*" buyrulmuştu.[31] Bu belgede yer alan "*muhtar-ı cema'at*" ifadesi, mescide tayin olmayı hak edenler arasından imamı ve hatibi tekkenin sakinleri olan cüzâmlıların seçtiği anlamına mı gelmektedir? Eğer böyle ise, imam cüzâmlılar arasından mı tayin olunurdu? Fakat, biri molla, diğeri seyyid ve hacı olan bu imamlar cüzâmlı mıydı? Eğer bu varsayım doğru ise, 1810 yılında yapının onarımı ve genişletilmesi sırasında mescidin imamı için ayrı bir bölümün inşa edilmesiyle tekkeye imamların dışarıdan tayini söz konusu olmuştur diye düşünülebilir. Yukarıdaki belgede olduğu gibi, 1202/1787 tarihli bir başka belgede de imamın gönül rızası ile görevinden feragat ettiği bildiriliyor: " ...*Üsküdar'da vaki Miskinler Tekyesi mescidinin ber-vech-i hasebi imamet ve hitabetine mutasarrıf olan Ahmed Halife veled-i kebir kendü hüsnü rızasıyle yedinde olan beratın verip mutasarrıf olduğu cihetten mezbur tayini erbab-ı istihkaktan işbu rafi'-i tevki'-i refiü'ş-sân-i hakani Mehmed Halife ibn Halil zîde salahuya ferağ ve kasr-ı yed etmeyin...*" ricasını imam kadıya arz etmişti. Ruûs-ı hümâyun verilmiş, ancak bir de uyarıda bulunulmuştu: "... *bu berât-ı hümâyunu verdim ve buyurdum ki mezbur Mehmed Halife ibn Halil zîde salahuya varıp kasr-ı yed eden merkum yerine Mescid-i mezburede ber-vech-i hasebi imam ve hatip olup edâ-yı hizmet eyledikten sonra işbu berât-ı alışanıma mugayir imamet ve hitabeti umuruna taraf-ı aherden hiç fert mâni' ve mezâhim olmayup dahl ve taarruz kılmayalar...*"[32]

"Birkaç miskin tipi. Kendilerini evvelce Üsküdar'da yakından görmüş olan ressamımızın krokisi" (Enver Naci, 1935, s.10)

İki belgede yer alan, *"ber-vech-i hasebi imâmet ve hitabetine mutasarrıf"* ifadesi imamlığın babadan oğla geçtiğini düşündürüyor. Ayrıca, her iki belgede de imamların kendi arzuları ile imamlıktan vazgeçmiş olmaları ve son belgedeki "*taraf-ı âher*" ifadesinden cemaatte iki tarafın, belki de iki ailenin birbirine sıkıntı verdiğini tahmin edebiliriz. Bu durum da imamların tekke sakinlerinden seçiliyor olabileceği varsayımını destekler niteliktedir.

Cüzâmhanenin idarecisine "şeyh" dendiği de birçok yayında tekrar edilmiştir.[33] Tekkenin kadı tarafından tayin edilen bir mütevelliye sahip olduğu da ileri sürülmektedir.[34]

Miskinlerin Yaşamı

Miskinler tecrit edildiğinden, Miskinler Tekkesi'ndeki yaşama ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Bazı yazarlar, hastaların kimseyle görüşemediğini, sadece kapı önüne çıkabildiğini, hatta adlî dava söz konusu olduğunda bile mahkeme heyetinin cüzâmhaneye gelerek duruşmaları burada sonlandırdığını ileri sürmektedir.[35]

Gelir sağlama imkânı olmadığından, cüzâmlıların vergiden muaf olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Üsküdar Miskinler Tekkesi'nde ikâmet eden Karaköhne oğlu

Mehmed Dede 1857 tarihinde takdim eylediği arzuhâlde kendisinden vergi talep edilip memleketindeki eşyasının alındığından şikâyet etmiş ve cüzâmlı olduğu için vergi affı olduğunu ileri sürmüştü: "*Kendisi mübtelâ olduğu illet-i sâriyesine mebnî el-hâletü hâzihî Üsküdar Miskinler Tekkesi'nde ikâmet etmekde olduğu ve vergi alınır nesnesi olmadığı halde geçen altmış sekiz ve işbu altmış dokuzlarına mahsuben iki yüz kuruş vergi talebiyle memleketi olan Sarımsak Divanı'nda kâ - in hânesinden meblağ-ı mezbûrun istîfâsı için on kıyyelik bir aded kazgan ve za - hire anbarı ve buna mümâsil beş yüz kuruşluk eşyası fürûht ve telef edilmiş ve bu keyfiyet tarafına gadri müeddî görünmüş olduğundan istirdâdı ve vergi talebiyle müdahale olunmaması istid'â olunmasıyla keyfiyet Tıbbiye Nâzırı devletlü paşa hazretlerinden lede's-sual fi'l-hakika merkûmun bu illete mebnî bundan iki sene mukaddem Miskinler Tekkesi'ne vaz' olunduğu nâzır-ı müşârunileyh hazretleri tarafından ilâm ve ifade olunmuş ve bu makulelerin temettuâta dair nesnesi ol - madığı tebeyyün etdiği halde vergi mutâlebesinden afvı nizâmı iktizâsından bu - lunmuş olmağla meclisce bi't-tedkik rü'yet olunarak icabının icrasına himmet ey - lemeniz siyâkında şukka."*[36]

Ailesi olan cüzâmlılar çoluk çocuğu ile birlikte burada kalırlardı.[37] Bazı yazarlar ölen cüzâmlının cüzâmhane binasının arkasındaki mezarlığa defnedildiğini;[38] oğlu yoksa malının hazineye kaldığını yazmaktadır.[39] Ancak, merhumun/merhumenin cüzâmlı olduğunun belirtildiği bir mezar taşına bugüne kadar rastlanmamıştır.

Miskinler Tekkesi'nin son dönemindeki yaşantıyı Enver Naci şöyle anlatıyor: "*Karacaahmet'e gelen bir cüzâmlı çoluk çocuğunu da yanında getirir, hep bera - ber senelerce bu mezarlık sınırının içinde kalırlardı. Buraya bekâr kadın veya er - kek gayet az gelirdi. Ve bu yalnızlar, asıl hücrelerin bulunduğu daireye alınmaz - lar, cümle kapısı ile büyük daire arasındaki boşlukta yapılmış olan odalara yer - leştirilirlerdi. Bu iki kapı arasında her gün bir bekâr nöbet bekler, akşam namazı okunur okunmaz kapıları kapatırdı...*

Tekke pek kalabalık değildi. Yalnız bu 33 odadan hemen hiç boş kalanı yoktu. Hastalar en çoğaldığı zamanlarda 70-80'i bulmuştur. Tekkenin tenhalaştığı 1322 (1904-5) yılındaki kayıtlarda 16 kişiye düştükleri görülmektedir. Yalnız bu azal - manın sebebi harp sıralarında evkafın tekkeye bakamayışıdır. Son zamanlarda gelen miskinlerin çoğu Âsitaneli ve Tosyalı idi...

Buraya gelen hastalara miskin derlerdi... Gerçekten bu hastalar ağır hareket et - mekle ün salmışlardır. Ama bu ağırlık hissinin kökü uzvîdir, bedenden gelir. Ora - daki hastaların çoğunun el ve ayak parmakları dökülmüştü."[40]

Hangi tarihlerden itibaren olduğunu belirtmemekle birlikte, bazı yazarlar, cüzâmlıların son dönemde şehre inip alış veriş yapmaya başladığını, bazılarının tavuk besleyip yumurta sattığını; Ömer Efendi adında bir hastanın yirmi keçisi olduğunu yazmıştır.[41] XX. yüzyılın ilk çeyreğinde hastalığın henüz tedavi edilemediğini göz önünde bulundurursak, bu gibi uygulamaları hastaların özgür bırakılmasından çok, son dönemdeki siyasi kargaşa ve savaşlar sebebiyle cüzâmhanenin yönetimini yönlendiren eski hükümlerin geçersizliği ve Vakıfların zaafa uğraması sonucunda Miskinler Tekkesi'nin kendi haline terk edilerek bakımsız

Nurbanu Sultan Atik Valide İmareti giriş kapısı (Nil Sarı arşivi, 1988)

ve sahipsiz kaldığı şeklinde yorumlanması daha doğru olacaktır. Nitekim Enver Naci'nin açıklamaları bu görüşümüzü doğrular niteliktedir:

"*Genel savaş ve mütareke yıllarına kadar miskinlerin dışarı çıktığı görülmezdi. Fakat bu zamanlardan sonra Evkaf tahsisatı vermemeye başladı. Bakımsızlık yüzünden yavaş yavaş dışarı uğruyorlardı. Bunun önünü almak isteyen mahalle ihtiyar heyetinin ön ayak olmasıyla Bay Mazhar Osman'a başvuruldu. Hastalar tımarhanede yedirilip içirilecek ve orada yatıp kalkacaklardı. Yalnız miskinler tımarhanede yatmak istemiyorlardı. Tahsisatlarını oradan alıp yine eski tekkelerinde kalmak istiyorlardı. Ama dedikleri olmadı. Kaçanlar kaçtı. Kaçamayanlar veya kaçmak istemeyenler Toptaşı tımarhanesinde barındırıldı*."[42]

Miskinler Tekkesinin Gelir Kaynakları

Üsküdar Miskinler Tekkesi ile ilgili yayınlarda bu kurumun giderlerini karşılayan birkaç vakıf olduğu ve cüzâmhaneye Evkaf Nezareti'nden ve Atik Valide Sultan Vakfı'ndan tahsisat ve tayinat verildiği ileri sürülmektedir.[43] 1259/1843 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Miskinler Tekkesi "*bî-vakf-ı hayrât*" idi; en azından bu tarihlerde gelir getiren bir vakfı yoktu.[44]

Süheyl Ünver'in Üsküdarlı imam Hakkı'dan aldığı bilgiye göre, et Selimiye'deki

Nurbanu Sultan Atik Valide İmareti (Nil Sarı arşivi, 1988)

Kavak Mezbahası'ndan gelirdi. Ayrıca, miskinhane sakinleri için senede 12 kurban tahsis edilmişti. Su Selimiye'den ve İçerenköy'deki İbrahim Paşa suyundan getirilirdi. Erkeklere yünden (abadan) elbise, mest-pabuç, keçe takke; kadınlara mavi dokumadan çarşaf ve şalvar verilirdi.[45]

Nurbanu Sultan Vakfı'nın cüzâmlılara katkısı büyüktü. Yayınlara göre Atik Valide İmareti'nden her gün sabah her miskine 2 çift fodla; akşamları çorba, pilav, et ve haftada iki kere (pazartesi ve perşembe) akşam pilav ve zerde vd. verilirdi.[46] Nitekim, Nurbanu Sultan Vakfı (1582) İmareti "*fukara ve miskinlere, zuafâ ve muhtacîne*" vakfedilmiş ve "*hângâh'da sakin bulunan dervişlere verilen taamdan her gün fukara ve mesâkîne* tevzi" edilmesi; "*Berat ve Regaip geceleri ve bayram günleri pişirilen yemeklerin hângâh hücrelerinde oturan fukara ve mesâkîne vd. tevzi*" edilmesi şart koşulmuştu.[47]

Osman Ergin, "*Hângâh imaretin bir bölümüdür. Dinî bir müessese, içtima - î yardım, hayır ve şefkat kaynağı, toplantı yeri, hatta şimdiki tâbirle bir kulüp.*" derken[48] imaret-hângâh ilişkisini ve hângâhın anlamını pek güzel özetliyor. Pakalın'ın "*Tekkeler ve zaviyeler bağlı bulundukları hângâhlar vasıtasıyla maddî ve manevî ihtiyaçlarını temin ederdi.*"[49] açıklaması, Miskinler Tekkesi'nin ihtiyaçlarının Nurbanu Sultan İmareti'nin hângâhı aracılığı ile karşılanmış olmasının Sultanın vakfiyesinin gereği olduğu kadar, Osmanlı sosyal teşkilatının işleyişinin de bir gereği olduğunu anlatmaktadır.

Bir sadaka taşının Süheyl Ünver tarafından yapılan çizimi. (C. T. F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D. Arşivi)

Bir sadaka taşının 1930'lu yıllardaki (C.T.F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D. Süheyl Ünver Arşivi) fotoğrafı

1307/1890 tarihli belgeye göre, bu tarihlerde fakirler ve miskinler o kadar çoğalmıştı ki, Atik Valde Sultan İmareti'nden ve diğer vakıflardan gelen ekmek ve yiyecek yetmez olduğundan, Maliye hazinesinden yardım alınmıştı: " *Üsküdar'da vaki' Miskinler Tekyesi'nin cennetmekan Atik Valde Sultan İmaretinden ve Evkaf-ı sâireden mahsus fodula ve taamiyyesinin fukara ve mesâkînin kesretine mebni kifayet etmemekte olduğundan bahisle sadaka-i ser şevket-efser hazret-i padişahî olmak üzere Maliye Hazine-i Celilesinden Guraba Hastanesine verilmekte olan yevmi elli kıyye lahme ilaveten ita olunmak ve esmanı mezkûr hastane lahm ta - ayyûnatı esmanıyla beraber tahsisat-ı evkaftan mahsûb kılınmak üzere zikr olu - nan tekye içün dahi yevmi beş kıyye lahm tahsisi ve fodulaların dahi yine vakf-ı mezkurdan kırk çifte iblağı*" buyrulmuştu.[50]

Miskinler Tekkesi'nin son imamı Mehmed İzzet Bey'in Süheyl Ünver'e anlattıklarına göre bir diğer gelir kaynağı da halkın verdiği sadakalardı. Halk, tekke dervişlerine yardım ettiği gibi, cüzâmlılara da sadaka verirdi. Miskinhane'nin kapısı önünde yol kenarında bulunan üstü oyuk, bir metre yüksekliğinde sütun şeklinde ve mezar taşlarına benzeyen sekiz adet sadaka taşı vardı. Caddeden geçen yolculardan sadaka vermek isteyenler taşın çukuruna para bırakırlardı. Miskinhane'de bulunan Gözcü Dede para bırakıldığını haber verdiğinde miskinler hep bir ağızdan para verenlere dua ederdi. Şeyh adı verilen tekke yöneticisi toplanan paraları aralarında taksim ederdi.[51] Enver Naci ise sadaka verilişini şöyle anlatmaktadır:

"*Tekkenin cümle kapısı önünde üstü oyuk, yarım adam boyu kadar uzunlukta 10-15 kadar taş sütun vardı. Gelen geçen bu oyuklara sadaka bırakırdı. Para taşın*

Miskinler Tekkesi sadaka taşlarından biri. Mezar taşı sanılarak yeşile boyanmış haliyle

çukuruna düşer düşmez, içeriden bunu gören bir miskinin işareti üzerine yine pencerelerinden uzanan miskinler hep birden 'Amin'e başlarlardı. Toplanan paralar bir sandıkta biriktirilir ve haftadan haftaya açılarak miskinler arasında paylaştırılırdı."[52]

Miskinler Tekkesi ve Bölümleri

Miskinler Tekkesi Planı

Miskinler Tekkesi birçok kere tamir gördüğünden binanın zaman içinde bir takım değişikliklere uğramış olabileceğini var sayabiliriz. Bahçe içinde kârgir bir bina olmakla birlikte, çatısı ve bölümleri ahşap olduğundan yangınlar binanın büyük zarara uğramasına ve onarımlara sebep olmuştu.[53] Mevcut bilgilere göre, cüzâmlıların kaldığı odaların kapıları ve pencereleri avlu olarak kullanılan iç bahçeye açılırdı.[54] Cüzâmlıların hayatlarını geçirdikleri binada temizlik ve ibadet ihtiyaçlarını karşılayan bölümler de yapılmıştı. İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre 1810 tarihindeki onarımdan önce cüzâmhanenin 9 odası (hane, hücre) vardı. Her odada bir ocak bulunurdu. İç avlu revaklar ile çevrili olup avluya açılan her odanın önünde ahşap bir revak yer alırdı.[55] Üsküdarlı İmam Hakkı'nın Süheyl Ünver'e verdiği bilgiye göre ise, odaların 10'u evli ve 6'sı bekar cüzâmlılara, 2'si imama ayrılmıştı. Buranın son şeyhi İzzet Efendi'nin Süheyl Ünver'e verdiği bilgiye göre binanın 20 odası vardı.[56] Yapının kalıntılarını inceleyen Süheyl

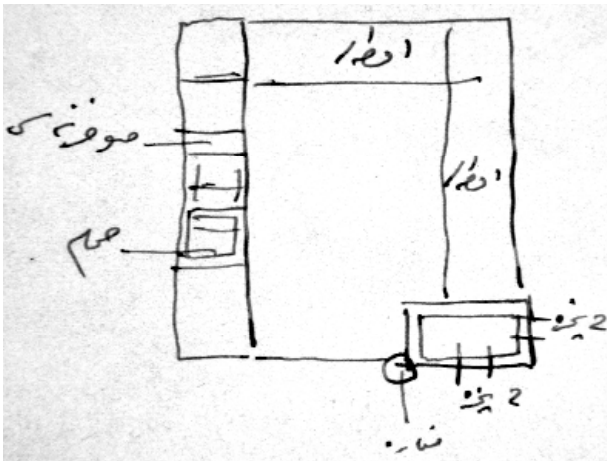

Süheyl Ünver'in çizimi ve yazısıyla Miskinler Tekkesi'nin odaları, hananı, su haznesi, mescidin iki penceresi ve minaresi (C. T. F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D. Arşivi)

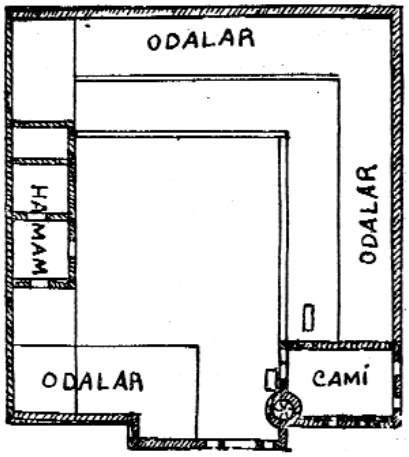

Süheyl Ünver'in 1936'da yayınladığı Miskinler Tekkesi planı (Cüzâm Hastalığına Dair Arşiv Kayıtları, s. 2)

Ünver'in çizdiği planda tekkenin hamamı, çamaşırhanesi, su haznesi ve mescidi bulunuyor. Süheyl Ünver plana ait şu bilgileri vermekte: "*Üsküdar leproserisinin takribî plânı. Bu plân 40x30 tertibindedir. Halen yıkık duvarları mevcut. Camii ve minaresi duvarları duruyor. 18 odanın bölmeleri ahşap olduğundan tayin kabil olmadı. Her odanın önünde ahşap ve üstü kapalı bir teras vardır.*"[57] Enver Naci ise Miskinler Tekkesi'nin 33 odalı büyük bir bina olduğunu belirtir.[58] Kaynaklardaki bilgiler az çok farklı olsa da, 1810 onarımından sonra odaların iki misline çıkarıldığını söyleyebiliriz.

Ayvansarayî, mescidin minberini 1758'de Yağlıkcı Mehmed Emin Paşa'nın yaptırdığını kaydediyor.[59] Süheyl Ünver'in cüzâmhânenin son müdürü (şeyhi) olan Haydarpaşa Tıp Fakültesi İmamı İzzet Efendi ile görüşerek aldığı bilgilere göre, bodrumu kârgir olan mescidin üstü ahşap, minaresi tuğladandı.[60]

Aşağıda, 1909-1913 tarihleri arasında yapılan İstanbul haritalarında yer alan plan ile Enver Naci'nin çizdiği planda Süheyl Ünver'inkinden farklı bölümler dikkati çeker. Çeşitli tarihlerde onarım gören binada yer alan mescit, hamam, çamaşırhane ve çeşme gibi cüzâmlıların ihtiyaçlarını karşılayan bölümlerin hangi tarihlerde nasıl yapıldığını ve ne gibi değişikliklere uğradığını bilmemekteyiz.

Miskinler Tekkesi Onarımları

Miskinler Tekkesi Sultan II. Mahmud döneminde büyük bir onarım geçirdi. II. Mahmud'un Hazine Vekili Ali Ağa 1810'da Miskinler Tekkesi'ni tamir ettirirken mevcut olan 9 odanın yanına 11 oda daha eklenmiş ve oda sayısı 20 ye çıkarılmıştı.[61]

1810'da onarılan yapıya yerleştirilen tamir kitâbesi bugün İslâm Eserleri Müzesi deposunda bulunuyor. Miskinler Tekkesi onarım kitabesinde yer alan aşağıdaki satırlar, viran haldeki Cüzâmhane'nin yeniden inşa edildiğini anlatmaktadır:

Miskinler Tekkesi (1909-13) (*Alman Mavileri*, Yay. Haz. İrfan Dağdelen C6-1 2633)

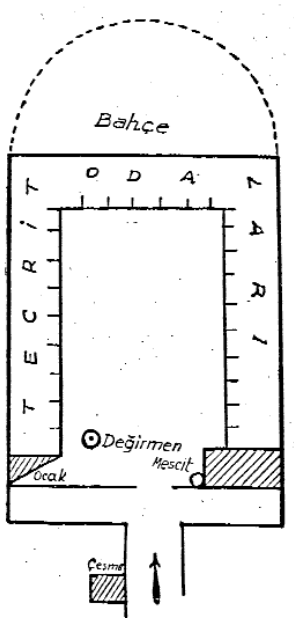

Enver Naci'nin Miskinler Tekkesi planı (1935, s.11). Burada hamam ve su haznesi yer almazken, girişte büyük bir değirmen çizilmiştir. İç avluya açılan 25 oda kapısı gösterilmekte

Binaya ait mevcut bilgi, fotoğraf ve çizimlerden yaralanarak Sefa Nur Öztürk'ün yaptığı restitüsyon çalışmaları

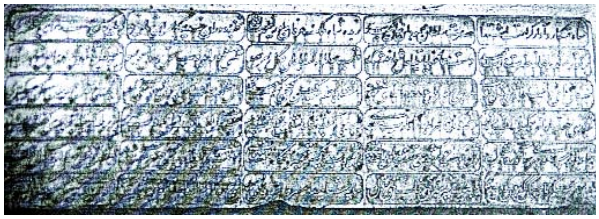

Sultan II. Mahmud'un Hazine Vekili Ali Ağa'nın 1810'da yaptırdığı onarımın kitâbesi (1992, Sevim Başer'in lisans üstü tezinden, s.26)

Miskinler Tekkesi hamamı, 1930'lu yıllar. (C. T. F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D., Süheyl Ünver Arşivi)

Miskinler Tekkesi Mescidi / Dedeler Mescidi, 1930'lu yıllar. (C. T. F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D., Süheyl Ünver Arşivi)

"Etdi âbâdân bu viran mesken-i miskinleri
Kıldı Hakk'a acz ü bî-keslere lutf-i mezîd"

"Oldu dar-ı mesken miskinlere inşa-i cedid"

Tekke ve içinde bulunan Mescit 1259/1843 tarihinde yeniden tamir gördü. 1259/1843-4 tarihli belgeye göre, " *Üsküdar'da Miskinler Zaviyesiyle derûnunda kâin Cami'-i şerîfin ta'mîrleri bu def'a resîde-i hitâm*" olmuştu. Yine aynı belgeden öğrendiğimize göre tamir masrafı öngörülen keşif bedelinden on beş bin iki kuruş daha azına mal olmuş (*...ber- mûceb-i keşf otuz beş bin iki kuruş masârıfından i'tâ kılınan ale'l-hisâbı bi't-tenzîl kusûr on beş bin iki guruş...*) ve artan para iade edilmişti. Yine aynı belgeden anlaşılmaktadır ki, Miskinler Tekkesi'nin tamir masraflarını karşılayacak bir gelir kaynağı olmadığından giderleri hükümdarın emriyle Evkâf Hazîne'sinden karşılanmış ve masrafı Lâleli Evkâfına kaydedilmişti: " *... bu makûle bî-vakf-ı hayrât ta'mîrâtının masârıfât-ı vâkı'ası hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn'dan rü'yet olunarak hüdâvendigâr-ı behişt-karar hazretleriyle Lâleli Evkâf-ı Celîlesine masraf kayd..."* olunmuştu.[62]

1896 tarihinde bina esaslı bir tamir daha geçirdi. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Şûrâ-yı Devlet'e havale buyrulan 1313/1896 tarihli belgede, "*Üsküdar'da Miskin - ler Dergâhı'nın iskân olunmaz derecede harab*" olduğundan söz edilir. Yapılan

Ord. Prof. Dr. Süheyl A. Ünver'in 1970 tarihli suluboyası üzerinde kendi yazısı ile, "Karaca Ahmed'de Miskinlerin Önünde Mustafa Râkım Hattı ile Çeşme karayolları mezbelesi ile boğulurken 1811" sözleri kaydedilmiştir. Sayın Gülbün Mesara'ya arşivinde bulunan bu resmi kullanmamıza izin verdiği için teşekkür ederiz.

keşif üzerine binanın tamiri için gereken meblağın "*Mecidî on dokuz guruştan kırk bir bin on iki guruşla vücuda geleceği*" hesaplanmış; ve bu meblağın "*on dokuz bin iki yüz küsur kuruşun vakıfları mevcudundan ve üst tarafının ileride vâridât-ı vakıftan mahsub edilmek üzere üç yüz on iki senesi büdçesi tertibinden tesviyesi hususunun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne havale*" edilmesine hüküm çıkmıştı.[63]

Miskinlerin Adıyla Anılan Yapılar

Hafız İsa Ağa Çeşmesi (Miskinler Tekkesi Çeşmesi, 1126 / 1811)

Miskinler Çeşmesi olarak bilinen Hafız İsa Ağa Çeşmesi, Miskinler Tekkesi'nin en güzel tanığı olarak, Karacaahmet Mezarlığı önünde İbrahim Ağa Bulvarı kenarında ve İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü Anadolu Yakası I. Bölge Müdürlüğü'nün yan tarafında bulunmaktadır.

Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Hazine Vekili Hafız İsa Ağa, Miskinler Tekkesi onarımının yanı sıra, "gelip geçen susamış yolcular için" bir de çeşme yaptırdı (1126 / 1811). Miskinler Tekkesi yanında inşa edildiğinden bu çeşme Miskinler Çeşmesi adını aldı. Kitâbenin sözleri Enderunî Vâsıf Osman Bey (ö. 1825), hattı Mustafa Rakım Efendi (ö. 1826) tarafından yazılan çeşme Osmanlı ampir

Hafız İsa Ağa / Miskinler Tekkesi Çeşmesi, 1930'lu yıllar (C.T.F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D., Süheyl Ünver)

Hafız İsa Ağa / Miskinler Tekkesi Çeşmesi, 2006

Ethem Paşa Kuyusu 1930'lu yıllar (C.T.F. Deontoloji ve Tıp Tarihi A.B.D., Süheyl Ünver Arşivi)

üslubunda olup büyük bir hazneye sahiptir. Suyu Selimiye'den getirilmişti. Alınlığında bulunan II. Mahmud tuğrası kaybolmuş olan çeşme kitâbesiyle ayakta duruyor. Çeşme kitâbesindeki şu satırlar çeşmeyi kimin, kimler için yaptığını açıklamaktadır.

"*Bak vekîl-i kenz-i şâhî Hafız İsa nâm Ağa*
Kıldı bu hayrât-ı dilcûyı binâya ibtidâr
Celb edüp vakf-ı Selimiye'den âb-ı dil-keşin
Eyledi bu çeşmeyi ibn-i sebîle yâd-gâr"

"Eyledi celb-i du'â atşândan leyl ü nehâr " (28)

Miskinler Tekkesi civarında Murg-ı Kevser Hanım (ölm. 1887) tarafından yaptırılmış olduğu bildirilen tulumbalı kuyu ile musluklar ise tespit edilememiştir.[64] Fakat Miskinler Tekkesi civarında başka bir kuyu vardır. Bu kuyu bileziğinin kitâbesinde bânisinin Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Mehmed Ethem Paşa (ö. 1886) olduğu kayıtlıdır:

Miskinler Sebili (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 248)

"Sâhibü'l hayrât esbak kapudân müteveffâ devletlü Mehmed Ali Paşa'nın mahdumu şehriyari damadı Edhem Paşa'nın hayrâtıdır (1303/ 1885-6)"

Miskinler Sebili

Miskinler Tekkesi'nden adını alan bir diğer yapı da Miskinler Sebili'dir. Hacı Hüseyin Hayri Paşa'nın 1282 / 1865-6'da yaptırdığı kubbeli sebil Hafız İsa Ağa Çeşmesi karşısında, yol aşırı yerde bulunuyordu. Bu sebilin çevre yolu açılırken yıkıldığını İbrahim Hakkı Konyalı'dan öğreniyoruz.[65]

Miskinler Tekkesi Mezarlığı ve Türbesi

Miskinler Tekkesi'nin bir zamanlar bulunduğu yer civarında bugün yeşile boyalı bir sadaka taşı ile karşısında üzerine Latin harfleriyle *"Miskin Baba"* yazılı yine yeşile boyalı beton ve bu betona eğri olarak tutturulmuş yeşil bir sarık ile Hacı Hüseyin'e ait yine yeşile boyalı bir mezar taşı görülür. Hafız İsa Ağa Çeşmesi'nin arkasını dolanınca bu garip üçlü ile karşılaşılır.

İbrahim Hakkı Konyalı Miskinler Tekkesi Mezarlığı'nın sol tarafında yer alan tek kubbeli türbenin Belediye Fen İşleri tarafından depo yapıldığını; ve mezarlıktaki çok değerli mezar taşlarının 1975 yılında hoyratça sökülerek Ayrılık Çeşmesi

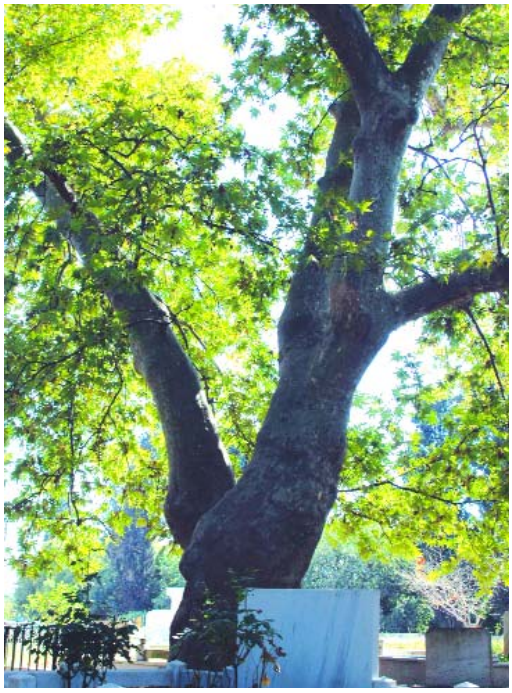

Miskinler Tekkesi'nin canlı şahitleri tarihî servi ve çınar ağacı Miskinler Çeşmesi'nin arkasında yaşam çabasındalar

yanına kurulmak istenen Mezartaşları Müzesine götürüldüğünü yazmaktadır. Konyalı, taşınmayı engellemek için büyük çaba sarf ettiğini, ancak sonuç alamadığını bildirmektedir.

400 Yıldan Fazla Hizmet Veren Miskinler Tekkesi'nin Sonu

Miskinler Tekkesi'nin kapatılması ve yıkılması ile ilgili farklı tarihler verilmektedir. Mehmet Zeki Pakalın ve Tahsin Öz 1908 yılında Meşrutiyet'ten sonra cüzâmhanenin kapandığını söylerler.[66] Süheyl Ünver, 1914 –1919 yılları arasında bazı cüzâmlıların Gülhane Askerî Tatbikat-ı Tıbbiye Mektebi'ne nakledildiğini; bu tarihlerde Dr. Dayke ile Dr. Reşad Rıza'nın ve ayrıca 1919-1922 yıllarında da Prof. Delamarre ve Dr. Hasan Şükrü'nün cüzâmlılar üzerinde araştırmalar yaptığını; ancak 1923 yılına kadar cüzâmhanenin faal olduğunu, bu tarihten sonra bakımsızlıktan kapandığını ileri sürer.[67] Mithat Sertoğlu 1929 yılına kadar hastaların tekkede barındığını yazmıştır.[68] Ragıp Şevki Yeşim'e göre ise 1938 yılı öncesinde geçirdiği yangından sonra cüzâmhanenin duvarları ve yıkık minaresi çökmüş, bina harap duruma gelmişti.[69]

Enver Naci'ye göre, tahsisatı da verilmeyen cüzâmlıların halkın arasına karışmasını engellemek için mahalle ihtiyar heyeti Atik Valide'ye nakledilmelerini istese de, miskinlerin çoğu tekkeyi terk etmek istememişti. Kesin tarihi bilinmemekle

Açık hava mezar taşı müzesi yapmak üzere 1975 yılında Turing Kulüp tarafından Ayrılık Çeşmesi yanına Miskinler Türbesi ve Mezarlığı civarından bulunan bahar dallı ve üzümlü bir mezar taşı bezemesinin Nil Sarı tarafından renklendirilmesi

birlikte, cüzâmlılar önce Nurbanu Valide Sultan (Toptaşı) Bimarhanesi'ne, 1927'de de Bakırköy'deki Reşadiye Kışlası'nda kurulan Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'ne nakledilmişti. Belki de, Enver Naci'nin anlattığına göre, 1928 tarihinde tekkenin yıktırılması cüzâmlıların alışageldikleri mekanlarını terk etmelerini sağlamak içindi:

"*Tekke miskinsiz kalınca kurşunları, muslukları gittikçe azalmaya başlıyor, yapı yavaş yavaş çıplaklaşıyordu. Bunun önünü almak veya kökten hareket etmek maksadıyla Evkaf Tekkeyi Derviş Ağa isminde bir yıkıcıya 1.500 liraya satmış. 22/Ağustos/1928'den sonra da tekke yıkılmaya başlanmıştır. Bugün (1935), tekke - nin yıkık duvarları Karacaahmet Mezarlığı'nın ortasında Kadıköyü'ne giden top - rak yolun kenarında görülmektedir. Yalnız cümle kapısının önünde ve tam yol üzerinde bulunan çeşmeye el sürülmemiştir.*"[70]

1960 yılında İbrahim Ağa Yolu açılırken harap haldeki Dedeler Mescidi'nin yıkıldığını Aydın Yüksel'den öğreniyoruz.[71] İbrahim Hakkı Konyalı 1970 -1973 yılları arasında Boğaz Köprüsü ve çevre yolları açılırken Miskinler Tekkesi kalıntılarının da yok olduğunu söylemiştir.[72]

Miskinler Tekkesi'nin yüz yıllar boyunca sağlık ve sosyal hayatımızdaki önemini gelecek kuşaklara aktarabilmek için neler yapabiliriz diye hep birlikte düşünmeliyiz. Dünyaca tanınan küçük bir tarihî taşı dahi görmek için kıtadan kıtaya seyahat eden pek çok meraklı insan vardır. Üsküdar'daki Miskinler Tekkesi amacı, işleyişi ve anlayışı ile çok dikkat çekicidir. Elimizde kalanları eski bilgi ve belgelerle pekiştirerek yeni bir ören yeri kazanabilir miyiz? Miskinler Çeşmesi'nin yan tarafındaki geniş boş alan Miskinler Tekkesi'nin yeniden ihyasına imkân verebilir. Ümitlenmek, yapmanın başlangıcıdır...

DİPNOTLAR

(Arşiv belgelerini okuyan Zeki İzgöer'e, Yahya Okutan ve Ramazan Tuğ'a teşekkür ederiz.)

1 Kolağası Mehmet Raif, s. 129.
2 Ünver,1961, s. 6.
3 Akgündüz, s. 295.
4 *a.g.e.*, s. 392.
5 Demircanlı, s. 288.
6 Enver Naci, s.10.
7 BOA: İ.EV., no: Z-07.
8 BOA: C.EV., no:72/3569.
9 BOA:DH.MKT.no:925/37.
10 Enver Naci, s.10.
11 bk. BOA Belgeleri.
12 Dağdelen, C6-1 2633 ; Melling , son sayfa.
13 Yıldırım, 2005, s. 185.
14 Enver Naci, s.10.
15 Ünver,1961, s. 6.
16 Haskan, s. 1075.
17 Enver Naci, s. 11.
18 Demircanlı, s. 288.
19 bk. BOA belgeleri.
20 BOA: DH. MKT. no: 1757/37.
21 Enver Naci, s.10.
22 BOA: C.SH. no: 21/1021.
23 BOA: DH.MKT. no:1742/3.
24 BOA: DH. MKT. no: 1742/3; DH. MKT. no: 1757/37.
25 BOA: DH. MKT. no: 925/37.
26 BOA: DH. MB. HPS., no:108/48.
27 BOA: DH.MB.HPS., no:108/48.
28 Enver Naci, s. 10.
29 Konyalı, I, 235.
30 BOA: C.EV. no: 72/3569.
31 BOA: C.EV. no:175/8737.
32 BOA: C.EV. no: 509/25728.
33 Ünver,1961, s.8 ; Konyalı, I, 235; Ersoy, s. 208.
34 Yıldırım, VIII, 456.
35 Yıldırım, XXX, 186.
36 BOA, A. MKT. DV, no:73/ 44.
37 Enver Naci, s. 10.
38 Yıldırım, VIII, 456.
39 Yıldırım, XXX, 186.
40 Enver Naci, s. 10.
41 Yıldırım, XXX, 186.
42 Enver Naci, s. 11.
43 Yıldırım, XXX, 186.
44 BOA: İ.DH., no:78/3896.

45 Ünver, 1936, s. 2-3.
46 BOA, EV.d. no: -1 (30572/1324); Ünver, 1961, s. 6.
47 Vakıflar Genel Müd., 2YYD1766-136-27.
48 Ergin, s. 29.
49 Pakalın,1971.
50 BOA: İ.DH. no:1160/ 90683.
51 Ünver, 1961, s. 9-10.
52 Enver Naci, s. 11.
53 Ünver, 1961, s. 6.
54 bk. Enver Naci, s. 11, Miskinler Tekkesinin planı.
55 Konyalı, s. 235.
56 Ünver, 1961, s. 9.
57 Ünver, 1936, s.2-3.
58 Enver Naci, s. 10.
59 BOA: C.EV. no: 72/3569 ve no:175/8737.
60 Ünver, 1961, s. 9.
61 Konyalı, I, 235.
62 BOA: İ.DH. no:78/3896.
63 BOA: İ.EV., no: 13/1313 Z-7.
64 Konyalı, II, 75.
65 Konyalı, II, 74.
66 Pakalın, 1971; Öz, 1965.
67 Ünver, 1961, s. 8.
68 Ersoy, s. 208.
69 Başer, s. 28.
70 Enver Naci, s. 11.
71 Ersoy, s. 208.
72 Konyalı, I, 236.

KAYNAKLAR

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri,* 2. Kitap, *I. Bayezıd Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1990, s. 295; *Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler,* İstanbul 1992, s. 329.

Atatürk Kitaplığı Kartpostal Koleksiyonu. Eken, Ahmet, *Kartpostallarda İstanbul,* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, yay. no. 10, 1992.

Ayvansarâyî Hafız Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l -Cevâmi*, İstanbul 1281 / 1779, I, 475, II, 246-248.

Başer, Sevim, *Başlangıcından Bugüne Kadar İstanbul'da Kurulan Lepra Hastaneleri* (İ.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 1992).

Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar, Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi, yay. no. 20, Tarihi Mirası Koruma Dizisi 1. İstanbul 2006. s. 249 - H. Nejdet İşli Arş., s. 256 - IRCICA arş., s. 259 - H. Nejdet İşli Arş.

Dağdelen, İrfan (haz.), *Alman Mavileri 1913-4, I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*, I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2006, C6-1 2633

Demircanlı, Yüksel Yoldaş, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., s. 288-9.

Enver Naci (Gökşen): *Yedigün Dergisi*, Sy. 126, c. 5, 1935, s. 10-11.

Ersoy N., "Üsküdar Cüzzamhanesi'nin Bugünkü Durumu", I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul, 1988, s. 207-210

Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, III, 1073 – 1075

Kahraman, Kemal; Yeşildal, Ali; Güngör, Celil; Ünlü, Seyfeddin (haz.), *Souvenir of Üsküdar- Üsküdar Hatıra - sı,* Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2003.

Kolağası Mehmed Râ'if, *Mir'ât-ı İstanbul,* I, Asya Yakası. (yay. haz. Günay Kut-Hatice Aynur), Çelik Gülersoy Vakfı Yay., İstanbul 1996.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Üsküdar Tarihi,* Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, I, 235-237, 371; II, 42-44, 74-75, 129-130, 235-237, 371, 481-488.

Küçükdağ Yusuf, Ergene Neyhan, Yöndemli Fuad, Soylu Refik, "Konya'da Cüzâmlı Hastaların Osmanlı Döneminde Bakım ve Tedavileri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (ed. Nil Sarı), sy. 9, s. 187-194.

Melling, M., *Voyage Pıttoresque De Constantınople Et Des Rıves Du Bosphore,* Paris 1819.

Öz T., *İstanbul Camileri*, Ankara 1965, II, 19.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Devlet Ktp., İstanbul, "Miskinler Tekkesi", "Miskinhâne", "Miskinler Dergâhı", I (1971), 236, 371 ; II (1971), 74-75, 129-130, 484-488. "Hângâh", I, 1971, 790; "Tekke", III (1972), 445.

Palalı, Mehmed Zeki, "Cüzzam", *DİA*, 150-152.

Sahillioğlu, Halil, "Tıpla İlgili On Beşinci Yüzyıl Sonuna Ait Davalar." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (ed. Nil Sarı), İstanbul 2002, s. 11-16.

Sarı, Nil, *Osmanlılarda Sağlık* (ed. Coşkun Yılmaz, Nejdet Yılmaz), İstanbul 2006, Yayınlayan Biofarma, I, 207- 235. BOA, Cevdet – Sıhhiye, No: 627 (1218/1803) BOA, Cevdet – Sıhhiye, No: 1021 (1214/1799)

Ünver, A. Süheyl, *Üsküdar Defterleri*, Süleymaniye Kütüphanesi.

Ünver A. Süheyl, "Cüzzam Hastalığına Dair Arşiv Kayıtları ve Kayseri Leproserisi", *Dirim*, Mart, sy. 3 (1936, ayrı baskı), s. 1-3.

Ünver A. Süheyl, *Tıp Tarihi*, İstanbul 1943, s. 17.

Ünver A. Süheyl, Şehsuvaroğlu, N. Bedi, *Türkiye'de Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1961, s. 6-10.

Yıldırım, Nuran, "Üsküdar Cüzzamhanesi Miskinler Tekkesi", *Hastane (Hospital News),* Tem.-Ağus. 2004, yıl 6, sy. 29, s. 32-34.

Yıldırım, Nuran, "Miskinler Tekkesi", *DİA*, VIII, 185-186.

Yıldırım, Nuran, "Cüzzamhaneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 476.

Miskinler Tekkesine Ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

EV.d. no: -1/26205 (H.1302/M.1885)

EV.d. no: -1/28885 (H.1314/M.1897)

EV.d. no: -1/30572 (H.1324/M.1906)

EV.d. no: -1/36603 (H.1311/M.1893)

C.EV. no:175/8737 (H.1207/M.1793)

C.EV. no:72/3569 (H.1137/M.1725)

C.EV. no:509/25728 (H.1202/M.1787)

DH.MKT.no:925/37 (H.1322/M.1905)

DH.MKT.no:1757/37 (H.1308/M.1890)

DH.MKT.no:1742/3 (H.1307/M.1890)

C.SH. no:21/1021 (H.1216/M.1801)

DH.MB.HPS.no:108/48 (H.1336/M.1918)

A.MKT.DV.no:73/44 (R1269/M.1853)

İ.DH.no:78/3896 (H.1259/M.1843)

İ.DH.no:1160/90683 (H.1307/M.1890)

İ.EV.no:13/1313 Z-7 (H.1313/M.1896)

Miskinler Tekkesi ile ilgili genel bilgilerin bulunduğu internet kaynakları:

http//www.arkitera.com/v1/haberler
http//www.2003/08/11/hattat.htm
http//www.istanbul.com/kesfetDetail.aspx?cat=204
http//www.mavilink.com/uskudar/02.htm
http//www.tacmahal.org/cikti.php?id=1431
http//www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2003/06/28/kultursanat/kultursanat1.html
http//www.uskudar-bld.gov.tr/eportal/rehber/t1.jsp?PageName=rehber Ayrinti&ID=79
http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/rehber/t1.jsp?PageName=rehberAyrinti&ID=678

Üsküdar'da Bir Akıl Hastanesi (Toptaşı Bimârhânesi 1873-1927)

PROF. DR. AYTEN ALTINTAŞ
İstanbul Üniversitesi

Üsküdar'da Toptaşı mevkiinde Sultan II. Selim'in eşi ve Sultan III. Murad'ın annesi Nûrbânû Sultan tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen çok önemli bir külliye yer alır. Külliyede ibadet için cami, bütün müslüman çocuklar için sübyan mektebi, hadis ve tefsir eğitimi için darülhadis medresesi, ilm-i kıraat öğretimi için darülkurra medresesi, ehl-i ilmi halk arasında yükseltmek ve mümtaz kılmak için ayrıca medrese, fukara ve miskinlerin gelip giden misafirlerine ve mücavirlere vakfedilen imaret, yemeklerin pişirilmesi için mutfak, her nevi hastaların mesâlih ve tedavileri için darüşşifa, hudud-ı şeriyye riyetkar olan suleha ve fukaranın oturmaları için hân-kâh (kervansaray) yer almak idi.[1]

Bu çok önemli külliyenin yapım tarihi için 1570-1579 yılları verilir. Külliyenin camisinin inşasına 978 (1570-71)'de başlandığı ve kapı kitabesinde de 991 (1583) yılında tamamlandığı bildiriliyor. Külliyenin diğer yapılarında olduğu gibi darüşşifa yapısında da herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.[2]

Bu önemli külliye "Nûrbânû Valide Sultan Külliyesi" diye anılanırken Üsküdar'da Gülnûş Valide Sultan'ın 1710'lu yıllarda yaptırdığı külliyeden sonra "Atik Valide Külliyesi" olarak anılmaya başlanmıştı. Sultan IV. Mehmed'in zevcesi II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi olan Gülnûş Emetullah Sultan (ö. 1715)'ın Üsküdar İskelesi sağında Sultan III. Ahmed'in saltanatı sırasında yaptırdığı cami, sebil, imaret, sübyan mektebi ve medreseden oluşan külliyesi ise "Valide-i Cedîd Külliyesi" olarak anılıyordu.[3]

Nûrbânû Sultan Külliyesi'nin ortalama 1575 yılında tamamlandığını düşünürsek 430 yıllık ve hâlâ ayakta duran çok önemli bir eserler bütünü olduğunu görürüz. Bu külliyenin içinde yer alan ve bizim için özellikle önemli olan darüşşifasının yapım tarihi için kesin bir bilgi yok.[4] Darüşşifanın Arapça vakfiyesindeki tarih (990/1582-83) bize yol gösterici olmaktadır.[5] Darüşşifanın vakfiyesine

göre buraya ait hamam ve mescidinin olduğunu öğreniyoruz.[6] Bu darüşşifa hakkında bulduğumuz belgeler bize biraz daha ışık tutuyor. 1574 tarihli İstanbul'daki darüşşifaların görev silsilesine baktığımızda Valide Sultan Darüşşifası'nı bulamıyoruz.[7] Fakat 1581 tarihli önemli bir belge Valide Sultan tarafından yaptırılan imaret ve darüşşifaya tayin edilen 10 kişiye Silistre'den timar verilmesi hakkında. Bu belge 1581 tarihinde Valide Sultan Darüşşifası'nın işlemeğe başladığını gösteriyor.[8] 1590 tarihli bir belgede darüşşifaya tabib tayin edildiğini görüyoruz.[9] Yine 1593 tarihinde darüşşifaya kehhal (göz hekimi) tayin edildiğini[10] ve 1605 tarihli iki belgede darüşşifaya tabip tayin edildiğini öğreniyoruz.[11] Yine 1665 tarihli bir muhasebe defterinde Valide Sultan Darüşşifası kayıtlarını buluyoruz.[12] Böylece Nûrbânû Sultan Darüşşifası'nı ilk yıllarına ait belgelerde izlememiz mümkün oluyor. Bu darüşşifa Sultan III. Selim'in bu külliyeyi askerî alanda kullanmasına kadar görevini yürütmüştür. Sultan III. Selim 1793 yılında Nizâm-ı Cedid Ordusu'nu kurduğunda burayı külliye ile beraber askerî alan olarak kullanmaya başlamıştı. Darüşşifa kaba bir hesapla 212 yıl darüşşifa görevini yerine getirmişti. Yapı III. Selim (1789-1807) zamanında Nizâm-ı Cedid askerlerinin süvari kışlası olmuş, Sultan II. Mahmud zamanında (1808-1839) yine kışla olarak görev yapmıştı. 1865 yılında İstanbul'da çıkan kolera salgınında darüşşifa hastane olarak görev yapmıştı. Kolera salgınının geçmesinden sonra külliye askerî depo olarak kullanılmaya devam etmişti.[13]

Burada işlenecek konu bu darüşşifanın 1873-1927 yılları arasında akıl hastanesi olarak görev gördüğü 54 yıllık bir dönemdir. Toptaşı Bimârhânesi olarak anılan bu hastane çok önemli görevler üstlenmişti. Külliyenin darüşşifa bölümü askerî depo olarak kullanılırken, 1873 yılında Devletin resmî akıl hastalıkları hastanesi yani bimârhânesi olan Süleymaniye Bimârhânesi'nde koleraya benzer bir salgın hastalık çıkınca Süleymaniye Bimârhânesi'nin kapatılması kararı alınmış, buranın boşaltılması kararlaştırıldığında bîmârhâne için Toptaşı'ndaki Atik Valide Külliyesi uygun görülmüştü. İçindeki akıl hastaları vapurla 27 Teşrinievvel 1279 (8 Kasım 1873) Çarşamba günü Toptaşı'na sevk edilmişti. O tarihten itibaren bu külliye Toptaşı Bîmârhânesi olarak tanınmaktadır.[14]

Osman Ergin bu taşınma hakkında şöyle yazıyor: *"Süleymaniye Bimârhânesi devletin resmi bimârhânesi olmuş 1289(1873) tarihinde bimârhâne derununda kesret-i izdiham dolayısıyla zuhur eden sari bir hastalıktan dolayı burası dahi tahliye olunup, mevcut olan Toptaşındaki bina hükümet bimârhânesi ittihaz kılınmıştı."*[15]

Taşınmanın asıl kahramanı olan Dr. L. Mongeri, Toptaşı'na nakli şöyle anlatıyor: *"Süleymaniye bimârhânesi ancak 100-130 kadar hasta alabilecek kapasitededir. Bu tarihte 198 erkek olmak üzere 375 deli barınıyordu. Besin taze sebze ve etten mürekkepti. Geceleri açık havada yatmayı itiyad edinmişlerdi. Soğuk havalarda odalarda izdiham had safhada idi. Su, kullanmak için değil, içmek için bile kafi değildi. Hastanın sayısı her geçen gün artıyordu. Bimârhânenin havası teneffüs edilemez hale geliyordu. İki hastanın ani ölüm haberini aldım. Ayın 27'sinde 3 vak'a, 29'unda 10 vak'a görüldü. 8 gün içinde 29'u ölümle neticelenen 39 vak'a*

Atik Valide Darüşşifası'nın havadan görünümü

görülmüştü. Hastaların daha iyi bir yere taşınması gerçekleşti. Uzun zamandır istediğim yeri bana tahsis ettiler, bütün delileri yıkatıp temizlettikten sonra Toptaşına taşıdık."[16]

Atik Valide Külliyesi'nin, imaret hariç, önemli bölümleri tamir görmüş ve bimârhâne için hazırlanmıştı. İmaret o tarihte de halka yemek çıkarmaya devam ediyordu. Mazhar Osman imaret için şunları yazıyor: *"Atik Valide Camii çok varlıklı, zengin vakıflı idi. Meşrutiyet'e kadar imaretin kazanı kaynar, her gün fukaraya çorba ve fodla dağıtılır, haftada bir defa perşembe günleri pilav zerde verilirdi. Muharremlerde aşure pişerdi. Tabhındaki nefaset sebebiyle bir çok orta halli evler bile bu yemeklerden aldırırdı."*[17]

Külliyenin darüşşifa olan kısmı kadın hastalara, erkek hastalara ise darülhadis kısmı ve onun yakınındaki medrese bölümü ayrılmıştı. Zamanla çoğalan hastalara göre külliyenin bu bölümleri tamir görüyor ve hastalara açılıyordu. Toptaşı

Bimârhânesi hiç bir ayırım yapmadan her millet ve her dinden kadın ve erkek hastaları kabul ediyordu.[18] Toptaşı Bimârhâne'sinin 54 yıllık tarihini incelerken beş bölüme ayırabiliriz: Mongeri dönemi, Kastro dönemi, Müesseseyi Hayriye dönemi, Devr-i fetret ve Mahzar Osman dönemi.

Toptaşı Bimârhânesini daha iyi anlayabilmek için hemen Toptaşı'na taşınmadan önceki durum hakkında o dönem Avrupalı gazetecilerin yazdıklarını bilmekte fayda var.

Osmanlı Devleti'nde akıl hastalarının tedavisi çok uzun ve görkemli bir geçmişe sahipti. Bu durum XIX. yüzyıla gelinceye kadar bozularak devam etmiş. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batılı gazetecilerin araştırmalarına ve bu konuda pek çok yazışmalara sebep olmuştu. Mahzar Osman, akıl hastanelerinin tarihini inceledikten sonra şöyle yazıyordu: *"Evvelce Türk sıhhi müesseselerine, bilhassa bimârhânelerine çok himmet edilmişti. Seneler geçtikçe bu himmet gevşemiş, bu yüzden tenkit edilecek tereddi ve tedenni eserleri günden güne artmıştır."*[19]

John Howard 1788 senesinde neşrettiği *Etat des Prisons, des Hôpitaux et des Maisons de Force* adlı eserinde *"Türklerin mecnunlar için yaptığı müesseseler cidden fevkalade takdire şayan surette bina edilmiş lakin tutumu günden güne ihmal edilmiş"* demekte, Gazeteci Delasiauve ise *"Bu kadar haşmetin inhisafa uğramasına teesüf etmemek elden gelmez. Bu güzel binalar tutum ve parasızlıktan harabeye dönmüş ya büsbütün metruk bir halde kalmış, yahut maksattan gayrı işe hasredilmiş"*[20] ifadelerini kullanmaktadır. Fransız Psikiyatris Moreau de Tours 1842 de İstanbul'a geldiğinde ziyaret ettiği bimârhâne hakkında geniş bilgi vermiş, burada bulunan bütün hastaların, herhangi bir sınıf veya servet ayırımı yapılmaksızın kabul edildiğini belirtmişti.[21]

Dr. Mongeri Dönemi (1873-1882)

Toptaşı'na taşınan bimârhânenin sertabibi Dr. Louis Mongeri (1818-1882)'dir. İtalyan psikiyatris, aslen Lombardiyalı olup Avusturyalılara karşı yapılan bir isyana katılmış, başarılı olamaması üzerine Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı. Kendisi 1857 yılında Süleymaniye Bimârhânesi'ne tabip olarak tayin edilmiş, burada modern psikiyatri uygulamalarını başlatmıştı.[22] Osmanlı Devlet Salnamesi'nde 1860 yılında Süleymaniye sertabibi olarak kaydedilmiştir.[23] Mongeri Süleymaniye'deki görevini başarılı olarak yapmış, herkesin beğenisini kazanmıştı. Avrupalı gazeteciler onu Türklerin Pinel'i diye tanıtıyorlardı. Gazeteci Ritti L. Mongeri'yi bimârhânedeki zincirleri ve dayağı kaldırdığı için Pinel de la Turquie Monceri lakabını kazandığını yazıyordu.

Mahzar Osman, Mongeri dönemini anlatırken *"…bimârhâneler bu şefkat müessesesi ne kadar yükselmişse sonradan tamamen ihmal edilmiş, hastalar bakımsız kalmıştı. Avrupa'da bize nispetle pek erken başlayan uyanıklık sayesinde mecnunlar müesseseleri ıslah olunduğu halde, bir zamanda Türkiye bilhassa İstanbul bimârhâneleri yüz kızartacak bir hale gelmişti.*

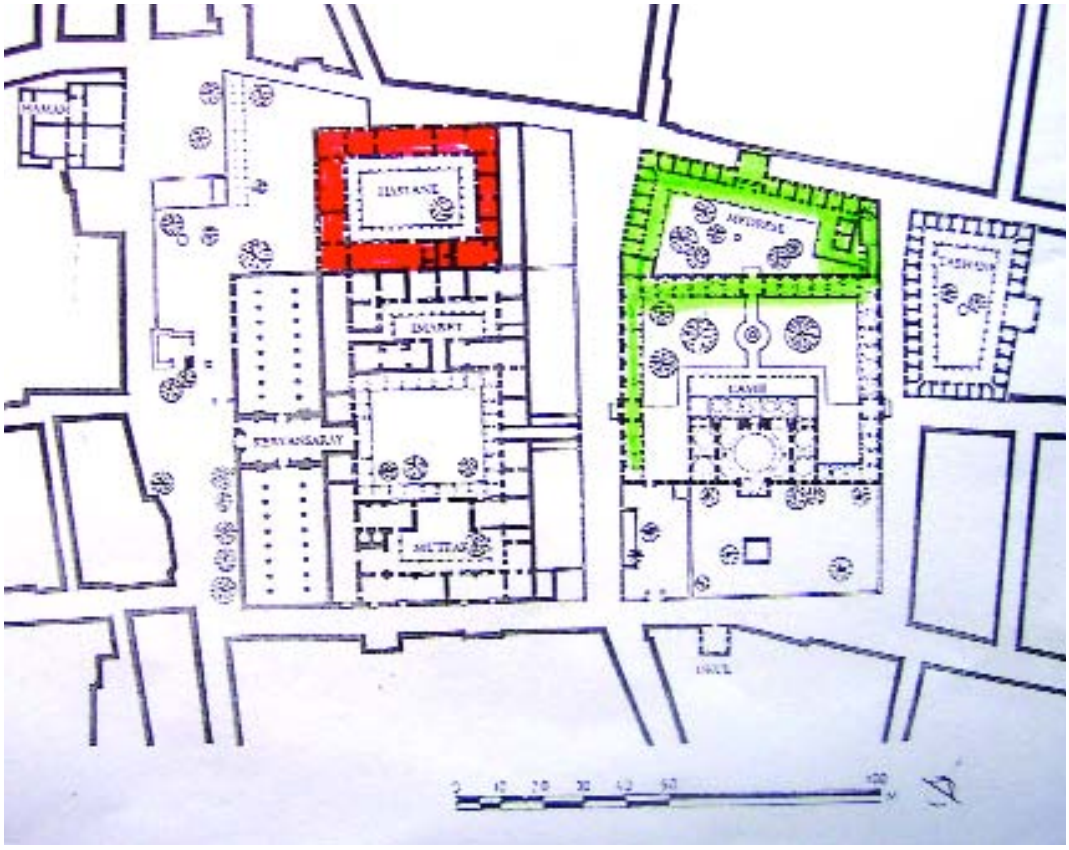

Atik Valide Külliyesi'nin planı

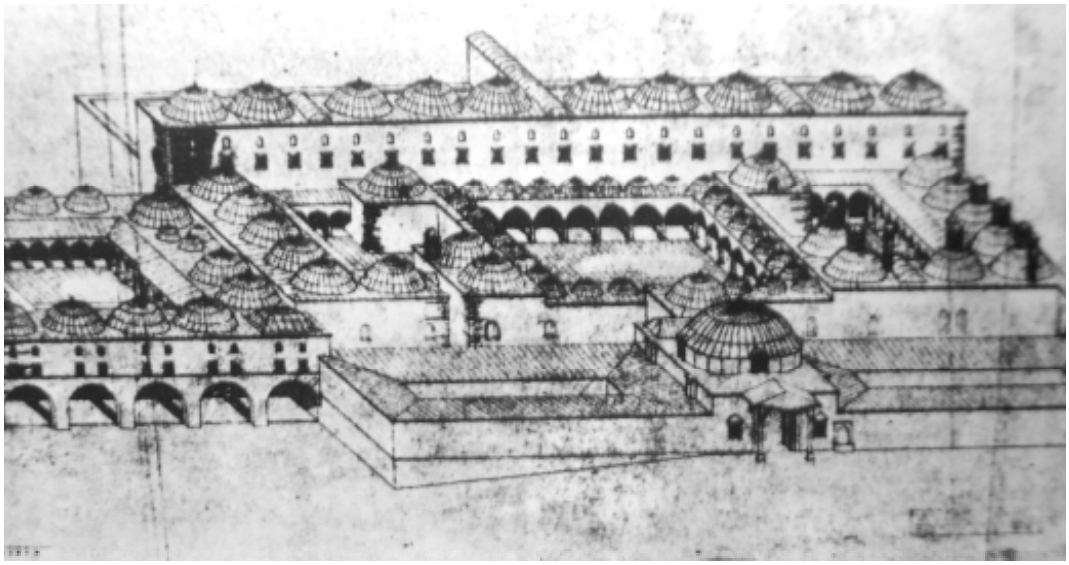

Bimarhane'nin avlusundaki hastalar

Toptaşı'na ilk tayin olunan Monceri namında bir İtalyan'dır. Bu adamcağız demir zincirleri sopaları kaldırmış, bunun için Türkiye'nin Pinel'i diye anılır. Toptaşı hastanesinin başhekimliğinde bulunan Mongeri'nin Türklerdeki içtimai yardımları bildiren güzel yazıları vardır."[24] der. Toptaşı Bimârhânesi sertabibi Mongeri Annales Médico-Psychologiques'de Türklerde tababet-i ruhiye, özellikle Süleymaniye Darüşşifası hakkında belgelere dayanan önemli bir makale ve 1865 kolera salgınında Gazete Médicale d'Orient'de açıklayıcı bir makale yazmıştı.[25] Mongeri Süleymaniye'de 1857-1873 yılları arasında 16 sene hizmet verdikten sonra padişahın iradesi ile Toptaşı'na geçmişti. Yukarda anlatıldığı gibi Mongeri hastaların daha iyi şartlara kavuşabilmesi için mücadele vermişti. Mazhar Osman'ın yazdığına göre Luigi Monceri *"Süleymaniye ve Toptaşı bimârhânelerinin organizatörü ve sultanın lütuf-didesi idi."*[26]

Toptaşına geçildikten sonra binada yeniden düzenlemeler gerekmiş ve 1874'te bir tamirat daha yapılmıştı.[27]

Dr. L. Mongeri Toptaşına nakilden sonra akıl hastalarının yatırılması ve tedavisinde yeni bir düzenleme yapılması gereğini duyar. Belgelerden anladığımıza göre gayrımüslim milletlerin akıl hastalarını kendi müesseselerinde tutmaları sırasında önemli suiistimaller meydana geliyordu. Bu durumun düzeltilmesi ve kontrol altına alınması için 1876 yılında çok önemli bir yönetmelik hazırlatır. "Bîmârhânelere Dâir Nizamnâme" 18 Safer 1293 (15 Mart 1876)'te padişah iradesi ile yürürlüğe girer. Bu nizamnamenin irade tezkeresinde nizamnâmenin neden hazırlandığı açıkça belirtilmiştir: "26 Safer 1293 Tarihinde Zabtiye ve Tıbbiye Nezâret-i Behiyyesine Tastîr Buyurulan Tezkire-i Sâmî Sûretidir" başlıklı tezkirede bu konuda padişahın iradesi olduğunu ve bunun Tıbbıye ve Zaptiye

Bimarhane'nin müdürlerinden L. Mongeri

Nezaretlerine bildirildiğini anlıyoruz. Tezkire özetle şöyle: Dersaadette Toptaşı Darüşşifası'ndan başka yerlerde gayrımüslim milletlerin hastanelerinde eskiden beri reis-i ruhaniyyeleri tarafından verilen ruhsat üzerine mecânin kabul edilmekte ise de bu usul pek çok suiistimallere sebep olmuş. Bundan böyle Dersaadet'te ve taşralarda bulunan veya inşa edilecek olan bilcümle şifahane ve hastanelerin düzeni için bu nizamname ser-tabib Mösyö Mongeri tarafından kaleme alınmış tashih ve tadil olunarak bu nizamname gerek Toptaşı'nda gerekse taşralardaki bilcümle şifahane ve ispitalyalarca meriyeti ahkâm-ı şura-yı devlette tensip edilmiş ve irade çıkmıştı.[28] Osman Ergin bu düzenleme hakkında şöyle yazıyor: *"… Toptaşı'ndaki bina hükümet bimârhânesi ittihaz kılınmış ve 1292 (1876) tarihinde bu babda bir nizamname neşrolunarak ahvâl-i idâre-i mecânîn olduk - ça hâl-i intizâma alınmıştır ki el-yevm az çok tadilâtla beraber iş bu nizamnâme hükmü cârîdir. Bimârhânelerin emr-i idaresi II. Mahmud devrine gelinceye kadar hekimbaşılara muhavvel bulunmuş iken mekteb-i tıbbıyeye bağlanmış, bimârhâ - nelere ayrıca tabip tayin olunmaya başlanmış. 1292(1876) tarihli nizamname ile bimârhâneler Umûr-ı Tıbbıye ve Zaptiye Nezaretlerine tevdi olunmuştu."*[29]

15 Mart 1876 tarihli "Bîmârhânelere Dâir Nizamnâme" 22 madde ihtiva ediyor. Birinci madde, Hükümetten ruhsat almadıkça hangi milletten olursa olsun hiçbir şekilde bimârhâne açılmayacağı ve ruhsat almadan açılmış olan bimârhânelerin mutlaka resmî ruhsat almaları gerektiği ve gerek Dersaadet'te ve gerekse memleketin diğer yerlerinde bu resmî ruhsatı Mekteb-i Tıbbıye Nezareti vereceği hakkında. İkinci maddede, herhangi bir evde mecnûn görülünce ve bunun bağlanmaya mecbur olduğu durumda bağlanacak ve hükümete haber verilecek, mecnûn bir zabıta tarafından ve bir de ailesi tarafından iki tabip tayiniyle

Bimarhane'nin avlusu

muayene olunacak. Üçüncü madde, bimârhâne yapılacak yerlerin mevkii, büyüklüğü, hıfzısıhhate uygunluğu ve mecânînin derecelerine göre ayrı ayrı ikametine uygun şekilde tıbbî tedbirler alınarak yapılmalıdır. Bu usule hükümete ait devlet bimârhânelerinde ve diğer hastanelerde de uyulmasına gerekmektedir. Dördüncü maddede, hastaların bimârhânelere kabulü ile ilgili kurallar ve yapılacak resmî yazışmalar hakkında. Beşinci madde; taşradan Dersaadet bimârhânelerine gönderilen mecânîn için hangi kurallara uyulacağı. Yedinci maddede, cinnete müptela olanların ne şekilde hapsedilecekleri. Onuncu maddede, mecânînden iyileşenlerin taburcu olma kuralları. Ondokuzuncu maddede, bütün bimârhânelerin senelik istatistik bilgilerin hazırlanan cetvellere uygun olarak kaydedilmesi hakkındadır.[30] Bu nizamname ile akıl hastalarının belli kurallarla hastaneye yatırılmaları ve bu şekilde ruhsat almayanların akıl hastalarını yatıramayacakları kuralı getirilmişti. Bu kuralların uygulanması ile Toptaşı'na özellikle taşradan delilerin gönderilmesi çoğalmış, Toptaşı'nın nüfusu giderek artmıştı. 1880 lerde Toptaşı'nda 620 hasta olduğunu bir çok kayıt doğruluyor. 1893 yılında İstanbul'da çıkan kolera salgını sırasında taşradan Toptaşı'na hasta gönderilmesi yasaklanmış ve bu fazla nüfus biraz azaltılmaya çalışılmıştı.[31]

1879 tarihli Devlet Salnamesi'nde Toptaşı Bîmârhâne kadrosu şöyle kaydedilmişti: *Toptaşı Bimârhânesi Memurları; Tabib Doktor Münceri Efendi, Tabib Doktor Kastro Efendi rütbe salise, Tabib Doktor Manuk Ağasi Efendi, Cerrah Hacı Süleyman Efendi, Müdür Osman Ağa, Katip Tahir Efendi, İmam Hasan Efendi, Eczacı Mösyö Yanko.*[32]

Fransız Débat gazetesi muhabiri Ritti o dönem Toptaşı Bimârhânesi'ni eleştiren bir yazı yazmıştı. Bunu bize nakleden Mahzar Osman şöyle yazıyordu: *"Ritti bu hastanenin Pinel de la Turquie Monceri tarafından idare edildiğini söylüyor. Zin -*

Bimarhane'nin avlusundan bir görünüm

cirleri ve dayağı kaldırdığı için Türkiye'de Pinel lakabını kazanan Monceri'nin müdür olduğu Toptaşı'nın o parlak zamandaki idaresinden de şikayet ediyor. Toptaşı'ndaki hastaların pek fakirhane ve sefilhane yatırıldığını ve beslendiğini ne hijyen ne de tedavi olmadığını yazıyor. O zamanki bimârhânede 620 kişi olduğu halde (450 erkek, 170 kadın) hepsi 150 yatakta koyun koyuna yatarmış. Bu hastaların 70'i hristiyanmış. Hastanede bir başhekim iki entern 50 hastabakıcı varmış."

Mongeri'nin 1882 de ölmesinden sonra onun yardımcısı tabip Castro bu yazıya verdiği cevapta hastanedeki izdihamın sebebinin gayrımüslim hastanelerinin akıl hastalarını kabul etmediklerinden kaynaklandığını şöyle yazmıştı: *"Monceri'den sonra bimârhânenin ve Pare Hastanesi'nin başhekimliğini Castro Débat muhabirinin bu yazdıklarını Anal mediko-psikolojiye gönderdiği bir mektupla tekzip etmiştir. Gıda çamaşır ve elbisenin kifayetini, beş banyo, iki duş, bir Türk hamamı bulunduğunu vefiyatın ancak yüzde 15 olduğunu yazmış. Castro'nun itirafa mecbur olduğu gibi izdiham mevcutsa da 600 hastanın 114'ünün İstanbullu olduğunu, taşraların hep İstanbul'a gönderdiklerini Ortodoks Rum, Ermeni millet hastaneleri son zamanlarda almadığından Toptaşı'na dolduklarını, hatta müzmin saralılar ve mecnunlar da buraya kondmuştur."*[33]

Dr. Kastro Dönemi (1882-1909)

Dr. Kastro'yu 1873'den sonra Dr. Mongeri'nin yardımcısı olarak görüyoruz. Toptaşı'ndaki görevinden istifa ettiği 1909 tarihine kadar 36 yıl Toptaşı'nda tabip olarak çalışmıştır. Dr. Mongeri'nin 1882 yılında ölümünden sonra ser-tabip

olarak görevine devam etmişti. Toptaşı'nda 1881 yılında binanın kapasitesini genişletmek amacıyla bazı düzenlemeler yapılmıştı.[34] Mahzar Osman, Dr. Kastro için şöyle yazar: *"Mongeri'nin muavini Castro idi. Mongeri'den sonra Toptaşı bimârhânesi ile Şişli Fransız Bimârhânesi'nin ser-tabipliği Kastro'nun 40 seneye yakın uhdesinde kalmıştı. Sultan Murad'ın hallinde raporda imzası olan Castro'nun sarayda fevkalade itibarı vardı. Kastro'ya Fransız hastanesinde iptida Mongeri'nin oğlu, bilahare Apustolides muavin olmuştu."*[35]

1887 senesinde bimârhâneleri gezen Maureau de Tours, Türkiye'de ancak iki hükümet bimârhânesinin bulunduğunu yazmıştı. Toptaşı ve Manisa bimârhânelerini anlatmış, Edirne Bimârhânesi'nin 1883'de kapandığını ve delilerin Toptaşı'na nakledildiğini kaydetmişti. Dr. Kastro'nun iadresindeki bimârhânede ne zincir ne sopa var, fakat izdiham fevkalade diyordu. Dr. Kastro akıl hastalarında zor gömleği bile kullanmaz, hastaları tecrid ve banyo ile tedavi edermiş.[36] Toptaşı'nın idaresi 1880 yılında şehremanetine bağlanmıştı.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Toptaşı Bimârhânesi'nde bir istîbdâd döneminin yaşandığı yazılır. Mahzar Osman bu durumu şöyle özetler: *"O sırada tahta çıkan ve otuzbeş seneye yakın hükümdarlık eden II. Hamid mecnunlardan son derece ürkerdi. Cinneti yüzünden tahttan indirilen kardeşi V. Murad'ı halkın hatırlamaması için mecnun müessesini tarihte misli görülmemiş bir inzibata maruz bırakmıştır. Toptaşı'nın kaleye benzer duvarlarının arkası yarım asırdan fazla delilere yurt olmuştur. Deliler bir defa oraya girdikten sonra fevkalade güçlükle çıkabilirdi. Hele iyileşmemiş hastaların kefaletle ailesine verilmesi mühim bir işti. İstanbul polis müdüriyeti şehreminleri bu inzibatla doğrudan doğruya alakadardı."*[37]

Dr. Kastro zamanında Toptaşı Bimârhânesi'ndeki şartların giderek kötüleştiğini ve akıl hastanesinin bir zindan gibi algılanmaya başladığını o dönemlerde tıp öğrencisi olan Mahzar Osman şöyle yorumluyor: *"II. Sultan Hamid zamanında Toptaşı siyasi bir zindan kadar ehemmiyet kazandı. Kapıları herkese kapalı idi. Belki bunda Hakan'ın vehminden ziyade hoş görünmek isteyenlerin işgüzarlığı vardı. Hastaların girmesi çıkması bıktırıcı ömür tüketici bir takım merasime tabi idi... Bakım çok fena idi, hastalarda bit dolu idi, hele uyuzdan hepsinin derisi kabuk bağlamıştı..."*[38]

1893 yılında İstanbul'da görülen kolera salgınında Toptaşı Bimârhânesi de çok etkilendi. Salgın sırasında Toptaşı'nda 649 hasta vardı. 117 hasta kolera olmuş, bunun 87 tanesi ölmüştü. Ölenlerin 84 tanesi mecnûn 3 tanesi hademe idi.[39] Bu durumda taşradan hasta kabul edilmesi hükümetçe yasaklandı. Toptaşı'na 450'den fazla hasta alınmaması kararı alındı (150 inas, 300 zükur).[40] 1894'te bimârhânenin kadınlar kısmı genişletildi.[41]

1908 de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde memlekette esen özgürlük duyguları Toptaşı Bimârhânesi'nin durumunun sorgulanmasına da sebep oldu. Gazeteler Toptaşı'nın herkese kapalı olmasını ağır şekilde eleştiriyorlardı. O günleri yaşayan Mahzar Osman şöyle özetliyor: *"İnkilap senesinde Toptaşı çok tenkit edildi. 35 senedir herkese ve hatta hekimlere, mütehassıslara bile kapalı duran kapısı, esra-*

Bimarhane'nin bayan hastalara ayrılan kısmı

rengiz bir muamma tarzında yaşayışı, hastaların tedavisi ve bakımı hakkında dedikodular, bilhassa halkın cinnet hakkında bir fikri olmayışından kapananları bir deliden ziyade siyasi mağdur vesaire zannedişleri, nihayet Sultan Hamid zaptiye nazırının emriyle duhul ve huruç oluşu halkı, gazeteleri coşturdu. Kastro tekaüdlüğünü isteyerek çekildi."[42] Dr. Kastro böylece görevini bırakmıştı. Yerine onun muavinliğini yapan Dr. Avni Bey tayin edildi.

Meşrutiyet Dönemi (Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhıyye Dönemi 1909-1912)

II. Meşrutiyet'in ilanı Toptaşı Bimârhânesi'nde yeni bir dönem başlatmıştı. 1908'deki Toptaşı Bimârhânesi ser-tabibi Avni Beyefendi, tabib-i sâni Derviş Paşa, Bimârhâne müdürü Ziver Efendi idi.[43] II. Meşrutiyet'in ilanıyla (1908) Şehremaneti'ne bağlı hastanelerin tek elden yönetilmesi için 19 Ekim 1909 (1 Teşrinievvel 1325) tarihinde "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhıyye İdaresi" kuruldu. Toptaşı Bimârhânesi de bu idareye devredildi. Bu müessese 5 Ekim 1912 (22 Eylül 1328) tarihinde lağvedilene kadar bimârhânede önemli gelişmeler yaşandı.

Dr. Avni Bey Haseki'de bir müşahadehane açtırdı ve kural olarak mecnunların önce bu müşahadehaneye girmesi, gözlem altında bulunduktan sonra yatırılması kararı çıkınca Toptaşı'na sevk olunacaklardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Toptaşı'nın esrarlı kapısı hekimlere değil halka da açılmıştı. Meşrutiyet'in ilk günlerinde hastalar bolca yiyeceğe, giyeceğe kavuştu.[44]

Osman Ergin, Müessesat-ı Hayriye'den önceki durumu şöyle özetliyor: *"Bimâr - hânenin ûmûr-û idâresinin müesseseye tevdiinden evvel meccânin çıplak; koğuş - lar, teneffüshâneler tââmhâneler vesait-i teshiniyeden âri, meccâninin gıdası kat'iyyen gayrı kâfi idi. Fennen ve tıbbân luzumu olan ilâçlar verilememekle be - raber hasbü'l-icâb ilâç ve şuruplara konulmak için lüzumu olan şekerin bile kâ - milen kat' edilmiş olduğu kuyudât-ı resmiye ile sabittir."*[45]

1909'da Toptaşı'nın kadrosu Dr. Avni Bey, Dr. Derviş Bey ve idare müdürü Ziver Efendi idi.[46] Mahzar Osman bu devri şöyle anlatıyordu: *"Vakıa 1903'ten son - raki devreye sinir hekimi olarak karıştığımız için kendimiz de tarihin bu kısmın - da yaşadık. Haremlik selamlık Toptaşı'nda da kullanılırdı. Harem tarafına gir - mek isteyen doktorlar gelişi güzel giremez, hastabakıcılar tarafından kapıcıya ha - ber verilir, hastanenin mütemadi iki üç erkek ve kadınla beraberce hastanın ya - nına girilebilirdi.*[47] *1910 senesinde Leibert Toptaşı Bimârhânesi'ni gezmiş Meşru - tiyet ilan olunmuş Castro istifaya mecbur edilmişti. Bimârhânenin başhekimi Sul - tan Hamid zamanında ula evveli yani ferik rütbesini hâiz Avni Mahmut Bey idi. Libert Toptaşı'nda 4 hekim 3 entern 2 eczacı, 3 eczacı kalfası görmüş. Hastaların müşahadeleri alınıyor ve hasta kaydına mahsus bir defter tutuluyordu. 297 erkek 148 kadın olmak üzere 445 hastası vardı. 540 giren 210 çıkan (çıkanların 35'i öl - müştü) Yapılan ıslahata ve hekimlerin cehdine rağmen Libert Toptaşını Modern tababet-i ruhiyenin arzularına karşı pek eski bulmuştu."*[48]

Yeni idare binanın daha yaşanabilir bir hal alması için tamiratlara başladı. 1910 yılında erkek hastaların yattığı darülhadis bölümü tefriş edilmiş ve 30 yatak (20 zükür, 10 inas) yatak sayısı 480'e çıkarılmıştı. Ayrıca bu bölüme 3600 kuruş sarfı ile 100 yatak daha alabilecek 100 mecnun daha kalabilecek genişletme gündeme gelmişti. 1910 da 445 yeni hasta alınmış Toptaşı'nda 685 mecnun yatıyordu.[49] Bu dönemde Toptaşı'na önemli bir bütçe ayrılmıştı. Bu bütçe senelik altın para ile 1 milyon 440 bin kuruştu.[50]

Müessesât-ı Hayriye bu dönemde yapılanları şöyle kaydediyor: *"Teneffüshâne - lerdeki pikelerle taamhânedeki sıralara keçeler fers ettirilmiş ve koğuşlara yol ke - çeleri tefriş, sobasız olan koğuşlara yeniden soba vaz' edilmiş ve tecdid-i havaya hizmet etmek üzre ba'zı koğuşlara da menfezler açtırılmıştır. Taamhânedeki sof - ralara muşamma' meccânini vezin için kantar, hasta muayenesi için şerlong ve frankoyometro âletleri, ma'teferruat bir harik tulumbası, yemek masası, misafirin için mükellef bir sofra takımı ve ihzâr olunan intizâr salonu için ba'zı levâzım ve mefruşat ve bir haylı bakır takımı mubâyââ olunmuştur. Ufak mikyasta bir labo - ratuar te'sis olunarak burası için darülâcizedeki fazlaları meyanından üçyüze ka - rip âlât ve edevât, etfal hastahânesinden dahi elektrik makineleri alınup bimâr - hâneye gönderilmiştir. Şimdiye kadar ekl ve şurupta ve ilâç i'mâl ve istihzârında kampanya suyu kullanılmakta iken aşikâr olan mazarratına binâen terk edilerek elyövm bilumum meccânin, hastegân ve müstahdemine çamlıca suyu içirilmekte bulunmuştur."*[51]

Bu hizmetlere ilave olarak geceleri nöbet bekleyen müstahdemin vazifelerinin kontrolü için bimârhânenin koğuşlarına kontrol saatleri yerleştirilmiş, her bölü-

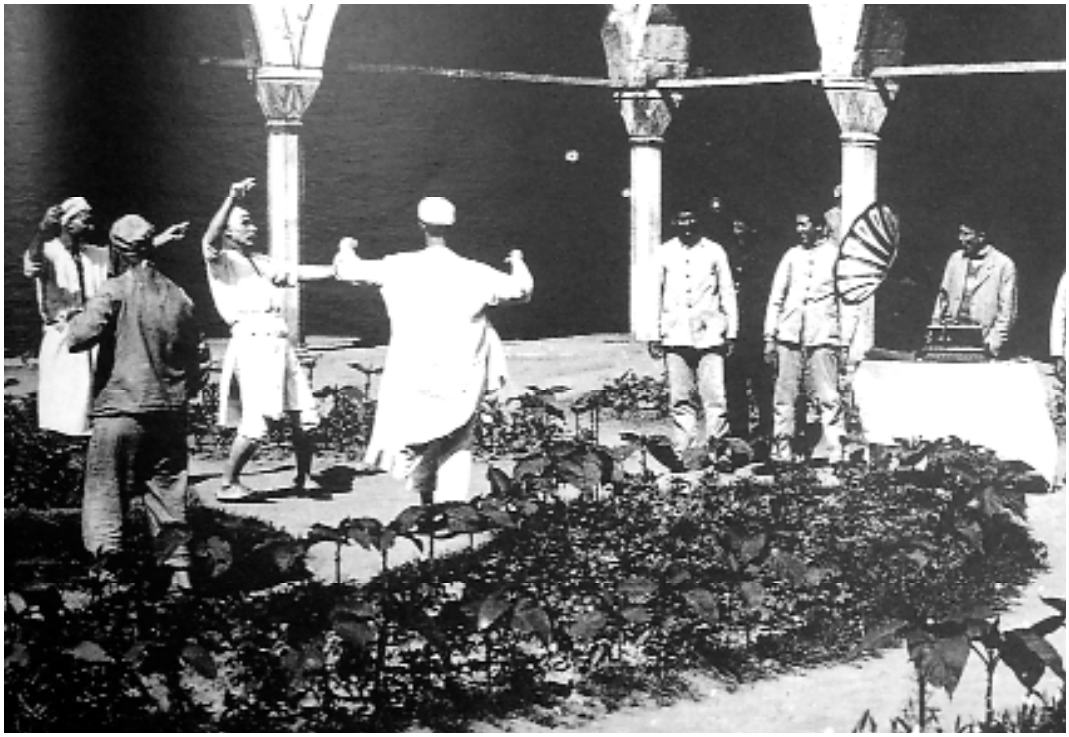

Bimarhane'de hastaların müzikle tedavi edilmesi

mün birbirleriyle haberleşebilmeleri için telefonlar döşenmişti.

Müessesenin hastalara bir başka hizmeti de sigara tedariki idi. Hastaların dörtte üçünün sigara içtiği, bu sebeple ihtiyacın karşılanması için yeni yolların bulunduğu şöyle dile getirilmişti: *"Meccânine tevzi' olunmak üzre reği idâresince her ay meccânen gönderilmekte olan dört yüz kırk paket tütünden yevmiye ancak on dört paket tevzi' olunabildiği ve halbuki mevcudun dörtte üçü tütün içmekte olduğundan hasta başına bir sigara bile isabet etmediği ve bundan dolayı her gün etibbanın vizitelerini işgal edecek derecede murâcâât ve şikâyât vakı' olduğu bimârhâne ser tebâbetinin iş'arından müstebân olmasına mebni reği idâresi ile muhabere edilerek mah bemâh mecânen verilmekte olan tütün paketleri altı yüze iblâğ ettirilmiş ve bundan ma'da luzumu olan diğer altı yüz paketin de âsâkir-i Osmâniye'ye verilen fiyât üzerinden yâ'ni beher pâketin on para ile i'tâsına reğinin muvafakati istihsâl olunarak o suretle mubayaat tahtı te'mine mebni alınmıştır."*[52]

Hastaların müzikle tedavisi için gramafon ve plaklar tedarik edilmişti. Bunun önemi şöyle anlatılıyor: *"Musıki ile tedavinin elyövm mühim bir faide, temin ettiği ve hatta işbu tarzı mudâvâtın eslâf-ı âzâm tarafından te'sis olunan bimârhânelerde bile tatbik olunduğu nazâr-ı dikkate alınarak mükemmel bir gramofon ve müteâdil plaklar mubayaası ile isti'mâl edilmekte bulunmuştur. Tütün miktarının şu suretle tezyidi ve gramofon çaldırılması zavallı meccanin arasında o derece memnuniyeti mucip olmuştur ki ta'rifi gayr-i kabildir."*

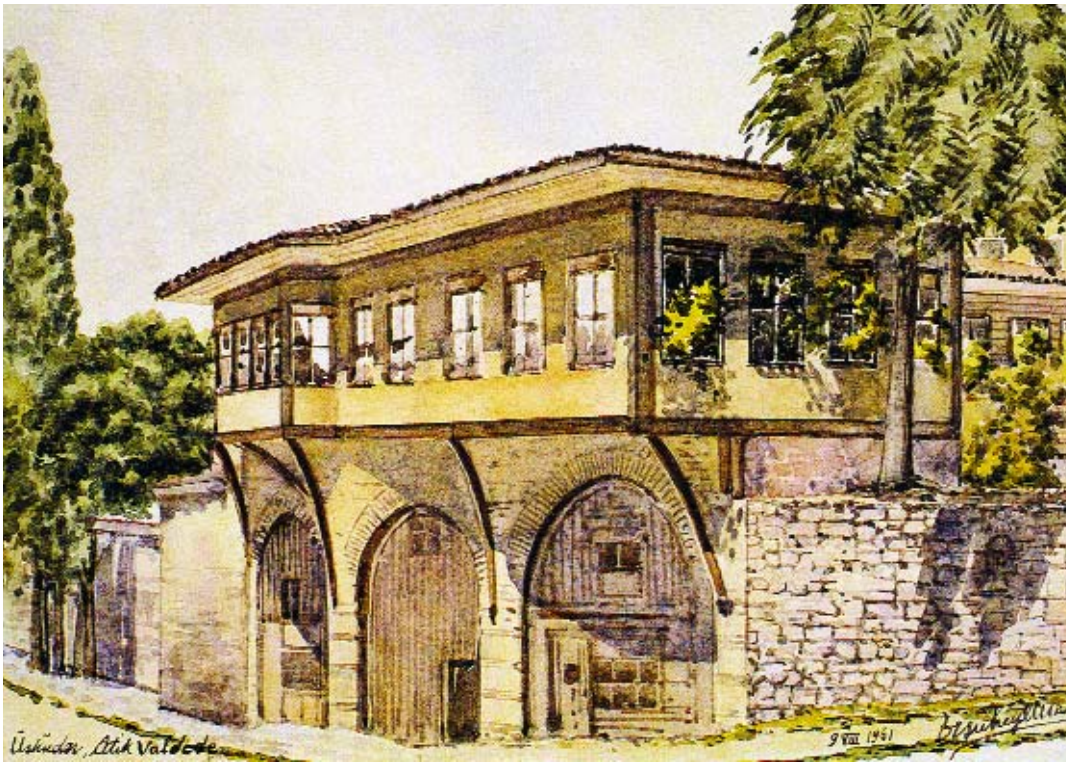

Süheyl Ünver'in çizimiyle Bimarhane'nin Hekimler Dairesi (*Süheyl Ünver'in İstanbul'u*, s. 222)

Hastahane tabiplerinin faydalanması için Dr. Kastro'nun kütüphanesi ufak bir ücret karşılığı satın alınmıştı: *"Bimârhâne ser-tabip sâbıkı Kastro Efendi'nin senin ve firedenberu mebalığ-ı külliye sarfı ile cemi' ve teflik ettiği iki yüz cilt emrâz-ı akliye ve tababet-i ruhiye ve saireye ait kitabı iki adet mükemmel kütüphânesi ile beraber ve cemân kırk iki lira gibi bir meblağ-ı cüz'i mukabilinde muba-yaa olunup böyle kıymettar bir koleksiyonun ziyâına meydan verilmemiştir."* Ayrıca hastaların tedavileri sırasında gerekli olan fotoğrafların çekilmesi için fotoğraf makinesi alınmış, hastaların temizliği için yeni duş ve banyolar yaptırılmıştı. Çamaşırhane ve mutfağın yeniden tesis edilmesi, yeni bir ameliyathane ve kışlık tenefüshane inşası gündeme gelmişti. Bimârhânenin bir düzene sokulması için çalışmalar hızla devam etmiş, etüv makineleri için yeni bir yer yaptırılması, dışardan müracaat eden ve ücretsiz olarak muayene edilecekler için yeni bir poliklinik binası inşa ettirilmesi, bimârhâne hastabakıcıları için okuma yazma ve hastabakıcılık gece dersleri için girişimler başlamıştı. Planlanan çalışmalar içinde kadın hastalara hafif el işleri kursları açmak, hastalar için bir masör bulundurmak, ayda iki defa akıl hastalıkları konusunda konferanslar tertip etmek ve bunun için bir konferans salonu inşa etmek de vardı.[53]

Bu çalışmalar hızla sürerken 1910 yılında İstanbul'da tekrar bir kolera salgını başladı ve Toptaşı Bimârhânesi de etkilendi. Dört beş ay süren bu salgın sırasın-

da alınan önemli tedbirlerle ölüm beklenenden az olmuştu. O tarihte bimârhânede yatan 685 hastadan 35 tanesi ölmüştü. Bu ölüm oranının az oluş sebebini yetkililer şöyle anlatmıştı: *"Zükûr ve inâs meccânın için bimârhâne derununda ayrı ayrı tecridhâneler inşa ettirilmiştir. Koleranın dersaadette icrâ-yı ahkâm ettiği sırada bimârhânedeki meccânine kaynatılmış iyi su içirilmek kızartılmış ekmek verilmek, me'külât ve melbusâtâ her zamandan ziyâde i'tina ve alelhusus nezâfet ve tahârete fevkâlade dikkat edilmek suretleri ile ittihâz olunan tedâbir semeresiledir ki lehülhamd bimârhânelerde kolera vukuatı zuhur etmemiştir. Me'külât, mûdâvât ve melbusât hususunda edilen i'tinanın ve tathirât ve tebhirât emrinde masruf olan gayretin semeresinden başka bir sebebe ma'tuf olamayacağı tabiidir. Bugün Avrupa'nın en sıhhı, en mükemmel bimârhânelerinde bile vefiyatın vasati olarak yüzde on on birden aşağı düşmediği nazar-ı dikkate alınırsa Toptaşı Bimârhânesi'ndeki vefiyatın bu derece tenakusu şayan-ı teşekkürdür."*[54]

Bütün bu çalışmalar sırasında da fark edildi ki mimari açıdan bir şaheser olan bu yapı akıl hastanesi için uygun değildi. 1911 yılında bimârhânenin başka yere nakli düşünülmeye başlanmış, bu konuda çalışmalar yapılmıştı. Külliyenin şehrin ortasında olması sebebiyle bir çok mahzur çıkıyordu. Mahzar Osman bunu şöyle anlatıyor: *"Burası şehrin ortasındaydı. Bir medrese bahçesi kadar ortada gökten başka manzarası olmayan bir hava yeri vardı. Hastaların bağırmasından komşu halk her zaman bizardı. Fen erbabına bile kapıları kapalı bu müessese semtin yaramaz çocuklarıyla temastan geri kalmıyor. Deliler ellerline ne geçerse sabun, kaşık, yatak çarşafı akıllılara atıyor. Akıllılarda delilere duvar üstünden taş, yapı çivisi, bıçak yağdırıyordu. Memleketin son 30 senesinde hükümet iktisadi buhran içinde bocalarken o semti istimlak ederek bu binayı park ortasında bırakamazdı. Zaten müessese 300 hastadan fazla alamazdı. İnkılabı müteakip bu binayı aciz, fakir ve mefluçlara yani müzmin sinir hastalıklarına tahsis etmek ve asrî bir bimârhâne yapmak zarureti kendini göstermişti."*[55]

Akıl hastanesinin şehir dışında olması gerektiği hastaların tedavisinde önemli olduğu şöyle bildirilmektedir: *"Hakayık-ı fenniyedendir ki meccânin, illetlerinin envâına ve derece-i liyâketlerine göre ufak mikyasta ziraat, doğramacılık, el hünerleri gibi hidemat-ı hafife ile uğraştırıldıkları halde bir haylisi şifâyâb olmaktadır. Bu hakikat Avrupa bimârhânelerindeki örnekle müsbettir. İşte bundan dolayıdır ki memâlik-i mütemeddinede son zamanlarda bimârhâneler şehirler haricinde arazi-i vasıa üzerine inşa edilerek bir kısım meccanine bimârhânede bulundukları müddet zarfında isti'dat ve derece-ı sıhhatları nisbetinde ba'zı harf ve sânâyi öğretilmekte ve meccânin bu arazi üzerinde ziraatle iştigal ve fazla olarak güneşten ve saf havadan istifâde ettirilerek bir an evvel iâdei afiyet yerine gayret olunmaktadır."*[56]

Araştırmalardan sonra Ayastafonos'da Safra çiftliği uygun bulunur. Bütün resmî yazışmaları yapılır ve karar çıkar: *"Ayastufano civarındaki safra çiftliğinin (Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiyye Müdüriyeti) nâmına kaydının icrâsı ile teslimi ve pavyon tarzında vucuda getirilecek olan işbu bimârhâne için hükûmetce her sene muvâzene-i ûmûmiyeye yirmişer bin lira terkımi ile idâremize i'tâsı huzumu arz*

olunmuştu. Teklif vakı' dahiliye nezaret-i celilesince kemâl-i ciddiyet ve ehemmiyetle nâzâr-ı dikkate alınarak çiftliğin müessese namına tashihi kaydı yapılır."[57] Bu konudaki çalışmalar ve alınan kararlar netice vermemişti. Çünkü Osmanlı Devleti'nin 1912'de girdiği savaş peşpeşe devam etmiş Osmanlı bir devr-i fetrete (1912-1919) girmişti.

Devr-i Fetret (1912-1919 Savaş Yılları)

Osmanlı Devleti Trablusgarp Savaşı ile başlayan ve Kurtuluş Savaşı ile biten uzun bir dönem yaşamıştı. Bu döneme Mahzar Osman yazılarında devr-i fetret diye isimlendirmişti. Kendisi durumu şöyle özetler: "*Safra çiftliğinde birkaç yüz bin altına bir bimârhâne yapmak düşünüldü, planları yapıldı. Şişli'de V. Murad'a ait büyücek bir arsada 100 yataklık had hastalıklar tedavi hanesi yapılmak ve Toptaşı'nı depo olarak kullanmak daha ehven görüldü. Arkasından İtalya Harbi, Balkan Harbi, Umumi Harp, İstiklal Harbi bu planları nakş-ber-âb haline koydu. Değil Toptaşı'nı başka yere nakletmek, olduğu yerde biraz insanca barındırmak imkânı bile kalmadı."*[58]

1912 yılında Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhıye kapatıldı. 1913 yılında Toptaşı Bimârhânesi tekrar şehremanetine bağlandı. 1876 yılında Dr. Mongeri zamanında çıkarılan "Bîmârhânelere Dâir Nizamnâme"ye bir Talimatname hazırladı. 14 Aralık 1913'de yürürlüğe giren "Bîmârhâne ve Müşâhedehâne Talimâtnâmesi" bimârhânenin daha iyi işleyebilmesi için iyi bir düzen getiriyordu. "Bîmârhâne ve Müşâhedehâne Talimâtnâmesi" (1 Kanunuevvel 1329/14 Aralık 1913)'nin ilk maddesinde: *"Toptaşı Bîmârhânesi'nin mercii Şehremâneti Sıhhıye Müdüriyeti, Müessesât-ı Sıhhıye Müfettişliğidir"* deniyor. İkinci maddesinde ise *"Toptaşı Bîmârhânesi zükûr ve inasa mahsus olmak üzere başlıca iki daireye münkasimdir. Zükur Dairesinde 380 ve inas dairesinde 172 cem'an 550 yatak üzerine müretteb dir."* denilerek yatak sayısı belirleniyordu. Üçüncü maddede Memurin-i Sıhhıye başlığı altında sertabib, sertabib muavini, tabip, tabip muavinleri, eczacıbaşı, eczacıbaşı muavini, eczacılar yer alıyor; müstahdemin-i sıhhıye başlığı altında da ser-mubasırlar, mubasır muavinleri, zükür ve inas hastabakıcı hademe ile eczahane ser müvezii ve müvezzileri ve diğer çalışanlar belirtiliyordu. Talimatnamede bütün bu görevler çok güzel ve geniş olarak tanımlanmış, çalışma alanları belirtilmiştir.[59]

1918 de mütareke yıllarındaki durumunu Mahzar Osman şöyle anlatıyor: *"Mütareke senesinde sefalet en yüksek noktaya kadar çıktı. Memleket her cephede sıkıntı içinde idi. Kapalı delileri kim düşünebilirdi. Toptaşı Bimârhânesi'nin ıslahı için fahri ser-tabipliği kabul ettim. Genç hekimler ve mütehassıslarla hiç olmazsa Toptaşı'nın darülaceze binasına ve fakirlerin de Toptaşı'na nakli düşünüldü. Mütareke senesinde Hamid'in hatırasına çok hürmet edenler iş başında idi. Darülacezeye deli konmasına razı olmadılar."*[60]

Bimarhane müdürlerinden Dr. Mahzar Osman

Mahzar Osman Dönemi
(Ruh Hekimliğinin Fecr-i Âtî Dönemi)

Dr. Mahzar Osman'ın Toptaşı'yla ilgilenmeğe başlamasını psikiyatrisler fecr-i âtî dönemi olarak tanımlıyorlar. Kendisi 1918 de fahri ser-tabipliği kabul etti. Aynı tarihte Haseki Müşahedehanesi'nde görev yapıyordu. Etrafına topladığı gençlerle Toptaşı'nı düzene koymaya çalıştılar. Yapılanları şöyle özetliyordu: *"İtalyan, Balkan ve Umumi Harb'in ve Kurtuluş Savaşı'nın arka arkaya gelişi Toptaşı'nı inkilabın bidayetinden (Meşrutiyet idaresinden) daha fena vaziyete düşürmüştü. Yoksulluk içinde senelerce kıvrandı, ne yiyecek ne giyecek ne yatak ne çamaşır. 1919'da bir sene kadar Toptaşı'nın idaresi vekalet tariki ile gençlere bırakıldı. Hükümetin yardım edemediği bu müesseseye İstanbul halkı teveccüh gösterdi. Yer yatağında, içerisindeki yünleri pislikle karışmış yırtık yatağa kadit vücutlarını sokmuş, ocağında odun bile olmadığı için çiğ kabağı ısıra ısıra yiyen ve yalnız ekmek diye haykıran delilerin imdadına koşan erbab-ı hamiyet bir ay içinde o sefalet ocağını şenlendirdi, karyolalar yataklar, çamaşırlar elbiseler temin edildi. Pellagradan tüberküloza kadar bin muhlik hastalık içinde mukadderatını bekleyen hastalara bol yemek yetiştirildi, senelerden beri kaşınmaktan kaşarlanmış ciltleri*

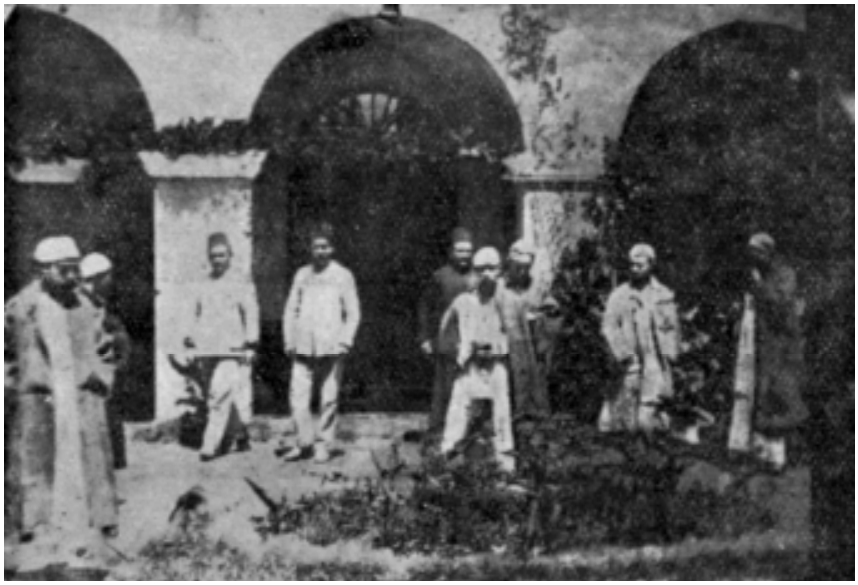

Bimarhane'nin eski halinden bir görünüm

bir hafta içinde asırlık uyuzdan, bitten kurtuldu. Güllabiciler hastabakıcı kıyafetine sokuldu. Hastalara güzel bakmaları için dersler verildi. Poliklinikler dispanserler tesis edildi. Toptaşı Bimârhânesi'nde anatomi, biyoloji, psikoloji laboratuarları açıldı. Büyük bir hızla ilerlemeğe başladı. Birkaç hafta içinde eskiden maktel olan o bir asrî hastane haline girdi."[61] Bu en zor zamanlarda şartlar zorlanıyordu. Mahzar Osman eski vakfiyeleri bile kullanarak hastaları faydalı olmaya çalışıyordu. *"Toptaşı Bimârhânesi'nin vakfiyeleri arasında çorbalarına maydanoz yetiştirmek için bahçe, üzümle beslenmeleri için bağlar vakfedenler olduğunu gördük. Hatta müessesenin pek sefil bir devresinde iş başına geçdiğimiz vakit bu vakfiyeleri karıştırarak vakıflar idaresinden birkaç küfe üzüm tedarikine bile muvaffak olmuştuk."*[62]

1920 yılında Mahzar Osman Sıhhıye Müdür-i Umumisi Dr. Abdullah Cevdet Bey tarafından Toptaşı Bimârhânesi baştabipliğine getirildi. Baştabip Avni Mahmut Bey de Zeynep Kamil Hastanesi Asabiye ve Akliye Hastanesi'ne tayin edildi. Toptaşı'nda yeni bir hayat başlamıştı. Artık kapılar açıktı, isteyen rahatlıkla hastaları ziyaret edebiliyordu. Genç psikiyatriler Mahzar Osman'ın çevresinde toplanmışlardı. Eski mütehasıslardan Lütfi Akif ve Ali Muhlis servis şefi olarak çalışıyordu. Dr. Şükrü Hazım, Dr. Abdülkadir Cahit, Dr. Hakkı Ubeydullah, Dr. Ömer Naci, Dr. Cevat N. Zekâî, Dr. İhsan Şükrü, Dr. Ahmed Şükrü, Dr. İsmail Ziya, Dr. Mahzar Cemil ile Fahrettin Kerim ve Talha Münir stajyer hekim olarak çalışıyorlardı.[63] Fahrettin Kerim Gökay anılarını şöyle özetler: *"O güne kadar hastane dışındaki Sultan Mahmud'un yaptırdığı köşkte kalıyorduk. Mahzar Osman gelince topumuzu büyük demir kapıdan içeri aldı. Artık doktoru da memuru da içeride hastaların yanındaki odalarda yatacaktı. Bu suretle doktor hasta ilgisi*

sıkı bir disipline sokuluyordu. Toptaşı'nda yek bir vücut yaratılmış bir mektep kurulmuştu. İşte ben hâlâ o ruh ve disiplin içinde hocamı anıyor, aziz ruhuna fatihalar ithaf ediyorum."[64]

Mahzar Osman, Akıl Hastanesi'nin başka bir yere nakli için tekrar girişimlerde bulundu. Durumu şöyle özetliyordu: *"Toptaşı bimârhâne olarak daha fazla inkişaf edemezdi. Bina şehir ortasında idi. Daha ziyade genişlemesi gayr-i kabildi. Ne bahçesi ne tarlası vardı. Ancak kale duvarı gibi tahte'l-arz ve kalın duvarlarla örülmüş bir mahbes halinde idi. Ratıp ve loş koğuşları, tamamen gayr-ı sıhhî idi. Bu binada yapılabilecek her şeyi yaptık."*[65]

Yer problemini biraz çözebilmek için 1922 yılında sokak tarafına iki koğuş (Toptaşı birinci ve ikinci koğuşları) yapılmıştı.[66] 1922 yılında Mahzar Osman Toptaşı'nı Darülaceze'ye nakletmeye teşebbüs etti. Bu teklif reddedildi. Kendisi istifa etti. Yerine eski ser-tabip Avni Bey tayin edildi.

1923'de Cumhuriyet hükümeti tekrar Mahzar Osman'ı Toptaşı'nın başına getirdi. Hastane bir fakülte gibi çalışıyordu. İhsan Şükrü Aksel şöyle yazıyor: *"Toptaşı'nda Türkiye'de ilk defa nöro-patoloji laboratuarını kurdum. Burası eski bir yer idi. Fakat biz Ahmed Şükrü ile hastanenin üst katında büyük bir salonu kabullendik, ikiye ayırdık. Ben kendi kısmımda ilk nöropatoloji laboratuarını kurdum. Yerimiz uygunsuzdu ama içimizde heves vardı. Mazhar Hoca bütün imkânları bize veriyordu. Benim laboratuarımda büyük beyin mikrotomuna kadar bütün modern aletler mevcuttu. Hatta bir de mikrofotografi aleti kurduk. Fakat elektirik tesisatı yokluğundan bu aleti kullanmak kabil oldu."*[67] Rasim Adasal da buradaki çalışmalarını şöyle özetliyor: *"Bu devri yaşamış eski tıbbıyelilerden biri olarak Mahzar Osman Toptaşı'nda iken oraya giderek tatbikatlarını izlerdim. Mahzar Hoca'nın teklifleri ve seçmesi ile özellikle Almanya'ya nöropsikiyatri tahsili için gönderilmiş ve henüz vazifeye başlamış olan İhsan Şükrü Aksel, Fahrettin Kerim Gökay, Şükrü Hazım Tiner, Ahmed Şükrü Emet, Fahri Celal, İsmail Ziya, Necati Kemal aynı tarihlerde Türk edebiyatında yeni bir çığır açan 'Fecr-i Âtî' şairleri ve edipleri gibi ruh hekimliğinde yeni bir çığır açıyorlardı. Ahmed Şükrü Emet laboratuarında akıl hastalarının bel suyu tahlillerini yapıyor ve buna ait bir kitap yazıyordu. İhsan Şükrü Aksel anatomopatoloji laboratuarında durmadan açılan beyinlerde akıl hastalıkları için patolojik lokalizasyon arıyor, Fahrettin Kerim Gökay o zaman bugünün Medikal Psikoloji dersinin yerine geçen 'Mental Semiyoloji' kursunu veriyor. Merhum Şükrü Hazım bizlere tahtada renkli tebeşirlerle çizdirdiği resimlerde modern nöroanatomi ile fizyoloji anlatıyordu."*[68]

Türkiye'nin modern psikiyatri kurucuları arasında yer alan Raşit Tahsin, Avni Bey, Mahzar Osman Hoca bu müessesede yetişmiş, burada başhekimlik yapmışlardı. İhsan Şükrü Aksel, Fahrettin Kerim Gökay, Rasim Adasal ilk asistanlık yıllarını bu bimârhânede geçirmişlerdi.[69]

Yeni hastane arayışları devam ediyordu. Harp zamanında inşasına başlanan henüz tamamlanmamış olan Reşadiye Kışlası hükümetten istendi. Reşadiye Kışlası bin dönüm arazisi ile İstanbul Emrâz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'ne ayrıldı. Mahzar Osman ve Avrupa'da Kraepelin, Weygand mekteplerinde ihtisasını

tamamlamış genç psikiyatrisler pek az zamanda bu kışlayı barınabilir hale soktular. Üsküdar vapurunun ilk postası ile akıl hastaları kimseye sezdirmeksizin Bakırköyü'ne taşındı. 15 Haziran 1927 tarihinde Toptaşı büsbütün boşaltılmış ve hastaların hepsi nakledilmişti.

Bimârhâneden sonra bu bina Tekel yaprak-tütün bakım atölyesi (1935-1976) olarak kullanılmış, Darüşşifa 1977 yılında imam hatip lisesi, darülhadis ve darülkurra bölümleri de Cumhuriyet döneminde Toptaşı Cezaevi olarak hizmete devam etmişti.[70]

Türk psikiyatri tarihinde önemli bir ekol olan Toptaşı Bimarhanesi 54 yıl hizmet vermiş Mahzar Osman ve genç psikiyatrisler gelişen ve yenilenen psikiyatriyi burada yeşermişti. Mahzar Osman şöyle der: *"O halde Türk bimârhânesi denilince gerek istibdâd devrinde ve gerek Meşrutiyet zamanında bilhassa mutlakiyette Toptaşı Bimârhânesi anlaşılır."*

DİPNOTLAR

1 M.Baha Tanman, "Atik Valide Sultan Külliyesi", *DİA)*, IV, 68-73; Nil Sarı, "Toptaşı Nûrbânû Valide Darüşşifası", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1992, s. 169-177.

2 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992, s. 102-105. Bu bilgi Rıfkı Melül Meriç, *Mimar Sinan Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1965, s. 24; *camii şerifi Valide Sultan der Üsküdar-medrese 1, imaret, han, tekye*, s. 39'da *Üsküdar'da Valide Sultanın darüşşifası*, s. 108 *Üskidar'da Valide Sultan darüşşifası* şeklinde külliye yapıları belirtilmektedir.
Enes Gül, s. 280. Üsküdar'da inşa edilen darüşşifanın mimarı Sinan'dır. 1570-1579 yılları arasında tamamlanan külliye..., *Osmanlılarda Sağlık* (ed. Dr. Coşkun Yılmaz - Dr. Necdet Yılmaz), İstanbul 2006, I, 273.

3 Mehmet İpşirli, "Gülnûş Emetullah Sultan", *DİA*, İstanbul 1996, s. 248-249.

4 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 136, resimler; s. 102-105. İstanbul Atik Valide Darüşşifası, s. 102; Nil Sarı, "Toptaşı Nûrbânû Valide Darüşşifası", s. 169-177.

5 a.g.tebliğ, s. 169-177.

6 Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, "Vakfiyelerde Osmanlı Darüşşifaları", *Osmanlılarda Sağlık*, I, 41-63. Toptaşı Nur Bânu Sultan, s. 59: ...Ayrıca hastalar için yapılmış olan hamamı.....Hastanedeki bütün görevlilere ve iyileşmeye yüz tutmuş artık namaz kılabilen hastalara mescid olarak belirlenen yerde ibadetlerin en önemlisi.....

7 *Osmanlılarda Sağlık*, II, 67, Arşiv Belgeleri; B.O.A. MD, nr. 25/116/1273 26 Zilhicce 981 (18 Nisan 1574), Darüşşifaların görev silsilesi, Özet: Süleymaniye Darüşşifası baştabibi Mehmed'in Âsitâne tabibi olmasıyla yerine Fatih darüşşifası tabibi diğer Mehmed'in onun yerine aynı yerde ikinci tabip olan Şemseddin'in onun yerine Haseki Darüşşifası tabibi Süleyman'ın getirtilmesi.

8 *a.g.e.*, s. 84. B.O.A. MD. Nr. 45/348/4202. H.13 Zilkade 989 (10 Aralık 1581), Özet: Valide Sultan tarafından yaptırılan imaret ve darüşşifaya tayin edilen 10 kişiye Silistre'den timar verilmesi... Mezkurun on nefer menbaüs-saadat Valide Sultan Hazretlerinin canibi şeriflerinden bina olunan imaret-i şerif ve darüşşifaya hıdmet edip ellerinde zeamet ve timar olunmağın Silistre ifrazından bedelleri buyuruldu.

9 *a.g.e.*, 87. B.O.A. KK, nr 252/226/1 15 Rebiülahir 998 (21 Şubat 1590) Özet: Asitane tabibi iken ölen İbrahim'in yerine Üsküdar Valide Sultan Darüşşifası birinci tabibi Ata'nın onun yerine.....atandığı, s. 88 *...yerine Üsküdar'da Valide Sultan darüşşifasında otuz akçe ile tabibi evvel olan Ata'ya kırk akçe ile ...*

10 *a.g.e.*, s. 92 B.O.A. KK nr. 253/ 220/7 28 Şevval 1001 (27 Temmuz 1593) tarihli Üsküdar'daki Valide Sultan Darüşşifası kehhalbaşısı Abdurrahman'ın onun yerine... atanması.

11 *a.g.e.*, s. 107 B.O.A. MAD nr. 3665, s.6, 60-61,67,72, 135-136,141-142 tarih 24 Zilhicce 1013 (13 Mayıs

1605) tarihli ücretlerini hazineden alan hassa tabipler vs. defter kaydı. Mevlana Hasan, Tabib-i darüşşifa-i merhume Valide Sultan, s. 109. Yukarıdaki aynı liste 1605 tarihli var, Mevlana Hasan Tabib-i darüşşifa-i merhume Valide Sultan.

12 *a.g.e.*, s. 160 B.O.A. MAD nr. 2263, s. 1, 4-6 Tarih selh-i Şaban 1076 (6 Mart 1665) Atik Valide muhasebe defteri Üsküdar'daki Atik Valide Sultan vakfına bağlı cami, imaret ve darüşşifanın muhasebe defteri.

13 Nuran Yıldırım, "Toptaşı Bimârhânesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 295; Nil Sarı, "Toptaşı Nûrbânû Valide Darüşşifası", s. 169-177. Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, İstanbul 1327, s. 44; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, İstanbul 1995, VI, 3358, 51-Bîmarhâneler, s. 3368, Toptaşı Bîmârhânesi; M.Baha Tanman, "Atik Valide Sultan Külliyesi", *DİA*, IV, 68-73.

14 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI. Mahzar Osman Uzman, *Türklerde Tababet-i Ruhiye*, İstanbul 1941, s. 45, Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 44.

15 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI, 3372.

16 Dr. Nimet taşkıran, "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhânesinin Son Toptaşı'nın İlk Başhekimi Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni*, XI/I (1973).

17 Ord. Prof. Dr. Mahzar Osman Uzman, "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", (Dr. Faruk Bayülkem, *Türkiye'de Psikiyatri-Nöroloji ve Nöroşirurjinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000), s. 45.

18 Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 44; Ord. Prof. Dr. Mahzar Osman Uzman, "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", s. 45; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI.

19 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*.

20 *a.g.e.*, s. 45, *Türklerde Tababet-i Ruhiye*, s. 58.

21 Recherches Sur Les Aliénés En Orient, Notes Sur Les etablissements Oui Leur Sont Consacres: A Malte (Ile De), Au Caire (Egypte), A Smyrne (Asie Mineure), A Constantinople (Turquie), A*nnales Médico-Psychologiques*, I, 103-132, (1843) (Kaynak: Şahap Erkoç, "Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Psikiyatri Kurumları", *İstanbul Mecmuası*, Ocak 2004, s. 76-79.

22 a.g.m., s. 76-79.

23 Dr. Nimet Taşkıran, "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhânesinin Son Toptaşı'nın İlk Başhekimi Louis Mongeri".

24 Mahzar Osman Uzman, Tababet-i Ruhiye, s. 45; a.mlf., "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", s. 49.

25 Dr. Louis Mongeri, "Etudes Aliénation Mentale En Orient. Chapitre Premier, Asiles des Aliénées", *Gazete Médicale d'Orient*, 202-205 (1865).

26 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 76.

27 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 136.

28 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI, 3377.

29 *a.g.e.*, 3372.

30 *a.g.e.*, 3373.

31 a.mlf., *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, İstanbul 1327.

32 *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* 1296 (1879), s. 122.

33 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 78-79.

34 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 136.

35 Ord. Prof. Dr. Mahzar Osman Uzman, "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", s. 45.

36 a.mlf., *Tababet-i Ruhiye*, s. 79.

37 *a.g.e.*, s. 61.

38 Şahap Erkoç, "Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Psikiyatri Kurumları", s. 76-79.

39 Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 47.

40 *a.g.e.*, s. 48.

41 B.O.A. İrade Şehremaneti nr. 1312 hicri 1894 tamirat (1893 salgınından sonra) Toptaşı'nda kain bimârhânenin nisaya mahsus daireye ilaveten yaptırılan koğuş.

42 Ord. Prof. Dr. Mahzar Osman Uzman, "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", s. 45.

43 23 Teşrinisani 1324 (6 Aralık 1908) tarihli rapordan. O. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI, 3544.

44 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 67.
45 Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 48.
46 26 Muharrem 1327'de (1909) Şûrâ-yı Devlet kayıtlarından. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI, 3545.
47 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 93.
48 *a.g.e.*, s. 86.
49 Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 45.
50 Dr. Ercümet Baktır, "Prof. Dr. Mahzar Osman'la Konuştum" (Dr. Faruk Bayülkem, *Türkiye'de Psikiyatri-Nöroloji ve Nöroşirurjinin Tarihi Gelişimi*), s. 78-81.
51 Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 45-46.
52 *a.g.e.*, s. 46-47.
53 Osman Nuri (Ergin), *a.g.e.*, s. 47-48.
54 *a.g.e.*, s. 47.
55 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 62.
56 Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhıye Müdüriyeti*, s. 49.
57 *a.g.e.*, s. 50.
58 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 62.
59 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beleddiyye*, VI, 3378.
60 Mahzar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 62.
61 *a.g.e.*, s. 62.
62 *a.g.e.*, s. 52.
63 Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, "Türk Tababet-i Ruhiye Tarihi" (Dr. Faruk Bayülkem, *Türkiye'de Psikiyatri-Nöroloji ve Nöroşirurjinin Tarihi Gelişimi*), s. 136.
64 Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, "Toptaşında Hocam Mahzar Osman", *a.g.e.*, s. 68.
65 Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, "Türk Tababet-i Ruhiye Tarihi", *a.g.e.*, s. 136.
66 Ord. Prof. Dr. Mahzar Osman Uzman, "Türkler'de Deliler İçin Neler Yapılmıştır", *a.g.e.*, s. 45.
67 Ord. Prof. Dr. İhsan Şükrü Aksel, "Nasıl Psikyatr Oldum", *a.g.e.*, s. 103.
68 Prof. Dr. Rasim Adasal, "Toptaşından Bakırköy'e", Bakırköy'de 40 yıl kitabından Ankara Üniv. Tıp Fak. Psikiyatri kliniği, *a.g.e.*, s. 93.
69 Dr. Fevzi Samuk. *Türkiye'de Akıl Hastanelerinin Dünü ve Bugünü*, İstanbul 1980, s. 50-51.
70 M.Baha Tanman, "Atik Valide Sultan Külliyesi", *DİA*, IV, 68-73.

1894'ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi

PROF. DR. NURAN YILDIRIM
İstanbul Üniversitesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kolera salgınları ile ilgili taramalar yaparken karşılaştım ilk kez "tebhirhane" kelimesiyle. Tebhir, buhardan geliyordu. Tebhirhane de "buğu evi, temizleme evi" demekti. Pek ama ne işe yarıyordu tebhirhaneler? Tıp tarihi literatüründe bu konuda hiçbir bilgi yoktu. Kime sorduysam bir cevap alamadım. Bunun üzerine araştırmaya başladım. Tebhirhaneler ile ilgili belgeler 1893-1894 kolera salgını sırasında ve sonraki yıllarda yoğunlaşıyordu. Sonunda tebhirhanelerin, kolera, çiçek, suçiçeği, veba, kızıl, kızamık, tifo, tifüs, dizanteri, difteri, verem, lohusa humması ve boğmaca gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu ve salgın yaptığı dönemlerde, hastaların veya bu hastalıklardan birinden ölenlerin kullandığı çamaşır ve her türlü eşyayı, hastalık görülen ev, işyeri, okul, araba, kayık gibi her türlü mekânı, şüpheli görülen ticari emtiayı, hayvanları ve bunların artıklarını, dışarıdan gelen gemileri, postadan gelen mektup ve paketleri dezenfekte eden sağlık kurumları olduğunu öğrendim. 1893-1894 kolera salgınında, Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da olmak üzere İstanbul'da üç tebhirhane açılmıştı.

Tebhirhaneler hakkında ulaşabildiğim arşiv belgeleriyle konuya açıklık getirmişken, 22-24 Nisan 1991 tarihlerinde Bilim Tarihi Kurumu ile IRCİCA tarafından düzenlenen Bilim Kurumları ve İslam Uygarlığı Uluslararası Sempozyumu'na (International Symposium Science Institutions in Islamic Civilisation) "Osmanlı İmparatorluğunda Tebhirhaneler" başlıklı bir bildiri ile katıldım. Bildirimi sunduktan hemen sonra yanıma bir hanım geldi. Prof. Dr. Zeynep Ahunbay. Tophane'deki tebhirhane binasının harap bir halde olduğunu, yapı malzemelerinden ve tarzından tarihî bir yapı olduğunu anlamalarına rağmen bunu kanıtlayamadıkları için belediyenin bu binayı yıkacağını söyledi ve benden tarihî önemini anlatan kısa bir yazı istedi. Hemen hazırladım. İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı öğretim üyesi olan Prof. Dr. Zeynep Ahunbay bu yazıyı

Tebhirhane 1894 (*Servet-i Fünun,* 173, 23 Haziran 1310/5 Temmuz 1894, s. 261)

İstanbul Belediyesi yetkililerine verdikten sonra yıkım kararı kaldırıldı ve tebhirhanenin onarılıp bir kültür evi olarak kullanılmasına karar verildi. Aynı yıl İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi'ne bir restorasyon projesi hazırlattı. Bu projenin başına bizim Prof. Dr. Ahunbay'a verdiğimiz kısa tarihçe konmuştu.[1] Biz de çalışmalarımızı derinleştirmek amacıyla gerekli izinleri alıp Beyoğlu Belediyesi'ne bağlı olan Tophane Tebhirhanesi'ne gittik. Burası da 1978 yılında bir yangın geçirmiş ve harabeye dönmüştü. Bu arada Tophane Tebhirhanesi ile ilgili bir yüksek lisans tezi yapıldı.[2] 27 Eylül 2006 gibi yakın bir tarihte semt konağı olarak hizmete girdi. Tophane; sağlık ocağı, Hacımimi muhtarlığı, Kemankeş muhtarlığı, aşevi, çamaşırhane, duşlar, kreş ve çok amaçlı toplantı salonu bulunan[3] bir semt konağına kavuşmuştu. Fakat yapılan restorasyonla Tebhirhane kimliği yok edilmiş, Tophane çok önemli bir tarihî eserini kaybetmişti. Daha sonra arşiv belgelerinden Gedikpaşa Tebhirhanesi'nin adresini ve numarasını tespit ettik. Gedikpaşa Cami Sok. Nr. 24'teki Tebhirhane'nin yerinde Belediye İşhanı vardı. Yaşlı esnaftan yerindeki eski binayı hatırlayanlar oldu. Burasının bir süre bakırcı esnafı tarafından kullanıldığını, Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı zamanında (26 Mart- 1984-28 Mart 1989) belediye tarafından dükkan karşılığı müteahhide verildiğini söylediler. Yıkılıp yerine işhanı yapılmıştı. Belediye hissesine düşen dükkanları satmış kısaca Gedikpaşa Tebhirhanesi rant kurbanı olmuştu. Ardından Büyükşehir Belediyesi Sağlık İşlerine bağlı olan Üsküdar Tebhirhanesi'ne gittiğimizde çatısında yangına

bağlı hafif bir çökme dışında binanın orijinal hali ile durduğunu görünce çok sevindik. Etüv makinesi de yerindeydi.

Üsküdar'da Kolera

1893'te başlayan kolera salgınının odaklarından biri de Üsküdar'dı. İlk vak'a 16 Ağustos 1893 günü Hasköy'de çıktı. Kolera belirtileri ile hastalanan Habibe Hanım birkaç gün sonra öldü. Onu Kuleli'de Mekteb-i İdadi-i Şâhâne [Askeri Lise] öğrencilerinden Mehmed Efendi'nin vefatı izledi. Bu arada Romanya'dan İstanbul'a gelen Nazım adlı bir akıl hastası önce Umumi Hapishane'de müşahede altına alınmış ve bir süre sonra Üsküdar Bimarhanesi'ne[4] nakledilmişti. Onun gelişinden 27 gün sonra Üsküdar Bimarhanesi'nde karşısında yattığı Lala Ferhat, ardından Bahaeddin ve Mehmed adındaki akıl hastaları kolera belirtileriyle hastalanıp öldüler. Ertesi günü üç kişinin daha ayni belirtilerle vefat etmesi üzerine Bimarhane kordona alınarak giriş çıkış yasaklandı. Bir iki gün sonra hastalık Üsküdar'da önce Sultantepesi ile Bimarhane Caddesinde, Tabutçular, Kızlarağası ve Hayrettin Çavuş mahallelerine bulaştı. Buradan Üsküdar'ın tamamına kısa sürede de bütün İstanbul'a yayıldı.[5]

Kolera nedeniyle Üsküdar Bimarhanesi hemen kordona alındı ve giriş çıkışlar yasaklandı. Tabib-i Evvel/Başhekim Dr. Castro ile Dr. Rıfat Bey mekânların klorla dezenfeksiyonu ve içme sularının kaynatılması gibi önlemleri uygulamaya koydular.[6] Yine de 12 Eylül 1893 tarihine kadar Üsküdar Bimarhanesi'nde koleraya yakalananların sayısı 103'u bulmuştu. Bunların 66'sı vefat etmiş, ikisi de tedavi edilerek iyileştirilmişti.[7] Ardından Dr. Castro, 17 Eylül 1893 tarihine kadar koleraya yakalanan 106 kişinin listesini ilgililere teslim etti.[8] Bimarhane'deki koleralı sayısı, 28 Eylül'de 116'ya çıkmıştı (85 vefat, 31 şifa).[9]

Hastalık kısa sürede Selimiye kışlasına sıçradı. Tedavi edilmek üzere Selimiye kışlasından, Haydarpaşa Askerî Hastanesi'ne gönderilen 12 asker kolerayı Haydarpaşa Askerî Hastanesi'ne taşıdı. Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ndeki hastalar ve hastabakıcılar koleraya tutuldu.[10] Haydarpaşa Askerî Hastahanesi başhekimi, Selimiye kışlası için bir etüv makinesine şiddetle ihtiyaç duyulduğunu bildirerek Tersane-i Âmire'de üretilmekte olan etüv makinelerinden birinin gönderilmesini istedi. Selimiye kışlası için imal edilen etüvün bedeli olan 200 lira 20 Kasım 1893'te nakden ödendi.[11]

Koleranın şiddetlenmesi üzerine Pasteur Enstitüsü'nden davet edilen Dr. André Chantemesse'in (1851-1919) önerisiyle Şehremaneti'nde bir "Hey'ât-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği" ve buna bağlı olarak şehremini (belediye başkanı) başkanlığında toplanan bir "Sıhhiye Komisyonu" ile her belediye dairesinde birer "Heyet-i Sıhhiye" kuruldu.[12] Dokuzuncu Daire-i Belediye (Üsküdar Belediyesi) Heyet-i Sıhhiyesi Reisliğine Mirliva İstirati Bey getirildi.[13]

Meclis-i Umur-ı Sıhhiye[14] 14 Eylül 1893 günlü oturumunda Üsküdar Bimarhanesi yakınında görülen beş kolera vakasından üçünün ölmesi üzerine, koleralılar

Tebhirhane binasının yan kapısı ve bacası (N. Yıldırım arşivi, 1994)

için evler kiralanmasını veya barakalar yaptırılarak hastaların buralarda bakılmasını önermişti.[15] Bunun üzerine II. Abdülhamid her belediye dairesinin bir kolera hastanesi açmasını irade etmişti. Üsküdar Belediyesi de Tomruk Hanı boşaltıp temizledi ve koleralıları buraya yerleştirdi. Tomruk Han oldukça eski ve yetersiz olduğundan hemen ardından Üsküdar Bağlarbaşı Koşuyolu'nda Tophanelioğlu civarındaki Ekmekçibaşı Simon Efendi'nin veresesi olan köşkü kiraladı. Bir hayli masraf ederek 70.000 zira' (Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü, arşın) kadar geniş bir bahçesi olan köşkün etrafına duvar ördürdü ve bahçesine 100 yataklı bir baraka ile ayrıca bir de eczane yaptırdı. İnşaat biter bitmez Tomruk Hanı'ndaki hastalar 13 Eylül'de buraya nakledilip tedavi altına alındı.[16] Kolera salgını sırasında alınacak tedbirleri belirlemek üzere kurulmuş olan Şehremaneti Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu, hastalığın yayılmasını kolaylaştıracağı gerekçesiyle koleraya yakalanan Üsküdarlıların kira arabalarıyla buraya taşınmasına karşı çıktı. Bunun ardından çıkan irade ile hastaların özel arabalar ve üzeri örtülü sedyelerle taşınması emredildi.[17] Kolera vakaları hızla artınca, bahçeye üç baraka daha ilave edildi. Fenerli Yani Kalfa'nın kısa sürede bitirdiği bu dört baraka ile eczanenin maliyeti olan 59.407 kuruş 12 para ancak 1896 yılında ödendi.[18]

Salgın söndükten sonra Üsküdar Belediyesi, Üsküdar'daki gureba ve fakirler için bir hastane bulunmadığını ifade ederek, büyük masrafla hastane haline getiril-

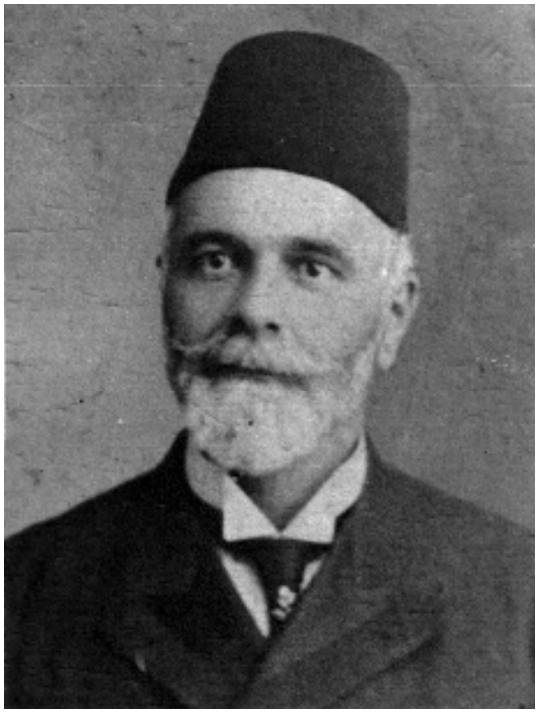

Tebhirhane'nin ilk müdürü, Ahmet Yüksel Özemre'nin dedesi, Enderunlu Ahmed Refik Bey (Ahmet Yüksel Özemre arşivi)

miş olan Ekmekçibaşı köşkünün, daimi bir hastane olarak kullanılmak üzere satın alınmasını istedi. Belediye Simon Efendi'nin varislerinin muvafakatini almıştı. Varisler, satış bedeli olarak kiralandığı günden beri işleyen kira bedeli dahil 1.340 altın istiyordu. Konuyu 18 Mart 1894 günlü oturumunda müzakere eden Meclis-i Mahsus-ı Vükela, köşkün satın alınıp hastane olarak kullanılmasını onayladı. 25 Mart 1894 tarihli irade ile de gerekenin yapılması istendi.[19]

Üsküdar Belediyesi tarafından satın alınan köşk, salgından sonra bütün eşya ve malzemesiyle kapatıldı ve iki bekçiye emanet edildi. II. Meşrutiyet'in ardından belediyeye bağlı sağlık kurumları, bu arada kolera hastanesi olarak kullanılmış olan Ekmekçibaşı köşkü de 14 Ekim 1909 (1 Teşrinievvel 1325) günü kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlandı. Köşkte çürümüş olan eşya ve giysiler yakıldı, bakır yemek takımları ve karyolalar, gerektiğinde kullanılmak üzere dezenfekte edildi. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti burada Nuh Kuyusu Hastanesi adıyla bir hastane açılması için teşebbüse geçti.[20]

Tebhirhaneler Açılıyor

Hastalığın özellikle Üsküdar'da tehlikeli bir biçimde yayılması üzerine II. Abdülhamid, Louis Pasteur'den (1822-1895) salgınla mücadele için yardım istedi.

Pasteur Enstitüsü'nden gönderilen Dr. André Chantemesse, İstanbul'da yaptığı incelemeler sonunda, o dönemde İstanbul adı verilen tarihi yarımada ile Üsküdar, Galata-Beyoğlu'nda, Paris Récollet Sokağı'ndaki gibi, belediyeye bağlı üç tebhirhane/dezenfeksiyon istasyonu yapılmasını önerdi.[21] Derhal harekete geçilerek Gedikpaşa Tebhirhanesi için Atikali Paşa Mahallesi Cami Sokağı'nda Eczacı Aleksandiridis ile kunduracı Nikoli'ye ait olan arsa istimlâk edildi.[22] Çok kısa bir sürede inşa edilen Gedikpaşa Tebhirhanesi 17 Aralık 1893 günü dezenfeksiyon işlemlerine başladı. Nisan 1894'te Tophane, Mayıs 1894'te Üsküdar Tebhirhaneleri hizmete girdi.[23]

Tebhirhanelerde bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüm vardı. Her iki bölümün personeli ile kullandıkları araç ve gereç ayrıydı. Bu iki bölümü ayıran duvara etüv makinesi monte edilmişti. Etüvün bulaşık ve temiz bölümlere açılan iki kapağı bulunuyordu.[24] Hastalık ihbarı geldiğinde adrese en yakın tebhirhanenin bulaşık tarafında çalışan görevliler resmi elbiseleriyle ihbar edilen yere gidiyorlardı. Burada resmî elbiselerini çıkarıp dezenfektan maddelerden zarar görmeyecek şekilde tasarlanmış özel iş elbiselerini giyerek dezenfekte edilecek mekâna giriyorlardı. Hasta odasındaki; kapı, pencere, perde, kilim, keçe gibi eşya ile elbise ve diğer eşyaları özel torbalara koyuyorlardı. Daha sonra; tavan, duvar, döşeme tahtaları ile konsol, dolap gibi eşyanın içine pulverizatör[25] ile süblime eriyiği[26] sıkıyorlar, ayna, levha gibi yaldızlı ve kıymetli ev eşyalarını ise süblime eriyiği ile ıslatılmış bezlerle silerek temizliyorlardı.

Hasta evinden alınan eşyalar arabalara yüklenerek tebhirhanenin bulaşık tarafına getiriliyor, kan ve gaita lekeleri varsa fırçalanıp binde beş oranında hazırlanmış permanganat de potas ile yıkandıktan sonra etüvün bulaşık tarafa açılan kapağından içerdeki raflara yerleştiriliyordu. 110 derece basınçlı su buharında 15 dakika bekletilen eşyalar temiz taraftaki kapaktan çıkarılıyor, kurutulduktan sonra temiz tarafın arabalarıyla sahiplerine götürülüyordu.[27]

Üsküdar Tebhirhanesi

Üsküdar'da inşası kararlaştırılan tebhirhane için Açıktürbe'de Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'ne ait bir arsa Şehremaneti'ne verildi.[28] Bu arsanın bitişiğinde bulunan Suriye sabık valisi merhum Hacı Naşit Paşa'nın eşine ait arsadan 280 zira' Şehremaneti adına ferağ edildi.[29] Mirahor (günümüzde Doğancılar) caddesinde yapımına girişilen tebhirhane, 8 Mayıs 1894 günü dezenfeksiyona başladı. Ayni günlerde binanın yapımında, büyük boy etüv makinsinin Fransa'daki Genest-Herscher Fabrikası'ndan getirtilmesinde ve yerine yerleştirilmesinde canla başla çalışan Fransız Mühendis Mösyö Bele 3. rütbeden Mecidi nişanı, tathirat memuru Mösyö Mondragon ise 4. rütbeden Osmani nişanı ile taltif edildiler.[30]

Her tebhirhane binası 462m^2 genişliğindeki arsalara inşa edilmişti. Etüv makinesinin yerleştirildiği duvar tuğla, diğer aksamı ahşaptı.[31]

Kasım 1894'te Mondragon'un gözetiminde İstanbul'daki belediye dairelerinde

Tebhirhane cephe görünümü, 2007

kolera görülen 296 eve dezenfeksiyon uygulandı. Bu evlerin 26'sı Dokuzuncu Daire-i Belediye'ye yani Üsküdar Belediyesine bağlı evlerdi. Sadece Süleyman Ağa mahallesi küçük yokuşundaki bir ev, sahibesi hanımın rıza göstermemesi nedeniyle, dezenfekte edilmemişti.[32] Esasen tebhirhane görevlileri dezenfekte etme emri aldıkları eve varınca nazik bir şekilde ev sahibine görevlerini anlatıp eve girmek için izin istiyorlar, ev sahibi maksatlarını anlayıp izin verdikten sonra eve giriyorlardı. İzin vermeyen ev sahibi ile münasip bir dille konuşuluyor, halkın sağlığı için bu işlemin yapılması gerektiği, aksi takdirde zabıta yardımıyla icrasına girişileceği anlatılıp tekrar onayı isteniyordu. Ev sahibi yine kabul etmezse dezenfeksiyon işlemi yöredeki zabıtanın yardımıyla yapılıyordu. Bu da mümkün olmadığı takdirde ev sahibi, zabıta memurları ve tebhirhane memurlarının imzaladığı bir tutanakla, sahibi izin vermediği için dezenfeksiyon işleminin yapılamadığı belgeleniyordu.[33]

Mondragon'un gözetiminde Üsküdar Tebhirhanesi tarafından dezenfekte edilen evlerin sahipleri ve adreslerini gösteren liste o yılların Üsküdar sakinleri, meslekleri ve sokak isimleri bakımından ilginçtir.

1- Selimiye mahallesi Servidibi sokağında ev

2- Kuzguncuk Dereiçi'nde Dellal Yakovaçi'nin evi

3- Murat Reis mahallesinde testereci Mustafa'nın evi

4- Hayrettin Çavuş mahallesinde İşkembeci sokağında Hacı Rıfat'ın evi

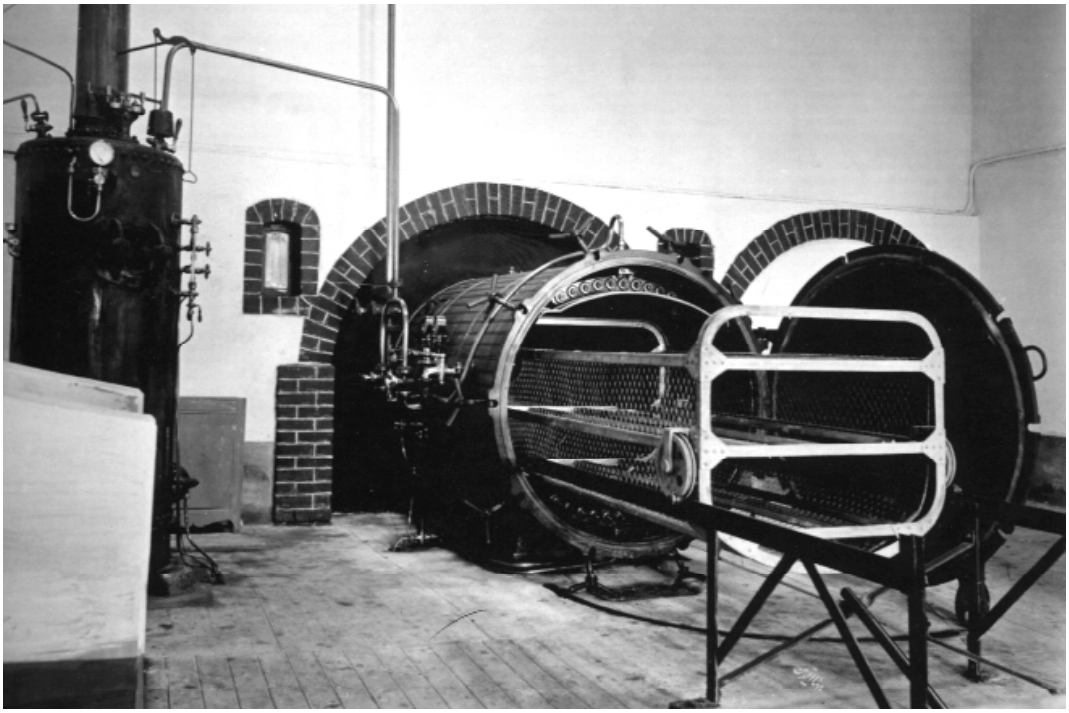

Tebhirhanede kullanılan ettüv makinelerinden biri (*Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları,* s. 384.)

5- Kuzguncuk'ta Nakkaş caddesinde ev
6- Kuzguncuk'ta Derefırın sokağında ev
7- Altunizade mahallesinde İsmail Paşa bağı
8- Tavaş Hasan Ağa mahallesinde Katırcılar sokağında ev
9- Selimiye mahallesinde Servidibi sokağında ev
11-Dağhamamı'nda meyhaneci Abkar'ın evi
12-İcadiye'de Çınar mahallesinde sıvacı Vasil'in evi
13-Sultantepesi'nde Şirket-i Hayriye Müdürü Hüseyin Efendi Hazretlerinin ahırı
14-Beylerbeyi'nde vapur iskelesinde Üveyd Bey'in sahilhanesi
15-Divitçiler mahallesinde Harmanlık caddesinde ev
16-Kuzguncuk'ta Dereiçi'nde Limon sokağında ev
17-Kuzguncuk'ta Arnavut mahallesinde İstirati sokağında ev
18-Nuhkuyusu'nda Sami Bey'in köşkü
19-Üsküdar'da Hamza Fakih mahallesinde matkapçı İsmail'in evi
20-Üsküdar Eski Hamamı'nda kalaycı Mithat'ın evi
21-Üsküdar Hacı Paşa Hamamı külhanı
22-Üsküdar Yeni mahallede Miroğlu sokağında 13 numaralı ev

Tebhirhanede bir Pulverizatör (N. Yıldırım arşivi, 1994)

23-Küçük Çamlıca caddesinde rençber Ömer'in evi

24-Kuzguncuk'ta Arnavut mahallesinde Gülmez Vasil'in evi

25- Üsküdar Doğancılar'da Miralay Zeki Bey'in arsasındaki ev

26-Üsküdar Çingene Fırını civarında Rum Hastanesi'ne giden Pirmanus'un koleraya yakalandığı yer.

1895 Haziranında Kuleli'deki Mekteb-i İdadi-i Şahane'de 3 hademenin koleradan ölmesi üzerine Üsküdar Tebhirhanesi'nden giden görevliler pulverizatör ile öğrencilerin yataklarına aksülümen eriyiği sıkmış, tuvaletlere kireç dökmüş, hademelerin yatakları ise Üsküdar Tebhirhanesi'ne götürülerek etüvden geçirilmişti.[34]

Üsküdar Tebhirhanesi 26 Ekim 1895-26 Ekim 1896 tarihleri arasındaki bir senede; 24 humma-yı tifoidî (tifüs), 40 çiçek, 130 difteri, 41 mahiyeti bilinmeyen hastalık ve 162 verem, boğmaca, kızamık ve bunun gibi salgın ve bulaşıcı hastalık vakalarında toplam 397 dezenfeksiyon uygulaması yapmıştır.[35]

Yapımından on yıl sonra Üsküdar Tebhirhanesi'nin onarımı gündeme gelmiş, yapılan açık eksiltmede onarım 6.700 kuruş ile Fenerli Andon Kalfa'da kalmıştı.[36] Birkaç gün sonra Dahiliye Nezareti'nden icabının yapılması istenmişti.[37]

II. Meşrutiyet'in ardından yapılan yeni belediye teşkilatında, Üsküdar üç belediye dairesine ayrılınca Üsküdar Tebhirhanesi 17. Daire-i Belediye'ye geçmişti. 17. Daire-i Belediye'nin, "Tebhirhaneye biz karışmayız, isterseniz kapatabilirsiniz"

gibi garip fikirler ileri sürdüğünü duyuran Tanin gazetesi, bulaşıcı hastalıklar ile salgınların ortaya çıkmasının ancak tebhirhaneler tarafından alınacak tedbirlerle önlenebildiğini, bu meseleye acilen bir çare bulunmasının halk sağlığı açısından çok önemli olduğunu dile getirmişti. Üsküdar Tebhirhanesini kapatmak bir çok hastalığın yayılmasına meydan vermek demekti.[38]

12 Temmuz 1911 tarihinde, Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanınca kapanma tehlikesini atlatan Üsküdar Tebhirhanesi bu dönemde, bu müdüriyete geçen diğer sağlık kurumlarıyla birlikte revizyona alındı. Yapıldığından beri esaslı bir tadilat görmemiş olan tebhirhane binası onarılıp bazı ilaveler yapılarak boyandı. Araç gereçleri yenilendi. Fransa ve Almanya'dan pulverizatörler getirtildi, mevcut olanlar tamir ettirildi.[39] Kısa bir süre sonra Mart 1912'de, tebhirhaneler yeniden Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'ne geçti.[40]

1915 yılında yürürlüğe giren talimatname uyarınca bulaşıcı hastalık vakalarında dezenfeksiyon yapmak mecburiydi, kim tarafından talep edilirse edilsin ücretsiz yapılıyordu. Bunun dışında, kullanılmış eşyanın dezenfeksiyonu gibi işlemler ücrete tabi idi.[41]

1921 yılında Üsküdar Tebhirhanesi 300 dezenfeksiyon işlemi yapmıştı.[42]

Üsküdar ve bütün Anadolu yakasında dezenfeksiyon işlemleri yapmak üzere kurulan Üsküdar Tebhirhanesi, kolera salgınlarında önemli hizmetler gördü. Özellikle 1910-1911'de çıkan salgında yoğun çalışmalarla Anadolu yakasında koleranın yayılımını önemli ölçüde engelledi.[43] Kolera olmayan zamanlarda da hastalık odağı olabilecek umumi mekânlarda koruyucu amaçlı dezenfeksiyonlar yaptı.

Üsküdar Tebhirhanesi Görevlileri

Tebhirhaneler açılırken dezenfeksiyon işlemini ve etüv makinelerini kullanmayı bilen kimse yoktu. Bu işte başıbozuk amelenin çalıştırılması maksadı temin edemeyeceğinden askeri birliklerden seçilecek subay ve erlerin eğitilmesi düşünüldü.[44] Üç tebhirhane de hizmete girdiğinde, birer "kâtip" (600 kuruş maaş) tarafından yönetiliyordu. Ayrıca birer makinist (500 kuruş), temiz tarafta iki-bulaşık tarafta dört memur (450 kuruş) ve birer arabacı (200 kuruş) kadrolu olarak çalışmaktaydı.[45] Bunlardan başka, jandarma taburlarından seçilen 33 kişiyi eşit olarak üç tebhirhaneye dağıtılmıştı. Bunların üçü subay, 30'u teskere bırakmış çavuşlardı.Yani her tebhirhaneye biri subay olmak üzere 11 jandarma verilmişti.[46] "Tathirat-ı fenniye memurları" unvanıyla atanan bu askeri görevliler tebhirhaneler muallimi olarak tayin edilen Mondragon tarafından eğitildikten sonra dezenfeksiyon işlemleri yapmaya başladılar.[47] Ayrıca salgın boyunca 100 jandarma eri daha geçici olarak tebhirhanelerde görevlendirildi.[48]

Zamanla tebhirhanelerin kadroları genişledi. Makinist yanında beş tebhir memuru çalıştırılmaya başlandı. II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra 29 Ağustos 1908'de askeri görevlilerin yerine sivil memurlar atandı. II. Meşrutiyet'e ya-

Dr. Nuran Yıldırım ve Dr. Yeşim Işıl Ülman Tebhirhane'yi ziyaretlerinde Anadolu Yakası İlaçlama ve Dezenfeksiyon Birimi görevlileri ile (N. Yıldırım arşivi, 1994)

kın "Kâtip" unvanı "Müdir-i Umumi" ile değiştirildi. Meşrutiyet'ten sonra bu unvanın yerini "Müfettiş-i Umumi" aldı. 1915 yılında idare makamı "Şube Riyaseti" oldu. 1909 düzenlemesinde her tebhirhanenin ideal kadrosu şöyle belirlenmişti: Müdür ve kâtip (1000 kuruş), bir makinist (600 kuruş), beş 1. sınıf tebhir memuru (500 kuruş), beş 2. sınıf tebhir memuru (400 kuruş), beş 3. sınıf tebhir memuru (300 kuruş), üç arabacı (200 kuruş) ve bir kapıcı (150 kuruş).[49]

Her tebhirhane, senede bir kez etüvün içine yerleştirilen eşyanın istenilen derecede dezenfekte edilip edilmediğini anlamak üzere kontrol edilirdi. Bu kontrolü bir bakteriyolog yapardı. Ayrıca bütün tebhirhane görevlileri bir müfettiş tarafından denetlenirdi.[50]

Üsküdar Tebhirhanesi'nin ilk müdürü ve kâtibi Süleyman Neş'et Beydir (d. 1866). Süleyman Neş'et Bey, 1 Mayıs 1894 günü 600 kuruş maaşla bu göreve atanmış ve ertesi sene 25 Nisan 1895'te ayni görev ve maaşla Gedikpaşa Tebhirhanesi'ne nakledilmişti.[51]

Üsküdar'ın seçkin sakinlerinden Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre'nin baba tarafından dedesi Enderunlu Ahmet Refik Bey (1860-1927) yaklaşık 25 yıl kadar, ayda 6 altın maaşla, Üsküdar Tebhirhanesi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Ahmet Refik Bey, kayınpederi Münip Paşa'ya ait "Münip Paşa Konağı"nda ikamet etmiştir. Doğancılar Caddesi'nde bulunan bu konak 1965 yılına kadar ayaktaydı. Şimdi yerinde 26 ve 28 numaralı bloklar bulunmaktadır.[52]

II. Meşrutiyet'in ardından tebhirhaneler Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanınca yaşlı memurlar emekli edilip kadro gençleştirildi. Ayni yıl İstanbul'da çıkan kolera salgınında ilaveten 125 geçici memur kaydedilip dezenfeksiyon usulü öğretildi. Tebhirhane memurları için resmi elbiseler yaptırılarak bir örnek giyinmeleri sağlandı. 1911 yılında Üsküdar Tebhirhanesi müdürü ve kâtibi Hacı Mehmed Bey, makinisti de Bekir Efendi idi. Ayrıca ; 4 birinci sınıf, 6 ikinci sınıf, 7 üçüncü sınıf olmak üzere 17 tebhir memuru çalışmaktaydı.[53] Mart 1912'de tebhirhaneler yeniden Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanınca her tebhirhaneye ayrıca bir hekim ile bir eczacı tayin edildi.[54]

1914 yılında Üsküdar Tebhirhanesi'nde bir hekim, bir eczacı, bir idare memuru, 15 mubahhir (buharcı, etüv memuru), beş kavas (haberleşme için) olmak üzere toplam 24 kişi çalışıyordu.[55]

1915 yılında yürürlüğe giren, talimatnameye göre, tebhirhanelerin idari ve fenni bütün işleri, Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlı olan tebhirhaneler müfettişine aitti. Her tebhirhane kadrosunda: hekim, idare ve hesap memuru, sermakinist, müstahzır (dezenfektan hazırlayıcı), sermemur, makinist, memurlar, kavas, arabacı, seyis, kapıcı ve hademe bulunması öngörülmüştü.[56]

Cumhuriyet Döneminde Üsküdar Tebhirhanesi

1924 yılında Üsküdar Tebhirhanesi Tabibi Mehmed Ali Efendi hastalığı nedeniyle görevinden ayrılmıştı. Ayni yıl Mahmut Efendi mubahhir olarak çalışıyordu.[57] Üsküdar Tebhirhanesi'nin 1933 yılındaki hekimi Dr. İzzet Süleyman Bey'di.[58]

1944-1957 yılları arasında diğer tebhirhanelerde olduğu gibi Üsküdar Tebhirhanesi'nde de; çiçek, tifo, tifüs, karma (tifo-tifüs), veba, kızıl, difteri, karahumma, kolera, menenjit aşıları yapılıyordu.[59]

Üsküdar Tebhirhanesi'nin 1930-1957 yılları arasında, dezenfeksiyon işlemi yaptığı hastalıklara bakılırsa o dönemde Üsküdar'da en çok görülen bulaşıcı hastalıkların; karahumma-difteri-kızıl (1930-1935), sillürrie (akciğer tüberkülozu)-karahumma-çiçek-kızıl-şarbon- (1936-1941), lekelihumma (1942) olduğu anlaşılır.

İstanbul Belediye Başkanı Dr. Fahri Atabey (1913-1994), görevde bulunduğu 1968-1973 yılları arasında yayınladığı yıllık faaliyet raporlarında, tebhirhanelerin bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla, gerek hastaların gerek satışa çıkarılan kullanılmış eşyanın dezenfeksiyonu ile uğraştıklarını bildirmiş, ilkel ve bilimsellikten uzak olan tebhirhanelerin ihtiyacı karşılayamadıklarını dile getirmişti.[60]

Ahmet İsvan'ın belediye başkanlığı yaptığı 1975-1976 yıllarına ait faaliyet raporlarında tebhirhaneler, Sağlık İşleri Müdürlüğü'ne bağlı Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Şube Müdürlüğü'nün bir birimi olarak yer almaktadır. Tebhirhanelerin dezenfeksiyon işlemleri yapmakla beraber ilkellikleri nedeniyle ıslah edilme-

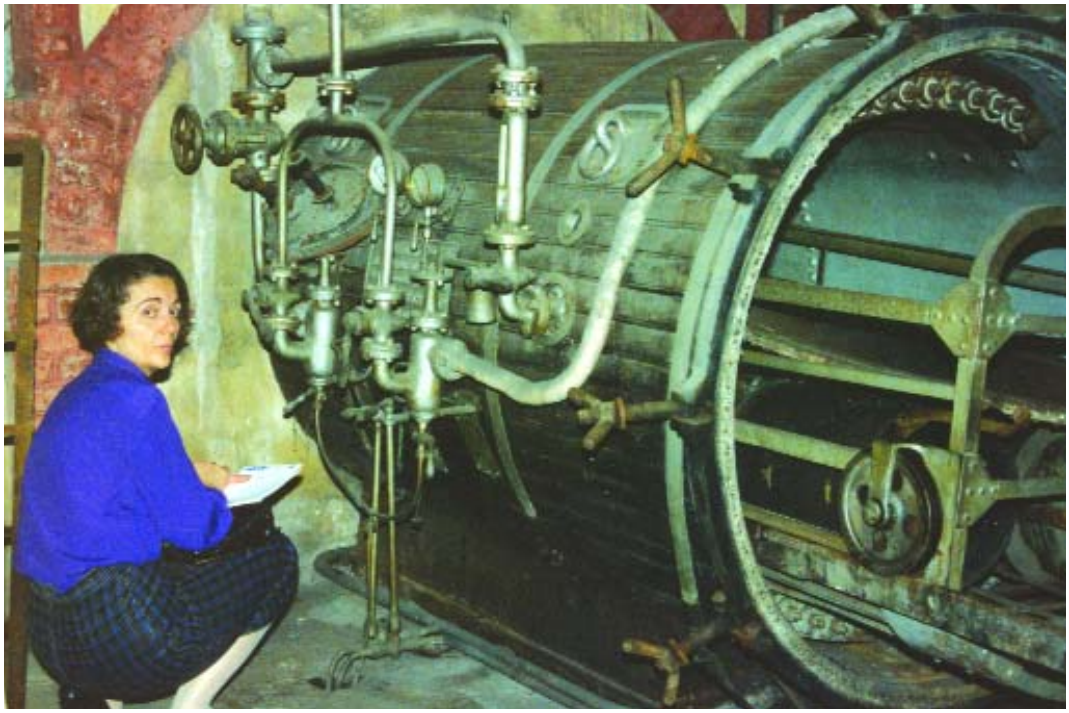

Dr. Nuran Yıldırım ettüv makinesini incelerken (N. Yıldırım arşivi, 1994)

leri gereği vurgulanmıştır.[61] Aytekin Kotil dönemindeki 1978-1980 yıllarına ait faaliyet raporlarında ise artık tebhirhaneler anılmamakta sadece Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Şube Müdürlüğü'nün dezenfeksiyon, fare, haşarat mücadelesi yaptığı belirtilmektedir.[62]

1990'lı yıllarda Üsküdar Tebhirhanesi'ne yaptığımız inceleme ziyaretlerinde görüştüğümüz mahalle muhtarı ve çevre sakinleri tebhirhane bacasının 1980'lere kadar tüttüğünü hatırladılar. İstanbul Belediyesi faaliyet raporlarına onların beyanları eklendiğinde 1978-1980'lerde faaliyetine son verildiği ortaya çıkmaktadır. Bu yıllardan sonra Üsküdar Tebhirhanesi'nde sadece, Büyükşehir Belediyesi Bulaşıcı Hastalıklarla Şube Müdürlüğü'nün Anadolu yakası ilaçlama ve dezenfeksiyon birimi ile Veteriner Müdürlüğüne bağlı köpek itlaf ünitesi faaliyet göstermiş olabilir. İnceleme ziyaretlerimizin birinde, Anadolu yakası ilaçlama ve dezenfeksiyon birimi âmiri A. Dursun Kaya; okulları dezenfekte ettiklerini, başvuru halinde evleri ücret karşılığında ilaçladıklarını, motorlu servisler ve geceleri kullanılan sisleme makineleriyle sivrisinek, karasinek mücadelesi yaptıklarını anlatmıştı.

Üsküdar Tebhirhanesi günümüzde, Doğancılar (Mirahor) Caddesi (Nr. 76) ile Tebhirhane Sokağının köşesinde bulunmakta ve 6. pafta, 427. ada, 10. parselde yer almaktadır. İmar planlarında anıtsal yapı alanında kaldığı için İstanbul 3 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 7 Ekim 1996 tarih ve

2006 sayılı kararı ile koruma altına alınmıştır.[63] Nisan 2006'da başlayan restorasyon çalışmaları devam ediyor. Doç. Dr. Yeşim Işıl Ülman, 3 Kasım 2006 günü binaya gitti ve fotoğraflar çekti. Tebhirhanede görüştüğü ilgililer kendisine, restorasyon ve rekonstrüksiyon projesinde binanın tarihi dokusuna sadık kalınacağını ve mevcut mekânın yan binalara geçişlerle genişletilmekte olduğunu söylemiş.

Orijinal binası, etüv makinesi ve diğer aksamıyla Türkiye'nin günümüze ulaşan tek dezenfeksiyon evi olan Üsküdar Tebhirhanesi; tıp, bilim ve teknik tarihi açılarından Üsküdar'a önemli bir değer katmaktadır. Ayrıca uzun yıllar Üsküdarlılara verdiği hizmetler nedeniyle de özenle bakılıp korunmayı hak etmiştir. Bu aynı zamanda tarihi bir vefa borcudur.

Üsküdar Tebhirhane'sinde Ücretli Yapılan Temizleme ve Etüv İşlemleri 1930 - 1957

Yıllar	Sabit Etüv	Seyyar Etüv Eşya Temizlik	Eski Giysi-Eşya Etüvaj	Eski Giysi-Temizlik	Mobilya Sayı	Balya Temizlik. Kg	Yün-Pamuk. Kg.	Paçavra. Temizlik	Dışarda
1930	162		5	1,770	862		189		
1931	161	3		2,661	455	362	10	1	
1932	147		2	2,659	1,530		176		
1933	194		8	3,272	1,326		368		330
1934	175			2,983	2,072	12	755		
1935	198			3,437	1,739	1	814		
1936	233		2,654		795		468	3,762	
1937	230		3,546				499	2,721	
1938	301	57	5,119		101		638	1,527	
1939	189	131	4,629					1,271	
1940	212		1,954					672	
1941	794		4,702					1,512	
1942	360		4,577					3,516	
1943	1,352		8,409					28,858	
1944	1,300		6,310					1,003	
1945	537		8,093					4,504	
1946	443		16,170					18,742	
1947	317		20,057	17,522		174	572	8,694	
1948	292		1,616		1,225		40	6,129	
1949	241		3,291				358	11,716	
1950	185		2,866	224	87		22	6,587	
1951	101		3,847	1,595				6,038	
1952	218			1,006	1,086	42	74	16,950	
1953	59		851		915	42		2,625	
1954	107		1,476		1,104			42,567	
1955	162		103	1,170	319			52,805	
1956	166		2,537	351	1,858			60,000	
1957	190		1,073	483				62,760	

DİPNOTLAR

1 Yıldız Üniversitesi Döner Sermaye İşletmeleri Müdürlüğü. *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Tebhirhane'nin Semt konağı olarak yeniden Düzenlenmesi* (haz. Necati İnceoğlu, Bülent Tarım, Bünyamin Derman, Meral Kapkın, Murat Şahin, Füsun Alioğlu, Deniz Önder), İstanbul 1991.

2 Atilla Kangüleç, *Tophane Tebhirhanesi Projesi* (yüksek lisans tezi, 1993, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık-Şehircilik Anabilim Dalı Restorasyon Programı).

3 www.tophane.org. Erişim: 1 Kasım 2006.

4 Bu yıllarda Toptaşı Darüşşifası akıl hastalarına ayrılmıştı ve daha çok Toptaşı Bimarhanesi ve Üsküdar Bimarhanesi adlarıyla anılıyordu.

5 Şehremini Rıdvan, *Kolera İstatistik Risalesi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 8987.

6 Chantemesse, "l'Epidémie Cholérique de Constantinople en 1893" [1893 Yılında İstanbul'da Kolera Salgını], *Gazette Médicale d'Orient*, nr. 22-24 (15, 31 Janv. Et 15 Fev. 1894), c. 38, s. 282-289.

7 "Tebligat-ı Resmiye", *Sabah*, 13 Eylül 1893.

8 BOA. Y. MTV. 83/7.

9 "Tebligat-ı Resmiye", *Sabah*, 28 Eylül 1893.

10 Chantemesse,a.g.m., s. 282-289.

11 Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı", *Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003 (ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu), İstanbul 2004, s. 421-431.

12 Nuran Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, sy. 129 (Eylül 1994), s.14-25.

13 BOA. Y. MTV. 83/72, 7 RA. 1311 [18 Eylül 1893].

14 Karantina Meclisi.

15 BOA. İ. HUS. 1311/RA-28, 3 RA. 1311 [14 Eylül 1893].

16 BOA. İ. ŞE. 1311/N-03, 18 N. 1311 [25 Mart 1894].

17 BOA. Y. MTV. 83/76, 8 RA. 1311 [19 Eylül 1893].

18 BOA. İ. ŞE, 1314/RA-03, 14 RA. 1314, [23 Ağustos 1896].

19 BOA. İ. ŞE. 1311/N-03, 18 N. 1311 [25 Mart 1894].

20 Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti, İstanbul 1327 [1911], s. 97.

21 Chantemesse, a.g.m., s. 282-289.

22 BOA. İ. ŞE, 1310/CA-05, 5 CA 1310 [25 Kasım 1892] ve ekleri.

23 Nuran Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, sy. 129 (Eylül 1994), s. 14-29.

24 Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi, *Dersaadet'in 1324 ve 1325 Senelerine Mahsus Sıhhi İstatistiki ve Şehre maneti ve Devair-i Belediye Teşkilat ve Nizamat-ı Sıhhiyesi*, Dersaadet 1326, s. 19-22.

25 Sıvı dezenfektan püskürten araç.

26 Sublime: Ak sülümen de denir. Cıvadan elde edilen zehirli bir maddedir. Belli oranda su ile karıştırılıp dezenfektan olarak kullanılır. Civa (II) Klorür [HgCl2].

27 Nuran Yıldırım, "Disinfecting Stations in Ottoman Empire", *Science in Islamic Civilisation. Proceedings of the International Symposia "Science Institutions in Islamic Civilisation" & "Science and Technology in the Turkish and Islamic World"*, Organisation of the Islamic Conferance (OIC), Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun), İstanbul 2000, s. 267-277.

28 BOA. İ. ŞE. 1310/S-21, 30 S. 1310 [3 Eylül 1892].

29 *İkdam*, 54, 24 Eylül 1894.

30 BOA. Y. MTV. 95/46, 4 ZA. 1311 [9 Mayıs 1894].

31 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1331/1915, IV, 194.

32 BOA. Y. A. HUS. 312/64, 9 S. 1312 [6 Kasım 1894].

33 Sıhhiye Müdiriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurin ve Müstahdemini Talimatnâmesi, İstanbul 1339 [1915], s. 54-55.

34 BOA. Y. A. HUS. 330/46, 19 Z. 1312 [13 Haziran 1895].

35 BOA. İ. ŞE. 1314/Ş-06, 22 Ş. 1314 [26 Ocak 1897].

36 BOA. İ. ŞE.1322/M- 02, 5 M. 1322 [22 Mart 1904].

37 BOA. A. MKT. MHM. 600/20, 9 M. 1322 [26 Mart 1904].

38 "Üsküdar Tebhirhanesi", *Tanin*, 99, 9 Teşrinisani [Kasım], 1908, s.4.

39 *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, İstanbul 1327 [1911], s. 89,112.

40 Osman Nuri, *a.g.e.*, s.198-199.

41 Sıhhiye Müdiriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurin ve Müstahdemini Talimatnâmesi, Dersaadet 1339 [1915], s. 14-15.

42 İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmuası, İstanbul 1337 [1921], s. 65.

43 *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, İstanbul 1327 [1911], s. 112.

44 BOA. İ. HUS. 1311/R.-01, 1 R. 1311 [12 Ekim 1893].

45 BOA. İ. ŞE. 1311/C-16, 28 C. 1311 [6 Ocak 1894].

46 Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 94.

47 Chantemesse, a.g.m., s. 282-289.

48 BOA. MV. 81/81, 19 RA. 1312 [20 Eylül 1894].

49 Osman Nuri, a.g.e., s. 193-195-196-199.

50 Nuran Yıldırım, "Disinfecting Stations in Ottoman Empire", s. 267-277.

51 BOA. İ. ŞE. 1319/Z-01, 22 Z. 1319 [1 Nisan 1902].

52 Dedesi hakkındaki bilgileri lutfeden Prof. Dr. Ahmet Yüksel Özemre'ye teşekkür ederim.

53 *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, İstanbul 1327 [1911], s. 89,112.

54 Osman Nuri, a.g.e., s.198-199.

55 Şehremaneti İstatistik Şubesi, *1330 Senesi İstanbul Belediyesi İhsâiyât Mecmuası*, Dersaadet 1331 [1915], s. 428.

56 *Şehremaneti Sıhhiye Müdiriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurin ve Müstahdemini Talimatnâmesi*, Dersaadet 1339 [1915].

57 "Memurin Muamelatı", *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, sy. 15 (Teşrinisani 1341/Kasım 1925), s. 153-154.

58 Mazhar Osman, *Sıhhat Almanakı*, İstanbul 1933, s. 537.

59 İstanbul Belediyesi Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü, *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1944-1948*, VII.

60 *Belediye Başkanı Dr. Fahri Atabey'in 1969 Haziran Döneminde Belediye Meclisine Takdim Ettiği Yıllık Faaliyet Raporu (10 Haziran 1968-2 Haziran 1969)*, İstanbul 1969, s. 60; *Belediye Başkanı Dr. Fahri Atabey'in 1971 Haziran Döneminde Belediye Meclisine Takdim Ettiği Yıllık Faaliyet Raporu (1 Haziran 1970-1 Haziran 1971)*, İstanbul 1971, s. 188; *Belediye Başkanı Dr. Fahri Atabey'in 1971 Haziran Döneminde Belediye Meclisine Takdim Ettiği Yıllık Faaliyet Raporu (1 Haziran 1971-2 Haziran 1972)*, İstanbul 1972, s. 289; *Belediye Başkanı Dr. Fahri Atabey'in 1971 Haziran Döneminde Belediye Meclisine Takdim Ettiği Yıllık Faaliyet Raporu (2 Haziran 1972-1 Haziran 1973)*, İstanbul 1973, s. 272.

61 *İstanbul Belediyesi 1975-1976 Yılı Faaliyet Raporu*, İstanbul 1976, s.274.

62 *İstanbul Belediyesi 1978-1979 Yılı Faaliyet Raporu*, İstanbul 1979, s. 262; *İstanbul Belediyesi 1979-1980 Yılı Faaliyet Raporu*, İstanbul 1980, s. 280.

63 http://www.ibb.gov.tr/ibbtr/140/14001/1400109/kentsel_tasarim/02.htm. Erişim: 26 Ekim 2006.

Üsküdar'ın Sağlık Sorunları ve Çözüm Önerileri

YRD. DOÇ. DR. YAŞAR KESKİN
Marmara Üniversitesi

Sağlıklı şehirde yaşayan ve çalışan insanların fiziki, psikolojik ve çevresel refahlarını geliştirmek için belediyeler gerekli düzenlemeleri yapmak durumundadırlar. Şehir; yaşayan, nefes alan, büyüyen, sürekli değişen bir iç dinamiğe sahip karmaşık bir organizmadır. Sağlıklı şehir çevresini geliştirebilen ve kaynaklarının tümünü içinde barındırdığı insanların sağlığı için kullanılmasına izin veren veya verdirilen yerleşim yeridir. Sağlıklı şehir kavramı bir sonuç değil, aynı zamanda bir yöntemdir.

Sağlıklı kent sadece belirli bir sağlık düzeyine ulaşmış şehir değil, sağlık bilincine sahip ve onu geliştirmek için çaba harcayan şehirdir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Sağlıklı Şehirler Projesi ile kentlerin sağlık düzeylerini yükseltmek için projeler geliştirmiştir. Halk sağlığı konularında bilincin arttırılmasını amaçlayan bu yaklaşımların Üsküdar ilçesinde de desteklenmesi ve projenin içinde olunması faydalı olacaktır.

Üsküdar ilçesi İstanbul'un en eski yerleşim yerlerinden birisi olmasından dolayı, ilçenin sağlık sorunları Türkiye gerçeğini yansıtmaktadır. Eski İstanbul sakinlerini barındırması aynı zamanda hala göç alan bir yerleşim yeri olması koruyucu hekimlik açısından yapılması gereken birçok sıkıntıları içermektedir. Üsküdar'da yaşayanların eğitim durumu, sosyo-kültürel yapısı, maddi olanakları karşılaştırıldığında çok karışık tablo ile karşılaşılmaktadır. Bu durum Üsküdar'ın sağlık sorunlarını da karmaşık bir duruma sokmaktadır.

Üsküdar'ın sağlık sorunlarını dört ana başlık altında toplayarak çözüm önerilerini şöyle sıralayabiliriz.

1. Kronik Hastalıklar

Üsküdarlıların bir bölümünün sosyo-ekonomik olarak daha iyi durunda olmaları onların sağlık sorunlarını da etkilemektedir. Ortalama yaşam süresi yükseldiğinden dolayı yaşlılık problemleri olan osteoporoz (kemik erimesi), kanser, kaza ve kardiyo vasküler hastalıklar ile mücadele etmek öncelikli bir sorun olmalıdır. Belediyeler bu hastalıklarla ilgili koruyucu hekimlik uygulamaları yönünde çalışmalar yapmalı ve gerekli önlemleri almalıdır. Öncelikle belli merkezler açılarak bu kişilerin tespit edilmesi ve envanterinin çıkarılması gerekmektedir. Sağlık merkezlerinin koruyucu hekimlik açısından yeterli hale getirilmesi ve çalışanlarının bu yönde eğitilmesi amaçlanmalıdır.

Belediyeler bu sorunlar karşısında tedavi edici hekimlik tarafında olmamalıdır. Alması gereken koruyucu hekimlik önlemlerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- Yürüyüş parkurları kurmak
- Beslenme ile ilgili toplum bilincini arttıran çalışmalar yapmak
- Hastalıkların önlenmesi ile ilgili sağlık eğitimlerinin verilmesini organize etmek
- Sağlık taramaları yapmak (osteoporoz, hipertansiyon gibi)
- Özürlülerle ilgili barınma, eğitim ve tedavi merkezleri açmak
- Kronik hastalığı (Hemofili, böbrek yetmezliği) olan hastalar için danışma ve tedavi merkezleri açmak
- Koruyucu hekimlik ve halk sağlığı konusunda halka yönelik toplantı, sempozyum ve kurslar düzenlemek.

2. Bulaşıcı Hastalıklar

Bulaşıcı hastalıklar maalesef Üsküdar gibi en eski yerleşim yerlerinin bile sağlık sorunu olabilmektedir. İstanbul'un hâlâ göç alan kent olması ve Üsküdar'ında bundan etkilenen ilçeler arasında bulunması bulaşıcı hastalıkların tehlikeli boyutlara ulaşması beklenilmelidir. İlçenin göç alan bölgelerinde yaşayan halkın beslenme ve bulaşıcı hastalıklar açısından bilgilendirilmeleri ve bu konularda bilinçlendirilmeleri gerekmektedir. Aile planlaması ve ana çocuk sağlığı konularında da kişilerin eğitilmeleri, bunlarla ilgili kullanılan hizmetler ile materyallerin kolay ulaşılabilir ve ücretsiz olması sağlanmalıdır. Zoonoz hastalıklar ile ilgili özellikle kuduzun kontrol altına alınması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

Alınacak önlemleri şöyle sıralayabiliriz:

- Alt yapı hizmetlerinin tamamlanması gerekmektedir
- Çöp toplama düzenli olmalıdır
- Haşere ilaçlama aksatılmadan yapılmalıdır
- Aşılama hizmetleri desteklenmelidir

Doktor hastasını muayene ederken

- İçme suyu analizleri düzenli yapılmalıdır
- Beslenme eğitimleri verilmelidir
- Gıda süt yardımı
- Sağlıklı konut yapımı desteklenmelidir
- İşyeri denetimleri sürekli olmalıdır
- Gıda kontrol laboratuarı kurulmalıdır
- Sahipsiz köpeklerle mücadele yapılmalıdır

3. Çevre Sağlığı

Nüfus yoğunluğu ve çarpık kentleşmenin getirdiği çevre sağlığı sorunları halk sağlığı açısından ciddi sağlık problemleri oluşturabilmektedir. Bu sorunların başında gürültü kirliliği gelmektedir. Gürültünün insan sağlığı üzerine olumsuz etkileri fiziksel, psikolojik ve sosyal yönden olmaktadır. Toplum sağlığının olumsuz etkilenmemesi için gürültü kirliliğine karşı belediyelerin duyarlı davranması gerekmektedir.

Hava kirliliğinin özellikle solunum ve kalp damar sistemi üzerine olumsuz etkileri bilinmektedir. Hava kirlilik ölçümleri sonuçları yaşayanlarla paylaşılmalıdır.

Haftalık ölçüm sonuçları görsel ve yazılı medya ile halka ulaştırılmalıdır. Tehlikeli olarak yükseldiği durumlarda ölçümlerinin topluma bildirilmesi gerekmektedir. Sorunun önlenmesi için gerekli çalışmalar planlanmalı ve uygulamaya konulmalıdır.

Elektromanyetik kirlilik özellikle Çamlıca ve çevresinde sorun olabileceğinden bu yörede yaşayan insanlara yönelik çalışmalar yapılmalıdır.

Çevre sağlığı konusunda alınacak tedbirler Üsküdar için şunlardır:

- Üsküdar'ın gürültü haritası çıkarılmalıdır
- Ana yolları kenarları ağaçlandırılmalıdır
- Hava kirlilik ölçümleri düzenli olarak yapılmalıdır
- Elektro manyetik ölçümler sürekli tekrarlanmalıdır
- Çamlıca da bulunan radyo vericileri ve baz istasyonları daha uygun yere taşınmalıdır
- Besin hijyeni ile ilgili gıda sektöründe çalışanlara yönelik sertifikasyon eğitimleri verilmelidir.

4. Afetler

Gecekondulaşmanın yoğun olarak yaşandığı ve 30–40 yıl öncesinden kalan binalarda yaşayanların deprem ile ilgili ciddi problemlerle karşılaşacağı bir gerçektir. Bu gerçekten yola çıkılarak deprem sonrası karşılaşılacak sorunların çözümü belediyelerin önemli görevlerindendir. Ayrıca su baskını ve yangınlara karşı alınacak önlemleri de organize etmelidir. Yangın anında veya acil ambulans hizmetlerinin gerektiği durumlarında semt pazarları ciddi sorun oluşturmaktadır.

Afetlerde için alınması gerekli önlemler şunlardır:

- Üsküdar için afet planı hazırlanmalıdır
- İlkyardım eğitimleri verilmelidir
- Bulaşıcı hastalıklar ile ilgili sağlık eğitimleri düzenlenmelidir
- Sağlıklı ulaşım sağlanmalıdır
- Semt pazarları kaldırılmalı veya yeniden planlanmalıdır

KAYNAKLAR

Tümerdem Y., *Halk Sağlığı I (Toplum Hekimliği)*, İstanbul 1990.

T.C. Sağlık Bakanlığı, *Dünya'da ve Türkiye'de Sağlık Kalkınma ve Çevre Açısından Nüfus Sorunu* (ed. Akın A.), Ankara 1995.

DSÖ Dünya Sağlık Raporu 1998 (çev. Ed. Metin B., Akın A., Güngör İ.), Ankara 1998.

Türkiye Sağlık İstatistikler 2000, Ankara 2000.

Turgut Gündüz, *Çevre Sorunları*, Ankara 1994.

John Wright, Routledge Taylor and Francis Group, *Environmental Chemistry*, New York 2003.

Sağlık Hizmetlerinin Desantralizasyonu Çalışmaları ve Üsküdar'a İlişkin Öneriler

PROF. DR. HAYDAR SUR
Marmara Üniversitesi

Giriş

Ülkemizde sağlık hizmetlerinin örgütlenmesinde devletin ağırlıklı bir rolü vardır. Bu rolü yerine getirirken özellikle merkezî yetkilerin yoğun olması gibi nedenlerle; son zamanda kamu yönetimi reformu çerçevesinde sağlık hizmetlerinin desantralizasyonu gündeme gelmiştir. Dünyada sağlık hizmeti sektöründen elini eteğini tamamen çekmiş bir devlet hiç olmamıştır. Ancak bizdeki yapılanma gibi her kararın mümkün olduğunca merkezden verilmesi yerine, operasyonel kararları hizmet yerinde uygulayıcıların almasının ve hizmeti yürütmesinin, hem verimliliği hem de etkililiği artıracağı ileri sürülmektedir. Bu yaklaşımların önerileri incelendiğinde, birçok kez sağlık hizmetlerinin planlanması, kararların alınması, finanse edilmesi gibi çok önemli konuların uygulama yerinin belediyeler olarak işaret edildiği görülmektedir. Dünyada sağlık sisteminde reform çalışmalarını başlatmayan bir ülke neredeyse yoktur. Reform çalışmalarında hizmetlerde desantralizasyonun ağırlıklı bir yeri vardır.[1]

Kentsel Alanda Sağlık Hizmetinin Önemi ve Belediyeler

Bugün dünyada kentsel alandaki nüfus artışının genel nüfus artışına göre çok daha fazla olmasına, doğal artışa (ölümlerden fazla olan doğumlar) ek olarak göçleri ve kentsel alan tanımlarının yeniden yapılmasıyla sınıflamanın değişmesi neden olarak gösterilmektedir. Kentsel alan denince neyin kastedildiği de

Haydar Paşa Numune Hastanesi

tartışma konusudur. Belirli bir nüfusa erişmiş olmak (meselâ 20.000'in üzerinde), yönetsel olarak belediye hizmetlerini bulundurmak ya da sosyo-ekonomik olarak belirli özellikleri taşımak (meselâ tarımla uğraşmayan nüfusun genel nüfusa oranı, okul, hastane vb. kente özgü hizmet birimlerine sahip olma durumu) gibi kriterler kullanılabilmektedir.[2]

Yaygın kanıya göre kentsel yerlerde oturan kişiler kırsal bölgelerdekilere göre daha iyi yaşam koşullarına sahiptir. Gerçekten istatistiklere bakınca da böyle bir tablo görülmektedir. Kentsel alanlardaki nüfus, kırsal nüfusa göre daha yüksek gelir düzeyi, daha büyük yüksek öğrenim görme oranı, sosyal ve refah hizmetlerine daha kolay erişim ve daha yüksek sağlık düzeyi göstermektedir. Ancak bu yanılgı kaynağı nedeniyle kentsel alanda kalan yoksulların sorunu gölgelenmiş olmaktadır. Tüm katmanlar arasında en kötü koşullar, kentsel alandaki yoksulların koşullarıdır. Kırsal alanda küçük toplum dayanışması içinde bir yer edinebilen yoksul ve düşkünler, kentte tamamen sahipsiz duruma düşmektedir. Kentsel alandaki zengin ve orta düzey kişilerin durumu kent yoksularının zor koşullarının olduğundan daha iyi imiş gibi algılanmasına, böylece kentin heterojen yapısında yoksulların ilgi odağı olmamasına yol açmaktadır. Kenar mahallelerin yoksulları istatistiklere girmez, birçok durumda bunlar kentin bir bireyi olarak bile kayıtlı değildir.[3]

Kentsel alanda sağlık hizmetlerini örgütlerken bazı özel sorunlarla karşılaşılmaktadır. Kırsal alanlara göre kentsel alanlar daha heterojendir. Bu durum met-

ropolitan alanlarda gelişimin en önemli engelidir. Metropol alanlarında bireyselik de ön plana çıkmakta, herkes kendi derdine düşmekte ve hep birlikte ulaşılabilecek bir çok başarı şansı yok olmaktadır. Böylelikle yoksulun da yoksulu denilebilecek bu kitle, sağlık hizmeti verenler açısından ulaşılması en zor olanı haline gelmektedir.[4]

Modern anlamda halk sağlığı anlayışı ile bakıldığında insanların hastalandıktan sonra tedavi edilmeye çalışılması bir toplumun sağlık düzeyini yükseltecek bir strateji değildir. Onun yerine, sağlığın korunması ve geliştirilmesi, sağlığa gelebilecek tehditlerin önüne geçilmesi çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Metropol kentlerindeki nüfusun yaklaşık 1/3'ünün varoşlarda ve çok kötü koşullarda yaşadığı düşünülürse sorunun boyutu daha iyi anlaşılabilir. Sonuç olarak karşımıza çıkan aşırı sıkışmış (yoğunlaşmış) nüfus, temizlik ve sanitasyon hizmetlerinin hiç olmaması ya da yetersizliği, sağlıklı su bulunmaması, işsizlik, kimyasal vb. kirlilik ve çevre sorunları, bütün bunların doğurduğu yasa dışı işler ve suça eğilimdir.

Kentsel alanlardaki anlatılan sosyodemografik özellikler, buralarda sağlık hizmetlerinin (diğer bazı sosyal hizmetler gibi) mevcut durumdaki işine odaklı ancak içine dönük, kendini hızla yenileyemeyen ve uygulamaları belirgin işlemlerin dışına çıkamayan ve kararların tek bir merkezden verilip işlerin yönetildiği sağlık hizmeti örgütlenme modelini tartışılır duruma getirmiştir. Bu tartışmalarda belediyelerin sağlık hizmetlerindeki rolünün önemi ortaya çıkmaktadır.

Ülkemizde mevcut düzenlemede 5302 sayılı İl Özel İdareler Kanunu (RG:4.3.2005) ve 5393 sayılı Belediye Kanunu (RG:13.7.2005)'larında da sağlık hizmetleri sunumunun yerel yönetimler tarafından yapılabileceğine ilişkin maddeler yer almaktadır. 5393 sayılı Belediye Kanununa 15.maddesine göre;

"*Belediye, (e), (f) ve (g) bentlerinde belirtilen hizmetleri Danıştayın görüşü ve İçişleri Bakanlığının kararıyla süresi kırkdokuz yılı geçmemek üzere imtiyaz yoluyla devredebilir; toplu taşıma hizmetlerini imtiyaz veya tekel oluşturmayacak şekilde ruhsat vermek suretiyle yerine getirebileceği gibi toplu taşıma hatlarını kiraya verme veya 67.maddedeki esaslara göre hizmet satın alma yoluyla yerine getirebilir. İl sınırları içinde Büyükşehir belediyeleri, belediye ve mücavir alan sınırları içinde il belediyeleri ile nüfusu 10.000'i geçen belediyeler, meclis kararıyla; turizm, sağlık, sanayi ve ticaret yatırımlarının ve eğitim kurumlarının su, termal su, kanalizasyon, doğal gaz, yol ve aydınlatma gibi alt yapı çalışmalarını faiz almaksızın on yıla kadar geri ödemeli veya ücretsiz olarak yapabilir veya yaptırabilir, bunun karşılığında yapılan tesislere ortak olabilir; sağlık, eğitim, sosyal hizmet ve turizmi geliştirecek projelere İçişleri Bakanlığının onayı ile ücretsiz veya düşük bir bedelle amacı dışında kullanılmamak kaydıyla arsa tahsis edebilir.*"

Kamu Yönetiminde Değişim Çabaları

Halen işbaşında olan hükümetin programında kamu yönetiminde desantralizasyona (yetkinin merkezi düzeyden daha uç düzeylere göçerilmesi) gidilmesi, il

özel idarelerinin ve belediyelerin rolünün artırılması hedefleri belirtilmiştir. Ortaya konulan 5227 Sayılı "Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun" Tasarısı, sağlık hizmetlerinin sunumunda da desantralizasyon yolunda önemli değişimler öngörmektedir. Bugün için bu tasarı Cumhurbaşkanı tarafından, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 16, 23, 38, 39, 40, 46, 49, geçici 1, geçici 3, geçici 4, geçici 5, geçici 6, geçici 7, geçici 8 ve geçici 9. maddelerinin bir kez daha görüşülmesi için, TBMM 'ne iade edilmiştir. Tasarının desantralizasyona önemli bir adım olarak görülen maddesi aşağıdaki gibidir:[5]

"***Kamu Hizmetlerinin Gördürülmesi - Madde 11***

Kamu hizmetlerinin daha etkili ve verimli olarak yerine getirilebilmesi amacıyla, merkezi idare ile mahalli idareler, kendilerine ait hizmetlerden yetkili organlarının kararı ile uygun görülenleri, ilgileri itibariyle üniversitelere, noterlere, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına, hizmet birliklerine, özel sektöre ve alanlarında uzmanlaşmış sivil toplum örgütlerine gördürebilir. Bu durumda idarenin sorumluluğuna ilişkin hükümler saklıdır."

Sağlık Bakanlığı'nın 2002 yılından bu yana üzerine yoğunlukla eğildiği ve birçok tasarısını uygulamaya geçirmeye başladığı Sağlıkta Dönüşüm Programı çerçevesinde de sağlık hizmetlerinde merkeziyetçi tutumdan birçok noktada vazgeçileceği ve yerinden yönetim mantığının hizmetlerin örgütleniş ve yönetiliş sürecine hakim kılınacağı ortaya konulmuştur. Sağlıkta Dönüşüm Programının birinci bileşeni Sağlık Bakanlığı'nın rolünün ve yapısının değiştirilmesi ile ilgilidir. Buna göre Bakanlığın hizmetleri sunan, finanse eden ve düzenleyen rolleri arasında ilk ikisi daha çok yerinden yönetilmeye (hizmet kuruluşlarına özerklik, karar alma mekanizmalarının perifere aktarılması, toplumsal hesap verebilirlik, seçilmişlerin hizmetlerin sorumluluğunu yüklenmesi vb.) bırakılacak, hizmetleri düzenleme (regülasyon) ise daha da güçlü, hızlı ve sağlıklı şekilde merkez tarafından yürütülecektir. Hizmetin sunumuna ilişkin bileşende ise temel sağlık hizmetlerinde ve birinci basamak tedavi hizmetlerinde Aile Doktorluğu modeline geçilecek, kamu hastanelerinin işletilmesinde de özerk bir karar alma ve işletme modeli uygulanacaktır. Bu ifadelerin sağlık yönetiminde teknik olarak adı Sağlık Hizmetlerinin Desantralizasyonu'dur.

Sağlık Hizmetlerinde Desantralizasyon

Sağlık hizmetlerinde desantralizasyonun (yetkilerin merkezden uçlara doğru göçerilmesi) birçok türü bulunmaktadır. Ülkemizde desantralizasyona gidilip gidilmeyeceği, desantralizasyon yapılacaksa ne tür bir desantralizasyon olacağı, başka şekilde söylersek, illerde hizmetin hangi kuruluş çatısı altında yönetileceği gibi kritik sorular henüz cevap bulmuş değildir. Bu sorunun cevap alternatifleri arasında Sağlık Müdürlükleri, İl Özel İdareleri ve Belediyeler sayılabilir. Son iki alternatifin atanmışlar değil seçilmişlerin görevi alması yaklaşımına uygun

Siyami Ersek Hastanesi

olduğu görülmektedir. Ancak seçilmişlerin bilgi, beceri ve teknik olarak çok ayrıcalıklı bir alan olan sağlık hizmetlerinde başarıya ne ölçüde ulaşabileceği tartışma konusu olmaktadır.[6]

Durum nasıl şekillenirse şekillensin, gelecek günlerde belediyelerin sağlık hizmetleri anlamında rolünün, etkinliklerinin, yetkilerinin artacağı kesindir. Belediyelerimizin bugünkü düzenlemeyle bakıldığında bile sağlık hizmetlerinin sunumuyla ilgili birçok sıkıntı ve eksikliği bulunmaktadır.

Desantralizasyon Türleri

Desantralizasyonun ülkelerin durumuna ve politik tercihlerine göre birçok şekli, dekonsantrasyon, delegasyon, devolüsyon ve özelleştirme olmak üzere 4 genel başlık altında incelenmektedir.[7]

Dekonsantrasyon

Genellikle idari desantralizasyon anlamında kullanılmaktadır. Bu kavram, merkezi teşkilatın kendi taşra birimlerine belirli işlevlerini devretmesini anlatmaktadır. Ancak kurumlararası ve sektörlerarası koordinasyon ya da entegrasyon yetkisi yine merkezdedir. Herhangi bir siyasi yetki devri sözkonusu değildir ve yetki devri yapılan uç birimlerin merkeze bağımlılığı yine sürmektedir. Dekonsantrasyon, desantralizasyonun en hafif şekli olarak karşımıza çıkar. Belki otorite delege edilmiştir, ama bu gerçek bir sorumluluk değildir. Yetkisini taşra teşkilatına vermiş olan kişi her an bu yetkiyi geri alabilir.[8]

Delegasyon

Belirli işlevlerin yarı-özerk ve yarı resmi örgütlere devridir. Bu örgütler merkez teşkilata doğrudan bağlı kuruluşlar değildir. Bu organizasyonlar merkez hükümet tarafından dolaylı olarak denetlenirler. Hükümet, doğrudan yönetimi verimsiz buluyorsa, artan maliyetleri kontrol altına almakta zorluk çekileceğini düşünüyorsa, sorumluluğu olan ve çok esnek bir organizasyon oluşturur. Nihai sorumluluk yine hükümette kalmak koşuluyla tanımlanmış fonksiyonlarını yerine getirmek üzere tüm yetkilerini ve işlerini bu organizasyona devreder. Sağlık alanında bazı ülkelerde eğitim hastanelerinin işleyişinde bu yöntem denenmiştir. Bu tür organizasyonlar oluşturulurken, yerel yönetimlere yetki devri anlamında bir desantralizasyon amaçlanmamaktadır. Tersine, bu oluşturulan organizasyonun içindeki yapılanma ileri derecede merkeziyetçi de olabilir. Ancak, sağlık bakanlığı açısından delegasyon, örneğin dekonsantrasyonla aynı anda gerçekleştirilebilir, birbiriyle çelişmez. İngiltere için böyle bir yapı öngörülmüştür.[9]

Devolüsyon

Belirli işlevlerin yerel yönetimlere devridir. Bu devir, yasal zemine oturtulmuştur ve ulusal düzeyde zorunluluk olan durumlar dışında yerel yönetimler kendi tercihlerine göre karar alabilmektedir. Bu sınırlar içinde yetki devrini alan kuru-

Zeynep Kamil Hastanesi

luşlar merkez teşkilata çok az bağımlı duruma gelmektedir. Bölgelerin coğrafi sınırları iyice çizilmiş, yasal durumları açıkça tanımlanmış, gelir elde edebilen ve bunları harcayabilen bir konuma gelmiştir. Dekonsantrasyondan farkı, burada, taşranın yalnızca idari fonksiyon devralması değil, aynı zamanda yetki ve sorumluluk devralmasıdır. Ancak, taşra tamamen otonom bir yapıya kavuşmuş değildir. Bu yöntemi denemiş olan Nijerya, Sudan vb. gelişmekte olan ülkeler yanında Norveç, Finlandiya gibi gelişmiş ülkeler de mevcuttur. Gelişmiş ülkelerdeki deneyimler bunun geçerli bir yol olduğunu göstermiştir. Ancak iki noktada merkezin müdahalesi gerekmektedir. Özellikle hastane hizmetlerinin ağır harcamalarına bu altdüzey yapılanmalar katlanamamaktadır. Bu nedenle, mali olarak merkezin işin içine girmesi, bir de bu altdüzey yapılanmalar arasındaki koordinasyonun oluşmasına katkıda bulunması gerekmektedir. Bu katkı sonucunda altdüzey yapılanmalar uzmanlaşma isteyen daha karmaşık hizmetleri ortaklaşa üretebilmektedir.[10]

Özelleştirme

Kamunun verdiği bir hizmete ait tüm yetki ve sorumluluğu kar amacı güden ya da gütmeyen özel kuruluşlara devretmesidir. Burada hizmet kuruluşlarının mülkiyeti de devlete ait değildir. Gelişmekte olan ülkelerin bir çoğunda sağlık

hizmetleri gönüllü kuruluşlara bağımlı olarak yürütülmüştür. Bazılarına göre bu geçici bir çözümdür ve kaynaklar elverdiği anda hükümet bu işlevini geri alacaktır. Gönüllü kuruluşlar ise mali darboğaza girdiklerinde devlet imkanları ile bir karışım oluşturmaya hükümeti zorlayabilmektedir. Afrika'nın bazı kesimlerindeki durum budur.[11]

Öbür yandan, bazı ülkelerde özelleştirme, ideolojik bir amaç haline gelmiştir. Desantralizasyonun en yoğun şekli budur. Serbest pazarın bütün olanaklarından sağlık hizmetleri alanında yararlanma amacına dayanan sağlıkta özelleştirme, devlet hizmetlerinin başarı sağlayamadığı hizmet türlerinde başarıya ulaşabilir. Sözgelişi, evde bakım vb. konular devlet hizmetleri içinde yer alamaz ve bu tür hizmetlerin kontrolü çok zordur. Ancak sağlıkta özelleştirme basitçe değinilip geçilecek bir konu değildir. İşin içine hizmetten yararlanacakların ödeme gücü, resmi düzenlemeler, ayrıca devletin temelde amaçladığı bazı prensiplerle (örneğin hakkaniyet) uyuşamama gibi unsurların herbiri için uzun uzadıya tartışmak gereklidir. Özelleştirme devletin sırtından bütün yükü kaldıracak bir çözüm değildir. Özelleştirilen hizmetler için çok sıkı bir denetim mekanizması oluşturulmalıdır (6).

Devletlerin desantralizasyona giderken mutlaka bu dördünden birini seçmek zorunluluğu yoktur. Hizmetin uygun şekilde sınıflanması ile bazı sınıflarında dekonsantrasyona gidilirken bazılarında özelleştirmeye, bazılarında da delegasyona gidilebilir. Örneğin İngiltere'de böyle bir çözüm üretilmiştir.[12]

Üsküdar'da Hizmetlerin Bugünkü Durumu ve Geleceği

Kentsel bir alan olarak Üsküdar yöresinin sağlık sorunları da yazının başında belirtilen genel özellikleri taşımaktadır. Giderek yaşlanan nüfusun sağlık ve bakım hizmetleri, sağlıklı yaşam tarzının (beslenme, zararlı alışkanlıklar, spor ve fiziksel aktivite vb) toplumca benimsenmesi için gereken altyapı ve çevre, hizmete ulaşmada güçlük çeken risk gruplarına erişim ve bunlara gereken hizmetin sağlanması, kentsel yapının getirdiği ruh sağlığı sorunları vb. konular bu noktada ilk akla gelenler olmaktadır. Giderek yaşlanan nüfusun ve toplumun epidemiyolojik örüntüsünün değişiminin de hizmetlere yansıtılması için bugünden öngörü ve planlamaların yapılması da gerekmektedir.

Üsküdar İlçesi'nin sağlık hizmet kuruluşları altyapısına bakıldığında, Sağlık hizmeti veren kuruluşların da yoğun olduğu dikkati çekmektedir. Temel sağlık hizmeti veren kamuya ait 13 kuruluş ve ayakta bakım veren 300'ü aşkın özel kuruluşun yer aldığı, yine kamuya ait Türkiye'nin en önemlileri arasında sayılan 8 hastanenin ve özel sektöre ait 7 hastanenin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu tablo profesyonel yönetim bilim ve sanatının bütün inceliklerinin iyice sindirildiği bir yönetim yapısı ve kapasitesi gerektirmektedir. Sağlık hizmetleri yönetiminin, genel yönetim ilkelerini içermekle birlikte çok farklı özellikler taşıması nedeniyle, yerelleştirmenin gerçekleşmesi durumunda, Üsküdar'da bile (hizmet

kapasitesi olarak ülkemizin en ileri düzeyinde ilçeleri arasında olmasına rağmen) sağlık hizmetleri yönetiminin başarılı olabilmesi için profesyonel sağlık yönetimi kapasitesinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Yeni hiyerarşik düzenin hangi düzeyinde olursa olsun, sağlık yöneticileri kendilerine aşağıdaki soruları sormalıdır:[13]

- Yerel bir sahiplenme duygusu oluşturmada ve ulusal hedeflere yerel olarak ulaşmada karar verme sürecini topluma nasıl daha yakın hale getirebilirim?
- Hizmet kalitesini nasıl artırabilirim ve etkililiği/verimliliği hasara uğratmadan hizmeti kullanıcı beklentisine nasıl daha uygun hale getirebilirim?
- Sağlık hizmetlerinde hakkaniyet ve adalete daha uygun yollar neler olabilir?
- Örgütsel çalkalanma ve kafa karışıklığının önüne geçmede ne katkılarım olabilir?
- Yeni yönetici profiline daha uygun hale gelebilmek için ne gibi bilgi ve yetenekleri kendime eklemeliyim?

DİPNOTLAR

1 WHO (World Health Report) 2000, *Health Systems: Improving Performance*, World Health Organization, Geneva 2000.

2 Tabibzadeh I., Rossi-Espagnet A., *Waxwell R. Spotlight on the Cities*, WHO Publication, Geneva1989.

3 Rondinelli D.A., *Decentralizing Urban Development Programs: A Framework for Analyzing Policy*, CDIE Doc. Nr. PN-ABD-906. Washington Dc. USAID, Office of Housing and Urban Programs, 1990.

4 *a.g.e.*

5 Sağlık Bakanlığı Hıfzıssıhha Mektebi Raporu (basılmamış), 2006.

6 H. Sur, "Sağlık Hizmetlerinde Desantralizasyon", *Sağlık Politikası Gündemi Makrobakış*, sy. 4 (2006), (baskıda).

7 Mills A., Vaughan J.P. et al. Health System Decentralization. Concepts, Issues and Country Experiences. WHO Publications, Geneva 1990.

8 *a.g.e.*

9 *a.g.e.*; Royal Comission on the National Health Service, Report, Command nr. 7615, London 1979.

10 Mills A., Vaughan J.P. et al. Health System Decentralization. Concepts, Issues and Country Experiences.

11 Pokharel B. Decentralization of Health Services New Delhi, World Health Organization - Regional Office for South East Asia, 2000.

12 H. Sur, "Sağlık Hizmetlerinde Desantralizasyon"

13 a.g.m.

Üsküdar'da Medfun Şeyhülislâmlar

PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ
Fatih Üniversitesi

Tarih boyunca insanlar yaşadıkları mekanlar konusunda seçici oldukları gibi ölümden sonra istirahat edecekleri yerler için de birtakım tercihler yapmışlardır. Müslüman için ölüm yeni bir hayatın başlangıcıdır. Müslüman topluluklara mal olmuş ortak bir inanç ve değer olan Hz. Peygamber'in müslümanın ölmediğini, ancak dâr-ı fenâdan dâr-ı bakaya intikal ettiğini ifade eden hadisi çok anlamlıdır.[1] İslâm dünyasında ve özellikle Osmanlı'da, toplumda iz bırakmış insanların hayat hikâyelerine, başarılarına ve eserlerine büyük önem verilmiş bu konuda çok yaygın olarak kalıcı eserler yazılarak böylece zengin bir tabakat ve vefeyat edebiyatı ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde yer alan biyografilerde kişilerin medfenlerine, mezarlarına ve mevcutsa mezar taşlarına dikkat çekilmiştir. Böylece hem bu yerlerin tarihen tesbiti yapılmış hem de sonra gelenler tarafından ziyaret edilmesine imkan sağlanmıştır.

Ölüm, mezarlık, mezar taşı, ebedî istirahatgah Türk edebiyatında da farklı bir şekil ve yaklaşımla çok işlenmiş bir konu olup bu hususta şair ve ediplerin çok anlamlı tasvirleri ve derin gözlemleri olmuştur.

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın Bursa Muradiye Türbeleri ve mezarlığının ruhaniyetinden ve huzurundan bahsederken ölümün yalnız orada insana korkutucu ve ürpertici gelmediğini belirtmesi derin bir anlam ifade etmektedir.

Üsküdar mezarlıkları ve hazireleri için de çok güzel ve içli duyguların dile getirildiği satırlar bulunmaktadır. Üsküdar mezarlık ve hazireleri özellikle Karacaahmet'in ruhaniyeti, kıdemi, sakinleri hakkında söylenenler insanların burayı ebedi dinlenme yeri seçmeleri hususuna özendirmektedir.

Üsküdar'ın hatta İstanbul'un en büyük mezarlığı olan Karacaahmet'in bir müslüman mezarlığı olarak teşekkülü çok eskilere tâ Orhan Gazi dönemine kadar gitmektedir. Tedricen büyüyerek 700 dönümden fazla bir alanı kaplayan bu mezarlık çeşitli birimler, aralıklar, soflar, mevkilerden oluşmaktadır.[2] Ayrıca Üsküdar'da pekçok külliye, cami, tekke, türbe hazirelerinde medfun ilmiye, mülkeye ve askeriye ricli bulunmaktadır.[3]

İstanbul'un her semtinin kendine has bir, bazan birkaç özelliği olmuştur. Üsküdar bu bakımdan bu semtlerin başında gelir. Genellikle devlet ricalinin görevde oldukları ikbal dönemlerinde tarihi yarımada ve Rumeli yakasını seçtikleri, emeklilik döneminde ise Üsküdar tarafını tercih ettikleri görülmektedir. Bu tercihin temelinde sükunetin yanında iktisadî bir sebebin olduğu da söylenebilir. Üsküdar tarafının, tarihi yarımada ve Rumeli sahillerine kıyasla daha ucuz ve bolluk içinde olduğu bilinmektedir.

Bu tebliğde Üsküdar'da medfun binlerce ulema, meşayih, şuara, devlet ricali arasından, Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde önemli bir konumda olan ve toplum hayatında bir ilim ve hukuk adamı olarak iz bırakmış Üsküdür'da on beş kadar şeyhülislâm konu olarak seçilmiştir. Kısa hayat hikâyeleri, aileleleri, mezar taşları, kabirlerinin bulunduğu yerler ve bugünki durumları hakkında değerlendirmeler yapılarak, mezar taşları, fetvaları ve imzalarını taşıyan belgelerden örnekler verilecektir.

Osmanlı'da kuruluştan yüzyirmi beş sene sonra 1424'de teşkil edilmiş olan şeyhülislâmlık makamı 1922 yılında lağvine kadar 498 sene yani yarım bin yıllık köklü bir geçmişe sahib olmuştur. Bu süre zarfında 131 şeyhülislâm 185 defa görev değişikliği ile vazife yapmış, Osmanlı devlet teşkilatı ve idaresinin sorumluluk üstlenmiş bir rüknü ve yetkilisi olarak çok önemli kararlar ve olaylar için fetvalar vermişler, bizzat olayların içinde yer almışlardır. XVII. yüzyılda çocuk yaştaki padişahların iş başında bulunduğu bir dönemde askerin ve saray halkının yoğun bir şekilde siyaset ve idareye müdahalesi döneminde başta şeyhülislâmlar olmak üzere bütün ulema kendisini siyasetin içinde bulmuştur. Bu gelişme devlet ve toplum nezdinde şeyhülislâmlık kurumunu yıpratmıştır. Şeyhülislâmların Üsküdar'a defni de ilk defa bu dönemde oluyor.

Üsküdar ve Şeyhülislâmlar

Şeyhülislâmların defnedildikleri yerler değerlendirildiğinde Eyüp Sultan ve civarının birinci sırada yer aldığı görülmekte, Fetih öncesinde Edirne ve Bursa'ya defnedildikleri[4] Fetih'den sonra XVI-XVII. yüzyıllarda birçok şeyhülislâmın Eyüb'e gömüldüğü, XVIII-XIX. yüzyıllarda Eyüp'e defnedilenlerin azaldığı tesbit edilmektedir.[5] Eyüp'ten Üsküdar ve özellikle de Karacaahmet'in ikinci sırayı aldığı söylenebelir. Burada dikkat çekilmesi ve değerlendirilmesi gereken husus Üsküdar'a ilk defa Fetih'ten 212 sene sonra 1665 tarihinde şeyhülislâm defnedilmesidir. Fetihten sonra iki asırdan fazla bir zaman neden hiçbir şeyhülislâm Üsküdar'ı tercih etmemiştir sorusu değerlerdirilmeğe muhtaçtır.

Üsküdar'a ilk defnedilen kırk birinci Şeyhülislâm Sun'îzâde Mehmed Emin Efendi (ö. 1665) ve son defnedilen ise son Şeyhülislâm Mehmed Nuri Efendi (ö. 1927) olup Cumhuriyet döneminde Üsküdar'a defnedilenlerin toplam sayısı ise on beştir. Bunlar içerisinde Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1743) ile Ebubekir Efendizâde Ahmed Efendi (ö. 1769) Kanlıca'ya defnedilmiştir. Kanlıca bugün

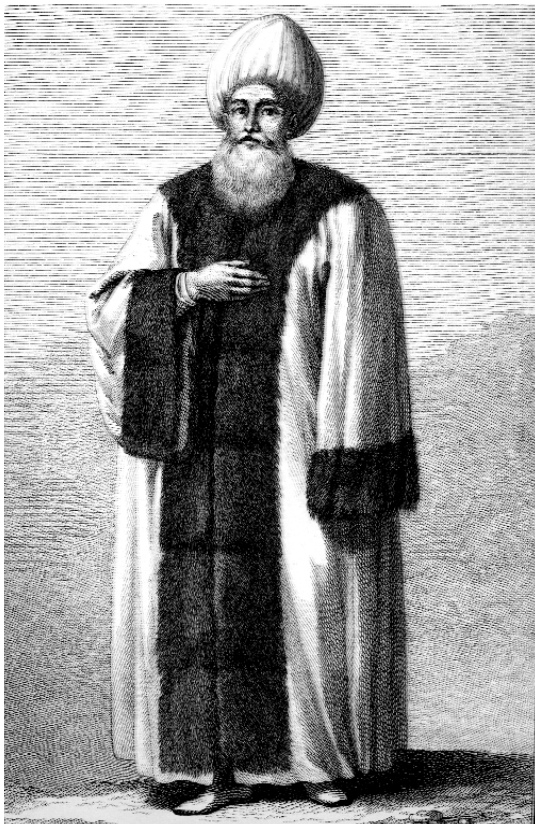

D'Ohsson'un çizimiyle Osmanlıda bir şeyhülislam tören giysileriyle (*Tableau General,* II, Paris 1790)

Beykoz sınırları dahilinde olmakla birlikte Osmanlı döneminde bütün bu bölge Üsküdar sınırları içinde olduğundan buraya defnedilen iki şeyhülislâm da dahil edilmiştir.

Üsküdar'da medfun olmamakla birlikte bazı şeyhülislâmların burada da yalıları bulunmaktadır.[6]

Üsküdar'da Medfun Şeyhülislâmlar

Sun'îzâde Mehmed Emin Efendi, (ö. Agustos 1665)

Üsküdar, Mahmud Hüdâyî Dergahı yakınına gömüldü. Üsküdar'a ilk defnedilen şeyhülislâm Sun'îzâde, Haleb kadısı Kara Sun'î lakabiyle tanınan Sun'ullah Efendi'nin oğludur, doğum tarihi bilinmemektedir. Babasının yardımiyle devrinin ulemasından ve bilhassa Azmizade Efendi'den okuyup müderrislik görevi ile çeşitli medreselerde bulunduktan sonra kadılık mesleğine geçmiştir. Edirne, Bursa, Haleb ve Mısır kadılıklarında bulunduktan sonra 1648'de İstanbul kadısı oldu. Bir süre mazuliyetten sonra 1653'te önce Anadolu, ardından Rumeli

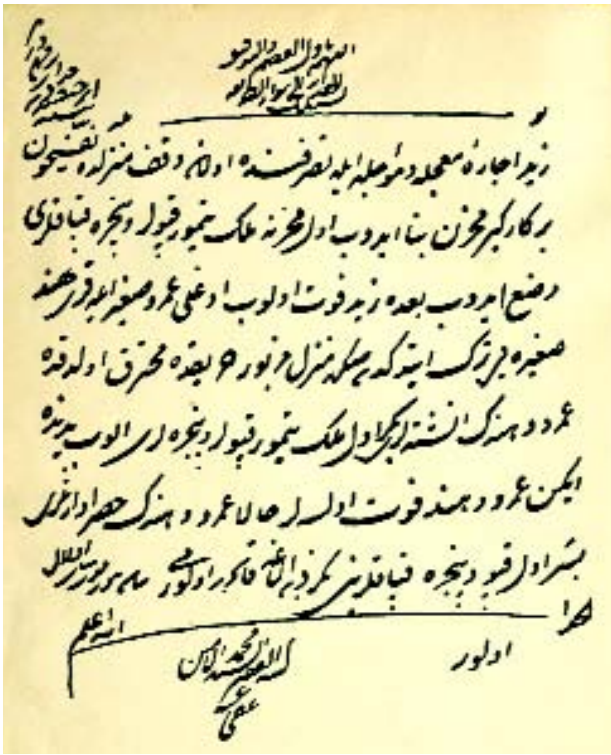

Sun'îzâde'nin fetvalarından bir örnek (*İlmiye Sâlnâmesi*, s. 764)

Kazaskeri oldu. 1657'de mazul olup 1659'da tekrar Rumeli kazaskeri oldu. 3 Şubat 1662'de Esirî Mehmed Efendi yerine şeyhüislâm olmuş, dokuz buçuk ay sonra aynı senede 21 Kasım 1662'de azledilmiştir. Fetva makamının vakarına yakışmayacak basit davranış ve konuşmaları sebebiyle azledildiği belirtilmektedir. Fetvalarında "Ketebehû el-Fakîr Mehmedü'l-Emin, ufiye anh" imzasını kullanmıştır. Naima, Tarihi'nde tayin edildiği kadılıklar ve devrin ricali ile münasebetlerine dair yer yer bilgi vermektedir.[7] Bundan sonraki hayatını Beşiktaş'ta yalısında geçirip 1076 / 1665'te vefat etti. Aziz Mahmud Hüdâyî Dergahı Haziresi'ne defnedildi.[8] Beşiktaş'ta ikamet ettiği halde Hudaî Haziresi'ne niçin defnedildiğine dair bir açıklama bulunmamaktadır.[9]

Minkarîzade Yahya Efendi (1609-1678)[10]

Alâiyeli Minkarî Ömer Efendi'nin (ö. Mekke 1625) oğlu olup[11] 1609'da doğdu. Kur'an'ı devrin tanınmış Şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî 'den öğrenmiş, daha sonra Kiçi Mehmed Efendi, eniştesi Veli Efendi, Abdürrahim Efendi'den ilim tahsil etti, Şeyhülislâm Hocazâde Esad Efendi'den mülâzim oldu.

Çeşitli medreselerde müderrslikten sonra kadılık mesleğine geçerek Mekke, Kahire kadılıklarında bulundu, Rumeli kazaskeri oldu. 21 Kasım 1662 Salı günü

Divan-ı Humayun toplantısı sonrasında Rumeli kazaskeri olarak arza girdiğinde, IV.Mehmed şeyhülislâmlığı kendisine verdi,[12] orada şeyhülislâmlık kürkü (Ferve-i beyzâ) giydirildi.[13]

IV. Mehmed'in saltanat günlüğü şeklinde Abdi Paşa[14] tarafından tutulan Vekayiname, diğer devlet ricâli yanında Şeyhülislâm Minkarîzade hakkında da muhtelif merasimler vesilesiyle en çok bilgi veren Osmanlı kaynağıdır.

Şehzade Mustafa'nın (II. Mustafa) doğumu üzerine 2 Temmuz 1664'de Sadrazam ile Şeyhülislâm Minkarîzade Saray'a davet edilmiş, tebriklerini IV. Mehmed'e sunmaları üzerine kendilerine birer a'lâ samur kürk ikram edilmişti.[15] Minkarîzade'ye büyük değer veren IV. Mehmed zaman zaman kendisine kıymetli hediyeler gönderirdi.[16]

2 Haziran 1665 Çarşamba günü, IV. Mehmed, Yahya Efendi'yi huzuruna davet edip, "sikke-i hasene" ile dolu bir murassa kutu ihsan edip "Buncağız ile kitab alınız" iltifatında bulunmuştur.[17] Padişah Minkarizade'ye karşı beslediği takdirin bir eseri olarak zaman zaman kendisine avladığı hayvanlardan ikram olarak gönderecek samimiyet gösterirdi.[18] 23 Şubat 1666'da, Çatalca'ya sürek avına çıkan padişahı dönüşünde Davud Paşa sarayına gelirken Veziriazam ile Şeyhülislâm ve Yeniçeri ağası Halkalı yakınında karşılamıştır.[19]

27 Haziran 1666 Pazar günü Edirne bostancıbaşısı eliyle sunulan hırsızların hüccetlerini ve kadı arzlarını IV.Mehmed bizzat okuduktan sonra dinî hassasiyeti sebebiyle durumlarını şer-i şerife havale edip, kaymakam paşanın hırsızların durumlarını şer' ile görmesini, ayrıca Şeyhülislâm Yahya Efendi'den fetva istenmesini, eğer katledilmeleri konusunda fetva verirse şehir içinde idam edilmelerini buyurmuştur.[20]

Minkarîzade'nin şeyhülislâmlığı döneminin en önemli hadiselerinden birisi de Sabatay Sevi'nin (Mehmed Aziz Efendi) yargılanmasıdır. Daha önce yahudi cemaatı arasındaki faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık üzerine kendisi Boğaz-hisarı'na sürülmüşdü, ancak orada da etrafına toplanan yahudilerle benzer faaliyetlerini sürdürmesi sebebiyle yargılanmak üzere Edirne'ye getirilmiş ve 16 Eylül 1666 Perşembe günü Yeniköşk'te sorguya alınmış, IV. Mehmed de pencere arkasından gizlice yargılamayı dinlemiştir. Abdi Paşa, Vekayinâme'sinde bu olayı canlı bir şekilde hikâye etmektedir.[21]

Ancak bu yargılamanın safhaları hakkında burada bilgi bulunmamaktadır.[22] Bu sırada benzer bir yargılama da Mehdilik isnad edilen çocuğun babası Seyyid Şeyh Abdullah olayıdır. 26 Mayıs 1667 Perşembe günü konunun araştırılması için Edirne İmadiye köşkünde padişah huzuruna çıkarılıyor. Şeyhülislâm Minkarîzade ve Vaiz Vanî Efendiler kendisini yargılıyor. Vanî Efendi ile aralarında bazan Kürtçe bazan Arapça konuşmalar, soru ve cevablar oluyor. Sonunda Şeyh Abdullah'ın suçsuz olduğu anlaşılınca IV. Mehmed kendisine bir "fâhir sof" ikram ediyor ve İstanbul'da oldukça iyi gelire sahib bir tekke ihsan olunuyor.[23]

Minkarizâde'nin şeyhülislâmlığı dönemindeki önemli bir teşebbüs de onun emri ile Rumeli kadılıklarının derecelerinde görülen aksaklıkları ve bunların ıslahı

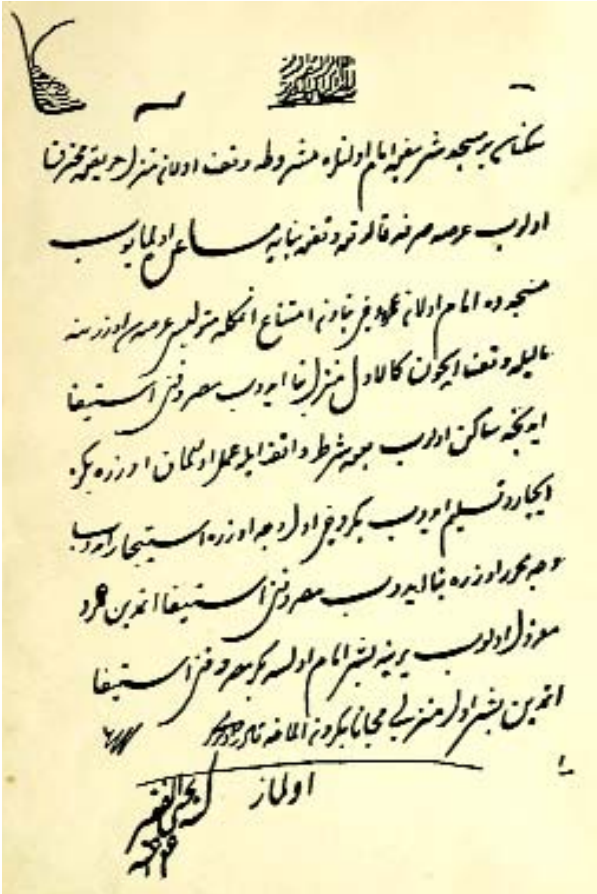

Minkârizâde'nin fetvalarından bir örnek (*İlmiye Sâlnâmesi*, s. 764)

için yapılan talep ve şikayetler dikkate alarak Rumeli Kazaskeri Babazâde Abdülkadir Sinanî Efendi tarafından yeni bir düzenleme yapılmasıdır. İleri gelen kadıların (Eşrâf-ı kuzat) katılımıyla düzenlenen bu defterin bir nüshası İstanbul Atatürk Kütüphanesi Belediye yazmaları nr. K. 13'de bulunmaktadır. Bu defter merhum Prof. M. Kemal Özergin tarafından etraflı bir inceleme ile yayınlanmıştır.[24]

On bir yıldan fazla süren şeyhülislâmlığı döneminde IV. Mehmed kendisine çok değer verip güvenmiş, sıkca huzuruna davet ederek bilgisinden istifade etmiştir. Yahya Efendi'nin rahatsızlanması ve hastalığının artması ile halka gereği gibi hizmet verememesi üzerine önce Ankaravî Mehmed Emin Efendi'ye hilâfeten şeyhülislâmlık görevi verilmiş,[25] daha sonra hastalığının ilerlemesi ve IV. Mehmed'in ikinci Lehistan seferine katılamayacak durumda olması üzerine Minkarizâde 21 Şubat 1674 azledilerek en değerli talabelerinden Çatalcalı Ali Efendi'ye, sefer sırasında Hacıoğlupazarı mevkiinde padişah huzuruna davet olunarak şeyhülislâmlık verilmiştir.[26] Edirne'de oturmaya başlayan Yahya Efendi'ye 500'ü evkaf gelirlerinden, 500'ü de cizye gelirlerinden olmak üzere yevmî 1000 akçalık

tekaüd maaşı bağlandı. Ayrıca günlük ve aylık bazı tahsisatlar (zahair-i yevmiye ve şehriye) bağlandı. Beşiktaş yakınındaki yalısında oturmaya başladı. Zilkade 1088/1678'de vefat etti.[27]

Eserleri ve medresesi bulunmaktadır. İstanbul kütüphanalerinde bir çok yazma nüshaları bulunan *Fetâvâ-i Minkarizade*'den başka çeşitli eserlere şerh, haşiye ve talikat yazmıştır.

Minkarizâde Üsküdar'da kendi adıyla anılan ancak bugün mevcut olmayan bir medrese inşa etmiştir. Kare plan üzerine, bir avlu etrafında on üç talebe odası (hücre) ve bir dershaneden oluştuğu temel hafriyatından anlaşılmaktadır. Medrese muhtemelen 1855 depreminde yıkılmıştır. Medrese Üsküdar'da Ahmed Çelebi mahallesinde bu isimle bilinen camiin karşısında Sümbülzade sokak ile Açık Türbe sokağı'nın birleştiği yerde ve ikinci sokağın sağ köşesindeydi. Medrese girişinin sol köşesinde Yahya Efendi'nin türbesi ve yanında türbedar odası bulunmakta idi.[28]

Oğlu Abdullah Efendi Üsküdar'daki Minkarîzâde Yahya Efendi Medresesi'nin bir odasını kütüphane haline getirip, buraya 425 aded kitap bağışlamış ve 1688 tarihinde bir vakfiye düzenletmiştir. Çeşitli kitaplar vakfettiği 1099 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır.[29]

Minkarizâde ailesi bugüne kadar devam etmiştir.[30] Oğlu Abdullah Efendi[31] Kazaskerliğe kadar yükselmiş 1687'de vefat edip, babası yanına gömülmüştür. Yahya Efendi'nin damadı Çankırılı Mustafa Rasih Efendi[32] kazaskerliğe kadar yükselmiş, Eyüp'te yaptırmış olduğu medresenin yakınındaki türbesine defnedilmiştir. Oğlu Şeyhülislâm Damadzade Ebülhayr Ahmed Efendi'dir.[33] Böylece Minkarizadenin kızı ve damadından gelen soyu Damadzadeler olarak devam etmiştir.[34]

Yenişehirli Abdullah Efendi (ö.1743)

Lâle Devri'nin meşhur şeyhülislâmı olup doğum tarihi bilinmemektedir.[35] İlk tahsilini memleketi olan Yenişehir'de yaptıktan sonra İstanbul'a geldi, medrese tahsilini burada tamamladı. Ruus imtihanını kazandıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı; Süleymaniye Dârülhadis müderrisliğine kadar yükseldi. Daha sonra kadılık mesleğini seçerek fetva emaneti, Halep ve Bursa kadılığı görevlerinde bulundu. İstanbul kadılığı pâyesiyle ordu kadısı olarak Mora seferine katıldı (1715). Sefer dönüşünde Anadolu kazaskerliği pâyesini aldı, daha sonra da fiilen Anadolu kazaskeri oldu. Bu görevden azledildikten bir süre sonra Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı. Şeyhülislâm İsmâil Efendi'nin azli üzerine, o sırada sadâret kaymakamı olan Damad İbrâhim Paşa'nın gayreti ve tavsiyesiyle 7 Mayıs 1718'de şeyhülislâmlığa getirildi.

On iki yıl dört ay yirmi üç gün gibi uzun bir süre şeyhülislâmlık makamında kalan, III. Ahmed ve özellikle İbrâhim Paşa ile çok iyi anlaşan Abdullah Efendi, bu devrin bilhassa kültür faaliyetlerinde müessir olmuştur. Ancak saltanatının sonlarına doğru padişaha İbrâhim Paşa'nın tutumundan memnun olmadığını söyledi; hatta zaman zaman da idareye muhalif zümre ile görüşüp İbrâhim Paşa'yı

Şeyhülislam Abdullah Efendi (*Surname-i Vehbî,* 13a)

Yenişehirli Abdullah Efendi, Sadrazam İbrahim Paşa ile birlikte (Beyaz sarıklı ve at üstünde beyaz kaftanlı olan) *(Surname-i Vehbî,* 166a) (yan sayfa)

tenkit etti. Patrona İsyanı'nın çıkması üzerine, İbrâhim Paşa'nın en sert muhaliflerinden biri oldu. III. Ahmed'in İbrâhim Paşa'yı tutması ve kendisinin yaptığı ikazlara itibar etmemesi yüzünden padişahı da tenkit etmekten geri kalmadı. Ancak, yaptığı konuşmalardan, şeyhülislâmın bu telâşının asıl sebebinin kendisini töhmetten kurtarmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ihtilâlcilerin padişahtan teslim edilmesini istedikleri otuz yedi kişi arasında sadrazam ile birlikte kendisinin de bulunması, telâşlanmakta haklı olduğunu ortaya koydu. Bu sırada büyük bir ahlâkî zaaf göstererek âsilerin topladığı ihtilâl meclisinde, daha önce beraber olduğu kimseleri kötüleyerek kendisinin yaşlı ve sıkıntıya katlanacak durumda olmadığını ifade etti ve böylece affedilmesini sağladı. Fakat bu davranışı yüzünden III. Ahmed tarafından derhal azledildi (30 Eylül 1730) ve Bozcaada'ya sürgüne gönderildi; sürgündeyken evi yağmalandı.

1732 tarihli bir fermanla, sürgünde bulunduğu sırada hacca gitmesine izin verildi.[36] Hac dönüşü uzun bir süre İstanbul dışındaki çiftliğinde ikamet ettirildikten sonra Kanlıca'daki yalısında oturmasına müsaade edildi. 1743'te vefat eden Abdullah Efendi Kanlıca'da İskender Paşa Camii hazîresine defnedildi. Abdullah

Efendi ile zevcesinin mezar taşları birçok başka mezartaşı ile birlikte Kanlıca'da koruluk içinde yanyana dizilmiş vaziyette durmaktadır.

Abdullah Efendi, uzun süren şeyhülislâmlığı döneminde Lâle Devri'nin önemli simalarından biri olmuş, bu dönemin ihtişam ve zevk u safa hayatından istifade etmiştir. İslâm hukukuna olan derin vukufuyla tanınmış ve yeniliklere açık olması dolayısıyla bu dönemdeki icraatın lehine fetvalar vermiştir. Bunlar arasında bilhassa matbaanın kurulması ve dinî olmayan eserlerin basılması hususunda verdiği fetvası meşhurdur.

Abdullah Efendi'nin fetvaları Behcetü'l-fetâvâ adıyla Mehmed Fıkhî el-Aynî tarafından tertip edilmiştir. Osmanlı fetva mecmualarının en değerlilerinden biri olan bu eser, *Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nukul* adıyla İstanbul'da 1266/1850 ve 1289/1872'da iki defa basılmıştır.

Mirzâzade Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1735)[37]

Ulemâdan Mirza Mehmed Efendi'nin oğlu ve Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin damadıdır. Mirzazâdeler olarak bilinen iki ayrı ilmiye ailesinden Batumlu Mirzazâdeler'le bir yakınlığı yoktur.[38]

Ulema çocuklarına has bir uygulamayla tahsilini süratle tamamlayıp ruûs imtihanını kazanarak mûsıle-i Süleymâniyye derecesine ulaştı. Ardından kayınpederi Feyzullah Efendi'nin desteğiyle "tafra" hareket yani sıra gözetmeden iltimas ve imtiyazla, beklemeksizin üst derecelere süratle yükseldi, müderrislik ve kadılık yaptı. 1707 ve 1710 tarihinde İstanbul kadısı ve 3 Mart 1713 Anadolu kazaskeri oldu, 1714 azledildi.[39]

1716 Avusturya'ya savaş ilânıyla ilgili III. Ahmed'in huzurunda toplanan fevkalâde meşveret meclisine mâzul Anadolu kazaskeri sıfatıyla katıldı. Bu toplantıda sefer için fetva veren Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi'ye karşı çıktı, ayrıca sefer taraftarı olan Sadrazam Damad Şehid Ali Paşa'ya da bunun için büyük hazırlıkların yapılması gerektiğinden bahsetti. Onun itirazları sadrazamı çok kızdırdı ve arpalığı olan Prevadi'de oturup orada dava görmekle görevlendirilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı.[40] Ancak bu durum uzun sürmedi, 1717 ve 1720'de iki defa Rumeli kazaskeri oldu.

Bunun ardından on yıl kadar herhangi bir görev almadı. Ancak Patrona Halil İsyanı onun yeniden hatırlanmasına vesile teşkil etti. İsyan hareketinde gösterdiği zaaf yüzünden III. Ahmed tarafından şeyhülislâmlıktan azledilen Yenişehirli Abdullah Efendi'nin yerine getirilecek en uygun kişi olduğuna karar verildi. Mirzazâde önce bu görevi kabul etmek istemedi, fakat Rumeli Kazaskeri Seyyid Abdullah Efendi'nin ve diğer ulemânın ısrarı üzerine kimsenin kendi işine karışmaması şartıyla fikrini değiştirdi ve 30 Eylül 1730 şeyhülislâm oldu. Bu son derece karışık ortamda Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın katli, ardından III. Ahmed'in tahttan indirilip yerine I. Mahmud'un geçirilmesi hadisesine şahit oldu. Onun bu hadiseler sırasında âsilerin tepkisini çekmemesi onlarla temasta bulunduğunu akla getirir. Hatta dağılma kararı alan âsilerin öncelikle kendisine baş-

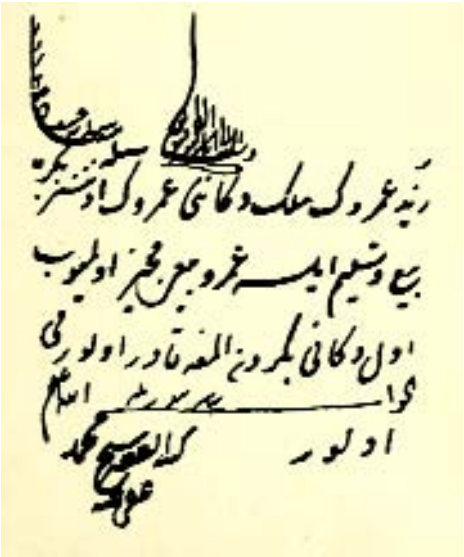

Mirzazâde Mehmed Efendi'nin fetvalarından bir örnek
(*İlmiye Sâlnâmesi*, s. 776)

Mirzazâde Mehmed Efendi'nin mezar taşı
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, I*, 276)

vurdukları ve ceza görmeyeceklerine dair hüccet aldıktan sonra 11 Ekim'de Etmeydanı'nı boşalttıkları bilinmektedir. Mirzazâde'nin bu sıkıntılı günlerde yapılan toplantılarda kararlı ve soğukkanlı bir tavır içinde bulunduğu kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır.[41] Patrona Halil başta olmak üzere âsi liderlerinin tasfiyesinde de rol oynamıştır. Ancak bu hadiseler yaşı ilerleyen Mirzazâde'yi yıprattı. Hastalığı ve gözlerindeki zaaf dolayısıyla hizmetten affını istedi. 17 Mayıs 1731 görevden çekilip Üsküdar'da Sultantepe'deki köşkünde oturdu. Dört yıl sonra da yaşı yetmişi geçmişken Zilhicce 1147'de (Mayıs 1735) vefat etti, Karacaahmet'te Tunusbağı aile kabristanında babasının yanına defnedildi.[42] Kaynaklarda dindar, halkın meseleleriyle ilgilenmeye önem veren, üç günde bir hatim indirecek derecede Kur'an okumaya düşkün, herkes tarafından sevilen bir zat olduğu belirtilir. Oğlu Mehmed Said Efendi şeyhülislâmlığa kadar yükselmiştir. Şâir ve âlim Ahmed Neylî Efendi küçük kardeşi, Şeyhülislâm Mehmed Şe-rif Efendi de kızı tarafından torunudur. Üsküdar Sultantepe'de bir cami yaptırdığı ve bunun yanında bir kütüphane kurduğu bilinmektedir.[43]

Mirzazâde Mehmed Said Efendi (1710-1775)

1122'de (1710) doğdu. Şeyhülislâm Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin oğludur. Bazı kaynaklarda yanlışlıkla Batumlu Mirza Mustafa Efendi'nin oğlu olarak gösterilir (Danişmend, V, 143). 1133'te (1721) ailesinin nüfuzu sayesinde müderrislik ruusu aldı. Babası şeyhülislâm olunca (1143/1730) hâmise-i Süleymâniyye müderrisliğine yükseldi. Babasının yaklaşık sekiz ay sonra görevden çekilmesinin ardından beş yıl kadar bu rütbede bekledi. Daha sonra kadılığa geçti İzmir, Bursa ve İstanbul kadısı oldu. Anadolu ve iki defa Rumeli kazaskerliğine tayin

F. Boucher'in çizimiyle Osmanlıda bir şeyhülislam
(*Gravürlerle Türkiye VI*, s. 204).

edildi. Ayrıca 1761 nakîbüleşraflık görevini de üstlendi. Gerek nakîbüleşraflığı gerekse kazaskerliği döneminde seyyidlerin meseleleriyle ilgilendi, bilhassa sahte seyyidlerle uğraşarak sayılarını tesbite çalıştı. Kazasker olduğu sırada Eğin kökenli bazı İstanbul sarrafının Eğin nakîbüleşraf nâibini öldürmesi davası kazasker mahkemesine intikal edince konuyu araştırıp şeyhülislâmın fetvasını da alarak suçluların cezalandırılmasını sağladı (Şem'dânîzâde, II/A, s. 68).

3 Mart 1770'de Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi vefat edince onun yerine şeyhülislâmlığa tayin edildi. O sırada hasta olduğundan "ferve-i beyzâ" denilen şeyhülislâmlık kürkü kapıcılar kethüdâsıyla evine gönderildi (*a.g.e.*, II/B, s. 25). Görevi sırasında ilmiye mesleğinin düzen ve itibarının korunmasına dikkat etti. Hatta Mora'da büyük yararlılık gösterip 1500 askerle birlikte hizmet eden Yenişehirli Müderris Osman Efendi'nin derecesinin iki mertebe yükseltilmesi teklifine karşı çıktı; gazâda bulunan ulemâya verilecek terfiin belli olduğunu, buna göre hareket edilmesi gerektiğini söyledi. Ancak padişah Osman Efendi'ye hizmetine karşılık vezirlik rütbesini verdi. Mehmed Said Efendi'nin dört yıl süren şeyhülislâmlığı sıhhî bakımdan rahatsızlıklarla geçti. Sonunda artan hastalığı sebebiyle bir süre izin alarak Üsküdar'da Sultantepe'deki konağına çekildi. Nikristen do-

layı paşa kapısına, saraya ve padişah huzuruna gidemeyecek, hatta bayramlaşma merasimlerine bile katılamayacak hale geldi. Durumunu padişaha bildirerek görevden affını istedi ve 1 Cemâziyelâhir 1187'de (20 Ağustos 1773) istifa etti (*a.g.e.*, II/B, s. 114). 18 Zilhicce 1188'de (19 Şubat 1775) vefat ederek Üsküdar Karacaahmet'te Tunusbağı aile kabristanında babasının yanına gömüldü.[44] İlmiye mesleğinin itibarının hususunda konusunda gayret sarfeden Mehmed Said Efendi, kaynaklarda ârif ve zarif bir kişi olarak tanıtılır ve özellikle ilmî rütbelerin muhafazası ve yükselmelerde usulüne uygun davranılması konusundaki hassasiyetine temas edilir.[45]

Feyzullahefendizâde Seyyid Mustafa Efendi (1679 - 1745)

Sultan II. Mustafa'nın hocası ve şeyhülislâmı Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğlu olup 1090/1679'da İstanbul'da doğdu. Babasından ve onun muhitinden dersler alarak yetişti. Babasının nufuzu sayesinde kısa aralıklarla ilmiye payelerini peşpeşe atlaması dedikodu ve tenkitlere sebeb oldu. 1701'de Mekke kadısı olup bir süre sonra mazul olmuştu. İstanbul'a dönerken yol boyunca ilmiye ve mülkiye ricalinin henüz yirmi üç yaşında olan Mustafa Efendi'ye ikram ve hediyeler takdimiyle ağırlamada nasıl birbiriyle yarış ettiklerini Raşid mühtehzi bir uslupla etraflıca anlatmaktadır.[46] 1703'de yirmi dört yaşında bilfiil Anadolu kazaskeri olunca uzun süreden beri kazasker olmayı bekleyen yaşlı ilmiye erbabı görev konusunda ye's ve ümitsizliğe düşmüştü.[47] Kısa bir süre sonra 1115/1703'te Rumeli Kazaskerliği payesi verilmiştir. Bu tevcihatı yine müstehzi bir uslüpla veren Tarihçi Raşid, ağabeyi Seyyid İbrahim Efendi'nin Rumeli kazaskeri olmasını kıskanan Mustafa Efendi'nin üzülmemesi için çok şefkatli babaları Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Rumeli payesini verdiğini kaytmektedir.[48]

22 Ağustos 1703 Edirne Vakası'nda babasının feci şekilde öldürülmesi üzerine Mustafa Efendi bir süre Yedikule'de hapsedildi. Hapis cezası sonra sürgüne çevrilerek önce Kıbrıs adasına gönderildi, sonra Bursa'da oturmasına müsaade edildi. III. Ahmed'in saltanatının sonuna kadar yıllarca Bursa'da ikamete mecbur oldu. 1730'da I. Mahmud padişah olunca İstanbul'a dönmesine izin verildi. 1732'de Rumeli kazaskeri oldu,[49] Dürrî Mehmed Efendi'nin hastalığı sebebiyle görevden ayrılması üzerine 13 Nisan 1736 tarihinde şeyhülislâm olmuştur. 4 Mart 1745 de ölümüne kadar dokuz yıl kadar meşihatta kalmıştır. İlmiye mesleğindeki bozuklukları düzeltmek isteyen I. Mahmud, Mustafa Efendi'ye tayinleri doğrudan kendisine arz yerine sadrıazam vasıtasıyla yapmasını tavsiye etmiştir.

Babasının Şeyhülislâmlıktan nefyi üzerine oğlu Anadolu Kazaskeri Mustafa Efendi de nefyedildi.[50]

Seyyid Mustafa Efendi, dürüstlükle ve hakkaniyeti gözeterek uzun süre şeyhülislâmlık makamında kalmış olmakla birlikte dönemindeki icraat ve faaliyetleri hakkında başta vekayinameler olmak üzere Osmanlı kaynaklarında hemen hiç bilgi bulunmamaması büyük bir boşluk oluşturmaktadır. Diger taraftan kaynaklarda herhangi bir eserinden bahsedilmediği gibi şeyhülislâmlığı döneminde

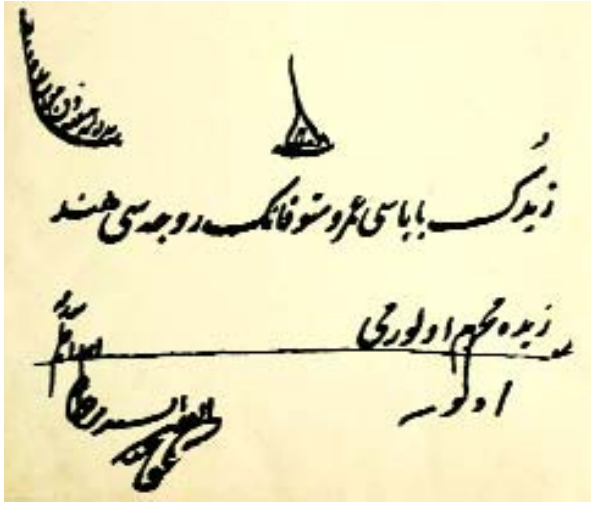

Seyyid Mustafa Efendi'nin fetvalarından bir örnek (*İlmiye Sâlnâmesi*)

verdiği fetvalar konusunda da bilgi bulunmamaktadır. Fetvalarında "*Ketebehu el-fakir es-Seyyid Mustafa, ufiye anh*" imzasını kullanmış, felçli olduğu son dönemlerinde imza atmakta zorlandığından imza yerine mühür kullanmasına müsaade olunmuştur. Babası Feyzullah Efendi'nin Medresesi yanında kurduğu kütüphanesi için 1737 tarihinde kitap sayımı yaptırmıştır.[51]

4 Mart 1745 vefat etmiş, mezarı Üsküdar'da Tunusbağı'nda Mirzazâde Mehmed Efendi yanındadır.[52] Her ikisi de ilmeye mesleğine giren iki oğlu bilinip Müderris Osman Efendi 1738 vefat etmiş, diğer oğlu Abdullah Efendi Rumeli Kazaskeri ve nakibüleşraflığa kadar yükselmiş ve 1770'de vefat etmiştir. Her iki oğlu da babası yanına defnedilmiştir.[53]

Nakşibendi tarikatına mensup olan Mustafa Efendi'nin Eyüp'te Düğmeciler, Baba Haydar sokakta Şeyhülislâm Tekkesi olarak bilinen 1157/1744-45'te yaptırdığı bir Nakşibendi tekkesi bulunmaktadır (Hadika, I, 283; Muslu, 306). Ayrıca İstanbul'da Saraçhanebaşı'nda Amcazâde Medresesi yanında 1152/1739 da yaptırmış olduğu çeşmesi bulunmaktadır.[54]

Dürrî Mehmed Efendi (ö. 1149/1736)[55]

Osmanlı Devleti'nde pek çok âlim ve altı şeyhülislâm yetiştiren Dürrîzâdeler ailesinin ilk ferdi olup İlyas Efendi'nin oğludur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra müderris oldu. IV. Mehmed devri kazaskerlerinden Reîsülulemâ Abdülkadir Efendi'nin kızı ile evlendi. 1116'da (1704-1705) Süleymaniye müderrisi iken kadılık mesleğine geçti ve 1707'de Mısır, 1716'da Mekke, 1720'de İstanbul kadılığına getirildi. Bu sonuncu görevinden, İstanbul fırıncı esnafının narha riayet etmemesi hususundaki ihmali ileri sürülerek 1721'de azledildi.[56] Uzun bir süre bekledikten sonra 1726'da mâzul İstanbul kadılarının en kıdemlisi olarak Ana-

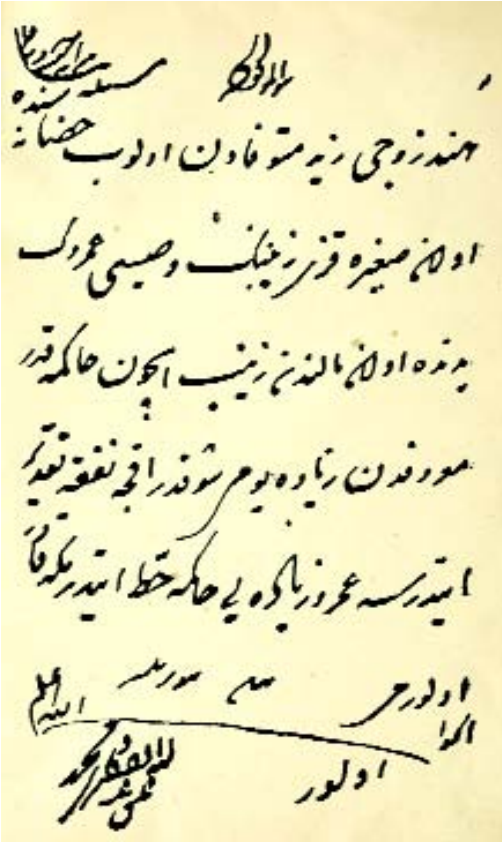

Dürrî Mehmed Efendi'nin fetvalarından bir örnek
(*İlmiye Sâlnâmesi*, s. 779)

Dürri Mehmed Efendi'nin kabri
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 687)

dolu kazaskerliğine tayin edildi. Ancak kadıların Sadrazam İbrâhim Paşa'ya şikâyette bulunarak Dürrî Efendi'nin kadı tayinlerinde tezkirecilerinin sözüne uyup usul ve kıdeme aykırı tevcihlerde bulunduğunu bildirmeleri üzerine görevden alındı ve İstanbul'da oturmasına izin verilmeyip arpalığı olan Tatarpazarcığı'na gitmesi emredildi. Bir müddet sonra Rumeli kazaskerliği pâyesini alan Dürrî Mehmed Efendi, Patrona Halil ayaklanmasının ardından Ekim 1730'da bilfiil Rumeli kazaskeri oldu. Dokuz ay kadar sonra bu görevden ayrıldı ve Ağustos 1734'te ikinci defa aynı göreve getirildi. 31 Ekim 1734 tarihinde şeyhülislâmlığa tayin edildi. Bu sırada oldukça yaşlı idi. Şubat 1736'da felç oldu. I. Mahmud, rahatsızlığı geçinceye kadar düzenlediği fetva, hüccet vb. evrakta imza yerine mühür kullanmasına izin verdi. Dürrî Efendi rahatsızlığı sırasında da devlet meseleleriyle ilgilendi, ancak durumunun giderek ağırlaşması üzerine 13 Nisan 1736) azledildi. Hayatının kalan kısmını Üsküdar'daki evinde geçirdi. 1149/1736'da vefatında Karacaahmet Miskinler Tekkesi yakınındaki Yeşilkapı Mezarlığı'na defnedildi.[57]

Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin kabri
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 689)

Dürrîzâde Abdullah Efendi (ö.1244/1828)

1183'te (1769-70) İstanbul'da doğdu. Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin oğludur. Babasından ve devrin tanınmış bilginlerinden tahsil gördü. 1196'da (1781-82) icâzet alarak müderrislik hakkını kazandı. Babasının şeyhülislâmlığı sırasında önce İzmir, sonra Galata kadısı oldu. III. Selim'in, babası Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'yi konağında ziyareti sırasında bir lutuf olarak kendisine Mekke kadılığı pâyesi verildi. Daha sonra İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği pâyelerini aldı. 1805'te bilfiil Anadolu kazaskeri, iki yıl sonra da nakîbüleşraf oldu. Bu görevde iken 28 Temmuz 1808'de Eyüp Camii'nde II. Mahmud'a kılıç kuşandırdı. Aynı zamanda Rumeli kazaskerliği pâyesini alan Abdullah Efendi'nin bu sırada meydana gelen Kabakçı İsyanı'nda devletle âsiler arasında imzalanan anlaşmada ve 29 Eylül 1808'de imzalanan Sened-i İttifak'ta imzaları bulunmaktadır.

21 Kasım 1808'de şeyhülislâmlığa getirilen Abdullah Efendi bir yıl on ay kadar bu makamda kaldı. Ancak muhtemelen ayaklanan bazı zorbaları teşvik ettiği hususunda II. Mahmud'da bir şüphe uyanması üzerine 22 Eylül 1810'da azledildi, yerine üçüncü defa Sâmânîzâde Ömer Hulûsi Efendi getirildi. 12 Haziran 1812'de Hulûsi Efendi'nin azli üzerine ikinci defa şeyhülislâm oldu. Üç yıla yakın bir süre görevde kaldı. Oldukça karışık geçen bu dönemde Sadrazam Ahmed Hurşid Paşa'nın zorbaları te'dib kararını tasvip etmeyerek fetva vermemesi sadrazamla birlikte azledilmesine sebep oldu (22 Mart 1815). Azlinden sonra arpalığı olan Manisa'ya gönderildi. Bir süre sonra affedilerek İstanbul'a dönmesine izin verildiyse de tekrar Manisa'ya, oradan da Bursa'ya gönderildi. 1823'te Abdülmecid'in doğumu üzerine affa uğrayarak İstanbul'a döndü.

Abdullah Efendi, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında mâzul ulemânın en kıdemlilerinden biri olarak hazırlanan mazbataya imzasını koydu; bir

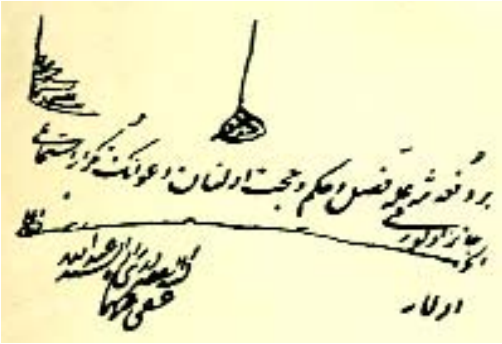

Dürrizâde Abdullah Efendi'nin fetvalarından bir örnek
(*İlmiye Sâlnâmesi,* s. 807)

süre sonra II. Mahmud'un Kubbealtı'nda akdettiği toplantıda en önemli şahsiyetler arasında yer aldı. 1 Aralık 1828'de vefat etti ve Karacaahmet'de Miskinler Tekkesi'ne[58] defnedildi.[59]

Dürrîzâdeler'in Doğancılar'ın ilerisinde bugün Paşa Kapısı olarak bilenen yerde geniş bahçesi denize kadar inen çok görkemli köşkleri vardı. Sultan II. Mahmud'un bir Ramazan iftarında Üsküdar'da bulunduğu sırada ani bir kararla iftar vaktinde Dürrîzâdelerin bu Köşküne gitmesi ve buzdan yapılmış kase içinde ikram edilen şerbetle ile iftarını açması menkibe olarak anlatılır.[60]

Ebubekir Efendizâde Ahmed Efendi (3 Temmuz 1767)

Tireli Ebûbekir Efendi'nin oğlu ve Şeyhülislâm Mahmud Efendi'nin damadıdır. 1097'de (1686) Tire'de doğdu, medrese tahsilinden sonra hâriç pâyesini elde etti. 1729-1744 yılları arasında Galata, Mısır, Mekke ve İstanbul kadılıklarında bulundu. Daha sonra 1751-1758 yılları arasında önce Anadolu kazaskeri, iki defa da Rumeli kazaskeri oldu; 6 Eylül 1761'de Veliyyüddin Efendi'nin yerine şeyhülislâmlığa getirildi. Meşihatta kaldığı süre içerisinde herhangi bir icraat yapamaması ve ihmalkâr davranması yüzünden 29 Nisan 1762'de azledildi. Bundan sonraki hayatını Kanlıca'daki konağında geçirdi. 3 Temmuz 1767'de vefat etti. Kanlıca'da Bahâî Kabristanı'nda babasının yanına defnedildi. Dürüstlüğü ve cömertliğiyle tanınmış olan Ahmed Efendi'nin herhangi bir eseri bilinmemektedir.[61]

Müftîzâde Ahmed Efendi (ö. 1206/1791)

Gelibolu müftüsü olan babasına nisbetle daha çok Müftîzâde lakabıyla meşhur olmuştur. Medrese tahsilinden sonra çeşitli ilmiye görevlerinde bulundu. 1772 Rus seferine Mekke pâyesiyle ordu kadısı olarak katıldı. 1782'de İstanbul kadısı, 1785'te Rumeli kazaskerliği pâyesiyle Anadolu kazaskeri ve 10 Şubat 1786'da şeyhülislâm oldu. 1787'de Rusya'ya sefer açılıp açılmaması hususunda devlet erkânı arasında farklı görüşler belirdiği zaman Sadrazam Yûsuf Paşa, Şeyhülislâm Ahmed Efendi ile birlikte I. Abdülhamid'i arzu etmediği bir savaşa sürükledi. Daha sonra Avusturya'nın da Rusya'nın yanında savaşa katılması, yaşlı

Müftüzâde Ahmed Efendi'nin mezar taşı
(*Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 767)

şeyhülislâmı harbin neticesi hakkında endişeye düşürdü. Bunun üzerine hatasını ileri sürerek azlini istedi ve 24 Kasım 1787'de görevinden ayrıldı.[62]

1789'da III. Selim'in tahta geçmesinden sonra Şeyhülislâm Hamîdîzâde'nin mâzul şeyhülislâmları arpalıklarına gitmeye mecbur etmesi üzerine, Ahmed Efendi de arpalığı olan Ankara'ya gitti. Ancak Mekkî Mehmed Efendi'nin 1791'de ikinci defa şeyhülislâm olması ile İstanbul'a dönmesine izin verildi. 10 Kasım 1791'de vefat etti ve Üsküdar'da Havuzdibi'ne defnedildi.[63]

Faziletli, bilgili, ilmî araştırmaya düşkün ve yumuşak huylu bir kimse olan Ahmed Efendi'nin şeyhülislâmlığı bir yıl on ay kadar sürmüştür. Fas Hükümdarı Muhammed b. Abdullah'ın Osmanlı ulemâsına sorduğu dört meseleye tek başına hazırladığı cevaplar, devrin âlimleri tarafından oldukça beğenilmiştir. Ahmed Efendi'nin ayrıca Beyzâvî Tefsiri'nin bazı kısımlarına hâşiyeler yazdığı da bilinmektedir.[64]

Mehmed Efendi'nin mezar taşı
(Necdet İşli Arşivi)

Mehmed Kâmil Efendi (ö.1801)

1728'de İstanbul'da doğdu. Rumeli kazaskerlerinden Osman Efendi'nin oğlu, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kızından torunudur. 1742'de icazet aldı ve çok erken bir tarihte müderis oldu. Daha sonra kadılık mesleğini tercih etti, 1771'de Galata, 1777'de Mısır kadılığına tayin edildi. 1785'de İstanbul payesi ile Mekke kadılığına, 1786'da da nakibüleşraflığa getirildi. 1787'de Anadolu kadıaskerliği ve bir sene sonra da Rumeli kadıaskerliğine atandı. 23 Şubat 1788'de Sultan I. Abdülhamid'in de desteği üzerine şeyhülislam oldu. Mehmed Kâmil Efendi, Osmanlı Devleti için oldukça zor bir dönemde şeyhülislam olmuştu. Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle hazinede büyük sıkıntılar vardı ve devlet ricali bu sıkıntıyı aşmak için özel mallarını bile satarak devlete destek olmaktaydılar. Kâmil Efendi de değerli eşyalarını satarak bu sıkıntıyı aşmada karınca kararınca destekçi olmak isteyenler arasında ön sıralarda yer almıştır. I. Abdülhamid'in 7 Nisan 1789'da vefatı ve yerine III. Selim'in padişah olması üzerine Mehmed Kâmil

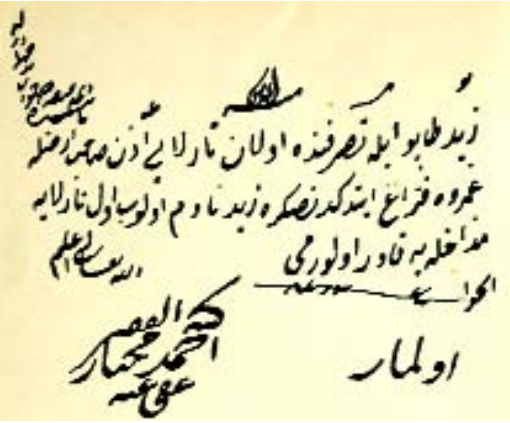

Ahmed Muhtar Efendi'nin fetvalarından bir örnek
(*İlmiye Sâlnâmesi,* s. 816)

Ahmed Muhtar Efendi'nin mezar taşı
(Necdet İşli Arşivi)

Efendi'nin otoritesi sarsıldı. 19 Ağustos 1789'da da III. Selim'in yapmak istediği reformlara karşı çıkabileceği ihtimali üzerine şeyhülislamlıktan azledildi. Azlinden sonra Keşan'a sürüldüyse de Mekkî Efendi'nin şeyhülislam olması üzerine tekrar İstanbul'a geldi ve hayatının geri kalanını Üsküdar'da geçirdi. 1801'de vefat ettiğinde Karacahmed Mezarlığı'na defnedildi.[65]

Ahmed Muhtar Beyefendi, Mollabey (1807-1882)

10 Ağustos 1807'de İstanbul'da doğdu. Ulemâdan Mahmud Bey'in oğlu, eski sadrazamlardan Koca Yûsuf Paşa'nın torunudur. Hâfız Ahmed Efendi'nin derslerine devam ederek icâzet aldı. Ayrıca Evliya Hoca ile Arab Hoca'dan tefsir, hadis, Hızır Ağazâde Said Bey'den de Farsça okudu. 1826'da Dîvân-ı Hümâyun Kalemi'ne girdi, 1846'da ruûs imtihanını kazandı. 1848-1855 yılları arasında Tak-

vîm-i Vekayi` gazetesinde musahhih olarak çalıştı. 1855'te Selânik kadısı oldu; 1856'da Haremeyn, 1861'de İstanbul, 1868'de Anadolu kazaskerliği pâyelerini aldı. Aynı yıl Meclis-i Tedkîkat âzalığına tayin edildi, ancak bir süre sonra ayrıldı. Mâzul olduğu yıllarda Karabiga, Bayramiç, Gördes gibi yerler kendisine arpalık olarak verildi. 17 Eylül 1871'de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın gayreti ile şeyhülislâm oldu. 8 Aralık 1871'de Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nezâreti'ne geçmesi üzerine, Evkaf-ı Hümâyun nâzırlığı, Ahmed Muhtar Beyefendi'ye ikinci görev olarak verildi. Ahmed Nedim Paşa'nın azlinden kısa bir süre sonra şeyhülislâmlıktan ayrıldı (5 Kasım 1872). II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında kabinede bazı değişiklikler yapılırken bu arada şeyhülislâmlık da 18 Nisan 1878'de ikinci defa Ahmed Muhtar Beyefendi'ye verildi. Sekiz ay kadar kaldığı bu görevden 4 Aralık 1878'de ayrıldı.

Hoş sohbeti, şiire ve edebiyata karşı ilgisi ile tanınan Ahmed Muhtar Beye fendi 22 Aralık 1882'de öldü; Üsküdar'da İnâdiye Tekkesi hazîresine defnedildi. Murassa` Osmânî ve Birinci Mecîdî nişanlarına sahipti. Paşa torunu olduğu için "beyefendi" sıfatıyla anılmıştır. Şeyhülislâmlık makamında bulunduğu süre, toplam olarak bir yıl dokuz ay kadardır.[66]

Turşucuzâde Hacı Ahmed Muhtar Efendi (1823-1875).

İstanbul'da doğdu. Turşucular Kethüdâsı Ahmed Ağa'nın oğludur. Genç yaşta tahsilini tamamlayarak Filibeli Halil Fevzi Efendi'den icâzet aldı. Arap ve Fars edebiyatlarında kendisini yetiştirdi. Ruûs imtihanını kazanarak çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra İstanbul mahkemesi bâb nâibliği mahfil şer'iyyatçılığı, Mekteb-i Mülkiye fıkıh hocalığı, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği, iki defa da Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî müftülüğü görevlerinde bulundu. Ahlâkı, fazileti, zekâsı ve ifadesinin düzgünlüğü ile çevresinin dikkatini çeken Ahmed Muhtar Efendi'nin Ayasofya Camii'ndeki bir vaazını dinleyen Sultan Abdülaziz, konuşmasını beğenerek onu şehzade Yûsuf İzzeddin Efendi'ye özel hoca tayin etti.

Ahmed Muhtar Efendi daha sonra Haremeyn ve İstanbul kadılığı pâyelerini aldı. Bu görevlerde bulunduğu sırada Mütercim Rüşdü, Midhat ve Ahmed Esad paşalarla çeşitli temasları oldu ve onların takdirini kazandı. Henüz İstanbul kadılığı pâyesinde iken ve kazasker olmadan, 6 Kasım 1872'de şeyhülislâmlığa tayin edildi. Teâmüle aykırı olan bu tayin ulemâ arasında tenkitlere sebep oldu. Şeyhülislâmlığa geldiğinde nâibler için umumi bir imtihan sistemi koydu; şeyhülislâmlık makamının itibarını korumaya itina gösterdi. Vâlide Pertevniyal Sultan'la ilgili, bir vakıf davasında Vâlide Sultan'ın kahvecibaşısını kovması azline zemin hazırladı. Bu sırada ihtişamlı meşihat kayığına binmeyip şehir vapuru ile Kadıköy'e geçmesi "hafiflik" sayıldı ve 11 Haziran 1874'te azledildi. Bundan sonraki hayatını Kızıltoprak'taki köşkünde geçirdi. 15 Ekim 1875'te öldü ve Karacaahmet'te babasının yanına defnedildi. Murassa` Osmânî ve murassa` Mecîdî nişanlarına sahipti.[67]

Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi (1674-1748)

Pîrîzâdeler ailesinin ilk önemli siması olup Yeniçeri ağalarından Pîrî Ağa'nın oğludur. 1675?'de İstanbul'da doğdu. Devrin bilginlerinden okumuş, medrese tahsilini tamamlayarak Şeyhülislâm Mirza Efendi'nin (ö. 1743) hizmetinde bulunup II. Mustafa'nın tahta culusunda (1695) Sahib Efendi de mülazemetini aldı. 1717'de Erbaîn pâyesini aldı, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin hafız-ı kütüplüğünde bulundu, onun tavsiyesiyle Daltaban Mustafa Paşa ve Rami Mehmed Paşa'ya intisap edip onların imamı oldu.

Çeşitli medreselerde müderrislikten sonra Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliğinde bulundu, 1723'de Selanik kadısı oldu. Önce 1727'de III.Ahmed'in II. İmamı oldu, daha sonra I. İmam oldu. Bu arada şehzadelere muallim olarak görevlendirildi. 1731'de İstanbul kadısı oldu, 1733'de Anadolu Kazaskeri oldu. 1737 ve 1743'de iki kere Rumeli Kazaskeri olduktan sonra 6 Mart 1745'te Şeyhülislâmlık makamına tayin olundu. Bir yıl bir ay bu görevde kaldıktan sonra 5 Nisan 1746'da ihtiyarlık ve yaşlılık sebebiyle mazul olduktan sonra Beşiktaş'taki yalısında diinlenmeye çekildi. Kısa süre sonra Hacca gitmek üzere izin aldı, dönüşünde önce Gelibolu, sonra Tekirdağ'da, 1748'de ise Üsküdar'da oturmasına müsaade edildi. 25 Haziran 1749'da vefat etti. Üsküdar'da Selimiye Tekkesi karşısında defnedildi.[68]

Pirizade iyi yetişmiş değerli bir alim olup, İbn Haldun'un meşhur Mukaddime'sini Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun I-II (İstanbul 1275/1858) başlığı ile bazı yorum ve değerlendirmeler ilavesiyle Türkçe'ye kazandırmış ve yayınlanmıştır.[69]

Pîrîzâde Mehmed Sahib Molla Beyefendi (1838-1910)

Birçok vezir ve alim yetiştiren tanınmış aliye mensup olup Vezir İbrahim İsmet Bey'in oğludur. 1838'te İstanbul'da doğdu. İlk öğreniminden sonra medrese tahsilini tamamladı, özellikle fıkıh ilminde derinleşti. Hattat Abdullah Zühdü Efendi ve Mehmed Bahir Efendi'den hatt dersleri aldı. 1844 de İstanbul ruusuna nail oldu.

Meşihat ve adliyede muhtelif memurluklarda bulunduktan sonra uzun zaman Şurayı Devlet Azalığı yaptı. 1908 Meşruiyet İnkilabından sonra ilkin Ayan azası oldu. Bir yıl sonra da Şeyhülislâmlığa getirildi. Sekiz buçuk ay kadar bu mevkide kaldıktan sonra kendi arzusu ile çekilmiş ve kısa bir müddet sonra da vefat etti. Büyük dedesi Şeyhülislâm Pîrîzâde'nin Üsküdar'daki kabri yanına defnedildi.

Bodrumlu Hacı Ömer Lutfi Efendi (1817-1896)

Bodrum'da doğdu, Bodrumlu Hacı Ömer Efendi'nin torunu, Hacı Mehmed Efendi'nin oğludur. Memleketinde belirli seviyede tahsilden sonra İstanbul'a geldi. Dönemin tanınmış alimi Akşehirli Ömer Efendi'nin derslerine devam edip icazet aldı. Ruus imtihanını kazanarak çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Sultan Abdülaziz'in tahta culusundan sonra Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye muallim oldu.

1865-71 tarihleri arasında Tophane müftülüğünde bulundu. Dar-i Şûrâ-yı askerî müftülüğü, Meclis-i İntihab-ı Hükkâmü'ş-şer'î üyeliği görevlerinde bulundu.

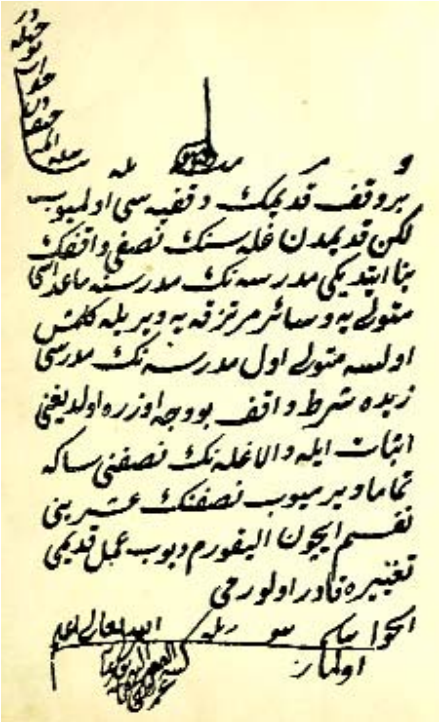

Ömer Lütfi Efendi'nin fetvalarından bir örnek
(*İlmiye Sâlnâmesi,* s. 817)

Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti, Haremeyn ve İstanbul kadılığı payelerine nail oldu. Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye üyeliğinde bulundu. 1873'de Üsküdar Bidayet Mahkemesi Başkanlığına getirildi. 1875'de İstanbul kadısı oldu ardından Anadolu kazaskerliği payesini aldı. 18 Ocak 1889'da Sultan Abdülhamid tarafından Şeyhülislâmlık makamına getirildi. İki sene sekiz ay kadar bu görevde kaldıktan sonra 3 Eylül 1891'de muhtemelen meşihat mektupcusu Cemaleddin Efendi'nin tesiri ile ayrıldı. 22 Nisan 1897'de vefat etti, Çamlıca'da yaptırdığı camiin haziresine defnedildi. Arab dili ve İslâm dini ile alakalı bazı eserleri bulunmaktadır.

Seyyid Mehmed Sadedin Efendi (1798-1866)

İlmiye ailesine mensup olup Müderris Abdülhamid Efendi'nin oğlu olan Sadeddin Efendi 1213/1789'da doğdu. Hoca Sadeddin Efendi soyundan geldiği ileri sürülmektedir. Babasından ve devrin tanınmış âlimlerinden dersler alarak yetişti. Çok çeşitli idarî, malî ve hukuki görevlerde bulundu. Müfettişlikler ve çeşitli meslek üyeliklerinde bulundu. 1274/1858'de Meslis-i Vâlâ azası oldu. Bu görevde iken 27 Aralık 1858'de Meşrebzade yerine Şeyhülislâm oldu. Bilgili, dürüst ve tok sözlü bir âlim olarak tanınan Sadeddin Efendi beş yıla yakın bu görevden kaldıktan sonra muhtemelen Fuad Paşa'nın tesiri ile 23 Kasım 1863'de Abdülaziz tarafından azledilmiştir.[70]

J. B. Hilair'in tasviriyle bir Osmanlı şeyhülislamı
(*Gravürlerle Türkiye VI, Giysiler Portreler I,* 205)

1283/1866'da İstanbul'da öldü, Fatih Camiinde namazı kılındıktan sonra Karacaahmet Türbesi yanındaki türbeye defnedildi. Oğlu Mevlevi, şâir Mehmed Alaeddin Reşad Beyefendi de babası yanına defnedilmiştir.[71]

Mehmed Nuri Medenî Efendi (1859-1927)

Son Osmanlı Şeyhülislâmı Nuri Efendi, Rumeli kazaskeri ve Saray Müneccibbaşısı Tarsusîzade Hacı Kamil Efendi'nin oğludur. 1859'da İstanbul'da doğdu. Sıbyan mektebinden sonra özellikle özel hocalardan aldığı derslerle dini ilimlerde uzman oldu. Ruus imtihanını kazandıktan sonra müderris oldu. 1882'de Rumeli kazaskerliği vekayi-i şeriye katibliği muavinliği, Mahfel-i Şer'iyyat kâtibliği görevinde bulundu. Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulundu. 26 Eylül 1920'de Damad Ferid kabinesinoen Mustafa Sabri Efendi'nin ayrılması üzerine 26 Elyül 1920 şeyhülislâm oldu, iki seneden fazla bu görevde kaldıktan sonra 4 Kasım 1922 tarihinde görevi sona erdi. Bu aynı zamanda meşihat makamının da

sonu idi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ülke yönetimini bütünüyle üstlendikten sonra Mehmed Nuri Efendi 1927'de ölümüne kadar Üsküdar'daki evinde uzlet hayatını tercih etmiştir. Kabri, Karacaahmet'te Mimar Kasım Ağa gerilerinde çimento ile yapılmış bir sedde bulunmaktadır.[72]

Sonuç olarak, İmparatorluk payitahtı İstanbul'un Asya kesimini oluşturan Üsküdar değişik özellikleriyle dikkat çeken bir bölgedir. Burada Üsküdar'ın ölümden sonraki hayat için tercih edilen asude bir dinlenme yeri olmasına dikkat çekilip Osmanlı şeyhülislâmlarından münferid veya aile olarak Üsküdar'ı seçenler çeşitli özellikleriyle tanıtılmağa ve bu tebliğ, inceleme konusu olan şeyhülislâmların mezar taşları, fetvaları gibi görsel malzeme ile zenginleştirilmeye çalışıldı.

DİPNOTLAR

1 *el-mü'minûn lâ-yemûtûn bel yentekılune min dâri'l-fenâi ilâ dâri'l-beka*.

2 Geniş bilgi için bk Necdet İçli, "Karacaahmet Mezarlığı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 444-447.

3 Örnekler için bk. Behcetî İsmail hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar, Ünlülerin Mezarları* (yay. haz. Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu), İstanbul 1976; İ. H. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, I-II, Türyer; M. N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I-III.

4 Molla Fenari (ö.1431), Fahreddin Acemi (ö.1460), Edirne'ye, Molla Hüsrev (ö.1480) Bursa'ya, Molla Güranî (ö. 1488) Edrine'ye Molla Abdülkerim Efendi (1495) Edirne'ye defnedilmiştir.

5 Eyüp'e defnedilen şeyhülislâmlar arasında, Alaeddin Efendi (ö.1496), Efdalzâde Hamidüddin Efendi (1503), Sadi Çelebi (ö.1538), Çivizade Mehmed Muhyiddin (ö. 1547) ve Çivizade Mehmed Efendi (ö.1587), Ebussuud Efendi (ö. 1574), Hamid Eendi (ö. 1577), Müeyyedzâde Abdülkadir Efendi (ö.1593), Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1599) ve oğulları Mehmed Efendi (ö. 16159) ile Esad Efendi (ö. 1625), Sadeddin Efendi torunu Ebu Said Mehmed Efendi (ö. 1662), ahfâdından Ebusaidzâde Feyzullah Efendi (ö.1698), Hanefi Mehmed Efendi (ö. 1658), Ebülhayr Ahmed Efendi (ö. 1741), Mehmed Zeynî Efendi (ö. 1750), Feyzullah Efendizâde Murtaza Efendi (ö. 1757), Vassaf Abdullah Efendi (ö.1761), Veliyyüddin Efendi (ö. 1768), Mehmed Şerif Efendi (ö.1779), Vassafzâde Mehmed Esad Efendi (ö. 1778), Kadızâde Mehmed Tahir Efendi (ö. 1838), Uryanîzade Ahmed Esad Efendi (ö. 1889), Mehmed Ziyaeddin Efendi (ö. 1917) sayılabilir.

6 Nitekim, Şeyhülislâm Arabzâde Ataullah Efendi'nin Paşa Limanı ile Kuzguncuk arasında yalısı bulunmakta idi, daha sonra Şeyhülislâm Arabzâde Mehmed Arif Efendi'ye intikal etmiş, bir süre sonra yalı yıkılmıştır.

7 "Ve bu esnâda ba'zı râşîler Şeyhülislâm-zâde Mehmed Çelebi'ye yapışıp ba'zı mesâlih tahtında verdikleri akçeyi isteyip ve bu mâh-ı recebde İstanbul Kadısı Sun'î-zâde Efendi huzûrunda murâfa'aya ferman olunmakla da'vâların dinleyip mahdûmun aldığı akçeleri ashâbına red için hükm ettikte mahdûm âg_zı ıztırâb edip "Efendi bu ne asıl hükümdür" dedi. Sun'î-zâde cevab verip, "Behey çelebi bu senin bildiğin mes'ele değildir, var şu müslümanların haklarını ver" deyü techîl yüzünden ta'n ettikte müftî-zâde kahırlanıp "Bi-hamdillâh okuduğumuz bize yeter [428] hele me'bûnluk ile meşhur değiliz" deyü kadıya serzeniş eyledi. Kadı gazaba gelip "Çelebi me'bûnlar, kendi aybını halka isnâd u iftirâ ile teberrî izhâr etmek ola-gelmiştir. Me'bûn oldur ki yirmi otuz zîr-dest dilber oğlan besleye" deyip gazabından paşaya varıp mahdûmun hâric ez-edeb vaz'ını arz u şikâyet eyledi. Vezîr tehevvür edip pederi Abdurrahim Efendi'yi ve mahdûmunu ve çuhadârı meşhur Mustafa'yı Topal Muharrem'in kalyonuna koyup Mekke kadısı Minkarî-zâde'ye refâkatiyle hacc-ı şerîfe irsâl olundular, recebin nısfında İsmetî Efendi Galata kadısı oldu.", Naima, s. 427-28.

8 Şeyhî, *Vekayi'ü'l-fuzalâ* (nşr. A. Özcan), I, 316-318; İlmiye Salnamesi, 481-82; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 478; Danişmend, *Kronoloji*, V, 129; A. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 92.

9 İlmiye Salnamesi.

10 İŞSA, Evkaf-ı Humayun Müfettişliği, nr. 74, s.175-181; Ataî, 693; Silahdar, *Tarih*, I, 229, 633; *Zübde-i Vekayiat* (Özcan), 38, 44 Raşid, *Tarih*, I, 25: Tayini; azli I, 304; *Vekayi'u'l-fuzalâ*, I, 439-441; *Hadikatü'l-cevami'*, II,214-15; *Devhatü'l-meşayih*, 70-71; SO, IV, 637; İlmiye Salnamesi, 483-84 (Fetvasından bir ör-

nek); Uzunçarşılı, OT, III/2, 478-79; amlf, İlmiye, bk. İndeks; Danişmend, *Kronoloji*, V, 129; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 779-82; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 93; Erünsal, *Kütüphaneler II*, 68, 164, 295; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul 2001, s.220, 366; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, 2, 290, 547; Mehmet Nermi Haskan, *Yıllar Boyunca Üsküdar*, I-III, s. 44, 68,644-45, 894,1244-45, 1335; Cengiz Şişman, *A Jewish Messiah in the Otoman Court: Sabbatai Sevi and Emergence of a Judeo-Islamic Community 1666-1720*, Harvard University Cambridge, Massachusetts 2004, yayınlanmamış doktora tezi.

11 Babası Ömer Efendi, aslen Alâiyeli olup, belirli medrese tahsilini tamamladıktan sonra Kara Çelebizâde Hüsam Efendi'ye intisab edip ondan mülâzemet aldı. Kırk akçe medreseden mazul iken Receb 1013'te Haric derecesiyle Yusuf Paşa Medresesine, Cemaziyelevvel 1016'da İbrahim Paşa Medresesine, Receb 1020'de Üsküdar'da Rumî Mehmed Paşa Medresesi pâyesine, Ramazan 1022'de Gazanfer Ağa Medresesi müderrisi, Zilkade 1023'te Sahn-ı Seman müderrisi olup, sene sonunda Edirne Sultan Bayezid Medresesi Müderrisi oldu. Ramazan 1025'te Eyüp Medresesi müderrisi, Muharrem 1026'da Hakaniye-i Vefa Medresesi Müderrisi oldu. Daha sonra kadılık mesleğine geçerek Muharrem 1027'de Eyüp Kadılığını kabul etmemekle azledilmiş, Cemaziyelevvel 1028'de Kudus kadısı, 1032 sonlarında Mekke kadısı olup 1034 başlarında orada vefat etmiştir (Ataî, 692-93)).

12 Tarihçi Raşid, Minkarîzade'nin ve selefinin şahsiyetleri hakkında bilgi de vererek fetvâ makamına tayinini şu şekilde vermektedir: "Şeyhülislâm Sun'îzade es-Seyyid Mehmed Emin Efendi ebü'l-hevesân mahâdîmden olup evzâ'ında mu'âyene olunan hiffet-i vakar makam-ı fetvâya halel verir hâlet olmağla Rumeli Kazaskeri olup fazl u kemâl ile nâmdâr ve evzâ' u etvarı pesindîde-i erbab-ı temkin ü vakar olan Minkarîzade Yahya Efendi sadr-ı vâlâ-i fetvâya sezâvar görülüp..." Raşid, *Tarih*, I, 25).

13 *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'namesi* (haz. Fahri Çetin Derin), İstanbul 1993, Yayınlanmamış Doktora tezi, s. 134; Silahdar, *Tarih*, [0]I, 229

14 Hayatı ve eseri için bk. Fahri Çetin Derin, "Abdi Paşa", *DİA*, I, 74-75.

15 *Vekayi'name*, s. 139.

16 "On yedinci cumaertesinde esna-i tevravihte kıra'at olunmak içün müceddeden birer dâne tasbîh-i Arabî inşâ eyleyeler deyü Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye ve Vâ'izü'l-enam Vanî Efendi'ye ferman-ı padişahî sâdır olup...", *Vekayi'name*, e, s. 158, vr. 59a).

17 Abdi Paşa, *Vekayi'name*, s. 166, vr. 62a.

18 1079 senesi muharreminde Edirne civarında avlanan IV. Mehmed Şeyhülislâm Yahya Efendi ve Vâiz Vanî Efendi'yi birer avlanmış hayvan gönderip "Kendü şikarımızdır, tenâvül eylesinler" buyurmuştu. Abdi Paşa, *Tez*, 259, vr. 92a)

19 *Vekayi'name*, 189

20 "Bunları kaymakam paşaya götürsünler; ahvallerini şer'ile görsün ve Müfti Efendi'den istifta olunsun. Eğer katllerine fetvâ-i şerif verilir ise şehir içinde salb olunsunlar...", Vekayi'name, vr. 77a, s. 209

21 *Vekayi'name*, s. 215-16; vr. 79 a; ayrıca bk. Raşid, *Tarih*, I, s. 133.

22 Bu konuda etraflı bir inceleme için bk. Cengiz Şişman, *A Jewish Messiah in the Otoman Court: Sabbatai Sevi and Emergence of a Judeo-Islamic Community 1666-1720*.

23 *Vekayi'name*, s. 225, vr.82a.

24 M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 251-309.

25 "Şeyhülislâm Yahya Efendi tahsil-i sıhhat-i tam içün Edirne'de meks ü ârâm etmeğe mezun olup fetahatle meşhur Rumeli Kadıaskeri Engürülü Mehmed Efendi hilâfet tarikiyle iftaya memur olmuş idi.", *Vekayi'name*, s. 363, 124b.

26 *Vekayi'name*, s. 373; Defterdar Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayi'ât*, s. 44.

27 *Hadikatü'l-cevami'*, II, 214-15; *Devhatü'l-meşayih*, 70-71; *Sicill-i Osmanî*, IV, 637; *İlmiye Salnamesi*, 483-484; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 478-79; a.mlf, *İlmiye Teşkilatı:* 182, 183, 197, 206 n4, 215, 225; Danişmend, *Kronoloji*, V, 129; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 93; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul 2001, s.220, 366; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, 2, 290, 547; Ali Uğur, *The Ottoman Ulema in the Mid-17th Century*, Berlin 1986, s. 141.

28 Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 1998, III, 1244-45; Konyalı, 2/290.

29 İŞSA, Evkaf-ı Humayun Müfettişliği, nr. 74, s.175-181'den naklen İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneler Tarihi*, Ankara 1988, s. 68, 295.

30 Minkarîzadeler ve Damadzadeler için bk. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara 1989, II, 763-766.

31 Biyografisi için bk. Şeyhî, *Vekayiu'l-fuzalâ*, İstanbul 1989, II, 6.

32 Hayatı için bk. Minkarizade Damadı Mustafa Efendi, Şeyhi, *Vekayiu'l-fuzalâ*, I, 513-14.

33 Babası Minkarizade Yahya Efendi'nin damadı olduğu için Damadzade lakabiyle meşhur olan Şeyhülislâm Ahmed Efendi'nin biyografisi için bk. M. İpşirli, "Damadzade Ahmed Efendi", *DİA*, VIII, 449-450.

34 Öztuna, *a.g.e.*, s. 764-66.

35 BA, MD, nr. 138, s. 214; Râşid, *Târih*, İstanbul 1282, IV, 392-395; Subhî, *Târih*, İstanbul 1198, vr. 7a-b; Devhatü'l-meşâyih maa zeyl, s. 86-87; Sicill-i Osmânî, III, 377; İlmiyye Salnâmesi, s. 507-509; S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1938, vesikalar kısmı; Münir Aktepe, *Patrona İsyanı 1730*, İstanbul 1958, s. 125-126; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/2, s. 466-467; Hilmar Krüger, *Fetwa und Siyar*, Wiesbaden 1978, s. 77-79.

36 bk. BA, MD, nr. 138, s. 214.

37 Şeyhî, *Vekayiu'l-fuzalâ*, II, bk. İndeks; Râşid, *Târih*, IV, 19; *1730* Patrona Halil ihtilâli hakkında bir eser: *Abdi Tarihi* (nşr. Faik R. Unat), Ankara 1943, s. 42, 47, 53, 56-57, 64; Destarî Salih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1962, s. 10, 15, 19; Subhî, *Târih*, vr. 23b, 65a; Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh* (Aktepe), I, 9, 11, 12, 17, 18, 21, 36; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 87-88; İsmet, Tekmiletü'ş-Şekâik, V, 83-84; İlmiyye Salnâmesi, s. 510-511; Danişmend, Kronoloji2, IV, 9, 20-21; V, 138; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 16, 113, 153; a.mlf., İlmiye Teşkilâtı, s. 119, 191, 204; Münir Aktepe, *Patrona İsyanı 1730*, İstanbul 1958, s. 111, 119, 144, 150, 158, 163, 170; a.mlf., "Nevşehirli İbrahim Paşa", *İA*, IX, 238; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 83; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 782-783; Atabey Kılıç, "Mirzazâdeler Ailesinden Şeyh Mehmed Efendi", *TDA*, sy. 110 (1997), s. 83-104; *DİA*, 30,170.

38 *Devhatü'l-meşâyih*, s. 88; İlmiyye Salnâmesi, s. 510; Daniş-mend, V, 138.

39 Râşid, IV, 19.

40 *Devhatü'l-meşâyih*, s. 88.

41 Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 144, 150, 163, 170.

42 Vâsıl-ı rahmet-i Hak Şeyhülislâm-ı esbak Mirzâzade Şeyh es-Seyyid Mehmed Efendi hazretleri, nevverallahu merkadehû ve fî a'le['l-] illiyyin erkadeh (Tarihdir) ruh-ı şerifiyçün el-Fatiha, sene: 1147.
Not: Mirzâzade Şeyh es-Seyyid Mehmed Efendi Tunusbağında aileleri sofasında medfundur.

43 *Devhatü'l-meşâyih*, s. 88.

44 Vâsıl-ı rahmet-i rahman Şeyhülislâm Mirzâzade es-Seyyid Mehmed Said Efendi hazretleri, rahmetullahi aleyh, sene: 1188.
Not: Mirzâzade es-Seyyid Mehmed Said Efendi keza pederleri nezdinde medfundur. Müşarun ileyh Mehmed Said Efendi hazretlerinin Sultan Tepesi'nde nam-i âlîlerine muzaf Camii-i şerifleri ve kütüphaneleri olduğu, ittisalinde meşrutahaneleri bulunduğu şerh verildi.

45 Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh*, II/A, s. 68, 74, 120; II/B, s. 24, 25, 37, 114; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 103-104; Ahmed Rifat, *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşrâflar: Dev-hatü'n-nukabâ* (haz. Hasan Yüksel - M. Fatih Köksal), Sivas 1998, s. 102; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, II, 9-10; *Sicill-i Osmânî*, III, 31-32; İlmiyye Salnâmesi, s. 538-540; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 51; a.mlf., *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 493-494; Danişmend, Kronoloji2, V, 143; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 782-783; *Kamûsü'l-a'lâm*, VI, 4510.

46 Raşid, II, 555-56.

47 *a.g.e.*, II, 581.

48 *a.g.e.*, II, 586-87.

49 Subhi, 45a.

50 *Zübde-i Vekayi'ât*, s. 794.

51 Erünsal, *Kütüphaneler*, s. 66.

52 Mezartaşı: "Şeyhülislâm iken vedâ-i âlem-i fânî eden merhum, mağfurun leh Es-Seyyid Mustafa Efendi b. el-merhum eş-şehîd es-saîd Şeyhülislâm Es-Seyyid Feyzullah Efendi, ruhuna Fatiha", Haskan, II, 871.

53 Öztuna, *Hanedanlar*, II, 663.

54 *Zübde-i Vekayiat*, 792, 94, 96; Raşid, *Târih*, II, 555-56, 581, 586-87; Subhi, *Tarih*, 45?, 92a, 92b, 106b; Şemdanizade, *Mür'i't-tevarih*, Aktepe, I,; *Devhatü'l-meşayih*, 92-93; *Hadikatü'l-cevami'*, I, 283; İlmiye Salnamesi, 518-19; *Sicill-i Osmânî*, IV, 428; Uzunçarşılı, *OT*, IV/2, 472-73, 490; amlf., İlmiye, 187; Danişmend, V, 139; Erünsal, *Kütüphaneler*, 65-66; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 661-663; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 306.

55 Şeyhî, Vekayiu'l-fuzalâ, II, bk. İndeks; Râşid, *Târih*, V, 208, 276-277; Küçük Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, s. 461; İlmiye Defteri, İÜ Ktp., TY, nr. 8879, vr. 4b; Şem'dânîzade, *Târih* (Aktepe), I, 40; Subhî, *Târih*, vr. 18b, 32a, 33b-34a, 63b, 71b, 77a-79b; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 91-92; İlmiyye Salnâmesi, s. 515; *Sicill-i Osmânî*, II, 338; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 472; J. R. Walsh, "Dürrızade", *EI2* (İng.), II, 629.

56 Râşid, *Târih*, V, 276-277.

57 "Miskinler Zaviyesi caddesinde Mimar Kasım Ağa merhumun kabri sırasında defn-i hâk-i ıtırnâktır", *Merakıd-i Mutebere-i Üsküdar*, s. 49; 1149 tarihli şahidesi için bk. Haskan, II, 687.

58 Bugün mevcut olmayan Miskinler Tekkesi için bk. E. Karakaya, "Miskinler Çeşmesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, V, 476.

59 Def'a-i sâniye meşihat-i İslâmiyye'den munfasılan vedâ-i âlem-i fânî eden cennetmekân, firdevs-âşiyân Dürrîzâde es-Seyyid Abdullah Efendi hazretlerinin ruhiyçün el-Fatiha, sene: 1244. Not: Miskinler Zaiyesi Caddesinde medfundur. (Merakid, s. 48); Şahidesi için bk. Haskan, II, 689.

60 Musahibzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul Türkiye Yayınevi 1946, s. 181-184.

61 *Devhatü'l-meşâyih*, s. 102-103; *Sicill-i Osmânî*, I, 261; İlmiyye Salnâmesi, s. 535-536; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 491.

62 Cevdet Paşa, IV, 38-39.

63 Şahide resmi, Haskan, II, 767.

64 TSMA, nr. E 9764; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 110-111; Cevdet, *Târih*, III, 261; IV, 9, 38-39; V, 108; *Sicill-i Osmânî*, I, 271; İlmiyye Salnâmesi, s. 555-556; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 503-504; M. İpşirli, "Ahmed Efendi", *DİA*, II, 61; Haskan, II. 767.

65 Daha geniş bilgi için bk. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Mehmed Kâmil Efendi", *DİA*, XXVIII, 494; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyu Üsküdar*, II, 863-864.

66 İlmiyye Salnâmesi, s. 602-603; *Evkaf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 154; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1340, s. 225; İbnülemin, *Son Sadrazamlar,* V, 760; İhsan Süreyya Sırma, *L'Institution et les biographies des Şayh al-Islam sous le rÉgne du sultan Abdulhamid II. (1876-1909)*, Strasbourg 1973, s. 80-88.

67 *Takvîm-i Vekayi*, nr. 430; İlmiyye Salnâmesi, s. 604-605; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1340, s. 307; Ebülulâ Mardin, *Huzûr Dersleri* (nşr. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966, II-III, 183-185, 860; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 496; *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 397.

68 Vâsıl-ı rahmet-i Hak, Şeyhülislâm-ı esbak Pîrîzade Mehmed Efendi, aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufran hazretleri, sene: 9.Receb 1162; Vâsıl-ı rahmet-i Hak, Şeyhülislâm A'yandan Pîrîzade Mehmed Sâhib Bey, Rahimehu'llah. Sene: 27 Cemaziyelâhir 1328. Not: Müşürun ileyhimâ (Pirizadeler) Tunusbağı , bir tarafı Karacaahmet'e ve bir tarafı Duvardibi'ne gider iki tarik beynindeki kabristanda medfundurlar, (Meradid, s. 65-66).

69 Haskan (II, 795) Karacaahmet'te Şeyhülislâm Pîrîzade Sofası'ndan bahsetmekte, diğer Pîrîzade: Şeyhülislâm Pîrîzade Osman Sahib Efendi'nin kemiklerinin 1335/1916'da Aksaray Murad Paşa Camii haziresinden alınarak buraya nakledildiğini, şahidesinin orada kaldığını, M. Ziya (*İstanbul ve Boğaziçi*, s. 84-85) Bey'den naklen bilgi vermektedir.

70 İlmiye Salnamesi, 592-94, bir fetva örneği var; Danişmend, Kronoloji, V, 154.

71 Merakid, 60-61

72 *a.g.e.*, s. 77; S. Albayrak, IV, 29-31; III, ves. 28-29 .

Üsküdar'ı Ziyaret Eden Şerifler

YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA KÜÇÜKAŞCI
Marmara Üniversitesi

Abbâsiler döneminde giriştikleri iktidar mücadelelerinden müsbet sonuç elde edemeyen Hasenîler[1] Karmatîler'in[2] Mekke'ye yönelik baskınları ve sonunda burayı istilâları ile ortaya çıkan siyasî boşluktan istifade ederek güçlerini artırdılar; 969'da onların Hicaz'dan çekilmeleriyle Mekke'yi idareleri altına aldılar.[3] Mekke'nin fethinden itibaren bu şehrin valilerini ifade eden "Mekke emiri" tabiri 969 yılından itibaren Mekke'yi yöneten Hz. Peygamber'in soyundan gelen şerifler (Hasenîler) için kullanılan bir terim olarak ortaya çıktı.[4] Şeriflerin Mekke'yi yönetmeye başlamasından sonra "seyyid" unvanı hem Hz. Hasan hem de Hz. Hüseyin'in, diğer bir deyişle Hz. Fâtıma'nın soyundan gelen kimseler için kullanılır oldu.[5] Bu anlayış Osmanlılar tarafından da benimsendi. Osmanlılar Mekke'nin statüsünü tevarüs ettikleri şekilde sürdürdüler ve görevlerinde bıraktıkları Mekke emirlerine (şeriflerine) sık sık hil'at gönderip mukaddes topraklardaki asayişi sağlamaya ve bölgedeki hâkimiyeti onlar vasıtasıyla yerleştirmeye çalıştılar.[6]

Arapça'da "efendi, önder, bey, lider, faziletli, halim"[7] gibi anlamlara gelen ve sözlük anlamıyla aynen Türkçe'de kullanılan[8] "seyyid" kelimesi, "nesl-i pâk-ı Muhammedi'ye mensup olanları teşrif etmek, onlara değer ve büyüklük vererek yüceltmek"[9] anlamında Hz. Peygamber'in torunları ve onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılan bir terimdir; özellikle de Hz. Peygamber'in küçük torunu Hz. Hüseyin'in soyundan gelen kimseler için kullanılır. İki seyyid anlamında "seyyidân" Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için kullanılır ve bunlardan Benî Hasan'dan gelen kola şerif, Benî Hüseyin'den gelen kola da seyyid denilmek suretiyle iki kol birbirinden tefrik olunur.[10] Kelimenin çoğulu olan "sâdât"[11] şeklinde kullanımı ise özellikle Nâkîbüleşraf kurumunun gelişimine paralel olarak yaygınlaşmıştır.[12]

Arapça'da "şerefli, asil, yüce, soylu, ulu, kutsal"[13] gibi anlamlara gelen ve sözlük anlamıyla aynen Türkçe'de kullanılan şerif kelimesi Hz. Muhammed'in torunları

için lakap olarak kullanılan bir terimdir.[14] Hicaz'da emirlik görevini üstlenenler Hz. Hasan'ın soyundan geldikleri için şerif kavramı onların unvanı olarak kullanılagelmiştir.[15] Soyunda asalet ve şeref bulunan anlamında kullanıldığı zaman çoğulu "eşrâf", Hz. Muhammed'in soyuna mensup olanlar için kullanıldığı ve özellikle de Mekke emirlerini ifade ettiği zaman ise çoğulu "şürefâ" gelir.[16]

İslam tarihinde Hz. Peygamber'in ailesi, yakın akrabası ve soyundan gelenler müslümanlar nazarında daima müstesna bir mevkiye sahip olmuşlar; hatta onları sevip saymak dini bir vecibe olarak kabul edilmiştir.

İhtiram eyle şerifü'n-nesebe
Sahibü ırz u vakar ü edebe[17]

Hz. Peygamber'in soyundan gelen seyyid ve şeriflere yönelik bazı hizmetler ifa etmek için nakîb, nakîbüleşraf veya nakîbünnükebâ adı verilen görevliler tayin edilmiştir. Osmanlılarda genellikle sâdât arasından veya ilmiye mensuplarından seçilen bu görevliler toplum içerisinde büyük saygı ve hürmet gören seyyid ve şeriflerin şecerelerini kaydederek müteseyyidlerin (sahte seyyidler) seyyidlere sağlanan imtiyaz ve imkânlardan istifade etmelerini engellemekle görevliydi.[18] Bu bakımdan sâdât mensuplarının seyyidlik beratlarının bulunması mutlaka gerekliydi.[19] Seyyid ve şeriflerin özel kıyafetleri vardı. Osmanlı döneminde daha önce kullanılan yeşil, siyah, kırmızı gibi farklı renklerin yerine yeşil sarık giyme âdeti benimsendi. Nitekim yeşil rengi şeriflerin alameti sayıldığı için Mekke emirlerine gönderilen nâmelerin keselerinin, hil'atlerin ve harvanîlerin yeşil renkte olmasına özen gösterilirdi.[20]

Üsküdar toprağı "surre alayı"nın[21] uğurlanışı ve karşılanışı, Anadolu yakası ile Rumeli ve Avrupa yakasının tamamından hac için Mekke'ye gidenlerin, Mekke'den İstanbul'a gelenlerin ayak bastıkları ilk toprak olması dolayısıyla Kâbe toprağına benzetilir.[22] Bu bakımdan başkente Mekke'den gelen herkes gibi şerifler de ilk olarak Üsküdar'a ayak basıyorlardı. Çünkü Haydarpaşa Anadolu yakasının limanı olmadan önce, Asya yakasının hareket ve vusûl noktası, Osmanlı ulaşım sistemindeki ana ve tâlî yolların başlangıcı Üsküdar'dı; Anadolu, Suriye, Irak, İran, Mısır ve Hicaz'a gidecek surre alayları, ordular ve kervanlar (kafileler) buradan kalkar ve buraya göçerlerdi.[23] Üsküdar'dan Şam'a oradan da Mekke'ye giden içerisinde şeriflere gönderilen hediye ve para keselerinin de bulunduğu surrenin yola çıktığı Mekke Şerifi'ne haber verilerek şahsı için bir nâme hazırlanır, yol boyunca bütün emirlere her türlü emniyet tedbiri almaları için emirnâmeler yazılırdı.[24] Bu bağlamda Üsküdar'a gelen şeriflerin tamamına yakını surre alayıyla İstanbul'a ulaşmış veya ayrılmışlardır.[25] Ayrıca İstanbul'dan ayrılan şeriflerin Üsküdar'dan Mekke'ye ulaşıncaya kadar emniyet için seyahat etmeleri için her türlü tedbiri almaları istenirdi.[26]

Osmanlı hâkimiyetinden önce Mekke'den Üsküdar'a Hz. Fâtıma'nın soyundan her hangi bir kimsenin gelip gelmediği hususu belirgin değildir. Bununla birlik-

Nakibüleşref Zeynel Abidin Efendi III. Ahmed'in huzurunda (*Surname-i Vehbî,* 20b)

te İstanbul kuşatmalarına şerif ve seyyidlerin de katılmış ve Üsküdar'a uğramış olmaları muhtemeldir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra sâdât'tan Üsküdar'a ilk ayak basan kimse Osmanlı dönemindeki ilk Mekke emiri olan Şerif Ebû Nümey'in oğlu Ahmed'dir.[27] O esnada on üç yaşında olan Şerif Ahmed hac için Mekke'ye gelen Süleyman Paşa tarafından Üsküdar'a getirilmiş ve İstanbul'da büyük ilgi görerek bizzat padişah tarafından kabul edilerek kendisine babası ile birlikte müşterek Mekke emirliği verilmiştir (947/1540-41).[28] Daha sonra Ebû Nümey'in emir olmayan diğer çocukları da Üsküdar'ı ziyaret etmişler; Mekke emirleri de zaman zaman çocuklarını müşterek emirlik veya veliahd ilan edebilmek için İstanbul'a göndermişlerdir.[29] 1557'de Mekke emiri adına elçi olarak İstanbul'a gelen Kutbüddin Mekkî (ö. 1582) Üsküdar adını eserinde zikrederek[30] 9 Cemâziyelâhir Salı günü buraya geldiğini Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa'nın imaretinde bir gece geçirdikten sonra sandalla karşıya geçtiğini kaydeder.[31] Kutbüddin Mekkî'den önce Mekke eşrafından bir grupla 1531'de İstanbul'a gelen Bedrüddin el-Gazzî ise Üsküdar'ı daha geniş bir şekilde şöyle tasvir etmiştir: "Üsküdar, havası sağlam, iyi ağaçları ve asmaları bol, ziyası parlak şen ve güzel bir şehirdir. Etrafı her türlü yemişleri bulunan bahçelerle çevrilmiş, kilimi andırır zümrüt gibi yeşilliklerle örülmüştür. Şehrin önünden Büyük Konstantin

denizi (İstanbul Boğazı) süzülmektedir. Güzel mescidleri, geniş imaretleri, mükemmel çarşıları ve hanları vardır. Buradan İstanbul'a sandal ve kayıklarla geçilmektedir."[32]

Şerif Ahmed'den sonra şerif ve seyyidler Üsküdar'a daha fazla gelmeye başladılar ancak elimizde bunların burada geçirdikleri günlerin ayrıntılı tasvirleri bulunmamaktadır. Şerif Hasan b. Nümey'in 1601 yılında vefatından sonra yerine naibi olan oğlu Şerif Ebû Talib Mekke Emiri tayin edilmişse de, kardeşleriyle aralarında ihtilaf çıkmıştı. Bunun üzerine kardeşleri Şerif Beşir ve Şerif İdris yirmi kişi civarındaki maiyetleriyle kaçarak Üsküdar'a gelmişler; divanda hil'atler giydirilip yiyecekleri saray mutfağından temin edilmiş ve kendilerine Mısır hazinesinden maaş bağlanarak buraya gönderilmişlerdir.[33]

1603'de kardeşi Şerif İdris ve kardeşinin oğlu Şerif Muhsin ile müşterek Mekke emiri olan Füheyd b. Hasan Yemen'den getirilen askerî kuvvetlere karşı koyamayarak 1610'da Mekke'den çıkartılınca Mısır yoluyla Üsküdar'a gelmişti. Huzura kabul edilerek Sultan Ahmed ile görüşen Füheyd bütün çabasına rağmen Mekke emiri olmayı başaramamış ve İstanbul'da vefat etmişti.[34] 1676'da Mısır üzerinden Bilâdü'r-Rûm'a ulaşarak büyük ikram ve izzet gördükleri haberi Mekke'ye ulaşan[35] Şerif Sa'd ve kardeşi Seyyid Ahmed'in Üsküdar ve İstanbul günleri hakkında bilgi yoktur.

1672 yılı Nisan ayında müşterek emirlikten azledilen Şerif Ahmed b. Zeyd ile kardeşi Sa'd b. Zeyd'in Şam yoluyla Edirne'ye, oradan da İstanbul'a gelerek Sultan IV. Mehmed ile görüştükleri vâki olmuşsa da[36] iki kardeşin Üsküdar'a geçip geçmedikleri hususu belirgin değildir. Ancak Şerif Ahmed'in 1682'de azledilen Mekke emirinin yerine tayin edildiği zaman[37] Üsküdar'dan Mekke'ye doğru yola çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Benzer bir durum 1682-1684 yılları arasında Mekke emiri iken görevini bırakarak Mısır'a giden ve 1688'de İstanbul'a celbedilen Şerif Saîd b. Berekât[38] ile 1720 yılı Temmuz ayında rakiplerine mağlup olarak emirliği bırakan ve Mısır yoluyla İstanbul'a gelen Şerif Yahya b. Berekât[39] için de söz konusudur.

Şerif Yahya b. Berekât 1723 yılı başlarında azledilen Şerif b. Mübarek yerine ikinci defa Mekke emiri olunca aynı senenin Nisan ayında emirlikten azledilen şeriflerin Mekke'de bulunmalarının fesada mucip olduğundan bunların belirli maaşlarla Mısır ve İstanbul'da ikametleri için bir ferman çıkarttırmıştır.[40] Sayısı çok olmamakla birlikte bu uygulamanın yapıldığına dair bazı örnekler varsa da uygulamanın şekli konusunda çok fazla bilgi yoktur. Şerif Abdullah b. Hüseyin Mısır'da isyan eden Bulutkapan Ali Bey tarafından gönderilen sahte bir fermanla 1770'de Mekke emiri olmuştu. Üç ay kadar emirlik görevinde kalan Şerif Abdullah, Bulutkapan Ali Bey isyanının bastırılmasından sonra Mekke'yi terk etmiş; sırasıyla Eğriboz, Edirne, Sakız ve Bursa'da mecburi ikamete tabi tutulmuş ve 1788'de Üsküdar'a getirilmişti. Daha önce olduğu gibi bir yolunu bulup mukim olduğu Üsküdar'dan da kaçan Şerif Abdullah Gebze'de yakalanmış, bir adaya nefyi irade edilmiş ise de şerif olduğu için zorla gönderilmesi uygun olamayacağından İzmir'e nefyi ve maaşını buranın gümrüğünden alması kararlaştırılmıştı.[41]

İstanbul'a gelerek burada vefat eden şerifler de vardır.[42] Ama Üsküdar'da vefat ederek önemli iz bırakan sâdât mensuplarının başında Şerif Ahmed b. Galib gelmektedir. Şerif Ahmed b. Galib Mekke emiri olmadan önce 1675'de Üsküdar'a gelen Ahmed b. Zeyd'in vefatı üzerine (Mart 1688) şeriflerin ittifakı olmamasına rağmen Cidde Bey'i aldığı rüşvetin karşılığında Şerif Ahmed'i inha ile Mekke emaretine tayin edilmesini sağlamıştır.[43] Emir olmayı çok isteyen ve aynı zamanda sert bir kişiliğe sahip olan Şerif Ahmed asalet emri gelmeden Haremeyn halkının surresini ve zahirelerini bazı Bedevî kabilelerin zahirelerini, Mescid-i Nebevî'deki mücevheratın bir kısmını şahsi emelleri için kullanmak istemesi şeriflerin infialine sebep olmuş ve hükümetten de çekinerek Yemen'e gitmişti. Bunun üzerine şerifler Muhsin b. Hüseyn'i vekil yapıp asaletini İstanbul hükümetinden rica etmişlerdir.[44] İktidardan ve Mekke'den uzaklaşmak zorunda kalan Şerif Ahmed ekonomik bakımdan sıkıntıda olduğunu İstanbul hükümetine bildirmiş ve verilen izin üzerine arkadaşı İbrahim b. Hâşim ile İstanbul'a gelmiştir (1700'ün sonları).[45] Şeyhulislâm Feyzullah Efendi vasıtasıyla Yalı Köşkü'nde huzura kabul edilen Şerif Ahmed'e çeşitli hediyeler verilmiş ve büyük ihtimalle Üsküdar'da ikameti için bir yer ayrılmıştır. Ancak Şerif Ahmed kısa bir süre sonra (yaklaşık bir ay) 1701 yılının ilk aylarında vefat etmiş ve Miskinler Tekkesi yakınına defnedilmiştir.[46]

Şerif Ahmed'in mezarının yakınında bir kuyu vardı ve onun buraya defnedilmesinden sonra bugün mevcut olmayan bu kuyu "Şerif Kuyusu" olarak anılmaya başlandı.[47] Sonraki yıllarda Şerif Ahmed'in mezarının bulunduğu Karacaahmed'in bu bölümü de Şerif Kuyusu Mezarlığı adıyla meşhur oldu.[48] Şerif Kuyusu adı verilen mezarlığın Şerif Ahmed'in defninden sonra türbe haline geldiği şeklinde H. Hüseyin Ayvansarâyî'deki bilgiye dayanarak ulaşılan sonuç[49] doğru değildir. Çünkü H. Ayvansarayî Şerif Ahmed'in kabrinin kendine mensup Şerif Kuyusu adıyla bilinen yerde bulunduğunu kaydettikten sonra çevresinin Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın babası Hekimbaşı Nuh Efendi ve yakınlarına ait mezarlarla çevrili olduğunu haber vermektedir.[50] Şerif Kuyusu Mezarlığı'na defnedilenler arasında iki oğluyla birlikte idam edilen (Nisan 1809) Kadı Abdurrahman Paşa ve oğullarının bulunduğu "Ser'i maktulân'ı Miskinler Tekkesi karşısındaki Şerif kuyusu mezarlığına gömülmüştür"[51] şeklinde bir kayıtla haber verilmektedir. Ancak Kadı Abdurrahman Paşa ile ilgili olarak uzun bir makale yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı Abdurrahman Paşa ile oğullarının kabir kitabelerinin doğum yerleri olan İbradı kasabası mezarlığında bulunduğunu kaydettikten sonra, İstanbul'a gönderilen başın nereye defnedildiğine dair bir kayıt göremediğini ileri sürer.[52] Bu bilgiden Kadı Abdurrahman Paşa'nın idam edildikten sonra kesilen başının İstanbul'da iki gün teşhir edildiği ve daha sonra Şerif Kuyusu Mezarlığı'na defnedilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

Eski Bağdat Caddesi, günümüzde Karacaahmed-İbrahim Ağa Bulvarı olarak bilinen güzergâh üzerinde Şerif kuyusundan beslenen "Şerif Paşa" adı verilen bir sebil vardı.[53] Bugün belediye asfalt şantiyesi alanında kalan Hüseyin Hayri Paşa sebilinin yakınında olan Şerif Paşa sebili ile bunu besleyen Şerif Efendi kuyusu

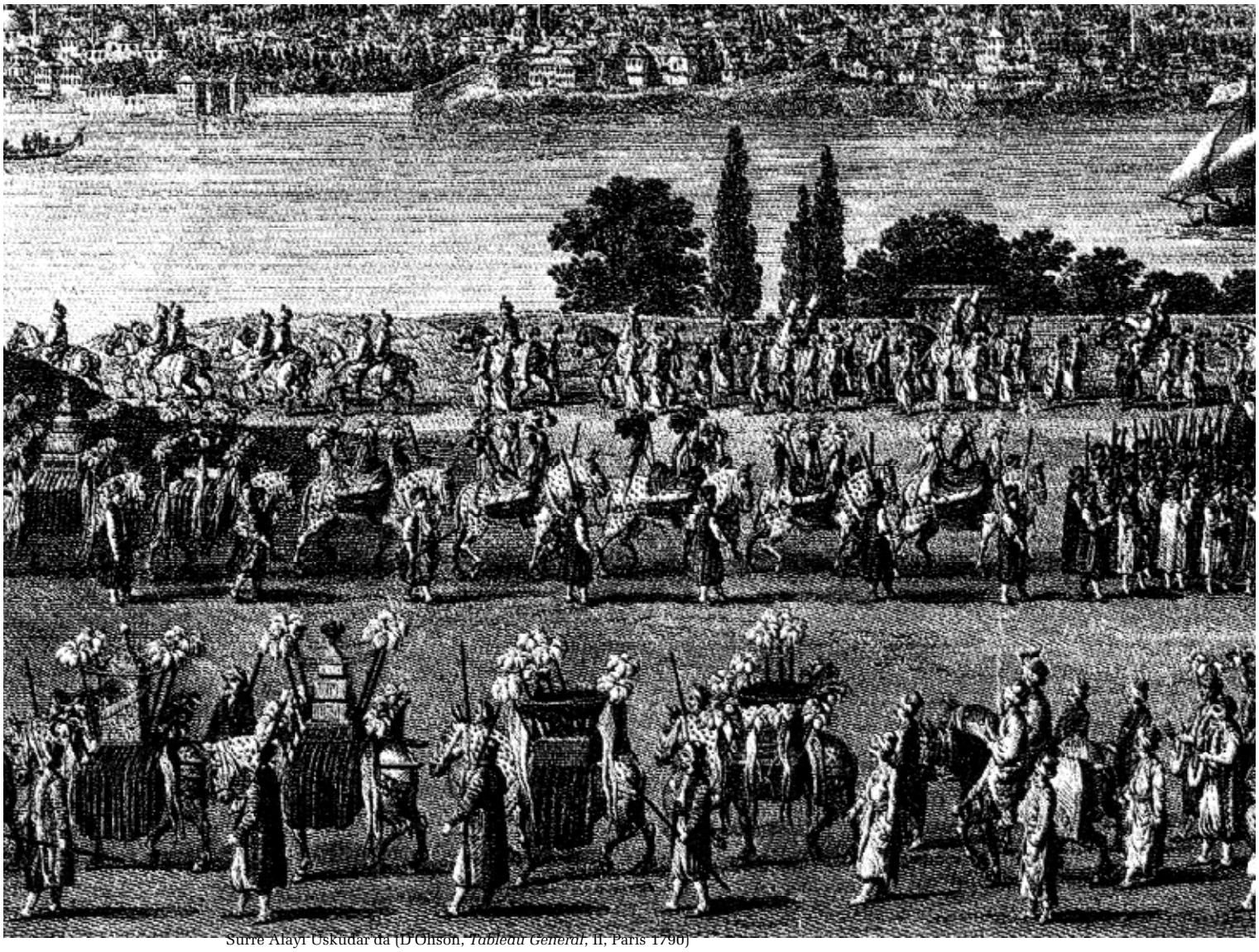

Surre Alayı Üsküdar da (D'Ohsson, *Tableau General*, II, Paris 1790)

mevcut değildir.[54] Selimiye semtinde bir sokağın hala Şerif Kuyusu Sokağı adını taşıması[55] mevcut olmayan bu kuyunun hatırasının günümüzde de yaşamakta olduğunu göstermektedir.

Öbür yandan Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi'nin tarihindeki bir kayıta göre[56] Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi'nin kapılarından birisinin adı "Şerif Kapusu" adıyla meşhur olmuştu. Fındıklılı İsmet Efendi'nin 1736 ve 1753 tarihlerinde vefat eden iki kişinin buraya defnedilmiş olduğunu kayıt altına almış olması böyle bir mekânın var olduğu hususunu teyit etmektedir.[57] Bununla birlikte bu külliyenin ilk yapıldığı döneme ait bilgilerin kesin olarak bilinmemesi bu mekânın neresi olduğunu tesbite imkân vermemektedir. Bu külliyenin haziresinde Şerif Paşa'nın kabrinin bulunması bu mekânın onunla ilgili olması ihtimalini güçlendirmektedir.[58]

Küçük Çamlıca eteklerinde Kısıklı Caddesi üzerinde, Millet Parkı'nın sağ tarafında Ramiz Paşa Çıkmazı üzerinde yer alan, Altunizâde'den Kısıklı'ya giderken yolun sağ tarafındaki dokuz köşkten altıncısı "Şerifler Köşkü" adıyla bilinmektedir.[59] Sultan Abdülaziz'in beşinci oğlu Şehzade Şevket Efendi'nin uhdesinde bulunan bu köşk, Şevket Efendi'nin 27 yaşında vefat etmesinden sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından Şerif Ali Haydar Paşa'ya[60] ihsan edilmiş; bugün

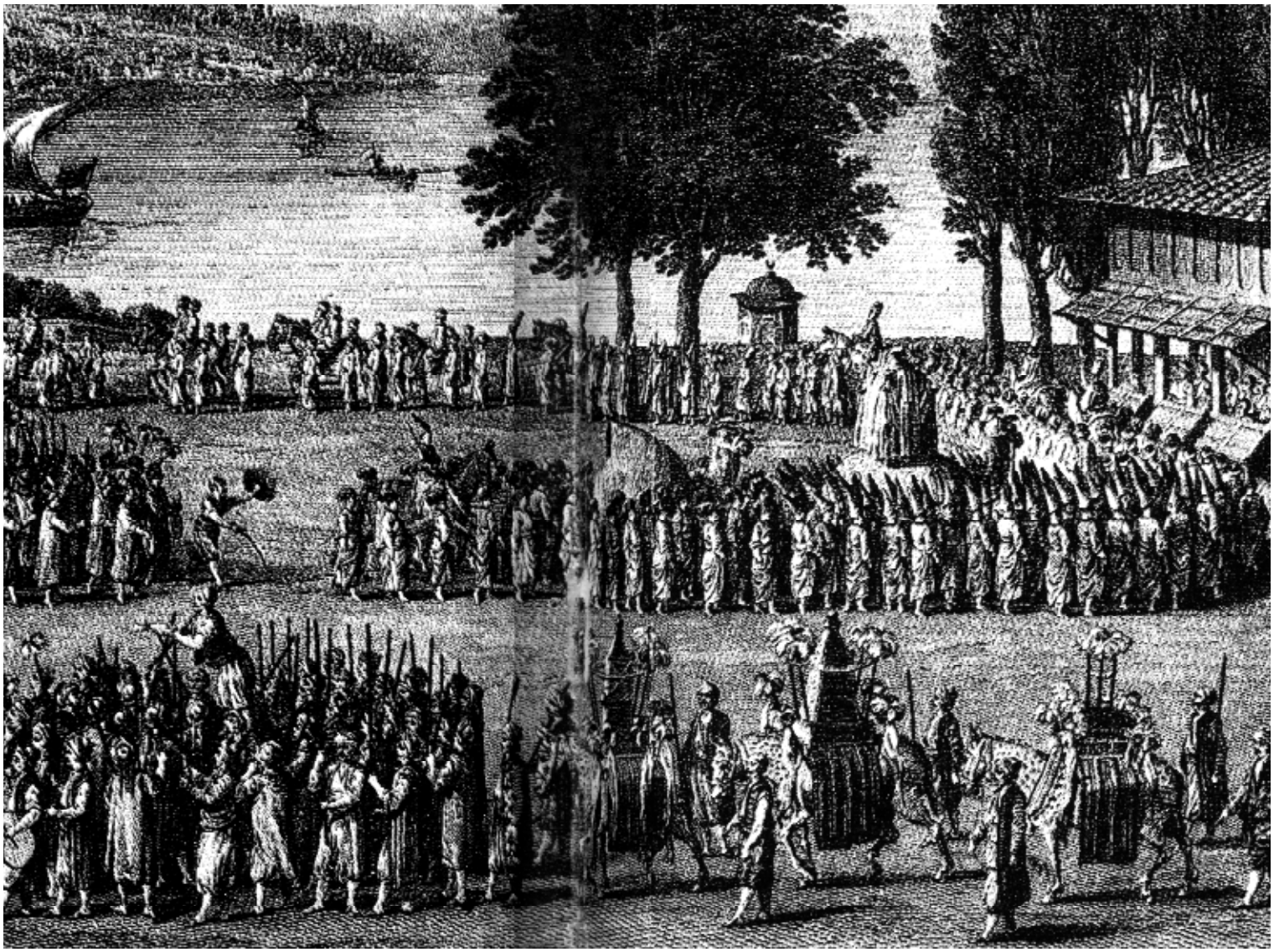

mevcut olmayan bu köşk bundan sonra "Şerifler Köşkü" adıyla meşhur olmuştur. Köşkün ikinci sahibi olan ve ömrünün sonuna kadar Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sürdüren Ali Haydar Paşa 1865 İstanbul doğumludur.[61]

Son Mekke emiri olan Şerif Ali Haydar Paşa'nın bu köşkte dünyaya gelen çocuklarından birisi olan kızı Fâtıma Musbah hatıralarında[62] burayı şöyle tasvir eder: "Şerif Ali Haydar'ın Çamlıca'daki evini ziyaret etmek için Avrupa ile Asya arasında işleyen buharlı vapurla boğazın geçilmesi ve faytonla iskeleden yaklaşık yarım saat süren yokuşun tırmanılması gerekiyordu. Köşkün Çamlıca'nın geniş meydanlarına açılan giriş kapılarında bir teras üzerinde yola nazır altı büyük kestane ağacı vardı. Üç büyük ahşap yapıdan müteşekkil olan iki tepeciği kucaklayan Şerifler Köşkü iki teras bahçeye sahipti. Teraslar güller ve asmalarla doluydu, kestane ağaçları arasında uzun bir patika, mutfağın ise kendine has bir bahçesi vardı. Burada en güzel kıvırcıklar, salatalıklar, biber, maydanoz ve nane taze taze yetiştirilirdi. Köşkün üzerinde oturduğu tepeciklerin birisi kayalıktı. Burası Karacaahmed Mezarlığı'na bakan çok nefis manzaralı bir yerdi. Karacaahmed Mezarlığı'nı geçince denize yakın bir yerde Selimiye Kışlası vardı. Hemen ardında da ufukta birleşip bir safir çizgi oluncaya kadar Marmara denizi, sağ tarafa doğru ise nazik mavisiyle kıyıya doğru Kız Kulesi ile kesilmiş bir

Nakibüleşref Zeynelabidin Efendi ve Seyyidler (*Surname-i Vehbî*, 167b) (arka sayfa)

Şerif Mehmed Muhiddin Targan

çizgi halinde Boğaziçi ve ileride Haliç; İstanbul'un göklerini süsleyen muhteşem minareleriyle manzara idi o. Bahçenin öbür tepesi çıplak sarp bir tepe olup, çalılarla kaplıydı ama onun bile apayrı belki de iki güzelliği vardı. Bunlardan biri kristal gibi saf, şelaleden gölete dökülen kaynak suyunun sesi, diğeri ise tek ve yalnız bir selvi ağacına sahip olmasıydı."

Ali Haydar Bey'in oğlu meşhur musikişinas Şerif Mehmed Muhiddin Targan da 1892 yılında bu köşkte doğmuştur. Hukuk ve Edebiyat fakültelerini bitirdikten sonra uzun süre yurt dışından yaşayan Şerif Muhiddin 1948'de İstanbul'a dönerek Safiye Ayla ile evlenmiş 1967'de vefat etmiştir.[63] Ali Haydar Bey'in 1885'te bu köşkte doğan diğer bir oğlu olan Şerif Abdülmecid Bey ise Şehzade Selahaddin Efendi'nin kızı Rukiye Sultan'la evlenerek saraya damat olmuştur.[64]

Ali Haydar Paşa ve oğlu Musikişinas Şerif Muhiddin Targan zamanında İstanbul'daki en önemli kültürel faaliyetlerin yapıldığı yerlerin başında gelen bu köşkün müdavimleri arasında Mehmet Akif, Rıza Tevfik, Rauf Yekta, Ali Rıfat gibi edebiyat ve musiki üstadlarının yanında Avrupa'dan gelenler de bulunuyordu. M. Cemal Kuntay Şerifler Köşkü ile Mehmet Akif arasında şöyle bir bağlantı kurmaktadır: "Mehmet Akif, Godowski'yi burada dinlemiş ve Charles Berger ile burada tanışarak keman dinletisiyle kendinden geçmişti. Çünkü bu köşkte Akif'in ruhunu bir el gibi okşayan güzel bir sessizlik vardı. Bu sessizliği bir mucize olan Şerif Muhiddin'in udu dağıtıyordu ve köşkün sahibinin bina sahibi mi yoksa misafirler mi olduğu belli olmuyor, Akif'in azâde ruhu burada misafirlikten rahatsız olmuyordu."[65]

Sonuç Yerine

Üsküdar ile Mekke arasındaki ilişkilerin başlangıcı Osmanlı hâkimiyetiyle birliktedir ve Mekke'yi yöneten şerifler için Üsküdar birinci derecede önemlidir. Bu bakımdan başkenti ziyarete gelen şerifler önce Üsküdar'a uğramışlar, İstanbul'a

buradan veda etmişler ve onlardan bir kısmı huzura kabul edilmek bir kısmı da zorunlu ikamet için burada kalmışlardır. Bu kalışlar Üsküdar'da "Şerif Kuyusu", "Şerif Kapusu", "Şerifler Köşkü" gibi kalıcı maddi izler bırakmıştır. Ancak bunların bir kısmı tarihe mal olarak Üsküdar'ın taşınmazları arasından çekilmiştir. Mekke'yi yöneten şürefânın bu ilçe üzerinde bıraktığı izler sadece bunlarla sınırlı değildir ve Üsküdar her yıl gönderilen Surre-i Hümâyun dolayısıyla Mekke şeriflerinin zihinlerinde yaşamaktadır. Surre Alayı, Kireç İskelesi (Sirkeci) veya Yeni Saray'dan (Bahçe kapısı) Üsküdar'a geçtikten sonra buradan yola çıkarken ve buraya döndüğünde Mekke emirine mutlaka haber verilirdi. Surre'nin Üsküdar'dan yola çıktığını haber alan Mekke emiri şehre yaklaşan kafileyi bütün şerif ve seyyidlerle birlikte karşılamaya çıkardı. Bu bakımdan Mekke'de yaşayan şerifler için İstanbul Üsküdar'dır; Üsküdar ziyaret edenlerin hatıralarında ziyaret etmeyenlerin de hayallerinde daima canlı kalmıştır.

DİPNOTLAR

1 Hz. Peygamber'in büyük torunu olan Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere verilen addır.

2 869 yılında Abbâsîler'e karşı düzenlenen Zenc isyanı esnasında ortaya çıkan Irak, Suriye, Bahreyn, Hicaz, Taberistan, Azerbeycan, Rey gibi İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde hâkimiyet sağlamaya ve fikirlerini yaymaya çalışan, genellikle Fâtımî İsmâilîliği'nin ortaya çıkmasından önceki Bâtınıye ve X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan İhvân-ı Safâ'nın Resâil'indeki esaslara bağlı bir anlayışı benimseyen marjinal topluluğun adıdır. Geniş bilgi için bk. Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler*, Ankara 2005.

3 İbn Inebe, *Umdetü't-tâlib fî ensâbi âli Ebî Tâlib*, nşr. Abdullah es-Sâde-Ârif Abdülganî, Dımaşk 2005, s. 209; Fâsî, *Şifâü'l-garâm* (nşr. Ö. Abdüsselâm Tedmürî), 1985, II, 306; Sincârî, *Menâihu'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Harem* (nşr. C. Abdullah el-Mısrî-M. Faysal Zekeriyyâ), Mekke 1998, II, 211.

4 Geniş bilgi için bk. Mustafa S. Küçükaşcı, "Mekke Emirliği", *DİA*, XXVIII, 572.

5 Ferit Develliogğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1969, s. 1136; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, III, 2764.

6 M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1788-1824, IV, 556; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 161.

7 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts., III, 228-230.

8 Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 755; Hüseyin Remzi, *Lugat-i Remzi*, İstanbul 1305, s. 697; Ayverdi, III, 2764.

9 Şemseddin Sâmi, s. 755; İbrahim Mustafa ve dğr, *el-Mu'cemü'l-vasît*, İstanbul 1992, s. 461.

10 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 161. Bununla birlikte Fâtımîler zamanından itibaren "seyyid" unvanı hem Hz. Hasan ve hem de Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere has kılınmıştı. (Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 161). Nitekim D'Ohsson, Osmanlılarda Hz. Fâtıma'nın soyundan gelenler için "seyyid" teriminin kullanıldığını kaydeder; bk. *Tableau Général de L'Empire Ottoman*, IV, 556.

11 Şemseddin Sâmi, s. 755.

12 Hem baba hem de anne tarafından Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ise "seyyidü's-sâdât" (tabâtabâ) denilir; bk. B. Scarcia Amoretti, "Ibn Tabâtabâ", *EI²* (İng.), III, 950.

13 İbn Manzûr, IX, 169-171.

14 Şemseddin Sâmi, s. 777; Ayverdi, III, 2939.

15 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 161.

16 *Lugati Remzi*, s. 718. Bu iki kavram "eşrâf-ı memleket", "sürefâ-ü Hicaz" gibi ad olarak kullanılır. bk. Şemseddin Sâmi, s. 777.

17 Sünbülzâde Vehbi.

18 Lütfi Paşa XVI. yüzyılda müteseyyid sayısının arttığı için kayıt defterlerinin daha da önemli hâle geldiğini göstermektedir. Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 98.

19 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 171-172. Seyyidler ile müteseyyidler ve onların toplum içerisindeki statüleri ve asaletinin görünürlük kazanması ve beratın önemi hk. geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, a.g.m.; Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul 2005, s. 62-69.

20 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1984, s. 21.

21 Yavuz Sultan Selim zamanından önce başlayan Mekke'ye yönelik surre gönderme âdeti, Hicaz'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra düzenli hâle geldi ve şerifler Mekke'yi yönetirken maişet ihtiyaçlarını karşılayan bir uygulama oldu. bk. Ahmed Sibâî, *Târîhu Mekke*, Mekke 1994, II, 345.

22 A. Haluk Dursun, *İstanbul'da Yaşama Sanatı*, İstanbul 1999, s. 118.

23 BOA, Hattı Hümâyun, nr. 26799; İrâde Dahiliye, nr. 88609; S. Ayverdi, Boğaziçi'nde Tarih, İstanbul 1982, s. 381.

24 bk. BOA, Cevdet Tasnifi, Evkâf, nr. 11553, 18310; İrâde Dâhiliye, nr. 78056, 62922; *Mühimme Defteri*, 131, s. 191.

25 Giderken Üsküdar'dan hareket için izin alan Surre Emini dönüşünde beraberinde Mekke emirinin mektubu olduğu hâlde Kartal'a geldiği zaman Üsküdar'a gelmek için izin de isterdi. BOA, İrâde Dâhiliye, nr. 62922; Hattı Hümâyun, nr. 26803, 26803.

26 BOA, A.}MKT. UM. nr. 395.

27 Şerif Ahmed'den önce Mısır yoluyla bir Mekke heyetinin Üsküdar'a ulaştığı kaydedilirse de (İbn Fehd, *Neylü'l-münâ bi zeyli Bülûği'l-kurâ li-tekmileti İthâfi'l-verâ*, nşr. Muhammed el-Hîle, Mekke 2000, I, 93-94), heyette sâdât'tan her hangi bir kimsenin yer alıp almadığı hususu belirgin değildir.

28 Kutbüddin Mekkî en-Nehrevâlî, *el-Berku'l-Yemânî fî'l-fethi'l-Osmânî*, nşr. Hamed el-Casir, Riyad 1967, s. 24-25; Seyyid Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulasatü'l-kelâm fî Beyâni Ümerâi'l-Beledi'l-Harâm*, Kahire 1305, s. 75-76. Muhibbüddin İbn Fehd Şerif Ahmed'in Üsküdar'a geliş tarihini 1539 olarak verir. İbn Fehd, II, 782-783.

29 Dahlân, s. 96.

30 Nehrevâlî, s. 73, 75, 461-462.

31 Ekrem Kâmil, "Hicrî Onuncu-Miladî On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arap Seyyahlarından Gazzi-Mekkî Seyahatnamesi" *Tarih Semineri Dergisi*, I/2, İstanbul 1937, s. 49.

32 E. Kâmil, a. g. m., s. 48.

33 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 78.

34 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Beyrut ts., III, 288; Sibâî, II, 358.

35 Sincârî, IV, 419.

36 Muhibbî, I, 190, 196; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 90; Ârif Abdülganî, *Târîhu Ümerâ'i Mekkete'l-mükerreme*, Dımaşk 1992, s. 746.

37 Muhibbî, I, 190, 196; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 91; Ârif Abdülganî, s. 747.

38 Sincârî, V, 73.

39 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 100.

40 *a.g.e.*, s. 101.

41 BOA, HH, nr. 15567; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 112-113. 1827'de Mekke emiri iken Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın istememesi üzerine İstanbul'a gelen önce Bursa daha sonra Selânik'te mecburi ikamete tabi tutulan ve İstanbul'da bulunduğu süreçte çeşitli siyasî olaylarda etkin rol üstlenen Şerif Abdülmuttalib b. Galib'in oğlu Ali Cabir Paşa ve torunu Ali Haydar Paşa Üsküdar'da iz bırakan şeriflerin başında gelmektedirler. Sibâî, II, 517-518; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 101; Ârif Abdülganî, s. 825-827.

42 Sürûr b. Müsâid'in torunu Şerif Hâşim b. Abdullah Üsküdar'a gelmiş ve 1850'de burada vefat etmiştir. Mezarı Atik Ali paşa kabristanındadır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308-1316, III, 11.

43 Dahlân, s. 110; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 92.

44 Şeriflerin müracaatı henüz devlet merkezine ulaşmadan Şerif Ahmed'in asaletinin onaylandığı berat Mekke'ye ulaşmıştı. Beratı getiren Hüseyin Paşazâde Kumul Mehmed Bey, Şerif Ahmed'in Mekke'den

kaçmış olduğu keyfiyetini İstanbul'a arz etmiş, bunun üzerine Şerif Ahmed azledilerek Şerif Muhsin Mekke emiri olmuştu (Nisan 1690). Sibâî, II, 392-394; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 92-93; Ârif Abdülganî, s. 763-764.

45 Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 93-94; Ârif Abdülganî, s. 764.

46 Mehmed Süreyya, I, 232. Mekke tarihçilerinden Ali es-Sincârî ise 1112 yılı Zilkâde ayının on ikisinde (21 Nisan 1701) Mekke'ye Şerif Ahmed b. Galib ve Şerif Abdullah b. Haşim'in vefat haberlerinin Mekke'ye ulaştığını kaydeder. Sincârî, V, 261.

47 İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, I, 68.

48 H. H. Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih* (haz. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çabuk), İstanbul 1985, s. 400; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, II, 667.

49 Haskan, II, 627.

50 Ayvansarâyî, s. 400.

51 Haskan, III, 1262.

52 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", *TTK Belleten*, XXXV/139 (1971), s. 446-448.

53 Konyalı, I, 69; Haskan, III, 1217-1218. Şerif Paşa Sebili'nin Sivas ve Musul valiliği yapmış olan ve Aziz Mahmud Hüdayi haziresinde kabri bulunan Şerif Paşa'yla da ilgili olması muhtemeldir.

54 Haskan, III, 1211.

55 *a.g.e.*, II, 628

56 *Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı 1785-1789* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 234.

57 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şekâik* (nşr. A. Özcan), İstanbul 1989, V, 243, 434.

58 Benzer bir durum Üsküdar-Kuzguncuk yolu üzerindeki Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi'nin üstünde yer alan Yarımca Dede adlı Bektaşî tekkesi için söz konusudur. Bu tekkenin girişinde üzerinde Bektaşî tâcı yer alan kitabe şu şekildedir:
"Yapdı bu dergâh-ı âlînin yeniden bâbını
Kâşif-i kenz-i hakîkat Şerif Ahmed"
1846 yılında vefat eden tekkenin ikinci banisi Şerif Ahmed'in şürefâdan olduğu hususunda her hangi bir bilgi yoktur. Ancak kabir taşında yer alan seyyid ifadesi sâdât mensubu olduğunu göstermektedir. Geniş bilgi için bk. Konyalı, I, 434-435.

59 *a.g.e.*, II, 200.

60 Son Mekke emiri olan Ali Haydar Paşa Şura-yı Devlet üyesi olmuş daha sonra Ayan üyeliğine getirilmiş ve 1909'da Evkaf Nazırı olmuştur. 1916 Temmuz'unda Mekke Emiri olan Ali Haydar Efendi Şerif Hüseyin'in faaliyetlerinden dolayı Mekke'ye girememiş, görevini önce Medine ardından da Şam ve İstanbul'dan sürdürmeye çalışmıştı. 8 Mayıs 1919'da çıkarılan bir kararla Mekke emirliği kaldırılmıştır. Ali Haydar Bey 1935'de Beyrut'ta vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Sibâî, II, 609; Ârif Abdülganî, s. 849; Zekeriya Kurşun, "Hâşimîler", *DİA*, XVI, 413.

61 Ali Haydar Paşa gibi Üsküdar'da yaşayan babası Şerif Ali Cabir Paşa'nın (ö. 1880) kabri de Haydarpaşa mezarlığındadır (Mehmed Süreyya, II, 65). Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin torunlarından Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi muavinlerinden 27 Zilhicce 1324 'de (Şubat 1907) vefat eden Şerif Mes'ud Bey'in kabri de Karacaahmed Mezarlığı'ndadır. bk. Haskan, II, 854.

62 1927 yılı 15 Ramazan'da Türkiye'den ayrılan Şerife Fâtıma Musbah (Princess Musbah Haydar) Arabesque adıyla hatıralarını yayınlamıştır (London, New York, Melbourne, Sydney 1944). Kemal Çiçek bunları ilave notlar ekleyerek "20. Yüzyılın Başlarında İstanbul Hayatı" adıyla Türkçe'ye çevirerek yayınlamıştır. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 56 (İstanbul 1991), s. 57-61; sy. 57 (1991), s. 54-60.

63 M. Hakan Cevher, *Şerif Muhiddin Targan*, İzmir 1993, s. 1-10.

64 Haskan, III, 1427.

65 bk. M. Cemal Kuntay, *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif*, Ankara 1986, s. 186-190.

Altunizâde Ailesi

PROF. DR. Ş. TUFAN BUZPINAR
Fatih Üniversitesi

Türk şehircilik tarihinde pek çok örneği görülen mahalle isminin seçkin bir şahsa izafeten belirlenmesi hadisesi, Altunizâde mahallesi örneğinde de karşımıza çıkmaktadır. Üsküdar'ın en bilinen semtlerinden biri olan Altunizâde, ismini XVI. yüzyılda İstanbul'a yerleştiği düşünülen ve nesli hâlâ devam eden bir aileden alır. Altunizâde ailesi mensuplarından mahalleye ismini vermek şansını yakalamış olan şahıs ise, XIX. yüzyılda yaşamış, mal varlığının önemli bir kısmını devleti ve milleti için harcamasıyla ünlü ve aynı zamanda ailede Altunizâde lakabını ilk kullanan şahıs olan İsmail Zühdü Paşa'dır.

Altunizâde ailesi hakkında bilinenlerin bir kısmı belgelere dayanırken, diğer kısmı doğruluğu veya yanlışlığı henüz teyit edilememiş rivayetlerden kaynaklanmaktadır. Buna göre, İsmail Zühdü Paşa'nın ismi bilinen ilk atası, Bayramiyye-Şemsiyye tarikatının Tennûriyye kolunun kurucusu mutasavvıfşair İbrâhim Tennûrî'dir. İbrâhim Tennûrî, Sivaslı Sarrafoğlu Hüseyin'in oğlu olup Sivas veya Amasya doğumludur. Annesi Amasyalı olduğundan bazı kaynaklarda Amasyalı olarak zikredilmektedir. Medrese tahsilini Konya'da tamamladıktan sonra Kayseri'de Hunad Hatun Medresesi'nde müderris olmuştur. Bir müddet burada kaldıktan sonra Beypazarı'na giderek Akşemseddin'in dervişi olur. Şeyhinden hilafet almasının ardından 1440'lı yıllarda tekrar Kayseri'ye dönerek irşad faaliyetlerine başlar. 1482'de vefat eden Tennûrî'nin II. Bayezid tarafından 1484'te yaptırıldığı belirtilen türbesi, bazı rivayetlere göre kendisi, diğerlerine göre ise oğulları tarafından Emir Sultan Mahallesinde yaptırılan Şeyh Camii (mahalli dilde Şıh Camii) haziresinde bulunmaktadır.[2]

İbrahim Tennûrî'nin bilinen iki önemli eseri vardır. 5140 beyitten oluşan ve Fatih Sultan Mehmed'e takdim edildiği belirtilen Gülzârı Manevi adlı eseri Gülzârı Manevi ve İbrahim Tennuri adıyla neşredilmiştir. İkincisi ise, Gülşeni Niyaz adlı divanıdır. Yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde (Hacı Mahmut

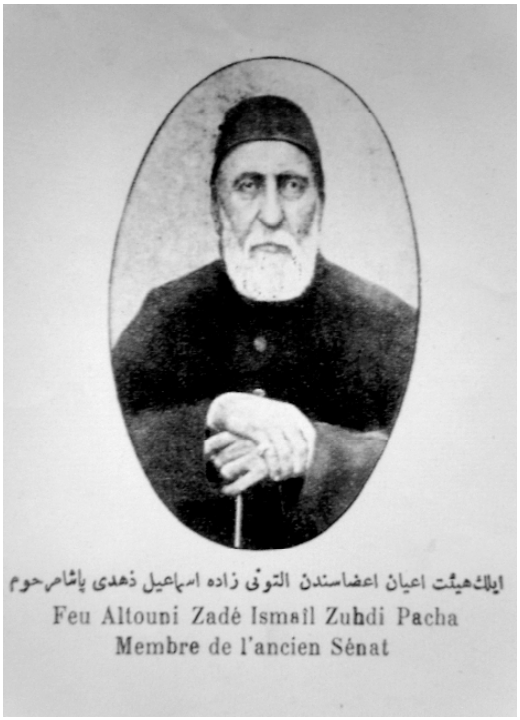

İsmail Zühdü Paşa'nın 1880'li yıllara ait bir fotoğrafı

Efendi no. 3791) bulunan divan, Şeyh İbrahim Tennuri Divanı Gülşeni Niyaz'dan Seçmeler adıyla kısmen yayımlanmıştır.[3]

Ailesinden intikal eden biyografik belgede Amasya'dan İstanbul'a geldiği, Eğri Kapı'da Avcıbey mahallesine yerleştiği ve buradan Kayseri'ye geçtiği zikredilmektedir.[4] İbrahim Tennûrî'nin hayatı hakkında yapılan araştırmalar bu bilgiyi teyit etmemektedirler. Tarikatın XVI. yüzyılda İstanbul'da yayıldığı bilinirken kimin tarafından ve nasıl etkin kılındığı hususunda net bilgi bulunmamaktadır. Bir rivayete göre, oğlu Ali İstanbul'a yerleşerek tarikatı burada devam ettirmiş, daha kuvvetli görünen diğer bir rivayete göre ise, Akşemseddin'in oğlu Hamdullah Hamdi (ö.1503)[5] ve Şeyh Yavsî Muhyiddin Muhammed b. Mustafa İskilipli gibi meşhur halifeleri aracılığıyla tarikat İstanbul'da kök salmıştı. Daha önce atıfta bulunduğumuz aileden intikal eden belgeye göre ise, ailenin İstanbul'a yerleşen ilk ferdi Tennûrîzâde Ali Efendi'dir. Tennûrî hakkında yapılan araştırmalara göre ise, oğullarından ilk Halife Kasım Kudüs'te (ö. ?), Lutfullah 1508'de ve Ali 1515'de Kayseri'de vefat etmişler ve babalarının türbesinin bulunduğu Şeyh Camii haziresine defnedilmişlerdir.[6] İstanbul'a yerleştiği zikredilen Ali Efendi, Tennûrî'nin oğlu Ali'nin torunu Ali Şerif Efendi olma ihtimali de vardır.[7]

Altunizâde mahallesinin isim babası İsmail Zühdü Efendi'ye gelince; doğum ve ölüm tarihleri hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Ailenin üç çocuğundan ikincisi olarak dünyaya gelen İsmail Zühdü'nün bugüne kadar ağırlıklı olarak zikredilen

Altunizâde Camii ve Minaresi'nin restore çalışmalarından bir kesit, 2006

Altunizâde Camii kubbe içi süslemelerinden örnekler

doğum tarihi 1221 (1806/07)'dir. Doğum yeri ise, İstanbul'un Fatih semtinde bulunan Haydar'da Bıçakçı Alâeddin mahallesidir. Ölümünden 3 yıl bir ay önce yazılan bir heyet raporunda 77 yaşında, 17 Ocak 1888 tarihli Tercümanı Hakikat gazetesinde çıkan ölümüyle ilgili haberde de 80 yaşında olduğu belirtildiğine[8] göre, İsmail Zühdü 1806–1808 tarihleri arasında doğmuş olmalıdır. Babası Hacı Ali Efendi, dedesi hayriye tüccarlarından[9] Hatipzâde Hacı Mustafa Efendi, dedesinin babası kereste tüccarı Hacı Ömer Efendi ve dedesinin dedesi Fatih Camii hatibi Hacı Mustafa Efendi olduğu belirtilmektedir.[10] Babası Hacı Ali Efendi, Altın varakçılar kethüdası olup aynı zamanda gemi sayısı 60'ın üzerinde olan bir ticaret filosuna sahipti. İsmail Zühdü, Fatih medresesinde tahsil gördükten sonra hattatlık eğitimi alır ve 1827'den itibaren babasının yanında çalışmaya başlar. 1829'da babasının vefatıyla işin başına geçer.[11]

Babasının ölümünün ardından üstlendiği sorumluluk gereği, devlette biriken alacaklarını tahsil etmek için komşusu olan zamanın Asâkiri Mansûre-i Muhammediyye seraskeri ve Sultan II. Mahmut üzerinde büyük nüfuz sahibi Koca Hüsrev Paşa[12] (1756–1855) aracılığı ile huzura çıkar. Bu sırada II. Mahmut kendisine babasının mesleğinden dolayı "Altunizâde" diye hitap eder ve bu tarihten itibaren lakabı Altunizâde olarak kalır.[13] Anlaşılan bu görüşme aynı zamanda İsmail Zühdü'nün enderun mektebine intikaline de vesile olur ve burada 1831'e kadar mimarlık eğitimine devam eder. Ailesinden gelen bir rivayete

Altunizâde Camii'nin mihrabından bir kesit ve Sami Efendi'ye ait bir hat

göre, 1830'lu yıllarda, önce Enderun Ağaları Mektebi, sonra 1838'de Mektebi Tıbbiye ve son olarak 1868'den itibaren Galatasaray Mektebi Sultanisi yani bugünkü Galatasaray Lisesi binası olarak kullanılan binaların inşasında mimar veya bina emini olarak görev alır.

Yaygın olarak zikredilen bilgilere göre, Altunizâde İsmail Zühdü Efendi'nin bina emini[14] olarak sorumluluk üstlendiği XIX. yüzyılın önemli binaları şunlardır: Dolmabahçe Sarayı, İzmit Kirazlıdere Çuha ve Fes Fabrikası, Beykoz'daki Debbağhane, Zeytinburnu Fişek Dökümhanesi, Paşabahçe Şişe, Mum ve Kâğıt Fabrikası, Defterdar'da Çuha Fabrikası, İzmit Hünkâr Köşkü, Beykoz Kasrı, Küçüksu Kasrı,[15] Taksim'deki Taşkışla, Salı Pazarında Çifte Saraylar.[16] İsmail Zühdü Efendi, devlet işlerine uzun zaman ayırmak durumunda kaldığından babasından devraldığı ticaret filosundan 60 civarında gemiyi satarak malvarlığının önemli bir kısmını nakde çevirir.

İsmail Zühdü Efendi, Sultan Abdülmecid'in saltanatının son yıllarında önemli idari görevler de üstlendi. Bunlardan bilinenleri, 1858'de Ziraat Meclisi azalığı, 1859'da Nafıa Meclisi azalığı ve 1860'da Askeri Şura azalığıdır.[17]

Bugün ismiyle anılan semte ne zaman yerleştiği hususuna gelince; kesin olarak tarihi bilinmemekle birlikte, Altunizade İsmail Zühdü Efendi Koşuyolu semtinde bulunan Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmialem Valide Sultan'a (ö. 1853)

İsmail Zühdü Paşa Konağı'nın paşa katının yenillenmiş hali

ait araziyi 1850'li yıllarda satın alır. 1860 yılında da bu araziye bir köşk yaptırır.[18] Muhtemelen 1856–57 yılında yeniden inşa edilen ve kendisinin bina emini olarak görev aldığı Küçüksu Kasrı'ndan etkilenmiş olacak ki yeni yaptırdığı köşkün Küçüksu Kasrına benzerliğinden bahsedilir.[19] Rivayete göre, köşk ile ilgili övgü dolu söylentiler yeni sultan Abdülaziz (1861–1876)'in kulağına gider ve bir şekilde köşk padişaha hediye edilir/ettirilir veya padişah el koyar. İbnülemin'in Muhbir gazetesinin 7 Mart 1868 tarihli nüshasından yaptığı bir alıntıda Sultan Abdülaziz'in Fuat Paşa'nın Bayezit'deki konağına el koymasına nasıl tepki gösterdiğini belirttikten sonra "Bir iki sene evvel Altunîzade İsmail Efendi'nin [Paşa] bağı bu surette belki daha çirkin bir yolda musadere olunmuşdu. Fuad Paşa, o vakit dava etmek şöyle dursun bir lâkırdı bile söylemek istemedi idi. Lâkin şimdi öyle bir muamelenin daha hafifcesi kendine taallûk eder yolda zuhûr edince o saat hak davası meydana çıkdı." şeklinde ilginç bir söylenti nakleder.[20] Bunun üzerine Koşuyolunun Çamlıca tarafına, Behiç Bey Köşküne yakın bir yere şimdi mevcut olan köşkü yaptırır. Köşkün yapım tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Camii'den önce ama ona yakın bir zamanda yapıldığı kanaati yaygındır.[21] Göze gelmemesi ve bir önceki köşkün akıbetine uğramaması için de dışardan oldukça sade görünmesine özen gösterir.[22]

Köşkün yapımından hemen sonra da kendi adıyla anılacak olan bir cami inşasına başlanır ve bahçe kapısı üzerinde ve mihrap duvarının dış cephesinde yer

İsmail Zühdü Paşa Konağı'nın yenilenmiş halinden bir kesit

alan iki kitabeye göre 1282 (1865/66) tamamlanarak ibadete açılır. Semtin ne zamandan itibaren Altunizâde ismiyle anıldığı da kesin bilinemeyen hususlardandır. İsmail Paşa'nın sağlığında Camii'n vakıflarıyla ilgili olarak Bâbıâli'yle yapılan yazışmaların birçoğunda "Üsküdar Bağlarbaşı'nda kâin" bazısında da "Çamlıca'da" ifadeleri kullanılmaktadır.[23] Ancak, cami başından beri Altunizâde Camii olarak adlandırılmış ve muhtemelen camiin etkisiyle de semte zamanla Altunizâde Mahallesi ismi verilmiştir.[24] En azından, öldüğü yıl olan 1888'in ikinci yarısına ait Osmanlı belgelerinde Altunizâde Mahallesi isminin geçtiğini biliyoruz.[25]

İsmail Zühdü Efendi'nin, o zaman daha çok yazlık köşklerin bulunduğu, nüfus yoğunluğunun nispeten az olduğu bu semte, zamanına göre büyük bir cami yaptırması semte damgasını vurmasını sağlamış görünmektedir. Ayrıca, camiin Koşuyolu tarafına, Tantavîzâdeler Köşkü ile cami arasındaki arsaya, kız ve erkek öğrencilerin okuyabileceği bir sıbyan mektebi, akaret dükkânları (bugün 13 dükkân hizmet vermektedir), imam ve müezzin evleri, bir fırın ve hamamdan oluşan bir külliye yaptırır. Camiin avlusu içerisinde ve Küçük Çamlıca caddesinden avlu giriş kapısının sağında bir muvakkithane, bugün abdest musluklarının bulunduğu yerde bir müezzinler odası, Tophanelioğlu caddesi üzerinde ve camiin önünde suyu özel olarak getirtilmiş bir çeşme ve Çamlıca tarafında da bir kahvehane ile bir karakol yaptırılmıştır.[26]

İsmail Zühdü Paşa'nın Altunizâde Camii haziresindeki kabri

Altunizâde İsmail Zühdü Efendi'nin şöhretini daha da artıran ve onun devleti ve milleti için yapabileceği fedakârlıkların derecesini göstermesi bakımından önemli olaylar 1870'lerin buhranlı yıllarında meydana gelmiştir. Malum, 1870'li yıllar hem Osmanlı Devleti hem de Osmanlı sınırları dışında kalan müslümanlar için oldukça sıkıntılı geçmiştir. İsmail Zühdü Efendi bu sıkıntılı dönemlerde devlet politikalarına uygun davranan ve onun imkânlarının yetersiz olduğu yerde imdada yetişen önemli isimlerden biri olmuştur. Örneğin, 1873-74'te Kaşgar Emiri Yakup Han'ın elçileri yardım talebiyle İstanbul'a geldiklerinde devletin katkılarına ilave olarak İsmail Zühdü Efendi de oradaki müslümanların bilgi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kütüphane kurmak ve İstanbul'dan kitaplar göndermek suretiyle önemli bir katkı yapmıştır.

Daha önemli ve uzun süreli katkılarını 93 Harbi diye bilinen 1877–78 Osmanlı Rus harbi sırasında ve sonrasında gerçekleştirmiştir. 93 Harbi, Osmanlı Devletinin Rusya'ya karşı en ağır yenilgiyi aldığı, en büyük toprak kaybına uğradığı ve tarihinin en yoğun muhacir sayısıyla karşı karşıya kaldığı bir savaştır. Bu savaşta İsmail Zühdü Paşa'nın gönüllü asker desteği sağladığı bilinmektedir ancak miktarı hususu tartışmalıdır. R.E. Koçu'nun hazırladığı İstanbul Ansiklopedi-

İsmail Zühdü Paşa'nın Altunizâde Camii haziresindeki kabrinin önden görünümü

si'nde (s.753), İ. H. Konyalı'nın *Âbideleri ve Kiâbeleriyle Üsküdar Tarihi*'nde (s.94) ve M. N. Haskan'ın kaleme aldığı üç ciltlik *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı eserde (s.72) bütün masraflarını karşıladığı bir tabur askerle Osmanlı ordusuna destek sağladığı kaydedilmektedir. Gövsa'nın *Türk Meşhurları*, *TDV İslam Ansiklopedisi* ve diğer bazı eserlerde de üç taburluk bir gönüllüler alayı ile katkıda bulunduğundan bahsedilmekte ve herhangi bir açıklama getirilmemektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgelere göre işin aslı şöyledir: İsmail Zühdü Efendi üç tabur gönüllü asker toplamış ve Osmanlı ordusuna teslim etmiştir. Bunlardan birinci taburu 1877–78 Osmanlı Rus savaşından önce meydana gelen Osmanlı Sırp savaşında (Temmuz 1876), ikincisini 93 Harbi'nin hemen başında, yani Nisan 1877'de teşkil ediyor ve harp sahasına gönderiyor. Bu hizmetlerinin kamuoyunda çok olumlu tesir yaptığı, "böyle devlet ve vatan ve milleti uğrunda" güzel hizmetlerde bulunan sadık bir şahsın aslında birinci tabur desteğini sağladığında ödüllendirilmesi gerektiği belirtiliyor ve ikincisiyle de bu hak edişin teyit edildiği vurgulandıktan sonra kendisine devlet tarafından "2. rütbeden nişanı âli-i Osmanî" ihsan buyruluyor.[27] Üçüncüsü için ise 5 Temmuz 1877'de izin talep ediyor ve 6 Temmuz 1877'de padişahın memnuniyet ifadesi

İsmail Zühdü Paşa'nın ablası Emine Şerife'nin Altunizâde Camii haziresindeki kabri

ve rütbe-i bâlâ tevcihiyle beraber kabul ediliyor. Birinci ve ikinci taburun silah hariç bütün masraflarının İsmail Zühdü Efendi tarafından karşılandığı bir başka belgede[28] zikrediliyor, üçüncü tabur için böyle bir masraf ayrımı belirtilmiyor ama muhtemelen üçüncüsünün de silah ihtiyacı devlet tarafından karşılanmıştır.[29] Ayrıca, toplanan askerlerin imamları İsmail Zühdü Paşa tarafından,[30] komutanları ise Osmanlı Ordusundan tayin edilmiştir.[31] Her bir taburda ne kadar subay ve askerin bulunduğu tam olarak tespit edilemese de taburlardan birine (muhtemelen ikincisine) ait dört bölükte bir binbaşı, bir kolağası, dört yüzbaşı, bir sancaktar ve yirmi çavuş dahil olmak üzere toplam 467 kişinin görev yaptığı bilinmektedir.[32] İsmail Paşa'nın topladığı gönüllüler taburunun üzerinde "Yâ Muhammed" yazılı olan yeşil renkli sancağı, yakın zamanlara kadar Altunizâde Camii'nde muhafaza edilmiş, sonra güvenlik ve sıhhi şartların elverişsizliği sebebiyle İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesine kaldırılmıştır.

Sultan II. Abdülhamit nezdinde İsmail Zühdü Efendi'nin değerini gösteren daha önemli bir gelişme 4 Nisan 1879'da gerçekleşiyor. Bu tarihte çıkan bir irade ile 1876–1878 arasında devam eden savaş sırasında gösterdiği üstün hizmetler ve

İsmail Zühdü Paşa'nın birinci eşi Habibe Nevres Hanım'ın Altunizâde Camii haziresindeki kabri

hamiyetperverlikden dolayı kendisine vezaret rütbesi tevcih ediliyor ve Meclisi A'yan azalığı görevine getiriliyor.[33] Bu çok ilginç bir durumdur, çünkü bilindiği üzere Meclisi A'yân ve Meclisi Mebusan 19 Mart 28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877–14 Şubat 1878 tarihleri arasında iki devre halinde çalışmış ve 13 Şubat 1878 tarihinde Padişah tarafından süresiz olarak tatil edilmiştir. Altunizâde İsmail Zühdü Paşa'nın Meclisi A'yân'a tayin edilen 52. ve son üye olduğu belirtilmekte ancak tayin için zikredilen 22 Nisan 1880 tarihi, bizim kullandığımız belgenin tarihinden yaklaşık bir yıl sonradır.[34]

Aslında İsmail Zühdü Paşa'nın savaşın ortaya çıkardığı zorluklarla ilgili hizmetleri asker toplamakla bitmiyor. Savaş masraflarının karşılanması için halktan toplanacak yardım komisyonu yani "iâne-i harbiye komisyonu" başkanı olarak da büyük hizmetler ifa ediyor.[35] Ayrıca savaş sırasında ve sonrasında İstanbul'a gelen on binlerce müslüman mültecinin ikameti, yiyecek ve giyecek temini gibi çok önemli bir meselenin halledilmesinde büyük fedakârlıklarla yardımda bulunuyor. Şehzadebaşı'ndaki 30 odalı konağını mültecilere terk ediyor ve Altunizâde'deki köşkünde daimi ikamete başlıyor. Aslında bu köşk yazlık olarak yapılıyor ve ısıtması zor olduğu için kendisi gibi yaşlı ve rahatsız bir insan için hiç de

Nazım Hikmet, eşi Hatice Zekiye Pirayende ve Edvar Taşkın

uygun bir mekân olmasa gerek. Dahası, Bulgaristan'ın Eski Zağra bölgesinden gelen müslüman muhacirleri Karamürsel'de gelirleri Altunizâde Cami-i için vakfedilmiş olan çiftliğine yerleştiriyor ve ölünceye kadar bütün masraflarını karşılıyor.[36] Muhacirlerin dertleriyle bu denli hemdert olan İsmail Zühdü Paşa, meseleyle ilgili olarak kurulmuş olan İâne-i Muhacirin Encümeni ve bu encümenin Ağustos 1879'da İdâre-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu ile birleştirilmesinden sonra da komisyonun başkanı olarak görev yapmıştır.[37]

Savaşın ortaya çıkardığı meseleleri çözmedeki katkısı bunlarla da sınırlı kalmıyor. Bilindiği üzere savaş sonrasında Osmanlı kaimesi çok hızlı değer kaybına uğramıştır. Bu değer kaybı o dereceye varmıştı ki Mart 1879'da İstanbul esnafının çoğunluğu kaimeyi kabul etmemeye başladı. Padişah ihtiyaç fazlası altın ve gümüş kap kacak ne varsa paraya çevrilmesi için meskûkât idaresine gönderilmesini emretti. Bu arada Hükümetin meselenin halli için üst düzey memur ve ileri gelen tüccarlardan oluşan bir komisyon kurulması teklifini reddederek kendisi başka bir komisyon kurdu. Komisyon saraydaki altın ve gümüş eşyayı tartarak işe başladı ve alınan kap kacak darphaneye gönderildi. Bu komisyona bağlı çalışacak olan ve İsmail Zühdü Paşa başkanlığında İmhâ-yı Kavâim ve İâne-i Vataniye adıyla ikinci bir komisyon kuruldu. İsmail Zühdü Paşa'nın başında bulunduğu komisyonun iki önemli vazifesi vardı: Birincisi, kaimenin hâlis sikkeyle değiştirilmesi, diğeri de halkın kaimenin kaldırılması için yapacağı yardımların toplanması. Bu arada halkın kaime bağışı da teşvik ediliyordu.[38] Muh-

Altunizâde Ailesi'nin yaşayan iki büyüğünden Edvar Taşkın Taşcıoğlu

Altunizâde Ailesi'nin yaşayan iki büyüğünden Tuna Baltacıoğlu

temelen bu dönemde İsmail Zühdü Paşa komisyon başkanı olarak örnek bir davranış sergiliyor ve 50,000 kaimeyi alenen imha ediyordu. Ayrıca, İsmail Zühdü Paşa'nın halkın en temel ihtiyaç maddesi olan ekmeğin fiyatının kontrol altında tutulması için de özel gayret sarf ettiği bilinmektedir.[39]

Savaş sırasındaki katkılarından dolayı ablası Emine Şerife Hanım'ın oğlu ve kendisinin tek varisi olacak olan Necip Bey'e de bir nişan verilmesini talep ediyor ve bunun üzerine Necip Bey'e üçüncü rütbeden bir nişanı Mecîdî veriliyor.[40] Abdülhamit İsmail Zühdü Paşa'ya karşı güveninde ve muhabbetinde samimi olduğunu onun zor zamanlarında da gösteriyor. İsmail Zühdü Paşa son yıllarını ağır hastalıkla geçiriyor. Abdülhamit üç doktordan oluşan bir heyeti İsmail Paşa'nın köşküne gönderiyor. Doktorların 13 Aralık 1884 tarihli müşterek raporlarına göre, o zaman 77 yaşında olan İsmail Paşa kırmızı kan damarları hastalığına yakalanmış, bu hastalık kırk beş gün önce kısmi felce sebebiyet vermiş ve konuşamaz duruma gelmiştir. Sonuç olarak doktorlar İsmail Paşa'nın bu hastalıktan tamamen şifa bulmasının mümkün olmadığını belirtmektedirler.[41] İsmail Paşa bu rapordan sonra 3 yılı aşkın bir süre daha yaşamış ve 2 Cemaziyelevvel 1305/15 Ocak 1888 Pazar gecesi vefat etmiştir. Mehmet Süreyya'nın tabiriyle "sâlih, muttaki ve muîn-i fukara"[42] bir fani daha geride hoş bir sada bırakarak terki dünya eylemiştir.

Altunizâde İsmail Zühdü Paşa'nın vefatı ve defin işlemleri haberi zamanın önde gelen gazetelerinden Tercümanı Hakikat'te detaylı bir şekilde yer almıştır.

Altunizâde Aile Seceresi*

Hacı Mustafa Efendi (Fatih Camii hatibi)

Hacı Ömer Efendi (Kereste tüccarı)

Hacı Mustafa Efendi (Hatipzade)

Hacı Ali Efendi (Altın varakcılar kâhyası)

- Emine Şerife (- 1893)
  Kocası: Mehmet Selim
  - Ali Necip (İsmail Zühtü Paşa evlat edindi) (1845 - 1927)
    Karısı: Melekper
    - Emine Rabia 1926
    - Mehmet Melek 1869 1937
    - Hatice Nurhayat 1954
    - Ahmet Selim 1947
    - İsmail Zühtü 1933
    - Fatma Pürkemal 1892 1930
    - Ayşe Saime 1895 1973
- İsmail Zühtü Paşa (1805 - 1889)
  1.Habibe Nevres (Altunizade Camiinde yatıyor) (- 1895)
  2.Mukadder
- Ressam Ahmet efendi

Emine Rabia (-1926)
kocası: Talat

- Süleyman Ali (-1945)
  karısı: Rahime
  - Emine Neriman (1924-1994)
    kocası: Muammer Esi
- Fahrettin (-1908)
- Hacer Bezmienver (- 22.11.1932)
  kocası: Mehmet Sabri (- 23.09.1936)
  - Mustafa Hatif (1925-)
    karısı:
    - Kızı: Bezmienver
    - Oğlu: Feridun
- Emin Nurettin Altınsop (1897- 8.12.1972)

Mehmet Melek (1869-8.9.1937)
Karısı: Edvar

Ali Ragıb

Mehmet Cevat (1897-1936)
Karısı: Hacer (1902-18.02.1967)

- Edvar Taşkın (1934-)
  Kocası: Sedat Taşcıoğlu (1933-23.03.1995)
  - Esra (1959-
    Kocası: Bülent Özkun (1955-
    - Didem (24.10.1988-
    - Ali (1991-
- Necip Coşkun Altınoğlu (1934- 2005)
  Karısı: Sevgi (11.11.1943 -
  - Acar (1971-
    karısı: Yvon
    - Pirayre (1999 -

A L T U N İ Z Â D E A İ L E S İ

Hatice Nurhayat (- 2.7.1954)
Kocası: Ahmet Muhtar Sayıt (- .12.1961)

Fatma Fahamet (1902 - 1984)
Kocası: Vedat Başar (1902 - 1960)

Faik Başar (1943 -
Karısı: Nalan (

Vedat (9.8.1980 -

Hatice Zekiye Pirayende (1906 - 21.3.1995)
Kocası: 1.Vedat Ürfi Bengü (1899 - 1953)
Kocası: 2.Nazım Hikmet Ran (1902 - 1963)

Suzan (1924 - 24.4.2005) Mehmet Fuat Bengü (1926 - 2002)
Kocası:Metin Yasavul (1926 -
Karısı: İzgen Öksüzcü (1926 - 14.5.1990)

Nurhayat (1955 -
Kocası:
1.Erginer Kılınç 1951 -
2.Oktay Aydın

Deniz (1981 -

Mehmet Ali (1959 -
Karısı:
1.Tansel
2.Cahide 1949 -

Ali (1995 - 8.4.

Kenan Bengü (1960 -
Karısı: Nurdan (1960 -

Arda (19.11.1988)

2. Karısı: Yeşim 1972-

Fatma Pürkemal (1892 - 1930)
Kocası: Mehmet İbrahim SELAHATTİN ÖKSÜZCÜ (1882-1940)

Mahmut Muhteşem 16.2.1911 17.07.1974
Karısı:
1.Adalet (1912-1983)
2.Halime TEVFİKA (23.3.1919-26.5.1959) 9.3.1944'de boşanmış
3.Hatice MEVHİBE (23.9.1916-30.11.1986) Evlenme: 7.9.1944

Bakınız: EK 1

Fatma Zehra Bilkay (1915 - 1960)
Kocası:
Rıfat Atağ (1910-1960)

Hatice Gökmen 9.8.1923 7.6.1989
Kocası:
Haluk Güven (1922-11.5.1980)

Feyha (9.8.1945-
Eşi:ALİ Cengiz Çelenk (1936-1978)

Fatma (11.10.1968
Eşi: Halil Balkanlar(1963-
Evlenme:6.9.1993
Boşanma: 1994

Feyza(12.10.1953-

Hanife İzgen 25.5.1926 14.5.1990
Kocası:
Mehmet Bengü (1926- /12.2002

Kenan (1961-
Eşi: Nurdan (1960-

Arda (19.11.1988-

Ayşe Saime (1895-21.03.1973)
Kocası: Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu (1885 - 1.04.1978)

Etem Altan Balta (28.10.1919 - 25.1.2004)
Karısı: Johanna Skurla (4.4.1917 - 6.11.1969)

Deniz Balta (21.07.1950 -
Karısı: Randi (1955 -
2. Karısı: Jane (6.12.1968

Kızı: Lindsay (1993- 25.9

Kelly (7.9.1980 -
Michael (18.8.1983 -

Tuna Baltacıoğlu (6.6.1924 -
Karısı: Nadire Akocak (9.9.1926 - 1.7.2003)

Dünya (14.7.1955 -
Karısı: Ayşegül (2.6.1960 -

Tayga (20.6.1991 -

Tansı (31.10.1958-
Kocası: Eşref Yıldırımer (25.7.1953 -

Zeynep (13.5.1980-
Emine (1.9.1983 -

*Tuna Taşcıoğlu tarafından hazırlanan aile seceresi

İsmail Zühdü Paşa Konağı'nın yıkılmadan kısa süre önceki hali

"Vüzerâyı A'zamı Saltanatı Seniyyeden" biri olarak tanıtıldıktan sonra vefat haberi "Altunizâde İsmail Paşa hayli müddetten beri mübtela oldukları hastalıktan halas olamayarak evvelki Pazar gecesi seksen yaşında olduğu halde Üsküdar'da Tophanelioğlu'nda kâin konaklarında terki câme-i hayâtı müsteâr eylemiştir." şeklinde verilmiştir. Aynı habere göre, uzun süreden beri beklenen vefat haberi saraya ulaştığında Sultan Abdülhamit, devlet ve millete sunduğu hizmetleri dolayısıyla derin saygı duyduğu ve hastalığı sırasında da yakından ilgilendiği Paşa'nın cenaze merasimiyle ilgilenmeleri için yaverlerinden "ebniye-i seniyye ambar müdürü ve Surre-ı Hümâyun emini Miralay İzzetlü Osman ve Binbaşı Rifatlü İslam ve Yüzbaşı Nihad Beyefendileri" görevlendirmiş ve ilgi Altunizâde ailesini oldukça memnun etmiştir.

İsmail Paşa'nın cenaze namazı Pazar günü kendisinin yaptırmış olduğu ve ismiyle anılan camide devlet erkânının yanı sıra "turuk-i aliyye meşâyih ve dervîşânı ve hademe ve asakir-i şahâne efradı ve polis ve jandarma zabitan ve neferatı ve belediye hademesi" ve kalabalık bir topluluk tarafından kılındıktan sonra camiin mihrap duvarının önündeki haziresine defnedilmiştir. Gazete Altunizâde İsmail Paşa'nın "gayet halûk ve halîm bir zât" olduğundan bahsettikten son-

İsmail Zühdü Paşa Konağı'nın yeni hali

ra "kırk seneden beri hizmetlerinde bulunmuş olan emekdârândan elHac İbrahim Ağa ile Mahmud Ağa"nın üzüntüden halsiz ve hasta düştüklerini belirtmektedir.[43]

İsmail Zühdü Paşa, sadece kendi döneminin insanını değil yıllar sonra gelen nesilleri de etkileyecek kadar büyük bir vatanperver ve hayırseverdi. 1950'li yıllarda İsmail Paşa'nın kimliğinden habersiz bir okuyucunun lakabından hareketle onu bir sarraf zannetmesi sonucu Altunizâde mahallesinin isminin değiştirilmesini teklif ettiğinde XX. yüzyılın büyük İstanbul âşıklarından Reşat Ekrem Koçu (1905–1975) çok kararlı bir tavırla Paşa'yı hem savunmuş, hem de bu vesileyle okuyucuyu hizmetlerinden, bir nebze de olsa, haberdar etmişti. Koçu, İsmail Paşa'nın hayatının "bir asâlet ve necâbet timsali" olduğunu belirttikten sonra hizmetlerini sıralıyor ve ekliyor: "İkinci Abdülhamid kendisine üç dört defa sadrazamlık teklif etmişti. Devlet adamı olmak için gereken liyakatten mahrumum!.. demek büyüklüğünü gösterdi. Büyük Hoca Paşa yangınından sonra İstanbul'da tam 35 camii kesesinden yaptırdı. Devletten kabul ettiği tek şey A'yan âzâlığı ile vezirlik pâyesi, sivil paşalık unvanı idi… Nur içinde yatsın…"[44]

1875 de Yunanlılar tarafından kiliseye çevrilen Eğriboz Kalesi'ndeki Bayraktar Mustafa Paşa Camii'nin minber kapısı

93 Harbi sırasında Altunizâde İsmail Zühdü Paşa'nın oluşturduğu gönüllü taburlar tarafından getirilerek Altunizâde Camii'nin son cemaat mahalline yerleştirilmiştir

İsmail Zühdü paşa iki evlilik yapmış fakat çocuğu olmamıştır. Birinci eşi Habibe Nevres Hanım kendisinden dört sene sonra 26 Ocak 1892'de vefat etmiş ve camiin haziresine defnedilmiştir. İkinci eşi Mukadder Hanım'ın akıbeti ise şimdilik bilinmemektedir. Altunizâde ailesi, İsmail Zühdü Paşa'nın 16 Aralık 1890'da vefat eden ve mezarı camiin haziresinde bulunan ablası Emine Şerife ve Hacı Selim'in oğlu Ali Necip Bey'i evlatlık edinmesiyle devam etmiştir. Necip Bey yukarıda bahsi geçen ve 3. rütbeden bir nişanı Mecîdî verilen şahıstır. İsmail Zühdü Paşa vakıflarının sorumluluğunu da Ali Necip Bey'e bırakmıştır.[45] Ancak Ali Necip Bey'in İsmail Zühdü Paşa çizgisinde biri olmadığı görülmektedir. Daha İsmail Paşa'nın vefatının üzerinden bir yıl bile geçmeden Karamürsel Altunizâde çiftliğine yerleştirilen muhacirlerin buralardan çıkarılmaları için girişimler başlamış ve devletin müdahalesiyle tahliye edilmişlerdir.[46] Bugün Acıbadem sınırları içerisinde bulunan ve Musevi Mezarlığı olarak kullanılan arazi de Altunizâde varisleri tarafından 1894'te satılmıştır.[47] Müsrifliği ile bilinen Ali Necip Bey 1923'te Halife Abdülmecid'e bir mektup yazarak Şehzâdebaşı'ndaki konağın Pertevniyal vakfına devri hususunda yardım talep ederken[48] aynı yıllarda düştüğü maddi sıkıntı nedeniyle Altunizâde'deki köşkü rehin etmişti. Bu borç yıllarca ödenememiş ve sonunda damadı ve zamanın Dârülfünun (İstanbul Üniversitesi) rektörü İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886–1978) borcu ödeyerek köşk üzerindeki ipoteği kaldırtmıştır.[49]

1927'de vefat eden Ali Necip Bey'in 7 çocuğu olur. Bunlardan Emine Rabia 1926'da, Fatma Pürkemal 1930'da, İsmail Zühdü 1933'de, Mehmet Melek 1937'de, Ahmet Selim 1947'de, Hatice Nurhayat 1954'te ve Ayşe Saime 1973'te vefat ederler. Bugün ailenin hayatta olan iki büyüğünden biri, Ayşe Saime Altunigil ile İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun oğlu olan 1924 doğumlu Tuna Baltacıoğlu, diğeri de Mehmet Melek'in oğlu Mehmet Cevat'tan kız torunu 1934 doğumlu Edvar Taşkın Taşçıoğlu'dur. Hatice Nurhayat'ın kızı Hatice Zekiye Pirayende (1906–1995) meşhur adıyla Piraye'nin ikinci kocası Nazım Hikmet'tir (1902–1963). Piraye'nin birinci kocası Vedat Ürfi Bengü'den oğlu XX. yüzyılın meşhur yazar ve çevirmenlerinden Mehmet Fuat Bengü (1926–2002)'dür.[50]

İsmail Zühdü Paşa'dan intikal etmiş gayrimenkullerden 1842 m2'lik bir arsayı Ayşe Saime (Baltacıoğlu) Altunigil, 1955'te kiralık bir binada öğretim yapmakta olan Altunizâde İlkokulu'na bağışlamış ve Maarif Vekâleti'nin 1958 yılında bu arsa üzerine bir bina inşa etmesiyle mahalle ilkokulu kendi binasına kavuşmuştur.[51] 1990 yılında mevcut binaya ek olarak yapılan kısma verilen maddi destekten dolayı okulun ismi, Altunizâde ailesinin itirazlarına rağmen, Altunizâde Hâfize Özal İlkokulu olarak değiştirilmiştir. Bugün zikredilen arsa üzerinde Üsküdar'ın en gelişmiş ve önemli ilköğretim okullarından biri olan Altunizâde Hâfize Özal İlköğretim Okulu bulunmaktadır.

Sonuç olarak, bundan yaklaşık 150 yıl önce Üsküdar'ın bir sayfiye semtinden mülk edinmeye başlayan Altunizâde İsmail Zühdü Paşa, semtin imarına yaptığı katkı, kendi adıyla anılan camii ve külliyenin semtin kimliğinin oluşmasında oynadığı kilit rol dolayısıyla, haklı olarak, zamanla semte ismini nakşetmiştir.

Cenazesine katılan cemaatin dağılımı da dikkate alındığında, İsmail Zühdü Paşa'nın sağlığında da devletin en üst makamını işgal eden padişahtan, zamanın ulema, ümera ve meşayihine, mahallenin varlıklı sakinlerinden kimsesiz fakirlerine kadar her kesimin teveccühünü kazanmayı başarmış güzide bir isim olduğu görülür. İlginçtir, İsmail Zühdü Paşa'nın ismi zamanla biraz unutulur gibi olmuşsa da XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren semtin yoğun bir ilgiye mazhar olması "Altunizâde, altın gibi" şeklinde ifadelere yol açmış ve bugün sadece Üsküdar'ın değil şehri İstanbul'un en bilinen semtlerinden biri olmuştur. Umulur ki bu ilgi, dolaylı olarak, İsmail Zühdü Paşa'nın devlet ve millet hizmetine adadığı hayatının daha iyi bilinmesine ve hizmetlerinin detaylarının ortaya çıkarılmasına vesile olur. Ruhu şâd olsun.

DİPNOTLAR

* Bu tebliğin hazırlanması sırasında Altunizâde ailesinin yaşayan iki büyüğü Tuna Baltacıoğlu ve Edvar Taşkın Taşcıoğlu ellerinde bulunan belge ve bilgileri cömertçe paylaşarak çok önemli katkılarda bulundular. Ayrıca, kıymetli meslektaşlarım Prof. Dr. Feridun Emecen, Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. İsmail Kara, Beşir Ayvazoğlu, Dr. Coşkun Yılmaz, T. Cengiz Göncü, Mustafa İnce ile Altunizâde Camii imamı Mehmet Yurtman ve İsviçre Sigorta Genel Müdürlüğünden Hande Karadeniz'in de zikre değer katkıları oldu. Hepsine gönülden müteşekkirim.

1 Altunizâde İsmail Paşa'nın terceme-i ahvali. İki sayfadan oluşan belgenin aslı Edvar Taşkın Taşcıoğlu Hanımefendi'de bulunmaktadır. Edvar Hanımefendi, belgenin dedesi Ali Necip Bey (ö. 1927) tarafından yazılmış olabileceğini ve kendisine halası Saime Altunigil'den intikal ettiğini belirtmektedir. Başlıktakinden başka metin içerisindeki gramer hatalarından dolayı bir müsvedde intibaı uyandıran eski harflerle yazılmış olan bu belge, tarihsiz olmakla beraber, birinci sayfanın son kısmında yer alan "Serasker Namık Paşa'nın ısrarı üzerine inşasına başlanmış olan şimdiki Dârülfünun olan Harbiye Nezaretinin inşasına nezaret" ettiği ifadesinden 1923 sonrasında yazıldığı anlaşılmaktadır. Zira söz konusu bina 1923'ün ikinci yarısında Dârülfünun'a tahsis edilmiştir. Belgenin birinci sayfasının arkasına basılmış beş mühürden okunabilen dördünde "İâne-i Muhacirin Encümeni" ifadesi yer almaktadır, ki bu komisyon İsmail Zühdü Paşa'nın 1878'de görev yaptığı komisyondur. Belgenin sadeleştirilerek neşredilmiş geniş bir özeti için bk. Halil İbrahim Göktürk, "Altunizâde Kimdir?", *Milli Kültür,* sy. 49 (Temmuz 1985), s. 36–38. Belgenin atıf yapılmadan Altunizâde İsmail Zühdü Paşa'nın biyografisi olarak yayımlanmış İngilizce çevirisi için bk. Pars Tuğlacı, *The Role of the Balyan Family in Otoman Architecture,* İstanbul 1990, s. 428.

2 Mustafa Uzun, "İbrâhim Tennûrî", *DİA,* XXI, 356.

3 Ali Rıza Karabulut, Ramazan Yıldız, *Gülzâr-ı Ma'nevi ve İbrâhim Tennûrî,* Kayseri 1978; Rasim Deniz, Ali Rıza Karabulut, *Şeyh İbrâhim Tennûrî Divânı Gülşen-i Niyâz'dan Seçmeler,* Kayseri 1983.

4 Altunizâde İsmail Paşa'nın terceme-i ahvali, aile arşivi, t.y.

5 Babasının 1459'da vefatından sonra Kayseri'ye gitmiş ve İbrahim Tennûrî'de seyr ü sülûkünü tamamlamıştır.

6 Rasim Deniz, Ali Rıza Karabulut, *Şeyh İbrâhim Tennûrî Divânı Gülşen-i Niyâz'dan Seçmeler,* s. 20; Ali Rıza Karabulut, *Kayseri'de Meşhur Mutasavvıflar,* Kayseri 1984, s. 192-197.

7 Ali Rıza Karabulut, Ramazan Yıldız, *Gülzâr-ı Ma'nevi ve İbrâhim Tennûrî,* s. 13.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı (YPRK. SH.) 2/3, 1 Kanun-ı evvel 1300/13 Aralık 1884; Tercüman-ı Hakikat, 4 Cemaziyelevvel 1305/5 Kanunısani 1888, s. 1.

9 Hayriye tüccarlığı 1810'da Müslüman tüccarlar için ihdas edilen bir unvan olup o yıllarda İstanbul'da sadece 40 Hayriye tüccarı olduğu düşünülürse ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750–1839),* Ankara 1983, s. 96–99.

10 Bu bilgi, ailenin yaşayan en yaşlı üyesi olan Tuna Baltacıoğlu'nun hazırladığı aile şeceresine dayanmaktadır.

11 Altunizâde İsmail Paşa'nın terceme-i ahvali, aile arşivi, t.y.

12 Halil İnalcık, "Hüsrev Paşa, Koca", *DİA,* XIX, 41-45.

13 a.g.b.

14 Bu dönemde bina emini, devlet tarafından yaptırılan büyük inşaatların para işlerine bakmak, malzeme alımları, işçi ücretleri ve diğer bütün masrafları ödemek gibi görevleri üstlenen kişiye denirdi. Binanın mimari yapısı ve tasarımı ile ilgili sorumluluğu yoktu. Cevdet Küçük, "Bina Emini", *DİA,* VI, 179; T. Cengiz Göncü, *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşâ Süreci, Teşkilatı ve Kullanımı,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 22.

15 Bu kasrın ahşap olan ilki XVIII. yüzyıla ait olup, Abdülmecit bu ahşap kasrı yıktırarak yerine batı üslubunda kâgir bir kasır yapılmasını istemiş ve Kasr 1856-57'de tamamlanmıştır.

16 E. Taşkın Taşçıoğlu, "19. Yüzyıl Saraylarının ve Çeşitli Devlet Yapılarının Yapımında Görev Almış Olan Altunizade İsmail Zühtü Paşa'yla İlgili Belgeler", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu: Bildiriler,* İstanbul 1985, s. 81, Tuna Taşçıoğlu, "İsmail Zühdi Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* IV, 216.

17 Hamit Küçükbatır, "Altunizâde İsmâil Zühdü Paşa", *DİA,* II, 545.

18 Tuna Baltacıoğlu, *Altunizade Köşkü'nün Öyküsü,* İstanbul 2000, s. 8.

19 Naciye Turgut, "Validebağ'ın Değişim Sürecinde Adile Sultan Kasrı", *II. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler, II,* ed. Zekeriya Kurşun ve dğr., İstanbul 2005, s. 426.

20 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar,* İstanbul 1942, s. 177. Altunizâde külliyesi hakkında ilk yüksek lisans tezinin sahibi Hamit Küçükbatır, kaynak zikretmeden Sultan Abdülazizi'in köşkü "zorla satın" aldığını belirtir. bk. Hamit Küçükbatır, *Altunizâde İsmail Zühdü Paşa'nın İnşa Ettirdiği Eserler* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987), s. 57.

21 Baltacıoğlu, *Altunizade Köşkü'nün Öyküsü,* s. 9; Küçükbatır, *a.g.t.,* s. 57. Tuna Baltacıoğlu daha önceki bir yayınında köşkün yapım tarihi olarak 1868'i zikretmiş, ancak kendisiyle 06.12.2006 tarihinde yaptığımız görüşmede bu tarihin sehven yanlış yazıldığını belirtmiştir. 1868 tarihi için bk. Tuna Baltacıoğlu, "Altunizade Köşkü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* IV, 230.

22 Köşk 1987'e kadar Altunizâde ailesinde kalmış. Bu tarihte STFA tarafından yeniden inşa niyetiyle satın alınmış ve ertesi yıl yıktırılmıştır. Yenisinin yapımı ise Ekim 2002-Şubat 2004 yılları arasında İsviçre Sigorta Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. Köşkün tarihçesi ve özellikle Cumhuriyet döneminde köşkte yaşanan önemli olaylarla ilgili olarak bk. Tuna Baltacıoğlu, *Altunizade Köşkü'nün Öyküsü,* İstanbul 2000.

23 Üsküdar Bağlarbaşı ifadesi için bk. BOA, İ.DH. 70954, 18 ve 25 Şevval 1300; İ. DH. 71693, 17 ve 18 Zilkaade 1300; Çamlıca ifadesi için bk. İ.DH. 71788, 11 Safer 1301.

24 İsmail Zühtü Paşa'nın evlatlığı Ali Necip Bey'den torunu Saime Altunigil, Altunizâde mahallesi hakkında verdiği bir röportajında konuyla ilgili ilginç bir hikâye aktarmaktadır. Buna göre, "İsmail Zühdü Paşa Altunizâde Camii'ni yaptırırken yine ispiyoncular harekete geçiyorlar ve padişaha camiin çok büyük yapıldığını, bu kadar paranın nereden bulunduğunu ihbar ediyorlar. Padişah dedemi huzuruna çağırarak: sen küçük bir semte ne diye bu kadar büyük bir cami yapıyorsun ve bu kadar parayı nereden buldun? Bizden de hiç bir yardım istemedin demesiyle, Zühdü Paşa; Padişahım isterseniz camiin iç kubbesini altınla kaplayabilirim diyor ve bunun üzerine bu semte Altunizade ismi veriliyor." Nuşin Kavukçuoğlu, Ali Karakuş, "Eski İstanbul Mahalleleri: Kısıklı – Altunîzade", *Eflatun,* yıl 2, sy. 21 (Eylül 1970), s. 21.

25 Örnek olarak bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 1540/105, 3 M 1306; DH. MKT, 1581/15 29 R 1306.

26 Altunizâde külliyesi hakkında iki yüksek lisans tezi yapılmıştır. Hamit Küçükbatır, *Altunizâde İsmail Zühdü Paşa'nın İnşa Ettirdiği Eserler* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987); Göze Özkan, *İstanbul Altunizâde Külliyesi ve Akaret Dükkânları Restorasyon Projesi* (İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991). Külliye hakkında neşredilmiş yazılara birkaç örnek olması bakımından bk. Hamit Küçükbatır, "Altunizâde Külliyesi", *DİA,* II, 546–547; Hakan Arlı, "Altunizade Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* IV, 230–232; M. N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar,* s. 71–74, 900, 961.

27 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DH. 60971, 17 Rebiyülahir [12]94/ 2 Mayıs 1877.

28 BOA, İ.DH. 60971.

29 BOA, İ.DH. 61219, 24 Cemaziyelevvel [12]94/5 Temmuz 1877.

30 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi,* İstanbul 1976, I, 94.

31 BOA, İ. DH. 62710, 24 Receb 1295/24 Temmuz 1878.

32 BOA, Y.PRK.MYD. 1/6 4 Mayıs 1293.

33 BOA, DUİT, 11/58, 11 Rebiyülahir 1296/4 Nisan 1879; İ.DH. 63695.

34 Ali Akyıldız, "Meclis-i A'yan", *DİA,* XXVIII, 244.

35 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı, 1/5, 8 Rebiyülahir 1295.

36 BOA, DH. MKT, 1540/105 3 M. 1306; DH.MKT. 1556/68 15 S. 1306

37 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri,* Ankara 1994, s. 69-75.

38 Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum,* İstanbul 2003, s. 232–236.

39 A.g.e., s. 264.

40 BOA, İ.DH. 61111, 8 Cemaziyelevvel 1294

41 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı (YPRK. SH.), 2/3, 1 Kanun-ı evvel 1300/13 Aralık 1884.

42 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* İstanbul 1311, IV, 387.

43 *Tercüman-ı Hakikat,* 5 K.Sani 1888/17 Ocak 1888/ 4 C.evvel 1305 s.1.

44 Reşat Ekrem Koçu, "Günün Işığında Tarih", *Milliyet,* 15 Ekim 1954.

45 E. Taşkın Taşçıoğlu'nda bulunan 23 Cemaziyelevvel 1282 tarihli vakfiyenin 19. maddesi.

46 Konuyla ilgili birçok evraktan bazıları için bk. BOA, MKT 1535/97 17 Z. 1305; 1540/105 3 M. 1306; 1545/62, 15.M.1306; 1550/62 28 M.1306; 1551/51, 1 S. 1306; 1556/68 15 S. 1306; 1560/90, 28 S. 1306.

47 BOA, DH. MKT. 219/61, 5 Ramazan 1311.

48 Dolmabahçe Sarayı, Milli Saraylar Hazine-i Hassa Arşivi (MSHHA), E.1/12, lef 14, 16 Şubat 1339.

49 Tuna Baltacıoğlu, *Altunizade Köşkü'nün Öyküsü,* s. 13.

50 Mehmet Fuat, hatıratında Piraye ve Altunizâde Köşkü'yle ilgili ilginç bilgiler aktarmaktadır (bk. Mehmet Fuat, *Gölgede Kalan Yıllar,* İstanbul 1997).

51 Maarif Vekâleti ve İstanbul Maarif Müdürlüğü'nün Saime Altunigil'e gönderdiği 13 ve 19 Ekim 1955 tarihli teşekkür mektupları aile arşivinde bulunmaktadır.

Üsküdarlı Mutasavvıf, Şâir ve Bestekâr Mehmed Muhyiddin Efendi

PROF. DR. HASAN AKSOY
Marmara Üniversitesi

Mehmed Muhyiddin Efendi kültür tarihimizde mutasavvıflığı, bestekârlığı ve şairliği ile tanınmış önemli bir şahsiyettir. Biz burada bu önemli şahsiyetin sırasıyla hayatı, tasavvufî kimliği, şâirliği ve bestekârlığı üzerinde duracağız.

Konya'da doğan Mehmed Muhyiddin Efendi bazı kaynakların bildirdiğine göre Seyyid bir aileye mensuptur.[1] Kaynakların hemen hemen tamamı Bezcizâde lakabı ile tanındığını belirtmektedir. Tahsili ve hocaları hakkında teferruatlı bir bilgi bulamadığımız Mehmed Muhyiddin Efendi, doğum yeri olan Konya'da tahsilini ikmâl etti. Daha sonra Lârende'ye (bugünkü Karaman'a) giderek Halvetî şeyhlerinden şeceresi Seyyid Yahyâ Şirvânî'ye kadar uzanan Nureddinzâde Molla Çelebi'ye intisap etti.[2] Atâî,[3] Hüseyin Vassaf[4] ve bunlardan naklen bazı kaynaklar ise Ezelîzâde şeyh Nurullah Efendi'ye intisap ettiğini bildirmektedir.

İki sene kadar Molla Çelebi'ye hizmet etti. Şeyhi vefatına yakın bir zamanda kendi yerine seccâdeye onun geçmesini vasiyet etti. Ancak diğer çelebilerin rıza göstermemeleri üzerine Bezcizâde de doğum yeri olan Konya'ya döndü ve Alâaddin Keykubad Camii'nde hatiplik ve vâizlik yaptı. Daha sonra da zamanın sultanı Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) daveti üzerine İstanbul'a gelip kendisine tevcih olunan Üsküdar'daki Şemsi Paşa Zâviyesi'nde irşada başladı. Bezcizâde'nin İstanbul'a gidişiyle alakalı olarak kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Kaynakların bazısına göre Sultan III. Murad (1574-1595), bir kısmına göre Sultan III. Mehmed (1595-1603) ve diğerlerine göre de Sultan I. Ahmed (1603-1617) devirlerinde İstanbul'a gitmiş bulunmaktadır.[5] Kaynaklardaki bir diğer bilgiye göre de Bezcizâde'nin İstanbul'a iki sefer gitmiş olması gerekmektedir.[6] Bunlardan birincisi Karaman'da şeyhinin vefatından sonra Konya'ya dönmeden gerçekleşmiştir (993/1585). Nitekim bazı kaynaklar onun Molla Çelebi vasıtasıyla tarikata intisap etmesinin ardından teselli bulamadığını ve İstanbul'a giderek Ömer Sikkinî halifelerinden birisine[7] veya dönemin önde gelen Melâmîlerinden İdris-i

Çiçekci Camii'nde M. Muhyiddin Efendi'nin kabri (solda)

Muhtefî'ye intisap ettiğini[8] bildirmektedir. Bezcizâde İstanbul'a ilk gidişini müteakip tekrar Konya'ya dönmüş ve orada 6-7 sene kalmıştır.[9] İkinci gidişi ise büyük bir ihtimalle Sultan I. Ahmed'in daveti üzerine vâki olmuştur.[10]

Bezcizade İstanbul'a geldikten sonra Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin Şeyh Yavsî Efendi Tekkesi'ne nakledilmesiyle boşalan Fatih Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi şeyhliğine getirildi (1013/1604). Daha sonra da yine Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin Sultan Ahmet Camii vâizliğine nakledilmesi üzerine boşalan Sultan Selim Camii vâizliğine getirildi. Bu şekilde hem şeyhlik ve hem de vâizlik yaparak halkı irşad vazifesini yerine getirdi. Bezcizâde Mehmed Muhyiddin Efendi'nin Üsküdar'daki Şemsi Paşa Tekkesi şeyhliğine getirilişi konusu da yine biraz karışıktır. Yukarıda belirtildiği gibi Bezcizade ya Sultan III. Mehmed'in daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve Şemsi Paşa şeyhliği kendisine tevdî edilmiştir veya İstanbul'a daha sonraki gelişinde de aynı tekkede bir müddet vazife ifa etmiştir. Şemsi Paşa şeyhliği uhdesinde iken bu arada bağlılarından birisi tarafından Nuhkapısı civarındaki bir mahalde hediye edilen arazide 1020'de(1611) bir tekke ile kendisi için de bir türbe yaptırmıştır. Böylece her iki tekkede birden irşad faaliyetlerini sürdürdü.

Bezcizade Mehmed Muhyiddin Efendi 1020 Ramazanında (Kasım 1611) vefat ederek yaptırdığı tekkkenin yanındaki türbeye defnedildi.[11] "eş-Şeyhu'l-emced" terkibi vefat tarihi olan 1020'yi (1611) göstermektedir.[12] Hüseyin Vassaf bu tari-

Çiçekci Camii'nin haziresinden genel bir görünüm

hi verdikten sonra Ayvasarayî'den naklen Bezcizâde'nin zayıf bir ihtimalle "mülâkat-ı mevt" terkibinin gösterdiği 1018 (1609) yılında vefat etmiş olabileceğini de ileri sürmektedir.[13]

İşte Bezcizâde'nin defnedildiği bu tekke daha sonra adına izafeten Bezcizâde Tekkesi diye tanındı. Üsküdar'da Arakıyeci Hacı Mehmet Mahallesi Divitçiler Caddesi, Salı sokağında bulunan bu tekkenin şeyhliğine kendisinden sonra halifelerinden Hüseyin Efendi, ondan sonra Bayrâmî Şeyhi Bolulu Himmet ve daha sonra da onun oğlu Abdullah geçtiği için Himmet-zâde Tekkesi adıyla da anılmıştır. Halk arasında âyin gününden dolayı Salı Tekkesi adıyla da anılan bu tekke daha sonraki dönemlerde Himmet Baba, Himmet-zâde, Şekûrî Efendi, Muhyî Efendi gibi farklı isimlerle de zikredilmekle beraber[14] daha çok Bezcizâde Tekkesi adıyla tanınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında yeniden inşa ettirilen tekke Cumhuriyet döneminde Zeynep Kamil Hastanesi'nin arazisine katılmış, hastanenin genişletilme çalışmaları sırasında yıktırılmıştır. Konyalı İbrahim Hakkı tekkeyi 1941 yılında gördüğünü bildirmektedir.[15] Tekkenin haziresindeki kabirler ile şair Sâfî tarafından Bezcizâde'nin vefat tarihini de gösteren gazelin yer aldığı kitabe ise Selimiye'deki Çiçekçi Camii avlusuna nakledilmiştir.[16]

Türbede mevcut kitabelerin bir kısmı ise Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ne, 1984'te de oradan Beyazıt'taki Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesine götürülmüştür.[17] Bezcizâde Mehmed Muhyiddin Efendi Türbesi'nin kitabesi bugün Çiçekçi Camii

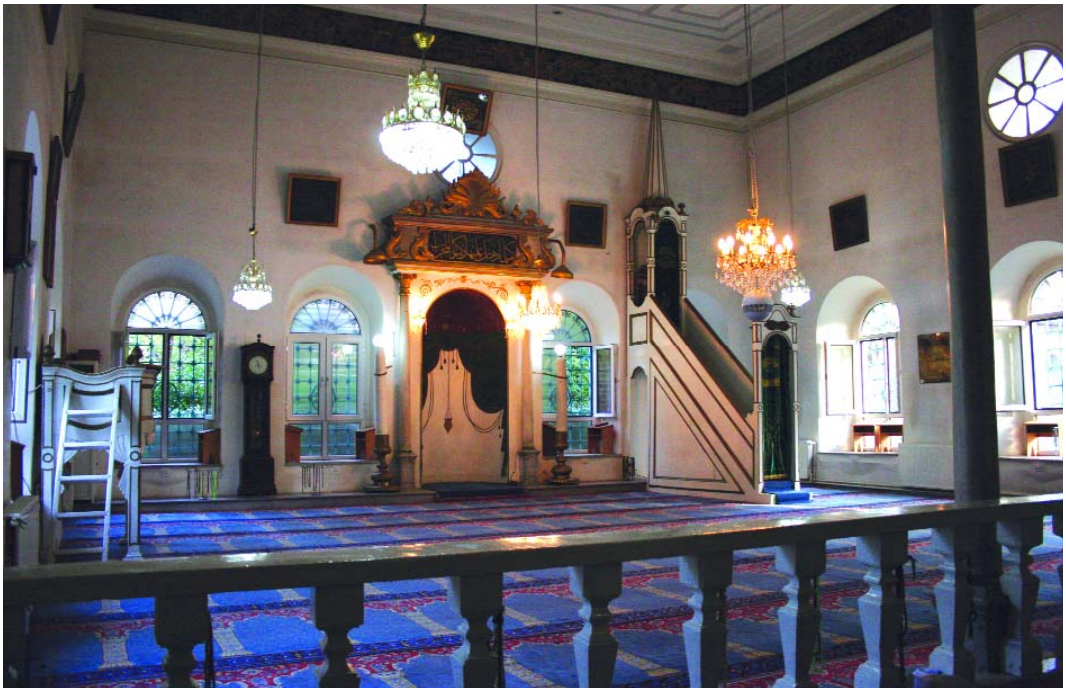

Çiçekçi Camii'nin iç görünümü

avlusunda türbede mevcut kabirlerin hizasına yakın gelecek şekilde avlu kapısının sağ tarafındaki ikinci ve üçüncü pencere arasındaki duvar üzerine raptedilmiş, önüne de türbede medfun olanların kemikleri aynı sıra ile mermer pehleler arasına defnedilmiştir. Altı beyitten oluşan kitabe,

Kutb-ı âlem Bezcizâde rıhlet etdi dünyeden
Kıldı câ mülk-i bekada rahmetullâhi aleyh

beytiyle başlayıp şu beyitlerle son bulmaktadır:

Hiç kesi yok nâmını yâd idüp itmege duâ
Cümle yâd ü âşinâda rahmetullâhi aleyh

Zikr ü tevhîd olduğu yerde el açup tâlibân
Yâd idüp dirler duâda rahmetullâhi aleyh

Ol fenâfillâh azîzin Sâfî târîhin didi
Fâni-i hû Bezcizâde rahmetullâhi aleyh (1020/1611)

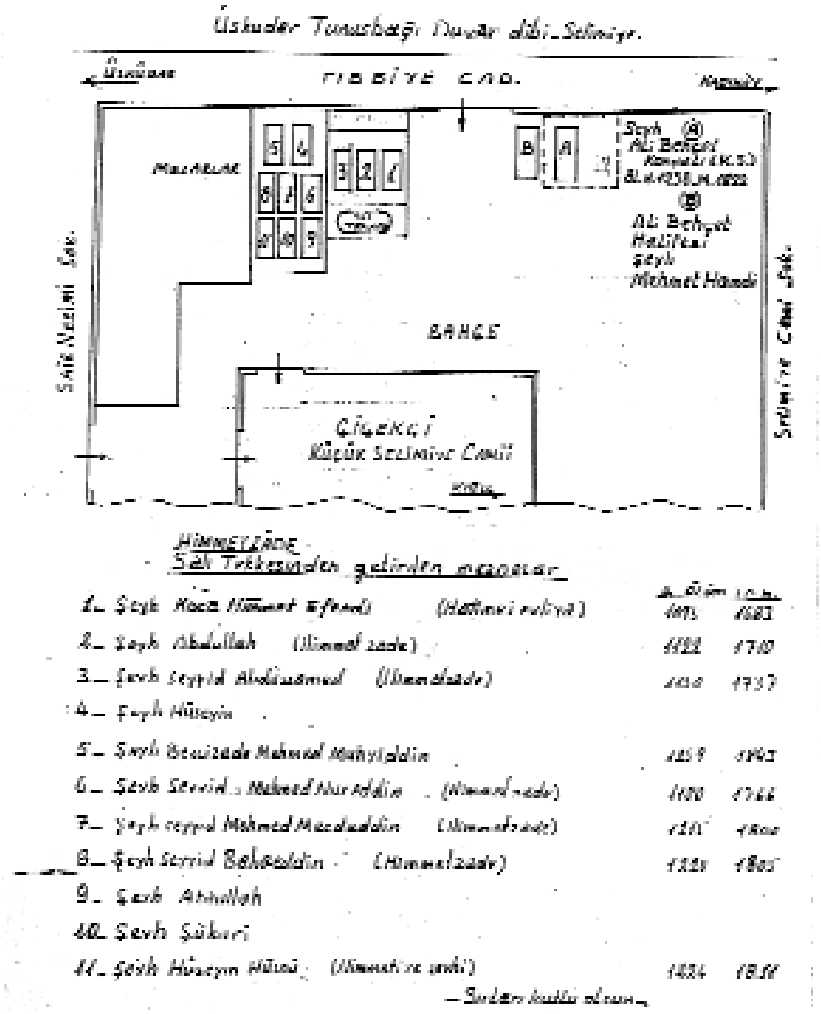

Mehmet Nermi Haskan'ın 1930'da harap hale geldiğini bildirdiği ahşap türbede on bir ahşap sanduka bulunmakta idi. Bunlardan biri 1020'de (1611) vefat eden Halvetî Bezcizâde Mehmed Muhyiddin Efendi'ye, biri 1095'te (1684) vefat eden Bayramî Pîr Himmet Efendi ve bir diğeri de 1122'de (1710) vefat eden Himmetzâde Şeyh Abdullah Efendi'ye aittir. Diğer sandukaların kimlere ait olduğunu da Mehmet Nermi Haskan eserinde bildirmektedir.[18] (Ayrıca aşağıdaki planda da kabirde yatanların kimler olduğu gösterilmektedir.) Bu kabirler yukarıda da belirtildiği şekilde olduğu gibi Çiçekçi Camii avlusuna nakledilmişlerdir.

Mehmed Muhyiddin Efendi aynı zamanda Muhyî mahlası ile şiirler yazmıştır. Bezcizâde'nin bir divanı olduğu kaynaklarda bildirildiği halde nüshasına yakın zamana kadar ulaşılamamıştı. Aruz ve hece vezni ile yazdığı şiirlerinden oluşan

Mehmed Muhyiddin Efendi Divanı'nın Belediye Kitaplığı'nda Osman Ergin Bölümü'ndeki 1544 numaralı nüshasının ilk iki sayfası

divanı yakın zamanlarda bulunmuştur. Bezcizade divanının nüshasından ilk bahseden kişi Avni Erdemir'dir.[19] Erdemir, *Anadolu Sahası Musikişinas Divan Şairleri* adlı eserinde divanın İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda Osman Ergin kitapları arasında (nr. 1544) bir nüshası bulunduğunu bildirmişti.

Biz de yaptığımız araştırmalarda divanın aynı kütüphanede Muallim Cevdet kitapları arasında kayıtlı bir nüshasını (nr. K.216) daha tespit etmiş bulunuyoruz.

Divanın birinci nüshası 60, ikinci nüshası ise 47 varaktır. Muallim Cevdet kitapları arasında yer alan nüsha son taraftan 10 varak civarında noksandır.

Divanın Belediye Kitaplığı Osman Ergin Bölümü'ndeki 1544 numaralı nüshasının ilk sayfasında Bezcizâde'nin Üsküdar'da medfun bulunduğuna, Konyalı olduğuna ve hicrî 1020 tarihinde vefat ettiğine dair bir kayıt vardır. 1b sayfasında "Kutbü'l-ârifîn Bezcizâde Muhyiddin Efendi hazretlerinin divan-ı şerifleridir." ibaresinden sonra müelifinin Mehmed Muhyiddin Efendi olduğu ve Alaeddin Camii'nde vâizlik yaptığı belirtilmektedir. Divan daha sonra başlamaktadır. Bu ifadeden de biz Bezcizade'nin İstanbul'a iki sefer geldiği hükmünü çıkartabiliriz.[20] Divanın bu nüshasında ilk sayfa dışında hemen hemen bütün sayfalar 13 satırdır. Bu nüsha nesih yazı ile yazılmıştır. Arapça kısa bir manzum esmâ-i hüsnâ ile başlamaktadır. Daha sonra da bir tevhid yer almaktadır.

Divanın diğer nüshası da aynı şekilde başlamaktadır. Kırma nesih yazı ile yazılmıştır. Bu nüsha da aynen ilk nüsha gibi başlamaktadır. Bunda da her sayfa da 13 satır yer almaktadır. Yer yer Arapça kıtaların da mevcut olduğu divanda toplam 40 civarında gazel, 10 kaside ve 8 adet de kısa mesnevi bulunmaktadır.

Mehmed Muhyiddin Efendi şiirlerinde aruz ve hece veznini kullanmıştır. Dili

Mehmed Muhyiddin Efendi Divanı'nın Belediye Kitaplığı'nda Muallim Cevdet bölümündeki 216 numaralı nüshasının ilk iki sayfası

ise bilhassa hece ile yazdığı şiirlerinde oldukça sade ve akıcıdır. XVII. Asrın başlarında vefat etmiştir, ancak birinci sınıf şairler arasına girecek seviyede değildir. Nitekim şuarâ tezkirelerinde de adına rastlanmaz. Divanı üzerinde bir talebemiz, Hafsa Mutlu, yüksek lisans çalışmasına başlamıştır.

Bezcizâde'nin Tarikat çevrelerinde çokça sevilen ilâhîleri, ayrıca çeşitli cönk ve mecmualarda yer almaktadır. Hüseyin Vassaf ve Gölpınarlı eserlerinde şiirlerinden örnekler vermektedirler.[21] Onun "Zâhid bize ta'n eyleme" mısraı ile başlayan ilâhisi birçok tarikatta âyinler arasında cumhur ilâhisi olarak okunmuştur. Bayatî makamında ve düyek usulünde bestelenen ilâhînin güftesinin ilk bendleri şu şekildedir:

Zâhid bize ta'n eyleme
Hak ismin okur dilimiz
Sakın efsane söyleme
Hazrete varır yolumuz

Halvetî yolun gideriz
Çekilir Hakk'a gideriz
Gazâ-yı ekber ederiz
Hazret-i Ali'dir ulumuz

Çiçekçi Camii (*Bir Ulu Rüyayı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 201)

Her kim bu tarika girdi
Hasan-ı Basrî'ye erdi
Her seher okunur virdi
Seyyid Yahyâ'dır pîrimiz

Ayrıca XVIII. ve XIX. yüzyıla ait güfte mecmualarında da gazel ve ilâhilerinin çeşitli bestekârlar tarafından bestelendiği bildirilmektedir.[22]

Bezcizâde Mehmed Efendi ayrıca zamanının tanınmış dinî musiki bestekârlarındandır. Sadeddin Nüzhet Ergun XVII. Yüzyılın ilk yarısında dinî besteleriyle en çok şöhret yapan üç bestekârdan bahsederken onun adını da zikretmektedir (diğerleri Koğacızâde Şeyh Mehmed ve Zâkirî Hasan'dır).[23] Atâî de sesinin çok güzel olduğunu bildirmektedir.[24] Ayrıca XIX. yüzyıla ait bir güfte mecmuasında kendisinin bir gazelini Nevrûz-ı Acem makamında bestelediği belirtilmektedir. Bu ilâhînin güftesi şöyledir:

Cümlenün mahbûbı sensin ey Habîb-i ezelî
Cümle Yûsuflar içinde ey güzeller güzeli

"Küntü kenzen" sanadır matlab-ı a'lâ sensin
Mazhar-ı zât-ı Hüdâ'sın nakş-ı rûhun yazalı

Bezcizâde Mehmed Muhyiddin Efendi'nin Türbesi'nin kitabesi

Cümle ümmet âşık oldu sana ey Seyyid-i hulk
Himmetinle gitti gayrı bâğ-ı vahdet gazalı
Cümle âlem kapuna yalvarı geldi ey Şefî'
Hep kabûl oldı dilekler "min ahad lem yezeli"

Oldı uşşâk gözi giryân dili büryân ey Habîb
Oldı mecnûn u divâne Muhyi hüsnün ezelî [25]

Yapılan araştırmalarda Bezcizâde'nin bugüne ulaşmış herhangi bir bestesi bulunamamıştır. Bezcizâde'nin şu ilâhîsi de şiirlerinin ne kadar içten, samîmi ve hisli olduğunu göstermektedir:

Hak cemâlin isteyüp hayrân olan gelsün beri
An u nefsi zebh idüp kurbân olan gelsün beri

Aşkıle hem şevkıle hem derdile zikreyleyen
Âr u nâmûs terk idüp destân olan gelsün berü

Aşk şarâbın sâkiden içüp safâ vü zevk iden
Düşüben bîhuş olup mestân olan gelsün berü

Rûz u şeb derd-i ehadden âh u feryâd eyleyen
Gözlerinden kan akup giryân olan gelsün berü

Eyyühe'l-uşşak zikr-i hâm olanlar gelmesün
Âteş-i aşka düşüp büryân olan gelsün berü

Muhyi meydân içre başın top idüp cevlân iden
Mahv olup meydân-ı Hak'da fâni olan gelsün berü

DİPNOTLAR

1 Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Hediyyetü'l-ihvân* (haz. Osman Türer), İstanbul 2005, s. 397.

2 *a.g.e.*, s. 397.

3 Atâî, *Zeyl-i Şekaik*, s. 607.

4 Hüseyin Vassaf, *Sefîne*, II, 346.

5 bk. Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfîler Devletve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 237; Mehmed Nazmi Efendi, *Hediyyetü'l-ihvân*, s. 397; Atâî, *Zeyl-i Şekaik*, s. 607.

6 bk. Vassaf, *Sefîne*, II, 346; Abdülbâki (Gölpınarlı), *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 128.

7 Mehmed Nazmi Efendi, *Hediyyetü'l-ihvân*, s. 397.

8 bk. Vassaf, *Sefîne*, II, 346; Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 128.

9 Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfîler Devletve Ulemâ*, s. 237.

10 Atâî, *Zeyl-i Şekaik*, s. 607.

11 Mehmed Nazmi Efendi, *Hediyyetü'l-ihvân*, s. 397.

12 Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfîler Devletve Ulemâ*, s. 238.

13 Hüseyin Vassaf, *Sefîne*, II, 346.

14 M.Baha Tanman, "Salı Tekkesi", *DBİst.A*, VI, 426.

15 İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, s. Ancak Konyalı bu hankahı Yazıcızade diye okumuş ve Yazıcızadeler hakkında da bilgi vermiştir.

16 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, II, 630.

17 Daha geniş bilgi ve tekkenin diğer şeyhleri için bk. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 457-462.

18 *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 630.

19 Avni Erdemir, *Anadolu Sahası Musikişinas Divan Şairleri*, Ankara 1999, s. 282.

20 bk. Bu tebliğin 1. sahifesi.

21 bk. Vassaf, *Sefîne*, II, 346-347; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 129-130.

22 Bu güfteler, makamları ve bestekârları için bk. Fatih Öznur, *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir Yazmadaki Dînî Mûsikî Güfteleri*, 1998 (MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 42, 108, 120; Şengül Sağman, *Müstakîmzâde'nin "Mecmûa-i İlâhiyyât" Adlı Güfte Mecmuası*, 2001 (MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 255; Cem Murat Derya Dişçi, *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir Yazmadaki Dînî Mûsikî Güfteleri*, 2001 (MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 77; M.Emin Soydaş, *XVIII. Yüzyıla Ait Bir Elyazması Mecmuada Dinî Mûsikî Güfteleri*, 2001 (MÜ Sosyal Bilimler EnstitüsüYüksek Lisans Tezi), s. 119.

23 *Türk Musikisi Antolojisi*, I, İstanbul 1942, I, 27.

24 Atâî, *Zeyl-i Şekaik*, s. 607.

25 Şerafettin Ural, *XIX. Yüzyıla Ait Bir Yazmada Dinî Mûsikî Güfteleri*, 1993 (MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 64.

BİBLİYOGRAFYA

Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Hediyyetü'l-ihvân*, İstanbul 2005, s. 397.

Atâî, *Zeyl-i Şekaik*, s.607.

Hüseyin Vassaf, *Sefîne*, II, 312, 346-347.

Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ (Tayşi)*, s.14.

Abdülbâki (Gölpınarlı), *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 128-130.

Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1942, I, 27.

İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I, 380, 429-430.

Şerafettin Ural, *XIX. Yüzyıla Ait Bir Yazmada Dinî Mûsikî Güfteleri*, 1993 (MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s.25, 64.

Fatih Öznur, *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir Yazmadaki Dînî Mûsikî Güfteleri*, 1998 (MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 42, 108, 120.

Avni Erdemir , *Anadolu Sahası Musikişinas Divan Şairleri* , Ankara 1999 , s.282-285 ;

Nazmi Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, İstanbul 2000, I, 297.

Şengül Sağman, *Müstakîmzâde'nin "Mecmûa-i İlâhiyyât" Adlı Güfte Mecmuası*, 2001 (MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 38, 256.

Cem Murat Derya Dişçi, *XIX. Yüzyılda Yazıldığı Tahmin Edilen Bir Yazmadaki Dînî Mûsikî Güfteleri*, 2001 (MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 77.

M.Emin Soydaş, *XVIII. Yüzyıla Ait Bir Elyazması Mecmuada Dinî Mûsikî Güfteleri*, 2001 (MÜ Sosyal Bilimler EnstitüsüYüksek Lisans Tezi), s. 119.

Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 457-463; II, 629-632.

Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfîler Devletve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 237-239, 313, 342.

"Muhyî Muhiddin Mehmed Efendi (Bezcizâde)", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VI, 434-435.

M. Baha Tanman, "Salı Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 426.

Üsküdar'da Bir Kadın Cerrah Küpeli Kızı Salihâ Hatun

PROF. DR. OSMAN ÇETİN
Uludağ Üniversitesi

Bir zamanlar halkımıza hizmet sunan nice insanımız var ki, bugün isimleri unutulmuş, belki nesilleri kesilmiş ve tarihin derinliklerinde kaybolup gitmişlerdir. Her ne kadar yaptıkları görevler, yazdıkları eserler veya sanatlarını maharetle icra etmelerinden dolayı meşhur olan ve haklarında kaynaklarımızda az veya çok bilgi bulabileceğimiz hizmet, meslek ve sanat erbabı varsa da binlercesinin izinin çoktan kaybolduğu bir gerçektir. Kayıplarımızı azaltmak, bilinen ve tanınan değerlerimizin listesini uzatmak bizim görevimizdir. Kayıp değerlerimizin, çoğu kez hiç beklemediğimiz yerlerde karşımıza çıktığı görülür. Bu bakımdan özellikle arşivlerimizin çok ciddi bir biçimde tasnifi ve diğer bilgi kaynaklarımızın titiz bir şekilde taranması gerekmektedir. Bugüne kadar yapılanların, kayıplarımızın telâfisi açısından hiç de yeterli olmadığı bilinmektedir. Artık hiçbir şeyi tesadüfe bırakmamak, ne aradığımızı ve nerede aramamız gerektiğini bilmek zamanı gelmiştir. Kayıplarımızı arayacağımız yerler arasında Kadı Sicilleri de yer almaktadır.

Kadı sicilleri, Osmanlı "tıp tarihi" araştırmaları bakımından da önemli belgelerdir. Sicillerde, dolaylı olarak da olsa sağlıkla ilgili bilgilere ulaşmak her zaman mümkündür. Pek çok kayıtta, sağlık kuruluşlarından, bu kuruluşların tamir, işleyiş ve kadrolarından, burada görev yapan tabiplerden ve diğer hizmet elemanlarından; tabip dükkânlarından, bu dükkânlarda kullanılan tıbbî malzeme ve ilâçlardan, hastalıklardan, hasta ve tabip ilişkilerinden vs. söz eden bilgilere rastlanmaktadır. Sicillerde yer alan ferman, kanunname ve tevcih beratları gibi belge suretlerine ve bunların içeriğine diğer Osmanlı arşiv malzemesi aracılığı ile ulaşmak mümkün olsa da şer'î hüccet, dava ve tereke kayıtları türündeki belgeler ancak mahkeme defterlerinde bulunabilir. Kadı sicilleri bu açıdan vazgeçilmez niteliktedir.

Kadı Sicillerinde yer alan "rıza senetleri", Osmanlılar döneminde hasta-hekim ilişkilerini incelemeye imkân veren önemli hukukî belgelerdir. Eskiden cerrahî

Hasta arabası (*Osmanlılarda Sağlık*, I, 34)

müdahalelerin günümüze göre çok daha riskli olması, cerrahları, daima hastalarının "rızasını" alarak ameliyat yapmaya sevk ediyordu. Hekimin hastadan rıza senedi almaktaki amacı, ameliyatta başarı sağlayamaması veya ölüm gibi başka bir olumsuz durumun ortaya çıkması hâlinde, hasta ya da vârislerin kendisinden davacı olmalarını önlemek istemesidir. Bu senetler, gerçekten de hekime hukukî bir güvence sağlıyordu. Rıza senetleri, sonuçta bir hukuki belge niteliğinde olsalar bile, bu belgelerde hastalıklardan, tıbbı operasyonlardan, hasta ve hekim davranış ve yaklaşımlarından söz edilmesi onları, tıp tarihi araştırmaları bakımından önemli kılmaktadır. Bu senetlerde hasta ve tabip adının kesinlikle yer alması, adı unutulan yüzlerce tabibin öğrenilmesine, hatta bunların ihtisas alanlarının bilinmesine imkân sağlamaktadır. Rıza senetleri, ilgili dönemde hangi ameliyatların gerçekleştirilebildiğini göstermesi bakımından da üzerinde durulması gereken belgeler arasında yer alır.

Mahkeme sicilleri incelendiğinde rıza senetleriyle ilgili yüzlerce belge bulmak mümkündür.[1] Daha önce de ifade edildiği gibi, başta rıza senetleri olmak üzere pek çok sicil kaydında tabip isimlerine rastlıyoruz. Tevcih beratları, özellikle dârüşşifa gibi sağlık kurumlarının muhasebe kayıtlarında isimleri geçen sağlık personeli, değişik dava kayıtlarında kendilerinden söz edilen hekimler bunlar arasındadır.

Hekimin hastaya tıbbi müdehalesi (*Osmanlılarda Sağlık*, I, 208)

Bütün bunlar, geçmişin karanlığında kalan ve unutulan yüzlerce olayın, tıbbî operasyonun, hekim ve hasta adının, hastalıkların ve bu çerçevede gelişen ilişkiler ağının aydınlatılmasında; bu aydınlık içinde milletimizin sağlığı, sağlık anlayışı, sağlık uygulamaları vs. hakkında bilgi edinerek yeni değerlendirmeler yapılmasında sicillerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.[2]

Bu sempozyum için belirlenen konu başlıkları arasında "*Üsküdarlı Meşhurlar*" da yer alıyor. Kimi meşhurlar şöhretlerini yüzyıllar boyunca sürdürebilimişlerdir. Kimilerinin şöhreti ise kendi zamanları ile sınırlı kalmıştır. Bu bildiride, hakkında *beyne'l-akrân nâbiğa* denilen ve muhtemelen şöhreti yaşadığı dönemle, hatta belki İstanbul ve Üsküdar'la sınırlı kalan bir kadın cerrahımızdan söz edilecektir.

Sâliha Hatun'un *beyne'l-akrân nâbiğa ve fâika* yani emsalleri arasında şöhretli ve önde gelen bir cerrahe olduğunu 139 ve 144 Numaralı Üsküdar Şeriye Sicillerinde yer alan bir seri rıza senedinden biliyoruz.[3] Sözünü etiğimiz rıza senetleri, h.1032-3 / m.1623-4 yıllarına aittir. Bu kayıtlarda Küpeli kızı Sâliha Hatun'un hâzıka bir cerrahe olduğunu ve İstanbul içinden ve dışından pek çok kişinin şifa bulmak, sıkıntılarından kurtulmak amacıyla kendisine ameliyat için başvurduğunu öğrenmekteyiz.[4] Bu bildiride, "IV. Üsküdar Sempozyumun"da Üsküdarlı Sâliha Hatun'un adının anılması amaçlanmış ve böylece bir vefa borcunun ödenmesi için yalnızca sözü edilen on sekiz rıza senedinin değerlendirilmesi düşünülmüştür.

Bu kayıtlara göre cerrahe Sâliha Hatun, "kıptî"[5] asıllı Küpeli adında bir kişinin kızıdır. Üsküdar'da Mahalle-i Cedide/ Yenimahalle sakinlerindendir.[6] Rıza senetlerinde Sâliha Hatun'dan,

"*…Sâliha Hâtûn ibneti Küpeli nâm hâzıka…*" ;[7]

"*…ilm-i cerâhatde hâzika ve beyne'l-akrân nâbiğa işbu râfi'atü'l-kitâb Sâliha binti Küpeli nâm hatun…*"[8]

"*…ilm-i cerâhatde hâzıka ve beyne'l-akrân fâika işbu râfi'atü'l-kitâb Sâliha binti Küpeli nâm hâtûn…*"[9] , gibi övücü sözlerle bahsedilmesi, onun, hem meslekî ehliyetini hem şöhretini göstermektedir.

1732 yılına ait başka bir belgede Üsküdar Solak Sinan Mahallesi'nde oturduğu anlaşılan Abdullah kızı Fatma Hatun'dan söz edilmekte ve şöyle denilmektedir: "*… mahrûse-i mezbûrede Solak Sinan mahallesinde sâkine Fâtıma Hâtûn ibneti Abdil - lah mahzarında üzerine da'vâ idüp: 'tarih-i kitâbdan dört sene mukaddem merkû - me Fâtıma beni marazımdan halâs eylemek içün üç bin akçem alûb muâlece eyle - medi hâlen marazım ziyâde olmuştur verdiğim akçemi taleb iderim' dedikde mer - kûme hâtun istintâk olunup cevabında: 'fi'l-hakîka mezbûrun başında kel denilen maraz var idi ânı tımar içün ve ba'zı harc-ı lâzım içün babası Hasan yedinden beş - yüz akçe aldım ve tımar idüb ber'-i tâm hâsıl olup hâlen olan cüzzâm marazı son - radan zuhûr etmiş mezkûrdan müdde'âsı olan meblağ-i mezbûr üç bin akçeyi al - madım' deyu inkâr eyledikde merkûm Hüseyin'den beyyine taleb olunup isbâtın - dan izhâr-ı acz idüp …*".[10]

Bu belgede Fatma Hatun'dan cerrahe veya tabibe olarak söz edilmediği gözlenmektedir ve bundan onun, bir halk hekimi olduğu sonucu çıkarılabilir. Hâlbuki Sâliha Hatun hakkında mahkeme siciline geçmiş olan övücü sözler, onun, sıradan bir cerrahe olmadığının en açık delilidir. Cerrah taifesinden olduğu ve akranları arasında üstünlüğü bulunduğunun (*beyne'l-akrân fâika*) vurgulanması ise özellikle dikkat çekicidir. Kıptî/Çingene asıllı olmasının bu kabulde herhangi bir olumsuzluğa yol açmadığı anlaşılmaktadır. Bu, toplumumuzun, insanları değerlendirirken liyakat ve ehliyeti öne çıkarma anlayışını yansıtmaktadır.

Daha iyi bir değerlendirme yapabilmek için sözü edilen rıza senetlerinden Sâliha Hatun'un gerçekleştirdiğini bildiğimiz on sekiz operasyon ve bu operasyonlarla ilgili diğer ayrıntılar bir tablo hâlinde aşağıda gösterilmiştir.

Tabloda da açıkça görüldüğü üzere sözü edilen on sekiz ameliyattan on yedisi fıtık ameliyatıdır. Sâliha Hatun tarafından gerçekleştirilen yeni ve farklı ameliyatlarla ilgili bilgilere sahip olmadıkça bu veriler, bize, onun fıtık ameliyatlarında mahir olduğunu düşündürecektir. İstanbul Unkapanı'nda oturan Andorya (?) veled-i Lika ise başının sol tarafındaki *uru* aldırmak için adı geçen cerraheye başvurmuş ve Sâliha Hatun, bu operasyon için 300 akçe ücret almıştır.[11] 16 Muharrem 1033/9 Kasım1623 tarihinde gerçekleştirilen bu ameliyat muhtemelen bir yağ bezesinin alınmasından ibaretti.

Sâliha Hatun'un hastalarına gelince: Üsküdarlı bu kadın cerrahın hastaları arasında Üsküdar/Bulgurlu köyü, Üsküdar/Hasanağa Mahallesi, İstanbul/Aksaray, İstanbul/

No	Hastanın			Ameliyat		Üsküdar Şer'iye Sicili
	Adı	İkamedgahı	Hastalığı	Ücret (Akçe)	Tarihi	
1	İstani(?) veled-i Yani	Mora / Drabulıca(?)/ Brenike(?)	Fıtık	1100		139- 1b
2	Yani veled-i Yorgi	Rumeli- Ağrıboz - Ayayorgi	Fıtık	500	25 Cumâde'l-ûlâ 1032 (27. 3. 1623)	139/59a
3	İstimad (?) [veled-i] Pero (?)	Rumeli- Rav'i (?) - Verce (?)	Fıtık	800	30 Ramazân 1032 (28.7.1623)	144/1a-1
4	Yani veled-i Koblo (?)	Rumeli- Tırhala - Pulur (?)	Fıtık	400	30 Ramazân 1032 (28.7.1623)	144/1a-2
5	Mahmut Efendi [ibni] Abdullah	Üsküdar - Bulgurlu	Fıtık	600	6 Şevval 1032 (3. 8. 1623)	144/4b
6	Ömer bin Osman	Anadolu- Beyşehri - Ta'ûne (?)	Fıtık	500	11 Şevval 1032 (8. 8. 1623)	144/6b-1
7	Şaban bin İbrahim	Üsküdar – Hasanağa Mah.	Fıtık	400	11 Şevval 1032 (8. 8. 1623)	144/6b-2
8	Mustafa Bey ibni Abdülmennân	İstanbul - Ak...(?)	Fıtık	1200	25 Şevval 1032 (22. 8. 1623)	144/9b
9	Ali bin Mehmed	İnegöl	Fıtık	2000	3 Zi'l-hicce 1032 (28.9.1623)	144/18b
10	Hasan bin Yusuf	Anadolu - Derebozan - Tâlib	Fıtık	500	29 Zi'l-hicce1032 (24,10.1623)	144/22b
11	Murat bin Mehmet	Erzurum	Fıtık	3000	4 Muharrem 1033 (28,10.1623)	144/23b
12	....(?) veled-i Yani	Sakız Adası	Fıtık	500	16 Muharrem 1033 (9.11.1623)	144/25b–1
13	Sahak veled-i Revek	Arabgîr	Fıtık	500	16 Muharrem 1033 (9.11.1623)	144/25b-2
14	Andorya (?) veled-i Lika	İstanbul - Unkapanı	Ur	300	16 Muharrem 1033 (9.11.1623)	144/25b-3
15	Yusuf bin Abdullah	Rumeli - Gürce(?)	Fıtık	500	26 Muharrem 1033 (19.11.1623)	144/27b
16	Murat Reis ibni Mahmut	Galata – Tophane- Hacımuhyiddin	Fıtık	1200	28 Muharrem 1033 (21.11.1623)	144/28b-1
17	Mehmet Beşe ibni Hızır	Yeniçeri	Fıtık	1200	6 Rebî'u'l-âhir 1033 (27. 1. 1624)	144/32b
18	Ali Beşe ibni Mehmet	Yeniçeri	Fıtık	2000	8 Cumâde'l-ûlâ 1033 (27. .2. 1624)	144/34a

Kadın hekimin hastayı muayene etmesi (*Osmanlılarda Sağlık,* I, 215)

Unkapanı, Galata/Tophane/Hacımuhyiddin Mahallesi'nden gelenler yanında iki de Dergah-ı ali yeniçerisi bulunmaktadır. Diğer hastalar ise Mora, Ağrıboz, Rav'i(?), Tırhala, Gürce(?), Beyşehri, İnegöl, Derebozan, Erzurum, Sakız Adası, Arapgir gibi İstanbul dışından, farklı yerlerden gelmişlerdir.

Sâliha Hatun'un hastalarından yedisi gayr-i müslim, diğerleri müslümandır. Bunların içinde Anadolu ve Rumeli'nin köylerinden gelenler de vardır.

İstanbullu olmayan hastalar, İstanbul'da oturan veya bir iş için yahut tedavi amacıyla bu şehre gelen ve burada Sâliha Hatun'un şöhret ve maharetini duyunca ameliyat için kendisine başvuran hastalar olmalılar. Aksi takdirde Sâilha Hatun'un bir cerrahe olarak ününün Erzurum'dan Mora'ya, Arapgir'den Tırhala'ya kadar bütün Anadolu ve Rumeli'ye yayıldığını düşünmek gerekir. Bu durumda, bu kadın cerrahın adının, pek çok kaynakta yer alabileceği ve unutulmayacağı varsayılmalıdır.

Cerrahe Sâliha Hatun'un, yaptığı ameliyatlar için aldığı ücretlere gelince:

Kadın hekim Saray'da doğum yaptırırken (*Zenânnâme*, İÜK, T5502)

1684 senesinde Gemlik'e bağlı Kurşunlu Köyü'nden birkaç kişi Bursa Mahkemesi'ne başvurarak *Tabib Hüseyin oğlu Abdurrahman Efendi*'den davacı olmuşlar ve: "*Abdurrahman Efendi bir sene önce bize ilaç yapmak üzere paramızı aldı, fakat bizi tedavi etmedi*" diye şikâyet etmişlerdi. *Tabib Abdurrahman Efendi* de: "*Bunlardan aldığım parayı yine kendi hastalıklarını tedavi için harç ve sarf ettim*" demişti. Ancak mahkeme, adı geçen kişilere ecr-i misil vermek gerektiğine hükmettiği için hekim ücretinin ne kadar olduğunu *Reisu'l- etıbbâ Mehmed oğlu Ali Efendi ve Mirza oğlu Halil*'den sormuş, onlar da: "*Abdurrahman Efendi gibi tabiplerin ücreti birer zolotadır*" demişlerdi.[12]

Zolota, I. Abdülhamit devrine kadar tedavülde kalmış, 30 para kıymetinde bir çeşit gümüş sikke idi. II. Mahmud devrinin sonlarında bir kuruş 40 para, bir para 3 akçe, bir akçe de 3 pula tekabül ettiğine göre 1684 yılında hekimlerin ücretinin 90 akçe olduğu anlaşılıyor. Yukarıda verdiğimiz; "*Abdurrahman Efendi gibi tabiplerin ücreti...*" ifadesi, tabiplerin uzmanlık derecelerine göre ücret

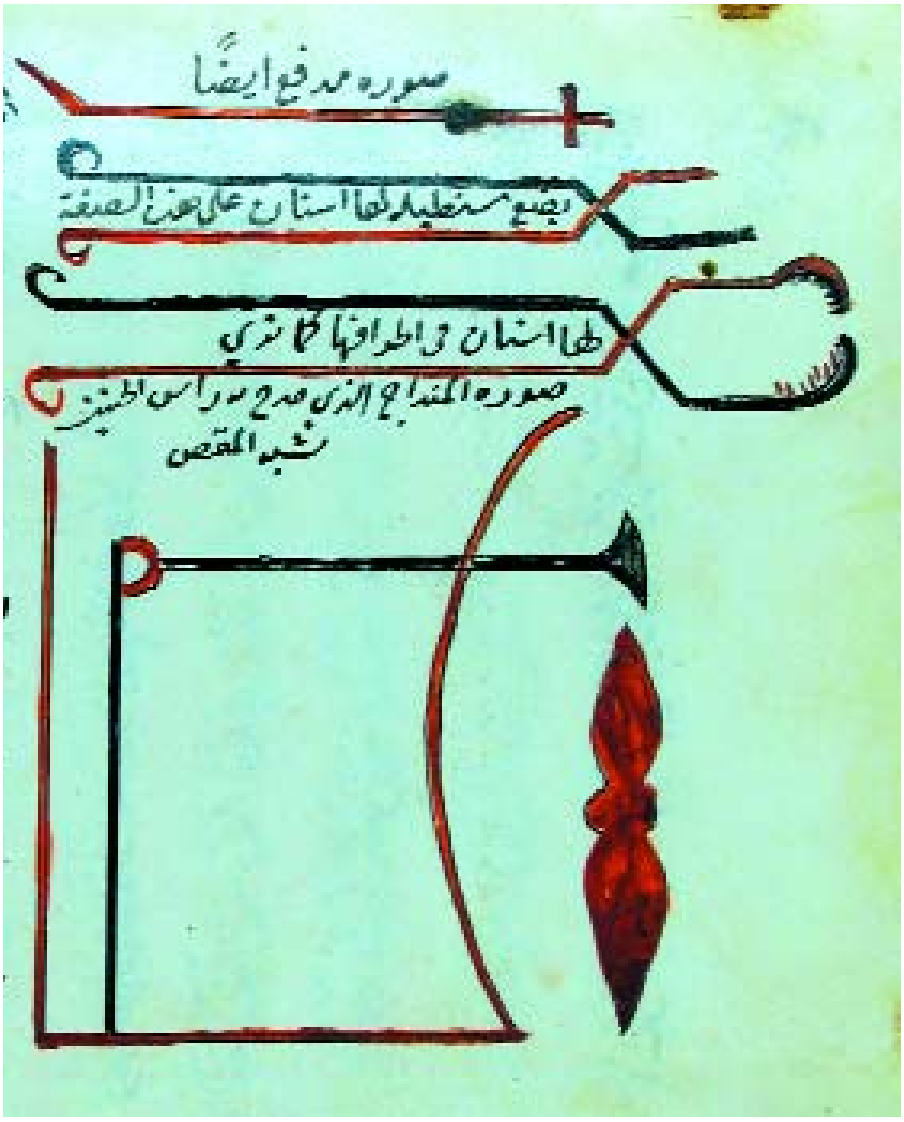

Osmanlılarda kullanılan tıbbi aletler (*Osmanlılarda Sağlık I*, 35)

aldıklarını, ücret konusunda keyfi bir uygulamaya pek yer verilmediğini göstermektedir.

Ancak İstanbul, Bursa, Konya, Manisa gibi değişik şehirlerin mahkeme sicilleri gözden geçirildiğinde, aynı yıllara hatta aynı aylara ait bazı kayıtlarda çok farklı hekim ücretlerine rastlanabilmektedir. Bu durum, hekim ücretlerinin hekimlere göre değişebildiği gibi, hastalığın durumuna, ameliyatlardaki risk faktörüne, belki bir ölçüde hekim-hasta arasındaki pazarlığa göre de değişebildiğini göstermektedir.

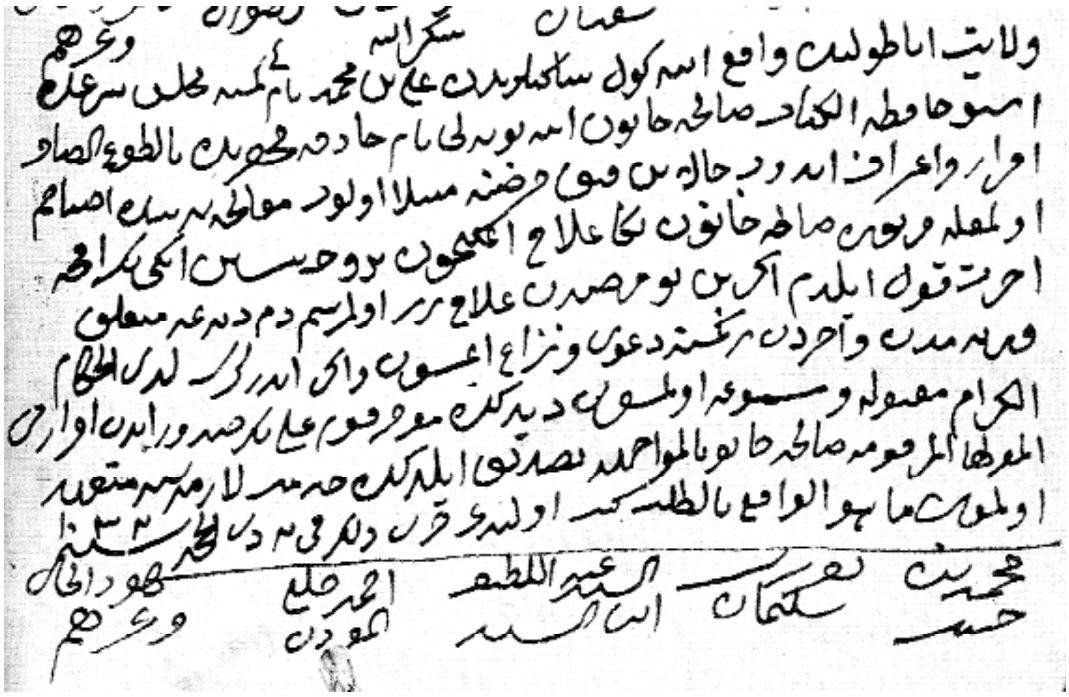

Beyşehri'nde Ömer'in, fıtık ameliyatı için Cerrahe Saliha'ya izin verdiğine dair rıza senedi.
(*Osmanlılarda Sağlık*, II, 127, 130).

Üsküdarlı cerrahe Sâliha Hatun'un 1623 -1624 yıllarında gerçekleştirdiği on yedi fıtık ameliyatı için 400 ile 3000 akçe arasında değişen farklı ücretler alması da bunu te'yid eder mahiyettedir.[13] Erzurumlu hastası Murad b. Mehmed'den fıtık ameliyatı için 3000 akçe alan Sâliha Hatun, Üsküdarlı Şaban b. İbrahim'in fıtık ameliyatını 400 akçeye yapmıştır.[14] Hatta 28 Temmuz 1623 tarihinde yapılan iki fıtık ameliyatından birisi için 800, diğeri için 400 akçe;[15] 8 Ağustos 1623 tarihinde yapılan Ömer b. Osman'ın fıtık ameliyatından 500, Şaban b. İbrahim'in ameliyatından da 400 akçe alınmıştır.[16] Aradaki bu fark, hastaların mali kudretlerine bağlı olarak ortaya çıkmış olabileceği gibi yukarıda da ifade edildiği üzere hastalığın seyri ve ameliyatın zorluğu ile ilgili de olabilir. 2000, 1200, 1100, 800, 600 ve 500 akçe karşılığında yapılan fıtık ameliyatları da vardır. Beş hastadan 500 akçe alınmış olması pazarlıkta hastaların mali durumlarının öne çıktığını düşündürmektedir. Bir hastanın başındaki uru ise 300 akçe karşılığında almıştır.[17]

Ücretler, genellikle peşin "*fızzî Osmanî râyic fi'l-vakt akça*" olarak alınmıştır.[18]

Bütün bu bilgilerden sonra yine de bazı soruların cevaplarının aranması gerekmektedir:

Acaba Sâliha Hatun tıbbı, özellikle cerrahlığı kimden öğrendi? Babası da bu işlerden anlıyor muydu? Tıp ve cerrahlıkla ilgili kitaplarla alakası ne idi? Bu maharetini nerede, kimden, nasıl ve hangi ortamda kazandı? Çevresinde kendisi gibi tıp ve cerrahlıkla ilgilenen başka insanlar da var mıydı?

5 Ekim 1632 tarihli başka bir sicil kaydında yine Üsküdar'da ve Yenimahalle'de ikamet eden Mehmed Çelebi ibni Balı (?) adında bir cerrahtan söz edilmektedir.[19] Sâliha Hatun'un kendi mahallesi sakini olan bu cerrahla mesleki bir ilişkisinin olup olmadığı da bu sorular arasında yer alabilir.

Diğer taraftan bu bildiride Sâliha Hatun'un gerçekleştirdiği on sekiz cerrahi operasyondan söz edilmiştir. Böyle meşhur bir cerrahenin yaptığı ameliyatlar şüphesiz bundan ibaret değildir. Aynı günde birden çok ameliyat yapan[20] bir cerrahe herhâlde yüzlerce operasyona imza atmış olmalıdır.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus da yukarıda adı geçen Abdullah kızı Fatma Hatun'dur. Fatma Hatun, Sâliha Hatun'un çağdaşı değildir. Ancak her ikisinin de Üsküdar'da oturmuş olması keyfiyeti, bu güzel beldede "*kadın hekimlerin*" yetişmesini sağlayan bir çevrenin varlığına işaret edip etmeyeceği sorusunu da akla getirmektedir.

Türkiye'nin ilk kadın operatör doktoru kabul edilen Rahime Batu'dan[21] başlayarak günümüze kadar yetişen kadın cerrahlarımızın sayısı erkek cerrahlara oranla oldukça azdır. Sebebi ne olursa olsun, kadınlarımızın sosyal hayatın hemen her alanında faaliyet gösterdikleri bir dönemde cerrahiye ilgi duymadıkları bir gerçektir. Buna rağmen Osmanlı toplumunun bundan 400 yıl önce böyle bir kadın cerrah yetiştirmiş olması, sahip olduğu bilgi ve yeteneklerinden dolayı toplumsal bir kabul ile onu bağrına basması, insanımızın sağlığına kavuşturulması için ona rol vermesi oldukça dikkat çekmektedir. Bu aynı zamanda Osmanlı kadınının devrinin şartları içinde ne ölçüde faal ve hayatın içinde olduğunu da göstermektedir.

DİPNOTLAR

1 "İzin belgesi" anlamındaki rıza senetlerinde aşağıda görüldüğü gibi değişik ifadelere rastlanmaktadır:
"*...ben dahi mezbur Üstad İbrahim'e zikr olunan uru yarup çıkarmak içün tîb-i hâtır ile izin virdüm...*"; (Bursa Şer'iye Sicilleri, B 39/233, 107a.)
"*...mezkûr Seyyid Abdülkadir'e izin ve icazet virdüm ki, yarup hacer-i mezbûru ihrac eyleye. Eğer sıhhat bulmayub helâk olursam kanım helâl olsun. Ehlimden ve akrabamdan kimesne da'va ve niza eylemeye...*"; (Bursa Şer'iye Sicilleri, A 5/5, 333a.)
"*...bevlim yolunda taş durub küllî zahmet çekerim, işbu Ali bin Mehmed nâm cerrah yarub timar etmek ister. Hüsn-i ihtiyarımla kendimi teslim eyledim. Bildüğü üzere timar eyleye. Ecelim tamam olub ölürsem vârislerimden bir kimesne asla ve kat'a dava ve husûmet eylemeye. Benim bu hususum içün dava olunursa inde'l-hükkâm mesmû'a olunmaya...*"; (Bursa Şer'iye Sicilleri, A 100/117, 3b.)
"*...mezbur cerrah san'atında mahir olup nice kimesneleri bu makûle marazdan hâlas itmekle ben dahi mezbur oğlumu mezkûr cerraha virüb ve yarub timar itmeğe icazet virüb, bildüği gibi işleyüb timar idicek, acılı olursa bu hususa dava ve nizâ'ım yokdur. İdicek olursam mesmû'a ve makbûle olmaya...*" (Bursa Şer'iye Sicilleri, A 100/117, 228a.)

2 Osman Çetin, *İlk Osmanlı Hastanesi Bursa Yıldırım Dârüşşifası*, İstanbul, 2006, s. 121-122; A. H. Bayat, "Şer'iye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz / Rıza Senetleri", *II. TTTK Bildiriler*, İstanbul 1990.

3 C. Yılmaz – N. Yılmaz, *Osmanlılar'da Sağlık*, İstanbul 2006, II; Üsküdar Şeriye Sicili, 139-1b; 139/59a; 144/1a-1; 144/1a-2; 144/4b; 144/6b-1; 144/6b-2; 144/9b; 144/18b; 144/22b; 144/23b; 144/25b-1; 144/25b-2; 144/25b-3; 144/27b; 144/28b-1; 144/32b; 144/34a.

Bu rıza senetlerinden üç örnek olarak aşağıya alınmıştır:

a. *Mahrûse-i Kostantiniye –hamâhallâhu te'âlâ ani'l-beliyye- mahallâtından Ak...(?) sâkinlerinden olup*

sipâhân zümresinden fahru'l-emâsil ve'l- akrân Mustafâ Bey ibni Abdülmennân meclis-i şer'-i şerîf lâzimü't-teşrifde mahmiyye-i Üsküdar'da Mahalle-i Cedîde sâkinelerinden ilm-i cerâhatde hâzıka ve beyne'l-akrân hâzıka işbu râfi'atü'l-kitâb Sâliha Hâtûn ibneti Küpeli nâm kıptiyye mahzarında bi't-tav'i's-sâf ikrâr ve i'tirâf idüp: "Hâlen ben fıtık ârızasına mübtelâ olup mu'âleceye eşedd-i ihtiyâcım olup ve merkûme Sâliha Hâtûn'un mübâşereti sebebiyle ba'zı kimesneler maraz-ı mezbûrdan ifâkat ve halâs oldukların sikâtü'l-i'timâd ihbârlarıyla hazâkati zâhire olmağın ben dahı merkûme Sâliha Hâtûn'ı maraz-ı mezkûruma mu'âlece itmek içün bin iki yüz nakd-i fızzî Osmânî râyic min külli'l-havâic akça ile îcâr idüp ol dahı vech-i muharrer üzre mu'âleceye mübâşeret eylemek içün istîcâr eyledikden sonra ücret-i merkûme bin iki yüz mezbûru'n-na't akçayı merkûme Sâliha Hâtûn'a ber-vech-i peşîn edâ ve îfâ ve teslîm idüp ol dahı kabz ve kabûl eyledi, merkûme Sâliha Hâtûn'un mübâşereti sebebiyle ifâkat bulmayup maraz-ı mezbûrdan bi-emril - lâhi te'âlâ fevt olursam veresemden ve gayriden dem ü diyetime müte'allık da'vâ eylemesünler ve iderlerse dahı inde'l-hukkâm makbûle olmaya" didikde mukırr-ı mezbûr Mustafâ Bey'den vech-i meşrûh üzre sâdır olan ikrârını el-mukırru-leha'l-merkûme Sâliha Hâtûn bi'l-müvâcehe tasdîk idicek mâ-hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundı. Cerâ zâlike fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-işrîn Şevvâli'l-mükerrem. (Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/9b)

b. *Vilâyet-i Anadolu'da vâki' nefsi Erzurum sükkânından Murâd bin Mehmed nâm kimesne meclis-i şer'-i lâzimü't-tevkîrde ilm-i cerâhatde hâzıka ve beyne'l-akrân fâika işbu râfi'atü'l-kitâb Sâliha binti Küpeli nâm hâtûn mahzarında bi't-tav'i's-sâf ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp: "Hâlen ben fıtık ârızına mübtelâ olup mu'âle - ceye eşedd-i ihtiyâcım olmağın maraz-ı mezkûra ilâc itmek içün mezbûre Sâliha Hâtûn'ı üç bin fızzî Osmânî râyic fi'l-vakt akça ücret ile îcâr idüp ol dahı vech-i muharrer üzre meblag-ı mezbûr ile nefsini bana istîcâr eyledikden sonra ücret-i merkûmeden altı yüz akçasını ber-vech-i peşîn edâ ve teslîm idüp ve meblag-ı bâkî iki bin dört yüz akçası hâlen zimmetimde lâzimü'l-edâ ve vâcibü'l-kazâ deynimdir, ba'de'l-ifâka virmeğe müte'ahhid oldum, eğer maraz-ı mezbûrdan merkûme Sâliha Hâtûn'un mübâşereti sebebiyle ifâkat bulmayup bi-emrillâhi te'âlâ fevt olursam veresemden ve âhardan bir kimesne mezbûre Sâliha Hâtûn'dan da'vâ ve nizâ' eylemesünler ve iderler ise dahı lede'l-hukkâmi'l-kirâm mesmû'a ve makbûle olmaya" didikde mukırr-ı mezbûr Murâd'dan vech-i meşrûh üzre cârî ve sâdır olan ikrârını el-mukırru-leha'l-merkûme Sâliha Hâtûn bi'l-müvâcehe tasdîk ve bi'l-müşâfehe tahkîk idicek mâ-hüve'l-vâki' alâ vukû'ihî bi't-taleb ketb ü tahrîr olunup yed-i tâlibeye vaz' u def' olundı. Tahrîren fi'l-yevmi'l-râbi' mine'l-Muharremi'l-harâm li-sene selâse ve selâsîne ve elf min hicretin men lehü'l-'izzü ve'ş-şeref.* (Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/23b)

c. *Oldur ki: Mahrûse-yi Kostantiniyye mahallâtından Unkapanı mahallesi sükkânından Andorya (?) veled-i Lika (?) nâm zimmî meclis-i şer'-i şerîf-i lâzimü't-teşrîfde cerrâh tâifesinden işbu râfi'atü'l-kitâb Sâliha binti Küpeli nâm hâtûn mahzarında bi't-tav'i's-sâf ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp: "Hâlen başımın sol tarafında ur demekle ma'rûf maraza mübtelâ olup maraz-ı mezkûrı ihrâc içün mezbûre Sâliha Hâtûn'ı ber-vech-i peşîn üç yüz nakd-i râyic fi'l-vakt fızzî Osmânî akça ücret ile istîcâr eyledim, ol dahı vech-i muharrer üzre meblag-ı mezbûr ile maraz-ı mezbûrı kat' ve ilâc itmek içün nefsini bana îcâr eyledikden sonra eğer maraz-ı mezbûrdan mersûme Sâliha Hâtûn'un mübâşereti sebebiyle ifâkat bulmayup bi-emrillâhi te'âlâ hâlik olur - sam veresemden bir kimesne dem ü diyetime müte'allık mezbûre Sâliha Hâtûn'dan da'vâ ve nizâ' eylemesün ve iderler ise dahı lede'l-hukkâmi'l-kirâm mesmû'a ve makbûle olmaya" didikde mukırr-ı mezbûr Andorya'dan (?) vech-i meşrûh üzre cârî ve sâdır olan ikrârını el-mukırru-leha'l-merkûme Sâliha Hâtûn bi'l-müvâcehe tasdîk ve bi'l-müşâfehe tahkîk idicek mâ-vaka'a alâ vukû'ihi bi't-taleb ketb ü tahrîr olunup yed-i tâlibeye vaz' u def' olundı. Cerâ zâlike ve hurrire fi'l-yevmi's-sâdis aşera min Muharremi'l-harâm li-sene selâse ve selâsîne ve elf.* (Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/25b-3)

4 H. Sahillioğlu, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtık Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 4; Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/22b, 144/25b-1, 144/25b-2, 144/25b-3, 144/28b-1.

5 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 139/59a; 144/1a-1; 144/1a-2.

6 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/1a-1. "… mahmiyye-i Üsküdar'da mahalle-i cedîd sâkinelerinden işbu râfi'atü'l-kitâb Sâliha Hâtûn ibneti Küpeli nâm kıptiyye müvâcehesinde …"

7 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/18b.

8 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/22b.

9 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/4b; 144/6b-2; 144/9b; 144/22b; 144/23b; 144/32b.

10 Üsküda Şer'iye Sicilleri, 181/42a.

11 Üsküdar Şeriye Sicilleri, 144/25b-3

12 Kepecioğlu, *a.g.e.*, II, 238.

13 Üsküdar Şeriye Sicilleri, 139/59a; 144/1a,1a, 4b, 6b, 6b, 9b, 18b, 22b, 23b, 25b, 25b, 25b, 27b, 28b.

14 Üsküdar Şeriye Sicilleri, 144/23b; 144/6b-2.

15 Üsküdar Şeriye Sicilleri, 144/1a-1, 2.

16 Üsküdar Şeriye Sicilleri, 144/6b-1, 2.

17 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/25b-3.

18 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 144/22b, 144/25b-1, 144/25b-2, 144/25b-3, 144/28b-1

19 Üsküdar Şer'iye Sicilleri, 168-9.

20 Üsküdar Şeriye Sicilleri, 144/25b–1-3

21 N. Sarı, "Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1996, s. 2-3-; Medimagazin Haftalık Tıbbı Haber Dergisi, 7.10. 2006.

Muhammed Sâdık Efendi (1724-1794) ve Nefis Mertebeleri Çerçevesinde İnsana Bakışı

DOÇ. DR. RAMAZAN MUSLU
Sakarya Üniversitesi

Muhammed Sâdık Efendi, Üsküdar Alacaminare Tekkesi'nde yaklaşık on beş yıl şeyhlik yapmış ve burada halkın manevî yönden yetişmesine katkıda bulunmuş bir Nakşî şeyhidir. Biz bu tebliğimizde, onun *Ma'rifetü'n-nefs*[1] adlı eserinde sözünü ettiği "dünya ehli", "ukba ehli" ve "Allah ehli" şeklindeki üçlü tasniften[2] hareketle, her üç grubun da yer aldığı nefis mertebeleri (*emmâre ve levvâme*) çerçevesinde insana bakışını ortaya koymaya çalışacağız. Ancak önce kısaca hayat hikayesini vermekte yarar görüyoruz.

Muhammed Sâdık Efendi, 1136 (1724)'da Erzincan'da doğdu. Çocukluk ve gençliğinin ilk yılları Erzurum'da geçti. Bu iki yere atıfla "Erzincânî" ve "Erzurûmî" nisbeleriyle anılır. Ailesi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Erzurum'da başladığı ilim tahsilini, 1152 (1740)'de yılında Sofya'ya giderek Abdullah Hilmi Efendi'nin[3] (ö.1167/1753) gözetiminde tamamladı. 1156 (1744)'da mürşid-i kâmil bulmak amacıyla Sofya'dan ayrılıp Şam'a gitti.[4] Şam'da Nakşbendî Şeyhi Yekdest Ahmed Efendi'nin halîfelerinden Şeyh Süleyman Kürdî'ye intisap etti. Sâdık Efendi, o sırada Emeviyye Camii'nde itikafta olan şeyhinin delâletiyle Câmi-i Şerif'in bevvâblık[5] hizmetini üstlendi. Onun etvâr-ı seb'a sırlarını bu şeyhten öğrendiği kaydedilir.[6] Şeyh Süleyman Kürdî'nin 1165'te (1752) vefâtı üzerine yarım kalan seyr u sülûkünü tamamlamak üzere mürşid-i kâmil bulmak için tekrar seyahata çıktı ve nihayet 1170 (1757)'te Erzurum'a ulaştı. Bu esnada Şems-i Bitlisî olarak tanınan Nakşî-Kâdirî şeyhi Hacı Mahmud Efendi (ö.1202/1788) de manevî bir işaretle Bitlis'ten ayrılıp Erzurum'a gelmişti. Burada Sâdık Efendi'yi bulan Şems-i Bitlisî, onu manevî terbiyesine alıp kendi gözetiminde seyr u sülûkünü tamamlattı. *Sefîne-i Evliyâ* müellifi Hüseyin Vassâf, şeyhin müridini bulmasını şu mısralarla anlatır:

"Hidâyet etmeğe olsa irâdet
Eder bir abd-i mahsûsa işâret
Kişiye olucak lutf-ı ilâhî
Gedâya gönderir bir pâdişahı"[7]

Seyr u sülûkünü tamamlamasının ardından 1192 (1778) yılına kadar Erzurum'da kalan Sâdık Efendi, burada halkı irşad etmekle meşgul oldu. Daha sonra Anadolu ve Rumeli'de pek çok yere seyahat ederek sonunda 1193'te (1779) İstanbul'a geldi. Sinan Paşa Medresesi'nde iki yıl Farsça muallimi olarak görev yaptı. Nakşî şeyhlerine meşrûta kılınan Üsküdar Alacaminâre Tekkesi[8] şeyhi Mehmed Fahrî Efendi'nin 1195'te (1780) vefatı üzerine tekke meşihati boşalınca, bu vazife kendisine tevdi edildi. Burada irşad hizmetine devam eden Sâdık Efendi,[9] Rebîülâhir 1209'da (Ekim 1794) vefât etti ve tekkeye defnedildi.[10]

Risâle-i Terbiyenâme,[11] *Risâle-i Ma'rifetü'n-nefs,*[12] *Risâle-i Mergûb,*[13] *Risâle-i Mahbûb,*[14] *Tercüme-i Hakîkatü'l-yakîn*[15] Muhammed Sâdık Efendi'nin en çok bilinen eserleridir.[16] Sâdık Efendi'den feyz alıp hilâfete nâil olan zevât arasında Hacı Mustafa Efendi, İbrahim Hamdi Ispartavî, Muhammed Emin Kırkağacî ve Abdurrahman el-Harpûtî zikredilebilir.[17]

Müellif, *Ma'rifetü'n-nefs* adlı eserinde Hz. Peygamber'e (a.s.) isnad edilen "Dünya âhiret ehline, âhiret de dünya ehline haramdır. Allah ehline (ehlullah) ise her ikisi de haramdır"[18] sözünü naklettikten sonra herkesin bu üç sınıftan hangisine dâhil olduğunu yine kendisinin tespit edebilmesi için bu eseri yazdığını kaydeder. "Dünya", "ukbâ" ve "ehlullah" dairesinde bulunan insanların hepsinin Muhammed ümmeti olduğunu ifade eden Sâdık Efendi, onların içerisinde âlim, âmil, fâzıl, ârif, âgâh ve kâmiller olduğu gibi; câhil, fâsık ve tenbellerin (nâdânların) de bulunduğuna dikkat çeker. Hepsinin "Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlüllah" (Allah'tan başka ilah yoktur; Muhammed O'nun elçisidir) deyip Müslüman olduklarını ve zâhiren söz, fiil ve itikatta tek bir sınıf gibi göründüklerini ve zâhirî durumlarına göre hüküm verildiğinden amelleri şer-i şerife uygunsa makbul; değilse "fâsık veya fâcir" olarak nitelendirildiklerini belirtir. Hâlbuki iman ve itikadın sıhhatini ancak Hak bilir. Gönülde olan muâmele ve ihlâsı Allah'tan başkası bilemez. Bu yüzden verilen hükümler zâhire göredir. Oysa nice kimseler vardır ki zâhirde Allah'ın makbul kullarından (ebrâr) göründüğü halde mânâda eşrârdan olup fesat kaynağıdırlar. Yine nice ârif ve âgâh vardır ki zâhirde kendilerini eşrârdan gösterip, hüsn-i hâllerini çevrelerinden gizlemişlerdir. Nitekim Muhammed ümmetinin sâlih ve fâsıklarını birbirinden ayırt etmek için Kur'an-ı Kerim'de insanın nefis cihetinden yedi mertebede olduğu ifade edilmiştir. Bunlardan ilki "*nefs-i emmâre*" mertebesidir. Sâlik bu mertebede mürşid-i kâmil terbiyesinde devamlı olarak "Lâ ilâhe illallah" kelimesini zikreder. Bu zikrin özelliği ve nûru Cenâb-ı Hakk'ın yardımıyla sâlike mâlum olunca, nefs-i emmâre dâiresinden kurtulup "*nefs-i levvâme*"ye dâhil olur. Sâlik bu dâirede "Allah, Allah, Allah" diyerek ism-i zâtı zikreder. Sâlik, bu ism-i âzâm hürmetine nefsini yermekten âzâde olunca nefsi "*nefs-i mülhime*"ye dâhil olur.

Alacaminare Dergahı'nın bugünkü hâli

Nefs-i mülhime'de her dâim "Hû, Hû, Hû" deyip bu ismin hürmetine sâlikin gönlüne melek vâsıtasıyla rabbânî ilham dolar, zevk ve şevk ile rûhânî safâ bulur. Sâlik, Allah sevgisi gönlünü nûr ile doldurup kalbini mesrûr ettikten sonra ancak ârif ve âgâh olur. İlham ile hayâli Hakk'ın yardımıyla tefrik etmeye başlar. Sâlikin bundan sonraki makamı, "*nefs-i mutmainne*"dir. Sâlik bu makamda devamlı olarak "Hak" ism-i şerîfini zikreder. İrâde ve ihtiyârı olmaksızın bu makamda kalbî zikre devam eder. Nihayet "*nefs-i râzıye*" mertebesine yükselir. Sâlik burada "Hay" ismine devam edip ebedî hayâtı bulur. Sonra nefsi, "*nefs-i mer - zıyye*" makamına gelip "Kayyûm" ismini sırrında zikretmeye başlar. Nihayet makâm-ı kudse erince de "*insân-ı kâmil*" olur ve "Yâ Kahhâr" ismiyle zikreder. Bu mertebe, kutbiyyet ve gavsiyyet makâmı olup ancak sırrına vâkıf olanlar bilir. Bu mertebe ehli vuslatta dâimî huzur içerisinde olup sırr-ı Muhammedî'nin de vârisi olur.[21]

1. Nefs-i Emmâre Mertebesi

Sâdık Efendi'nin kaydettiğine göre dünya, ukba ve Allah ehli kimselerin ortak oldukları nefis mertebelerinden birincisi, *Nefs-i emmâre*'dir. Şimdi sırasıyla bu mertebedeki kimselerin özelliklerini görelim.

Alacaminare Dergahı'ndan günümüze kalanlar

a) Dünya Ehli

Muhammed Sâdık Efendi'nin kaydettiğine göre dünya ehli, dünya için yaratılan ve ukbâdan ezelî nasibi olmayan kimselerdir. Yalnız "*akl-ı meâş*" (geçim fikri) ile ilgilendikleri için, "*akl-ı meâd*" (geleceği kavrayan akıl)'dan, âhiret düşüncesinden tamamen gâfil ve habersizdirler.[22] Müellife göre, dünya ehli bir kimsenin bu mertebedeki özellikleri şunlardır:

Nefsini bilmek, rabbini tanımak ve dînî ilim tahsil etmek için bir gayret sarfetmez. Nefsin safâsı için dünyalık kazanmaya meyledip kendini mal toplamaya verir. Dünyanın, âhiretin tarlası olduğunu hatırlamaz. Mal, makam ve evlat sevgisi ile doludur. Böyle bir kimse, son nefesinde kelime-i şehâdet getirmeye de muvaffak olamaz. Biraz ilim ve ameli olan ise sadece kendi maişeti için mal biriktirir. İbadetlerini insanları etkilemek niyetiyle yaptığı için bir faydasını göremez. Kötü kimselerle ülfet ve sohbet eder. Yaptığı işlerde Allah'ın rızâsını düşünmez. Gayesi gösteriş (izhâr-ı fen) olduğundan ona ilmiyle amel etmek de nasip olmaz. Bu yüzden nasihat ve öğütleri, insanlar tarafından tutulmaz. Nefs-i emmâreden kurtulamadığı için zaman zaman günah işler. Ayrıca kibir, öfke, kendini beğenme, hased ve emanete hıyanet etme gibi kötü sıfatları vardır. Mahlûkata merhamet etme, şefkat ve sadâkat gösterme, yardımlaşma ve onları koruma gibi güzel hasletlerden de yoksundur.[23]

Alacaminare Dergahı haziresi

b) Ukbâ Ehli

Sâdık Efendi'nin kaydettiğine göre ukbâ ehli kimseler, nefs-i emmâre mertebesinde iken yalnız geçim fikri (akl-ı meâş) ile meşgul olup ahiret düşüncesinden (akl-ı meâd) uzaktırlar. Onlar ezelden mutlak ukbâ için yaratıldıkları halde gençliklerinde dünya ehli gibi dünyalık talep ederler. Nefsânî istekleri güçlüdür; hırs, tamah, öfke ve kahır sıfatlarına mağlup olurlar. Nefisleri fitne ve fesat yapmak arzu ederse, dünya ehli gibi fırsat bulduğunda o kötülüğü yapar, günahı işler.

Ukbâ ehli bir kimsenin emmâresi ile dünya ehli bir kimsenin emmâresi arasındaki en önemli fark, ukbâ ehlinin günahtan sonra işlediği kötü fiillerden dolayı derhal tövbe etmesidir. Fakat bir süre sonra tövbesini yine bozar.[24]

Bu mertebedeki ukbâ ehli, ilim sahibi de olabilir, ancak ilmi kendisine bir yarar sağlamaz. Çünkü ilmiyle amel edip aklıyla hikmetini kavramaya çalışmaz. Bu halini de kimseye söylemez. Nefsine hükmedemediği için bazen gözyaşıyla tazarru ve niyaz edip kötü ahlâktan kurtulmak ister; fakat bunu başaramaz ve çaresiz kalır. Kibir ve kendini beğenme hissi galip olduğu için bir mürşid-i kâmile de halini arz edemez. Bu halde iken vefatı yaklaşınca günah ve kusurlarına pişman olup tövbe ve istiğfar etmeye muvaffak olur ve böylece son nefeste kelime-i tevhid ile göçmüş olur.

c) Allah Ehli (Tarik Ehli)

Sâdık Efendi, Allah ehli (ehlullah) kavramını "tarik ehli" olarak da isimlendirmektedir. Ona göre tarik ehli bir sâlikin gençlikdeki nefs-i emmâresi, dünya ve ukbâ ehlinin emmârelerinden farklıdır. Ezelden insân-ı kâmil olacak canlar ve ezeldeki bu özelliklerini bulacak sultanlar, daha çocukluklarında iken hem geçim fikri (akl-ı meâş) ve hem de geleceği kavrayan akla (akl-ı meâd), ahiret düşüncesine sahiptirler. Başlangıçta dikkat çeken en önemli iptilâları, güzel şeylerden hoşlanıp, hoş seslere daha kundakta iken mest ve hayran olmalarıdır. Müellif bu duruma Mecnûn'nun kundakta iken çirkin bir kadının yüzüne bakıp ağlamasını örnek verir.[25]

Emmâre makamındaki tarik ehli sâlik, fırsatını bulduğunda günah işleyebilir. Ancak akabinde derhal pişman olup tövbe ve istiğfar eder. Fakat bir süre sonra tövbesini bozup tekrar günaha düşebilir. Bu, ukba ehli ile tarik ehlinin bu mertebedeki benzerlikleridir. Ancak o, kesinlikle yalan söylemek, hırsızlık yapmak ve adam öldürmek gibi kötü fiiller işlemez. Çünkü böyle bir kimsenin özelliklerinden biri, kendi nefisine zulmettiği halde başkalarına haksızlık etmemesidir. Allah'ın kullarına hizmet etmek, şefkat göstermek, sevgi duymak ve ikramda bulunmak onun yaratılıştan sahip olduğu meşrebidir. Kötü ahlâk sahibi olmaktan râzı ve hoşnut değildir. Söz ve fiillerinin şer-i şerife uygun olmadığını bilir. Bu yüzden yüzünü yere sürüp Mevlâ'dan daima afv ve mağfiret talep eder. Gözyaşıyla feryâd ve figan edip halini kimseye söyleyemez.

Bir irfan meclisinde bulunsa, gönlü rahatlar. Fakir ve zayıf dervişlere elinde olmadan aşırı muhabbet besler ve onlara hizmet eder. Bu nedenle onların uğruna canını bile feda etmekten çekinmez. Herkese hüsn-i zan besleyip kimsenin ayıp ve kusuruna bakmaz. Mevlânın rızasını gözetir ve nefs-i emmâreden kurtulmak niyetiyle kalp erbâbının himmetlerini talep eder. İhlâs ile teveccüh ettiği için kalp erbâbı da gönülden muhabbet ve şefkat ile onunla ülfet ve sohbet eder. Ona nasihat edip aşk yolunu teşvik eder. Bu yolun rızâ kapısına vardığını söyler. Esmâ talimi yapıp zikir telkin ederek biat sünnetini icrâ eder. Böylece salik, Hakk'ın yardımı ve mürşid-i kâmilin himmetiyle nefs-i emmâreden kurtulup "*nefs-i levvâme*" mertebesine yükselir.[26] Müellife göre bu vasıflar, Allah ehlini, dünya ve ukbâ ehlinden ayıran özelliklerdir.

2. Nefs-i Levvâme Mertebesi

Sâdık Efendi'nin kaydettiğine göre dünya, ukba ve Allah ehli kimselerin ortak oldukları nefis mertebelerinden ikincisi, *Nefs-i Levvâme*'dir. Şimdi sırasıyla bu mertebedeki kimselerin özelliklerini görelim.

a) Dünya Ehli

Muhammed Sâdık Efendi'ye göre dünya ehlinin ancak on binde biri "levvâme" mertebesine yükselebilir. Bu mertebedeki salik, "Allah şüphesiz daima tövbe

Alacaminare Dergahı haziresinden bir kesit

Risâle-i Terbiyenâme'nin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekke, nr. 350)

edenleri sever."[27] ayeti ile "Günahtan tövbe eden günahsız kimse gibidir"[28] hadisini tefekkür edip, söz ve fiillerini şer-i şerife uygun olarak yapmaya gayret eder. İbadetlerini havf ve recâ ile yapar. Kabir azabı, sırat, mizan, mahşer ve cehennem korkusundan emin olmak ister. Cennette huri, gılmân gibi çeşitli nimetler arzu eder. Henüz levvâmenin dış (taşra) yüzünde bulunduğu için kendi nefsini yermek hatırına gelmez.[29]

Bu mertebedeki ilim sahibi bir dünya ehli, emmâre dairesinde bulunan insanları yerip onlara nasihat etmek ister. Bazı insanları Allah için severken, bazılarına da buğz edip öfkelenir ve onlardan nefret eder. Kendisini selâmette, diğer insanları dalâlette zannedip itikadınca onları terbiye ve ıslâh etmeye çalışır. Kendi kötü ahlâkını, gizli şirkini, gafletini, bozuk düşünce ve vehimlerini aklına getirmez. Böyle bir kimse, kendi nefsini tanımadan, "âsî müminler"in haline merhamet ediyormuşçasına pek çok kimse hakkında sû-i zân besleyip iftira eder.[30]

Bir kimsenin kötülük (fısk) yaptığını görüp işitse, onu men etmeyi kendisine görev bilir. Buna güç yetiremezse dedikodusunu yapıp onu rezil etmeye çalışır. Sırrın ifşa edilmesinin haram, onu ızhâr etmenin ise hiyânet olduğunu bilmez; bilse de gereğini yapmaz. Aynı şekilde, Allah'ın neden "settâr" olduğunu ve niçin ayıpların örtülmesini sevdiğinin sırrını da anlayamaz. Öte yandan bir kimse kendisi hakkında bir suçlamada bulunsa, mümkünse eliyle o şahsa cezasını vermek ister, değilse ondan şikâyetçi olup cezalandırılmasını talep eder; ancak o za-

Risâle-i Mahbûb'un ilk sayfası (Süleymaniye Ktp. Tâhir Ağa Tekkesi, nr. 350)

man öfkesi geçer. Böyle bir kimse kötü ahlâk ve düşüncesi ile sürekli huzursuzdur. Yapmış olduğu zikir ve fikirden bir tat alamaz ve gönlü muzdarip bir şekilde yaşar.[31]

Bu mertebedeki dünya ehli, âlim bir kimse olup halka vaaz ve nasihatte bulunsa, insanlar onun nasihatini dinleyip gereğini yerine getirmez. Böyle bir kimsenin sözleri başkalarına tesir etmez. Bu yüzden boşa zahmet çeker. Bazen nefsini yerip insanları kendinden uzaklaştırarak, kötü ahlâkı ve gizli şirkiyle meşgul olup kusurlarını itiraf edip tövbe ederse, âhir vaktinde ruhunu teslim ederken af ve mağfiret ümidiyle havf ve recâ halinde kelime-i şehâdet getirmeye muvaffak olur. Fakat çoğunlukla gafletten kurtulamadığı ve ibadetlerin bir faydasını da göremediğinden âhiret yurdu için bir hazırlık yapamadan gider. Ancak yine de zerre miktarı imanı varsa hüsn-i hâtime ile gitmesi ümit edilir. Dünya ehli âlimler, bu mertebeden daha ileri gidemezler, çünkü âhiret mertebesine talip değillerdir.[32]

b) Ukbâ Ehli

Muhammed Sâdık Efendi'ye göre ukbâ ehli, nefs-i levvâme mertebesine dâhil olduğunda yalnız geçim fikri (akl-ı meâş) ile meşgul olup uhrevî düşüncelerden (akl-ı meâd) habersizdir. Bu mertebedeki sâlik, cehennem korkusundan dolayı

Risâle-i Terbiyenâme'nin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 244)

günahlarına tövbe edip edep, hayâ, ilim ve vakar gibi kemal sıfatlarıyla kayıtlı olduğu için, bildiği ile amel edip, söz ve fiillerini şer-i şerife uygun olarak yapmaya gayret eder. Cennet arzusu ve cehennem korkusuyla ibadetlerini yerine getirmeye çalışır. Halka nasihat ederek onları cenneti kazanmaya teşvik eder. Kendisi ise cehennem, kabir azabı, sırat ve mizan korkusu ile gözyaşı dökerek dua eder. Her an gelecekte olacak kabir azabından ziyade, beden kabrinde ruhanî olarak azap çeker. Sevdiklerine cennet nimetlerini anlattığı gibi, cehennem azabından da söz eder. Kendi ilim ve amelini ihlâs ile yapmaya gayret eder. Fakat yine de şirk-i hafîden ve kötü ahlâk sahibi olmaktan kurtulamaz. Bunlardan kurtulmanın (mücâhede) yolunu da bilemez. Nefsini kontrol altına alamadan gafil bir şekilde dünyalık mal biriktirir.[33]

Aile ve evlâd sevgisi, tamah, kibir ve hased ezelden onun meşrebidir. Kendine ikram edip saygı duyanlara karşı samimi bir şekilde duâ ederken, saygı ve hürmet göstermeyenlere de kırılır. Nefsini tanımadığından rabbini bilip gafletten kurtulamaz. Bedenî ibadetlerden ruhanî bir lezzet alamadığı için gönül gözü kapalıdır. Şer-i şerifin zahirî ahkâmında kalıp tarîkat, marifet ve hakîkat ilmine tâlip olmaz. Bu yüzden gaflet uykusunda büyük bir sıkıntı çeker. Halini kimseye arzetmediğinden yardım da alamaz. Kibir, kendini beğenme ve gizli şirk içinde ilim ve ameli kendisine perde olur. Havf ve recâ makamında ilâhî sırlardan mahrum kalır. Ecel-i müsemması yaklaştığında dostlarına yakınlık gösterip nasihatte

Risâle-i Terbiyenâme'nin de içinde yer aldığı yazmanın kapağı (Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 244)

bulunur. Tövbe ve istiğfar edip kelime-i tevhid zikri ile meşgul olur. Fakat gafletten kurtulamadığı için de hasretle âh edip gözyaşı dökerek dâr-ı bekâya göçer.[34]

Müellife göre ukbâ ehlinden ancak on binde biri Hakk'ın yardımıyla nefs-i mülhimeye dâhil olur ve bundan ziyade mertebeleri yoktur.

c) Allah Ehli

Tarik ehli, nefs-i levvâme mertebesine yükseldiğinde geçim fikri (akl-ı meâş) ve uhrevî düşünce (akl-ı meâd) ile birlikte olduğu için, bütün günahlarını terk edip, nasûh bir tövbe ile gözyaşı dökerek pişmanlık duyar. Mürşid-i kâmilin himmetiyle baş olma sevdasını, makam, mal ve evlâd sevgisini kalbinden tamamen söküp atar. Kalbine sadece Allah sevgisini yerleştirir. Çünkü sevgi ortak kabul

etmez. "Dünya sevgisi her hatanın başıdır" hadisinin mânasını bilip mâsivâya meyil ve rağbet etmez. Nefsini bilmek, rabbini bulmak ve rızâ kapısında kâim olmak niyetiyle ibadet, taat, tesbih, tehlîl, zikir, fikir, huzur ve huşû ile sadece Allah'ın rızasını kazanmak için çalışır ve buna ihtimâm gösterir. Kötü ahlaktan kurtulup güzel ahlak sahibi olmak arzusuyla, söz ve fiillerini şer-i şerîf hükümlerine uygun kılarak Hakk'ın sıfatları ile sıfatlanmaya gayret eder.[35]

Hakk'ın yardımı ve pîr-i kâmilin himmetiyle zikri ve fikri bırakmadan nefsiyle mücâhede ederek onu yermekle meşgul olduğundan, başkasının hali ile uğraşmaya fırsat bulamaz. Nefsinin haz ve rahatı ile mal ve can sevgisini terk edip, Hakk'a yakınlaşmaya çalışır. Her anını zikir, fikir ve uzlet ile geçirir; az konuşma, az yeme ve az uyuma prensiplerine dikkat eder. Kötü düşünceler gönlüne sıkıntı verip, nefsi şer-i şerifin dışına çıkmak istediği zamanlarda kemâl-i aczinden dolayı feryâd ile ağlar.[36]

Eğer nefsi insanlara nasihat etmek isterse onu kınayarak, "Ey uğursuz nefis, sen ıslah olup kötü ahlâktan tamamen kurtuldun mu ki insanlara nasihat etmek istersin. Önce kendine sonra insanlara vaaz et." deyip kendi haliyle meşgul olur. Bütün söz ve fiillerini cenneti arzu ettiği ya da cehennemden korktuğu için değil, sadece Allah rızası için yapar. Ukbâ ehli gibi cennet sevdasıyla ve cehennem korkusuyla ibadet etmez. Mukarrabîn dairesindeki böyle bir sâlik, içinde bulunduğu halden dolayı kimseden bir şey isteyemez, ihtiyaç bildiremez. Her şeye sabır ve tahammül edip, gayret ve mücâhede ile mahlûkata hizmet etmeye çalışır. Onlara merhamet ve şefkat gösterir.[37]

Tarik ehli sâlikin levvâme mertebesinde nefsiyle yaptığı mücâhede, riyâzât ve çile, diğer makamlarda yapılanlara benzemez. Sâlik, bu makamda bir an bile rahat değildir, daima melûl ve mahzundur. Gafletten uyanmadığı, gönül gözü açılmadığı, can kulağı ile işitmediği, zikri ve fikrinin bir eseri ortaya çıkmadığı için ziyadesiyle ıstırap çeker. Eğer bu halde iken vefat ederse, Sâdık Efendi'ye göre "aşk şehidi" olur. O, bu hususu şu şekilde açıklar: "Bilindiği gibi düşman ile yapılan mücâhede ve muharebe küçük cihad, nefis ile yapılan ise büyük cihad olarak ifade edilmiştir. Hz. Peygamber (a.s.) "Küçük cihattan büyük cihada döndük" buyurmuştur. Küçük cihatta ölen bir kimseye şehitlik mertebesi verildiğine göre, büyük cihatta ölenin de bu mertebeye ulaşacağı aşikârdır."[38]

Bu makamdaki sâlikin ölüm anında gördüğü muâmeleyi, Hakk'a münâcaat ve niyâzını ve ne rütbede ilâhî esrara vâkıf olduğunu kimse bilemez. Salik, son nefeste Rahmanî bir cezbe ile "Allah" diyerek, bâkî ruhu bedenden ism-i zât ile Allah'ın huzûruna gider. Şayet tarik ehli sâlikin istidadı varsa ve ömrü de vefa ederse nefs-i kâmileye kadar yoluna devam edebilir.[39]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, yaklaşık on beş yıl Üsküdar'daki dergâhında halka hizmet vermiş ve onların manen yetişmesine katkıda bulunarak Üsküdar'ın manevî hayatını etkilemiş bir Nakşî şeyhi olarak Muhammed Sâdık Efendi'nin tasavvufî terbiyenin başından itibaren nefis mertebeleriyle ilgilendiği görülmektedir. Hocası Abdullah Hilmi Efendi'nin, Halveti şeyhi İlyas Efendi'nin halifesi olması ve Şam'da Süleyman Kürdî'den *etvâr-ı seb'a* ile ilgili bilgiler al-

ması bu ilgiyi gösteren hususlardır. Müellifin *Ma'rifetü'n-nefs* adlı eserini yazmasının gayesi, bir müminin, nefsinin hangi mertebede olduğunu öğrenmesine yardımcı olmaktır. O, yaptığı değerlendirmelerde kişinin hangi mertebede neler yaptığını ya da yapabildiğini psiko-sosyal durumunu da göz önünde tutarak irdelemiştir. Bu durum, onun dikkat çekici bir özelliği olsa gerektir. Müellifin, Hz. Peygamber'e isnat edilen bir hadisten hareketle insanları *ehl-i dünya, ehl-i ukbâ ve ehlullah* şeklinde üç gruba ayırması ve her bir grubun nefis mertebelerinden hangi mertebeye kadar yükselebileceğini ifade edip o gruptaki insanların özelliklerini ayrı ayrı zikretmesi dikkat çekicidir. Sâdık Efendi'ye göre dünya ehli *nefs-i levvâme*; ukbâ ehli *nefs-i mülhime*; tarik ehli (Allah ehli) ise *nefs-i kâmile* mertebesine kadar ulaşabilmektedir.

Muhammed Sâdık Efendi'nin nefis mertebeleri ve özellikleri konusunda çağdaşı İbrahim Hakkı Erzurûmî'den istifade edip etkilendiği ve hatta onu örnek aldığı görülmektedir. Konu ile ilgili olarak *Ma'rifetnâme*'nin okunmasını tavsiye etmesi, bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

DİPNOTLAR

1 Muhammed Sâdık Efendi, *Ma'rifetü'n-nefs*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan nr. 244.

2 *a.g.e.*, vr. 224b.

3 Abdullah Hilmi Efendi, 1674 yılında Amasya'da doğdu. Amasyalı Şeyhü'l-Kurrâ Yusuf Efendizâde Muhammed Efendi'nin oğludur. Tasavvuf terbiyesini Şeyh İlyâs Sakızî'den aldı. Müderrislik ve Sarây-ı Hümâyûn hocalığı yaptı. Muhammed Sâdık Efendi ile Benderli Şeyhü'l-Kurrâ Ebû Bekir Efendi en meşhur talebeleridir. "Hilmî" mahlasıyla Arapça, Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Kaynaklarda elli beş kadar eser telif ettiği kaydedilir. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, İstanbul 1306, III, 1976; Ömer Rıza *Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut ts., VI, 145; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ts., Meral Yayınları, I, 471-472; Bağdâdî İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, İstanbul 1947, II, 626; Halim Gül, *Muhammed Sâdık Erzincânî ve Tasavvuf Anlayışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995, s. 21-22.

4 Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. M. Akkuş-A. Yılmaz), İstanbul 2006, II, 278; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I, 199; Halim Gül, *a.g.e.*, s. 19-21.

5 Arapça bir kelime olan "bevvâb"ın lügat anlamı kapıcı, kapı bekçisidir. Bunlar camilerin namaz vakitlerinde açılıp kapanmasını sağlamakla görevlidir. Mevlânâ'nın türbesinin türbedarlarına da bu ad verilirdi. Türbe kapısını açıp kapamakla görevli olmaları bu adı almalarına sebep olmuştur. bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, I, 212.

6 Halim Gül, *a.g.e.*, s. 24.

7 Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, II, 278.

8 Bilgi için bk. Baha Tanman, "Alacaminare Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, 174-175. Hüseyin Vassâf'ın kaydettiğine göre (*a.g.e.*, II, 279) Muhammed Sâdık Efendi, bu tekkeyi şu şekilde vasfetmiştir:

"Menba-ı feyz oldu çün bu tekyemiz dâru'l-emân
Başım üzre gel azîzim sana verdim hoş mekân…"

9 M. Kemal-Azmi Gündoğdu, *Şems-i Bitlisî*, Ankara 1994, 117-118; Halim Gül, *a.g.e.*, s. 35.

10 Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, s. 144; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I, 199; Muhammed Nusret, *Târihçe-i Erzurum*, İstanbul 1338, s. 107; Halim Gül, *a.g.e.*, s. 50; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 291-292.

11 Müellif bu eseri 1185 (1771)'te yazmıştır. Eserde müridin şeyhini ziyarette ve seyr u sülûkte dikkat et-

mesi gereken âdâb, zâhir ulemasının tasavvufa bakışı vb. konular ele alınmıştır. Eserin sonunda ise müellifin Şam yolculuğu ve Şam'dan dönüşü anlatılmıştır. bk. Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 244, vr. 247-259[a], Nesih; Serez, nr. 3832, vr. 32-36; Tahir Ağa Tekke, nr. 350, vr. 1-19, Nesih; İzmir, nr. 316.

12 Müellifin nefis mertebelerini incelediği bu eser 1185 (1771)'te kaleme alınmıştır. Bkz. Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 244, vr. 224-246, Nesih; Tâhir Ağa Tekkesi, nr. 350, vr. 19-48; İzmir, nr. 315, 316 (41-65); Millet Ktp., Ali Emîrî Şer'iyye, nr. 1344.

13 Müellif bu eseri 1192 (1778) senesinde yazmıştır. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Edip Hacı Ömer Ağa adlı müridine hitaben, mektuplaşmaya dair yazdığı bir mektup yer alır. Onun şahsında bir müridin seyr u sülûkte karşılaşabileceği zorlukları ve bunları ancak kâmil bir mürşidin yardımıyla aşabileceğini özellikle kendi hayatından örnekler vererek anlatır. İkinci bölümde ise istiğfarın dört mertebesini ve her mertebenin istiğfarının farklı olduğunu belirtir. Ardından "vahdet-i vücûd", "vahdet-i şühûd", "fenâ ve bekâ", "nefy u isbât" ve "rıza" gibi tasavvufî kavramları açıklar ve sâlikin vahdet makamında uğradığı bela ve sıkıntıları anlatır. bk. Süleymaniye Ktp., Tâhir Ağa Tekkesi, nr. 350, vr. 49[a]-67[b]. Diğer nüshaları için ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 315, 316; H. Mahmud, nr. 2568.

14 Müellifin 1194 (1780) yılında yazdığı bu eserde seyr u sülûkün ne şekilde yapılacağı, sâlikin hakikate ulaşmak için uğradığı menziller ile nefsin durumları ve makamları ele alınmıştır. Eserin nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp. Tâhir Ağa Tekkesi, nr. 350, vr. 68-81 (yazma); Düğümlü Baba, nr. 219, s.13-32 (matbu).

15 İÜ. Ktp., T. nr. 438; Süleymaniye Ktp., H. Mahmud, nr. 2632, 2714.

16 Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I, 199; Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, II, 146.

17 Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, II, 147; Halim Gül, *a.g.e.*, s. 54-55.

18 Deylemî, *el-Firdevs*, II, 230. Hadisle ilgili değerlendirme için bkz. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya 2001, 348.

19 Muhammed Sâdık Efendi, *a.g.e.*, vr. 225[ab].

20 *a.g.e.*, vr. 226[a].

21 *a.g.e.*, vr. 226[ab].

22 *a.g.e.*, vr. 226[b].

23 *a.g.e.*, vr. 227[b]-228[a].

24 *a.g.e.*, vr. 231[a].

25 *a.g.e.*, vr. 235[a].

26 *a.g.e.*, vr. 235[ab].

27 el-Bakara, 2/222.

28 İbn Mâce, Zühd 30.

29 Muhammed Sâdık Efendi, *a.g.e.*, vr. 228[b].

30 *a.g.e.*, vr. 228[b]-229[a].

31 *a.g.e.*, vr. 229[ab].

32 *a.g.e.*, vr. 230[ab].

33 *a.g.e.*, vr. 231[ab].

34 *a.g.e.*, vr. 231[b]-232[a].

35 *a.g.e.*, vr. 236[ab].

36 *a.g.e.*, vr. 236[b].

37 *a.g.e.*, vr. 236[b]-237[a].

38 *a.g.e.*, vr. 237[ab].

39 *a.g.e.*, vr. 237[b].

Üsküdârî Seyyid Hasîb ve *Vefeyât*'ında Üsküdar İle İlgili Bilgiler

YRD. DOÇ. DR. FİKRET SARICAOĞLU
İstanbul Üniversitesi

Üsküdârî Seyyid Hasîb'in az tanınan eseri *Vefeyât*'ıyla ilgili meselelere ve Üsküdar Toptaşı'ndaki Şeyh Hasîb Efendi Tekkesi'nin kurucusu olan müellifin biyografisine ve diğer çalışmalarına dâir bazı yeni bilgilere, bu bildiri çerçevesinde işaret edilmeye çalışılacaktır.

I. Biyografisi

Müellif, sahibi veya müstensihi olduğu yazmalarda daha çok adını "*Dervîş Mehmed*", akranları arasındaki şöhretini ise "*es-Seyyid Hasîb*" şeklinde belirtmektedir.[1] Kopya ettiği bir yazmada "*Dervîş Seyyid Hasîb*" adını da kullanan müellifin vakfıyesindeki künyesi "*es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed Hasîb Efendi*" şeklindedir. Bursalı Mehmed Tâhir Osmanlı müverrihleri arasında "*Hasîb-i Üsküdârî*" unvânıyla bir bend ayırdığı müellifi "*meşâyıh-ı Nakşıyye'den fâzıl ve târîh-şinâs bir zât*" olarak takdim etmişti.[2] Burada, kendisinin bildirdiği şöhretiyle beraber Üsküdârî Seyyid Hasîb şeklindeki kullanım tercih edilmiştir. Müstensihi olduğu bazı yazmalarda ve vakfiyesinde belirtildiği gibi babasının adı İbrahim'dir.[3] Yakın zamanda ulaşılan bir takım yeni ayrıntılara rağmen hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır.

Seyyid Hasîb Efendi, kendisiyle ilgili ilk belge olan 1 Muharrem 1199/14 Kasım 1784 tarihli bir *Atıyye Defteri*'ne göre Üsküdar-Edhemî Mehmed Efendi Zâviyesi'nin zâviyedârı idi.[4] Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) devrinde, muhtemelen sadâret kethudâsına âit ve ilk tarihi Selh-i Zilkade 1201/13 Eylül 1787 olan bir *Mâhiyye Defteri*'nde onun da adı bulunmaktadır. Üsküdârî Seyyid Hasîb, "*fukarâ ve zu´afâya inâyet ve ihsân*" buyurulanlar arasında 60 guruş ile en yüksek aylığı almaktaydı. Kendisinden sonra gelen en yüksek mâhiyye, 50 guruşla Üsküdârî

Necîb Efendi-zâde Tâhir Efendi'nin idi. Seyyid Hasîb'in müteâkip iki ayda da söz konusu rakamı ve konumunu koruduğu aynı defterden öğrenilebilmektedir.[5] Aynı senenin tarihini taşıyan sahibi olduğu bir yazmada onun mührü de mevcuttur.[6] Vakfıye tesisinden önce, kendisinin de içinde bulunduğu beş kişi, hemen yakındaki İskender Baba Türbesi'ne (Kaymakçı-zâde Tekkesi) üçer vukiyyelik yağmumu bağışlamışlardı.[7]

Seyyid Hasîb'in Vakfıyesi'ne İsmail E. Erünsal tarafından işaret edilmiştir.[8] Vakfıyede kendisi, tekkesi, buradaki eşya ve kitaplarına dâir ayrıntılı bilgiler yer alır. Üsküdar'da Debbâğlar Mahallesi'nde sâkin ve "*müderrisîn-i kirâmdan ve tarîkat-ı aliyye-i Nakşıbendiyye-i Celvetiyye'den*" Şeyh Seyyid Mehmed Hasîb Efendi, 18 Zilhicce 1208/17 Temmuz 1794 tarihli vakfıyesinde de yazılı olduğu üzere, kendi malıyla "*müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak ve hâlâ sâkin*i" olduğu zâviyesi vakfıyesinde değişiklikler yapmıştır. 18 Muharrem 1210/4 Ağustos 1795 tarihli bu ikinci vakfıyede, *Karaçelebi-zâde Tarihi zeyli*, Aynî Tarihi tercümesi, Tâcü't-tevârîh gibi tarih kitaplarıyla beraber pek çoğu tasavvufa âit olan ve "*şeyh odası*"ndaki özel dolapda muhâfaza edilen 74 adet kitap dikkat çeker. Kendisinden sonra kitapların korunması ve istifadesinde vakfın mütevellîsi olan tekke şeyhleri vazifelendirilmiştir. Buradaki beyanlardan, "*kırmızı sahtiyân cildli âbâdî kâğıdlı bir mecmû'am*" tarifiyle Seyyid Hasîb'in musannifliği/müellifliği, "*kendi hattım ile muharrer Muhammediyye*" ifadesiyle müstensihliği teyid olunmaktadır.[9]

Vakfıyeden de anlaşıldığı üzere Üsküdârî Hasîb Efendi, zâviyedârı olduğu Edhemî Mehmed Efendi Zâviyesi'ni yeniden inşâ ettirmiş ve daha sonra bu yapı kendi adıyla anılmaya başlanmıştır. Bugünkü tariflere göre tekke, Üsküdar'da Toptaşı Caddesi ile Tabaklar Mahallesi arasında, Balcı/Balcılar Yokuşu'ndan Devran Sokağı'na dönüşte soldaki köşede idi. Burada apartmanlar yapılmadan önceki boş arsayı görmüş olan Mehmet Nermi Haskan, tekkenin yerini 262 ada, 10 parsel şeklinde bildirmektedir.[10] Konuyla ilgili literatürden "*Toptaşı'nda*" veya "*Debbâğhâne kurbunda*" Şeyh Hasîb Efendi Tekkesi adıyla izlemenin mümkün olduğu yapıyla ve burada görev yapan şeyhleriyle ilgili müteferrik bilgilere ulaşılabilmektedir.[11]

Üsküdârî Seyyid Hasîb'in vefât tarihi tesbit edilememiştir. Vakfıyesindeki 1210/1795 tarihi dolayısıyla en erken bu tarihden sonra vefat ettiği söylenebilir.[12] Ayrıca, adını ve tarihini bildirerek istinsahını tamamladığı pek çok eseri ihtiva eden bir yazmanın son sayfasında, müstensih adı belirtilmeden yazılmış olan 1217/1802-1803 tarihi yer almaktadır.[13] En son risaledeki hat, onun tahrir ettiği önceki eserlerdeki yazı stiline benzemekte ve dolayısıyla bu tarihde sağ olabileceği ihtimali belirmektedir. Şeyh Seyyid Hasîb Efendi'nin mezarı da tekkenin bulunduğu mahalde idi. Burada onun şâhidesiz kabrinin bulunduğu ve yanlışlıkla Hüseyin Baba adının yazılı olduğu şeklindeki Haskan'ın ifadelerinin,[14] takriben 1974 yılı öncesindeki durumu haber verdiği, aynı yerde penceresi hazîreye/kabirlere bitişik olan dükkan sahibinin bize aktardığı sözlerden anlaşılmaktadır. Bugün burada, taşları kaybolmuş iki kavuk ve birkaç metrekarelik mezarlık mahalli mevcuttur.[16]

Seyyid Hasib'in kabrinden bir görünüm.

II. Eserleri

II. a. Vefeyât

Osmanlı tarih yazıcılığının İslâm tarihcilik geleneğine bağlı olduğu ve zamanla kendisine özgü modeller geliştirdiği bilinmektedir. Osmanlı tarih kaynakları arasında önemli bir yere sahip olan vefeyât veyâ vefeyât-nâme türü için de aynı tesir söz konusudur. İbn Hallikan'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, nüshaları ve Türkçe'ye tercümeleri ile Osmanlılar'ın itibar ettikleri bu alandaki en meşhûr eser idi. Standart İslâm tarihleri an'anesine uygun bir şekilde, her yıl vekâyii sonunda, o sene vefât eden vezîr, âlim, şeyh ve şâirlerin kısa biyografilerine işaret etmeyi, Türkçe *Fezleke*/*Fezleketü't-tevârîh*'de muntazaman sürdüren ve hatta "*nakle sâlih kimse olmama*"sına rağmen "*vefeyât*" başlığını kullanan Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657),[16] bu türün Osmanlılar'daki modelinin oluşmasına öncülük ettiği ifade edilebilir. Daha önemlisi Kâtib Çelebi, kronolojik dünya tarihi olan *Takvîmü't-tevârîh* ile bu tasnifdeki çalışmalar için uzun yıllar taklid ve tezyil edilecek örnek bir eser meydana getirmişti. *Takvîmü't-tevârîh*'in en çok zeyl yazılan, nüshalarına ilâveler yapılan Osmanlı tarih/vefeyât kaynağı olduğu söylenebilir. Belirli bir zümrenin biyografilerini ihtiva eden ve vefeyât türüyle benzerlik gösteren muhtelif eserler de mevcuttur. Bunlar arasında, özellikle tasavvuf erbâbı ağırlıklı olarak Bursa şehri için kaleme alınan kıymetli eserler öncelikli durumdadır.[17]

Kâtib Çelebi'nin vefâtından sonraki senelerde kaleme alınan vefeyât kitapları arasında başlıca Alaybey-zâde Mehmed Emîn, Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, Ahmed Resmî, Ahmed Câvid, Mehmed Şem'î ve Dâye-zâde Ahmed Bahâüddîn'in çalışmaları ile anonim bazı yazmalar mevcut bulunmaktadır.[18]

Üsküdârî Seyyid Hasîb mecmûası için bir isim bildirmemiştir ve bu sebeple eseri, bazen harekeli de olarak *Vefeyât-ı ekâbir-i İslâmiyye, Vefeyât-ı ekâbir-i İslâmiyyân, Zübdetü'l-vefiyyât, Vefiyyât-ı Hasîb-i Üsküdârî, Sagîr Vefiyyât, Vefeyât-ı meşâhîr* gibi çeşitli adlarla nüshalarında belirtilmekte ve çalışmalarda aktarılmaktadır. Burada, sınıflamanın genel adı olan Vefeyât unvanıyla tanıtılan eserin telif ve tertib edilmeye başlandığı tarih 1192/1778'dir. İsmi, hattı, kendisiyle ilgili bilgileri ve ilâveleri gibi bir takım özellikleri dolayısıyla Seyyid Hasîb'in kaleminden çıktığı anlaşılan nüsha Millet Yazma Eser Kütüphanesi'ndedir. Yazmada belirtilen tarihler 1210/1795'lere kadar ilerlemektedir. Adı, mukaddimesı ve hatimesinin olmayışı sebebiyle ve diğer yazmalarına da aksettiği üzere eserin Üsküdârî Hasîb tarafından temize çekilmiş nüshası kuvvetle muhtemel mevcut değildir. Vefeyât'ın söz konusu müsveddesi dışında, beş nüshası daha tesbit edilmiştir.

1. Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emîrî Koleksiyonu, Tarih nr. 620. Müellif nüshası ve müsveddesidir. Talik hattıyla, derkenârlı ve 75 varakdır.[19]

2. Sadberk Hanım Müzesi Ktp., Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu, nr. 488. Talik hattıyla, derkenârlı ve 57 varakdır. Tarihsizdir.[20]

3. Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hacı Mahmûd Efendi Koleksiyonu, nr. 4972. Talik hattıyla, ilâveli ve 44 varakdır. Seyyid Abdülazîz'in tilmizlerinden Seyyid Halîl İbrâhîm b. Mahmûd tarafından 11 Receb 1279/1 Ocak 1863'de istinsah edilmiştir.[21]

4. Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Yazma Bağışlar Koleksiyonu, nr. 3910. Talik hattıyla 16 varakdır. Tarihsiz olan yazma Osmanlılar'a kadar gelmektedir.

5. İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler Bölümü, nr. 564. Talik hattıyla, ilâveli ve 69 varakdır. Tarihsizdir.

6. İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler Bölümü, nr. 3193. Talik hattıyla, ilâveli ve 39 varakdır. Tarihsizdir.

II. a. 1. Muhteva

Daha önce ifade edildiği gibi Seyyid Hasîb *Vefeyât*'ının mukaddimesi ve hâtimesi mevcut değildir. Müellif kendi nüshasında (Ali Emîrî, Tarih nr. 620) bir fihrist düzenlemiş ve sayfa numaralarını göstermiştir. Buraya göre *Vefeyât*'ın konu başlıkları/cedvel adları şu şekildedir: Hübût-ı Hazret-i Âdem'den zamân-ı Hicret-i Nebevî'ye gelince vuk ' bulan vekÇyi'dir ki zikr olunur; İstanbul'da Kocamustafapaşa Âsitânesi'nde ve Üsküdar'da Hazret-i Hüdâyî Âsitânesi'nde vaktimize gelince seccâde-nişîn olan meşâyıh; Hicret-i Nebeviyye'den tâ işbu vakte

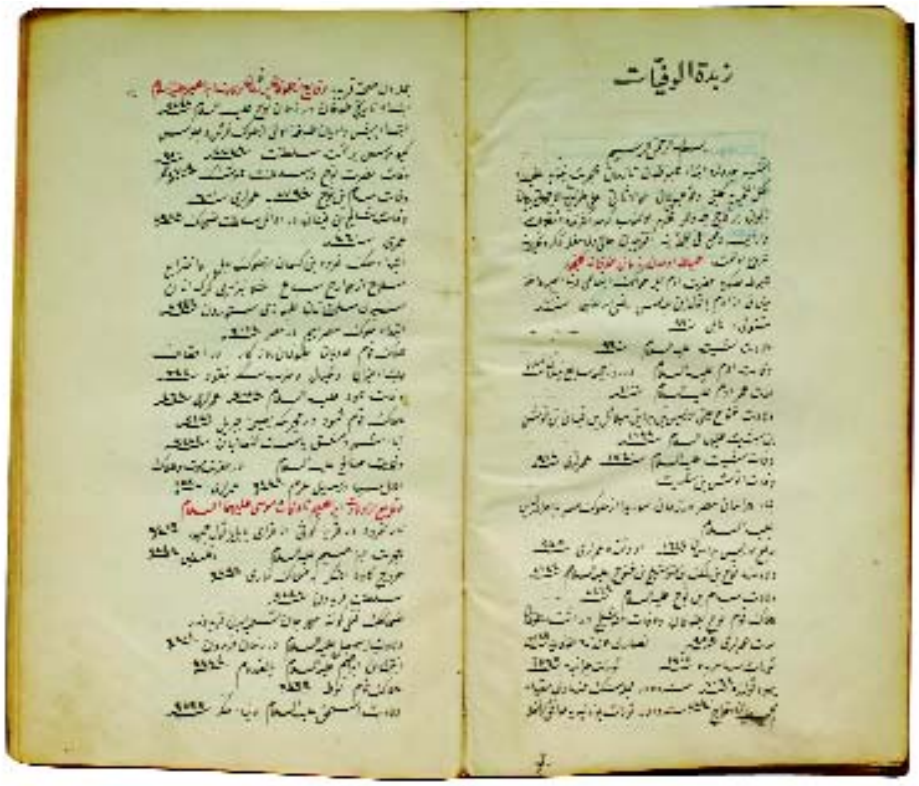

Vefeyat'ın ilk varağı.

gelince vuk '-yâfte olan vefeyâtdır ki zikr olunur; Mu'allimîn-ı selâtîn-i âl-i Osmân; Evlâd-ı kirâm-ı e'imme-i isnâ-aşer; Hulefâ'-i Râşid ve E'imme-i isnâ-aşere; Mülûk-ı Benî Ümeyye [=Emeviyye] der-Şam; Ba'de'l-inkırâz Endelüs'de zuhûr eyleyen Benî Ümeyye Şu'besi; Hulefâ'-i Abbâsiyye; Mısr-ı K ã h i r e'de zuhûr eyleyen Abbâsiyye Şu'besi; Mülûk-ı Fâtımiyyûn; Mülûk-ı Benî Hamedân; Pâdişâhân-ı Çin; Pâdişâhân-ı Bayındıriyye; Mülûk-ı Gazneviyân; Mülûk-ı Selçukıyân der-İran; Mülûk-ı Selçukıyân der-Rum; Şâhân-ı Safeviyye; Ba'de'l-Hicret her ne kadar tavâyif-i mülûk var ise gerek İslâm'dan ve gerek gayrıdan zikr olunur; Selâtîn-i âl-i Osmân; Evlâd-ı zükûr-ı selâtîn-i âl-i Osmân; Vâlide-i selâtîn-i âl-i Osmân; Ağayân-ı Dârü's-sa'âdeti'ş-şerîfe; Sudûr-ı 'izâm-ı Devlet-i âl-i Osmân; Meşâyıh-ı İslâm-ı Devlet-i âl-i Osmân; Nukabâ'-i Devlet-i âl-i Osmân; Kuzât ale'l-umûm; Kuzât-ı Asâkir-i Rumili; Kuzât-ı Asâkir-i Anadolu; Kuzât-ı Dârü's-saltanati'l-aliyye; Kapudânân-ı bahr-i âl-i Osmân; Ağayân-ı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı âlî.

Fihristteki başlıklara rağmen, metnin kaleme alınışında bu sıralamaya ve muhtevâya birebir riâyet edilemediği görülmektedir. Seyyid Hasîb, kendi *Vefeyât* nüshasına ilâve veya yeni bilgiler kaydetmeyi sürdürmüştü.[22] Eserde Hz. Âdem'den itibaren kronolojiye işaret edilmekle beraber esas olarak Hicret'i takip eden

Vefeyat'ından bir bölüm.

senelerdeki İslâm meşhurlarının vefat tarihleri aktarılmaktadır. Üsküdârî'nin müsveddesi devletlere göre düzenlenmiş olmasına rağmen, iki nüshasında sıralama yüzer yıllık devirlere göre yapılmıştır. Bu iki farklı tertibin menşeinin ne olduğu *Vefeyât*'daki meselelerden biridir.

Osmanlı tarih kaynakları/me'hazları arasında olan Seyyid Hasîb *Vefeyât*'ının önemli diğer bir özelliği ise konu başlığı dışında ve bazen derkenârda yer alan tarihî notları ihtiva etmesidir. Bir kısmı fevâyid türünden olan bu notlar da çok çeşitlidir. İstanbul'daki hânedânın yaptırdığı câmilerin tamamlanma tarihleri, çeşitli yerlerdeki ve özellikle Üsküdar'daki bazı şeyhlerin vefât tarihleri, İstanbul'un fethine düşürülen tarihler ve vekâyinüvîs tarihlerinden nakledilen metinler bu kabildendir. Eserde Arapça ve Türkçe az sayıda şiirler de mevcuttur. İstanbul'daki duhancı/tütüncü dükkânlarının sayılarının bildirildiği, muhtemelen 1196/1782 yangınlarıyla ilgili olan değişik bir nota göre (vr. 73a), Suriçi'nde 1081, Eyüp'de 50, Galata'da 218 ve Üsküdar'da 124 adet bu çeşit dükkan bulunmaktaydı. Diğer *Vefeyât* nüshaları dikkate alındığında, ilâvelerin ve bu çeşit notların sayısı da artmaktadır. Meselâ, İstanbul'un fethininin gün tarihiyle, hicrî ve milâdî olarak birarada gösterildiği "*Feth-i Âsitâne 21 Cumâde'l-ûlâ 857 29 Mayıs yevm-i Salı*"[23] şeklindeki notun örneğine nadiren rastlanır.

Vefeyât'daki gün tarihiyle beraber haber verilen bazı gelişmeler çağdaşı diğer tarih teliflerinde bulunmamaktadır. Üsküdar Beylerbeyi Câmii'nde ilk öğle namazının 5 Receb 1192/30 Temmuz 1778 Çarşamba günü, ilk Cuma namazının 14 Receb/8 Ağustos'da kılındığının belirtilmesi bu şekildedir. Günün tarihi verilerek not edilen tarihî bilgilerde, taşradan sadrazamlığa atanan paşaların İstanbul'a gelişlerine, idam edilen sadrazamların başlarının İstanbul'a getirilmesine, sultan düğünlerine ve bazı üst dereceli idarecilerin tayinlerine işaret edilmektedir. *Vefeyât*'daki bu çeşit notlardan örnekleme çeviriyazılar aşağıdadır.

- "İbtidâ'-i salât-ı zuhr der-câmi´-i pâdişâh-ı cihân der-Beylerbeyi. Fî 5 B[Receb] 1192 [/30 Temmuz 1778] Çehârşenbe.
- İbtidâ'-i salât-ı Cum´a der-Câmi´-i mezbûr. Fî 14 B [Receb] 1192 [/8 Ağustos 1778]
- İbtidâ'-i teşrîf-i pâdişâh-ı cihân der-Câmi'-i mezbûr ve ilbâs-ı hil'athâ berây-ı emîn-i binâ ve sâ'ir huddâm der-huzûr-ı hümâyûn. Fî 21 B [Receb] [/15 Ağustos].
- Rütbe-yi vâlâ-yı vezâret ihsânıyla Mısr-ı KÇhire mansıbı sâbıkÇ Re'îsü'l-küttâb ve el- yevm Sakız'da ikÇmete me'mûr devletlü Râ'if İsmâ'îl Beyefendimize tevcih 5 Ş[aban]1192 [/29 Ağustos 1778].
- Resîden-i ser-maktû´-ı Râ'if İsmâ'îl Paşa be-Âsitâne 10 B [Receb] 1199 [/19 Mayıs 1785] yevm-i hamîs.
- Akd-şüden-i hazret-i Şâh Sultân be-Tevk¥'î Mustafa Paşa 14 L [Şevvâl] 1192 [/5 Kasım 1778].
- Akd-şüden-i hazret-i Hadîce Sultân bint-i Mustafa Hân der-yevm-i Penççşenbe. Sâ'at 5. 10 M[uharrem] sene 1201 [/2 Kasım 1786].
- Zeyrek'de binâ olunan Câmi´-i şerîf'de ibtidâ'-i salât, yevm-i penççşenbe 11 Ş[aban] 1202 [/17 Mayıs 1788]".
- Hazînedâr Ali Paşa, teşrîf-i Âsitâne selh-i C[umâde'l-âhıre] sene 1199 [/9 Mayıs 1785]. Yevm-i isneyn sâ'at 4.
- İsmail Ser'askeri Kapudân-ı sâbık GÇzî Hasan Paşa, fevt-şüd der-Ordu-yı hümâyûn. 12 Receb sene 1204 [/28 Mart 1790]. Haberi Âsitâne'ye resîde-şüde 16 Receb[/1 Nisan].
- Mehâdiye Boğazı'nın ve Kal'ası'nın ve Lazarete ve İnlik ve sâ'irlerinin fethi haberlerinin Âsitâne-i aliyye'ye müjdesi haberinin gelmesi. Fî 8 Z[ilhicce] sene 1202 [/9 Eylül 1788]. Yevm-i Çehârşenbe. Top şenliği oldu.
- Şebeş Kal'ası'nın fethi ve Büyük Tabur'un izmıhlâli haberi Der-i Devlet'e resîde olduğu. Fî 2 M[uharrem] sene 1203 [/3 Ekim 1788]. Yevm-i Cum'a".[24]

Vefeyât'da Osmanlı padişahları saltanat tarihleri ve ömürleriyle beraber aktarılırken, devrin önde gelen şahsiyetlerinin vefât tarihleri ve önemli olayları da kaydedilmiştir. Seyyid Hasîb *Vefeyât*'ının başlıca me'hazının Alaybey-zâde Mehmed Emîn'in *Vefeyât-ı pür-ıber*'i olduğu, başta Mehmed Şem'î'nin Esmârü't-tevârîh'i

olmak üzere onun kitabından hareketle meydana getirilmiş bir kaç çalışmanın daha mevcut bulunduğu bilinmektedir.[25]

II. b. Diğer Çalışmaları

Seyyid Mehmed Hasîb, bugünkü bilgilere göre iki kitabın daha musannifi ve pek çok eserin de müstensihidir. Seyyid Yahyâ'nın müsvedde hâlinde bıraktığı çalışmayı tashihle birlikte temize çektiği kitabın adı *Menâkıb-ı Şeyh Mehmed Emîn-i Tokadî*'dir.[26] Bursalı Mehmed Tâhir, Üsküdârî Hasîb'in Hz. Peygamber için söylenen na'tları bir mecmûada topladığını bildirmektedir.[27] Nüshasının yeri bilinemeyen derlemenin bir başka Üsküdârî'ye âit olması da ihtimal dahilindedir. Mührünün ve temellük kaydınının bulunduğu bir *Hadîkatü'l-vüzerâ zeyli* nüshasındaki bazı kenar notlarının ve ilâvelerin de ona âid olduğu düşünülebilir.[28]

Vakfıyesinde beyan ettiği üzere Seyyid Hasîb'in diğer bir meşgûliyeti eser istinsahıdır. Güzel bir talik hatta sahip bulunduğu görülen Hasîb Efendi, vakfıyede adını belirttiği Muhammediyye nüshası dışında, Trabzonlu Mehmed Ma'rûf'un *Reşehâtü ayni'l-hayât* tercümesini 9 Rebîülâhır 1199/19 Şubat 1785'de kopya etmişti.[29] Seyyid Hasîb'in, eserlerini en çok istinsah ettiği isim ise meşhur mutasavvıf Bursalı İsmail Hakkı'dır. İstinsahların tamamlanma tarihlerinin 1186/1772'dan itibaren başladığı 333 varaklık hacimli bir yazmadaki Bursalı'ya âit büyüklü küçüklü 18 eserin hemen hepsi onun tarafından kopya edilmişti.[30] Osmanlı yazmalarını kataloglama çalışmalarının ilerlemesiyle bu çeşit nüshaların sayısının artması beklenebilir.

Sonuçta, *Vefeyât*'ın müellifi ve Toptaşı/Tabaklar'daki kendi adıyla tanınan tekkenin kurucusu olan Seyyid Mehmed Hasîb Efendi'nin, Üsküdarlı meşhurlar arasında mümtaz bir yere sahip bulunduğu tebarüz etmektedir. Biyografisiyle ve Şeyh Hasîb Efendi Tekkesi'yle ilgili eksik bilgilerin araştırılması ihtiyacı açıktır. *Vefeyât*'ın tüm nüshaları dikkate alınarak hazırlanması gereken eleştirel yayımı, hem metnin ortaya çıkması hem de Osmanlı tarih kaynaklarındaki vefeyât/vefeyât-nâme türündeki özelliklerin ve gelişmelerin belirlenmesi açısından önemli olacaktır.

DİPNOTLAR

1 *Vefeyât*, Millet Yazma Eser Ktp. [=Millet], Ali Emîrî Koleksiyonu, Tarih nr. 620, vr. 1a.

2 *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, III, 47.

3 "Dervîş Mehmed el-med'uv ... Seyyid Hasîb ibn İbrâhîm" (Süleymaniye Yazma Eser Ktp. [= Süleymaniye], Hâlet Efendi Koleksiyonu, nr. 197, vr. 263b).

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BA], Bâb-ı Defterî, Başmuhâsebe Kalemi [=D. BŞM.], def. nr. 1208, vr. 2b. krş. Atillâ Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zâviye ve Hankahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *Vakıflar Dergisi*, sy. 13 (1981), s. 588.

5 BA, D. BŞM. def., nr. 5538, 1b vd.

6 "Ve kefâ billâhi Hasîb" (Millet-Ali Emîrî Koleksiyonu, Tarih nr. 235, vr. 1a).

7 "Şâkir Ağa, İzzet Bey, Mehmed Bey, abd-i fakir, Edhem Efendi işbu ... " (*Vefeyât*, Millet, vr. 73b). "Mer-

hûm Edhem Efendi'de olan emânet kütüb" için bk. vr. 71b.

8 İstanbul Şer'iyye Sicilleri [=İŞS], Üsküdâr Mahkemesi, nr. 538, 75b-76a: *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, s. 122.

9 İŞS, Üsküdar Mahkemesi, nr. 538, vr. 75b-76a.

10 *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 487.

11 *Zâviye Defteri*, Süleymaniye-Zühdî Efendi Koleksiyonu, nr. 489, vr. 7a; *Rehber-i Tekâyâ*, Süleymaniye-Tırnovalı Koleksiyonu, mük. nr. 1035, vr. 13a; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 396, 487-488; Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul Câmi, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphâne, Matbaa, Mahalle ve Selâtîn İmâretleri*, İstanbul 2003, s. 164, 197, 249, 382, 404, 423, 520.

12 Sahibi bulunduğu Vefeyât nüshasının ilk sayfasına "1200'de vefât eden Mevlevî Hasîb-i Üsküdârî'nin Vefeyât-ı ekâbir-i İslâmiyye nâm eser-i nâdiri olup mü'llifin hattıyladır" şeklinde malumat kaleme alan Ali Emîrî Efendi'nin, vefât tarihini ve mevlevîliğini sehven yazdığı ve eserin adını da kendisi verdiği anlaşılmaktadır.

13 Süleymaniye-Pertev Paşa Koleksiyonu, nr. 637, 333b.

14 *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 487.

15 bk. EK 1.

16 Bekir Kütükoğlu, "Kâtib Çelebi 'Fezleke'sinin Kaynakları", *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 36.

17 bk. Kadir Atlansoy, "Bursa Vefeyatnameleri", *Bir Masaldı Bursa* (haz. E. Yenal), İstanbul 1996, s. 431-443; Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Folklorun Bilinmeyen Bir Kaynağı Vefeyat-nâmeler ve Bursa Vefeyât-nâmelerindeki Folklorla İlgili Unsurlar", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Yazıları*, Ankara 1997, s. 114-131; Mefail Hızlı-Murat Yurtsever (haz.), *Bursa Vefeyatnameleri: 1 Ravza-i Evliya Baldırzade Selîsî Şeyh Mehmed*, Bursa 2000.

18 Ayrıca bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi I Giriş*, Ankara 1973, s. 422-425.

19 Katalog bilgileri için bk. *İstanbul Kütüpaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* (haz. Maarif Vekilliği Kütüpaneler Müdürlüğü Tasnif Komisyonu) [=İKTCYK], İstanbul 1943, s. 661.

20 İsmail Bakar, *Sadberk Hanım Müzesi Kütüphanesi, Hüseyin Kocabaş Yazmaları Kataloğu*, İstanbul 2001, s. 41.

21 Bu nüshanın transkribi tez olarak yapılmıştır: Davut Tiryaki, Seyyid Halil İbrahim b. Mahmud, *Zübdetü'l-Vefeyat* (Tahlil Ve Metin), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (2000).

22 bk. EK 2 ve 3.

23 Süleymaniye-Hacı Mahmûd Efendi Koleksiyonu, nr. 4972, vr. 40a.

24 vr. 44a, 71a, 73b-74a.

25 Alaybey-zâde Mehmed Emîn, *Vefeyât-ı pür-'ıber li-üli'l-elbâbı men-ihteber*, İstanbul Üniversitesi Ktp. Nadir Eserler Bölümü, TY, nr. 2418/1, vr. 1b-126a; *Osmanlı Mü'ellifleri*, III, 77, 141; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982, s. 396, n. 1.

26 Millet-Ali Emîrî Koleksiyonu, Şer'iyye nr. 1103. Bk. *İKTCYK*, s. 461.

27 *Osmanlı Müellifleri*, III, 47.

28 Millet-Ali Emîrî Koleksiyonu, Tarih nr. 235. Bk. *İKTCYK*, s. 751.

29 Süleymaniye-Hâlet Efendi Koleksiyonu, nr. 197. Bk. *İKTCYK*, s. 502.

30 Süleymaniye-Pertev Paşa Koleksiyonu, nr. 637.

Nizâm-ı Cedid Şehri Üsküdar'da Matbaacı Bir İmam: Doğancılar İmamı Hafız Mehmed Emin Efendi

PROF. DR. KEMAL BEYDİLLİ
Yeditepe Üniversitesi

Hasköy'de Lağımcı ve Humbaracı kışlaları yanında 1795'te eğitime başlayan Kara Mühendishanesi'nin alt katında 1797'de açılan matbaa (Mühendishane Matbaası), 1802'de Mühendishane binası içinde kendisine tahsis edilen yerin artık kifayet etmemesi sebebiyle Sultanahmed'te Öküz Mehmed Paşa Medresesinin bulunduğu Kapalı Fırın semtinde başka bir mahalle taşındı. Ancak burasının da yeterli genişliğe sahip olmaması yüzünden herhangi bir faaliyet göstermeden tekrar başka bir yere nakledilmesi kaçınılmaz oldu. Bu seferki yeri Üsküdar'da Harem iskelesi arkasında, Selimiyye vakfı arazisi üzerine yeni yapılan büyük ve müstakil bir binadır. Mühendishane matbaasının bütün alet-edevatı, baskı tezgahları ve malzemeleri buraya nakledilmiştir. Matbaa bu yeni binasında 1824 yılına kadar faaliyet gösterecek[1] ve bu tarihten sonra tekrar İstanbul tarafına taşınacaktır.[2]

Üsküdar matbaası kâr ve zarar esasına göre çalışması beklenen bir kamu işletmesidir. Mühendishane matbaası gibi askerî eğitim sisteminin tamamlayıcı bir parçası olarak düşünülmediğinden piyasaya açık ve askerî eserler dışında sair konularda da kitap basan sivil bir kuruluş olarak çalışması ön görüldü ve *Birgivî Risalesi ve Amentü Şerhi* gibi dinî kitaplar da ilk defa burada basılmaya başlandı. Mühendishane matbaasının müdürlüğünü yapmış olan cebir ve geometri müderrisi Abdurrahman Efendi riyaseti burada da sürdürmüştür. Her türlü eserin basım tekeli bu matbaaya verilmiştir ve başka yerde eser basılması yasaklanmıştır. Matbaanın kâra geçmesi halinde, devletin koyduğu sermaye, masraflar ve maaş giderleri düşüldükten sonra kalan fazla gelir İrad-ı Cedid Hazinesi'ne

aktarılacaktır.[3] Dinî kitapların basılmasının, matbaanın iş gücünü ve gelirlerini arttıracağı düşünülmekteydi. Bunun müslümanların cehaletten kurtarılmasına hizmet etmesi yanında, gerekli kitapların basım yoluyla çoğaltılmasının daha ucuza mal olacağı ve bunları talebelerin daha rahatlıkla edinebilecekleri umulmaktaydı. Günlük geçimi sebebiyle sıkıntı çekmekte olan medrese talebelerinin eğitimleri için en az 500 kuruşluk kitaba ihtiyaç duydukları göz önüne alınırsa, basım yoluyla kitaplarını 150-200 kuruş sarfıyla edinebilecekleri belirtilmektedir ki, böylece matbaanın iş sıkıntısı çekmesinin önleneceği ve tam kapasiteyle çalışmasının da temin edilmiş olacağına dikkat çekilmekteydi.[4]

Üsküdar matbaası, başta bir prestij yayını olarak düşünülen *Atlas-ı Kebir*[5] olmak üzere dinî konulu eserler ve lugatlar gibi pek çok eser basılmış olmakla beraber, konulan sermayenin azlığı ve satışların yetersizliği, basılan kitapların taşraya pazarlanamaması ve elde kalması, mevcut kitapların satışının uzun zaman alacağı dolayısıyla yatırılan sermayenin hemen geri dönemeyeceği gibi sebeplerden istenilen gelişmeyi göstermemiştir. 1807 senesi sonlarına doğru müderris Abdurrahman Efendi tarafından hazırlanan ve matbaanın içinde bulunduğu duruma ışık saçan bir raporda bu durum açıkça dile getirilmiştir. Ancak matbaa "kamu yararı olan" bir kurum olarak görüldüğünden en sonunda devletin el uzattığı bir işletme olma vasfını sonuna kadar daima korumuştur. Bu durumda önce matbaa riyasetinde bir değişikliğe gidilmiş ve Mühendishane matbaasının açılışından beri başında bulunan müderris Abdurrahman Efendi'nin yerine bu işe talip olan Sabık Defteremini vekili Seyyid Hüseyin Beyefendi tayin edilmiştir (2 Aralık 1807). Ancak 1807 ve 1808 seneleri Nizam-ı Cedid'in sonu, III. Selim'in tahtan indirilmesi, IV. Mustafa'nın 14 ay kadar süren istikrarsız dönemi ve nihayet Alemdar Mustafa Paşa darbesiyle tahtan indirilmesi ve II. Mahmud'un tahta çıkması ve dört ay kadar sonra Alemdar'a karşı yapılan suikast ve Yeniçeri ayaklanması gibi olaylarla dolu geçmiş olmasından ötürü, Hüseyin Beyefendi'nin riyasetinin semereli geçmesi beklenemezdi. Hatta Alemdar'a karşı girişilen darbe bütün Nizam-ı Cedid kurumlarının imhası, bu arada Selimiye kışlasının yakılması ve Üsküdar matbaasının da tahribiyle sonuçlanmıştır (17 Kasım 1808).

Hüseyin Beyefendi'nin riyaseti 23 Temmuz 1808'e kadar sürmüş ve bu tarihte matbaanın işletmesi, yine bu işe talip olan Hacegan-ı Divan-ı Hümayun'dan Maraşlı Ali Efendi ve Üsküdar Doğancılar Camii[6] İmamı Hafız Mehmed Emin Efendi'ye ortak olarak havale edilmiştir. Matbaanın yeni işletmecilerinin son gelişmelerden ötürü işlerinin daha da zor olduğu açıktır. Zira Kasım 1808'deki ayaklanmada matbaada mevcut bulunan ciltli ve ciltsiz pek çok kitap, alet-edevat ve basım tezgahları kırılmış, tahrip olmuş, çalınmış ve yanmıştır. Bu husus ayrıca Hafız Mehmed Emin Efendi'nin tanzim ettiği raporda da belirtilmekteydi.[7] Matbaayı içinde bulunduğu bu duruma rağmen işletmeye kararlı olan Ali ve Mehmed Emin efendiler bir taraftan alet ve edevatın tanzimine ve onarılmasına gayret sarf etmişler, diğer taraftan da devir aldıkları matbaanın "*mâl-ı mirî ve kalemiyye*" olarak devlete ödenecek senelik 800 kuruşu ve Selimiye vakfına yine senelik 1.200 kuruş tutan kira bedelini zamanında ödemeye çalışmışlardır. Ayrıca

III. Selim

Matbaacı Hafız Mehmed Emin Efendi'nin imamlık yaptığı Doğancılar Camii

kendilerine verilen beratta yer alan, matbaanın alet-edevat ve sair kitapların değeri olarak belirlenen 33.382,5 kuruşu tedricen ödemek gibi ağır bir malî yükün de altına girmişlerdir.[8] Verilen beratta mevcut "*tekel*" imtiyazının altı çizilmiş bulunuyordu. 1807 ve 1808 seneleri içindeki isyan ve darbeler, hal ve iclaslar sebebiyle hakim olan kargaşanın giderek nihayet sona ermesi ve İstanbul'daki durumun sükûnete kavuşması üzerine Ali ve Mehmed Emin efendiler matbaanın tekel hakkına tekrar işlerlik kazandırmak üzere başvuruda bulunmuşlar ve karışıklıklar sebebiyle ihmale uğrayan, nihayet isyan sırasında tahrip edilen matbaanın atıl kalmasından ötürü "*keferelerin*" gizlice eserler bastıkları ve ayrıca matbaaya bağlı çalışan mücellidleri de işgal etmelerinden ötürü kitapların ciltlenme işlerinde de aksamalara yol açtıkları, dolayısıyla İstanbul, Galata ve sair mahallerde Yahudi, Ortodoks ve Ermenilerin (*milel-i selâse*) matbaa faaliyetleri içinde bulunmamalarına dair emir verilmesini talep etmişlerdir (Şubat 1809). Başka yerlerde basım yapılmasının yasaklanmasıyla Üsküdar matbaasının daha semereli çalışması sağlanmış olmaktaydı.[9]

Matbaa işlerini bir müddet sonra İmam Mehmed Emin Efendi Ali Efendi ile anlaşamamasından ötürü (*aralarında niza çıkup*) tek başına üstlenmiş ve ortağının hissesinden oluşan kâr payını vermeyi tekeffül ederek, matbaayı 1817 senesi sonlarına kadar tek başına idare etmiştir.[10] Kendi ifadesine göre bu tarihte 80 yaşını aşmış bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle yaşlılığının da katkısıyla matbaa işlerini beklendiği gibi iyi bir şekilde götürememektedir. Ancak bunda daha önceleri ve kendinden sonraları da dile getirilecek olan işletmeyle ilgili genel me-

Süheyl Ünver'in çizdiği ama gerçeğiyle pek benzerliği olmayan Üsküdar Matbaası (*A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u*, s. 201)

selelerin önemli rol oynadığı açıktır. Aralık 1817 başında matbaa işletmesi aynı berat şartları dahilinde Ruznamçe-i evvel Abdurrahim Mühib Efendi'ye devredilmiştir. İmam Mehmed Emin Efendi'nin hesapları çıkartıldığında, 1808-1817 seneleri arasında devlete ödenmesi gereken paradan 5.400 kuruş ve kira bedeli olarak ta 2.200 kuruş borcu olduğu, ayrıca da matbaanın kendisine devrinde devlete ödemeği senetle üstlendiği 4.032 kuruşu ödemediği anlaşılmıştır. Matbaanın Mühib Efendi'ye devir ve tesliminde ise noksan çıkan kitap ve levazım bedelinin de 6.136,5 kuruş olduğu görülmüştür. Bütün bunların toplamı ise 17.768,5 kuruşu bulmaktaydı. Ayrıca 1814-1817 arasına mahsuben Sadaret kalemine 160, Defterdarlık kalemine de 80 kuruş zimmeti çıkmıştır. Bunun dışında küçük ve büyük iki adet "*efrençkârî*" bakır levha ile 28 adet ağaç sahife ve 6 adet dünya haritası takımının bakır levhaları kayıp olduğundan bunların da kendisinden aynen tahsili lazım gelmekteydi.[11]

Ali ve Mehmed Emin Efendiler matbaa işletmesine talip olduklarında mevcut alet-edevat ve kitapların değeri olmak üzere "*cânib-i mirîye*" 33.382,5 kuruş ödemeyi tahahhüd etmiş ve bununla ilgili olarak bir borç senedi (*temessük*) vermiş bulunmaktaydılar. Mevcud alet ve kitaplar Mühib Efendi'ye devir ve teslim olunacağından, kaybolan aletler ve daha önce satılan kitapların bedeli bu meblağdan düşülerek, geriye kalanların Mühib Efendi'ye teslimi ve bunların karşılığı olarak ta yeni bir borç senedi tanzimi uygun görülmüştür. Geriye kalan alacakların İmam Mehmed Emin Efendi ve 1814'ten sonraki bir tarihte ölmüş bulunan

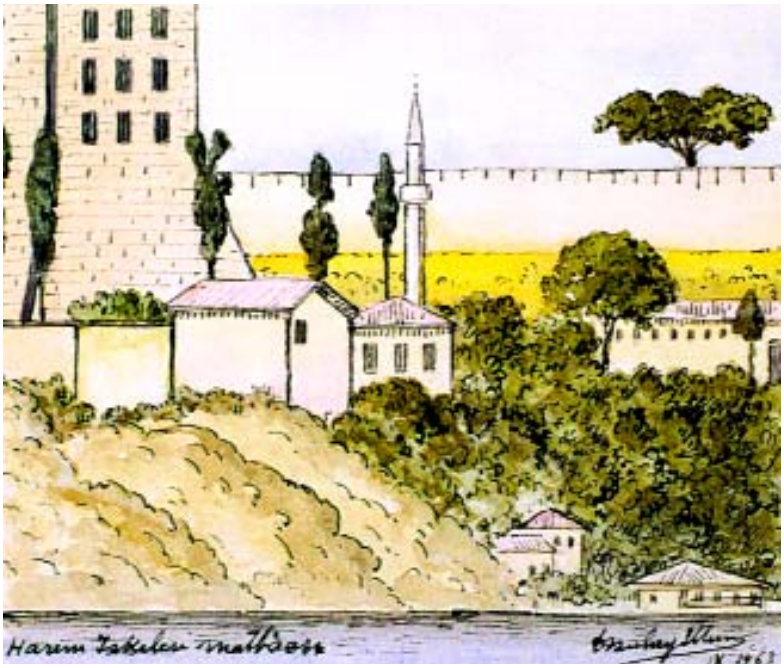

Üsküdar Matbaası'nın denizden görünümü (*A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u*, s. 200)

Ali Efendi'nin veresesinden tahsili gerekmekteydi. Ancak daha önceleri bu iki ortak arasında anlaşmazlık çıktığında, matbaanın mal, kalemiyye ve kira giderlerinin karşılanması ve Ali Efendi'ye senelik 500 kuruş gelir ödenmesi İmam Mehmed Emin Efendi tarafından mukavele ve deruhde edilmişti. Bu husus Ali Efendi'nin varisleri tarafından dile getirilmiş ve bununla ilgili olarak bir de sened ibraz edilmiştir ve hatta İmam Mehmed Emin Efendi'nin Ali Efendi'ye bir mıkdar ödemede de bulunduğu görülmüştür. Neticede bu konu mahkemede çözülmüş ve verilmiş olan senede nazaran İmam Hafız Mehmed Emin Efendi'nin "*Tab'hâne Müdîri*" olması hasebiyle noksan zuhur eden alet-edevat ve kitap bedellerini ile mal ve ödenmesi gereken kira bedellerinin kendisinden tahsiline karar verilmiştir.[12]

Hafız Mehmed Emin Efendi hesabını vermek üzere celb ve sorguya çekildikte, önce telef oldukları öne sürülen çeşitli alet-edevat ve kitapların tutarı olarak zimmet çıkartılan 17.601,5 kuruşa itiraz etmiş ve bu meblağ içinde görülen bazı alet-edevat ve kitapların 18 Kasım 1808'deki olaylarda yağmalandığını ve tahrip edildiğini ve bazılarının da o sırada çıkan yangında yandığını ifade etmiştir. Matbaa riyaseti ve üzerindeki yarım hisse elinden alınmış ve geçim kapısının kapatılmış olmasından ötürü borçlarını tedricen ödemesi de imkansız hale gelmiştir ve borçlarını ödeyebilmesi için hiç olmazsa hissesinin kendi üzerinde bırakılmasını rica etmiştir. Ancak, kendi ifadesiyle o sıralarda 80 yaşını aşmış bulunmaktadır. "*Basmahane*" işi için maaşından vazgeçmiş,[13] her şeyini satmış, borç almış ve varını-yoğunu sermaye olarak bu işe yatırmıştır ("*Merkum ma'âş-ı*

Selimiye Camii ve Kışlası (*Üsküdar Hatırası*, s. 76)

sâ'iresini terk ve mevcûdunu füruht ve istidâne ile tab'hane-i merkumeye serma - ye vaz´").[14] Şu anda ise fakr ü zaruret içindedir ve borçlarını ödemek üzere satılmasını teklif ettiği ve bu ihtiyar yaşında başını soktuğu evinden başka elinde bir şeyi kalmamıştır. Zaten bu ev de satılacak olsa en fazla 1.000 kuruştan fazla etmeyecektir. Böyle bir durumda ise üstelik bir de evsiz ve "*hâne-berdûş*" kalacaktır. Haline merhameten ve mevcut borçlarını tedricen ödeyebilmek için ya yarım hissesinin muhafazası veya "*zimmet-i mirîsi*" olan borçlarının affını istirham etmekteydi.[15]

İmam Mehmed Emin Efendi'nin durumu değerlendirildiğinde, matbaada durmasına izin verilse, kurumu idareye ve borçlarını ödemeye kudreti olamayacağı açık olduğundan, ihtiyarlığı ve zaruret içinde bulunması göz önüne alınarak ve haline merhameten, borçlarının silinmesine ve affına "*tabhane talebinde olma - mak*" şartıyla karar verilmiştir (29 Şubat 1808).[16] Böylece "*menâfi'-i ammesi*" olması hasebiyle matbaa işletmesinin bu defaki zararları da tekrar devlet tarafından karşılanmıştır. Üsküdar'da bulunduğu bütün bu dönem içinde matbaa zaten hiçbir zaman kâra geçen bir işletme olarak çalışmayacak ve aynı gerekçeyle zararı hazinece karşılanacaktır.

Hâcegândan Maraşlı Ali Efendi gibi özellikle de İmam Hafız Mehmed Emin Efendi'nin hayatını daha yakından takip etmek ilgi çekici olmakla beraber şu anda yukarıdaki bilgiler dışında haklarında daha fazla bir şey söylemek mümkün olamamaktadır. Mehmed Emin Efendi'nin ayrıca Doğancılar Camii imamı olması

II. Mahmud

hakkında daha fazla bilgi edinebilmeyi ihtimal dahilinde tutmaktadır. 1818'de 80 yaşını geçmiş olduğuna dair kendi beyanından hareketle 1740'larda doğmuş olması gerektiğini kestirmek mümkündür ki bu da bizi I. Mahmud (1730-1754) devrine kadar geri götürür. İmamlık beratını büyük bir ihtimalle IV. Mustafa (1757-1774) devrinde almış olmalıdır. Yaptığımız araştırmada imamlık yaptığı Doğancılar Camii haziresi ve bahçesinde kendisine ait bir mezara rastlanmamıştır. Bu durumda mezarını çevredeki büyük kabristanda aramak gerekmektedir ve bulunması da -tabii üstünden yol geçmemiş veya üstüne bir bina oturmamış ise- her halde mümkün olabilecektir. Bu hususu genç araştırıcılara tavsiye ederim.

İmam Hafız Mehmed Emin Efendi'nin yine matbaa müdürlüğünden 10 senelik bir riyaset sonucu olarak ayrıldığında 80 yaşlarında olmasından hareketle, matbaa işletmesine neredeyse 70'e yakın ileri bir yaşta giriştiği sonucuna varırız. Bu yaştaki bir insanın durup dururken, özellikle yaygın olmayan ve önemli bir bilgi ve beceri isteyen böyle bir iş koluna ilgi duyması, tüm mal varlığını ortaya koyması, borçlanması ve hatta zarara uğraması halinde her şeyini kaybetmeyi göze alması, yalnızca bir heves ve rastlantı olamaz. Dolayısıyla daha öncelerden başlayan bir ilgi ve ilişki payını ve entelektüel bir bilgi birikimini hesaba katmak gerekir. Bütün bunlar yaşlı ve üstelik meslekten *imam* olan biri için biraz fazla iddialı gibi görünmektedir. Hatta, daha önceki dönemlerde özellikle din adamlarının matbaaya karşı olumsuz bir tutum içinde olduklarına dair mesnetsiz yargılar hatırlandığında, bu daha da çarpıcı gelmektedir. Ancak din adamlarının matbaaya engellemekten ziyade yardımcı oldukları İmam Hafız Mehmed Emin Efendi örneğiyle bir defa daha kanıtlanmaktadır.

Hatırlanacağı gibi Müteferrika Matbaası ilk eserlerini vermeye başladığından, Şeyhülislam'ın verdiği fetva ile resmî cevazı dışında, önde gelen Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, İstanbul kadısı ve Nakibüleşraf gibi yüksek makamları işgal etmekte olan ulema takrizler yazmışlar ve bu işi destekledikleri açıkça beyan etmişlerdi. Nitekim Müteferrika matbaasının tashih heyeti içinde önemli derecede yüksek ulema temsilcileri hizmet vermişlerdir. 1727'de basılan eserleri denetlemek ve tashihlerde bulunmak üzere sabık İstanbul kadısı İshak ve eski Selanik kadısı Sahib efendiler, sabık Galata kadısı Esad Efendi ve Kasımpaşa Mevlihanesi Şeyhi Musa Efendi yer almaktaydı.[17] Meselâ 1814'de Vakanüvis Âsım Efendi'nin tercüme ettiği *Kamus*'un nasıl ve kaç cilt halinde tertip edilerek basılacağı ile ilgili olarak oluşturulan komisyonda matbaa riyasetindeki Ali ve İmam Mehmed Emin efendilerden başka Âsım Efendi ve Şeyhülislam tarafından tayin edildiği bildirildiğine göre ulemadan olması icab eden Said Efendi dahildiler. Ancak böyle bir eserin tashih işinin herkes tarafından yapılamayacağı ve işin üstesinden gelebilecek "*erbâb-ı ma'arif-i ulûmdan*" âlim bir zatın seçimi için Âsım Efendi ile Şeyhülislamın müzakere ile karar vermelerini bizzat II. Mahmud emretmiştir.[18] Neticede bu işin yine de Said ve Âsım efendilerin özverili katkılarıyla itmam edildiğini söyleyebiliriz. Zira basım esnasında Said Efendi'nin yanında özellikle Âsım Efendi yaz-kış demeden her gün matbaaya gelerek eserin tertibi ve tashihi biten sahifelerine son bir defa bakarak mukabelesini yapmış ve

صفت کرهٔ غربی
امریکا جنوبی

Üsküdar Matbaası'nda basılan *Atlas-ı Cedid*'deki Dünya Haritası

gerekli düzeltmelerde bulunmuştur.[19] Keza 1819'da basılan Şânizâde Ataullah Efendi'nin *Miyârü'l-etibbâ ve Mirâtü'l-ebdân* isimli tıp eseri için yine ulema ve hoca efendilerden oluşan iki seçkin musahhih vazifelendirilmiştir.[20] Bu tip örnekleri arttırmak, neticede yalnızca iyi eğitim almış din adamlarının matbaa işlerine önemli katkılarda bulunduğunu gözler önüne serer, fakat bunların hiç biri Doğancılar İmamı Hafız Mehmed Emin Efendi'nin macerasıyla yarışamaz ve onun ilerlemiş yaşında *fakr ü zaruret* içinde kalmış olarak hüzünle biten matbaa riyaseti kadar insanda çağdaş ve entelektüel bir takdir hissi bırakmaz.

Hâcegândan Maraşlı Ali ve İmam Hafız Mehmed Emin Efendiler Zamanında Üsküdar Matbaasında Basılan Eserler

1- N. 1223 / Kasım 1808: *Fevâ'idü'ş-Şâfiyye 'alâ İ'râbi'l-Kâfiye*. Müellifi Zeynîzâde Hüseyin. 4+528. Arapça. [Dilbilgisi].

2- 1223 / 1808-1809: *Tuhfe-i Vehbi*. 60 sayfa. 3. baskı. İkinci baskı için bk. Nr. 6. Birinci baskısı Mühendishâne matbaasında 1213/1798-1799'da yapılmıştır. [Lugat].

3- M. 1224 / Mart 1809: *Sübha-i Sıbyân*. Çocuklar için hazırlanmış Arapça-Türkçe küçük sözlük. 33 sayfa. 2. baskı. Birinci baskısı Mühendishâne matbaasında 1216/1801-1802'de yapılmıştır. [Lugat].

4- 1224 / 1809-1810: *Hallü esrâri'l-ahyâr 'alâ 'irâbi izhâri'l-esrâr. (Mu'ribü'l-izhâr)*. 385 sayfa. 2. baskı. [Dilbilgisi].

5- R. 1224 / Mayıs 1809: *Kitâbü'l-Muharrem fî Hâşiye-i Câmî*. Mollâ Câmi'nin İbn-i Hacib'in Kâfiye'sine yaptığı haşiye. 757 sayfa. [Dilbilgisi].

6- 1225 /1810: *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*. 352 sayfa. 3. baskı. [Din]

7- M. 1226 / Nisan 1811: *Tuhfetü'l-ihvân 'alâ avâmili'l-Birgivî*. Mu'ribü'l-avâmil ile birlikte basılmış ve ciltlenmiştir. 98 sayfa. 2. baskı. [Dilbilgisi].

8- CA. 1226 / Nisan 1811: *Ta'likü'l-favâzıl 'alâ İ'râbi'l-avâmil. (Şerh-i Avâmili cedîd-i Birgivî / Mu'ribü'l-avâmil)*. Tuhfetü'l-ihvân ile birlikte basılmış ve ciltlenmiştir. 128 sayfa. 2. baskı. [Dilbilgisi].

9- B. 1227 / Temmuz 1812: *Hâşiyetü's-Siyalkûtî 'alâ'l-Mutavval*. Telhîs-i Kazvini'ye şerh olarak kaleme alınan Ahmed bin Yahya el-Taftazanî'nin Mutavval'ına Abdülhakim bin Şemseddin es-Siyalkûtî tarafından yapılmış haşiye. 663 sayfa. [İlm-i belâgat ve inşâ /Retorik].

10- C. 1228 / Haziran 1813: *Hallü esrâri'l-ahyâr 'alâ 'irâbi izhâri'l-esrâr*. (Mu'ribü'l-izhâr). 328 sayfa. 3. baskı. [Dilbilgisi].

11- M. 1229 / Ocak 1814: *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*. 314 sayfa. 4. baskı. [Din].

12- Z. 1230 / Kasım 1815: *el-Okyonusü'l-basît fî Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhît*. Ta-

hir Muhammed bin Yakub Firuzâbâdî'nin Arapça lugatı. Mütercim Âsım tarafından ilaveler yapılarak Türkçe'ye çevrilmiştir. 3 cilt. Birinci cilt 943 sayfa. Basım tarihi Kasım 1815. İkinci cilt 939 sayfa. Basım tarihi Kasım 1816. Üçüncü cilt 973 sayfa. Basım tarihi Kasım 1818. Her üç cilt de 500'er adet basılmıştır. [Lugat].

13- N. 1231 / Ağustos 1816: *Ta'likü'l-favâzıl 'alâ İ'râbi'l-avâmil. (Şerh-i Avâmili cedîd-i Birgivî / Mu'ribü'l-avâmil)*. 102 sayfa. 3. baskı. Tuhfetü'l-ihvân ile birlikte basılmış ve ciltlenmiştir. [Dilbilgisi].

14- N. 1231 / Ağustos 1816: *Tuhfetü'l-İhvân*. 79 sayfa. 3. baskı. Mu'ribü'l-avâmil ile birlikte basılmış ve ciltlenmiştir. [Dilbilgisi].

15- Z. 1231 / Kasım 1816: *el-Okyonusü'l-basît fî Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhît.* Eserin ikinci cildi. [Lugat].

16- 1232 / 1817: *Tuhfe-i Vehbi*. 65 sayfa. 4. baskı. [Lugat].

17- 1232 / 1817: *Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye*. 288 sayfa. 5. baskı. [Din].

18- C. 1223 / Mart-Nisan 1817: *Ferâ'idü'l-fevâ'id fî beyâni'l-aka'id. (Amentü Şerhi)*. 278 sayfa. 3. baskı. [Din].

19- CA. 1232 / Mart 1817: *Nehcetü'l-menâsik*. Derviş el-Hâc Mehmed Edîb bin Mehmed'in 1193/1779 senesinde yaptığı hâc seyâhatini tasvir etmektedir. 255 sayfa. Eserin sonunda müstakilen numerolandırılmış olarak ve 14 sahife halinde Mustafa Reşid ve Hekimbaşı Mustafa Behçet efendiler tarafından yazılan Tertîb-i Eczâ risâlesi yer almaktadır. bununla hacıların yolda vâki olacak hastalıklarına acilen müdahale ve tedavi imkânı verilmesi amaçlanmaktadır. [Hâc seyahati].

20- CA. 1232 / Mart 1817: *Tertîb-i Eczâ*. Mülellifi: Mustafa Reşid ve Hekimbaşı Mustafa Behçet. [Tıp].

21- M. 1233 / Mart 1817: *el-Okyonusü'l-basît fî Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhît*. Eserin üçüncü cildi. Lugat].

22- M. 1233 / Kasım 1817: *Netâyicü'l-efkâr 'alâ İzhâri'l-esrâr*. 267 sayfa. 2. baskı. [Dilbilgisi].

DİPNOTLAR

1 Burada basılan kitaplar için bk. "Üsküdar Matbaası ve burada basılan eserler listesi (1802-1824)", *II. Üsküdar Sempozyumu*, 12-14 Mart 2004, I, 52-62.

2 Taşınmayla ilgili olarak bk. K. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 144-145.

3 a.mlf., *Mühendishane*, s. 136-137.

4 Behiç Efendi, *Sevânihü'l-levâyih*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine ty. nr. 370, vr. 126.

5 Yalnızca 50 adet basılmış olduğu tarafımızdan tesbit edilmiş olan ve Üsküdar Sempozyumları esnasında sergilenen bu çok nadir ve kıymetli eser hakkında arşiv belgelerinden hareketle verilen fevkalade özgün bilgiler için bk. Beydilli, *Mühendishane*, s. 169-172.

6 Doğancılar Camii olarak bilinen cami Üsküdar'da Doğancılar parkı karşısında yer alan Çakırcıbaşı Camii'dir. Cami Çakırcıbaşı Hasan Paşa tarafından 1558'de yaptırılmıştır. bk. İ. H. Konyalı,*Üsküdar Tarihi*, I, 124-125; *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, II, 461-462.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, nr. 6745, bk. Beydilli, *Mühendishane*, s. 140

8 Ali ve Mehmed Emin efendilerin bu hususların dile getirildiği ve mühürlemiş oldukları sened (*temes - sük*) için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, nr. 7205. Tarihi: 29 Cemaziyelevvel 1223/23 Temmuz 1809. bk. Belge 1.
9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, nr. 6347. Yasaklanma ile ilgili emr-i şerif isdarı talebi ve bu konuda karar alınmış olduğu. Tarihi: 2 Muharrem 1224/17 Şubat 1809. bk. Belge 2.
10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter. nr, 7917, s. 374-375. bk. Belge 3.
11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter, nr. 7917, s. 374-375. Matbaa riyasetinin İmam Mehmed Emin Efendi'den alınarak Rûznamçe-i evvel Ahdürrahim Mühib Efendi'ye tevcihi münasebetiyle tanzim edilen evrak. Tarihi: 16 Muharrem 1223/26 Kasım 1817. bk. Belge 4.
12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter, nr. 7917, s. 374 ve s. 375 mail derkenar kaydı.
13 Maaşını terk ifadesi önemlidir ve Mehmed Emin Efendi'nin imamlık vazifesini terk ile matbaacılık işine girdiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu ifadeyi, emekli olduktan sonra değil de fiilen imam iken mesleğini terk ve matbaa işine girmiş olarak anlamaktayız.
14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, nr.6745. Tarihi: 22 Rebiülahır 1223/29.Şubat 1818. Matbaa riyasetinin Mehmed Emin Efendi üzerinden alınarak Abdurrahim Mühib Efendi'ye tevcihi münasebetiyle tanzim edilen belgede yer alan meselenin genel anlatımı. bk. Belge 4.
15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, nr.6745.
16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maarif, nr.6745.
17 Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, İstanbul 2004, s. 13-14.
18 Beydilli, *Mühendishane*, s. 213
19 *a.g.e.*, s. 213-214.
20 *a.g.e.*, s. 216.

Bestekâr Hacı Fâik Bey

TALİP MERT
Marmara Üniversitesi

Zamanımıza oldukça yakın bir dönemde yaşamasına rağmen hayatı hakkında geniş bilgiler oldukça az olan Büyük Bestekâr Hacı Fâik Bey hakkında yeni bulunan bazı vesikalar bu konudaki eksiklikleri epeyce giderecek mahiyettedir. Ancak bunlar da henüz istenen ve arzu edilen seviyede zengin bilgiler değildir. Üstelik onun sanat hayatına ait herhangi bir işaret ve alamet de yoktur. Mevcut belgeler onun 1858'den 1891'deki vefatına kadar olan bir süreyi içine almaktadır. Hacı Fâik Bey'in 1858'den önceki hayatı ile ilgili herhangi bir bilgiye de henüz rastlanmamıştır. Ve bu bilgilerin de sadece biyografik bir mahiyeti vardır. Bu araştırma da zaten tamamen biyografik bir çalışmadır. Hacı Fâik Bey'in sanat hayatı ile ilgili herhangi bir yoruma gidilmeyecektir. İşin teknik tarafını bilmem, bilmediğim için de o konuda söz söylemem, yorum yapamam. Hacı Fâik Bey hakkında şimdiye kadar kayda geçen bilgiler kısaca ve özü itibariyle şöyledir:

Hacı Fâik Bey henüz tespit edilemeyen bir tarihte Üsküdar'da doğmuştur. Babasının adı İbrahim Ethem'dir. Küçük yaşta Enderun'a girmiştir.

1885 yılında "Leyli Kız Sanayi' Mektebi Müdürü olduğu bilinen Fâik Bey'in bu vazifeye tayini ve ayrılışı ile ilgili olarak da elde net bir bilgi yoktur.

Üsküdar'ın Muratreis ve Bulgurlu mahallelerinde oturduğu sabit olan büyük bestekârın hayatı ile ilgili son bulunan arşiv belgeleri ise şu bilgileri ihtiva etmektedir:

Hacı Fâik Bey Enderun'dan yetiştiği gibi babası İbrahim Edhem Bey de saraylıdır. Sarayda ibrikdar, şamdancı ve kütüphane memuru, hafız-ı kütüb, o ve "kitabi-i şehriyari" olarak çalışan Hacı Fâik Bey'in Haseki Nisâ Hastanesi Müdürlüğü yaptığı iddiası ise yanlıştır. Bu konu arşiv belgeleriyle de sabittir. Haseki Hastanesi Müdürü olan zat Hacı Süleyman Fâik Bey'dir. Miralay Erzurumlu Osman Bey'in oğlu olarak 1851'de İstanbul'da doğan Süleyman Fâik Bey, 1877'de Tıbbiye'den mezun olmuş, doktor olarak çeşitli yerlerde çalıştıktan sonra 26 Ocak 1889'dan[1] 9 Ocak 1906'ya kadar Haseki Hastahanesi'nin başhekimliğini yapmış,

Hacı Fâik Bey'in oturduğu Bulgurlu'nun günümüze ait bir görünümü

bu tarihte kendi isteği ile emekli olup[2] İstanbul Mahkemesi sicilinden anlaşıldığına göre (307 / 86) 1915'ten sonra da vefat etmiştir.

Zamanında iyi bir hanende ve bestekâr olarak meşhur olan Fâik Bey, neyzen ve giriftzen olarak da temayüz etmiştir. Birçok eserinin güftesini yazacak kadar şairliği de vardır. Fâik Bey'in bestekâr olarak günümüze ulaşan eserlerinin sayısı ...dır.

Mûsikîde Dellalzâde İsmail Efendi'nin talebesi olan Hacı Fâik Bey, Şehzadeliği sırasında Sultan Vahideddin başta olmak üzere Lemi Atlı, Hacı Kirami Efendi, Hafız Ahmed Nazif Efendi, Şeyh Edhem Efendi, Hafız Mustafa İhsan Bey ve Said Özok gibi zevatın da musikı hocasıdır.[3]

Hayatında üç defa evlenen Hacı Fâik Bey'in ilk eşi Hatice Melek Hanım Nisan 1873'te vefat etmiş, ikinci eşi Züleyha Münire Hanım'dan boşanmış, son eşi Fatma Zehra Hanım ise kendisinden sonra hayatta kalmıştır. Hacı Fâik Bey'in bu izdivaçlarından üçü kız, dördü erkek yedi çocuğu olmuş, bunlardan Mehmed Said Bey Yurtsever soyadını alarak 1960'ların sonuna kadar yaşamıştır.

Hacı Fâik Bey'le İlgili Belgeler

Mûsikî çevrelerinde tamamen Hacı Fâik Bey adıyla bilinen bestekâr arşiv belgelerinde de çoğu zaman "bey" yanında efendi ve ağa unvanlarıyla da kaydedilmiştir.

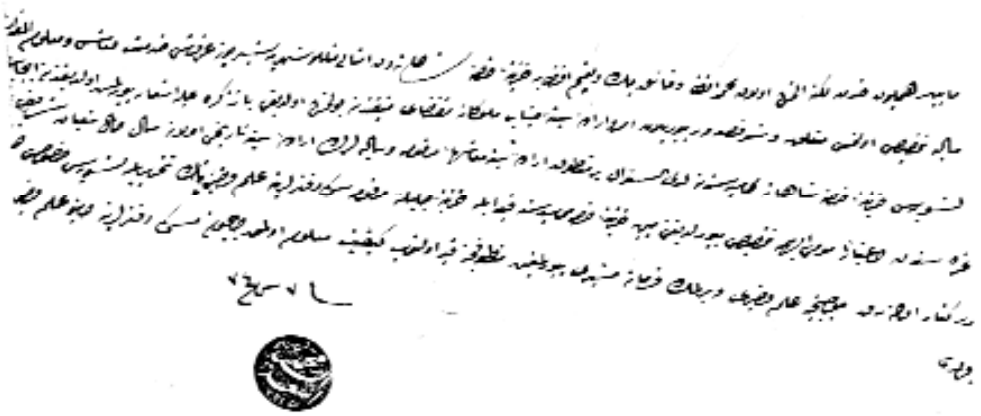

Hacı Faik Bey'in Saraya girişi ile ilgili belge

Hacı Fâik Bey'le ilgili olduğu net olarak anlaşılan belgelerin birincisi 23 Mart 1858 (7 Ş. 1274) tarihlidir. Bu belgede Hacı Fâik Bey'in Mabeyn'e memur olarak girdiği yazılıdır. Bu belgenin muhtevası şöyledir:

"Mabeyn hademeliğine alınmış olan Mehmed Efendi, Fâik Bey ve Naim Efendi'ye Hazine-i Hassa...'dan emsali gibi 500'er kuruş hizmet maaşı ve belli bir miktar sâliye (yıllık olarak verilen maaş) tahsis olunması irade-i seniyye icabından bulunmuş olduğu bir tezkire ile bildirilmiş, icabına bakılması Hazine-i Hassa'dan sorulmuştur. İrade mucibince bu maaşların ve saliyenin, iradenin çıktığı tarih olan 17 Mart'tan (1 Şevval'den) itibaren başlatılması hususu Hazine-i Hassa Muhasebesi'ne ve Hazine-i Hassa sergi defterlerine de kaydedilmiştir. [Maaş ve sâliyelerin] bu şekilde ödenmesi [Mabeyn] Müşirinin emri olmakla gereğinin yapılması." 23 Mart 1858 (7 Ş. 1274)[4]

Bunu takip eden belge 12 Eylül 1861 tarihli olup burada yedi kişiden söz edilmektedir. Bu belgede Hacı Fâik Bey'in ibrikdar olduğu ve maaşının da 500 kuruş olduğu yazılıdır. Ayrıca bu yedi kişiden bu belgede "ağa" olarak bahsedilmektedir.[5]

Aynı bilgilerin yer aldığı dokuz belge daha vardır.[6]

Nisan 1862 tarihini taşıyan bir belgede de Hacı Fâik Bey'in yine ibrikdar olduğu ama maaşına 366,5 kuruş zamla 866,5 kuruşa yükseldiği görülmektedir.[7] Aynı yılın Mayıs ayında ise bu mikdar 1000 kuruşa iblağ olunmuştur.[8]

Ekim 1863 tarihli maaşını Şamdani olarak alan Hacı Fâik Bey'in 12 Aralık

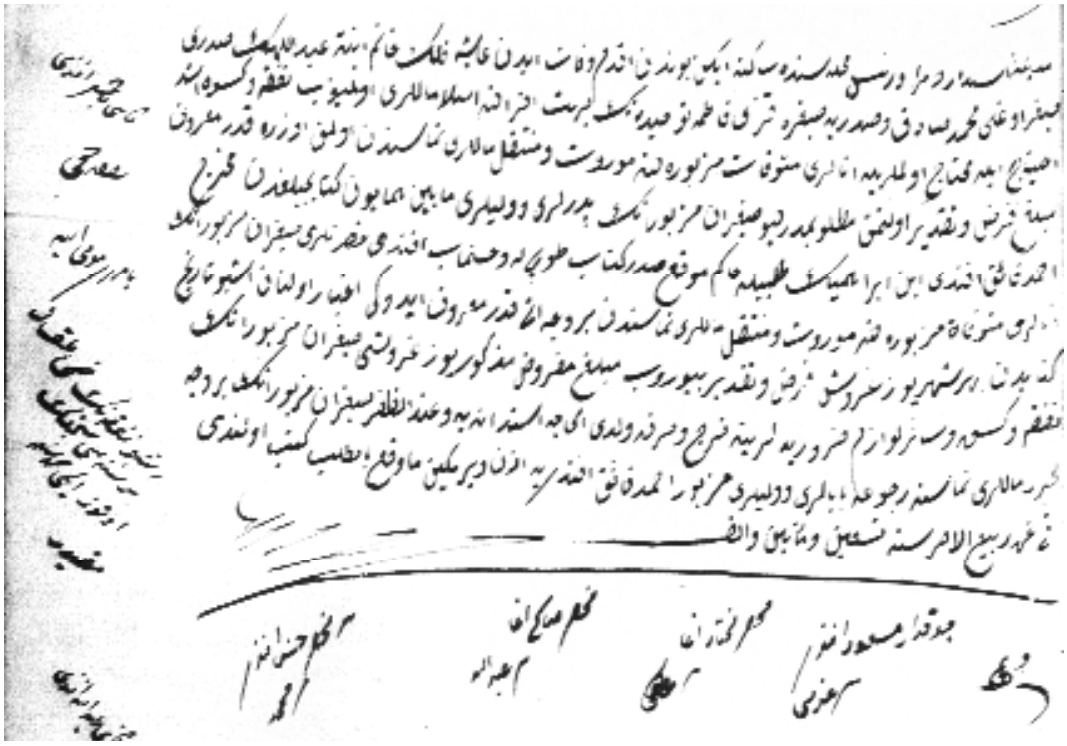

Hacı Faik Bey'in merhume eşi Melek Hanım'ın mallarından çocukları için mahkemeden aldığı aylık harcama yetkisine dair belge

1863'teki maaş kaydında ise kitâbî unvanı yer almaktadır.[9] Bu vazifeden ne zaman emekli olduğuna dair de henüz bir kayıt yoktur. Ama Nisan 1873'ten önce emekli olduğu arşiv belgeleriyle sabittir.

İlk Eşi Melek Hanım'ın Vefatı ve Sonrası

Melek Hanım'ın vefatı ile ilgili olarak Şer'i Siciller Arşivi Üsküdar Mahkemesi sicilleri arasında kayıtlı 1873 tarihli ilk vesika şöyledir.

"... Üsküdar Murad Reis Mahallesi'nde sakin iken bundan bir süre önce vefat eden Abdullah kızı Hatice Melek Hanım'ın veraseti Mabeyn kitapçılığından ayrılma İbrahim [Edhem] oğlu Ahmed Fâik Efendi ile küçük çocukları Mehmed Sadık ve Fatma Tevhide'ye aittir. Melek Hanım'ın mirası 4 sehimden, hisseden ibaret olup bu hisselerden biri... Ahmed Fâik Efendi'ye, bir hissesi Fatma Tevhide'ye ve geriye kalan iki hissesi ise... Mehmed Sadık'a isabet edeceği şer'an tahakkuk etmiştir. [Hem] vâris ve [hem de çocukların] velisi durumunda bulunan Ahmed Fâik Efendi'nin talebi ile yazılıp satılarak vârislerine taksim edilen merhumenin terekesi şöyledir:

Bu mütevazı listenin sonucunda çıkan net rakam 8900 kuruştur. Bu paranın

Adet	Eşyanın cinsi	Fiyatı
1	Müstamel (kullanılmış) servi kürk	170 kuruş
1	Müstamel kakum kürk	50 “
1	Müstamel şal	120 “
4	Müstamel basma esvab takım	110 “
2	Müstamel yünlü esvab takım	90 “
2	Müstamel ferace	160 “
1	Müstamel hamam takımı	40 “
1	Tahta sandık	50 “
1	Çekmece	10 “
2	Yün minder	250 “
4	Pembe şilte	220 “
1	Mir’ât (ayna)	35 “
25	Müstamel bakır takımı	300 “
?	Bardak, tabak, kâse takımı	150 “
1	Şamdan takımı	25 “
12	Yüz yastığı	90 “
?	Sarı sini	30 “
	Toplam yekun	1900 “
	Mütevaffa-yı mezburenin Ahmed Faik Efendi zimmetinde mihr-i müeccel ve mihr-i muaccel alacak hakkı olup	[7291] “
	Toplam bakiye	9191 “
	Dellaliye	- 43 “
		9148 “
	Kaydiye-i defter	-13 “
		9135 “
	Resm-i kısmet	- 228 “
		8907 “
	Varaka baha (kağıt parası)	7 “
	[Taksime esas olan] net miktar	8900 “

Hacı Fâik Bey'in hocalığını yaptığı Sultan Vahideddin

2250 kuruşu Ahmed Fâik Efendi'ye, 4450 kuruşu Mehmed Sadık'a, 2250 kuruşu Fatma Tevhide'ye verilmiştir. 2250 kuruşluk hissesini teslim alan Ahmed Fâik Efendi hakkını aldığını mahkemede ikrar ve itiraf etmiştir. Ayrıca Evkaf Nezareti'ne tabi' vakıflardan merhum Ali Paşa vakfına ait Muradreis Mahallesi'nde bulunan ve merhume Melek Hanım'a ait olup vefatına kadar da tasarrufu altında bulunan yarım hisse ev yetimlere intikal etmiştir. Bu hisseyi çocukların babaları ve velileri Ahmed Fâik Efendi mahkemenin izni, vakıf mütevellisinin rızası ve tarafsızca yapılan bir keşif sonucu müzayede ile değeri kabul edilen 12500 kuruşa bir başkasına devretmiştir. Takdir edilen bu değer Ebniye Meclisi'nce de tahkik olunup uygun bulunmuştur. Devir bedeli olan 12500 kuruşu Ahmed Fâik Efendi yetimlere teberru etmiştir. Bu paradan 742 kuruşu dellaliye, keşif, harç, kaydiye ve ihbariye gibi masraflara gitmiş net yekun olan 11758 kuruş ev bedeli ile annelerinden miras kalan 6675 kuruşun toplamı olan 18433 kuruşluk miras hakları Anadolu Kadıaskerliği Dairesi'nde görevli emval-i eytam Müdürü Tevfik Efendi'nin verdiği nizam ve görüşü, tavsiyesi doğrultusunda hücceti yazılıp kefillerin de imzası alınarak çocukların velisi Ahmed Fâik Efendi'ye teslim olundu. Tereke Başkatibi Hâmid Efendi'nin inhasıyla da bu husus mahkeme siciline kaydedildi."[10]

Bu vesikanın devamı olan sicil üç gün sonra yazılmış olup adı geçen evin satışı ile ilgili daha açık bilgileri içine almaktadır. Bu sicil de şöyledir:

"Evkaf Nezareti'ne tabi' vakıflardan merhum Ali Paşa vakfına ait evlerden olup Muradreis Mahallesi'nde bulunan, hudut ve müştemilatı da malum olan bir vakıf evin yarım hissesi bu mahallede sakin iken bir süre önce vefat eden Hatice Melek Hanım...'a, diğer yarısı Ahmed Fâik Efendi'ye aitti. Ve ellerinde vakıf mütevellisinin verdiği icareteynli (bir kısmı peşin, bir kısmı yıllık alınan kira bedeli) vakıf olduğunu tespit eden temessük (vakıf malını kullanma yetkisi veren se-

net) bulunuyordu. Merhume Melek Hanım'a ait olup vefatına kadar da tasarrufu altında bulunan evin yarım hissesi eşit olarak öksüzleri Mehmed Sadık ve Fatma Tevhide'ye intikal etmiştir. Bu hisseyi çocukların babaları ve velileri Mabeyin kitapçılığından emekli Ahmed Fâik Efendi... çocuklara nafaka temin etmek maksadıyla mahkemenin izni, vakıf mütevellisinin da rızası ile başkasına satmayı murad etmiştir. İşbu ev bir müddet önce münadisi Nuri Ağa eliyle ve en son artışı müteakip 12500 kuruşa muhzır İbrahim Ağa... 'nın üzerinde kalmıştır. Daha fazla bir fiyat da teklif edilmemiştir. Tarafsız bilirkişilerin ifadesine ve yapılan bir keşif sonucuna göre 12500 kuruşa İbrahim Ağa "velayet yoluyla... ve sonradan Ahmed Fâik Efendi'ye mütevellinin rızası ile kesin ferağ ve tefviz etmek üzere..." bu haneyi almıştır...[11]

Hukuk dilinde "bey-i vefa" diye tarif edilen ve ilk sahibine iade şartını ön gören bir satış yapıldığı görülmektedir.

Bundan sonraki belge çocukların nafakalarına dairdir. Ahmed Fâik Efendi açtığı davada "... Çocukların yiyecek giyecek masraflarına sarf edilmek üzere annelerinden intikal eden malların nemasından harcanmak üzere kâfi miktar nafaka..." bağlanması talebinde bulunmuştur. Konuyu inceleyen mahkeme karar tarihinden başlamak üzere Fâik Efendi'ye 29 Mayıs 1973'de bu malların nemasından aylık toplam 100 kuruş harcama yetkisi vermiştir.[12]

Hacı Fâik Bey bu nafaka bahsi ile ilgili olarak 11 ay sonra mahkemeden yeni bir talepte daha bulunmuştur. Bu talep, 100 kuruşluk nafakanın çocukların ihtiyacını karşılamadığı gerekçesiyle bu miktara münasip bir zam yapılması talebidir. Durumu tetkik eden mahkeme talebi haklı görerek 25 Nisan 1874 tarihli bir kararla Mehmed Sadık'ın maaşına 75, Fatma Tevhide'nin maaşına 25 kuruş ek zam yapmak suretiyle Fâik Bey'in toplam harcama yetkisinini 200 kuruşa çıkarmıştır.[13]

Hacı Fâik Bey'in İkinci Evliliği

Hacı Fâik Bey Hatice Melek Hanım'ın vefatından sonra Hasan kızı Münire Hanım'la evlenmiş ise de daha sonra bu hanımdan boşanmıştır. Münire Hanım 4 Ağustos 1887 tarihinde Fâik Bey aleyhine nafaka davası açmıştır. Münire Hanım mahkemeye yaptığı müracaatında "... Aşcıbaşı Mahallesi Arabacı sokak 15 numaralı hanede sakine Münire Hanım eski kocası Bulgurlu Köyü Libadiye'de oturan Mabeyin kitapçılığından emekli İbrahim Edhem oğlu el-Hac Ahmed Fâik Bey'e karşı açtığı davada... Fâik Bey'den olan... ve benim yanımda bulunan 6 yaşındaki Ayşe İfakat adlı kızımın malı olmayıp nafakaya ihtiyacı vardır. Bu sebeple babası Fâik Bey'in bu tarihten geçerli olmak üzere kafi miktar nafaka vermesini taleb etmekteyim... " demiştir. Fâik Bey verdiği ifadede durumu aynen tasdik ve itiraf etmiş ancak çocuğun 6 yaşında değil 8 yaşında olduğunu beyan etmiştir. Gereğini düşünen mahkeme Hacı Fâik Bey'in Ayşe İfakat'a aylık 120 kuruş nafaka vermesini hükme bağlamıştır.[14]

Hacı Fâik Bey 14 ay sonra Münire Hanım aleyhine açtığı bir dava ile Ayşe İfakat'ın 9 yaşına bastığı ve kendisine iadesini taleb etmiş, mahkeme 27 Ekim 1888 tarihinde aldığı bir kararla Fâik Bey'in talebini kabul edip çocuğun babasına verilmesini hükme bağlamıştır.[15]

21 Temmuz 1892 tarihli mahkeme kararı Hacı Fâik Bey'in vefatından sonra hayatta olan vârisleri ile ilgilidir. Bu belgeye göre ilk eşi olup 1873'te vefat eden Melek Hanım'dan doğan en büyük oğlu Mehmed Sadık babasından önce vefat etmiştir. Fatma Tevhide Hanım bu tarihte tahminen 25 yaşlarında bir genç kızdır.

İkinci ve boşandığı eşi Züleyha Münire Hanım'dan Hatice Sadiye, Ahmed Galib ve Ayşe İfakat adlarında üç çocuğu olmuştur.[16]

Hacı Fâik Bey'in Üçüncü Evliliği

Son eşi ve kendisinden sonra hayatta kalan Fatma Zehra Hanım'dan ise Mehmed Said ve Ahmed Es'ad adlı iki oğlu vardır. Mehmed Said Yurtsever'in 1960'lı yıllara kadar hayatta olduğu musikı camiasından birçok kişi tarafından nakledilmektedir.

Çocuklarından herhalde en büyüğü olup 20 yaş civarında vefat eden Mehmed Sadık Bey'in vefatının onu çok sarstığı, belki de çok meşhur "Nihansın dideden ey mest-i nazım" adlı eserini ona mersiye olarak bestelediği akla gelenler arasındadır.

DİPNOTLAR

1 Osmanlı Arşivi (OA) Sicil-i Ahval Defterleri (SAİD) 52 / 333.
2 Yıldız Mütenevvi evrakı (Y. Mtv) 292 / 101.
3 Mahmud Kemal İnal, *Hoş Sada*, İstanbul 1958 ?, s. 184.
4 Mabeyn Evrakı dosyaları (MB) 76 / 68.
5 MB 89 / 156.
6 MB 83 / 68, 69, 84 / 26, 90 / 74-6, 91 / 3, 42- 1, 123, 92 / 62, 93 / 43,
7 MB 93 / 128.
8 MB 94 / 132, 96 / 2, 100, 99 / 23, 42, 64, 100.
9 MB 100 / 33.
10 Üsküdar Mahkemesi sicili 701 / 8 a.
11 Üsküdar Mahkemesi sicili 701 / 6 b.
12 Üsküdar Mahkemesi sicili 700 / 6. mikro film
13 Üsküdar Mahkemesi sicili 703 / 32 b.
14 Üsküdar Mahkemesi sicili 729 / 61.
15 Üsküdar Mahkemesi sicili 731 / 7.
16 Üsküdar Mahkemesi sicili 741 / 33.

Libya'dan Üsküdar'a Bir Padişah Yaveri: Ali Kırat Paşa (1840-1903) ve Ailesi

ORHAN MURAT ÇOLAK
Arşiv Uzmanı, İslâm Sanat Tarih Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in yaverlerinden olan Ali Kırat Paşa, ilk Türk kadın doktor Safiye Ali Hanım'ın babası, eski başbakanlardan merhum Bülent Ecevit'in de büyük dedesidir.

Ali Kırat Paşa, kamuoyunda daha çok Bülent Ecevit ile olan akrabalığı ile bilinmektedir. Bülent Ecevit, Temmuz 2005'de, büyük büyük dedesi Şeyhülharem Hacı Emin Paşa'dan kalan Suudi Arabistan'daki araziyi Türk hacıların konaklaması şartıyla, şifahî olarak devlete bağışlamış, bu bağış da, Ecevit'in soyu ile Suudi topraklarındaki arazileri belli bir müddet ülke gündemine taşımıştır. Bu sırada Fikret Bila, Taha Kıvanç ve Can Dündar gibi farklı yazarlar ve gazeteler Ali Kırat Paşa'dan bahsetmişlerdir.[1] Bunun yanı sıra Mahmut Çetin'in 2005 ve 2006 yıllarında yayınlanan ve birbirinin aynı ve yanlışlarla dolu olan *Teyze ile Prenses*[2] ve *Çinli Hoca'nın Torunu Ecevit*[3] adlı eserlerinde de Ali Kırat Paşa'dan bahsedilmiştir.[4]

Ayrıca Safiye Ali hakkında tek denebilecek makaleleri yazmış olan Taha Toros[5] ve tıp tarihçilerimizin bazıları[6] da yayınlarında Ali Kırat Paşa'dan bahsetmişlerdir.

Ali Kırat Paşa ismi, köşe yazılarında ve Mahmut Çetin'in her iki eserinde de Ali Kıratlı Paşa ve bazen Ali Kırat Paşa, tıp tarihçilerimizin bazısında Ali Fuad Paşa,[7] arşiv özetlerinin bazılarında da Ali Kobrat ve Ali Fırat Paşa olarak geçmektedir. Bu şekilde gündeme gelen ve sadece satır aralarında kalan Ali Kırat Paşa, kimdir, neler yapmış, ailesinden Safiye Ali ve Bülent Ecevit dışında da kimler vardır sorusunun cevabı bizim için bir araştırma konusu olmuştur. Bu tebliğin ortaya çıkmasında Paşa'nın kızı Safiye Ali hakkında biyografik bir çalışma yapan eşim Güldane Çolak'ın gayretlerini burada zikretmek gerekir. Ayrıca Ecevit'in Libya'daki akrabalarından Dr. Abdülkerim Abushwereb ve İstanbul'daki kuzeni

Ayşe Seydem Hanım'ın büyük katkıları da olmuştur, burada hepsine teşekkür etmek isterim.

A. Hayatı

Ali Kırat Paşa 1840 senesinde Libya'da doğmuştur. Çocukluğu, eğitimi ve İstanbul'a nasıl geldiği bilinmemektedir. Libya'daki torunlarından Dr. Abushwereb, ailenin 200 yıllık bir geçmişi olduğunu söylemekte, fakat kırat adının aile ile bağlantısını bilememektedir. *Kırat* kelimesinin aslı Yunanca olup, günümüzde karat şekliyle ve mücevherat ölçü birimi olarak kullanılmaktadır.

Ali Kırat, Sultan Abdülaziz zamanında 1863-64 senelerinde Silahşor sınıfına alınmış, sıla hasretiyle Libya'da bulunduğu bir sırada silahşoran sınıfının lağvıyla açıkta kalmıştır. Kendisi gibi silahşor sınıfında yer alan Hacı Mehmed Bey[8] (Paşa) ile, ileride de görüleceği gibi âdeta kader birliği etmişlerdir.

Ali Kırat Bey'e 1867 senesinde diğer eski silahşorlar gibi hacelik rütbesi verilmiş[9] ve Libya'da Canzur Kazası Mal Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Böylece Payitaht'tan kısa bir süre ayrı kalmıştır. Fakat bir sene sonra 1868 senesinde yüzbaşılık ile Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarîlik tevcih edilerek kalıcı olarak İstanbul'a dönmüştür. 1874'de sol kolağası, 1876'da sağ kolağası olmuştur. 1877'de Abdülaziz'in hal'i ve Sultan V. Murad'ın tahta geçişi ve onun da üç aylık saltanatından sonra II. Abdülhamid'in cülûsu sırasında yaverler arasındaki yerini koruyarak, 1878'de binbaşı olmuştur.

Bu arada özel memuriyetle altı ay kadar Libya'da bulunmuş, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında 18 gün kadar Yeni ve Eski Zağra'ya, menşur-ı âli gönderilmesi memuriyetiyle Van'a, Çerkez muhacirlerinin durumlarının araştırılması için Balıkesir'e gönderilmiştir. Yaver olarak bu şekilde devletin dört bir tarafında görevlerde bulunurken, 1879 senesinde Kaymakam (Yarbay), 1881 senesinde ise Miralay (Albay) olmuştur.

Ali Kırat, eski Sadrazam Midhat Paşa'nın Taif'e gönderilmek üzere 28 Temmuz 1881 günü Dolmabahçe'den İzzeddin Vapuru'na bindirilmesi sırasında da görev almıştır. Padişah'ın fotoğrafçısı Vasilaki Kargopoulo'nun çektiği bir fotoğrafta Midhat Paşa'nın arkasında açıkça gözükmektedir.[10]

Ali Kırat, 1882 senesinde Eski Kaşgar Emiri Yakup Han'ın oğlu Beykulu Han'ın İstanbul'u ziyaretinden sonra, onu uğurlamak üzere Süveyş'e gitmiştir.[11] 19 Haziran 1890 yılında hastalanmış, Padişah II. Abdülhamid'in ihsanı olan 150 Osmanlı Lirası ile Avusturya'daki Karlsbad Kaplıcaları'na gitmiş, bir ay burada Dr. Friendetal'in gözetiminde tedavi görmüş ve Ağustos ayı içerisinde İstanbul'a dönmüştür.[12] 14 Nisan 1892'de yine yaverandan Miralay Hacı Mehmed Bey ile rütbeleri terfi ettirilerek Mirlivalıkla Paşa olmuşlardır.[13] Padişahın ihsanı olarak Tophane Ambarı'ndan birer kılıç da kendilerine hediye edilmiştir.[14] Yine Hacı Mehmed Paşa ile 23 Mart 1894'te ferikliğe terfi etmişlerdir.[15]

Ali Kırat Bey, 1880'ler. (Dr. Abdülkerim Abushwereb Koleksiyonu)

Midhat Paşa'nın Taif'e gönderilmek üzere İzzeddin Vapuru'na bindirilmesi esnasında Midhat Paşa'nın arkasında Miralay Ali Kırat Bey, 1881, Foto: Basile Kargopoulo, (Bahattin Öztuncay)

Ali Kırat Paşa, memleketi olan Libya ile ilgili meselelere de kayıtsız kalmamış, yaver olarak Padişaha olan yakınlığını kullanmış, bunları arz ederek çözümüne çalışmıştır. 1897 yılında Trablusgarp Merkez Kaymakamı Mehmed bin Nazif'in sebep olduğu bir olay, halkın ayaklanmasına sebep olmuştur. Ali Kırat Paşa durumu damadı Mehmed Faik Bey'e gelen bir mektup ile öğrenmiş, durumun vehametine binaen olayı hemen Padişah'a bildirmiştir. Ali Kırat Paşa'nın bu arzına mukabil, gereğinin yapılması için 3 Ocak 1898 tarihinde Trablusgarp valisine sert bir tebligat yapılmıştır.[16]

1902 yılı içerisinde Ali Kırat Paşa'nın hastalığı tekrar nüksetmiş, 8 Nisan 1902'de II. Abdülhamid'in yardımı için ricada bulunmuş[17] ancak 22 Ocak 1903'te Üsküdar Tophanelioğlu'ndaki köşkünde vefat etmiştir. Cenaze masrafları II. Abdülhamid tarafından karşılanarak, cenaze namazı Üsküdar Aziz Mahmud Hüdâyî Camii'nde kılınmış ve caminin haziresine defnedilmiştir.[18]

B. Ailesi

Ali Kırat Paşa'nın baba adı Hacı Ömer Abdurrahman Kırat'tır. Annesi Usta Ali Bizezi'nin kızı Hatice Hanım'dır. Ali Kırat'ın ilk çocukluğu ve İstanbul'a nasıl geldiği bilinmemekle beraber, ailenin Trablusgarb'in muteberanından olduğu bilinmektedir. Ailenin Münşiye'de bağları vardı. Ali Kırat'ın Muhammed veya Mehmed adında bir kardeşi daha vardı. O evlenip Şam'a göç etti ve orada vefat etti. Çocuğu olmamıştır. Ali Kırat, babası Hacı Ömer Kırat'ı 1864 senesi civarında

Ferik Ali Kırat Paşa, 1892-1903
(Foto, Abdullah Biraderler, IRCICA Arşivi)

kaybetmiş, annesi Hatice Hanım ikinci defa olarak Muhammed Abushwereb ile evlenmiştir. Bu evlilikten Muhammed doğmuştur. Muhammed, Zeynube Ebu Garare ile evlenmiş ve bu evlilikten 1865'te Mehmed Faik ve 1870'te Mahmud Fevzi Beyler doğmuştur.

Ali Kırat da annesi gibi kaderin cilvesi olarak iki kez evlenmiştir. Ali Kırat Paşa'nın bu iki evliliği sonucu ailenin İstanbul ve Libya kolları ortaya çıkmıştır. Ali Kırat Paşa'nın ilk eşinin adı bilinmemekle beraber, ondan Lütfiye adlı bir kızı olmuştur, Libya kolu buradan gelmektedir.

Ali Kırat Paşa, eşinin ölümünden sonra 1880 yılı civarında Şeyhülharem Hacı Emin Paşa'nın kızı Emine Hasene Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten dört kızı olmuştur, ailenin İstanbul kolu da bu kızlarından yürümüş olup şunlardır: Adviye, Behire (veya Fatma Zehra), Safiye ve Ferhunde.

Emine Hasene Hanım 19 Mart 1941'de vefat edip, Yahya Efendi haziresine defnedilmiştir.

1. Ali Kırat Paşa Ailesinin İstanbul Kolu

Ali Kırat'ın ikinci evliliğinden olan en büyük kızı Adviye Sargut Hanım, 1881 yılında doğmuş, Ferik Salih Zeki Paşa'nın oğlu Miralay Mehmed Emin Bey ile ev-

Dr. Safiye Ali Krekeler (Taha Toros'dan)

lenmiştir. 1900 senesinde Fatma Nazlı, 1902'de Melahat adlı iki kızları olmuştur. Adviye Hanım, 1971'de vefat edip annesi gibi Yahya Efendi'ye defnedilmiştir.

Adviye Hanım'ın kızlarından Nazlı Hanım, iyi bir eğitim görerek uzun süre resim öğretmenliği ve ressamlık yapmıştır. 1924 yılında Dr. Fahri Ecevit ile evlenmiş, bu evlilikten 1925 yılında Türkiye'nin başbakanlarından Bülent Ecevit doğmuştur. Bülent Ecevit 2006 senesinde, annesi Nazlı Ecevit ise 1985'de vefat etmiştir.

Adviye Hanım'ın diğer kızı Melahat Hanım da iyi bir eğitim görmüş, Haydarpaşa Lisesi İngilizce öğretmeliğinden emekli olmuş, resim ve heykel alanında vücuda getirdiği eserlerle tanınmıştır. 1973 yılında trafik kazasında vefat etmiştir.[19]

Paşa'nın ikinci kızı Behire Öztan Hanım 1883 yılında doğmuştur.[20] Ortaokul seviyesinde eğitim almış, Fransızca öğrenmiştir. Resmi kayıtlarda ismi Fatma Zehra olarak geçmektedir. Rüşdü Öztan ile evlenmiş, ev hanımı olmuştur. Bu evlilikten Nevin, Emin ve Ali adlı üç çocukları olmuştur. Rüşdü Bey, çok iyi Fransızca bilen bir memurdu. Resim yapmaya ve el sanatlarına meraklı olup çok güzel sedef işleri yapardı. Rüşdü Bey, kızı Nevin Hanım lisedeyken vefat etmiştir. Rüşdü-Behire Öztan çiftinin çocuklarından Ali Bey, erken yaşta vefat etmiş, Emin Bey ise, 38 yaşında Ankara'da ölmüştür. Evli ve üç çocuğu vardı.

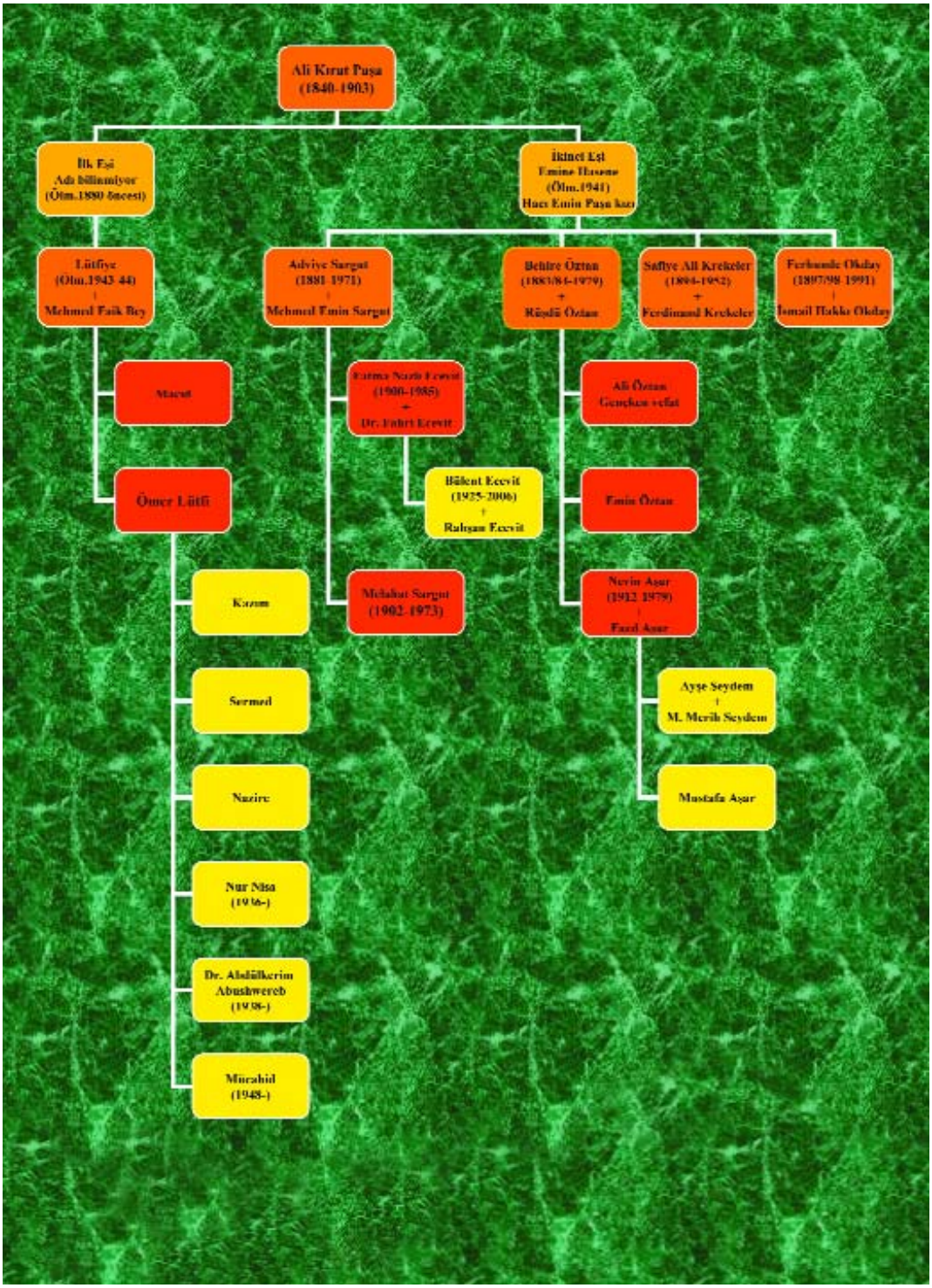

Ali Kırat Paşa Şeceresi (Aynı renkte olanlar aynı nesildendir)

Soldan sağa; Ali Kırat Paşa'nın kızı Adviye Sargut, Dr. Abdülkerim, Ali Kırat'ın diğer kızı Behire Öztan, Adviye Hanım'ın kızları Melahat Sargut ve Nazlı Ecevit, 1960'lar, Dr. Abdülkerim Abushwereb Kol

Soldan sağa; İsmail Hakkı Okday (Ferhunde Hanım'ın eşi), Ali Kırat'ın kızı Ferhunde Okday, en büyük kızı Adviye Sargut (oturan), Adviye Hanım'ın kızı Melahat Sargut ve Dr. Abdülkerim, Üsküdar,1960'lar, Dr. Abdülkerim Abushwereb Kol

Behire Hanım'ın çocuklarından Nevin Hanım ise 1912 yılında doğmuştur. Fransız okuluna gitmiş, İstanbul Kız Lisesi'ni bitirmiş ve Fazıl Aşar ile evlenmiştir. Fazıl Aşar subaylık yapmış, sonra istifa ederek ayrılmış ve 1963'te 42 yaşında vefat etmiştir. Bu evlilikten Mustafa Aşar ve Ayşe Seydem adlı iki çocukları olmuştur.

Behire Hanım, 15 Kasım 1979'da vefat etmiş, Bülent Ecevit'in başbakanlığı sırasında özel izinle Yahya Efendi'ye defnedilmiştir.

Ali Kırat Paşa'nın üçüncü kızı Safiye Ali Krekeler Hanım, 2 Şubat 1894 yılında doğmuştur. 1907 yılında girdiği Amerikan Kız Koleji'nden 1916'da mezun olup, tıp tahsili için Almanya Würzburg'a gitmiştir. 1921'de mezun olarak, ilk Türk kadın doktor olmuştur. Almanya'nın Kuzey Westfalya Eyaleti'nin eski ailelerinden Krekeler'lerin oğulları olup yine Würzburg Üniversitesi'nden mezun olan göz doktoru Ferdinand Krekeler ile evlenmiş, İstanbul ve Almanya'da doktorluk yapmıştır. Milletlerarası kongrelerde üç defa Türkiye'yi temsil etmiş ve II. Dünya Savaşı sıralarında Almanya Dortmund'da sivil halka büyük hizmetleri olmuştur. 1952'de kanserden Dortmund'da vefat etmiştir.[21]

Hatice Ferhunde Okday Hanım, Ali Kırat Paşa ve Emine Hasene Hanım çiftinin en küçük kızlarıdır. 1897 yılında doğmuştur. 19 Aralık 1925'de Osmanlı'nın son sadrazamlarından Tevfik Paşa'nın büyük oğlu İsmail Hakkı Okday ile evlenmiş, onun diplomat olarak yurtdışı hizmetlerinde yanında olmuştur. Ferhunde Hanım, 1933'de eşinin Moskova büyükelçiliğinde iken rahatsızlanmış, bunun üzerine çift, havası daha mutedil olan Filibe'ye geçmişlerdir. Okday Ailesi, 1937'de Ankara'ya dönmüş, 1938'de İtalya Bari Başkonsolosluğuna gitmişler, 1940'da İtalya-Yunanistan Savaşı'nın başlamasından az önce vapurla İstanbul'a dönmüşlerdir. Akabinde Basra'ya gitmişler, 1941-42'de tekrar Ankara'ya dönüp, 1943'de Viyana'ya gitmişlerdir. İsmail Hakkı Bey, 1945'de Atina başkonsolosu olmuş, 1947'de yaş haddinden emekli olmuştur. 11 Ekim 1977'de vefat edip Edirnekapı'ya defnedilmiştir. Ferhunde Hanım da 22 Ekim 1991 tarihinde vefat ederek kocasının yanına defnedilmiştir.[22]

2. Ali Kırat Paşa Ailesinin Libya Kolu

Ali Kırat Paşa'nın ilk evliliğinden olan kızı Lütfiye Hanım, babasının üvey kardeşi Muhammed'in büyük oğlu Mehmed Faik Bey ile evlenmiş ve 1943-44 yıllarında Libya'da vefat etmiştir. Ali Kırat Paşa, damadı Mehmed Faik Bey'e gerçek bir hâmi olmuş, belki de beş kız çocuğunda bulamadığı erkek evlat sevgisini Mehmed Faik Bey'e vermiştir diyebiliriz. Ali Kırat ve damadı Mehmed Faik Bey arasındaki bu yakınlık, Mehmed Faik Bey'in hayat hikayesinde daha bâriz anlaşılır:

1865'de Libya-Henşir'de doğan Mehmed Faik, hâmisi Ali Kırat'ın desteğiyle İstanbul'a gelmiş, 1885'de Harbiye Mektebi'nin özel sınıfına girmiş, 1889'da mezun olmuş, Ali Kırat gibi Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarî arasına alınmıştır, 1890'da mülâzım-ı evvel olmuştur.[23] 30 Kasım 1891'de Padişaha dil uzatmak suçlamasıyla hakkında soruşturma açılmış, Derviş Paşa ve Seryaver Şakir Paşa'nın arizaları ile delil yetersizliğinden beraat etmiştir. Bu kovuşturmada Ali Kırat Paşa'nın rolü büyüktür.[24] Mehmed Faik Bey, 1894'de yüzbaşı, 1901'de kolağası olmuştur.

Mehmed Faik Bey, 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı'nda, 1898'de İstanbul'u ziyaret eden Alman Kayseri II. Wilhelm'in maiyyetinde, 1904'de yine İstanbul'a gelen Habeş Heyeti'nin Adisababa'ya dönüşünde görev almıştır.[25] Mehmed Faik, 1903'de kayınpederi Ali Kırat'ın vefatıyla hamisini kaybettiğini ve derin üzüntü içinde bulunduğunu arz ederek, rütbesinin terfi için ricada bulunmuştur.[26] Bu isteğinin hemen kabul görmediği rütbesinin 1906'da binbaşılığa terfisinden anlaşılmaktadır.

1911'de İtalyanlar'ın Libya'yı işgali sırasında Suvani bin Adem bölgesinin kumandanı olmuş, mücahitlerle 1912'ye kadar orada kalmış, sonra İstanbul'a dönüp, Balkan Savaşı'na katılmıştır. Emekliliğinden sonra Libya'ya dönmüş ve İtalyan Hükümeti'nin iş tekliflerini geri çevirip, 1942'de ölümüne kadar Türkiye'den aldığı emekli maaşı ve kendi emlâkinden elde ettiği gelirlerle geçimini sağlamıştır. Ali Kırat'ın kızı Lütfiye Hanım ile evliliğinden Ömer Lütfi ve Macid adlı iki çocuğu olmuş, Macid İstanbul'daki evinde havuzda boğularak vefat etmiştir. Ömer Lütfi, babası Mehmed Faik Bey gibi subay olmuş, pek çok yerde görev yapmış, Balkan Savaşı'na katılmıştır. Dr. Abdülkerim'in aktardığına göre Ömer Lütfi, savaştan sonra Libya'ya dönmüş, evlenip çocukları olmuştur. Hiç Arapça öğrenememiş, hep Türkçe konuşurmuş. İtalyan Hükümeti ile hiç çalışmamış. Teyzeleri Adviye ve Behire Hanımlar ile sık sık mektuplaşırmış, fakat yaşlanınca mektuplar da kesilmiş.

Ömer Lütfi Bey'in altı çocuğu olmuştur, bunlardan Kenan, Sermet ve Nazire çocukken vefat etmişler, diğer üçünden Nur Nisa 1936, Dr. Abdülkerim Abushwereb 1938 ve Mücahid 1948'de doğmuşlardır. Dr. Abdülkerim, lise tahsilini 1957'de bitirmiş, o dönemde Libya'da üniversite olmadığı için Lise mezunları Mısır'a gönderilirmiş. Fakat o dönemde Libya ile Mısır arasında siyasî gerginlik olduğundan dolayı Libyalılar Türkiye'ye gönderilmiş. Bu grup arasında yer alan Abdülkerim Bey, 1957'de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girmiştir. Dr. Abdülkerim'in o dönem hatıralarından ilginç bir anekdotu burada zikretmek gerekir:

Babası Mehmed Faik Bey ile teyzelerinin mektuplaşmasının kesilmesi ve aile bağlarının kopmasından yukarıda bahsetmiştik. Dr. Abdülkerim, tıp tahsili için

Ali Kırat Paşa'nın damadı Yüzbaşı Mehmed Faik Bey, 1894-1900
(Foto, Abdullah Biraderler, IRCICA Arşivi)

İstanbul'a gelince (1957) babasının teyzelerini merak etmiş ve Libyalı Şeyh Zafir Ailesi'nin ihtiyarlarından biri vasıtası ile de adreslerini bulmuştur. Üsküdar Salacak'ta Adviye Hanım ve iki kızı Nazlı ve Melahat Hanımları bulmuştur. Ayrıca Behire Hanım ile de görüşmüştür. Behire Hanım'ın kendisini çok sevdiğini zikretmişti. Dr. Abdülkerim Abushwereb Bey halen Libya ve İngiltere'de tıp tarihi konusundaki çalışmalarına devam etmektedir.

C. Ali Kırat Paşa'nın Kayınpederi Hacı Emin Paşa, Ailesinin Reisliğini Yapması

Ali Kırat Paşa, ikinci evliliğini yaptığı Emine Hasene Hanım'ın babası Şeyhülharem Hacı Emin Paşa'nın 1875'de vefatından sonra, Paşa'nın mirası için aile adına hukukî mücadele vermiştir. Aileden aldığı vekâletle devlet kurumlarıyla görüşmeler ve yazışmalar yapmıştır. Bu konuya girmeden önce Hacı Emin Paşa, ailesi ve mirası üzerinde biraz durmak gerekir:

Hacı Emin Paşa, Sultan Abdülaziz zamanında Mirahur, Ser-kurena ve Hazine-i Hassa Nazırı olmuştur. 1862'de vezaretle Şeyhülharem-i Hazret-i Nebevî tayin edilmişse de, 1863 başında avdetle tekrar Hazine-i Hassa Nazırı, 1866-1871 yılları arasında ikinci defa Şeyhülharem olmuş, 1875'de vefat edip, Doğancılar Nasuhi Tekkesi haziresine defnedilmiştir.[27] İki evliliğinden yedi kız, bir erkek

Ali Kırat Paşa'nın günümüzde yaşayan torunlarından Ayşe Seydem ve Dr. Abdülkerim Abushwereb (sağda), Ayşe Hanım'ın eşi Mehmet Merih Seydem (solda), Ağustos 2006

evladı olmuştur. İlk eşi Bursa Valisi Dilaver Paşa'nın kızı Hace Emine Şerife Hanım'dan (v. 1911-12) Ayşe Sıdıka (v. 1922), Zehra Medeniye (v. 1948), Ali Kırat Paşa'nın eşi Emine Hasene (v. 1941) ve Fatma Nazire (v. 1910-11) Hanımlar olmuş, ikinci eşi Havva Hanım'dan Yaveran-ı Hazret-i Şehriyari'den Hacı Mustafa Vehbi Paşa (1849-1898), Havva Seher (v. 1911), Saliha Şadiye (v. 1910-11) ve Hilmiye (v. 1926) Hanımlar dünyaya gelmişlerdir.[28]

Hacı Emin Paşa, Şeyhülharemlik görevindeyken Medine Kuba kapısı haricinde ve Yenbulbahir'de, İstanbul'da da Üsküdar Tunusbağı'nda büyük miktarda arsalar satın almıştır. Ölümünden sonra bu arsaların, vârisleri arasında taksimatı ve satılması oldukça mesele olmuş, özellikle ailenin birtakım hukukî mücadelelere girişmesine sebep olmuştur. Bu hukukî mücadelelerde ailenin vekili olarak Paşa'nın damadı Ali Kırat Paşa etkili olmuştur.

Hacı Emin Paşa'nın, özellikle Arabistan'daki toprakları meselesi, 2005 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Hatta daha önce de söylediğimiz gibi Bülent Ecevit'in bu topraklardan kendine düşen büyük payı Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'e danışıp, bazı şartlarla şifahî olarak Türkiye Diyanet Vakfı'na bağışlaması 2005'te bir süre gündemi meşgul etmişti.

Hacı Emin Paşa ailesi bu hukukî mücadeleyi Paşa'nın ölümünden sonra başlatmış, 1902 yılında hem Arabistan'daki, hem İstanbul'daki arsalar ile ilgili mühim bir süreç yaşanmıştır. Özellikle Medine Kuba Kapısı haricindeki büyük arsaya, Medineli Debbağcı Abbas Amudi'nin tecavüzleri söz konusudur. Amudi bu arsayı parselleyerek satmakta, satın alanlar da üzerine ev yapmaktadır.

Hacı Emin Paşa'nın ölümünden sonra vârislerinden biri arsanın bir kısmını zamanın Darüssaade Ağası Hacı Behram Ağa'ya satmış, onun 1888'de ölümünden sonra fetva gereği arsası Emlâk-i Hümayun'a geçmiştir. Bu şekilde Hacı Emin Paşa vârisleri ile II. Abdülhamid aynı arsa üzerinde ortak olmuştur. Arsanın bir kısmının emlâk-i hümayuna geçmesi, arsa üzerinde Emlâk-i Hümayun Memurluğu ve Şeyhülharem bulunan Osman Ferid Paşa'nın daha sıkı kontrolünü getirmiştir. Hazine-i Hassa, özellikle Emin Paşa veresesi arsasının satın alınarak Abbas Amudi'nin tecavüzlerine karşı daha etkili bir korumanın yapılacağını, tek bir elde toplanan arsanın daha iyi satılabileceğini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Hacı Emin Paşa veresesinin bir vekil tayin etmesi istenerek, arsanın satın alınması düşünülmüştür. Hacı Emin Paşa veresesi de Ali Kırat Paşa'yı vekil tayin etmiştir. Hazine-i Hassa ve Ali Kırat Paşa arasında yapılan görüşme ve yazışmalar sonucu, aile 500 Osmanlı lirasına arsadaki büyük payını satmaya razı olmuştur. Bu arada Ali Kırat Paşa, vekilliğinin bütün aileyi kapsamadığını, Hacı Emin Paşa'nın kızlarından Vaniköy'de oturan Gümüşhanevî Dergahı'nın Şeyhi Şeyh Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin eşi Havva Seher Hanım ile Hazine'nin doğrudan irtibata geçmesini Hazine'ye yazmışsa da, sonradan Seher Hanım da ailenin istediği fiyatı kabul etmiştir. Buna rağmen Hazine, Medine'de yaptırdığı araştırma sonucu arsaya en fazla 10 bin kuruş fiyat biçilebileceğini ve ailenin fahiş bir rakam istediğini bildirmiştir. 1902 yılı içinde gerçekleşen bu süreç böylece fiyat anlaşmazlığından dolayı akamete uğramıştır.[29]

Ali Kırat Paşa, 1903 yılı başında vefat etmiş, arsaya yapılan tecavüzler yine devam etmiştir. 1913 yılında Hacı Emin Paşa'nın kızlarından Fatma Nazire Hanım'ın büyük oğlu Erkân-ı Harp Miralayı Mehmed Sermed Bey'in (1871-1953) istidası, yine verese dışındaki şahısların arsaya yapılan tecavüzlerinin önlenmesiyle ilgilidir.[30] Aile bu şikayetini 1914 yılında tekrarlamıştır.[31]

Hacı Emin Paşa'nın Üsküdar Tunusbağı'ndaki arsası ise 20936 zira olup gayet büyüktü ve sekiz hisseye bölünmüştü. 1902 yılından önce, arsanın dört büyük hissesi, ortasından yol geçmek üzere satılarak mahalle şekline konulmuştu. 1902 yılında arsanın geri kalan 8300 küsur arşınlık üç hissesinin de birleştirilerek diğer dört hisse gibi mahalle şekline konulması Hacı Emin Paşa veresesi tarafından arzedilmiş, Şûrâ-yı Devlet de arsanın ifrazının yapılıp, bölgede okul ve karakolun mevcut olmasından dolayı, bu müesseseler için arsadan kesinti yapılmayarak sadece yollar için belli bir kısmın ayrılmasını tavsiye etmiştir. Hacı Emin Paşa veresesinin isteğinin kabulü de bildirilmiştir. Şûrâ-yı Devlet'in bu tavsiyesi 27 Temmuz 1902 tarihli Sadaret tezkiresi ile Padişah'a arzedilmiş, 5 Ağustos 1902 tarihli irade-i seniyye ile gerekli izin verilmiştir.[32]

Sonuç

Netice olarak Ali Kırat ve Ailesi, devletin farklı ve uzak yerlerinden gelerek, yine devlet hizmeti gereği Üsküdar'da ikâmet etmiş ve bu coğrafyada yaşamış pek

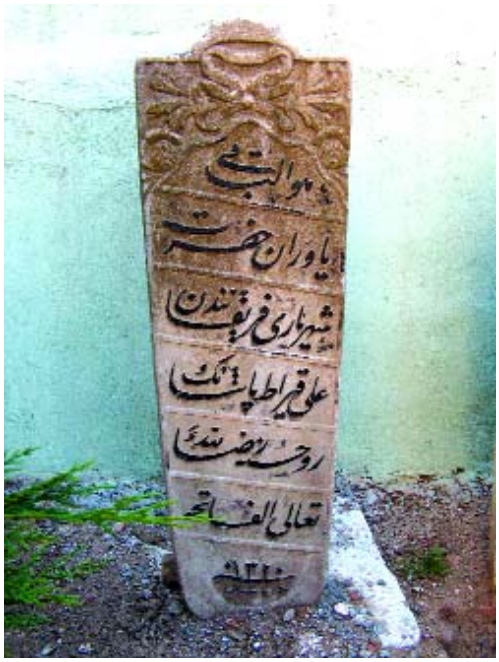

Ali Kırat Paşa'nın Üsküdar Aziz Mahmud Hüdâyî Camii Haziresi'ndeki mezar taşı

çok aileden biridir. Bu aileden, Türkiye'nin son dönemine damgasını vurmuş bir başbakan ve yine Türkiye'nin ilk kadın doktoru çıkmıştır.

Ali Kırat Paşa ve Ailesi'nin Üsküdar ile ilişkisi, Ali Kırat'ın Emine Hasene Hanım ile evliliğiyle başlamaktadır. Çünkü Ali Kırat Paşa Üsküdarlı bir aileye damat olmuştur. Ali Kırat'ın kayınpederi Şeyhülharem Hacı Emin Paşa'nın, Arabistan'daki topraklarının yanı sıra Üsküdar-Tunusbağı'nda da büyük miktarda arsası vardı ve bu arsalar zamanla mahalle şeklini aldı. Hâlen Paşakapısı'nda bir Hacı Emin Paşa Sokağı mevcuttur. Ayrıca Hacı Emin Paşa'nın Paşalimanı'nda büyük bir evi vardı. Hacı Emin Paşa 5 Ocak 1875'de vefat ettiğinde Doğancılar'da Nasuhi Dergâhı'nda defnedilmiştir. Oğlu Yaverandan Mabeyn Maruzat Müdürlüğü yapmış olan Ferik Hacı Mustafa Vehbi Paşa da Vaniköyü'nde otururdu ve 2 Eylül 1898'de vefat ettiğinde aynı hazirede babasının ayak ucuna defnedilmiştir. Emin Paşa'nın kızlarından Gümüşhanevî Dergahı'nın Şeyhi, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin eşi Havva Seher Hanım da Vaniköy'de oturmuştur.

Ali Kırat'ın da Üsküdar Tophanelioğlu'nda bir konağı vardı ve orada 22 Ocak 1903'de vefat edip, Aziz Mahmud Hüdai Camii haziresine gömülmüştür. Kızlarından ilk Türk kadın doktor Safiye Ali 1907 yılında Üsküdar Amerikan Koleji'nde okumaya başlamış ve 1914'te okul Arnavutköy'e taşınınca orada eğitimine devam etmiştir. Paşa'nın en büyük kızı ve Ecevit'in anneannesi Adviye Hanım ile kızları Nazlı Ecevit ve Melahat Sargut da uzun süre Üsküdar'da oturmuşlardır.

DİPNOTLAR

1 Fikret Bila, "Ecevit'in Bağışına Sezer Formülü", *Milliyet*, 10 Temmuz 2005; Taha Kıvanç, "Hicaz Muhafızının Torunu", *Yeni Şafak*, 12 Temmuz 2005; Can Dündar, "Atatürk'ü Ecevit'in Akrabası Kurtardı", *Milliyet*, 19 Mayıs 2001; "Bülent Ecevit: Vahdettin Hain Değildi", *Zaman Cumartesi*, 16 Temmuz 2005.

2 Mahmut Çetin, *Teyze ile Prenses*, İstanbul 2005.

3 Mahmut Çetin, *Çinli Hocanın Torunu Ecevit*, İstanbul 2006.

4 Mahmut Çetin, her iki eserinde de, rahmetli Bülent Ecevit'in Ali Kırat Paşa ile olan akrabalıklarını anlatırken bariz hatalar yapmıştır. Bunlardan bir iki örnek şöyle sıralanabilir: Mahmut Çetin, Ecevit'in babaannesi İsmet Hanım'ı, Ali Kırat Paşa'nın kızı olarak göstermiştir. Halbuki Ali Kırat Paşa'nın İsmet Hanım diye bir kızı yoktur (Çetin, *Çinli Hoca*...., s. 20; a.mlf., *Teyze*...., s. 20). Ayrıca Çetin, verdiği bir şecerede Hacı Emin Paşa'yı Ali Kırat Paşa'nın babası olarak göstermiştir, fakat Hacı Emin Paşa, Ali Kırat'ın kayınpederidir (*Çinli Hoca*...., s. 39; *Teyze*..., s. 41).

5 Taha Toros, "İlk Kadın Doktorumuz Safiye Ali Hanım", *Yıllar Boyu Tarih*, sy. 8 (İstanbul 1978), s. 30-31; "Dr. Safiye Ali", *Skylife*, XI/123 (İstanbul 1993), s. 52-56.

6 Nuran Yıldırım, "Dünyada ve Türkiye'de İlk Kadın Hekimler ve Kadınların Hekim Olma Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, XIII/147 (İstanbul 2006), s.50-57.

7 Yıldırım, a.g.m., s. 54.

8 Hacı Mehmed Paşa, Ali Kırat Paşa ile aynı senelerde yaverliğe girmiş, pek çok rütbe ve nişanı beraber almışlardır. Hatta salnamelerde bile yaverler arasındaki sıralamada genelde üst üste sıralanırlar. Biri Libya'dan biri de Şam'dan gelerek Üsküdar'da aile kuran ve burada yaşayan bu iki Paşa'nın mezarları da Üsküdar'dadır. Hacı Mehmed Paşa ve ailesi de ayrı ve ilginç bir araştırma konusudur. Mehmed Paşa Şamlı olup, babası ulemadan Mustafa Efendi'dir. Mehmed Paşa 1837'de doğmuş, Şam'da tahsilini bitirip Abdülmecid'in maiyet çavuşluğuna girerek göreve başlamış, 1868'de Mülazım-ı evvellik ile yaverliğe alınmış ve sıra ile rütbeleri aşarak 1894'de Ferik olmuştur. Mehmed Paşa 4 Şubat 1904'de Üsküdar Sultantepesi'ndeki konağında vefat ederek Üsküdar Mihrimah Sultan Camii haziresine defnedilmiştir. Cemal ve Mustafa adlı iki oğlu ile iki kızı vardır. Kızları, Mekteb-i Harbiye hocalarından Safvet ve Ziya Beyler ile evliydiler, IRCICA Arşivi, 90965/24; *Sabah*, 5 Şubat 1904, No: 5133, s.2.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DH. 39698; A.MKT.MHM. 397/49.

10 Bahattin Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*, İstanbul 2003, I, 240.

11 IRCICA Arşivi, 90965-23; Askerî Salname, 1310 (1892); Devlet Salnameleri 1285-1322 (1868-1905), sayı 23-60.

12 BOA, Y.PRK.ASK. 61/68, Y.PRK.AZJ. 17/46.

13 BOA, İ.DH. 99768, Y.PRK. MM. 1/64.

14 BOA, Y.MTV. 63/124.

15 BOA, İ.TAL. 46/1311-N-030.

16 BOA, Y.PRK.MYD. 20/74.

17 BOA, Y.PRK.MYD 24/68.

18 *İkdam*, 21 Ocak 1903, nr. 3090, s. 2; *Sabah*, 22 Ocak 1903, nr. 4753, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ocak 1903, nr. 2612-7812, s. 2.

19 Taha Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız*, İstanbul 1988, s. 47-52.

20 Safiye Ali, kendi kaleme aldığı biyografisine göre Ali Kırat Paşa'nın üçüncü kızıdır, fakat Aile, Safiye Ali'yi Ali Kırat Paşa'nın en küçük kızı olarak bilmektedir, Safié Ali, *Über Pachymeningitis haemorrhagica interna im Säuglingsalter*, Würzburg Üniversitesi yayınlanmamış mezuniyet tezi, Würzburg 1921, biyografi kısmı.

21 Toros, a.g.m., s. 52-56.

22 Çetin, *Teyze*...., s. 42-44; Şefik Okday, *Osmanlıdan Cumhuriyete Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor*, İstanbul 1988, s. 123-128.

23 IRCICA Arşivi, 90964/37.

24 BOA, Y.MTV. 56/57.

25 *al-Afkar*, sy. 6 (Libya 1956), s. 11.

26 BOA, Y.MTV. 252/304.

27 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308, I, 436.
28 IRCICA Arşivi, Edip Özkale Koleksiyonu, Defter nr. 33; Sadeddin Abushwereb Koleksiyonu nr. 5.
29 BOA, Y.PRK.HH. 34/14.
30 BOA, DH.H. 27/34.
31 BOA, DH.H. 27/45.
32 BOA, İ.ŞE. 15/1320-R-7.

BİBLİYOGRAFYA

1- Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM. 397/49; DH.H. 27/34, 27/45; İ.DH. 39698, 99768; İ.ŞE. 15/1320-R-7.

İ.TAL. 46/1311-N-030; Y.MTV. 56/57, 63/124, 252/304; Y.PRK.ASK. 61/68; Y.PRK.AZJ. 17/46; Y.PRK.HH. 34/14; Y.PRK. MM. 1/64; Y.PRK.MYD 24/68, 20/74.

İslâm Sanat Tarih Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Arşivi

Edip Özkale Koleksiyonu, Defter No: 33; Sadeddin Abushwereb Koleksiyonu No: 5; Yıldız Koleksiyonu, 90964/37, 90965-23, 24

2-Kaynak ve İncelemeler:

Al-Afkar, sayı: 6, Libya 1956, s. 11.

Askerî Salnâme, 1310 (1892).

BİLA, Fikret, "Ecevit'in Bağışına Sezer Formülü", *Milliyet*, 10 Temmuz 2005.

"Bülent Ecevit: Vahdettin Hain Değildi", *Zaman Cumartesi*, 16 Temmuz 2005.

ÇETİN, Mahmut, *Çinli Hocanın Torunu Ecevit*, Emre Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Teyze ile Prenses*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul 2005.

Devlet Salnâmeleri, 1285-1322 (1868-1905), sayı 23-60.

DÜNDAR, Can, "Atatürk'ü Ecevit'in Akrabası Kurtardı", *Milliyet*, 19 Mayıs 2001.

İkdam, 21 Ocak 1903, nr. 3090.

KIVANÇ, Taha, "Hicaz Muhafızının Torunu", *Yeni Şafak*, 12 Temmuz 2005.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308, c. I.

OKDAY, Şefik, *Osmanlıdan Cumhuriyete: Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu*, İstanbul 1988.

ÖZTUNCAY, Bahattin, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*, c. I, Aygaz Yayınları, İstanbul 2003.

Sabah, 22 Ocak 1903, nr. 4753; 5 Şubat 1904, nr. 5133.

Sabah, 5 Şubat 1904, nr. 5133.

SAFİÉ ALİ, *Über Pachymeningitis haemorrhagica interna im Säuglingsalter*, Würzburg Üniversitesi yayınlanmamış mezuniyet tezi, Würzburg 1921.

Tercüman-ı Hakikat, 22 Ocak 1903, nr. 2612-7812.

TOROS, Taha, *İlk Kadın Ressamlarımız*, Akbank Yayınları, İstanbul 1988, s. 47-52.

_____, "Dr. Safiye Ali", *Skylife*, XI/123, İstanbul 1993, s. 52-56.

_____, "İlk Kadın Doktorumuz Safiye Ali Hanım", *Yıllar Boyu Tarih*, sy. 8 (İstanbul 1978), s. 30-31.

YILDIRIM, Nuran, "Dünyada ve Türkiye'de İlk Kadın Hekimler ve Kadınların Hekim Olma Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, XIII/147, İstanbul 2006, s.50-57.

Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi ve Tasavvuf Anlayışı

DR. ABDURREZZAK TEK
Uludağ Üniversitesi

XIX. yüzyılın önde gelen Nakşî şeyhlerinden Hasan Hüsnü Efendi Üsküdar'da doğmuştur. Babası Şam valisi şâir Ali Rıza Paşa b. Şeyh Halil Sâhib'dir. Eserlerinde künyesini "el-Hâc Ebü'l-Hasan Hüsnü el-Hanefî en-Nakşibendî el-Üsküdarî İbn el-Merhûm Ali Rıza b. eş-Şeyh Halil Sâhib İbn İbrahim Nazif b. Ahmed b. Mustafa Paşa" şeklinde vermiştir.[1] Zahiri ilimleri tahsil ettikten sonra genç yaşta tasavvufa yönelen Hasan Hüsnü Efendi'nin ilk şeyhi Nakşibendiye ricâlinden Üsküdarlı Hoca İsmail Hakkı'dır. Sonra Üsküdar Selimiye'de "Harcağasızâde" adıyla tanınan ve kendisiyle aynı ismi taşıyan Şeyh Hasan Hüsnü Efendi'ye intisap ederek on yıl hizmetinde bulunmuş, ardından Mekke'de Hâlidiye şeyhi İsmail Hamdi Paşa'dan icazet almıştır. Balabânî Efendi söz konusu intisabını şöyle anlatmaktadır: "Fakir bu tarîkat-ı celîle-i Nakşibendiye'ye evvelen üstâd-ı ekremim, 'allâme-i Rûm, hâfızu'l-kurrâ ile mevsûm üstâd-ı esrâr, gûyâ-yı mine'l-âyet ile'l-âyet ve dânâ-yı ma'âlim-peymâ-yı zü'l-cenâheyn Hâce İsmail Hakkı Efendi el-Üsküdârî -âleyhi rahmetü'l-Bârî- Hazretlerinden müselselen tâ Resûl-i Ekrem -sallallâhu 'aleyhi ve sellem- Efendimiz Hazretlerine muttasıl ve müntehî olarak nisbet-i sahîha ile telakki eyledim. Ve râbıta-i îman ve İslâmiyemi ve marifet-i îkân ve sadîkıyemi te'kid ve teyid ve takarrüb ilallâh ve ubûdiyet li-vechillah maksad-ı hayr-mirsâdıyla medîne-i Üsküdar'da Selimiye nâm mahalde şerefmukîm afdalü'l-fudalâi'l-âmilîn ve zübdetü'l-meşâyihi'l-kâmiliyye zü'l-cenâheyn Harcağasızâde demekle maruf eş-Şeyh Hasan Hüsnü Efendi en-Nakşibendî -kuddise sirruhu's-samedî- Hazretlerinin meclis-i feyzâ-feyz-i mürşidânelerinde on sene kemâle hazır oldum. Ve Mekke-i Mükerreme'de mücâvir-i meşâyih-i Nakşibendî-i Müceddidî-i Hâlidî eş-Şeyh el-Hâc Halil Hamdi Paşa ed-Dağistânî -kuddise sirruhu'd'Deyyânî Hazretlerinden min gayr-i liyâkatin ahz-i icâzete muvaffak olarak ..."[2] Mısır'a gittiğinde ise Şazeliye tarikatından Şeyh Muhammed el-Meslemî'ye intisap ederek icazet almıştır.[3] Ayrıca Beşiktaş'ta Neccârzâde Mustafa

Selimiye Camii

Rızâeddin Efendi'den 1317/1899 senesinde yine Nakşî icâzeti almıştır.[4] Naşibendiye silsilesi şöyledir:

"el-Fakîrü'l-hakîr, el-Hâc Ebu'l-Hasan Hüsnü İbn Ali er-Rıza İbn eş-Şeyh Halîl Sâhib b. İbrahim b. İsmetî Ahmed İbn Mustafa Paşa 'ufiye 'anhüm, / 'an şeyhi ve üstadı hâfizü'l-kurrâ ve mürebbi-i fudalâ Hâce İsmail Hakkı Efendi el-Üsküdârî, / 'an eş-Şeyh es-Seyyid Hâfız Ali Efendi el-Uşşâkî el-mübâhî bi-hizmeti hângâh-ı Şeyhü'l-İslâm Mustafa Efendi el-kâinü fî Medîne-i Eyyübü'l-Ensârî / 'an eş-Şeyhu'ş-şüyûh Hâce Ali Behcet el-Konevî sümme el-Üsküdârî ve hüve min nesli Hazret-i Mevlânâ Rûmî / 'an eş-Şeyh es-Seyyid Burhaneddîn Muhammed Emin Efendi el-Kerkûkî sümme el-Bursavî ve hüve min evlâd-i gavsi's-sakaleyn Abdülkadir el-Cîlî / 'an eş-Şeyh Muhammed Âgâh Efendi el-İstanbûlî el-medfûn bi-Mevlevihâne-i Galata / 'an eş-Şeyh es-Seyyid el-Hâc Mustafa Rızâeddin eş-şehir bi-İbni'-Neccâr el-Beşiktaşî / 'an eş-Şeyh Muhammed Ali İlmî Efendi el-Edirne eş-şehîr bi-Arabzâde / 'an eş-Şeyh es-Seyyîd Ebî Abdullah Muhammed es-Semerkandî el-mübâhî bi-hizmet-i hangâh-ı Şemsî Ahmed Paşa el-kâinü fî medîneti Üsküdar / 'an eş-Şeyh Ahmed Yekdest el-Cüryânî sümme el-Mekkî / 'an eş-Şeyh Muhammed el-Masum es-Sirhindî / 'an vâlidihi eş-Şeyh Ahmed el-Fârukî es-Sirhindî el-maruf bi-İmam Rabbanî ...."[5]

Nakşibendiye ve Şazeliye'nin dışında Harcağasızâde Hasan Hüsnü Efendi vasıtasıyla Kâdiriye'den,[6] Şeyh Muhammed Said Efendi ile Mevleviye'den[7] ve Azîz Mahmud Hüdâyî dergâhı şeyhlerinden Rûşen Efendi vasıtasıyla da Celvetiye'den[8] icazet almıştır. Kaynaklarda son dönemde Üsküdar'da Nuh Kapısı'ndaki şühedâ mezarlığı muhafızlığı hizmeti ile İnâdiye'de Selim Baba Türbesi'nin türbedarlığı da uhdesine verildiği belirtilen Hasan Hüsnü Efendi aynı zamanda Yeni Valide Külliyesi ile Şemsi Paşa Külliyesi arasında kalan ve Balaban İskelesi olarak anılan yerdeki İsfendiyar Mescidi'ne meşîhat verilmesiyle kurulan Yağcızâde (Balabanî) Tekkesi'nin son postnişînidir.[9] İrşâd faaliyetlerinin yanı sıra Tekke'de Mesnevî de okutan Hasan Hüsnü Efendi dönemin önde gelen dua-gûlarındandır. Revnakoğlu bu hususta şunları söylemektedir: "Balabânî merhum, irfanlı, dirayetli bir zât olduğu için duaları her yerde tekrar edilen muayyen sözlerden ibaret değildi. Yerine ve icabına göre duanın şeklini girizgâhını değiştirir, bir yerde ettiği duayı aradan uzun bir zaman geçmeyince başka yerde tekrar etmezdi. Çok defa yeniden dua tertip eder, irticâlen cinaslar, telmih ve tevriyeler meydana getirir, cemiyet-i elfâza dair bir hayli kelime istihdâm ederdi.[10] Son derece güzel ifadelerle süslediği gayetle tumturaklı, ahenkli, mufassal, mükemmel duaları, üslûb-ı beyân, tetabu-ı izâfet, bilhassa secî sanatları bakımından fevkalade kudretli, saltanatlı ve zamanında her veçhile emsalsizdi. Sarayda ve şehirde hiçbir dua-gû onunla baş edemiyordu. Bu yüzden Balabanî Hüsnü Efendi'yi her yerde ararlar, bir an önce gelmesini hasretle ve heyecanla beklerlerdi."[11] Öte yandan nüktedanlığıyla da tanınan Hüsnü Efendi için şöyle bir olay anlatılır: "Balabanî Efendi muhtelif tarikatlardan icazetnâme almış olduğu gibi, kendisi de hatırdan çıkamayacak ehil, nâehil bir çok kimselere icazetnâme vermekle adeta şöhret yapmıştı. İcazetnâmeyi kendisi yazarsa 4 Mecidiye alır, yazılmış olarak

getirirler ve tasdik amacıyla mühürlenmesini isterlerse 2 Mecidiye ile işi halledermiş. Zamanın Meclis-i Meşâyih reisi ve Hüdâyî hangâhı postnişîni Gülşenî Efendi, yapılan ihbar üzerine Şeyh Hüsnü Efendi'yi çağırtıp kendisine sormuş:

- İki Mecidiyeye icazet verdiğini söylüyorlar, doğru mudur?

Balabanî hiç bozulmadan ve sinirlenmeden şu cevabı vermiş:

- Şeyhim, efendim hazretleri insaf buyursunlar, demiş. İki Mecidiyelik icazeyi gidip de Bayezîd-i Bestamî'den alacak değiller ya, elbette bu fakire gelecekler."[12]

- 1347/1928 senesinde vefat eden Hasan Hüsnü Efendi'nin Kabri Üsküdar'daki şehitliktedir.[13]

Nakşibendiliğin usul ve adâbından bahseden *Nesemât-ı Rûhâniye*,[14] terâcim-i ahvâle dair *Risâle-i Mirâti'l-Ebrâr*, Şâzeliye Tarikati ve pîrleri hakkında *Burhânü's-Sâlikîn*, *Behcetü'n-Nâm*,[15] *Silsile-i Çiştiye ve Divânçe*'si bulunmaktadır.[16] Üsküdarlı Hasan Hüsnü Efendi'nin özellikle *Nesemât-ı Rûhâniye* adlı eserinde Nakşibendîlik çerçevesinde yer verdiği tasavvufî görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

Mürîdlerin Âdâbı

Sufîler, mürîdlerin manevî eğitimlerinin zorluklarını aşmalarında kendilerine yardımcı olacak ve bu yolda ilerlemelerini sağlayacak bir şeyhin gözetiminde bulunmalarını ve sohbetine katılmalarını gerekli görmüşlerdir. Bu gerekliliği "Hemen sâlike âlim ve âmil bir mürşid-i kâmil aramak ve ol kâmilin şem'-i feyzinden kalbinde bir çırağ uyandırmak ve ol nur ile adâb-ı marifeti görmek ve bulmak elzemdir.[17] Sâlike lazım olan kendini nisbet-i ruhâniyet-i Cenâb-ı Risâletpenâhîye intisâb-ı kâmil hâsıl etsin. Bir yed-i sahîhe teslim edip Şerîat-ı garrâ-yı Ahmediye'ye tamamıyla temessük, ekâbir-i eslâfın meydana koyduğu usûl-i tarikat ve adâb-ı zikre tevessüldür"[18] sözleriyle dile getiren Hasan Hüsnü Efendi tarîkata girişin ve şeyhe bağlanmanın usûlünü ise şöyle tarif etmektedir: "Seccâde-nişîn-i irşâd olan şeyhten ahz-i tarîk edecek mürîd, abdest alıp şeyhinin mukabelesinde iki dizi üzere oturup istiğfar ettikten sonra gözlerini yuma ve lisanını dimağına yapıştırıp dişlerini bir birine zam ede ve nefesini hâlî üzere koyup habs etmeye ve mana-yı lafza-i Celâli 'Lâ mevcûde illallah' ile mülahaza ede. Ve kalbini cemî eşğalden ve kendi tasarrufundan hâlî kılıp şeyhinin kalbi mukabelesinde hazır tutup manâ-yı mezkûre kendini müstağrak eyleye. Bi-'inâyetillahi Te'âlâ tez zamanda âsâr-ı feyz zuhur eder."[19]

Tarîkata girmiş olan mürîd, manevî yolculuğu (seyr ü sülûk) esnasında şerî hükümlere riayet etmeye büyük özen göstermelidir. Zira onun bu yolculuğu tamamlamasındaki en önemli etken, dinin emir ve yasaklarına muhalefet etmemesidir: "Ey ihvân bir kimsenin âdâb-ı şer'-i şerîf-i Ahmedî'den nasibi yoktur. Ve kal ü hâli muhâlif-i kitab ve sünnettir, ol kimse ehl-i bâtın değil ehl-i bâtıldır."

Hüsnü Efendiye göre iç dünyasını kötü vasıflardan arındırarak güzel sıfatlarla süslemek isteyen kişinin dikkat etmesi gereken hususlardan biri de kendi şeyhi

Üftade Dergahı'ndan bir seccade
(*Derviş Çehizi Türkiye'de Tarikat giyim-kuşam tarihi*, İstanbul 2000, s. 41)

ve tarîkatının dışındaki şeyhlere ve tarîkatlara "eksiktir" nazarıyla bakmamasıdır. Zira böyle bir bakış Hakk'ın sonsuz rahmet ve feyzini, Hz. Peygamberin de manevî yardımını sınırlandırmak demektir. Hâlbuki Hakk'a giden yollar sayısızdır. "Bazı dervişân-ı dil-rişânın mensub oldukları tarîkten gayri turuk-ı evliyâda feyz ve nisbetin mesdûd olduğuna kâil ve kendi pîrlerinden başka pîrân-ı azîzan-ı turuk-ı 'aliyyenin kerâmât ve kemâlâtına mahdûd bulunduğuna mâil oldukları meşhûdum oluyor. Halbuki kerâmât-ı evliyâ-yı Hak mesele-i kelâmiyesine zaman ve mekan ile takyîde çalışmak füyuzât-ı nâ-mütenâhiye-i ilâhiyenin ve meded-i rûhâniyet-i nebeviyenin inkıtâına zehâb gibi bir îhâm-ı nâ-savâbı intihâ eder ki bu bâtıl neticenin afvı gayr-ı kabil bir hata-yı mahz olduğuna bilcümle 'ukûl-ı selim müttefiktir. Zira Cenâb-ı Kâdir-i Kayyûm'un tecelliyâtı ibâd-ı muvahhidîn için her an mütecellî ve kulûb-ı mümine misbâh-ı nübüvvetten iktibâs-ı envâr-ı kemâle her zaman müsta'iddir. (...) Mezâhib-i erba'a gibi turuk-ı 'aliyyenin dahi cümlesi şâh-râh-ı ehl-i sünnet olmakla hak ve savâbtır.[20] Cümlesinin maksûdu mürîdin kalbinde Hak celle ve 'alânın marifet ve mahabbeti daim olarak Hak'tan âgâh olmaktır."[21]

Öte yandan eğer mürîdin bağlı olduğu şeyh başka bir şehirde yaşıyorsa, mürîd manevî eğitiminde karşılaştığı problemleri yaşadığı şehirdeki velîlerin kabirlerine giderek arz edebilir ve onlardan yardım isteyebilir. Örneğin İstanbul'da yaşıyorsa başta Ebû Eyyub el-Ensârî olmak üzere kibâr-ı evliyâdan Sünbül Sinan Efendi, Merkez Efendi, Şeyh Emir Buharî, Hazret-i Azîz Mahmud Hüdâyî, Şeyh

Himmet Bayrâmî el-Üsküdârî, Hüsâmeddin el-Uşşâkî, İsmail Rûmî el-Kâdirî, Muhammed Nureddin el-Halvetî ve Muhammed Nusuhî el-Halvetî hazretlerinin kabirlerine gidebilir.[22]

Seyr ü Sülûkun Şartları

Tasavvuf ve tarikata giren kimsenin manevî eğitimini tamamlayıncaya kadar takip ettiği sürece seyr u sülûk adı verilmektedir. Hasan Hüsnü Efendi'ye göre söz konusu eğitimi tamamlayabilmesi için mürîdin şu şartlara sahip olması gerekir:

1. Halkın arasına karışmamak
2. Leziz yiyeceklerden vazgeçip kanaatkâr olmak
3. Beş vakit namazını cemaatle kılmak
4. Boş sözleri terk etmek
5. Helâl yiyip içmek ve şüpheli yiyeceklerden uzak durmak
6. İnsanların eza ve cefâlarına katlanmak
7. Ailesine ve çocuklarına karşı aşırı sevgi beslememek[23]
8. Fakir ve miskinlere yardımını esirgemeyip onları kendi nefsine tercih etmek
9. Herkese güzel ahlâkla muamele etmek
10. Dünya ehlinden uzak durmak ve onlara karşı gereksiz tevazuda bulunmamak
11. Evrâdını gece-gündüz okumaya devam etmek
12. Kalp huzuruyla zikre devam etmek
13. İnsanların iltifat ve zemmine önem vermemek
14. Dünya işlerine ve fakirliğe karşı sabır, rıza ve tevekkül göstermek
15. İşlerinde doğruluktan ayrılmamak
16. Hiç kimseye hakaret etmemek ve düşman olmamak
17. Başkalarını kendinden üstün ve değerli görmek
18. Dünyaya dalmış insanlarla hem-dem olmayıp âlimler ve salihlerle ülfet etmek
19. İşlerini istişâre ve istihâresiz görmemek
20. Her mühim işinde velîlerin ruhlarından istimdâd dilemek
21. Fakir ve zayıflara karşı şefkatli ve merhametli olup onlara hizmette kusur etmemek
22. Mümkün mertebe inzivâyı tercih etmek[24]

Yukarıda zikredilen şartların, mürîdin mânevi yolculuğunda kat ettiği mesafeye göre değişebileceğini unutmamak gerekir.

Aziz Mahmud Hüdâî Türbesi'nde muhafaza edilen bir yazılı gömlek (*Derviş Çehizi,* s. 44)

Seyr ü Sülûkun Mertebeleri

Hasan Hüsnü Efendi tasavvufî yolculuğun mertebelerini İmam Rabbânî'nin tasnifiyle şöyle sıralamıştır:

1. Seyr ilallâh (Allah'a doğru yolculuk): Sâlikin değersiz ve ednâ olan bu âlemden daha yüce bir mertebeye ('alâu'l-a'lâ) yükselmesidir. Fenâfillâh adı verilen bu dereceye ulaşabilmesi için sâlikin gönlünden masivânın bütünüyle silinmiş olması gerekir.

2. Seyr fillâh (Allah'ta yolculuk): Bekâbillâh olarak kabul edilen bu mertebede sâlik Hakk'ın sıfatlarıyla muttasıf olup ahlâkıyla süslenir.

3. Seyr 'anillâh (Allah'tan âleme yolculuk): Sâlik bu mertebede manevî yükselişini tamamlamış olarak âlem-i esfele doğru inişe geçer. Diğer bir ifadeyle sâlikin

Balabanî Dergahı haziresindeki mezar taşlarından bir görünüm

vahdetten kesrete, Vâcibu'l-Vücûd'dan âlem-i esma ve sıfata, oradan da âlem-i mümkünâta dönüşüdür.

4. Seyr fi'l-eşyâ (Âlemde yolculuk): Bu, âlemin ve eşyanın bilgilerinin tedrici olarak sâlike geri dönmesidir. Seyr ilallâh ve seyr fillâh velilik mertebelerini elde etmek içindir. Seyr anillah ve seyr fi'l-eşyâ ise halkı Hakk'a davet ve irşad makamını elde etmek içindir.[25]

Zikretmenin Âdâbı

Tasavvufî hayatta zikrin amacı kalpten gafletin giderilmesi ve kişinin her an Allah'la birlikte, O'nun huzurunda olduğu şuuruna varmasıdır. Bunun gerçekleşmesi için sâlikin belli zamanlarda okunması gereken virdlerinin dışında dinin kaidelerine riayet etmesi ve insanlarla olan ilişkilerinde onlara yardım edip haklarını gözetmesi gerekir. Bunlar ayrıca zikir olarak değerlendirilmiştir. Hasan Hüsnü Efendi sâlikin virdlerini nasıl okuması gerektiğini Nakşibendiye usulüne göre şöyle tarif etmektedir: "Evrâdıyla meşgul olmak murâd eden tâlib ve sâdık evvelen galebe-i nevm veya elem-i cû' veya ta'ab gibi kalbi şâğil olan şuğlun mahviyle abdest alıp bir hâlî mahalde vakt-i kerahet değilse iki rekat namaz kılıp kıbleye müteveccih olduğu halde ayaklarını sol taraftan çıkarıp sağ yanı üze-

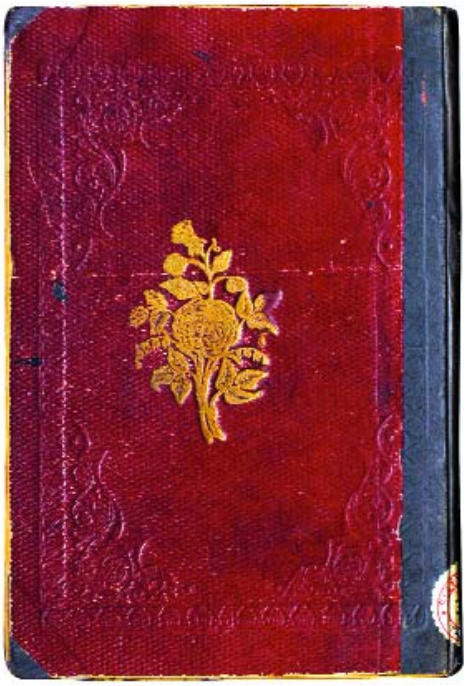

Hasan Hüsnü Efendi'nin *Nesemât-ı Rûhâniye ve Burhânü's-Sâlikîn* adlı risalelerinin içinde ter aldığı yazmanın kapağı

rine oturup ve kalbi üzere cüzîce meyl edip gözlerini yumup lisanıyla 'eûzü besmeleden sonra beş kere salavât-ı şerife ve üç ihlâs-ı şerif bir fâtihâ-i şerife kıraat edip ecrini ruh-ı akdes Hazret-i Fahr-i âlem sallallahu aleyhi ve sellem ve ervâh-ı pâk-i âl ve evlâd ve ezvâc ve ashâb-ı Resûlullah ve ervâh-ı azîzân-ı Nakşibendî -kaddesallahu esrâruhumu's-samedî- hazerâtına ihdâ, ba'dehu şeyhinin talim ve tefhimi üzere kalbiyle zikr-i ism-i Celâl veyahut nefî ve isbâta meşgul ola ve havâtırın galebesinde keyfiyet-i mevti tefekkür ede. (...) Eğer kalbiyle zikirde su'ûbet olursa hafî olarak lisanıyla meşgul ola. Bu minval üzere zikre müdavemet ede ki hakîkat-i zikir âyine-i dilde rû-nümâ olup kendüye mülk ola. Zira mürîdin her kâr ve bârını menzil-i maksûda yetiştiren bu zikirdir. Ve esnâ-yı şuğulde "İlahi ente maksûdî ve rızake matlubî a'tınî mahabbeteke ve ma'rifeteke" kelimesini der hâtır ede. Zikirden maksud rızâ-yı Hak'tır. Bu zikir hiçbir vakit ve hâl ve aded ve mekan ile mukayyed değildir. Ancak gafletle zikretmemek şarttır ki ona (gafletle zikretmemeye) *vukûf-ı kalbî* denir."[26]

Şeyhin Mürîde Teveccühü

Sâliklerin manevî eğitimlerinde şeylerin himmet ve teveccühlerinin rolü büyüktür. Ancak hem kendisine bağlanılan şeyh hem insan-ı kâmil olmalı hem de teveccühün nasıl yapılması gerektiğini bilmelidir. Aksi halde sâlike faydadan çok

zarar verir: "Bir müride teveccüh murad olundukta evvelen ruh-ı akdes-i Hazret-i Fahr-i âleme salavât ve selâmdan sonra üç ihlâs-ı şerif bir fâtihâ-i şerife kıraat edip ecrini ervâh-ı enbiyâ ve evliyâya ve hâcegân-ı Nakşibendiyeye ihdâ edip 'Ya Rabb cânib-i ilahînden ve Habîb-i Ekrem'in cânibinden meşâyih-i kirâm-ı Nakşibendiye vasıtasıyla benim kalbime vasıl olan feyz ve envâr-ı zikri bu müridin kalbine ilkâ ve inayet eyle' ricasıyla müridin kalbine teveccüh ve himmet buyura. Eğer ol şeyhin nisbeti sahih ise birkaç teveccühte bi-inayetillah tâlib-i sâdığın kalbinde tesir-i mahabbet-i ilahiye peydâ olur. Keza latîfe-i ruh ve latîfe-i sır ve latîfe-i hafî ve latîfe-i ahfâsına dahi bu minval üzere teveccüh ede. Ba'dehu nefy ve isbât zikrini telkîn ede. Ve ilka-i nisbet-i cemiyet ve huzur için dahi teveccüh ede."[27]

Tevhîdin Mertebeleri

Sufîlere göre tevhîd, Hakk'ın zât, esmâ, sıfat, ef'âl ve âsârını birlemektir. Bu silsileye göre tevhîdin ilk mertebesi, *tevhîd-i âsâr*dır. Âsârdan kastedilen ise bütün kâinattır. Sâlik bu mertebede mümkinâtın Hakk'ın fiillerinin eseri olduğunu müşahede eder. İkincisi, *tevhîd-i ef'âl* mertebesidir. Sâlik seyr u sülûku sonucunda ulaştığı bu makamda bütün fiillerin Hak'tan sâdır olduğunu müşahede eder. Böylece kendi fiillerinden fenâ bulmuş olur. Buna fenâ fi'l-ef'âl denir. Üçüncüsü, *tevhîd-i sıfat* mertebesidir. Sâlik bu derecede ister cemâl isterse celâl olsun bütün kemâl sıfatların Hakk'a ait olduğunu müşâhede ile ve bunun sonucunda Hakk'ın sıfatlarında fenâ bulur. Buna fenâ fi's-sıfat adı verilir. Dördüncüsü, *tevhîd-i zât*'tır. Bu mertebede sâlik Hakk'ın zâtından başka hiçbir şeyin varlığını (vücûd) müşahede etmeyip vücûd-ı mevcûd ile zâhir olanın Hak olduğunu müşâhede eder. Böylece kendi varlığından fâni olur ki, buna da fenâ fi'z-zât denir.[28]

Tasavvufî Kavramlar

Biât: Mürîdin şeyhine sadık ve bağlı kalacağı, ona kayıtsız şartsız teslim olacağı ve her dediğini itiraz etmeden yapacağına dair söz vermesidir. Tarîkata girişte gerçekleştirilen bu ritüeli Hasan Hüsnü Efendi, Hz. Peygamber ve dört halifeye isnat ederek şöyle tarif etmektedir: "Salat parmağından gayri sair parmaklarıyla mürîdin yedini tuta ve baş parmağını müridin baş parmağına dayaya, buna Yedi Resûl ve *Kabzatü'r-Rizâ* derler. Şeyh mürîdin yedini cemî parmaklarıyla hafifçe tutup baş parmağıyla mürîdin baş parmağına üç kere vura, buna da Yed-i Ebû Bekir ve *Kabzatü'l-Mahabbet* derler. Ve şeyh eliyle mürîdin salat parmaklarından gayri sair parmaklarını bir birlerinin ucuna alıp şeyh baş parmağını mürîdin baş parmağına dayaya, buna dahi Yed-i Ömer ve *Kabzatü'l-Hafaza* derler. Şeyh mürîdin yedini cemi parmaklarıyla hafifçe tutup baş parmağı baş parmağına hafifçe dayaya ve salat parmağı tırnağıyla mürîdin salat parmağını tırnağın ucuyla

Nesemât-ı Rûhâniye adlı eserinin ilk sayfaları

üç kere vura, buna Yed-i Osman ve *Kabzatü'l-Meveddet* derler. Ve şeyh cemi esâbi'iyle mürîdin yedini tutup baş parmağını dayayıp üç defa salat parmağını mürîdin salat parmağı sığaya badehu salıverip ikisi dahi kendi ellerini takbîl edeler, buna Yed-i Ali ve *Kabzatü'l-Celâle* derler. Cemisinde "İnnellezine yübâyi'ûneke" âyet-i kerimesi ilâ ahire okuyup şeyh bismillah ve billah ve ilalllah ve 'alallah fe'l-yetevekkü'l-mü'minîn, hasbiyallah ve kefâ billah li-men de'â, leyse verâellahi müntehâ. Tarîk-i Kadiriye, Rifâiyye, Bedeviye, Sadiye, Desûkiye, Bektaşiye ve sair turuk-ı aliyyede suret-i biat bu usul üzere olduğu ve bu dört nev-i bîattan biriyle olduğu muhakkaktır."[29]

Râbıta: Mürîdin ruhâniyetinden feyz alacağına inanarak kâmil şeyhinin sûretini zihninde tasavvur etmesidir. Eğer şeyhi kâmil değilse tarîkat silsilesinde yer alan şeyhlerden birine râbıta yapabilir. Zira nâkıs olan şeyhe râbıtada büyük tehlikeler bulunduğu belirtilmektedir. Fenâfillâha ulaşmanın mukaddimesi olarak kabul edilen şeyhte fenânın en iyi şekilde râbıta yoluyla mümkün olacağını söyleyen Hasan Hüsnü Efendi râbıtanın yapılış şeklini şöyle izah etmiştir: "Sâlik bade'l-istiğfâr e'ûzü besmele ile üç ihlâs ve bir fâtihâ-i şerife kıraat edip ecrini rûh-ı akdes-i Hazret-i Sultân-ı Enbiyâ ve âl ve evlâd ve ezvâc ve ashâb-ı Resûl-i

Burhânü's-Sâlikîn adlı eserinin ilk sayfası

Hüdâ'ya, İmâm-ı Tarîkat Muhammed Bahaüddin Şah-ı Nakşibend el-Üveysî el-Buharî ve ervâh-ı hâcegâna ihdâ eyleye. Hazret-i Pîrin veyahut meşâyih-i Nakşibendiye -kaddesallahu esrârahumu'l-aliyye- hazarâtından birinin ruhâniyet-i mürşidânelerine bir müddet müteveccih olup Cenâb-ı Hakk'ın rahmet-i ilâhiyesine muhtaç olduğunu mülâhaza ve fazl-ı bî-nihâyesine itimâd ede. Ba'dehu münîbi olduğu şeyhi, kâmil ve fenâfillah makamına vâsıl ise kalbini şeyhinin kalbi mukâbilinde tahayyül edip kemâl-ı tevazu ve meskenet-i kalp ile şeyhi vasıtasıyla feyze muntazır ola.[30] Râbıta esnasında İsm-i Celal'in medlûlü olan Hak Teala Hazretlerini şerîki ve nazîri yoktur diye mülâhaza eyleye ve mânâ-yı mezkûrun zikri ile kalbini memlû eyleyip mana-yı mezkûra kendini müstağrak ede. Buna *vukûf-ı kalbî* derler.."[31]

Râbıtanın Nakşîlikte bulunmayıp tarîkata daha sonra sokulduğunu dolayısıyla da bidat olduğunu söyleyenlere Hasan Hüsnü Efendi "Bazıları dahi tarîk-i Nakşibendiye'de akdemce râbıta olmayıp bunu Hazret-i Müceddid-i Şeyh Hâlid ihdâs ve icat ettiğine kail olmaktalardır. Bu iki fikir ise asâr-ı cehilden olup eslâf-ı meşâyih-i Nakşibendiye hususiyle hacegânın asâr-ı kalemiyelerine adem-i vukûftan ileri geliyor. Eslâfın âsârı meydandadır. Mutala'a ile hak tezahür eder. Halidîler eslâf-ı meşâyih-i Nakşibendiye'nin ihtiyârâtını ihtiyar etmektedirler. Za-

Burhânü's-Sâlikîn adlı eserinin son sayfaları

manımızda Nakşibendî dergâhlarında bulunan meşâyih seyr u sülûk-ı tarîkden gafil olup hemen âyin-i zikirde de turuk-ı sâire meşâyihine taklit ede ede adâb ve erkân-ı tarîklerini zayi etmektedirler. İşte bunlar tarîkte bidat bıraktılar"[32] sözleriyle cevap vermiştir.

Kalp-ruh-sır: Kalp, keşf ve ilhâmın mahalli, ilahî hitâbın muhâtabı, marifet ve irfânın ise kaynağıdır. Rûh, insandaki bilen ve idrâk eden latîfe olup emir âleminden inmiştir. Bu rûha, Allah tarafından üfürülmüş rûh anlamında insanî rûh da denir. Sır ise, söz konusu sıralamada rûhtan sonra gelir ve ondan daha latîftir. Kalp marifet, rûh mahabbet, sır ise temaşa mahallidir.[33] Kişinin insan-ı kâmil mertebesine ulaşabilmesi için kalp, rûh ve sırrını terbiye etmesi gerekir. Bunların terbiyesi ise şöyledir: "Kalbin terbiye ve tasfiyesi, havâtırdan halâs edip Hak Te'ala'ya teveccüh ettirmekle olur ki, Hak'tan gayriyi talep etmeye. Ve ubudiyetten bir lahza fariğ olmaya. Ta ki, tevhîd onun sırrına yüz göstere ve sırrın terbiyesi, kalbin terbiyesine menûttur ki, kalbin terbiyesi kemâl buldukça sırrın terbiyesi dahi kemâl bulur. Ve sırrın mahal ve menşei kalptir. Ve rûh-ı insanî âlem-i emirden olmakla onun kurb-ı Hakk'a bir ihtisası vardır ki sâir mevcudâtın yoktur. Zira âlem-i mülk, âlem-i melekûtla kaimdir. Ve âlem-i ervâh rûh-ı insanî ile

kaimdir. Ve rûh-ı insanî dahi Hak Te'ala Hazretleri'nin Hay ve Kayyûm sıfatlarıyla kâimdir. Ve her ne ki âlem-i gayb ve âlem-i şehâdette zahir olur, cümlesi vasıta ile olur. İllâ rûh-ı insan vâsıtasız zâhir olmuştur. Ve rûh ile bedenin cemî olması dahi (Ve nefahtü fîhi min rûhî) izâfeti teşrifiyle olmuştur. Hak Teâlâ kendi Hazretine nisbet buyurup "min rûhî" dedi. Bu bir acîb ve dakîk şereftir. Ve rûhun terbiyesi onu sıfat-ı rubûbiyetle ki, ilim ve marifet-i ilâhiye ve hilm ve kerem ve emsali huluk-ı merziyye ile tezyin etmekle olur. Rûhun mahabbeti ve marifeti terakki bulur ise fenâ fillah makamına urûc müyesser olur. Rûhun bu makamdaki yani makâm-ı sırdaki vazifesi oldur ki, sırrını 'atebe-i Hazrete koyup cümle ağyardan yüz döndürüp ol Hazrete fenâ-i küllî ile fânî olarak dünya ve âhireti emel etmeyerek Ahmediyyü'l-himmet olup ubûdiyeti ve fakrı ihtiyar edip meslek-i sûfiyede meşreb-i Melâmiye üzere ol Hazrete mütâbe'attan ayrılmaya ve daire-i ubûdiyetten yani daire-i şer-i şerîften taşra kadem basmaya."[34]

Telvin-Temkin: Telvîn, sâlikin kalbinde güzerân eden ahvali görmektir. Sufîlerin bazıları telvîni, kalbin keşf ile hicâb arasında değişmesi olarak anlamışlardır. Temkin ise, ilahî inkişâfın devamıdır. Yani istikamet üzere karar kılma ve iyice yerleşme makamıdır.[35]

Havâtır: Kişinin iç âleminde duyduğu ve adına hâtır-havâtır adı verilen mesaj, Hasan Hüsnü Efendi'ye göre altı kısımdır: "Birincisine hevâcis derler, nefis cânibinden kalpte zuhur eder. İkincisine vesâvis derler, şeytan canibinden kalbe ilkâ olunur. Üçüncüsüne ilham derler, melek cânibinden kalbe ilkâ olunur. Dördüncüsüne irâdât derler, Hak'tan kalbe sünûh eyler. Beşincisine suret-i kâinât derler, havâs canibinden kalbe duhûl eyler. Altıncısına ma'kûlât derler, akıl canibinden kalbe hutûr eyler."[36]

DİPNOTLAR

1 bk. Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniye*, Süleymaniye Ktp. Tahir Ağa Tekkesi, nr. 321, vr. 1b.

2 *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 2a.

3 Hasan Hüsnü Efendi, *Burhânü's-Sâlikîn*, Süleymaniye Ktp. Tahir Ağa Tekkesi, nr. 321, vr. 44b.

4 *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 18a; Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. M. Akkuş - A. Yılmaz), İstanbul 2006, II, 178, 373.

5 *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 18a-b.

6 Kâdiriye silsilesi şöyledir: "Fakîr Ebü'l-Hasan Hüsnü İbn Ali er-Rıza Paşa afâ 'anhümâ / 'an şeyhî ve Seyyidî ve mededî eş-Şeyh Hasan Hüsnü Efendi el-Üsküdârî el-maruf bi-Harcağasızâde -kaddesallahu sirrehu / 'an eş-Şeyh Ahmed Gıyâseddin İbn Süleyman (?)-kuddise sirruhu'l-âlî- / 'an eş-Şeyhi'ş-şuyûh es-Seyyid el-hâc Muhammed Ziyâeddîn Hâlid -kaddesallahu sirruhu'l-vâhid- / 'an Hazret-i Pîr-i Gulâm Ali Abdülkâdir Şâh Abdullah ed-Dehlevî -kuddise sirruhu- / 'an eş-Şeyh Muhammed Şemseddîn Habîbullah Can-ı Canân el-Mazhar ed-Dehlevî / 'an eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Nur el-Bedâvenî / 'an eş-Şeyh Muhammed Muhsin Seyfeddin es-Sirhindî / 'an eş-Şeyh Muhammed Masum es-Sirhindî / 'an vâlidihi eş-Şeyh Ahmed el-Farukî es-Sirhindî eş-şehîr bi-İmam Rabbanî..." *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 19a-b.

7 Mevleviye silsilesi şöyledir: "el-Fakîr el-hakîr / 'an eş-Şeyh es-seyyid Muhammed Said Efendi el-mübâhî bi-hizmet-i hangâh-ı Selimiye el-kâinü fî medîneti Üsküdar -rahmetullahi aleyh- / 'an validihi Şeyh

Muhammed Hidâyetullah Efendi el-Üksüdârî el-maruf bi-Mesnevîhân / 'an vâlidihi kıdvetü'l-kâmilîn zü'l-cenâheyn Şeyh Ali Behçet el-Konevî sümme el-Üsküdârî İbn Ebî Bekir b. Hasan b. Hüseyin / 'an ceddihi min kıbeli'l-ümm Şeyh Muhammed Alaüddin Çelebi Efendi el-Karahisarî / 'an Şeyh Muhammed Arif Çelebi Efendi / 'an Şeyh Sadreddin Çelebi Efendi / 'an Şeyh Bostan Çelebi Efendi / 'an Şeyh Abdülhalîm Çelebi Efendi.." *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 20a.

8 Celvetiye silsilesi şöyledir: "el-Fakir el-hakir / 'an eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Rûşen Efendi -rahmetullahi aleyhi- / 'an vâlidihi eş-Şeyh es-Seyyid Abdurrahman Nesîb Efendi / 'an vâlidihi eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Şihâbeddîn Efendi / 'an vâlidihi eş-Şeyh Muhammed Rûşen Efendi / 'an eş-Şeyh Pertevî Ahmed Efendi el-Medâniyevî sümme el-Çorlu / 'an eş-Şeyh Zâtî Efendi el-Keşânî el-Edirnevî / 'an eş-Şeyh es-Seyyid İsmail Hakkı Efendi el-Bursevî / 'an eş-Şeyh Fazl-ı İlahî es-Seyyid Osman Efendi el-Atpazarî / 'an eş-Şeyh Abdullah Efendi el-maruf bi-Zâkirzâde / 'an eş-Şeyh Ahmed Efendi el-Balıkesirî / 'an Hazret-i Pîr-i kıdveti'l-kâmilîn ve delili's-salikîn es-Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî..." *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 20b-21a.

9 Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü* (haz. M. Doğan Bayın - İ. Dervişoğlu), İstanbul 2003, s. 257; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (19. Yüzyıl), İstanbul 2003, s. 564. Hüseyin Vassaf ise Hüsnü Efendi'nin tekkesinin bulunmadığını yazmıştır. bk. *Sefîne-i Evliyâ*, II, 373. Öte yandan Galata Mevlevîhanesi'nde yapılması düşünülen bir ihtifal nedeniyle ortaya çıkan bir tartışmaya binâen Tahirü'l-Mevlevî *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri* (haz. A. Şentürk, İstanbul 1991, s. 54) adlı eserinde Hasan Hüsnü Efendi hakkında şunları söylemektedir: "Mevlevî muhiblerinden Üsküdarlı Şeyh Ebü'l-Hasan Hüsnü en-Nakşibendî el-Hâlidî'ye Balaban kutbu Şeyh Hüsnü derler. Balaban kutbu yahut Balabânî denilmesine sebep, Üsküdar'da Balaban İskelesi civarında oturmasıdır. Evvelce Nâfia Nezareti katiplerinden imiş. Sonra işi dervişliğe ve şeyhliğe, daha doğrusu cenazelerde dua etmeye vurmuş. Lokma parasını o şekilde çıkarmaya başlamıştır. Her renge boyanır, her kalıba uyar bir şahıstır."

10 Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi, nr. 138.

11 Revnakoğlu, *Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, s. 257-258.

12 *a.g.e.*, s. 258-259.

13 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 373.

14 Söz konusu risâle yakın zamanda çizgili bir deftere istinsah edilmiş olup "Nakşibendî Tarikatı'nın Usul ve Silsile-i Nisfetine Dair Risale" adıyla Süleymaniye Ktp. Tahir Ağa, nr. 326'da bulunmaktadır.

15 Kaynaklarda geçmemekle birlikte Hasan Hüsnü Efendi böyle bir eserinin bulunduğunu *Burhânü's-Sâlikîn*'de (vr. 45a) haber vermektedir.

16 Zikredilen eserleri Süleymaniye Ktp. Tahir Ağa Tekkesi, 321 numaradaki bir mecmua içindedir. Ayrıca bk. Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, II, 373.

17 Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 2b.

18 Hasan Hüsnü Efendi, *a.g.e.*, vr. 3b.

19 *a.g.e.*, vr. 6b.

20 *a.g.e.*, vr. 3a-b.

21 *a.g.e.*, vr. 5b.

22 *a.g.e.*, vr. 7a.

23 Sâlik, manevî yolculuğunu tamamlayıncaya kadar hedefinin dışındaki her şeye belli bir mesafede durmalı ve onu yolundan alı koyacak aşırı tutumlardan kaçınmalıdır. Aile ve çocuklarına karşı aşırı sevgi besleyen bir müridin gerektiğinde evinden, ailesinden ve çocuklarından ayrılarak seyr ü sefere çıkması zordur. Şeyhin zikrettiği söz konusu madde bu çerçevede değerlendirilmelidir.

24 Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 8a-9a.

25 *a.g.e.*, vr. 15b-16a. İmam Rabbânî'nin konuyla ilgili görüşleri için ayrıca bk. Necdet Tosun, *İmam Rabbânî Ahmed Sirhindî, Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2005, s. 63-79.

26 Hasan Hüsnü Efendi, *a.g.e.*, vr. 5a-b.

27 *a.g.e.*, vr. 6a-b.

28 *a.g.e.*, vr. 17b-18a.

29 *a.g.e.*, vr. 22b-23a.

30 *a.g.e.*, vr. 13a-b.

31 *a.g.e.*, vr. 14b.

32 *a.g.e.*, vr. 13b-14a.
33 bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002.
34 Hasan Hüsnü Efendi, *Nesemât-ı Rûhâniye*, vr. 11b-12a.
35 *a.g.e.*, vr. 16b.
36 *a.g.e.*, vr. 11a-b.
37 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 373.

Üsküdarlı Ahmed Kerâmeddin Efendi

YRD. DOC. DR. MUSTAFA TATCI[1]
Gazi Eğitim Fakültesi

Hayatı

Üsküdarlı Şeyh Nasûhî Efendinin ahfadından olan Kerâmeddin Efendi, Şeyh Muhyiddin Efendi'nin[2] oğlu ve halîfesidir. 1274/1857 yılında İstanbul'da doğmuştur. İbtidâî ve Rüşdiye tahsîlinden sonra Üsküdar'da Vâlide Câmiinde Hoca Mustafa Efendi'nin yetiştirdiği Osman Efendi'den iyi bir fıkıh, edebiyat ve özellikle tasavvuf eğitimi almış ve mezun olmuştur. Daha sonra çeşitli devlet kademelerinde görevlerde bulunmuştur. Bunlardan ilk görevi Hazîne-i Hassa kâtipliğidir. Bu görevi sırasında 1877 Osmanlı-Rus Harbi'nde İstanbul'da oluşturulan Mevkib-i Humâyûn Milis Askerî Teşkilatı'nda yedek subay olarak görev yapmıştır. Bir müddet Hazîne-i Hassa'da çalıştıktan sonra Adliye Nezareti Muhasebe Bölümü'ne geçmiş (1295/M. 1878), burada başmümeyyizliğe kadar yükselmiştir.[3]

Kerâmeddin Efendi, Enderûnî/Ankaralı Muhammed Ağa'nın oğlu Hüseyin Vâmık Beyin kızı Ayşe Lâmia Hanım'la (ö.1322/ M. 1906) evlenmiştir. Bu evlilikten, Şemşeddin,[4] Alaaddin, Fazlullah ve İbrahim Rükneddin adlı oğulları dünyaya gelmiştir. Bunlardan Fazlullah Efendi Çanakkale Harbi'nde şehit olmuş, cenazesi dergâh haziresine getirilmiştir.[5] Eşi Ayşe Lâmia Hanım 1906 senesinde vefat etmiştir. Kabri dergâh haziresindedir.

Küçük yaşlarında babası Şeyh Muhyiddîn Efendi'ye intisap eden Kerâmeddin Efendi, manevî eğitimini tamamlayarak babasından hilâfet almıştır. Babası Muhyiddin Efendi'nin vefâtından (H. 1315/ M. 1897) sonra devlet memurluğunun yanında Nasûhî Tekkesi şeyhliğini yürütmüş,[6] bu sırada Meclis-i Meşâyıh azalığında bulunmuştur. Onun bu görevi H. 1328/M. 1910 senesine kadar devam etmiştir. Emekli olduktan sonra bütün zamanını tekkedeki irşâd faaliyetlerine ayırmıştır.

Kerâmeddin Efendi, Dedesi Nasûhî'nin ve kendisinin irşâd ile görevli olduğu Dergâh'ın Haziresinde
(Fotograf için bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*)

Kerâmeddin Efendi, 1325/1907 senesinde Hz. Pîr Şabân-ı Velî'yi ziyaret amacıyla Kastamonu'ya seyahat etmiş, türbe ziyaretinde bulunduktan sonra tekrar Üsküdar'a dönmüştür.

Yakın tarihimizin en önemli kültür adamlarından biri olan Kerâmeddin Efendi, tasavvuf ve edebiyat alanında fevkalade bilgili, ahlâk ve fazilet sahibi, merhametli ve cömert bir kişidir. Galata Mevlevîhânesi Şeyhi Ahmed Celâleddin Dede, Sefîne-i Evliyâ yazarı Hüseyin Vassâf Bey, Son Asır Türk Şairleri'nin yazarı İbnül-Emîn Mahmud Kemâl İnal, Üsküdar Mevlevîhânesi Şeyhi Ahmed Remzî Dede gibi zatlar onun yakın arkadaşlarından bazılarıdır. Kerâmeddin Efendi bir kültür adamı olarak devrin pek çok münevver şahsiyetinin beslendiği önemli kaynaklardan birisidir.

Hüseyin Vassâf Bey, *Sefîne-i Evliyâ* adlı eserini yazarken, Kerâmeddin Efendi'den çok istifade etmiştir. Vassâf bu eserinde Onun ahlâk ve faziletinden, ilim ve irfanından bahsederken şunları söylemektedir:

"Seyyid Kerâmeddin Efendi edip, kâmil, sükûtiyyü'l-meşreb bir zât-ı âlî-kadrdir. Sıfat-ı meşîhatı bi-hakkın muhâfaza eder. Lâubâli hayâta meyl etmez, her yere gitmez. Hayâtını hânkâh-ı Hz. Pîr'e vakf etmiş, Hz. Nasûhî'yi pek ziyâde hürmet ve muhabbetle ve ulviyyetle sevmiş bir mefhar-ı erbâb-ı tarîkattır. Endâmı müte - nâsib olup, ale'l-ekser dâl arakıyye üzerine beyâz sarık sarar. Özü gibi sakalı da ak, gâyet mütevâzı bir hâşi'dır. Kendileriyle mine'l-kadîm müşerref olageldiğim gi - bi yazmakta oldukları, Şemsü's-Sabûhî fî-Menâkıbı Pîr Muhammed en-Nasûhî nâm eser-i âlî münâsebetiyle, temâsımız daha yakından ve pek samîmi bir şekil -

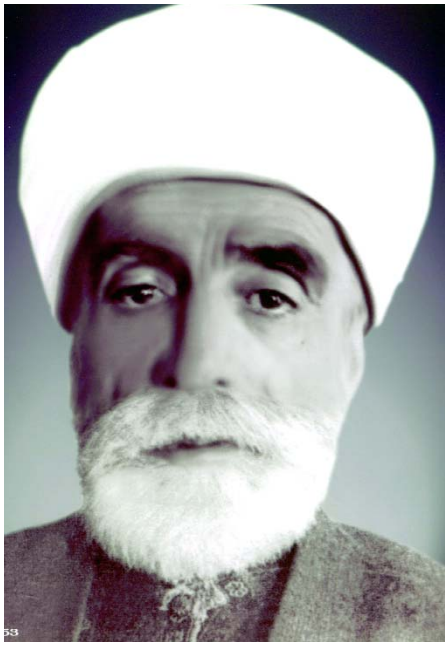

Nasûhî-zâde Ahmed Kerâmeddin Efendi
(Yümni Dalkılıç Arşivi)

de vâki olmuş idi. Bu eser, esâs itibârıyla Hz. Nasûhî ve sülâle-i kirâmı hakkında - dır. Bi'l-münâsebe Hz. Pîr Şabân-ı Velî efendimizle hulefâsı ve ehl-i silsile hakkın - da da tedkîkât-ı mahsûsayı câmi'dir. Muharrir-i fakîrin Sefîne-i Evliyâ'da Şabânî - ler hakkında cem' ettiğim mâlumâtla karşılaştırmak ve her iki tarafın beyânında isâbet aramak maksadıyla Sefîne-i Evliyâ'yı kendilerine takdîm eylemiş idim. Tedkîkât-ı âcizânemi tetebbu buyurarak bazı ilâvât dercine bezl-i inâyât eylemiş - lerdir."[7]

Silsilesi

Zâkir Şükrü'nün "İstanbul Hankâhları Meşâyıhı" adlı risâlesinde verilen listeye göre Nasûhî Tekkesi'nin şeyhleri Kerâmeddin Efendi'ye kadar sırasıyla şunlardır:

"eş-Şeyh Alâaddin Efendi, ibn Şeyh Muhammed Nasûhî. Rıhlet: sene 1165/1752.[8]

eş-Şeyh Mehmed Fazlullâh Efendi, ibn Şeyh Alâaddin Efendi. Fevt: Sene 1218.[9]

eş-Şeyh Abdurrahman Şemseddin Efendi, ibn Şeyh Fazlullâh Efendi. Fevt: Sene 1249.

eş-Şeyh Mehmed Muhyiddin Efendi, ibn Şeyh Şemseddin Efendi. Velâdet: sene 1245. Fevt: Sene fî 28 Za. 1315.

eş-Şeyh Ahmed Kerâmeddin Efendi, ibn Şeyh Muhyiddin. H. 21 Zilkade 1352 /1934."[10]

Halifeleri

Hüseyin Vassâf'ın, yetiştirdiği hulefâsının olup olmadığı sorusuna: "Henüz kendim mazhar-ı irfân olamadım. Nerede kaldı âhara hilâfet verebileyim. Ancak usûl-i tarîk üzere ilbâs-ı tâc ü hırka eylediğim bazı zevât vardır."[11] diye yokluk ve tevazu göstererek cevap veren Kerâmeddin Efendi, şu kişilere hilâfet vermiştir:

Büyük Piyâle Dergâhı Şeyhi İbrahim Bey,

Şeyh Muhammed Şemseddîn Efendi (İbrahim Bey'in oğlu),

Rumeli Hisârı Şeyhi Halîl Efendi,

Yakacık Tekkesi Şeyhi Reşîd Efendi,

Nâzikî-zâde Şeyh Hilmi,

Tahsîn Efendi.

Hakkında Yazılan Övgüler

Hüseyin Vassâf Bey, Nasûhî-zâde Kerâmeddin Efendi'ye beslediği sevgiyi, onun dilinden yazdığı şu manzumelerde açıkça göstermektedir:[12]

Bende-i hâs-ı Resûlullâh Şabânîleriz
Âşık-ı şeydâ-yı Hak hoş-hâh Şabânîleriz

Pîrimiz Sultân Şabân-ı Velî pür-himem
Peyrev-i pîr-i dil-i âgâh Şabânîleriz

Reh-nümâ-yı aşkımız Seyyid Nasûhî hazreti
Bezm-i vahdet o âlî-câh Şabânîleriz

Feyz-i pâk-ı evliyâ'ullâh ile rûşen-diliz
Âlem-i fânîde sâhib-intibâh Şabânîleriz

Dâimâ Kur'ân u îmân yâr-ı cân olmuş bize
Cân u dilden aşk ile hem-râh Şabânîleriz

Âlem-i fânîye yokdur iltifât u meylimiz
Târik-i dünyâ fenâ-fi'llâh Şabânîleriz

Râh-ı Hak'da oldu aşk sermâyemiz ey nûr-ı ayn
Mazhar-ı sırr-ı bekâ-bi'llâh Şabânîleriz

Neş'e-i vahdetle kalben pür-safâyız âşıkız
Hamdüli'llâh ârif-i bi'llâh Şabânîleriz

Her taraf mir'ât-ı vahdet Ene'l-Hak söylüyor
Nükte-dân-ı semme vechu'llâh Şabânîleriz

Nefy ü isbâtın ledünniyâtını ârif gönül
Vâkıf-ı esrâr-ı illa'llâh Şabânîleriz
Peykiyiz hûrşîd-i tâbân-ı tarîkın dâimâ
Halvetî erkânına şehrâh Şabânîleriz

Farz u sünnet reh-nümâ-yı hâs olmuşdur bize
Sâlikân-ı aşk için cân-gâh Şabânîleriz

Halka-i tevhîdimizde cezbe vü hâlât ile
Darb-ı zikre müştegil pür-âh Şabânîleriz

Levh-i dilde rû-nümâ oldu Kerâmeddîn'e yâr
Sırru'l-Esrâra basîret-gâh Şabânîleriz

Hüseyin Vassâf Bey'in yazdığı bir diğer medhiyesi şöyledir:

"Üsküdar'da Nasûhî Âsitânesi Şeyhi Kerâmeddin Efendi'ye:
Mükerrem şeyh-i âlî-câh Kerâmeddîn-i Şabânî
Mübeccel Rehber-i hoş-hâh Kerâmeddîn-i Şabânî

Nasûhî âsitânında şeref-bahşâ-yı uşşâkdır
Enîs-i Hazret-i Allah Kerâmeddîn-i Şabânî

Kerîmü't-tâb selîmü'l-kalb mehâsın menba'ı bir şeyh
Demâdem kârı zikru'llah Kerâmeddîn-i Şabânî

Nasûhî gülşeninde bir gül-i hoş-bû-yı irfândır
Yegâne âşık-ı ervâh Kerâmeddîn-i Şabânî

Dahîl-i bâb-ı ehlu'llâh olan Vassâf'ına lutfen
Eden isâr-ı feyzullah Kerâmeddîn-i Şabânî

Nasuhi Türbesi'nden bir görüntü

Vefatı

Ahmed Kerâmeddin Efendi 18 Zilkade 1352/4 Mart 1934 tarihinde Salı günü saat 17.20'de vefat etmiştir. Cenazesinin dergâh haziresine gömülmesine izin verilmemesinden ötürü Karacaahmet içindeki Şehitlik'te aile kabristanına defnedilmiştir.

Kabir taşında şunlar yazılıdır:

"Kutbü'l-ârifîn, gavsü'l-vâsilîn es-Seyyid e'ş-Şeyh Mehemmed e'n-Nasûhî Efendimizin evlâd-ı mükerremlerinden Pîr-i müşârühileyhin Üsküdar'da Doğancılar'da kâin dergâh-ı aliyyeleri şeyhi âşık-ı ehl-i beyt-i Resûlullah vâsıl-ı mertebe-i ilallah e's-Seyyid e'ş-Şeyh Ahmed Kerâmeddin Efendi hazretlerinin kabr-i şerîfleridir. el-Fâtiha.

Tarih-i velâdetleri: H. 1274

Vefat: H. 18 Zilkade 1352 Yevm: Salı."

Ahmed Remzî Dede, Kerâmeddin Efendi'nin vefâtı münasebetiyle şu tarih manzumesini yazmıştır:

Nasûhî-zâde Şeyh Ahmed Kerâmeddin Efendi kim
Kerem-verd-i makâmı tekye-i dârü'n-naîm olsun

Kerâmet pîşe ehl-i hâl idi gâyet mükerremdi
Temennâsa bütün nev'-i beşer şâd ü besîm olsun

O rütbe ceddine merbût idi halvetde celvetde
Onun aşkıyle isterdi bu varlıkdan adîm olsun

Çıkıp esmâ'-i seb'a, rıhleti "hatm-i tarîk" oldu
Bu bir sırdır hakîkat-gûş olan merd-i fehîm olsun

Kirâmen Kâtibîn'in defterinden çıkdı "bir" târîh:
Kerâmeddin Efendi vâsıl-ı kurb-ı Kerîm olsun[13]
H. 21 Zilkade 1352 / M. 1934

Eserleri

Ahmed Kerâmeddin Efendi'nin bilinen üç eseri ile bir dîvânçesi vardır:

1- Risâle-i Fahriye Tercümesi

Hz. Pîr Nasûhî'nin *Risâle-i Fahriye* adlı eserinin Arapçadan Türkçe'ye tercümesidir.
Eserin tesbit ettiğimiz tek nüshasının künyesi şöyledir:
Tercüme-i Risâle-i Fahriyye, Süleymaniye Ktp., Nasûhî Efendi Bl. Nr. 138.
Kerâmeddin Efendi tercümenin takrizinde şunları söylemektedir:

"*Sâdât-ı Hüseyniyye'den Cedd-i a'lâ-yı dâiyânem Hazret-i Pîr Muhammed en-Nasûhî (k.s.a.) Efendimizin er-Risâleüu'r-Rüşdiyye fi't-Tarîkati'l-Ahmediyye nâm risâle-i şerîfelerini Pîr-i müşârunileyh hazretlerinin tarîkat-ı aliyyelerinden müstefîd ve müstefîz bir zât-ı kemâlât-simât vaktiyle lisân-ı garîbü'l-beyân Türkîye nakl ve terceme eylemiş ise de metn-i şerîfi yazılmamış ve risâlenin aslı görülmüş olsa ehemmiyet-i makdiresi ve kuvve-i kâmile-i ârifânesi ve fevka kulli zî ilmin 'alîm (her ilim sahibinin üzerinde bir âlim vardır) misdâkınca erbâb-ı vukûf ve fezâil tarafından birtakım maânî-i latîfe ve mazâyâ-yı nâfi'a istihrâca bâdî olup ba husûs beyân ve izâha teşmîr sâk-ı ihtimâm olunur ve belki güzelce bir şerh yazılır maksadıyla metn-i şerîf kısım kısım dercedilmeye ve esâsen ibârât-ı Türkiyyenin zamânımızın şîvesine muvâfık görülemediğinden ta'dîli de lâzım gelmiş olmakla alâ kaderi'l-istitâ yeniden ve tevsî'an şerh kılıklı tercümesine ibtidâr ve Ahvâli Sûfiyye fî-Usûli Nasûhiyye nâmıyla tevsîm olunmuştur.*

Kerameddin Efendi'nin Surre Çantası (Üsküdar Belediyesi Arşivi)

Şurası nazar-ı dikkatten dûr tutulmamalıdır ki, Hazret-i Pîr Efendimizin Risâle-i Rüşdiyyeleri ikidir. Birincisi er-Risâletü'r-Rüşdiyye fi't-Tarîkati'l-Muhammediyye; ikincisi er-Risâletu'r-Ruşdiyye fi't-Tarîkati'l-Ahmediyye'dir. İşbu risâleler halîfeleri Abdullah er-Ruşdî ve Fahreddîn Efendiler Hazerâtı için ayrı ayrı te'lîf buyurulmuş olduğundan beyne'l-ihvân birincisine Risâle-i Rüşdiyye, ikincisine Risâle-i Fahriye denmiştir. Ve mine'llâhi't-tevfîk.

es-Seyyid Nasûhî-zâde Kemâleddîn."

Bu eser, başına uzun bir inceleme konularak ve aslından çevrilerek tarafımızdan yayınlanmıştır. bkz. Üsküdarlı Muhammed Nasûhî, *Hz. Peygamber Yolunda Tasavvuf Eğitimi*, (haz. M. Tatcı-M.Yıldız), İstanbul 2006.

2- Suâl ve Cevâb

Tarîkat adâb ve usûlü hakkında yazılmış bir eserdir. Eserin herhangi bir nüshasını göremedik.

3- Menâkıb-ı Nasûhî

Kerâmeddin Efendi'nin bu eseri, dedesi Hz. Pîr Muhammed Nasûhî, halifeleri ve sülâlesi hakkındadır. Ailenin elinde bulunan belgelerden, şifahen gelen bilgilerin derlenmesinden ve kütüphane kaynaklarından istifade edilerek yazıldığı için son derece kıymetlidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, son devrin en önemli tasavvuf tarihçilerinden ve sûfi tabakâtı yazarlarından olan Hüseyin Vassâf Bey, Sefîne-i Evliyâ adlı eserinin Şabâniyye ve Nasûhiyye bölümlerini yazarken Kerâmeddin Efendi'nin bu eserinden fevkalade istifade etmiş ve hatta bu eser için manzûm bir takrîz de yazmıştır. Eserin mahiyetini belirgin hale getiren bu manzume şöyledir:

Yegâne menfa'at-bahşâ eser "Şemsü's-Sabûhî"dir[14]
Hakîkat ilminin tefsîridir temsîl-i rûhîdir
Kerâmeddin Efendi bezl-i himmet eyleyip yazmış
Onun mevzû'u mir'ât-ı mücellâ-yı Nâsûhî'dir
Hakâyıkdan dekâyıkdan bütün esrâr-i tevhîdden
Dürer-paş olmak erbâb-ı aşka Hak fütûhudur

Mevfûr eylemiş Mevlâ o zât-ı nükte-pîrâyı
Bu te'lif-i behîn el-hak onun şekl-i vuzûhudur

Muhibb-i kemteri Vassâf'ına ilhâm-ı Hak oldu
Kitâb-ı sırr-ı vahdet metninin şerhü'ş-şürûhudur

Şabaniye taçları (*Derviş Çehizi*, s. 184)

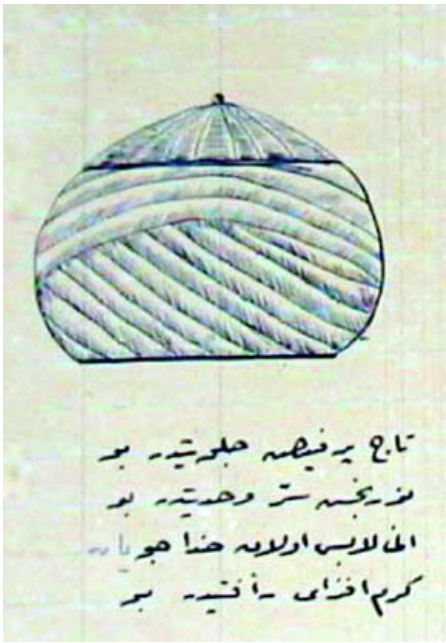

Nasûhî/Şabânî Tâc-ı Şerîfi

Kerâmeddin Efendi'nin söz konusu eseri, Rükneddin Nasûhioğlu tarafından tanzim edilmiş, Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından bugünkü alfabeye aktarılmış ve Orhan Nasuhioğlu'nun gayretleriyle yayınlanmıştır. Bkz. Şeyh Kerâmeddin Efendi, *Şeyh Muhammed Nasûhî-Şemsü's-Sabûhî fi-Menâkıb-ı Pîr Nasûhî*, (haz. K. E. Kürkçüoğlu), İstanbul 1996.

4- Dîvânçe

Kerâmeddin Efendi aruz ve heceyle şiirler de yazmıştır. Bu şiirler, Kerâmeddin, Nasûhîoğlu, Ahmed mahlaslıdır. Vassâf, onun şiirleri için, "Ahmed Kerâmeddin Efendi'nin bazı nutukları vardır. Bir dîvânçe hâlinde gördüm. Gerçi şiir nokta-i nazarından şâyân-ı iltîfât değilse de, bezm-i muhabbete nâzır olarak söylenmiş olması, ona bir kıymet verir."[15] demektedir. Bu şiirlerden birkaç örnek ileride verilecektir.

Kerâmeddin Efendi'den Bazı Nakiller, Hatıralar

Kerâmeddin Efendi'ye Göre Şabânî Tâcları

Kerâmeddin Efendi Şabânî yoluna ait tâclar hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Tarîk-ı Şabânî'de dört nev'i tâc vardır:

1. Sarığı yeşil tepesi yeşil. Buna yol tâcı derler. İsm-i Hû'ya çıkan sâlike, çelebiler ile bizzât meşîhatta bulunanlar tarafından giydirilir.

Üsküdar
Mevlevihanesi

2. Sarığı yeşil veya beyâz, tepesi beyâz. Bunu dördüncü esmâya çıkanlar giyerler ki, tarîkaten tâbîr ve tesellîye muktedir olanlardır.

3. Tepesi beyâz, sarığı beyâz, risâlesi siyâhtır. Tarîkımızda müntehî olanlar giyer.

4. Tepesi beyâz, sarığı siyâh, risâlesi beyâzdır. Nâil-i rütbe-i velâyet olanlara mahsûstur. Hz. Nasûhî'nin tâc-ı şerîflerinde mücerred kendilerine mahsûs olmak üzere bir düğme vardır. Sırr-ı vahdete, nokta-i ahadiyyete işârettir.

Bir de "Dâl arâkıyye" tabîr olunur ki, yeşili ve beyâzı vardır. Hz. Pîr Efendimiz esnâ-yı zikr-i şerîfte giyerlerdi. Bizler de o esere tebean giyiyoruz. Fakat ortadaki halka iki değil birdir. Hz. Şabân-ı Velî'nin, Hz. Nasûhî'nin, Karabaş Velî'nin arâkıyyelerinin köşelerinin başı açıktır. Köşelerin kapanması ya Şeyh Alâaddin Efendi'nin veya Çerkeşî Mustafa Efendi'nin zamânlarında vâki olmuştur. Çünkü Alâaddin ve Çerkeşî Mustafa Efendilerin tâc-ı Şabânî'de ictihâdları olduğunu Ümmî Ahmed Efendi Hazretlerinin dergâhında manzûrum olan bir eserde mütâlaa ettim."[16]

Kuşadalı İbrahim ve Fâtih Türbedârı Amiş Efendi'yle İlgili Bir Hatıra:

"Kuşadalı hazretleri, Hz. Pîr Nasûhî (k.s.a)'yi ziyâret kasdıyla bir gün Üsküdar'a azim olmuşlar. Beraberlerinde Zeyrek'teki Kilise Câmii kayyımı Hacı Efendi bulunur imiş. Kayıkla Kız Kulesi civârına geldiklerinde:

"*Hacı! Edebini takın. Zirâ, Hz. Pîr'in köyüne yaklaştık.*" buyurmuşlar. Hânkâh-ı şerîfe vusûllerinde, cümle kapısının önünde ayakkabılarını çıkarıp, mest ile içeri girerler imiş.

Ne zaman Hz. Pîr Nasûhî ve Hz. Mevlânâ'nın esâmî-i mübârekeleri yâd olunsa alınlarında bir damar zuhûr edip vecd zuhûra gelir imiş ve:

"*Bunların esâmî-i şerîfesi mesmûum olunca kendimi kaybederim.*" buyururlar imiş.

Hz. Fâtih türbedârı Amiş Efendi merhûmda da bu hâli gördüm. Ziyâretine gittim. Benim evlâd-ı Pîr'den olduğuma muttali oldukta, vecd zuhûra geldi ve bana hitâben, "*Sen mîrâsyedisin, senden korkarım.*" dediler. Dahası var, fakat bu kadar el verir."[17]

Babası Muhyiddin Efendi'den Naklettiği Bir Hatıra

"Pederim (Muhyiddin Efendi)'in bir kerîmesi dünyaya gelmiş. O gün pederinde li-hikmetin dünyalık yok idi. Şaşırmış kalmış. Birtakım masârifin tesviyesine mecbûr idi. Hattâ ebe parası da yok idi. Bu sırada hânkâhın cümle kapısından Hammâmî Efendi (ö. 1866) girer. Kemâl-i tâzîm ile Hz. Pîr'i ziyâret eder. Badehû Muhyiddin Efendi'ye teveccühle:

"*Çelebi Efendi hazretleri, zannedersem bugün cenâbınıza bir ihtiyâc kapısı açıldı. Sizin ihtiyâcınız, bizim ihtiyâcımızdır. Sizin varlığınız bizim varlığımızdır.*" tarzında ifâdede bulunarak rub'iyye altınları verir. O para o gün tesviyesine mecbûr olduğu masârifi tamamiyle tesviye eyler. Nev-zâda dahi altın takar."[18]

Babası Muhyiddin Efendi'den Naklettiği Başka Bir Hatıra

"Yakûb Hân, pederimle mülâkî olduğu sırada, Hz. Pîr Seyyid Nasûhî Efendimizin mektûbât-ı aliyyeleridir ki, beyne'l-ihvân, "Mürâselât-ı Pîr" diye meşhûr olan eser - lerinin mütâlaasını arzû etmiş ve pederim de göstermiştir. Hîn-i mütâlaada vecd zuhûruyla bir mikdâr sonra sükûnet buldukta:

"Ben bunun emsâlini görmedim ve tesâdüf etmedim. Bu mektûbât, mecmûa-i ir - fândır. Meşâyıh-ı ızâm ve sâlik-i râh-ı Hudâ için bir hazîne-i girân-bahâdır." demiştir."[19]

Kerâmeddin Efendi'nin Şiirleri

Kerameddin Efendi'ye ait söz konusu olan divânçenin kimde veya hangi kütüphanede olduğunu bilmiyoruz. Şimdilik ona ait tesbit ettiğimiz dokuz adet şiir/güfte bulunmaktadır. Bu eserler şiiriyet yönüyle oldukça zayıftır: Bunların çoğu bestelidir. Aşağıda bu bestelerin ikisinin notası verilecektir.

1

Aşkın meyin içelden
Yandı bu gönlüm yandı
Nâr-ı aşka düşelden
Yandı bu gönlüm yandı

Cefâya ben düşeli
Bu yolda bilişeli
Aşka ben girişeli
Yandı bu gönlüm yandı

Cânım fedâ cânâna
Gayrı derdim bahâne
Sabr eder mi dîvâne
Yandı bu gönlüm yandı

Güneş gibi parlayan
Nûr-ı Ahmed'dir uyan
Gel ateşe sen de yan
Yandı bu gönlüm yandı.
Cânım seni pek sever
Gözüm her dem kan döker

Aşkın bana kâr eder
Yandı bu gönlüm yandı

Enbiyânın Sultânı
Hakk'ın bize ihsânı
Fedâ etdim ben cânı
Yandı bu gönlüm yandı

Zikr ü fikrim Muhammed
Lutfunla eyle meded
Ahmed kulun etme red
Yandı bu gönlüm yandı

2
Dünya fânî neme gerek
İsteyene vermek gerek
Ben Muhammed bendesiyim
Kapısında durmak gerek

Ol Sultâna ben kul oldum
Kulluğumda şeref buldum
Şimdi bildim kendim n'oldum
Kapısında amân gerek

Amân verir her devleti
Sen de deyip bil izzeti
Gel ey Muhammed ümmeti
Kapısında recâ gerek

Kasdın senin bilmek ise
Hakk'ı bilip görmek ise
Hâk-i pâya sürmek ise
Kapısında yüzün gerek

Nasûhîoğlu'nun virdi
Gece gündüz bunu derdi

Eşiğe baş koymak derdi
Kapısında niyâz gerek

3
Günâhkârım garîbim dil-harâbım Yâ Resûlallah
Esîr-i nefs-i bed-hû pür-hicâbım Yâ Resûlallah

Fakat gönlümde aşk-ı pâk-ı zâtın müncelîdir hep
Senin aşkınladır bu incizâbım Yâ Resûlallah

Gönül dîdâr-ı pür-envârının meftûn u hayrânı
Ümîd-i vuslatınla kâmyâbım Yâ Resûlallah

Büyüksün şân-ı ulviyyet-nişânın pek muazzamdır
Der-i ihsânına var intisâbım Yâ Resûlallah

Fakîrin ahkârın muhtâc-ı lutfundur *Kerâmeddin*
Kerem kıl merhamet şefkat-meâbım Yâ Resûlallah

4
Bir gün geçerek gülşen-i kasr-ı emelden
Binlerce safâ kasrı da gam-hâneye dönmüş

Bülbül ötecek sanma gönül bâğ-ı İrem'den
Her dala hazân erdi ki bum-hâneye dönmüş

Yâdımda bütün eylediğim zevk ü safâlar
Yâ var imiş ya yok imiş efsâneye dönmüş

Yıkılsa revâ âhım ile seng ü dırahtı
Berbâd olacak âhiri vîrâneye dönmüş

Mes'ûd edecek sanma sakın katre-i sahrâ
Neş'e yerine gam dolu peymâneye dönmüş
Sabrım tükenip yeter cefâya hedef oldum
Gözler açılıp kanlıca dil-hâneye dönmüş

Bu nazm ile *Ahmed* yine dil-hûn olacaksın
Gufrân-ı Hudâ neş'esi kâşâneye dönmüş

5
İlâhî
Ben nâr-ı aşka hoş yane geldim[20]
Aklımı yitirdim dîvâne geldim
Tevhîd kokusunu aldım ezelden
İnledi gönlüm mestâne geldim

6
Şarkı
Aşkın eseri şûriş ü efgânımı dâî
Bu hâlet ile çeşm-i terim sel gibi cârî
Efsûn mu okur efsâne mi bilmem ne der
Gâh rıfk ile gâh hışm ile ol dîdesi âlî

7
Şarkı
Gülnihâlim nevresim aşkınla ben her an ağlarım[21]
Gülşen-i tarh-ı zarafet gitti el'an ağlarım
Câlis-i taht-ı muhabbetken güzel dilhânede
Gurfe-i tenhamız oldu dâr-ı hicrân ağlarım

8
Gönlümü cânâna verdim oldu cânânım gönül
Bezmine girdim o şûhun şimdi mihmânım gönül
Çektiğim tab u meşakkat derde çâre bulmadım
Gurbeti uzletde buldum oldu dermânım gönül

Sarışın ay gibi tâbân o güzel çehrende
Tutsa dünyayı perîler yine gönlüm sende
Aşkının ateşi güller gibi hânde
Aşkının ateşi güller gibi hânde

9
Şarkı
Sevdim seveli sen güzeli gitdi şuûrum
Bir meh-veş idin yandı tenim yitdi gurûrum
Firkat-zedeyim nerde benim eski sürûrum
Feryâd ederim var mı benim bunda kusûrum

Kânûn-ı kazâ böyle imiş hükm-i kaderde
Öyle yazılı çâresi yok seyr ü seferde
Bir dâr-ı safâ yok mu aceb baht-ı beşerde
Mahv oldu bütün râhat-ı esbâb-ı huzûrum

Pür-neş'e idim meclis-i uşşâk-ı vefâda
Böyle kalınır sanmış idim zevk u safâda
Uyardı felek tâliimi sahn-ı cefâda
Efsâne imiş şu görünen cism-i zuhûrum

Arz etdi bütün derdini esrârını *Ahmed*
Lutf u kerem et hâlime ey şûh ser-âmed
Eyler mi güzeller acabâ ehl-i gamı red
Mahşerde beni şâd edegör ey yüzü nûrum

Netice itibariyle Kerâmeddin Efendi geçen asırda Üsküdar'da yaşayan en önemli kültür adamlarından, kaynak kişilerinden ve mutasavvıflarından birisidir. İnanıyorum ki, biyografisiyle ilgili deneme mahiyetindeki bu kısa çalışmanın devamı getirilir, Onun hayatıyla ilgili bilinmesi gerekenler aydınlığa kavuşturulur.

DİPNOTLAR

1 Tebliğin hazırlığı sırasında Muhterem Yümni Dalkılıç Bey'in önemli katkıları olmuştur. Kendilerine teşekkür ederim.

2 Muhyiddin Efendi 1830 senesinde dünyaya gelmiştir. Babası Şemseddin Efendi vefat ettiğinde 5 yaşında idi. Üvey annesi Dilrüba Hanım tarafından büyütülmüştür. Dergâhın şeyhliği vekâleten Nalçacı Dergâhı şeyhi Reşid Efendi tarafından yürütülmüştür. Muhyiddin Efendi 19 Nisan 1898 tarihinde vefat etmiştir. Sultan Mecid devri askerî ümerasından Miralay İbrahim Bey'in kızı Esmâ İfâkat Hanım ile evlenen Muhyiddin Efendi'nin bu hanımdan Hüsameddin, Sabiha, Kerâmeddin ve Selahaddin isimleriyle dört çocuğu olmuştur. Sülus yazıda kabiliyetli olan Muhyiddin Efendi'nin iyi bir edip olduğu da rivaye edilmektedir. Tekke şeyhliği kendisinden sonra oğlu Kerâmeddin Efendi'ye intikal etmiştir. (bk. Kerâmeddin Efendi, *Şeyh Muhammed Nasûhî-Hayatı Eserleri*, Divânı, Mektupları (haz. Kemâl E. Kürkçüoğlu), İstanbul 1996, s. 73-75.) Hüseyin Vassâf Bey, Muhyiddin Efendi hakkında şu bilgileri vermektedir: "Pederleri Şeyh Abdurrahman Şemseddin Efendi'den sonra seccâde-nişîn-i meşîhat olmuştur. Üskü-

dar'da zînet-bahş-ı âlem-i şuhûd olup, 1245 senesi şehr-i şevvâlinin dördüncü (29 Mart1830) pazar gününe musâdiftir. Pederinin irtihâlinde beş yaşında idi. Yetmiş sene muammer olup, 1315 senesi şehr-i zilkâdenin yirmi dokuzuncu (21 Nisan 1898) salı günü dâr-ı Cemâl'e intikâl eylemiştir.
Fevtine Re'fet yazıp târîh-i gevher-kıymeti
Göçdü Muhyiddîn huzûr-ı yâra buldı vuslatı

Musullu Hâfız Osmân'ın:
Latîfin kudreti Osmân'a ilhâm eyledi târîh
Muhakkak hamd ü izzetle cinâna irdi Muhyiddîn

Hâce Emîne Sabîha Hânım nâmında bir kerîmesi vardı. Hacı Râif Efendi zevcesi idi. 20 Şevvâl 1312/16 Nisan 1895'de irtihâl eylemiştir. Hazîrede medfûnedir (*Rahmetu'llâhi aleyhâ*).

Hüsâmeddîn Efendi isminde, Muhyiddîn Efendi'nin bir oğlu daha vardır ki, küçük yaşında 1275/ M. 1859 senesinde irtihâl eylemiştir. Hazîrede medfûndur. Müşârünileyh (Nasûhî-zâde) Muhyiddîn Efendi, âtîde tercümeleri yazılacak olan Şeyh Ömerü'l-Fuâdî-i sânî hazretlerinin erşed-i halîfeleridir. Muhyiddîn Efendi sığar-ı sinninde Kuşadalı İbrâhîm Efendi hazretlerinden bir tâc-ı şerîf ilbâsıyla taltîf olunmuştur. Bu tâc yol tâcıdır, hilâfet tâcı değildir. Kuşadalı esâsen kimseye hilâfet tâcı vermemiştir. Kuşadalı'nın irtihâlinden sonra Ömerü'l-Fuâdî'ye intisâb eylemiştir ve ondan hilâfet almıştır. El-yevm silsilesi ilâ-mâ-şâa'llâhu teâlâ müteselsildir.

Nasûhî-zâde Şeyh Muhyiddîn Efendi Hulefâsı:
Nalçacı Şeyhi Tayyâr Efendi, Şeyh Muhammed Salâhaddîn Efendi b. Muhyiddîn, Yakacık Şeyhi Rüşdü Efendi, Fındıklılı Şeyh Nazîf Bey, Üsküdarlı Şeyh Hâfız Mustafa Efendi, İstanbullu Şeyh Fehmi Efendi, Şeyh Muhammed Saîd Efendi, Şeyh Ahmed-i Üsküdârî, Müştâk-zâde Şeyh Cemâl Efendi, Nâzikî-zâde Şeyh Hüsnü Efendi, Ömerü'l-Fuâdî-zâde Şeyh Yakûb ve Şeyh İzzet Efendiler, Nasûhîzâde Şeyh Seyyid Ahmed Kerâmeddin Efendi Hazretleri. Müşârünileyh Muhyiddîn Efendi edîb, halûk, âşık, ârif bir zât-ı âlî-kadr idi. Türbe-i Pîr'de medfûndur (*k.s.*)." bk. Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, İstanbul 2006, IV, 79-80.

3 Kerâmeddin Efendi, *Şeyh Muhammed Nasûhî-Hayatı Eserleri, Divânı, Mektupları*, İstanbul 1996, s. 79-80.

4 Nasûhî-zâde Kerâmeddin Efendi'nin oğlu Mehmed Şemseddin Efendi hakkında *Son Devir Osmanlı Uleması*'nda özetle şu bilgiler verilmektedir:
"Hz. Pîr Seyyid Mehmed Nasûhî (k.s.a.) evlâdından bulunduğu için Nasûhî-zâde diye şöhret bulmuştur. Silsile-i amudî ile nisbeti 37 batında seyyidü sadât İmam Hüseyn (r.a.) Efendimiz hazretlerine ulaşır. Ehl-i sünnet ve'l-cemaatten. İtikatta İmamı Maturidî ve amelde de Hanife İmam-ı A'zam Hazretlerinin mezhebindendir. Şabâniyye Tarikati'nin kollarından Nasûhiyye'den 1315 senesi evâilinde Pîr Nasûhî Hazretleri Hangâh-ı şerifi seccâde-nişîni büyük babası eş-Şeyh es-Seyyid merhum Muhyiddin Efendi Hazretlerine intisap etmiştir. Onun vefatı ile yerine geçen babası eş-Şeyh es-Seyyid Kerâmeddin Efendi'den inabet tecdidi ile 2 Recep 1329 tarihinde meclis-i meşâyıhın tensibiyle hilâfete nâil olmuştur. Şeyh Kerâmeddin Efendi'nin oğlu olup 1297'de Üsküdar'da Pîr Muhammed Nasûhî dergâhında doğmuştur. İlk tahsilini Üsküdar'da Mîrahurda Rüstem Paşa ilkmektebinde, rüşdiye tahsilini de Paşakapısı'nda bulunan merkez rüşdiyesinde ikmâl ile her iki okuldan şehâdetnâme almıştır. Bir müddet sonra Üsküdar dersiamlarından ve huzur-ı hümayûn muhataplarından Astâneli Nazîm Efendi'nin ders halkasına devamla tekmil-i nuseh ederek 27 Zilhicce 1333 tarihinde icazetnâme almaya muvaffak olmuştur. 1311 senesinde Maarif Nezareti Meclisi kalemine devamla 15 sene bu kalemle vazifeli olarak bulunmuştur. 1921'li yıllarda bu bakanlığa bağlı Üsküdar Sultanîsi'nin kitabet vazifesinde görevli bulunuyordu. Daha önceleri sayısız resmî mekteplerde rüşdiye kısmı hüsn-i hat muallimliğinde bulunmuştu. Verdiği terceme-i hâl varakasının gerçeğe uygunluğu Hz. Pîr Seyyid Muhammed Nasûhî Hangâhı seccâde-nişîni (babası) Kerâmeddin bin Nasûhî tarafından 17 safer 1340/18 Teşrin-i evvel 1337 (1921) tarihinde tasdik olunmuştur." Bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması-İlmiyye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli, Meşâyıh ve Tekkeler*, İstanbul 1996, V, 129. Şemseddin Efendi 11 Mayıs 1941senesinde vefat etmiştir.

5 *Sefine*, IV, 82. Ailenin şeceresi Kerâmeddin Efendi'de sonra "Nasûhioğlu" soyadını alarak şöyle devam etmektedir:
Şemseddin Efendi: Afife, Özay; Muhittin…
Alâaddin Efendi: İsmail Orhan; Ahmet Numan…
İbrahim Rükneddin: Ahmet İlhamî, İbrahim Kerâmeddin…

6 Hüseyin Vassâf Bey, Sefine'de hazirenin incelemesini yaparken Kerâmeddin Efendi ile birlikte olduğunu ve birlikte fotoğraf çektirdiklerini belirterek şöyle demektedir: "Buradaki taşları tedkîkim sırasında hânkâh şeyhi Kerâmeddin Efendi yanımda idi, onun da resmi çıkmıştır." bk. *Sefine*, IV, 70.

7 *a.g.e.*, IV, 81.

8 Alâaddin Efendi ve ahfadı için bk. Kerâmeddin Efendi, a.g.e, s. 62-65; Alâaddin Efendi için ayrıca bk. Fındıklılı İsmet, *Tekmîletü'ş-Şakâyık fî-Hakk-ı Ehli'l-Hakâik*, (haz. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 486. Bu zat, yakın dostu Edirne'de medfun Sezâyî-i Gülşenî ile mektuplaşmıştır. Bkz. Enfî Hasanefendi-zâde Senaî Hasan Efendi, *Menâkıbnâme-i Nasûhî*, Millet Ktp. AE. Nu: 450, vr. 37b-38b. Ayrıca, Galata Mevlevîhânesi Şeyhi Nâyî Osman Dede, Şeyh Salahaddin-i Uşşâkî ve Üsküdarlı Hâşim Baba gibi zevâtla ahbâblığı vardır.

9 Refî'-i Kal'ayî'nin Fazlullah Efendi'nin vefâtına düşürdüğü bir tarih vardır. Son beyti şöyledir:
Refî'â cevherî târîhidir kim göçdi fânîden
Nasûhî-zâde fazl-ı Hakk'ı görsün bezm-i 'ukbâda

10 Devrân ve mukâbele günü cuma olan bu dergâh için bk. Zâkir Şükrü, "İstanbul Hankâhları Meşâyıhı", *Journal Of Turkısh Studies, Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı*, I, (haz.Turgut Kut), Harvard 1995, s. 23; Kerâmeddin Efendi, *a.g.e.*, s. 81; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması-İlmiyye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli*, Meşâyıh ve Tekkeler, İstanbul 1996, V, 29; Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul 1994, s. 239.

11 Sefine, IV, 82.

12 Hüseyin Vassâf, *Dîvân-ı Vassâf*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, Nr. 2311, s. 68- 206.

13 Hatm-i tarîk terkibi ebced hesabıyla 1359 eder. Esmâ-i seb'a ta'miyesiyle 7 çıkınca 1352 kalır. Son mısra yine ebced hesabıyla 1353 eder. "Bir" çıkınca 1352 kalır. bk. Kerâmeddin Efendi, *a.g.e.*, s. 81. Kerâmeddin Efendi için ayrıca bk. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ricali-İlmiyye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli*, Meşâyıh ve Tekkeler, İstanbul 1996, V, 29; Zâkir Şükrü, "İstanbul Hankâhları Meşâyıhı", *Journal Of Turkısh Studies, Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı*, I, (haz.Turgut Kut), Harvard 1995, s. 23.

14 bk. *Dîvân-ı Vassâf*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, Nr. 2311, s. 48; Sefine, IV, 52.

15 *a.g.e.*, IV, 55.

16 *a.g.e.*, IV, 82.

17 *a.g.e.*, IV, 82-83.

18 *a.g.e.*, IV, 123.

19 *a.g.e.*, IV, 86.

20 Niyâzî-i Mısrî tesiriyle yazılan bu ilâhî Zeki Ârif Bey tarafından bestelenmiştir.

21 Bu şarkı Zeki Ârif Ataergin Bey tarafından sûzinâk makamında curcuna usulünde bestelenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Rif'at, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafya*, VII, İstanbul 1881.

Aşkar, Mustafa, "Son Dönem Tekke Mecmûalarından Yeşilzâde Mehmed Sâlih Efendi'nin Rehber-i Tekayâsı", *Tasavvuf*, s. 3, Nisan 2000.

Atasoy, Nurhan, *Derviş Çeyizi*, İstanbul 2000.

Ayvansarayî Hüseyin Efendi: Hadîkatü'l-Cevâmî-İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mimârî Yapılar (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 2001.

Ayvansarayî Hüseyin, *Vefeyât-ı Ayvansarayî*, Süleymâniye Ktp. Uşşâki Tekkesi Bl. Yz. Nr. 365.

Azamat, Nihat, "Çerkeşi Mustafâ Efendi", *DİA*, VIII

Baha Tanman, "Nasûhî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1995.

Bandırmalı-zâde Ahmed Münib, *Mir'âtü't-Turuk*, Dersaadet 1306.

Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. C. Kurnaz-M. Tatcı), Ankara 2000.

Enderunlu Ali Âlî Bey, *Hidâyetü'l-Velî Fî- Vâridât-ı Kuşadalı*, Ankara, baskı tarihi yok.

Ergun, Sadettin Nüzhet, *Türk Musıkisi Antolojisi,* I, İstanbul.

Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şakâyık fî-Hakk-ı Ehli'l-Hakâik* (haz. A. Özcan), İstanbul 1989.

Harîrî-zâde Kemâleddin, *Tibyânü Vesâili'l-Hakâyık fî Beyânı Selâsili't-Tarâik*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Ef. Bl., I-III, nr. 430-432.

Haskan, Mehmet Mermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, İstanbul 2001.

Hoca-zâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul 1332.

Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Ali Yılmaz-M. Akkuş), IV, İstanbul 2006.

Hüseyin Vassâf, "Hazret-i Nasûhî", *Ceride-i Sûfiyye*, III, 88.

Hüseyin Vassâf, *Divân-ı Vassâf*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Nr. 2311.

İbrahim Hâs, *Şabâniyye Silsilesi*, İstanbul 2006.

Kara, Kerim, *Karabaş-ı Velî*, İstanbul 2003.

Kerâmeddin Efendi, *Şeyh Muhammed Nasûhî-Hayatı Eserleri, Divanı, Mektupları*, (haz. K. E. Kürkçüoğlu), İstanbul 1996.

Koçu, Reşat Ekrem, "Ali Alâaddin Efendi, Karabaş Velî", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1959.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Üsküdar Tarihi*, I, İstanbul 1976.

Kut, Günay-Turgut Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergehnâme", *Varıa Turcıca-IX, Türkısche Mıs - zellen, Robert Anhegger Armağanı*, İstanbul 1987.

Kut, Turgut: "İstanbul Hankâhları Meşayıhı", *Journal Of Turkısh Studies, Abd*ülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı, I, Harvard 1995.

Mazıoğlu, Hasibe, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987.

Mehmed Sirâceddin, *Mecma'-ı Şu'arâ ve Tezkire-i Üdebâ* (haz. M. Arslan), Sivas 1994.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (haz. Orhan Hülagu, Mustafa Ekincikli, Hamdi Savaş), IV, İstanbul 1998.

Mehmet Tevfik, *Mecmû'atü't-Terâcim* (haz. Ruhsar Zübeyiroğlu), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.

Özalp, M. Nazmi, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, I, İstanbul 2000.

Özdamar, Mustafâ, *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul 1994.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnavi*, İstanbul 1981.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul 1994.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı-İlmiyye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli, Meşâyıh ve Tekkeler*, V, İstanbul 1996.

Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye, Tarîkatler ve Silsileleri* (haz. İrfân Gündüz), İstanbul 1995.

Sâlim, *Tezkire-i Sâlim*, İstanbul 1315.

Senayî Hasan, *Menâkıbnâme-i Nasûhî*, Millet Ktp. AE. Nr. 450.

Senâyî-zâde Hasan Efendi, *Divân-ı Senâyî ve Silsilenâme-i Tarîkat-i Halvetiyye*, Millet-Ali Emiri Ktp. Manzûm Eserler, A/77.

Senâyî-zâde Hasan Efendi, *Menâkıb-ı Şeyh Nasûhî-i Üsküdârî*, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. Bl. Nr. 4573; Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi Bl., Nr. 430.

Serin, Rahmi, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, İstanbul 1984.

Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarîkatler Tarihi*, İstanbul 1964.

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-Alâm*, IV, İstanbul 1306.

Tatcı, Mustafa, *Üsküdarlı Muhammed Nasuhi'nin Hayatı ve Divançe-i İlahiyatı*, İstanbul 2004.

Tayşi, M. Serhan, "Şeyh Ebu'l-A'lâ Muhammed Nasûhî El-Halvetî", *Sahabeden Günümüze Allâh Dostları*, İstanbul 1995.

Tuman, Nail, *Tuhfe-i Nâilî* (haz. M. Tatcı-C. Kurnaz), I-II, Ankara 2001.

Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA,* XV

Üsküdarlı Muhammed Nasûhî, *Hz. Peygamber Yolunda Tasavvuf Eğitimi* (haz. M. Tatcı-M. Yıldız), İstanbul 2006.

Zâkir Şükrü, "İstanbul Hankâhları Meşâyıhı", *Journal Of Turkısh Studies, Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı*, I, (haz.Turgut Kut), Harvard 1995.

Üsküdarlı Âkif

BEŞİR AYVAZOĞLU
Araştırmacı-Yazar

Mehmed Âkif'in doğduğu, çocukluğunu ve ilk gençliğini yaşadığı ev, bilindiği gibi, Fatih'te, Sarıgüzel mahallesindeydi. 1880'lerde çıkan bir yangında yanan bu konak, baba dostu Prizrenli Hoca Mustafa Efendi tarafından yeniden daha küçük olarak yaptırıldığından Âkif evlenip ilk çocuğu olduktan sonra aileye dar gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine başka bir eve taşınan Âkif'in bundan sonraki hayatı hep kira evlerinde geçecek, İstanbul'da oturmadığı semt kalmayacaktır. Midhat Cemal, onun sevdiği dostlarına daha yakın olmak için de sık sık ev değiştirdiğini söyler. Annesi Emine Şerife Hanım, Sarıgüzel'deki evde oturmaya devam ettiği için herhalde -eskilerin tabiriyle- "nefs-i İstanbul"u, yani sur içini tercih eden Âkif'in yerleşmek için asıl tercihinin Heybeliada veya Üsküdar tarafları olduğu söylenebilir. Heybeli onun için Abbas Halim Paşa'ya, Beylerbeyi veya Çengelköyü Hüseyin Kâzım Kadri, Ömer Ferid [Kam] ve Fatin [Gökmen], Çamlıca da Şerif Muhiddin [Targan] gibi can dostlarına yakın olmak demekti.

Âkif'in İstanbul'da otururken yaz aylarını Heybeliada veya Beylerbeyi'nde geçirdiği Ömer Rıza Doğrul ve Midhat Cemal tarafından kaydedilmiştir.[1] Nitekim Ömer Rıza, Mısır'dan İstanbul'a geldiğinde Âkif'i görmek için Sebilürreşad idarehanesine uğrar; Ada'da olduğunu, İstanbul'a Çarşamba günleri indiğini söylerler.[2] Nurettin Artam da, Agâh Sırrı Levend'e yazdığı Ferit Kam hakkındaki mektubunda, "Galiba" diyor, "Mehmed Âkif'in Küplüce, Havuzbaşı, Çengelköy gibi, Beylerbeyi'ne komşu yerlerde uzunca oturması, yâr-i cânı Ferid'in Beylerbeyili olmasındandı."[3] Artam'ın yazdığına göre, askeri tabiplerden Ahmed Muhtar Paşa'nın, yani Ferid Kam'ın babasının konağı Bedevi Tekkesi'nin tam karşısındaydı.

Âkif'in 1918 önce Beylerbeyi'nde nerelerde oturduğu ve neler yaptığı konusunda pek az bilgiye sahibiz. Kendisi "Eski Hâtıralar" başlıklı yazılarından birinde, Hicrî Efendi Hoca adında bir zattan okumak için Üsküdar'ın Nuhkuyusu'nda, Harmanlık diye anılan meydandaki kahveye bir süre devam ettiğini, daha sonra hocanın derslerine Üsküdar'ın iç taraflarında bir konağa gidip geldiğini anlatır.[4]

Mehmet Âkif Ersoy

Rebii Baraz'a göre, Âkif, 1908'de çıkan Fatih yangınından sonra Beylerbeyi'ne taşınmış ve 1912 yılına kadar Araba Meydanı'nda Dr. Hasan Kâmil Bey'in evinde kiracı olarak oturmuştu.[5] Ancak Âkif'in Beylerbeyi'ne 1918'de çıkan büyük Fatih yangınından sonra tam yerleştiğini biliyoruz. Birinci Dünya Harbi şartlarında, kiradan kurtulmak için tekrar Sarıgüzel'deki eve yerleşen Âkif, kızını Ömer Rıza ile evlendirdiği sırada bu evde oturuyordu. Zaten sığamadıkları bu eve bir de damat gelince iyice sıkılan Âkif, 1918 yazına doğru geniş bir ev kiralayarak Heybeliada'ya taşınmıştı. Ömer Rıza'nın ifadesiyle, "Ada demek, onun için Heybeli demekti."[6] Sarıgüzel'deki ev o sıralarda çıkan büyük Fatih yangınında kül olunca kışı da Heybeli'de geçirmek zorunda kalan aile, susuzluk ve her gün şehre inmenin zorluğu yüzünden uzunca düşünüp taşındıktan sonra, bir dostlarının delâletiyle Çengelköyü'ne göçtü. Burada adım başında gürül gürül akan bir çeşme görmek, aileyi cennete kavuşmuş gibi sevindirmişti. Ömer Rıza, "Evimiz çok rahattı. Hele evin içinde bir kuyu bulunması, kuyu tulumbasının her lâhza işlemesi, nezafet icaplarına son derece riayetkâr olan üstad için en büyük nimetti." diyor.[7] Bu ev, belki de Rebii Baraz'ın sözünü ettiği evdir. Beylerbeyi ve Çengelköyü'nün muhtelif yerlerinde ve muhtelif evlerde oturan Âkif, Münevver Ayaşlı'nın bir yazısından anlaşıldığına göre, 1919 yılında Havuzbaşı'nda, büyük, beyaz bir köşke yerleşmişti. Ayaşlılar da o tarihte Havuzbaşı'nda, Âkif'lere yakın bir köşkte oturuyorlardı.[8]

Çengelköyü, dost canlısı Âkif'in arayıp da bulamadığı yerdi. Ferid Kam, Bursalı Tahir, Muallim Vahyi [Ölmez] ve Fatin [Gökmen] Beylerle sık sık buluşuyordu. Hüseyin Kâzım Bey de Beyrut'tan dönmüş ve tekrar siyasî hayata atılarak Meclis-i Mesbusan'a Aydın mebusu olarak girmişti.[9] Âkif, Havuzbaşı'ndaki Efgani Dergâhı'nın şeyhi Veli Efendi'nin sohbetinden de büyük zevk alır, huzurlu saatler yaşadığı bu dergâhın geniş selâmlığında kendi âlemine dalıp şiir yazardı. Aslında o günlerde çok huzursuz ve endişeli olduğunu tahmin etmek hiç de zor değildir; harbin aleyhimizde sonuçlanacağını aklı başında herkes görebilmektedir. Nitekim çok geçmeden Mondros Mütarekesi ilân edilir ve acılı günler başlar.

Ömer Rıza Doğrul, Çengelköyü'ne önce İngiliz, sonra İtalyan askerlerinin geldiğini söylüyor. İskele başındaki eczahanenin bitişiğine yapıştırılan kocaman ilânda, şehrin işgal edildiği, İzmir'in de Yunan ordusu tarafından işgaline lüzum görüldüğü, işgal kuvvetlerine karşı gelecek her kimsenin idam olunacağı bildiriliyordu. İlânı okuyunca kayınpederiyle göz göze geldiklerini ve sustuklarını söyleyen Ömer Rıza, "Vapurun içini de ölüm sessizliği kaplamıştı. Ben o zaman henüz yirmi beş yaşında bir genç idim. Kendimi zaptedemedim. Alt kamaraya sığınarak hislerimin boşanmasına imkân verdim. Çok geçmeden üstad yanıma geldi ve kanepenin ucuna ilişerek bacak bacak üstüne attı, dirseğini dizine, parmaklarını çenesine dayayarak derin düşüncelere daldı. Arada gözlerinden şimşekler çakıyor, alnı terliyor, içi sızlıyor, fakat bir şey söylemiyordu..." diye devam ediyor. Fakat bir gün Çengelköyü iskelesinde vapurdan çıkıp birlikte eve giderlerken Âkif, tenha bir sokakta dâmâdının koluna girer, kulağına "Ben artık gidiyorum!" diye fısıldar. Ertesi sabah erkenden birkaç arkadaşıyla Üsküdar Parkı'nda buluşup Ankara'ya doğru yola çıkacaktır.[10]

Âkif'in Anadolu'ya geçerken -İsmet Paşa, Halide Edib ve Dr. Adnan [Adıvar] gibi- Özbekler Tekkesi'nde konakladığına dair kayıtlara geçmiş bir bilgiye sahibiz.[11] Eşref Edib ve Midhat Cemal'de yer almaması bu bilginin doğruluğu konusunda tereddüde yol açıyor. Emin Ersoy da Özbekler Tekkesi'nden hiç söz etmemiş, babasının bir Mayıs sabahı kendisini erkenden uyandırdığını, Çengelköyü'nden yürüyerek yola çıktıklarını, güneş doğarken Karacaahmet'e ulaştıklarını, orada kendilerini bekleyen faytonda Trobzon mebusu Ali Şükrü Bey'le buluştuklarını, derhal hareket ettiklerini ve Kısıklı üzerinden Alemdağı arkalarında bir çiftliğe gittikleri anlatmıştır.[12] Âkif'in, Anadolu'ya geçerken uğramış olmasa bile, Özbekler Tekkesi'ne girip çıktığı biliniyor. Bu tekkenin ünlü şeyhi Edhem Efendi'nin torunlarından Münir Ertegün -ki uzun yıllar elçi olarak Washington'da Türkiye'yi temsil etmiştir- Âkif'in kadim dostlarındandı.[13]

Birinci Büyük Millet Meclisi feshedildikten sonra İstanbul'a dönen Âkif, yine Havuzbaşı'nı tercih etmişti. Ömer Rıza Doğrul, kendisinin o tarihte hâlâ Çengelköyü'nde oturduğunu, fakat evi küçük ve basık olduğu için kısa bir süre sonra Âkif'e Havuzbaşı'nda Boğaz'a hâkim bir ev tutulduğunu söylüyor. Bu ev, bahçesindeki büyük fıstık ağacından ötürü çevrede Fıstıklı Köşk diye anılıyordu. Manzarasını çok sevdiği bu evde bir çeşit inzivaya çekilen Âkif, fıstık ağacı altında oturup saatlerce düşünür, ziyaretine gelen dostlarını da bu ağacın altında kabul

ederdi.[14] Onu hiç yalnız bırakmayan vefalı dostlarından biri, Kuleli Askeri Lisesi hocalarından Muallim Vahyi [Ölmez] Bey'di.[15] Ferid Kam da henüz Beylerbeyi'nde oturuyordu. Zaman zaman ziyaretine gelen veya kendisinin ziyaretine gittiği ve kızı Rikkat'e [Kunt] edebiyat dersleri verdiği Hüseyin Kâzım Kadri Bey o yıllarda Beylerbeyi'ndeki yalısında inzivaya çekilmiş, öteden beri üzerinde çalıştığı *Büyük Türk Lügati*'ni tamamlamaya çalışıyor ve bahçe işleriyle uğraşıyordu. Âkif, çok sevdiği ve takdir ettiği Kadri Beyzâde Hüseyin Kâzım Bey'i Altıncı Safahat'ın, yani Âsım'ın,

- Hüseyin Kâzım'ı elbette bilirsin?
- Lebbey?
- Kadri Bey-zâde canım?
- Hâ! Şu bizim Kâzım Bey.

mısralarıyla başlayan bölümünde konuşturmuştur.

Hafız Âsım Şakir'in anlattıklarına bakılırsa, birbirlerini çok iyi tanıyan bu dostlar sıkça buluşur, yer yer nüktelerle renklenen zevkli sohbetlere dalarlardı:

"[Âkif'in] Beylerbeyi'ndeki evindeyiz, bir yere gideceğiz, nereye hatırlamıyorum. Bir de baktık, Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Fatin Hoca ve birisi daha çıkıp geldiler. Oturup bahçede çay içtik. Âkif, kısa bir süre sonra, 'Kusura bakmayın beyler, dedi, bizim bir randevumuz var. Çay pişirdiler, su da var, siz istirahat eder, sonra gidersiniz.' Hüseyin Kâzım Bey 'Hay hay' dedi, çıkıp gittik, amma ben bittim. Çok hürmet ettiğimiz bir insan Hüseyin Kâzım Bey. Hüseyin Kâzım Bey'in iki günü vardı, birisi çarşamba, galiba ilim günü, diğeri cuma, âfâkî sohbet. Cuma sohbetlerine herkes gidebilirdi, fakat çarşamba sohbetlerine cahil olarak bir ben gidebilirdim. Ertesi gün, Hüseyin Kâzım Bey'in evine gittim. 'Dünkü hadise için sizden özür dilemeye geldim' dedim. 'Niye?' dedi, 'Randevu vermiş, gitmese ayıplardım. Benim tabii karşılayacağımı biliyordu. Şimdi seni ayıpladım' dedi."[16]

Uzun yıllar Kandilli Rasathanesi müdürlüğü yapan ve Âkif'in çok sevdiği dostlarından biri olan Fatin Gökmen'in anlattıkları da ilgi çekicidir:

"Ben Vaniköyü'nde oturuyordum, kendisi de Beylerbeyi'nde. Bir gün öğle yemeğini bende yemeyi kararlaştırmıştık. Öğleden bir saat evvel bana gelecekti. O gün öyle boralı yağmurlu bir gün oldu ki, her taraf sel kesildi. Merhum yürümeyi severdi. Havanın bu halinde karadan gelemeyeceğini tabii gördüm. Miaddan biraz evvelki vapurdan çıkmadı. Diğer vapur bir buçuk saat sonra gelecekti. Yakın komşulardan birine gittim. Vapur gelmeden döneceğimi de hizmetçiye söyledim. Yağmur devam ediyordu. Vaktinde evine döndüm, bir de ne işiteyim, bu arada sırılsıklam bir halde gelmiş, beni evde bulamayınca hizmetçi ne kadar ısrar ettiyse de durmamış, 'Selam söyle!' demiş, o yağmurda dönmüş gitmiş. Ertesi gün kendini gördüm. Vaziyeti anlatarak özür dilemek istedim. Dinlemedi, 'Bir

Hüseyin Kazım Kadri

Hüseyin Kazım Kadri Bey'in yalısı

söz ya ölüm veya ona yakın bir felâketle yerine getirilmezse mazur görülebilir." dedi. Benimle tam altı ay dargın kaldı."[17]

Âkif'in uzun yürüyüşleri meşhurdur ve -hiç şüpheniz olmasın- onun eski İstanbul'da ayak izini bırakmadığı yer bulmak zordur. Prenses Emine Abbas Halim'e Hilvan'dan yazdığı 12 Mayıs 1935 tarihli mektupta şöyle diyor: "Sağ olmalı idim de İstanbul'u size kulunuz gezdirmeli idim. İçinde doğup büyüdüğüm bu aziz yurdun dağlarını, tepelerini, ormanlarını, çayırlarını, hülasa bütün köşelerini, bucaklarını öyle zannederim, kulunuz kadar bilen pek az kimse bulunur."[18] Bir gün İhsaniye'ye, kendisine ziyarete gelen Mahir İz'e, "Haydi" der, "bugün seninle Fatin'e gidelim." Yola çıkarlar. Bir süre sonra Mahir Bey bilet almak için iskeleye yönelince hayretle "İki adımlık yer için vapura mı bineceksin?" diye sorar. Mahir İz şöyle devam ediyor: "İki adımlık yer dediği, Beylerbeyi ve Çengelköyü geçilecek, sonra dağa tırmanılacaktı. Çaresiz boyun büktüm. Ben o güne kadar böylesine uzun yol yürümemiştim. Hâlbuki kendisi İhsaniye'de otururdu. Yani Üsküdar İhsaniye'sinden kalkar, Beylerbeyi'ne kadar yaya gelir ve oradan yine evine aynı şekilde dönerdi. Tramvay için 'Tramvay bence vesait-i nakliyeden ma'dud değildir' derdi."[19]

O tarihte Üsküdar'da oturan Mahir İz de, Âkif'i sık sık ziyaret eden genç dostlarındandır. *Yılların İzi*'nde, bu ziyaretlerinde yemekten sonra bazen deniz kenarında oturduklarını, bazan da ziyaretler yaptıklarını anlatır. Bir gün "Haydi seni Kâzım'a götüreyim" demiş, birlikte Beylerbeyi'ne, Hüseyin Kâzım Bey'in yalısına

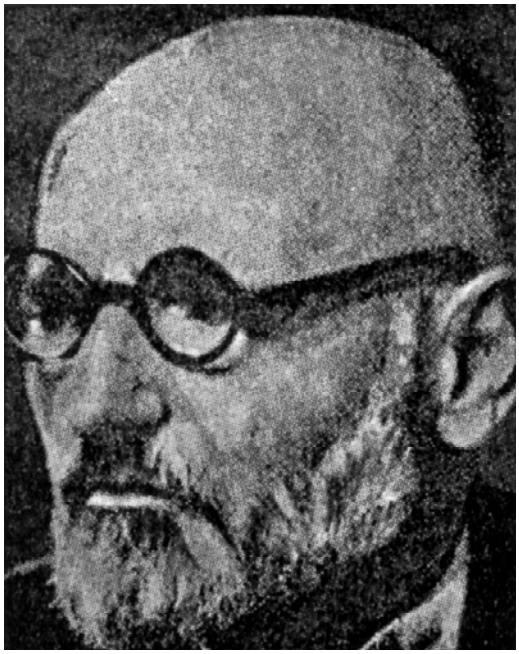

Fatin Gökmen

gitmişlerdir. Mahir İz, "Kâzım Bey ev kıyafeti ile çimenlerle meşgul idi. Âkif Bey'i görünce fevkalâde memnun oldu, büyük iltifatlarda bulundu. Kabul salonuna çıkardı. Âkif Bey pencerenin önündeki denize karşı koltuğa yerleşti." diyor.[20]

Âkif, Mısır'a gitmeden önce bilmediğimiz bir sebeple Üsküdar Selimiye'ye bir eve taşınmıştır. Bunu Fuad Şemsi Bey'e Kahire'den yazdığı 8 Mart 1925 tarihli mektuptan öğreniyoruz. Bu mektupta kaydedilen adrese göre, bu ev, Selimiye'de Şevket Paşa'nın eczahaneye bitişik evidir. İlkmektebi Çengelköyü'ndeki Havuzbaşı Numune Mektebi'nde okuyan Emin ise Üsküdar Sultanisi'ne devam etmektedir. Âkif, aynı mektupta kendi kendisine şöyle kızıyor: "Sonradan aklıma geldi: Bizim Üsküdar'a taşındığımızdan haberin yok idiyse mutlaka Çengelköyü tepelerine tırmanmışsındır; zavallı ben, sersemliğimin cezasını dostlarımdan başka kendime de çektiriyorum."[21]

Âkif'in Selimiye'de otururken bir âlim ve şâirler kahvesi olan Çiçekçi Kahvesi'ne devam ettiğini Mahir İz Bey'in hatıralarından öğreniyoruz. A. Süheyl Ünver'in tarifine göre, Pertev Paşa Camii'ne gelirken, İhsaniye'de Namazgâh'a sapan yolun başında ve Selim-i Salis tuğralı çeşmenin karşısında, tek katlı ve kırmızıya boyalı bir bina olan Çiçekçi Kahvesi, o tarihte Üsküdarlı Tal'at gibi şâirlerin, Hoca Ali Rıza gibi ressamların ve musikişinasların devam ettiği, yaz günleri daha çok bahçesinde oturulan şirin bir kahvedir.[22] Mahir İz, ziyaretine gittiği bir gün Âkif'in kendisini bu kahveye götürdüğünü, orada Üsküdar'ın meşhur şâirlerinden eski Bahriye müsteşarı Tal'at Bey'le karşılaştıklarını, nefis bir edebî sohbe-

Mahir İz

tin ardından birlikte Karacaahmet'te gittiklerini, Tal'at Bey'in orada kendilerine Nedim'in mezarını gösterdiğini anlatır.[23]

Âkif, Karacaahmet Mezarlığı'na özel bir ilgi duyuyordu. Dostlarından birine bir gün, "En büyük huzur ve zevki Karacaahmet mezarlıkları arasında buluyorum" demişti.[24] Muallim Vahyi de, Eşref Edib'e, Âkif'le birlikte bu mezarlığa yaptıkları ziyareti şöyle anlatmıştır:

Bir uzun yaz günüydü Üstad'la biraz dolaşmağa çıkmıştık. Karacaahmed'e geldik. Mezarlıklar arasındaki caddeden yukarıya vurmuştuk. Şimdi burada yatanlar bir zaman ne emeller, ne hayallerle yanıp yakıldıklarını, er geç bizim de bir gün başlarımızın ucuna birer taş dikileceğini konuşuyorduk. Üstad:

- "Baki kalan bu kubbede bir hoş sada imiş" dedi.

- Öyledir hazret, dedik; senin *Safahat*'ın var. Senin için gam yok. Fakat bizler için…

- Yok yok, Vahyi, kazın ayağı öyle değil. Safahat sanki bir eser mi? Ben hiç olmazsa Sadi'nin Gülistan'ı gibi bir eser bırakmalıydım. Mukaddimesinde dediğim gibi, *Safahat* benim aczimin, giryemin ifadesidir.

- Hazret, bir hakikat karşısında tevazuun yeri yoktur.

Böyle konuşurken Tunusbağı Caddesi'ne çıkmıştık. Birer birer mezar taşlarını

Çiçekci Kahvehanesi (S. Ünver, *Sevdiğim İstanbul*, s.13)

okuyorduk. Debreli meşhur Vildan Hoca'nın kitabesi önüne gelmiştik. Birer Fatiha okuduk. Yürümeye başladık. Üstad artık konuşmuyor, sükut ediyordu. Bir müddet böyle yürüdükten sonra:

- Vahyi, dedi, bakıyorum ki bana benzeyenlerin çoğu, belki hepsi burada. Hani ben de artık burada bir yer tutsam hiç fena olmayacak.

Baktım, hazret çok mütehassis olmuştu. Onun bu ölüm iştiyakı hiç de hoşuma gitmedi:

- Hazret, dedim, ölmek kolay, onu temenniye hacet yok, o elbet bir gün gelecek. Hüner yaşamak ve yaşatmaktır. Senin hayattaki vazifen henüz tamam olmamıştır. Heyecanlı gönüller senden daha çok şeyler, çok eserler bekler.

- Ama bende o neş'e-i hayat yok!

- Hayır üstad hayır, sizin gönlünüzdeki heyecan daha çok abideler vücuda getirmeye kafidir!

Üstad sözünü değiştirmek için:

- Vahyi, dedi, şu mezar servilerini pek severim. Üç şeyi bulup yapanlara rahmet okurum: Birisi mezarlıklara servi dikmek, ikincisi yemeklerin başında çorba içmek, üçüncüsü de uyuyacakların altına bir döşek sermek.[25]

Ankara'dan döndükten sonra, kışları Abbas Halim Paşa'nın davetlisi olarak Mısır'da geçiren ve 1925 yılı Ekim'inde gittikten sonra yaklaşık on bir yıl ülkesine dönmeyen Âkif, annesini Mısır'dayken kaybetmişti. Emine Şerife Hanım, Üsküdar Selimiye'deki evde ölmüş olmalıdır (1926). Nurettin Artam, yukarıda sözünü ettiğimiz mektubunda, Âkif'in annesini Küplüce Mezarlığı'nda, yani Beylerbeyi'nde toprağa verdiklerini söyledikten sonra şöyle devam eder: "Ferid Bey bu ölüm hadisesine kadar ihmalcilik etmiş, yakın arkadaşı Âkif'e hiç mektup yazmamıştı. Fakat bu cenazenin arkasından bir başsağlığı dilemek lâzım gelmiş, yazdığı mektuba Mısır'dan gelen cevapta nüktedan Âkif şöyle demişti: 'Yahu sizden ses sada çıkması için bizim evden cenaze çıkması mı lâzımdır?'"[26]

Safahat'ta, Âkif'in Boğaz semtlerindeki hayatının yansımaları ne yazık ki çok azdır. Üsküdar birkaç defa anılır. Beylerbeyi ve Çengelköyü hiç zikredilmemiş, sadece Âsım'da kim olduğunu tespit edemediğimiz Mola Bey'in Kuzguncuk'taki köşkünden söz edilmiştir. Ancak Said Paşa İmamı adlı nefis manzumede, Üsküdar'ın sırlı şahsiyetlerinden biri olan Hasan Rıza Efendi'nin etkileyici bir portresinin çizildiğini hatırlatmakta fayda vardır.[27]

Said Paşa İmamı

Coşar âvîzeler artık, köpürür kandiller;
Bu ışık çağlayanından bütün âfâk inler!
Yalının cebhesi, Ülker gibi, baştan başa nûr;
Nîm açık pencereler, reng ü ziyâdan mahmûr.
Al, yeşil, mâvi fenerlerle donanmış kıyılar;
Serv-i sîmînler atılmış suya, titrer par par.
Dalgalardan seken üç çifte kayıklar sökerek,
Süzülür sâhile, şâhin gibi, yüzlerce kürek.
Bir taraftan bu akın yükseledursun karaya;
Bir taraftan dökülür öndeki saflar saraya.
Rıhtımın taşları, zümrüt gibi, Îran halısı:
Suda bitmiş çemen, üstünde de Sultan yalısı!

Renk renk açmış o başlar, biriken mahşere bak:
Fes, arâkiyye, sarık, yazma, bürümcük, yaşmak,
Taylasan, takke, nazarlıklı hotoz, âbânî,
Mâvi boncuk, oyanın türlüsü, dal dal yemeni...
Ama birçokları dâvetli değilmiş, kime ne?
Bu açılmaz kapılar, şimdi, açık her gelene.

Abbas Halim Paşa

Avlu, dış bahçe, harem bahçesi, taşlık, yer yer,
Medd ü cezrin ebedî sâhası: Boy boy siniler,
Ki donandıkça o başlarla, hemen, çepçevre,
Tablalar, ay dede çıkmış gibi, başlar devre!
Yayılır baygın, ılık bir buğu, bir tatlı duman;
Çözülür büsbütün âvâre sinirler o zaman.
Kafalar tütsüyü aldıkça döner, mest-i hayât;
İki el bir baş için, kim kime artık? Heyhât!

Orta katlar, sofalar, belli ki dâvetlilere:
Sofralar tahtanın üstünde değil bir kerre;
Bir de, oldukça merâsimle mükellef huzzâr;
Sonra, kalkıp oturanlar bütün ashâb-ı vakàr.

Yatsı bir hayli geçer, çifte ezanlar verilir;
Yazma seccâdeler artık yere, boy boy, serilir.
Doğrulur Kıble'ye herkes, kılınır şimdi namaz;

Mehmet Âkif Ersoy ve arkadaşları (Soldan sağa: Süleyman Nazif, Cenap Şehabettin, Abdulhak Hâmid, Sami Paşazâde Sezai, M. Âkif, M. Cemal Kuntay ve oğlu Vedat)

Derken âmin çekilip arz edilir Hakk'a niyaz.
- Başlayın mevlide!
    - Lâkin, hani? Mevlidhan yok!
- Sordurun!
    - Hiç de gören bir kişi, bir tek can yok!
-Üsküdar'dan gelecek sözde, olur şey mi ki bu?
Bâri söz verme...
    - Adam sen de, bırak meczûbu!
- Bence aynıyle kerâmet delinin gelmediği:
Şu ilâhîcilerin hepsi okur ondan iyi...
- Bilemem.
- Dinlediniz şimdi...
- Evet, çok yüksek...
Ama hazretle kıyâs etmeye gelmez.
- Ne demek?
- O anaç bülbüle eş beslemez artık yuvalar.
- Pek uçurdun, a beyim!

- Yok, ben uçurmam, o uçar.
Sâde bir gelse... Fakat gelmedi, bilmem ki neden?
- Beklemek nâfile, hâlâ ne gelen var, ne giden!
- Harem ağsında haber...
- Anlayabilsek, ne diyor?
- Okuyun, beklemeyin emrini tebliğ ediyor.
Gâlibâ Vâlide Sultan gazab etmiş hocaya...
Gazab ettiyse, çanak tuttu herif, doğrusu ya.
Bir saray halkını -sultanla berâber- hiçe say;
Bunca dâvetliyi, dâvetsizi beklet bir alay;
"Oyun ettim size; hey sersem adamlar!" diye, gül!
Çekilir nağme değil... Neymiş, anaçmış bülbül!
- Kim bilir, özrü mü var?
- Dinleyemem varsa bile!

Başlanır Mevlid'e mu'tâd olan âdâbıyle;
Önce tevhîd okunur, gaşy ile dinler herkes.
O, güzel, sonra, müessir, sekiz on parlak ses,
Kimi yerlerde ilâhî, kimi yerlerde durak;
Kimi yerlerde cemâatle beraber coşarak,
Kalan üç bahri terennümle, çekerken âmîn!
Ta uzaklarda çakar zulmet içinden bir enîn.
Gecenin kalbi durur; ürperir inler, cinler;
Açılan pencereler, göz kulak olmuş, dinler.
O enîn karşıki sâhilden açılmaz mı biraz,
Sûr-i mahşer gibi sesler çıkarır, şimdi, Boğaz!
Tutuşur, cebhe-i Sînâ'ya döner, sîne-i cev:
Sanki yüzlerce yanık ney savurur, yer yer, alev!
Kayalardan, kıyılardan bir ateştir çağlar:
Lâhn-i Dâvûd ile inler yine gûyâ dağlar!
Âh o kudsî nefes eşbâha ederken sereyan,
-Karalar vecd ile pür-cûş, sular pür-galeyan-
Dem çekip, dem tutarak etmeye başlar feryâd,
Boğaz'ın her tarafından bir İlâhî inşâd:

استقلال مارشی
مؤلفی : علی رفعت

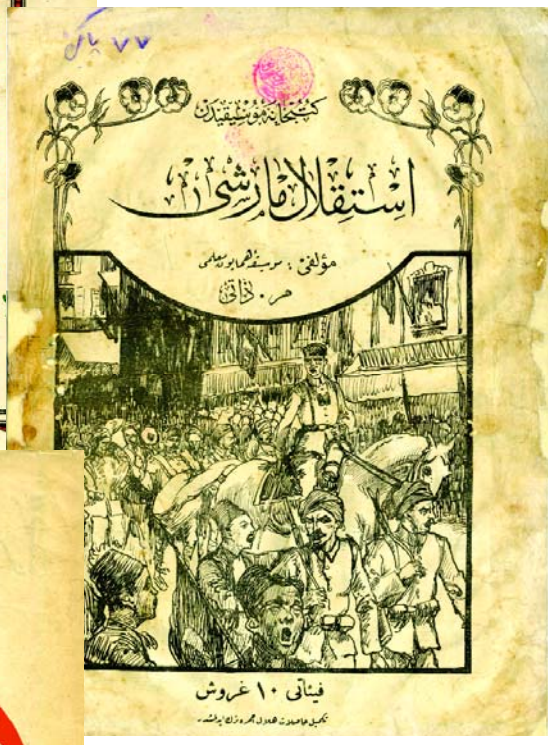
کتبخانهٔ موسیقیدن
استقلال مارشی
مؤلفی : سوسنه طابوریه‌سی
ه. ذاتی
فیاتی ۱۰ غروش

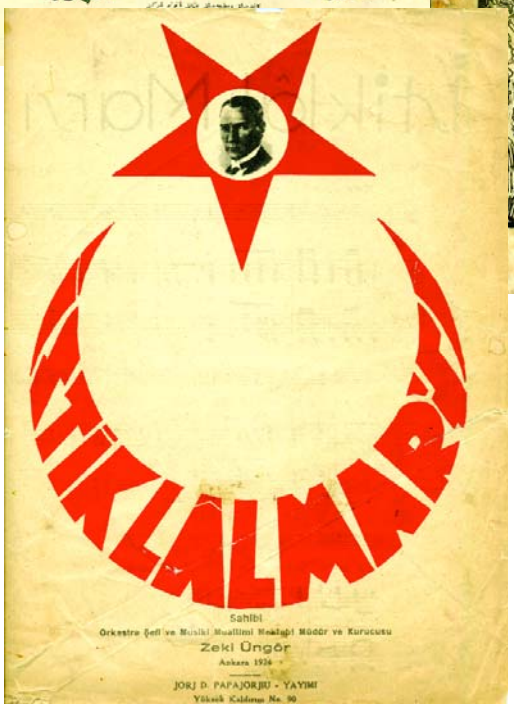
İNKILAB MARŞI
Sahibi
Orkestra Şefi ve Musiki Muallimi Neşeli Müdür ve Kurucusu
Zeki Üngör
Ankara 1936
JORJ D. PAPAJORJIU - YAYIMI
Yüksek Kaldırım No. 90

Sultân-ı Rusül, Şâh-ı Mümecced'sin, efendim!
Bîçârelere devlet-i sermedsin, efendim!
Menşûr-i "Le amrük"le müeyyedsin efendim!
Dîvân-ı İlâhî'de ser-âmedsin, efendim!
Sen Ahmed ü Mahmûd u Muhammed'sin, efendim!
Hak'tan bize Sultân-ı Müebbed'sin, efendim!

Kesilir, gitgide, tedrîc ile sesler artık,
Aktarır sâhile mevlidciyi bir köhne kayık.
Koşarak, doğruca mâbeyne alır karşı çıkan;
"Nerde kaldın, hoca?" der Vâlide Sultan o zaman,
Sen de kalleşlik edersen, bize eyvahlar ola!"

- Henüz akşamdı ki, gelsem diye, düştüm de yola,
Yürüdüm haylice... Derken -hele sen kısmete bak!-
Öteden karşıma bir yaşlıca hâtun çıkarak,
"Azıcık dursana, oğlum!" dedi. Durdum, nâçar.
- Göğsün îmanlıya benzer, sana bir hizmet var,
Ama reddetme ki, zâten beni mahvetmiş ölüm:
Bir perîşan anayım, dağ gibi evlâd gömdüm!
Kızımın cânı için, bâri bu kırkıncı gece,
Şöyle bir mevlid okutsam, diyorum, kendimce.
Nasıl etsem? Okuyan çok ya, benim yufka elim...
Hocasın, elbet okursun; hadi oğlum, gidelim.
Ne olur bir yorulursan, hadi, bekletme, günah!
Sen benim yavrumu şâd et ki, rızâen li'llâh,
İki dünyâda azîz eylesin Allah da seni.

Hâtunun sözleri dîvâneye döndürdü beni;
Ne saray kaldı hayâlimde, ne sultan, ne filân;
"Çile dolsun, yürü öyleyse, dedim, oldu olan!"
Size yüzlerce adam mevlid okur benden iyi,
Ama bîçâre kızın, bağrı yanık, anneciği,
Yoklasın merdini, nâ-merdini, insan diyerek,
Eli yüzlerce heyûlâya değip boş dönecek!
Fukarânın seneler, belki, siler göz yaşını;

Hangi taş pekse, hemen vurmaya baksın başını,
Elin evlâdına yanmaz parasız bir kimse!
Çâresizdim sizi bekletmede, beklettimse.
- Hoca! der Vâlide Sultan, beni ağlatma, yeter!
Yeniden mevlid okursun bize, dâvâ da biter.

Hilvan, 15 Haziran 1347 (1931)

Said Paşa İmamı Hasan Rıza Efendi

Said Paşa İmamı Şeyh Hasan Rıza Efendi, Sandıkçı Şeyh Edhem Baba Tekkesi'nde icra edilen âyinlerde okuduğu mevlid, ilâhi, durak ve mersiyelerle meşhur bir Rufai şeyhidir. Bilgili bir zat olarak tanınırdı; hattât ve şâirdi. 1290 (1873) yılında basılmış bir divançesi vardır. Komşusu Nebi Efendi'ye bir oğlunun doğacağını müjdeleyerek adını Necmeddin [Okyay] koyması tavsiyesinde bulunmuştu. II. Mahmud'un dâmâdı Mehmed Said Paşa'nın Beylerbeyi'ndeki yalısında hocalık ve imamlık yaptığı için Said Paşa İmamı diye de anılan Hasan Rıza Efendi, Toygartepesi Torbalı Sokak'taki evinde, 19 Şevval 1307 (8 Haziran 1890) tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Sandıkçı Şeyh Edhem Baba Tekkesi'nin haziresindedir ve kitabesinde şu ibare yer almaktadır: "Meczûb-ı ilâhi bende-i imam-ı Rufâi Said Paşa İmamı Hasan Rıza Efendi ruhuna Fatiha." Mehmed Âkif, Said Paşa İmamı adlı manzumesine şu notu düşmüştür: "Ahlâkı da sesi gibi ilâhi olan bu adamı çocukluğumda bir kere dinlemiştim. Said Paşa'nın kim olduğunu bilemiyorum."

DİPNOTLAR

1 Midhat Cemal Kuntay, *Mehmed Âkif. Hayatı-Seciyesi-Sanatı*, Ankara 1990, s. 97. Âkif'in Çengelköyü'nde geçici ikamet ettiği yıllarla ilgili bazı anekdotlar da vardır. Fazlı Yegül adındaki dostunun anlattığına göre, Âkif, Ziraat Nezareti'nde çalıştığı yıllarda bir yaz yine Çengelköyü'ne, tepedeki bir eve taşınmıştı. Bu semtte büyük bir köşkte oturan ve aynı Nezaret'te şube müfettişi olarak görev yapan zat -ki nekesliğiyle tanınırdı- Âkif'e iyilik olsun diye orada oturduğu sürece binmesi için bakımsızlıktan kemikleri sayılan bir merkep vermişti. Nüktedan Âkif, şefine şöyle takılırdı: "Seninki ağaç yapraklarıyla yaşamaya alıştığı için arpayı gösterdiğimde tanıyamadı!" bk. Hasan Basri Çantay, *Âkifname*, İstanbul 1966, s. 256.

2 Ömer Rıza Doğrul, "Mehmed Âkif. Şahsi ve Aile Hayatı", Eşref Edib, *Mehmed Âkif. Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul 1938, s. 430.

3 Agâh Sırrı Levend, *Profesör Ferit Kam, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1946, s. 52.

4 *Sırat-ı Müstakim*, 30 Kânunuevvel 1326 (26 Aralık 1910), c. V, sayı 123, s. 311-312. Ayrıca bk. *Mehmed Âkif Ersoy'un Makaleleri* (haz. A. Abdülkadiroğlu-Nuran Abdülkadiroğlu), Ankara 1987, s. 112-115.

5 Mehmed Rebii Hatemi Baraz, *Teşrifat Meraklısı Beyzade Takımının Oturduğu Bir Kibar Semt: Beylerbeyi*, I-II, İstanbul 1994, I, 245. Baraz'ın kitabında bu evin fotoğrafı da vardır.

6 Eşef Edib, a.g.e., s. 44.

7 a.g.e., s. 445.

8 Münevver Ayaşlı, "Büyük Şair Büyük İnsan", *Türk Edebiyatı*, sy. 158 (Aralık 1986), s. 19-20.

9 Daha fazla bilgi için bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'ın Tenkidi* (haz. İsmail Kara), İstanbul 1989, s. 13-31.

10 Eşref Edib, *Mehmed Âkif. Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul 1938, s. 445-446.

11 Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 437.

12 Cemal Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmed Âkif*, İstanbul 1992, s. 106-107. Âkif'in Anadolu'ya nasıl geçtiği konusundaki bu farklı bilgiler tahkike muhtaçtır.

13 "Üstad, Münir Bey'i kardeşi gibi severdi. O mücahede günlerinde geç vakitlere kadar Münir Bey'le başbaşa verir, hasbıhal ederlerdi. Beraber ilahiler okur, şarkılar söylerlerdi. Hele cephelerden iyi haberler geldiği zaman dergâh neş'e içinde kalırdı." Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 85. Âkif'in geleceğin büyük şâiri olacağını ilk hissedenlerden biri, Münir Ertegün'ün dayısı ve Üsküdar'daki Ravza-i Terakki Mektebi'nin Farsça hocası Şeyh Sâdık Efendi'dir. bk. a.g.e., s. 209-210. Ayrıca bk. s. 86, 93, 244.

14 Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 448-449.

15 Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 194.

16 Beşir Ayvazoğlu, "Âsım Şakir'e Göre Âkif", *Altın Kapı*, İstanbul 2001, s. 55.

17 Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 246.

18 Midhat Cemal Kuntay, *a.g.e.*, s. 133.

19 Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1975, s. 141.

20 Mahir İz, *a.g.e.*, s. 140, 141.

21 Fevziye Abdullah Tansel, "Mehmet Âkif'in Mektupları", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sy. 12 (Aralık 1979), s. 10-12.

22 A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi*, V (1962-1963), 62-69.

23 Mahir İz, *a.g.e.*, s. 141-142. Âkif'in Üsküdarlı Tal'at Bey'le dostluğunun bir hayli ileri olduğu anlaşılıyor. Başka bir ayrıntı için bk. Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 259.

24 Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 199.

25 Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 197-199.

26 Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 52-53.

27 Hasan Rıza Efendi hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, I, 474-476.

Örnek Bir Mevlevî: Üsküdar Mevlevîhanesi Son Postnişini Ahmed Remzi Dede (Akyürek)

YRD. DOÇ. DR. SEZAİ KÜÇÜK
Sakarya Üniversitesi

Mevlevîlik, varlık göstermeye başladığı XIV. asırla birlikte, Mevlânâ'nın şöhreti ve eserlerinin etkinliği ile, sosyo-kültürel ve siyasal şartlardan da faydalanarak, kısa sürede bir çok merkezde mevlevîhaneler tesis ederek toplumda ve siyasi çevrelerde etkinliğini sürdürmüştür. Mûsikî, sema ve şiir gibi üç sanat vasıtasına dayanan tarîkat anlayışıyla, Osmanlı şehirlerinde ve yüksek mahfillerde daima taraftar bularak, birer musiki ve sanat merkezi olan tekkeleri her zaman rağbet görmüştür.[1] Bu yüzyıldan itibaren Anadolu'da olduğu gibi Anadolu dışında da Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklarda yaygınlık kazanmış, buralarda bir çok Mevlevî tekkeleri tesis edilmiştir.[2]

XVI. asrın ortalarında Mevlevîlik köylere kadar yayılmış ve Anadolu'da bir çok yerinde halkı tamamen Mevlevîlerden oluşan Mevlevî köyleri kurulmuştur. Bu asrın sonlarından itibaren Mevlevîlik köyden kasabaya, kasabadan şehirlere çekilmeye başlamış, tarikat daha çok beyler, paşalar ve vezirler gibi devlet erkanı tarafından desteklenir olmuş ve Mevlevîhaneler daha çok bu zümrenin tahsis ettiği imkânlarla varlığını sürdürmüştür.[3]

Mevlânâ ve oğlu Sultan Veled dönemlerinden başlayarak tarîkatın yapısı gereği sürekli üst düzey yöneticilerle yakınlık içinde gelişip büyüyen ve yayılan Mevlevîlik, XVII. asra kadar bu özelliğini devam ettirmiş Mevlevî dergâhlarının tamirleri de padişah emriyle hazineden karşılanmış ve Mevlevîlik XVII. asırdan itibaren adetâ bir devlet müessesesi halini almıştır.[4]

Itrî'den Şeyh Galib'e, Hammamizâde İsmail Dede Efendi'den Zekâi Dede'ye kadar bir çok sanat, edebiyat ve mûsiki üstadları yanında yetkin mürşid-i kamillerin yetişmesini temin eden Mevlevîlik, Fuad Köprülü'nün ifâdesiyle; "Osmanlı'nın

fethettiği her bölgeye Türk kültürünü taşıyan birer elçi görevi" görmüştür. Osmanlı sınırları içinde Mısır, Suriye, Irak ve Azerbaycan'dan Avrupa içlerinde Peçu'ya kadar her tarafta Mevlevî zâviyeleri açılmıştır.[5] Osmanlı devletinin düşüşe geçmesi ve toprak kaybıyla birlikte de Belgrat, Bosna, Filibe, Peçoy, Vodine, Yenişehir gibi imparatorluk sınırları dışında kalan yerlerdeki Mevlevî tekkelerinin mühim bir kısmı kapanıp tarihe gömülmüş, tarikatın yüksek zümreye mal olması ve köylerden kasabalardan şehirlere çekilmesi ve vakıflarının azalmasıyla da, Demirci, Marmaris, Niğde, Tavşanlı gibi küçük yerlerdeki mevlevîhânelerden geriye bir zâviye, bir şeyh ve birkaç dervişten başka bir şey kalmamıştır.[6]

XIX. asır başlarından itibaren Osmanlı'nın siyasal, sosyal ve iktisadî alanda içine düştüğü sıkıntılar ve çözülmeler yavaş yavaş Mevlevîler üzerinde de tesirini hissettirmeye başlamış, özellikle XIX. asrın sonları ve XX. asrın başlarından itibaren Mevlevîhanelerin vakıf gelirlerinin azalması, meşihatın babadan oğla geçmesi ve post kavgaları, dergahlarda eskiden olduğu gibi ilimde, sanatta, musikide ve şiirde temayüz eden Mevlevîlerin sayısı oldukça azalmıştır. XX. asrın başlarından itibaren dergâhların ekonomik zaâfiyetleri, tekkelerde ikâmet eden dervîş sayılarını da etkilemiş, dervişân, neyzen ve semazenlerin azalması veya yokluğu sebebiyle tekkelerdeki tasavvufî faaliyetler durma noktasına gelmiş, çoğu tekkelerde âyin icrâ edecek kadar Mevlevî dervişi dahî bulunamaz olmuştur.

Ziya Paşa'nın;

Diyâr-ı küfrü gezdim; beldeler, kâşâneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslâmı, bütün virâneler gördüm

beyti, özellikle bu dönem mevlevîhaneleri için de geçerli bir tespit halini almıştır.[7]

Tebliğimize konu olan Üsküdar Mevlevîhanesi son postnişini Ahmed Remzi Dede, bahsi geçen dönemde yaşamış ve yukarıda zikrettiğimiz olumsuzluklara rağmen iyi yetişmiş, ilmî ve tasavvufî dirayeti, şairliği ve özellikle de Mevlevî tarikatı içinde üslendiği misyonu ile dikkat çekmiş "örnek" bir mevlevîdir.

Tebliğimizde önce A. Remzi Dede'nin Üsküdar Mevlevîhanes'ine şeyh olmadan önceki hayat hikayesini kısaca vereceğiz. Daha sonra da onun Üsküdar Mevlevîhanesi'ne tayin edilişi, tekkelerin kapatılmasından sonra Üsküdar'daki hayat ve bu yıllarda Üsküdar'ın din, kültür ve sanat hayatına katkılarını arzetmeye çalışacağız.

Ahmet Remzi Dede, 1289/1872 yılında Kayseri Mevlevîhânesi'nde doğmuştur. Soyca bir Mevlevî ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ahmed Remzi Dede'nin dedelerinden Seyyid Süleyman Türabî, 1815-1858 yılları arasında Konya Mevlâna Dergâhı postnişini olan Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin mürşididir. Seyyid Süleyman Türâbî, Konya'dan Kayseri'ye göçmüş ve 1251/1835 yılında Kayseri'de vefat etmiştir. Oğlu Seyyid Ahmed Remzi el-Mevlevî Kayseri Mevlevîhânesi şeyhi olarak vazife yapmış ve 1282/1865'de vefat etmiş, yerine oğlu ve Ahmed

Ahmed Remzi Dede

Ahmed Remzi Dede Selimağa Kütüphanesi'nde görev yaparken

Remzi Dede'nin babası Seyyid Süleyman Ataullah Efendi geçmiştir. Oğluna babasının adını koyan olan Atâullah Efendi elli yıl kadar Kayseri Mevlevîhânesi'nde şeyhlik yaptıktan sonra 1332/1913 yılında vefat etmiş, dedesi ve babası gibi Mevlânâ'nın hocalarından Seyyid Burhaneddin Muhakkık Tirmizî türbesinin avlusuna defnedilmiştir.[8]

Ahmed Remzi Dede, bir Mevlevî tekkesinde doğması sebebiyle tekke ortamında Mevlevî terbiyesiyle büyümüş, sıbyan mektebini ve Rüştiye'yi bitirdikten sonra babasından ve Kayseri'deki bazı âlimlerden özel dersler almıştır. 1310/1892 senesinde İstanbul'a gelerek memuriyete başlamış ve Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Mehmed Celâleddin Dede'ye intisab etmiştir. İstanbul'da bir yıl kaldıktan sonra Kayseri'ye dönen Ahmed Remzi Dede, Kayseri mutasarrıfı Nâzım Paşa'nın delaletiyle İdâdî'de muallimlik yapmaya başlamıştır. İstanbul'da Yenikapı Mevlevîhanesi'nde beraber çileye girdikleri yazışmalarından anlaşılan Tahirü'l-Mevlevî ile bu süre içinde mektuplaşmış ve bunlar *Çilehâne Mektupları* ismiyle yayınlanmıştır ki, bu eser özellikle bu dönem Mevlevîliğin içinde bulunduğu sıkıntıları aktarması ve A. Remzi Dede ve Tahirü'l-Mevlevî'nin biyografisi açısından önem arzetmektedir.[9]

A. Remzi Dede, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Konya'ya gitmiş, ilim ve irfanındaki olgunluk Çelebi Efendi'nin dikkatini celbetmiş ve onun isteği üzerine Konya'da kalarak[10] çelebizâdelere Mesnevî dersi vermiştir. Abdülvahid Çelebi,

Kütahya Mevlevihanesi (2005)

Halep Mevlevihanesi (2006)

çelebizadelere; "Siz çelebizâde olduğunuz halde bir şeyhzâde sizlere Mesnevi okutuyor." diyerek Remzi Dede'yi örnek göstermiştir.[11]

Konya'daki ikameti bir yıl süren Remzi Dede, önce vekâleten Kütahya Ergûniye Mevlevîhânesi'nde vazifelendirilmiştir. A. Remzî Dede'nin posta tayin tarihi "Remzî Dede hâdimü'l-fukarâ" mısraının gösterdiği 1326/1909'dur.[12] Böylece şeyhlik görevine başlayan A. Remzi Dede, yaklaşık dokuz ay burada vazife yapmış, tekkede ve medresede ilim ve irfan ehline dersler vermiştir. Daha sonra da Kastamonu Mevlevîhânesi'ne asaleten şeyh olan A. Remzi Dede, bu sıfatla oradan da Halep Mevlevîhânesine tayin edilecektir.[13]

A. Remzi Dede, harabe halde bulduğu Kastamonu Mevlevîhânesini tamir ettirmiş, eski şeyhten kalan borçları ödemiştir. A. Remzi Dede'nin en önemli özelliklerinden biri, vazifeye başladığı her mevlevîhanede çökmeye yüz tutmuş dergahı madden ve ma'nen canlandırmaya çalışmasıdır.

Kastamonu Mevlevîhanesi postuna geçtiği günlerde, şair ve edip Süleyman Nazif Kastamonu valisidir. A. Remzi Dede ile ilk karşılaştığında; *"Meşîhatiniz peder-mande midir?"* diye sorar. Ahmed Remzi Dede de; *"Hayır, Hüdâdâddır, lehü'l-hamd pederim berhayât ve Kayseri Mevlevîhânesi şeyhidir."* cevabını verir.[14] Hüseyin Vassâf, "Hakikaten Mevlevîlik tarihinde baba ile oğlun aynı tarihte iki ayrı Mevlevî tekkesinde şeyh olduğu nadirdir." demektedir.[15]

Kastamonu şeyhliği sırasında Mevlevî tarikatı içindeki yetkinliği sebebiyle Halep Mevlevîhânesinde vuku bulan bazı olayları tahkîkat için Konya'da bulunan Çelebi Efendi tarafından 12 Ağustos 1327/1910 tarihinde Halep'e gönderilmiştir. A. Remzî Dede, bu yolculuğu esnasında Ayıntab (Gaziantep), Urfa, Kilis, Maraş, Halep'ten sonra, Hama, Humus, Şam, Trablus, Lazkiye ve Kudüs Mevlevîhânelerinde de bir dizi tahkikâtta bulunmuştur.[16] Bu tahkikatları neticesinde Mevlevîliğin madden ve manen sıkıntılar içinde olduğunu ifade eden raporunu Konya Mevlânâ dergahı Postnişini Çelebi Efendiye sunan A. Remzi Dede'nin, Küdus Mevlevîhanesi şeyhi Muhammed Hilmi Efendi[17] ile ilgili; *"Yirmi dört yirmi beş yaşlarında olan şeyh bekârdır. Başındaki sikkesinden başka dervişliğine delalet*

Üsküdar Mevlevihanesi

Halep Mevlevihanesi'nin Cümle Kapısı ve Sikke alemli minaresi (2006)

eden bir hali olmayıp daha çok nefsine ve hevâ ve hevesine tabi bir kişidir." "Kendisine sîretiyle sûretinin mütenasip olmasına gayreti için nasihatte bulunuldu" demesi bazı Mevlevîlerin haline bir örnek teşkil etmektedir.[18]

Vazifesini ifa edip geri dönen A. Remzi Dede, "eş-Şeyh Ahmed Remzî el-Halebî" cümlesinin delalet ettiği 1332/1914 yılında Halep Mevlevîhânesi'ne şeyh olarak tayin edilir.[19]

Kastamonu Mevlevîhânesi'nde yaptığı gibi, meşihat makamına geçmesiyle birlikte Hüseyin Vassâf'ın ifadesiyle "Orasını dahi ez-ser-i nev-ihyâya ve Mevlevîliğin o havâlide indirasa yüz tutan şan u şerefini i'lâya nâil oldular."[20] Yani çökmeye yüz tutmuş olan Halep Mevlevîhânesi'ni madden ve ma'nen canlandırmaya muvaffak olurlar. A. Remzi Dede ile canlanan Mevlevîhanedeki faaliyetlerle, Mevlevîhânede yapılan mukabelelere halktan ve her inançtan insanlar katılarak coşkulu âyinler icrâ edilir.[21]

Ahmed Remzi Dede Halep Mevlevîhanesi'nde şeyh iken I. Dünya Savaşı yıllarında Halep-Şam yoluyla Filistin cephesine giden gönüllü Mevlevî Taburu'na serhalka-i sınıf-ı mümtaz olarak katılmıştır.[22] Savaş sırasında tekkenin camisini ve semahanesini Osmanlı Ordusu'nun erzak ve mühimmat deposu olarak kullanmasına izin vermiştir.[23]

Gönüllü Mevlevî Alayı'nda Ahlâk ve Din Dersleri veren Remzi Dede, Medine'ye giderek Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmiş, Şam'a dönmüş ve burada Emevî Camii'nde minâre-i beydâ kurbunda Arapça Mesnevî okutup Tahirü'l-Mevlevî'nin naklettiğine göre; "Arapça takrîr etmesi sebebiyle ülemâ ve urefâ-yı mahalliyenin fevkalâde nazar-ı ihtihsânını celb ile uluvviyet-i Hz. Mevlânâ'yı herkesin kalbinde istikrara muvaffak olmuşlardır.[24]

A. Remzi Dede'ye verilen Harp Madalyası Beratı

A. Remzi Dede'ye Gönüllü Mevlevî Taburu'ndaki üstün gayretleri dolayısıyla Harp Madalyası beratı ve nişanı verilmiştir.[25]

Şam'dan Halep'e döndüğü sırada Halep düşman tarafından işgal edildiği için 1338/1919-1920 yılında İstanbul'a dönmek zorunda kalmış, aynı yıl, Şeyh Ferruh Çelebi Karaman Mevlevîhanesi'ne nakl olunduğu için[26] boşalan Üsküdar Mevlevîhanesi meşîhatine tayin olunmuştur.[27]

Tayinine Tahirü'l-Mevlevî şu tarihi düşmüştür;

Üsküdar'ın Mevlevî Dergâhı aldı feyz-i nev
Çünkü oldu hâdim-i irşâdı bir zî-iktidâr
Çıktı bir gül-bâng ile târîhi nây-ı sîneden
Remzi-i sâhib-kemâlât oldu şeyh-i Üsküdar (1338/1919-1920)[28]

A. Remzi Dede, Üsküdar'a gelişini ve Üsküdar Mevlevîhanesi'ne tayininden duyduğu sevinci şu tarih manzumesiyle ifade etmiştir:

Merhaba ey tâ'at-ı irfân-likâ-yı Üsküdar
Merhaba ey şâir-i mûciz-edâ-yı Üsküdar
Baş kesip destâr-ı gîsû-dârı tebrik eylerim

Süheyl Ünver'in kaleminden Ahmed Remzi Dede

Ey olan sertâc-ı fahr-i ezkiyâ-yı Üsküdar
Feyz-bahşâ sohbetin müştâkıdır cân u dilim
Olmamıştı kimse ammâ reh-nümâ-yı Üsküdar
Gerçi derman arardım bu dil-i şeydâ için
Gelmemişti aklıma Dâru'ş-şifâ-yı Üsküdar
…..
Nakl-i hâne eylemek mümkün değildir şimdilik
Eyleriz her hafta bir gün duâ-yı Üsküdar (4 Teşrin-i Sâni 1335/1919)[29]

Her gittiği yeri ihya eden A. Remzi Dede; oturulamayacak derecede harap olmuş dedegân hücreleri başta olmak üzere, semâhâne ve türbeyi hemen tamir ettirmiş, senelerdir muattal kalan semahanede on beş günde bir cumartesi günleri icrâ-yı âyin-i tarikata başlanmasını temin etmiştir.[30] Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Abdülbaki Dede Efendi de Mevlevîhanenin yeniden ihyasına bir tarih söylemiş, Sufûd el-Mevlevî bu tarihi yazmış, Medresetü'l-Hattâtîn'de tezhîb ve teclîd ile dergahta mevki-i hürmete asılmıştır.[31]

Yine şeyh dairesinin üstüne bir kat daha ilave ettirerek derviş hücrelerinin mükemmelen tamirine ve bahçenin düzenlenmesine de muvaffak olmuştur. Mevlevîhaneyi bu şekilde tanzim eden A. Remzi Dede, tekke dışında da Üsküdarlılar'ın

manevi hayatına katkı sağlamaktan geri durmamış, Ayazma Sultan Mustafa Camii'nde Mesnevî dersleri vermiş, bu derslerinin bir benzerini de Beyazıd Camii'nde devam ettirmiştir. Hüseyin Vassâf'ın ifadesine göre; dünya-perestândan olmadığı ve devr-endişân-ı ümmetten olduğu cihetle, Kayseri ahalisinden kendisini mebus intihab etmek isteyenlere beyân-ı i'tizâz etmiş ve gıyabında ta'yin olunduğu halde istifâ eylemiştir.[32]

Hüseyin Vassâf Efendi onu *"Gayet zeki, şen ve şâtır, meclis-ârâ, fevkalâde kuvve-i hafızaya mâlik, ihâta-i külliye sahibi bir nadir-i hilkattir. Zârifâna ve nükteperdâzâne latîfeleri bezm-i sohbete revnâk verir, yazdığını bilir, okuduğunu anlar, urefâ-y kirâmdandır. Hakâyık-ı dakâyık-ı tasavvufiyyeyi hakkıyla idrâk etmiş meşâyıh-ı Mevlevîyyedendir. Gayet temiz giyinir, her yere gitmez, istitârı sever, rahîmü'l-kalb, vefâkâr, edîb, halûk bir zât-ı âlî-kadrdir."*[33] diye tanıtır. A. Remzi Dede ile ilgili bir hatırasını ise:

"Bir gün Mevlevîhanede cem'iyyet münasebetiyle kalabalık vardı ve Mevlevîhane urefâ, zurefâ, ağniya ile dolu idi. Bizzat kalkarak huzzara, şeyh odasında sigara takdimi esnasında, *"Efendim, şeyhler gerçi hâdimü'l-fukarâ olarak geçinirlerse de, bazen da hadimü'l-ağniyâ oluyorlar"* diye zerâfet gösterdiği şeklinde nakleder.

Yine Hüseyin Vassâf'ın A. Remzi Dede ile ilgili aktardığı şu hatırası da, dedenin kemâlâtını göstermesi açısından önemlidir:

"Bir kandil gecesi Yeni Kapı Mevlevîhanesi'nde idim. Ziyâde izdiham vardı. Kalabalık arasında Fransız misafirler de bulunuyordu. Şeyh Abdülbaki Efendi ile görüşmek istediler. Fakat Fransızca konuşmak istedilerse de şeyh efendinin memnun olmadığını fark edince içlerinden biri gayet fasih bir Arapça ile söze başladı. O sırada Şeyh Remzi Efendi de Abdülbaki Efendinin yanında bunuyordu. Derhal Remzi Efendi cevap verdi ve Abdülbaki Efendiye tercüman oldu. Pek yerinde olan bu davranış herkesi memnun etti. Eğer Arapça konuşan biri olmasa idi, mahcubiyet olacaktı."[34]

A. Remzi Dede, Üsküdar Mevlevîhanesi şeyhliği yanında Meclis-i Meşâyıh azalığında bulunduğu gibi, Medresetü'l-İrşad'da da tasavvuf müderrisliği yapmış, aynı zamanda Üsküdar müftüsünün taht-ı riâsetinde kurulan mecliste tekkelerle ilgili konularla ilgilenen aza sıfatıyla bulunmuştur.

2 Eylül 1925'te tekkelerin kapatılması kanununun yürürlüğe girmesiyle birlikte A. Remzi Dede, Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi baş memurluğuna tayin edilmiş, burada da yoğun bir gayret içinde olmuştur. Kütüphanedeki kitapları tanzim ve tasnif ederken ilgisini çeken bazı Arapça ve Farsça eserleri tercüme etmiş, Bursalı Mehmet Tahir'in Osmanlı Müellifleri isimli eserine ve Mevzuât-ı Ulûm'a bir fihrist yapmış, kütüphaneye koymuştur.[35] Bu görevi esnasında da halkı irşadı elden bırakmamış ve Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde Cuma hutbelerini okumuştur.[36] Selimağa Kütüphanesi'nde bulunduğu sıralarda ilmi ve tasavvufi çevrelerden pek çok zevat kendisine teveccüh göstermiş, ilminden faydalanmaya çalışmıştır ki, bunlardan bazıları; Dr. Feridun Nafiz Uzluk, Saadettin

Ahmed Remzi Dede ve dostları (Oturanlar: (Sağdan) Suub Ebusuudoğlu, Tahiru'l-Mevlevi (Olgun), Ahmed Remzi Dede (Akyürek), Zahid Hasırcıoğlu, Abdulbaki Baykara. Ayaktakiler: Hulusi Karadeniz, Baha Kahyaoğlu)

Nüzhet Ergun, Ziver Tezeren, Yaman Dede, Hakkı Süha Sezgin, A. Nihat Asya ve Prof. Dr. Nihat Çetin'dir.

Feridun Nafiz Uzluk A. Remzi Dede'nin yanında yedi yıl kalmış, Dede'ye ait soy kütüğü düzenlemiş, bir çok eserini hazırlarken onunla beraber çalışmış, ilim ve irfanından istifade etmiş ve Ahmed Remzi Dede ile alakalı olarak; *"fazileti, üstün ahlâkı, tevâzuu, ilmi, zekâsı ve yardımseverliği ile gönülleri fethetmiş bir Türk bilgini ve şâiridir"* ifadelerini kullanmıştır.[37]

Türk edebiyat tarihçilerinin önemli isimlerinden olan Saadettin Nuzhet Ergun; "Bu gün Ahmed Remzi Türkçe'yi en iyi bilenlerimizdendir." der ve divan edebiyatının nazım şekillerinin hemen hemen hepsinde manzumeler yazan Remzi Dede'nin "Farsça şiirlerinin de bir divan teşkil edecek şekilde çok olduğunu" belirtir.[38]

Ahmet Remzi Dede'yi Selimağa Kütüphanesi'nde vazife yaptığı sıralarda tanıyan Ziver Tezeren, Remzi Dede sayesinde kütüphane müdavimlerinin arttığını, kütüphanenin okumaya incelemeye heves duyan gençlerin yanında, bilim ve sanat dünyasında ün yapmış kişilerin de uğrak yeri haline geldiğini, hatta bazı zamanlar kalabalıktan ayakta kitap okumak durumunda kaldıklarını belirtir.

Tezeren, A. Remzi Dede'yi ziyarete gelenler arasında şair Abdülhak Hamid,

Üsküdar Mevlevihanesi'nden bir kesit

Müsahibzâde Celal Bey ve dünyaca ünlü şarkiyatçı Louis Massignon gibi kimselerin bulunduğunu nakleder.[39]

A. Remzi Dede'nin etkilediği insanlardan biri de Yaman Dede lakabıyla bilinen asıl adı Diyamandi olan ve Müslüman olduktan sonra Abdülkadir adını alan Abdülkadir Keçeoğlu'dur. 1942 yılında Müslüman olan Abdülkadir Keçeoğlu'na "Yaman Dede" ismini de A. Remzi Dede vermiştir.[40]

Hakkı Süha Sezgin, A. Remzi Dede'yi "yer altında sessiz sedasız akan ama yeryüzündeki bitkileri, çiçekleri velhasıl toprağın üzerindeki her şeyi besleyen bir ırmağa benzetir. Selimağa Kütüphanesi'ndeki faaliyetlerini, ilim ve irfan ehline katkılarını, gösterişten uzak bir heyecanla ifa eden bir ayaklı kütüphane olduğunu vurguladıktan sonra, onun ilim ve gönül ehli olduğunu; *"zihnimde bir bulanıklık, azıcık bir bilgi huzursuzluğu duysam, ona koşar, şüphe bulutlarının dağıldığını görürdüm"* sözleriyle belirtmektedir.

"Remzi Dede, Hz. Mevlânâ'nın manevî bezmlerine erebilmiş kişilerden idi. Onu yakından tanıyanlar, hem hayranı olmuşlar, hem de mertebesine gıbtadan kendilerini alamamışlardır. Sessiz yaşadı ve kimseyi incitmemek için aramızdan sessiz, sedasız çekildi. Benim gibi onu candan sevenler bile, ancak gömülüp gittikten, toprağın üstüne sonbahar yağmurları yağdıktan sonra bu felaketi öğrendiler."[41]

Bayrak şairi Arif Nihat Asya 1933 yılında Üsküdar Selimağa Kütüphanesi'nde keşfettiği A. Remzi Dede ile sıkı münasebetler içinde olmuş, onun teşvikiyle şi-

A. Remzi Dede'nin Kayseri Seyyid Burhaneddin Türbesi'ndeki kabri

irlerinde geniş bir akis bulacak olan Mevlevî kültürünü yakından tanıma imkânını elde etmiştir. A. Remzi Dede için; *"O benim mânevî hocamdır"* ifadesini kullanmıştır.[42]

Ahmet Süheyl Ünver de Dede ile ilgili yazdığı bir yazıda düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: "Ahmet Remzi Dede'nin alçak gönüllülüğü tarif edilemez. Tevazu içindeki olgunluğunu bu kısa yazımda ifade edememenin aczi içindeyim. Gençlerimizin hayatları boyunca Remzi Efendi'yi her noktadan örnek tutmaları, mutlaka olgunluklarını ve dolayısıyla bahtiyarlıklarını artıracaktır. Ne mutlu böyle düşünenlere. Bu gibi zatlar, gelmiş ve gelecek nesillere örnek olmuşlardır. Kendi olgunluklarını herkeste çoğaltmaya vesile olmaları, onlara rahmet payını artırmaktadır."[43]

A. Remzi Dede, on yıla yakın vazife yaptığı Üsküdar'da ilim, irfan ve kültür sevdalılarının merkezi haline getirdiği Selim Ağa Kütüphanesi'nden yaşlılığı sebebiyle Şubat 1937 tarihinde ayrılmış, Ankara'ya kızının yanına yerleşmiştir. Ankaraya gelişiyle birlikte zamanın Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in ricası üzerine Ankara Eski Eserler Kütüphanesi'nde müşavirlik görevinde bulunmuştur.[44] Ankara'da bulunduğu yıllarda üst üste geçirdiği zatürreeden hayli yorgun düşen Remzi Dede vefatına yakın Kayseri'ye gitmiş ve 20 Kasım 1944 tarihinde[45] vefat etmiş, baba ve dedelerinin metfûn olduğu Seyyid Burhaneddin Türbesi mezarlığına defnedilmiştir.[46]

İyi derecede Farsça ve Arapça bilen Remzi Dede,[47] hayatı boyunca bir çok eser

vermiştir. Halen mevcut basılmış on yedi, basılmamış beş eseri bulunan Dede, aynı zamanda divan edebiyatının nazım şekillerinin ve türlerinin hepsini kullanan ve halk edebiyatında da şiirler yazan kuvvetli bir şairdir.[48]

Yukarıdan beri ifade etmeye çalıştığımız gibi A. Remzi Dede, bir Mevlevî tekkesinde dünyaya gelmiş, zamanının bir çok olumsuz şartlarına rağmen ilme irfana düşkünlüğü ile Mevlevîliği ve Mevlevî kültürünü en iyi şekilde temsil eden, ârif ve âlim bir mürşid-i kamildir. Mevlevî tekkelerinde madden ve manen düşüşlerin gözle görünür olduğu bir zamanda, -A. Remzi Dede üzerine yaptığı çalışmasında Hasibe Mazıoğlu'nun belirttiği gibi- "Mevlânâ'nın yüce şahsiyeti ve onun eserlerinden beslenmiş, Mevlevîlik potasında yanıp pişmiş bir Mevlânâ aşığı, ilmiyle âmil bir âlim, dünya nimetlerine yüz çevirmiş bir derviş, manevî süslerle bezenmiş olgun bir insandır. Dünya malı olarak oturacak bir ev bile edinmemiştir. Kişiliğindeki üstün meziyetlerle bir "insan-ı kâmil" örneği olan Remzi Dede, Mevlânâ yolundaki mürşidliği, yorulmak bilmeyen öğreticiliği, yirmiyi aşkın eserleriyle kültür tarihimizde minnetle anılacak",[49] "Örnek bir Mevlevî"dir.

DİPNOTLAR

1 Ahmet Eflâkî, *Menâkıbü'l-Ârifîn (Âriflerin Menkıbeleri)* (trc. Tahsin Yazıcı), İstanbul 1989, II, 313, 337, 326; Seyyid Sahih Ahmed Dede, *Mecmuatü't-tevârihi'l-Mevleviyye,* Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, Kayıt nr. 5446, s. 104-192; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s. 245, 330-335.

2 Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977, III, 24-27; E. Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri* (Yugoslavya), İstanbul 1979, II, 390; Jasna Samiç, "Le Tekke Mevlevî De Bembasa A Sarajevo", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. XIV, s. 162-163. Salih Trako, "Sarayevo'da Mesnevi Dersleri ve Mesnevihanlar Üzerine", *I. Milletler Arası Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, 3-5 Mayıs 1989, Konya 1990, s. 143.

3 A. Gölpınarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik*, s. 245-246; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devletinde Mevlevîler", *TTK Belleten*, c. 55, sy. 213, Ağustos 1991, s. 351, 355.

4 A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 248.

5 Franz Babinger-M. Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul 2000, s. 54-55; Ayrıca bk. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 245-248; N. Göyünç, "Osmanlı Devletinde Mevlevîler", s. 351-358; H. Özönder, "Mevlevîlik Tarîkatının Türk-Sosyo Ekonomik Tarihindeki Yeri ve Önemi", Türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte (1071-1290), *Akten Des IV. Internationalen Kongresses*, München 1986, Weisbaden 1995, s. 241-246.

6 A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 335.

7 Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 441.

8 Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987, s.1-2. Hasibe Mazıoğlu eserinde aktardığı bütün bilgileri A. Remzi Dede'nin ailesinden aldığı Hüseyin Vassâf tarafından kaleme alınan yazma "Remzinâme"nin fotokopisinden naklettiğini belirtir. Ayrıca bk. Ziver Tezeren, "Üstad Ahmed Remzi Akyürek", Erciyes Dergisi, sy. 68 (Ağustos 1983), s. 6-7; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1970, VIII/1408; Ahmet Cahit Haksever, *Son Dönem Osmanlı Mevlevîlerinden Ahmet Remzi Akyürek*, Ankara 2002, s. 42-54.

9 Tahir Olgun, *Çilehâne Mektupları*, (haz. Cemal Kurnaz-Gülgün Erişen), Ankara 1995.

10 *Son Asır Türk Şairleri*, VIII, 1408; Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s.3-4. Z. Tezeren, a.g.m., s. 6-7.

11 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

12 *Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi (KMMA)*, Dosya Nr. 49/15; Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

13 *Son Asır Türk Şairleri*, VIII, 1408; Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

14 *a.g.e.*, s. 4.

15 *a.g.e.*, VIII, 1408; Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 4.

16 *KMMA*, Zarf No: 49/15, 51/10; Mazıoğlu, *a.g.e.*, s.4; Z. Tezeren, a.g.m., s. 7.

17 *KMMA*, Zarf Nr: 47/18.

18 *KMMA*, Zarf Nr: 47/21.

19 *Nehrü'z-Zeheb*'de geçen kayda göre 1330/1909 senesinde, *Remzinâme*'deki kayda göre ise 1332/1913 senesinde tayin edilmiştir ki doğrusu 1332/1913'tür. Kâmil el-Bâlî el-Halebî el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb fî Târîhi Haleb* (thk. Şevki Şa's-Mahmud Fahûrî), Halep 1991, s. II, 236; *Son Asır Türk Şairleri*, VIII, 1408; Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 5; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. A. Yılmaz-M.Akkuş), İstanbul 2006, V, 277.

20 *Sefîne-i Evliyâ*, V, 277.

21 Z. Tezeren, a.g.m., s. 7-8. "Bu gün mevcud olan ve Saadettin Nüzhet Ergun tarafından Türk Şâirleri adlı eserinde yayınlanan A. Remzi Dede'nin başında Mevlevî külahı sakallı ve uzun bıyıklı resmi, Halep Mevlevîhânesi şeyhi iken çekildiği resimdir." bk. A. Rıza Karabulut, "Mevlevî A.Remzi Dede", s. 25.

22 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 5; Z. Tezeren, s. 8; *Sefîne-i Evliyâ*, V, 277.

23 *Mektub*, Şam Esed Kütüphanesi (ŞEK), Mahtutât Bölümü (MB), Kayıt no: 18017.

24 *Sefîne-i Evliyâ*, V, 277-278.

25 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s.5.

26 *Sefîne-i Evliyâ*, V, 270-271.

27 Hasibe Mazıoğlu, a.g.e., s. 5; Kâmil el-Bâlî el-Halebî el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb*, II, 263; Z. Tezeren, a.g.m., s. 8; *Sefîne-i Evliyâ*, V, 278.

28 *Sefîne-i Evliyâ*, V, 278.

29 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 53.

30 *Sefîne-i Evliyâ*, V, 278-279; *Son Asır Türk Şairleri*, VIII, 1408-1409.

31 *a.g.e.*, V, 279.

32 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 5; Z. Tezeren, a.g.m., s. 8; A. Cahit Haksever, *Son Dönem Osmanlı Mevlevîlerinden Ahmet Remzi Akyürek*, s. 63-64.

33 *Sefîne-i Evliyâ*, V, 282.

34 *a.g.e.*, V, 281.

35 *a.g.e.*, V, 282

36 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 6.

37 Kadir Özdamar, "A. Remzi Akyürek Üzerine Notlar", *Erciyes Dergisi*, sy. 68 (Kayseri 1983), s. 35; A. Cahid Haksever, *a.g.e.*, s. 83-84.

38 A. Cahid Haksever, *a.g.e.*, s. 76.

39 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 17; A. Cahid Haksever, *a.g.e.*, s. 86-88.

40 Z. Tezeren, a.g.m., s. 14; A. Cahid Haksever, *a.g.e.*, s. 80.

41 Hakkı Süha Sezgin, "Remzi Dede", *Erciyes Dergisi* (Kayseri 1983), s. 3.

42 Abdullah Satıoğlu, "Kayseri Mevlevî Şeyhi A. Remzi Dede", *Erciyes Dergisi*, sy. 68 (Kayseri 1983), s. 20; Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 21-22.

43 Ahmet Süheyl Ünver, "Ahmet Remzi Efendi", *Erciyes Dergisi*, sy. 68 (Kayseri 1983), s.2-3.

44 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

45 Abdullah Satıoğlu, a.g.m., s. 20; Ziver Tezeren, a.g.m., s. 11; A. Cahid Haksever, *a.g.e.*, s. 66. Hasibe Mazıoğlu Dede'nin vefat tarihini 6 Kasım 1944 olarak vermektedir. bk. Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

46 Z. Tezeren, *a.g.m.*, s. 8-11; A. Süheyl Ünver, "Osmanlı İmparatorluğu Mevlevîhâneleri ve Son Şeyhleri", s. 38.

47 A. Remzi Dede'nin basılmış eserleri: 1- *Âyine-i Seyyid Sırdân* 2- *Manzum Kavâid-i Farisî* 3-*Tuhfetü's-Sâimîn* 4- *Mir'ât-ı Zeyne'l-Âbidîn* 5- *Münacât-ı Hazret-i Mevlânâ* 6- *Bir günlük Karaman Seyahatnâmesi* 7- *Bergüzâr* 8- *Tarihçe-i Aktâb* 9- *Gülizâr-ı Aşk* 10- *Reh-nümâ-yı Marifet* 11- *Tuhfe-i Remzî* 12- *Fihrist-i Hûb* 13- *Üslûb-i Mergûb* 14- *Miftâhü'l-Kütüb ve Esâmi-i Müellifîn Fihristi* 15- *Zaviye-i Fukarâ* 16- *En-Nüshatü'ş- Şafiiyye fî Tercemeti's-Sohbeti's-Safiyye* 17- *Mahbûbü'l-Ehibbe* 18- *Dîvân*. Basılmamış eserleri: 1- *Mecmuâ-i Eş'âr* 2- *Tekmiletü't-Tarîka ve Ta'rifetü'l-Hakîka* 3- *Lubb-i Fazîlet* 4- *Kayseri Şairleri* 5- *Farsça Divançe*. Eserlerle ilgili geniş bilgi- için bk. Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s.7-11; A. Cahit Haksever, *Son Dö -*

nem Osmanlı Mevlevîlerinden Ahmet Remzi Akyürek, s. 92-98.

48 A. Remzi Dede'nin hayatı, eserleri ve ilmî kişiliği için bk. *KMMA*, Dosya Nr. 49/15; H. Mazıoğlu, *a.g.e.*, 1-11; *Son Asır Türk Şairleri*, VIII, 1408-1410; *Türk Şairleri*, I, 324-329; Tâhir"ül-Mevlevî (Olgun), *Çilehâ - ne Mektupları*, 29-178; Z. Tezeren, a.g.m., s. 6-15; Abdullah Satıoğlu, "Kayseri Mevlevî Şeyhi A. Remzi Dede", *Erciyes Dergisi*, sy. 68 (Kayseri 1983), s. 19-20; Abdulkâdir Zamantılı, "Yine Remzi Dede", *Erci - yes Dergisi*, sayı: 68 (Kayseri 1983), s. 21-23; A. Rıza Karabulut, *Erciyes Dergisi*, sy. 68 (Kayseri 1983), s. 24-29; Kadir Özdamar, "A. Remzi Akyürek Üzerine Notlar", *Erciyes Dergisi*, sy. 68 (Kayseri 1983), s. 35-39; Sezai Küçük, "Halep Mevlevîhânesi" *İLAM Araştırma Dergisi*, sy. 2 (Temmuz-Aralık 1998, İstanbul 1999), s. 87-90; Ahmet Cahit Haksever, *Son Dönem Osmanlı Mevlevîlerinden Ahmet Remzi Akyürek*, Ankara 2002.

49 Hasibe Mazıoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

Salih Saim Unar ve Edebî-Tasavvufî Çevresi

YUSUF TURAN GÜNAYDIN
Gazi Üniversitesi

İmamzâde Salih Saim Unar, son devrin adı unutulmuş edebiyatçılarındandır. Hayatını büyük oranda Üsküdar'da geçirmiş, devlet memurluğu yapmaya başladığı yıllardan itibaren yazı hayatının içinde olmuştur. Servet-i Fünûn dergisinin kurucusu Ahmet İhsan Tokgöz'ün mesai ve Umran dergisi döneminden arkadaşıdır. Birbirinden farklı birçok edebî-tasavvufî çevreyi bünyesinde barındırmış olan Üsküdar'da başlıbaşına edebî bir muhît oluşturan Salih Saim Unar'ın hayatı, eserleri ve tasavvufî yönü oldukça dikkat çekicidir.

1. Hayatı ve Eserleri

Salih Saim Unar 1284/1867'de İstanbul'da Gümüşsuyu'nda doğdu ve 21 Kasım 1965'te İstanbul'da, Üsküdar'daki evinde öldü. İlk tahsilini anne ve babasından aldı. Peşinden Tophane Feyziye Mektebi'ni bitirdi. Arapça'yı babasından ve Nusretiye Camiinde "ulûm-ı Arabiyye" tedris eden Huzûr-ı Hümâyûn mukarrirlerinden Kazasker Tophaneli Hoca Hâşim Efendi'den öğrendi; Abdülmecid Şirvânî'den Farsça dersleri aldı. Meslek hayatına 16 yaşında iken Tophâne-i Âmire Rûznamçe Kaleminde başlayan Salih Saim Unar, bu kurum 1908'de ilga edildikten sonra İmâlât-ı Harbiye Müdîriyet-i Umûmiyesi adını alan Tophâne Harbiye Nezâreti Müşîriyetinden 2 Aralık 1339/1923'te emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra 1927'ye kadar Tefeyyüz Kitaphanesi müdürlüğü yapmış, rahatsızlığı sebebiyle ömrünün son yıllarını evinde geçirmiştir.[1]

Müellifin eserleri daha çok edebî bir dille yazılmış terâcim-i ahvâl türü çalışmalardır. Bu terâcim-i ahvâller ise çoğunlukla tasavvuf büyüklerini konu alır:

1. *Terâcim-i Ahvâl-i Evliyâ*, 1307/1890.

2. *İmâm-ı A'zam ve Eimme-i Selâse*, 1314/1897 ve 1317/1900.
3. *Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazâlî*, 1315/1898.
4. *Bâyezîd-i Bistâmî*, 1315/1898.
5. *Muhyiddâin-i Arabî ve Sâir Bazı Efâhim-i İslâmiyye*, 1315/1898.
6. *Emîr Buhârî*, 1315/1898.
7. *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Şemseddîn-i Tebrîzî*, 1317/1900.
8. *Muhadderât-ı Evliyâ*, 1317/ 1900.

Bu eserlerde tek bir sûfînin adı başlığa çıkartılmışsa da içinde kısa kısa birçok sûfîden söz edilmiştir. Salih Sâim, ilk başta tercüme-i hâlini verdiği sûfînin adını kitap ismi olarak belirlemiştir. Bu sebeple söz konusu eserlerde bütünüyle başlıkta adı geçen sûfînin tercüme-i hâli verilmez.

Tasavvufî terâcim-i ahvâle dair eserlerinin dışında "hikem" tarzı edebî eserler de kaleme alan Salih Saim, bu tür eserlerinde aforizma tarzı edebî seçmelere ve ahlâkî-tasavvufî hikmetlere yer vermiştir. Müellifin ayrıca mektuplarını ihtiva eden bir eseri daha vardır:

1. *Cümel-i Hikemiyye*, 1306/1889.
2. *Altın Küpe ve Mecmûa-i Nesâyih*, 1308/1890.
3. *Mahfûzât-ı Edebiyye*, 1318/1901.
4. *Ana Baba Nasîhatleri*, 1307/1890.
5. *Mürâselât*, 1306/1889.

Salih Sâim, hâtıralarını da kaleme almıştır. Hâtırat özelliği taşıyan *Üsküdar - Şaşı Hâfız ve Mâruf Nüktedanlar* (1941) adlı eseri, müellifin Harf İnkılâbından sonra basılan tek kitabıdır. Daha önce saydığımız eserleri bütünüyle eski harflerle basılmıştır. Basılmamış Hâtıralar'ı ise Cemal Kutay arşivinde kalmıştır.[2] *Üsküdar* adlı eseri müellifin Üsküdar'daki tasavvufî çevresinin tespitinde bazı ipuçları sunmaktadır.

2. Üsküdar'da Edebî-Tasavvufî Bir Muhit

Arşiv belgelerinde "Üsküdar'da Vâlide-Atik Câmii Şerîfi karşısında" oturduğu kayıtlı olan[3] Salih Saim Unar'ın *Tarih Konuşuyor* dergisinde tam adresi "Üsküdar, Atik Valde, No. 56" biçiminde belirtilmiştir.[4]

Evi sürekli ziyaretçilerle dolup taşan Salih Sâim'in geniş bir edebî-tasavvufî çevreye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin edebiyatçıları Cuma günleri onun evinde bir araya gelir, bu toplantılar âdeta bir "edebî encümen" mahiyeti arzeder, herkes yazdıklarını okur ve mecliste bulunanlar değerlendirme ve tenkitlerini serdederlerdi.[5] Ayrıca Tefeyyüz Kitaphanesi Müdürlüğü yaptığı dönemde bu yayınevinin Babıali yokuşuna bakan idarehanesindeki odası da "bir ilmî mahfel" ve "edebî bir akademi" hâline gelmişti.[6] Buraya sadece edebiyatçılar değil dönemin yine edebî yönleri de bulunan tasavvufî simaları da uğramaktaydı. Mithat

Salih Saim Unar'ın yakın arkadaşlarından Ahmed Celaleddin Efendi (*Derviş Çehizi*, s. 123)

Sadullah Sander bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "Onun cevval zekâsı, güzel ve güler yüzü, mütevazı odasında öyle bir pertev-i câzibedar teşkil etmişti ki, devrin en sayılı erbâb-ı edebi o civara yolları düştükçe bu hücre-i irfana uğramadan geçemezlerdi."[7]

a) Salih Saim'in Edebî Çevresi

Salih Saim'le ilgili hatıralarını yayınlayan Mithat Sadullah Sander ile müellifin oğlu şair Ali Rıdvan Unar[8] ve Cemal Kutay'ın verdiği bilgilere göre müellifin edebî çevresinde bulunan şahsiyetler şunlardır:

1. Süleyman Nazif (1870-1927): Tanzimat Edebiyatının ünlü simalarından Süleyman Nazif, Salih Saim'in Tefeyyüz Kitaphanesi müdürlüğü döneminde ziyaretçileri arasında yer almaktadır.

2. Halil Edib Bey (1863-1912): Devrin tanınmış simalarından olan bu zat şairdir. Salih Saim'in edebî çevresinde bulunanlar, her Cuma günü onun evinde buluşmak mümkün olmadığında Halil Edib Bey'in Bakırköy'deki evinde toplanırladı.[9]

3. Üsküdarlı Şair Ahmed Talât (1858-1926): Divan'ı 1937 yangınında yanan şair Üsküdarlı Talât, Salih Saim'in yakın arkadaşlarındandır. İbrahim Alâettin Gövsa'nın *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*'ndeki "Üsküdarlı Talât" maddesine

Salih Saim Unar'ın hayatında önemli bir yeri olan Selimiye Camii (arka sayfa)

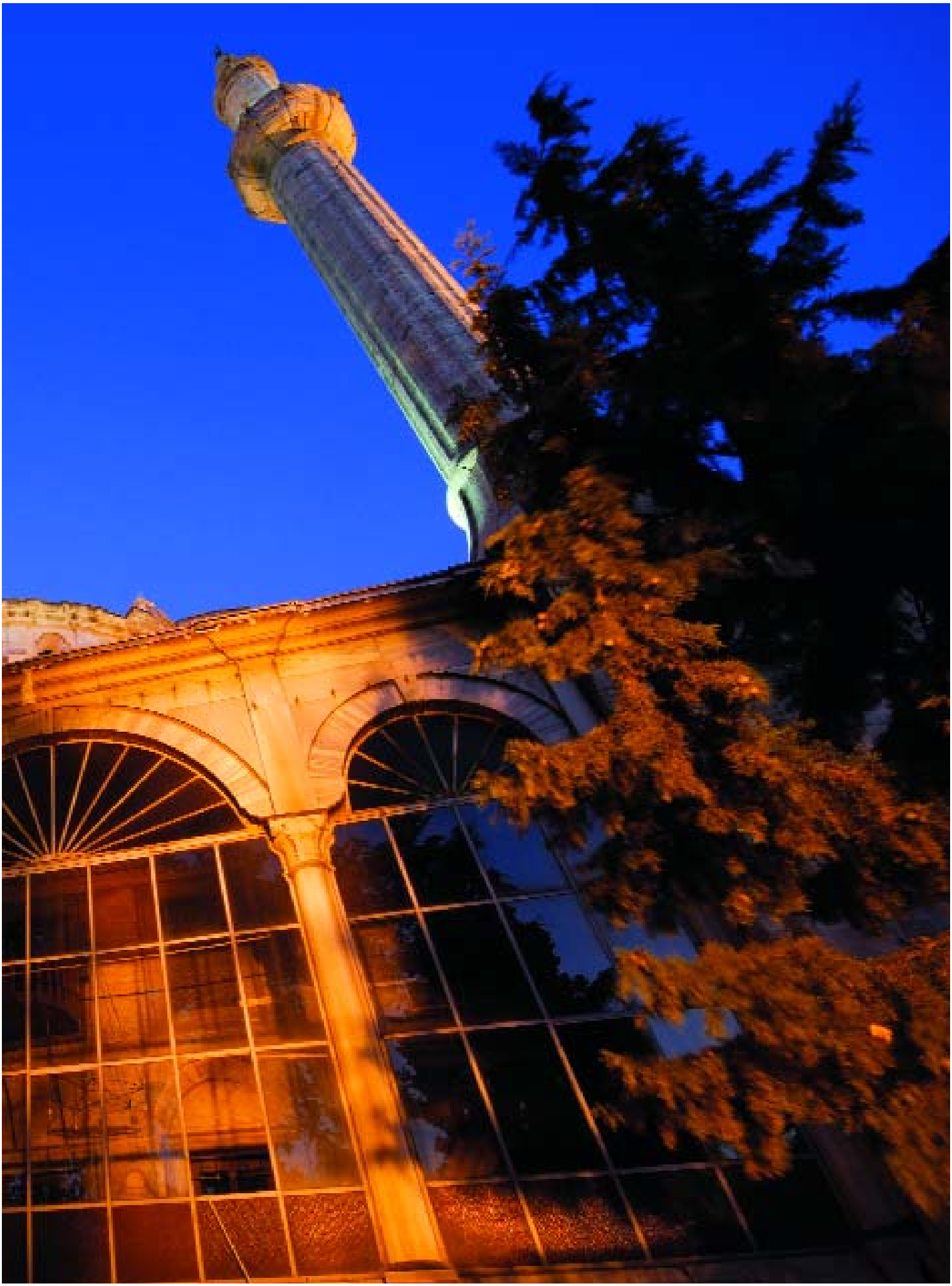

Divan'ı yandığı için şiirlerinden örnekler alınamamışken, sık görüşmelerinden dolayı Salih Saim, yangından 23 sene sonra bir sohbetinde bu şairin birçok beytini hafızasından nakledebilmiştir.[10]

4. Tokadîzâde Şekip (1871-1932): Dönemin şairlerindendir.[11]

5. Hakkı Süha Gezgin (1895-1963): Gezgin de Salih Saim'in adı geçen yayınevinde çalıştığı dönemde çevresinde yer almıştır. Ne var ki, tanıdığı edebiyatçıların portrelerini kaleme alan Gezgin, önce yazı dizisi hâlinde neşredilen, yakın zamanlarda da kitaplaştırılan bu çalışmasında Salih Saim'e yer vermemiştir.12

6. Fuat Hulusi Demirelli (1877-1955): Daha çok parlâmenter yönüyle tanınan Demirelli, aynı zamanda bir şairdir.[13]

7. Hüseyin Rifat [Işıl] (1878-?): Kimyager ve şairdir. Farsçadan tercümeleri de vardır[14]

8. İzmirli Şair Ali Şefik adı da Salih Saim'in edebî çevresi arasında zikredilmektedir. Fakat bu şair hakkında biyografik bir bilgiye ulaşamadık.

b) Salih Saim'in Tasavvufî Çevresi

Salih Saim'in Tefeyyüz Kitaphanesindeki odasına uğrayanlardan bir kısmı devrin tanınmış sûfîleridir. Bu sûfîlerin aynı zamanda edebiyatçı olduklarını da kaydetmek gerekir:

1. Remzi Dede (1872-1944): Son devrin tanınmış Mevlevî şeyhlerinden olan Ahmed Remzî Akyürek,[15] Salih Saim'le Tefeyyüz Kitaphanesi döneminde görüşenlerdendir. O dönemde Remzî Dede Üsküdar Mevlevîhânesinde postnişîndir. Bu zat aynı zamanda şairdir.

2. Tâhirü'l-Mevlevî [Olgun] (1877-1951): Devrin diğer ünlü Mevlevîlerinden biri olan Tâhirü'l-Mevlevî, aynı zamanda Eski Türk Edebiyatı alanının uzmanlarındandır. O da Tefeyyüz Kitaphanesi'nin müdavimleri arasında yer almaktadır.

3. Celâleddîn Efendi: İstanbul Kulekapısı Mevlevîhânesi postnişinlerinden olan bu zatın hayatı hakkında bilgi yoktur.[16]

4. Üsküdar nüktedanlarından Şaşı Hâfız: Salih Saim, nüktelerini bir araya topladığı bu zâttan "Asrımızın ikinci bir (Nasreddin)i olan bu irfanı mücessem (...)" ve "(...) bir bahşayiş-i hilkat ve şayan-ı tekrim bir mevcudiyet (...)", "(...) nev'i

Şirket-i Hayriye Vapuru Boğaz'da yolcu taşırken

şahsına münhasır tarif-i nadidekâr ü belîğinin bihakkın vârislerinden (...)" biçiminde bilge bir kişilik olarak söz etmektedir.[17] Burada karşımıza âdeta tasavvufu mizahla birleştirmiş bir kişilik çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere Salih Saim'in çevresindeki tasavvufî şahsiyetler hep Mevlevîdir. Tasavvufî tercüme-i hâl kitapları kaleme almış bulunan ve edebî seçmelere yer verdiği eserlerinde hep tasavvufî ahlâkı öne çıkaran Salih Saim'in bu durumda Mevlevî olabileceği akla gelirse de ulaşabildiğimiz kaynaklar tasavvufî yönü hakkında hiçbir bilgi vermediği için bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Yalnız sûfîlerin tercüme-i hâllerini anlattığı eserlerinden birinin Mevlânâ ve Şems-i Tebrîzî'yi konu alması ve bu eserin diğerlerinden farklı olarak bütünüyle Mevlânâ'ya ayrılmış olması, bu kanaati doğrulayacak bir ipucu sayılabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Salih Saim'in terâcim-i ahvâl türü eserleri bir sûfînin adını taşımaktaysa da içlerinde sadece o sûfîden değil daha birçok sûfîden kısa çizgilerle söz edilmektedir. Bu durumda Salih Saim'in Mevlânâ'ya özel bir ilgi gösterdiği düşünülebilir. Yalnız, *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Şems-i Tebrîzî*[18] adlı bu eserinin mukaddimesinden ve ikinci baskısında yer alan Kolağası Ali Rızâ Efendi adlı bir dostunun yazdığı takrizden bu konuda herhangi bir ipucu yakalayabilmek mümkün değildir.

Üsküdar'da yaşayan, tasavvuf çevreleriyle irtibatı bulunan ve tasavvufî terâcim-i ahvâl kitapları yazan bir müellifin Üsküdar'a dair yazılan son hatırat kitaplarına adının geçmediğini belirtmeliyiz.[19]

Salih Saim Unar'ın sıkça ziyaret ettiği Üsküdar Mevlevihanesi

Sonuçta Salih Saim, o dönemlerde birbirinden farklı birçok tasavvufî çevreyi içinde barındıran Üsküdar'da yaşamış ve bu semtin tasavvufî havasını solumuş bir şahsiyettir. Dolayısıyla eserlerinin çoğunlukla sûfîleri konu alan çalışmalar olması, hem Üsküdar'ın bu mânevî havasından, hem de müellifin bir tasavvuf okuluna mensup olmasından kaynaklanıyor olabilir.

3. Salih Saim Unar'ın Üsküdar Sevgisi

Müellif, *Üsküdar / Şaşı Hâfız ve Mâruf Nüktedanlar* adlı eserine yazdığı girişte Üsküdar'a olan bağlılığını ve sevgisini uzun uzun dile getirmektedir. Sadece Üsküdar kelimesini bile latif, gönül okşayan ve kibar bir isim olarak niteleyen Salih Saim, Üsküdar'la irtibatını da şu cümlelerle açıklar:

"Doğma büyüme Kabataş-Gümüşsuyulu olduğum hâlde, kader, beni senelerden sonra, Üsküdar'a sevketti. Ve (1310) Rumî senesinde burada teehhül ettim ki, 45-50 senelik ikametim, bugün beni herhalde Üsküdar'ın yerlilerinden telâkki ettirebilir."[20]

"İstanbul'un bu gözbebeği beldesinin aslında ne kadar mahviyetkâr ise o kadar da kıymetli ve cazibeli, dikkat çekici" olduğunu söyleyen Salih Saim, Üsküdar'a olan hayranlığını şöyle dile getirmektedir:

"Hakikat, herkes, hemen bütün İstanbul halkı, -umum ve husus ifade eden tatlı bir ifade ile- Üsküdar'a bayılır...

Her gün, oraya binlerce ve on binlerce yolcu çıkaran Şirket vapurları bile, elinden gelse, bu mübarek şehri her def'a-i rüyet ve ziyaretinde bayrakla, düdükle selâmlamak ister.

Üsküdarımızda, zikre şâyân neler ve neler vardır. Bir kerre ve evvel-emîrde Mihrümahların, Gülnuşların, Kösemlerin ve hemen hepsinin sevgili ve mübarek anneleri olan Atîk Nurbânûların ve muhteşem Selimiye'nin çifte ve tek minareli selâtin camileri, o canım abidât-ı mübareke hürmetle, takdisle celb-i enzar eder.

Acaba diyorum, eski bir şair-i hassas, şu cân-istinâs beytini Üsküdar'ın maneviyetine hitap ederek mi söylemiş?

Misâl-i Kâbe, eyâ nûr-i dîde-i uşşâk;
Gören cemâlini müştâk, görmeyen müştâk.

Evet, Üsküdar, âşıklara bir kıblegâh, müştâklara bir Kâbetullahtır. Cenab-ı Hak, bu dünya cennetini, İstanbul'un bu yegâne ziyneti, bu Türk belde-i mümtaz ü şerefmedârını diğer kardeşleriyle, kardeş memleketleriyle beraber, bizlere medar-ı fahr ü imtiyaz ve masûn-i âfat ü âraz buyursun..."[21]

Sonuç

Üsküdar'da yaşamış ve etrafında edebî-tasavvufî bir çevre oluşturmuş son dönem şahsiyetlerinden biri de İmamzâde Salih Saim Unar'dır.

Unar'ın bir bütünün parçaları durumundaki tasavvufî terâcim-i ahvâle dair eserleri yanında hikem tarzı edebî eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlerinde ünlü sûfîlerin hayatlarından kısa çizgilerle ve edebî cümlelerle söz etmektedir. Eserlerinin Üsküdar'la ilgili bir ufak hatırat olanı hariç hepsi 1889-1900 tarihleri arasında basılmıştır. *Üsküdar / Şaı Hâfız ve Mâruf Nüktedanlar* ise 1941'de Cumhuriyet döneminde basılmıştır.

Salih Saim'in edebî çevresinde Süleyman Nazif, Hakkı Süha Gezgin, Tokadîzâde Şekip, F. Hulusi Demirelli, Üsküdarlı Talât, Ali Şefik; tasavvufî çevresinde ise Ahmed Remzî Akyürek, Tâhirü'l-Mevlevî, Celâleddîn Efendi, Şaşı Hâfız gibi şahsiyetler yer almıştır. Evi ve Tefeyyüz Kitaphanesi'ndeki odası edebî bir mahfil durumundaydı.

Çevresinde bulunan çağdaşı sûfîlerin hep Mevlevî olması, Mevlânâ ve Şems-i Tebrîzî ile ilgili eserinin diğer terâcim tarzı eserlerinden farklı olarak sadece bu sûfîleri konu alması gibi sebeplerle, devrinin Mevlevî çevreleriyle irtibatlı olduğunu düşündüğümüz Salih Saim'in tasavvufî yönü hakkında kesin bir bilgiye rastlamak mümkün olmamıştır.

Üsküdar sevgisini son eserinde içtenlikli bir dille yansıtan Salih Saim, Üsküdar'ın tanınması ve eserlerinin yeni baskılarının yapılması gereken simalarındandır.[22]

DİPNOTLAR

1 Hayatı hakkında Emekli Sandığı Arşivi, Askerî Tasnif (NT): 18496'daki dosyasını görerek ve Cemal Kutay, Murat Uraz, Mithat Sadullah Sander-Ali Rıdvan Unar'ın Kaynakça'da ayrıntılı künyelerini verdiğimiz çalışmalarından yararlanarak hazırladığımız kapsamlı biyografisi ve ilk eseri olan *Terâcim-i Ahvâli Evliyâ*'nın çevrimyazı metni için bk. Yusuf Turan Günaydın, "Bir Tasavvufî Terâcim-i Ahvâl Müellifi İmamzâde Salih Sâim (Unar) ve Terâcim-i Ahvâl-i Evliyâ'sı", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005), 131-151.

2 Vefatından önce Kutay'a internet sitesi (www.cemalkutay.com) vasıtasıyla ulaşmaya çalıştıysak da herhangi bir cevap alamadık.

3 Emekli Sandığı Arşivi, Askerî Tasnif (NT): 18496.

4 bk. "Yaşıyan Hatıra", *Tarih Konuşuyor*, Mart 1965, III/14, 1150.

5 Mithat Sadullah Sander-Ali Rıdvan Unar, *"Salih Saim"in Yazı Hatıraları ve Hayatı*, İstanbul 1954, s. 19-20.

6 Sander'e ait bu nitelemelerin yer aldığı yazı için bk. Sander-Unar, *a.g.e.*, s. 9-10. Ayrıca buradan aktararak: Cemal Kutay, *Sebilden Bir Avuç Su / Zamanımızın En yaşlı Fikir, Şiir, Nesir Üstadı Salih Saim Unar'ın Doksan Dört Yıllık Mâneviyat ve Edebiyat Hazinesinden Mütevazı Derlemeler*, İstanbul 1960, s. 18.

7 Sander-Unar, *a.g.e.*, s. 8; Kutay, *a.g.e.*, s. 18.

8 Biyografisi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, IV, 1413-1474. Ayrıca bk. Abdullah Satoğlu, "Dr. Ali Rıdvan Unar", *Edebiyat Dünyamızdan Hoş Sedalar*, Ankara 2004, s. 65-67.

9 Sander-Unar, *a.g.e.*, s. 10; Kutay, *a.g.e.*, s. 19-20. Halil Edib Bey'in biyografisi için bk. İbnülemin, *a.g.e.*, I, 410-414.

10 Kutay, *a.g.e.*, s. 3-4.

11 Biyografisi için bk. Necatigil, *a.g.e.*, s. 326.

12 bk. Hakkı Süha Gezgin, *Edebî Portreler* (haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 1997. Gezgin'in biyografisi için bk. Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1985, s. 146.

13 bk. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara 1999, I, 667-670; Feyzi Halıcı, *Parlâmenter Şairler*, Ankara 1999, s. 80-81. Bu kaynaklarda sadece doğum tarihi verilmektedir. Ölüm tarihi ve bir şiir kitabının tanıtımı için bk. Veli Recai Velibeyoğlu, *Şiir Kitapları Antolojisi*, İstanbul 1975, II, 1036.

14 Biyografisi için bk. İbnülemin, *a.g.e.*, IV, 1930-1933.

15 Hayatı hakkında kapsamlı birçalışma için bk. Ahmed Cahit Haksever, *Son Dönem Osmanlı Mevlevîlerin - den Ahmet Remzi Akyürek*, Ankara 2002.

16 O devrin Mevlevîleri hakkında en geniş kaynak durumundaki Sezai Küçük'ün *Mevlevîliğin Son Yüzyılı* (İstanbul 2003) adlı çalışmasında bu zat hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

17 bk. Salih Saim Unar, *Üsküdar / Şaşı Hâfız ve Maruf Nüktedanlar*, İstanbul 1941, s. 8.

18 Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul 1317. Eserin sonunda sadece bir paragrafla Hacı Bayram-ı Velî'nin tercüme-i hâli de yer almaktadır.

19 bk. Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı*, İstanbul 1997; a.mlf., *Geçmiş Zaman Olur ki...*, İstanbul 1998; a.mlf., *Portreler, Hâtıralar...*, İstanbul 2001; a.mlf., *Üsküdar, Ah Üsküdar*, İstanbul 2002; a.mlf., *Üsküdar'ın Üç Sırlısı*, İstanbul 2004.

20 Salih Saim, *a.g.e.*, s. 6.

21 *a.g.e.*, s. 3-4. Metni alıntılarken tamlamaları kurallı yazdık ve imlâyı düzelttik.

22 Osmanlıca eserlerini çevrimyazı metin olarak yayına hazırlamış bulunuyoruz.

KAYNAKLAR

Emekli Sandığı Arşivi, Askerî Tasnif (NT): 18496.

Günaydın, Yusuf Turan, "Bir Tasavvufî Terâcim-i Ahvâl Müellifi İmamzâde Salih Sâim (Unar) ve Terâcim-i Ahvâl-i Evliyâ'sı", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005), 131-151.

İmzasız, "Yaşıyan Hatıra", *Tarih Konuşuyor*, III/14 (Mart 1965), 1150.

Sander, Mithat Sadullah - Ali Rıdvan Unar, *Salih Saim"in Yazı Hatıraları ve Hayatı*, İstanbul 1954.

Kutay, Cemal, *Sebilden Bir Avuç Su / Zamanımızın En yaşlı Fikir, Şiir, Nesir Üstadı Salih Saim Unar'ın Doksan Dört Yıllık Mâneviyat ve Edebiyat Hazinesinden Mütevazı Derlemeler*, İstanbul 1960.

İnal, *İbnülemin Mahmud Kema*l, Son Asır Türk Şairleri I-IV, İstanbul 1969.

Satoğlu, Abdullah, *Edebiyat Dünyamızdan Hoş Sedalar*, Ankara 2004.

Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1985.

Halıcı, Feyzi, *Parlâmenter Şairler*, Ankara 1999.

Velibeyoğlu, Veli Recai, *Şiir Kitapları Antolojisi-II*, İstanbul 1975.

Haksever, Ahmed Cahit, *Son Dönem Osmanlı Mevlevîlerinden Ahmet Remzi Akyürek*, Ankara 2002.

Unar, Salih Saim, *Üsküdar / Şaşı Hâfız ve Maruf Nüktedanlar*, İstanbul 1941.

Unar, Salih Saim, *Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Şems-i Tebrîzî*, İstanbul 1317.

Prof. Dr. Mehmet İpşirli

Değerli Başkanım,

Muhterem hocalarım,

Çok değerli meslektaşlarım,

İki gündür, tam bir ziyafet-i ilmiyeye mazhar olduk. Çok güzel organize edilmiş, bölümlere ayrılmış 20 küsur oturum halinde, Üsküdar'ın; "Belde-i Tayyibe"nin bir parçası olan Üsküdar'ın, çok çeşitli yönleri, değişik bakış açılarından, değişik değerlendirmelerle bize ziyafet olarak sunuldu. Ziyafetlerde bazen, amiyene tabirle mide fesadına insan uğrayabilir, sebebi de neyin neden sonra geleceğinin belli olmamasıdır. Bunu yaşarız zaman zaman. Halbuki burada güzel organizasyon sayesinde ki şüphesiz bu organizasyona emeği geçen başta Coşkun Yılmaz kardeşimiz olmak üzere tüm arkadaşlara teşekkür ederiz, bu ziyafet birbirini tamamlayan bir ahenk içerisinde geçti. Eskiden "ilim yapmak için babanın kesesi, hocanın nefesi, talebinin de hevesi gerekir" denirdi. Bunlar olmadan iyi bir ilim yapılamaz denirdi. Burada böyle bir şeyi ben gözler gibi oldum. Babanın kesesi, Başkanımız ilk günden itibaren kesenin ağzını açması ile tahakkuk etti. Diğer taraftan araştırmacılarımız büyük bir hevesle konularına hazırlanmışlar ve bu sayede arşiv belgelerine, çeşitli gözlemlere dayalı değerlendirmeler yaptılar.

Bu tebliğler basıldığı takdirde, ki geçmişte yapılanlar geleceğin bir nevi ispatıdır, şahididir şimdiye kadar üç tanesi mükemmel bir şekilde elimize ulaştı, IV. Üsküdar Sempozyum'u da kitap olarak yayınlanırsa dört başı mamur bir ilmi çalışma tamamlanmış olacaktır. Tabii burada bir hususu da dile getirmek lazım. O da bu nevi çalışmaların okunmasıdır. Maalesef bu manada büyük bir eksikliğin olduğunu belirtmek gerekir. İnşallah bu tebliğler ve bundan öncekiler özümsenir, okunur böylece de asıl hedefe ulaşılmış olunur.

Çalışmalarda, bilhassa genç arkadaşlarımız için bundan sonra yapılması gereken şey, bu tebliğlerin basımında mümkün olduğu kadar ana kaynaklara inilmesi,

ayağı yere basan sağlam yorumların yapılmasıdır. Aksi takdirde sağdan soldan birtakım şeyleri toparlamak suretiyle hazırlanan tebliğlerin kalıcı olmadığının, bunların hiçbir boşluğu doldurmadığının bilinmesi gerekir. Kaynaklarımızın, bilgilerin nereden alındığının hassaten gösterilmesinde ayrı bir dikkat ve hassasiyet gösterilmesinin önemli olduğunu belirtmek isterim. Hangi kaynaklardan yararlanıldığını belirtmemek maalesef çok yaygın bir vakıadır. Bu, Türk ilmine büyük bir ihanettir. Ben, bunun bir kere daha dile getirilmesini zaruri görüyorum. Ama hamdolsun burada bu manada da bir titizliğin, hassasiyetin olduğunu görüyoruz.

İstanbul'un 10.400 tane koca koca kadı defteri bulunmaktadır. Bu dünyada, Paris ve Londra dahil, başka şehre nasıp olmayan Cenabı Hakk'ın bir lütfudur. Bu defterden 800'ü Üsküdar'a aittir. Bu kayıtlardan şehrin günü gününe nabzını takip edebilmek mümkün. Malum, kadı defterleri noter gibi, her türlü evlilik, boşanma, köle azadı vesaire işlemleri içeriyor. Bu kayıtların içerisine girdikçe daha namütenahi kapılar açılacaktır.

Bir diğer husus seyahatnameler. Bu seyahatnameler, bizde yok ama, dünyada 2 kütüphanede tam seri halinde toplu halde bulunmaktadır. Biri Atina'daki Gennadüz Kütüphanesi, diğeri Amerika'daki Lombardumogh Kütüphanesi'dir. Bu seyahatnamelerde güzel tespitler ve tabi ki eleştiriler de var. Bunlar İngilizce, Fransızca, Almanca ve diğer dillerde kaleme alınmışlardır. İnşallah bu seyahatnameler üzerinde daha ciddi çalışarak ecdadımıza da lâyık olmuş oluruz. Ama bu çalışmalar yapılırken geçmiş ile geleceği birlikte değerlendirirsek daha dengeli hareket etmiş oluruz.

Ben sözü uzatmak istemiyor, cümle hazirunu saygıyla selamlıyorum.

Prof. Dr. Edibe Sözen

Değerli Başkanım,

Çok kıymetli Sabahattin Zaim Hocam,

Değerli konuklar,

Biz bilim kurulunda çalışırken bir hayli zorlandık. Çünkü çok sayıda tebliğ müracaatı olmuştu. Ve bunların yüzde doksanı Üsküdar'la ilgiliydi. Bilim kurulu gerçekten çok zorlu anlar yaşayarak, iki gün boyunca süren yaklaşık seksen beş tebliğ sunan arkadaşlarımızı büyük bir titizlikle seçtiler. Biraz da Dr. Coşkun Yılmaz'ın teşvikleri ve zorlamaları ile katıldığım Üsküdar Sempozyumu'nda benim açımdan çok tarihsel tebliğler vardı. Gerçekten çok keyifli bir çalışma ile biz IV. Üsküdar Sempozyumu'na başladık. Benim görebildiğim, yaşayabildiğim kadarıyla düşüncemi ve ruhumu şekillendiren bir mekan olarak Üsküdar bir kere benim için çok ayrı bir yere sahip. Eğer ben düşünebiliyorsam, akademik hayatımı devam ettirebiliyorsam, insan ilişkilerini gerçekten farklı bir şekilde kurabiliyorsam, dünyaya açılabiliyorsam bunda Üsküdar'ın çok büyük bir payı var. Elbette ki ailemizin, hocalarımızın, kitap dünyasının da çok büyük bir payı var. Ama eğer böyle bir mekanda yetişmeseydim belki bambaşka bir insan olacaktım. O yüzden Üsküdar benim için çok önemli, sübjektif olarak çok önemli, tarihi ile, camileri ile ve en önemlisi insanları ile ve buradaki yaşama biçimleri ile önemli. İstanbul derken, Üsküdar derken Türkiye derken bazen halkalar birbirinin içine geçti ama oturum başkanlığını yaptığım ve orada sunulan tebliğlerden biri de aslında şunu istatistiklerle de doğruluyordu: Son yetmiş yılın rakamlarına, Türkiye nüfus hareketlenmesine bakıldığında, bu yetmiş yılda İstanbul'un nüfusu on bir kat artarken, Üsküdar'ın nüfusu, bu yıllar içinde dokuz kat artmış. Bu şu demek; Üsküdar gerçekten Türkiye'yi özetleyen bir ilçe. Böyle bir coğrafi ve demografik yapıya sahip. O yüzden Türkiye için İstanbul ne kadar önemli ise, bence Üsküdar da İstanbul ve elbette ki Türkiye için o kadar önemli. Elbette ki çok

yaygın bir Türkiye planlaması, Türkiye nüfus planlaması olmadığı için biz biraz da deneme yanılma yöntemi ile birtakım politikalar geliştirmek zorunda kalıyoruz. Bu sempozyumların da bence bu tarz planlamaya, Türkiye planlamasına, kent planlamasına ister istemez çok büyük bir katkıda bulunacağını düşünüyorum. Hatta bilim kurulunda iken hocalarımızdan biri dedi ki, "Bu işler de belediyenin yapacağı işler mi acaba?" Doğru. Fakat eğitim kurumları Türkiye'nin araştırma fonları ve üniversiteler bu konuda o kadar yetersiz ki, biz yaklaşık yaşadığımız alanları mekanları kırk yıldır tanımaya çalışıyoruz, ama tanıyamıyoruz. Hani böyle çok tarih konusu gündeme geldiğinde diyoruz ya, "işte tarih toplumuyuz işte burayı fethettik" ama Üsküdarımızı tanımıyoruz, İstanbul'u tanımıyoruz, açıkça söylemek gerekirse Türkiye'yi de tanımıyoruz. Hem bu bilgi eksikliği, hem de bu bilgiyi destekleyecek birimlerin eksikliği yüzünden ben de öncelikle bu sempozyumun gerçekten hangi birim tarafından yapılmasının şüphesi içindeydim, ama şu anda ifade etmem gerekir ki, belediye böyle bir çalışmayı desteklemeseydi sanıyorum ki bu içinde yaşadığımız bizim ruhumuzu, düşüncemizi şekillendiren bu mekana ilişkin özellikleri bilemeyecektik. Bunun da açıkçası geleceğe yönelik bir hizmet olduğunu düşünüyorum ve dördüncüsü gerçekleştirilen bu sempozyumun kent bilgisine çok yararlı sonuçlar getirdiğini, hem kendi oturumumdaki tebliğlerden hem de daha önce yayınlanmış olan çalışmalardan keyifle izledim. Sözü fazla uzatmak istemiyorum. Çünkü değerlendirme yapacak diğer hocalarımız var. Hepinize teşekkür ediyorum. Gerçekten Üsküdar'da olmanın ayrıcalığını keyfini bu toplantı da yaşadım. Organizatör arkadaşlarıma da bu programı gerçekleştirenlere de başta Coşkun Yılmaz ve Zekeriya Kurşun olmak üzere hepsine buradan teşekkür etmeyi şahsım adına bir borç biliyorum.

Prof. Dr. Mahmut Kaya

İki gündür birbirinden güzel tebliğler dinledik. Geçmişimizi, atalarımızın medeniyet konusunda gösterdikleri üstün gayretleri tanımaya çalıştık ve bunların "unutulmaya yüz tutan yönlerini nasıl yaşatırız bu güzellikleri nasıl devam ettiririz" diye o konuda çeşitli tebliğler dinledik. Malumunuz Osmanlı mimarisinde üç temel ilke vardır. Birincisi yapılan eserin sağlam olması. Çünkü devlet "devleti ebed müddet" mantığı üzerine kurulmuştur. Yani bu devlet ebediyen yaşayacaktır. Ben bir eser ortaya koyarken o kadar sağlam yapayım ki, çok uzun ömürlü olsun sonraki nesiller benzerini yapmak yerine, yeni şeyler yapsınlar. İkincisi işe yarasın ilkesidir. Üçüncü ilke ise güzel olsun. Osmanlılarda az harcayayım çok kazanayım düşüncesi yoktur. Uzun ömürlü olması, güzel olması ve işlevsel olması önemliydi; ama maalesef bugün o zihniyetten hayli uzak olduğumuzu düşünüyorum.

Ben huzurunuzda genç araştırmacılara, ilim erbabına sitem demeyeyim ama, bazı hatırlatmalarda bulunacağım. Efendim biz her türlü başarımızı dilimizle ortaya koyarız. Dil bizim her şeyimizdir. Düşüncemizi duygularımızı medeniyetimizi kültürümüzü her şeyi kelimeler üzerine inşa ederiz. Kelimeler bizim düşüncemizin yapı taşlarıdır, temel malzemeleridir. Bunlar ne kadar bizimse ortaya koyduğumuz eserler de o ölçüde bizimdir. Dolayısı ile yabancı dilden yapılan tercümelerle veya yabancı terimlerle kendi medeniyetinizi kuramazsınız. Kendinize ait olduğunu iddia edemezsiniz. Çünkü kelimelerin soyu vardır. O, sizi tarihin derinliklerine götürür; sizin tarihiniz yerine başkasının tarihine götürüyorsa o medeniyet sizin medeniyetiniz değildir. Biraz önce yukarıdaki bir oturumda bunu konuşmaya çalıştık. Bir eserin tamiminden bahsedilecek "tamir" kelimesini kullanmıyoruz, "restorasyon" kelimesini kullanıyoruz. "Tamir", restorasyonun yerine geçmez. Olabilir ama bakınız "tamir" "ömür"den geliyor. "Tamir" bir esere ömür katmak ömrünü uzatmak, onun hayatiyetini devam ettirme yönünde yapılan her türlü çabadır.

Hani "tamir" kelimesini kullanmıyorsunuz "onarım" deyin, hayır bütün belediyelerimiz resmi dairelerimiz "restorasyon" yazıyorlar, "onarım" veya tamir

yazmıyorlar, “termim”i kullanmıyorlar. Biraz önce “kent” dedik. Niye “kent” diyoruz niye “şehir” demiyoruz ? Bütün medeniyetimizde “şehri” kullandık. Evet bir zamanlar Sanskritçe’den geçmiş “kent” kelimesi Semerkent, Semerkant ve Taşkent şeklinde kullanılmış, ama artık bu kelime ölü bir kelimedir. Ayrıca tek heceli bir kelime. Halbuki bir kelimede hece sayısı ne kadar fazla olursa o dil o nispette musiki, ses ve ifade gücü kazanır.
Binaenaleyh ben genç ilim adamlarının bu hususlara dikkat edeceğini umarak affınızı diliyorum.
Sürçü lisan etti isem affola!

Prof. Dr. Abdülkadir Özcan

Mahmut Bey Hocamızın fikirlerine katılmamak mümkün değil. Biz, bin yıllık bir medeniyet ve kültüre sahip bir milletiz. Batıdan bu tür kelimeleri almak durumunda, zorunda değiliz. Efendim iki gündür adeta kongre gibi bir sempozyum izledik. Kongre gibi deyişimin sebebi dört odada birden, dört ayrı arkadaşımızın konuşması… Bizim eski İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türkoloji kongreleri, milletlerarası kongreler, olurdu. IV. Üsküdar Sempozyumu bana o günleri yaşattı. Tek dezavantajımız arzu ettiğimiz her bildiriyi dinleyememek oldu. Ya bir başkanlık görevi veya arkadaşımı dinleme zorunluluğu yüzünden hepsini izleyemedik, ama temennimiz odur ki, bu tebliğlerin belediyemizin çabalarıyla hemen, bir sene içerisinde veya daha o dönem içerisinde kitaplaşması ve elimize ulaşması.

Benim bu kongreyle ilgili iki endişem vardı: Birincisi kendi kendime 'artık Üsküdar için ne söylenecek, söylenecekler bitti, dört senedir sempozyum yapılıyor' diye düşünüyordum. Dün, Sayın Başkan; Mehmet İpşirli de bir toplantıda "Üsküdar'la ilgili her şey söylendi diyenler yanılıyor dört değil, kırk dört sempozyum daha yapılsa bitmez" dedi. Gerçekten ben bugün yani iki gündür içinde bulunduktan sonra tebliğleri dinledikten sonra aynı kanaate sahip oldum. Üsküdar'la ilgili daha söylenecek çok söz var, "Un çuvalı gibi vurdukça dökülüyor", gerçekten katılmamak mümkün değil. Arşivlerimiz duruyor, tozlu raflarda kaynak kitaplarımız kütüphanelerde bekliyor veya yapılmış bir çalışma tekrar edilebilir. Çünkü sosyal bilimlerde son noktayı koymak mümkün değildir. Mutlaka her yeni belge, bilgiyle yeni şeyler söylenecektir. O bakımdan bu sempozyumların devamını diliyoruz. İkinci endişem bazı mükerrer bilgilerin olacağı yönündeydi. Bu da bilim kurulunun titiz çalışmaları ile ayıklandığı için mükerrer tebliğ yoktu. Hepsi orijinal nitelikteydi. Tabi burada hepsini değerlendirmenin imkanı yok. Böyle kabaca şiirde, edebiyatta ve nesirde Üsküdar'ın tarihini, edebiyatını yaşadık. Üsküdar'ın vakıflarıyla vakfedenleri ile her yönüyle mimarisini yaşadık. Üsküdar'ın sahne olduğu siyasi sosyal olaylarla ilgili bilgiler edindik. Coğrafi konumu hakkında çok güzel şeyler öğrendik. İki güzel seyrangah olan

tepe Üsküdar'dadır. Küçük ve Büyük Çamlıca1ar. Birçok mesire yeri de buradadır. İstanbul yakasında canı sıkılanlar buralara teneffüs etmeye gelirlerdi. Hâlâ öyledir. Anadolu yakası deyince Üsküdar anlaşılmalıdır. Kadıköy veya Kadıkariyesi Üsküdar'ın bir köyü idi. Mezarlıkları, kışlaları, camileri, çeşmeleri ve diğer sanat eserleriyle Üsküdar'ı tanımaya çalıştık. Gerek ilim alanında, gerekse tasavvuf, musiki ve diğer alanlarda yetiştirdiği değerleriyle Üsküdarlıları tanımaya çalıştık. Bazı bildirilerle de Üsküdar'ın ekonomik yapısıyla ilgili çok iyi şeyler öğrendik veya okuduktan sonra öğreneceğiz. Üsküdar esnafı hakkında çok güzel şeyler söylendi. Ve Cumhuriyet dönemindeki Üsküdar'a atıflar yapıldı. Cumhuriyet döneminde de Üsküdar özenle tarihteki yerini korudu, hâlâ da İstanbul'un üç beldesinden biridir. "Biladı Selase"den biridir. Bu özelliğini sürdürmektedir. Dolayısıyla böyle bir sempozyumu gerçekleştirenlere canı gönülden teşekkür ediyorum. Başta Sayın Belediye Başkanımız olmak üzere öğrenciliği ile, hocası olmakla iftihar ettiğim Coşkun Yılmaz'a, Zekeriya Kurşun'a ve buradaki değerli dinleyicilere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Cevdet Küçük

Değerli meslektaşlarım,
iki gün hakikaten çok güzel tebliğler dinledik. Tabi gönül isterdi hepsini dinleyelim, hepsinden bir sonuç çıkaralım. Ama fiziki imkanlar bunu mümkün kılmadı. Dinleyebildiğim kadarıyla çok güzel orijinal tebliğler sunuldu.
Üsküdar, Osmanlı zamanında İstanbul'un taşrasıdır. Esas İstanbul suriçi İstanbulu, Bizans İstanbulu'dur. Bir arkadaş Süreyya Paşa'nın Üsküdar'la ilgili bir raporu hakkında çok güzel bir tebliğ sundu. Süreyya Paşa'nın raporunu dinlerken gözümde bunlar canlandı. İstanbul'un Anadolu tarafını temsil eden Üsküdar'dır. Kadıköy, arkadaşlarımın bahsettiği üzere, sonradan ortaya çıkmış bir semttir. İstanbul'un Anadolu yakası taa Sakarya'ya kadar uzanan Üsküdar'dır. Bir zamanlar bir düşünce vardı; İstanbul artık çok büyüdü, burayı ikiye bölelim ve Üsküdar vilayetini kuralım diye. Sonra bu çabuk unutuldu. Bu düşüncenin yeniden canlandırılması için, kongremizin Sayın Başkan'a bunu bir teklif olarak sunmasında yarar var diye düşünüyorum. İstanbul, artık büyük bir metropol, parçalanması gerekiyor. Bu parçalanmanın en önemli ayağının Üsküdar olacağı kanaatindeyim. Sakarya'ya kadar uzanan bir bölgeyi içine alacak bir Üsküdar vilayetine ihtiyaç olacak diye düşünüyorum. Gerçekten Osmanlı zamanında da Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Üsküdar ihmal edildi. Ben 1958'den itibaren Üsküdar'ı tanıyorum, Üsküdarlıyım, Üsküdar'da oturdum, Üsküdar'a sık sık gelir giderim. Yani Üsküdar 1950'li 60'lı yıllar da çok güzel bir semtti. Tam bir Müslüman-Türk şehri görünümünde idi. Yani Beyoğlu'na, karşı tarafa geçtiğiniz zaman değişik bir hava, bu tarafa geçtiğiniz zaman değişik bir hava teneffüs ederdiniz. Fakat hep görünen ve söylenen, Anadolu yakasının ihmal edildiğiydi. Bu tarafta hâlâ 5 yıldızlı bir otel yok, hâlâ turizm canlanabilmiş değil. Anadolu'dan gelen turist doğrudan doğruya karşıya geçiyor ama doğrudan doğruya karşıya gelen bu tarafa geçmiyor. Bu nedenle Üsküdar'daki tarihi, güzel yerlerimiz hiçbir zaman hak ettiği ilgiyi görmüyor. Ramazan aylarında, özellikle Kadir Gecesi'nde, karşı taraf çok canlı oluyor, fakat bu tarafa bakıyorsunuz hiçbir hareket yok. Adeta Azîz Mahmud Hüdâyî Hazretleri'nin türbesi hariç pek bir canlılık olmuyor.

Bunun çeşitli sebepleri elbette ki var, ama zannediyorum en önemlisi İstanbul'un gölgesinde kalması. Müstakil bir vilayet olmasını ben şahsen arzu ediyorum, bunu da bu vesileyle söylemek istiyorum.
Tebliğler içerisinde günümüz Üsküdar'ıyla ilgili pek fazla tebliğ olmadığını gördüm. Bence bu bir eksiklik. Çevrecilik konusunda, biraz önce arkadaşım söyledi, hakikaten İstanbul'un en güzide mesire yerleri Anadolu yakasında ve Üsküdar sınırları içerisinde bulunuyordu. Bunların bugün hepsi yok oldu, yerlerine koca koca binalar, apartmanlar dikildi, yok edildiler. Kala kala şurada bir öğretmenler evinin bulunduğu bahçe kaldı. O da nerdeyse yok edilmek üzere. Orası şimdi Koç'a geçti. Koç satılığa çıkartmış. Yani yakın bir gelecekte oraya da apartmanlar dikilirse şaşırmayalım. Çevre, tarihi doku, güzelliklere de sahip çıkmak gibi hususların da bu sempozyumun konuları içerisinde olmasında yarar var diye düşünüyorum. Inşallah bundan sonraki sempozyumlarda bu konulara da gerekli ağırlık verilir.

Prof. Dr. Ali Akyıldız

Ben bir iki kategoride inisiyatifimi dile getirmek istiyorum. Birincisi organizasyona. Organizasyon olarak iki gün içerisinde herhangi bir aksama görülmedi. Sayın Belediye Başkanımız'dan, salondaki görevli arkadaşlarımıza kadar hepsi büyük bir misafirperverlikle bizleri ağırladılar. Her şeyden önce bunun için teşekkür ediyorum. Ama benim özellikle üzerinde durmak istediğim bir şey var. "Emaneti ehline tevdi ediniz". Emaneti Sayın Belediye Başkanımız ehline tevdi etmiş, Coşkun Yılmaz bey hakikaten çok güzel bir organizasyon gerçekleştirmiş. Daha önce yapılmış olan bu tür belediye faaliyetlerinde şunları gördük: Aynı sempozyumda, aynı konuda sunulmuş tebliğler olurdu birden fazla. Farklı sempozyumlarda değil, aynı sempozyum içerisinde bu tür çakışmaların olduğunu görüyoruz. Bu noktada, bilim kurulu anladığım kadarıyla gayet titiz çalışmış. Buradaki hocalarımıza, yürütme kuruluna bu vesileyle teşekkür etmek isterim. Dördüncü sempozyum olmasına rağmen, değil kendi içinde diğer sempozyum tebliğleri ile bile çakışma olmamasına dikkat edilmiş.
Benim üzerinde duracağım bir başka husus şudur: Şehri ve vatanı tanımakla, vatanseverlik arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bilmek önemli. Bu tür toplantıların 1920'lerde 30'larda 40'1arda yapıldığını düşünelim. Edibe Hanım söyledi, birisinin bilim kurulunda tartışılırken "bunlar belediyelerin işi mi?" dediğini. Herhalde belediyelerin işi. Bahsetmiş olduğum onlu yıllarda bu tür toplantılar yapılsaydı Üsküdar'ın tarihi mirasından büyük bir bölümünün kurtulabileceğini düşünüyorum. Demek ki bunlar belediyenin işi. Ve burada sevindirici başka bir husus da şudur: Belediye Başkanı bütün oturumları izledi ve notlar aldı. Bu da sevindirici bir şeydir. Bu tür organizasyonların 44 tane daha sempozyumu götürebileceği belirtildi, tabiî ki götürür. Düzenlenen 4 tane sempozyumda Üsküdar hakkındaki bilgilerin çok küçük bir kısmı ortaya kondu. Marifet iltifata tâbidir. Sayın Belediye Başkanımız ve belediyenin yöneticileri iltifat ettiler. O halde, buradaki akademisyenlere söylüyorum marifet gösteriniz, bundan sonra inşallah bu marifeti hep beraber gösteririz Ve başka sempozyumların, daha nice güzel sempozyumların idrak edilmesine vesile oluruz.
Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Kapanış Konuşması

MEHMET ÇAKIR
Üsküdar Belediye Başkanı

Saygıdeğer hocalarım,

Değerli katılımcılar,

Sevgili davetliler,

Gerçekten, bu sempozyum hem siz ilim adamlarımızın katılımları hem de ilk günden itibaren gösterilen ilgi nedeniyle beni çok memnun etti. Çünkü ilk gün hava şartları oldukça kötüydü, yol biraz uzundu ama buna rağmen çok güzel bir katılım oldu. Aynı şekilde dün sabah hava kar yağışlıydı ama yine ilginizi esirgemediniz. Çok sayıda vatandaşımızın dinleyici olarak programa iştirak etmesi, oturumların yakından takip edilmesi dolayısıyla şükranlarımı, saygılarımı ve sevgilerimi öncelikle arz etmek istiyorum.

Beni çok mutlu ettiniz. Beni çok duygulandırdınız. Şunu ifade edeyim ki işe daha sıkı sarılmak mecburiyetinde olduğum hissiyatımı, mesuliyetimi bir kat daha artırdınız. Bu sempozyumun ne faydası olmuştur? Ben şahsım adına söylüyorum, bir kere ufkumu açtı, vizyonumu geliştirdi. Her ne kadar bütün tebliğleri dinleyememiş olsam dahi çok şey öğrendim. Dinlediğim, dinleyebildiğim bildireler ışığında hem yaptıklarımızı gördüm - yapılanların da henüz tanıtımını iyi yapamadığımızdan dolayı bu yöndeki eksikliğimizi de fark ettim- hem de yapmadıklarımızı, yapmamız gerekenleri de öğrendim. İnşallah bu tebliğleriniz, çalışmalarınız kitaplar haline getirildiğinde, anlatılanları daha yakından tetkik etme ve değerlendirme imkanı bulacağız. Vurgulanan hususlara daha çok dikkat ederek Üsküdar'ı daha yaşanılır bir şehir haline getiririz.

Efendim her şeyden önce şunu söyleyeyim ki "marifet iltifata tabidir" derler. Keseden bahsedildi, emanetin ehline verilmesinden söz edildi. Şimdi, emanet ehline verildikten sonra, para da yerinde kullanılırsa öyle zannediyorum ki çok güzel neticeler alınır. Memnuniyetiniz beni çok sevindirdi. Çünkü şu anda her şeyin en iyisine lâyık insanlar topluluğuyla birlikte olduğumuza inanıyorum. Sizler toplumun aynası, önderlerisiniz. Ben, en çok ilginin ve alakanın gösterilmesi

Mehmet Çakır

lazım gelen kişi veya grup olarak; öğretim üyelerini, değerli hocalarımızı saymak durumundayım. Keşke daha iyi imkanlarla sizleri daha güzel mekanlarda ağırlayabilseydik. Değerli çalışmalarınızın çok takdire şayan takipçileri oldu.

Değerli misafirlerimiz,

Burada şunu ifade etmek istiyorum ki, biz bu sempozyumla Üsküdar 2010 hedefimize katkıda bulunmaya çalıştık. Aynı zamanda, Üsküdar 2010 hedefimize bu sempozyumun çok ciddi katkılarını gördük. Elimizi çabuk tutarak bu sempozyumda ortaya çıkan sonuçları 2010 hedeflerimize ilave edeceğiz. Böylece 2010 hedefine ulaşmamız daha isabetli olur diye düşünüyorum.

Üsküdar 2010 hedefi ve vizyonunu onun içinde yer alan Marmaray'ı, Üsküdar Meydanı ve kentsel tasarımı ve çevresiyle alakalı gelişmeleri, mesleğimle ilgili olduğu için anlatmaktan kendimi alamıyorum. Marmaray, hükümetin projesi ancak bizimle de çok yakından ilgili bir proje olduğu için Büyükşehir Belediye Başkanımızı, Ulaştırma Bakanımızı, devletin konuyla ilgili kurumlarının yetkililerini, davet ettik, toplantılar yaptık. O zaman denildi ki, "İlk defa Türkiye'de, bir poroje için böylesine güzel, komple, ilgili bütün birimlerin bir arada olduğu toplantılar yapıldı, iyi sonuçlar alıhda". Bugün, Allah'a şükürler olsun, kıymetli hocalarımın da dediği gibi, geçmişi değil, geleceği de, yani 2010'u ve sonrasını da hedefleyen projeler ortaya koyduk. Bu projeler vasıtasıyla hem kaybolmuş tarihi değerlerimizin tekrar ihyasını, ortaya çıkarılmasını, yerine konmasını düşündük hem de ihtiyaçlara cevap verecek yeni mekanlar planladık. Hep değişik yerlerde ve mekanlar da deniyordu ki; "Başkanım, biz Üsküdarlıyız, ancak alışverişimizi ve ticaretimizi maalesef Üsküdar'ın dışındaki alışveriş merkezlerinde yapıyoruz.

Biz ne biçim Üsküdarlıyız?" İnsanlarımız haklı. İnşallah, tasarladığımız yeni merkezlerimizin marka mağazalarımızla buluşmasıyla bu ihtiyaca cevap verilecektir. Ümraniye-Üsküdar metro hattının da bu çerçevede önemli olduğunu ve çalışmalarımızın sürdüğünü belirtmeliyim. Aynı zamanda, Harem Otogarı'nın kalkması lazım geldiği de bir gerçektir. Buradan belediyemize, yılda birkaç trilyon para geliyor ama, inanın hiç bu paralarda gözümüz yok. Yine, otogarın yanındaki gümrük limanları da çok tenkit konusu olmaktadır. Haydarpaşa Gümrük Limanlarının kalkmasıyla burada yeni bir görüntü oluşacaktır. Üsküdar, çok daha gelişecek ve güzelleşecektir. Ne diyoruz? "5 yıldızlı otellerimiz yok, turist gelmiyor." Haliyle gelmez, konaklayacağı yeri yok, kalacağı mekanı yok. Yeterli büyüklükte kongre merkezlerimiz yok. Biz bunların farkındayız. Bu eksikliklerin giderilmesine gayret ediyoruz. Bazı projeler, hayata geçmeye başladı. Mesela, Bağlarbaşı Kültür Merkezi 2007'de hizmete girecektir. Büyük salonu 800 kişi kapasiteli. Başka salonları ve bölümleri de var. Oldukça gelişmiş ve İstanbul'un en önde gelen kültür ve kongre merkezlerinden birisi olacak. İnşallah önümüzdeki sene sempozyumumuzun açılışını orada yaparız. Nikah Sarayı ve Kültür Merkezi'mizin inşaatına başlayacağız, İnşallah 1 yıl içinde bitirmeyi hedefliyoruz. Başka kültür merkezlerimiz var, yapımı devam eden, projesi hazırlanan, onların bir kısmı da tamamlanmış olacak.

Büyük ve Küçük Çamlıca Tepeleri, Validebağ ve Fethi Paşa Korusu bizler için, Üsküdar için ve İstanbul için çok büyük önem arz etmektedir. Çamlıca Tepesi'nin kurtulması lazım. Sayın Başbakanımız da bu işi çok yakından takip ediyor, görüşmelerimizde söylüyor, Büyükşehir Belediye Başkanımız da bazı projeler hazırlatıyor. Bu problemi belki bir kule yapmaksızın çözme imkanımız da var. Televizyonlarımızın sayısal yayına geçmesiyle bu kulelerden ve verici antenlerinden, istasyonlarından kurtulacağız.

Validebağ Korusu, 350 dönümlük bir arazidir. Üsküdar için çok büyük önem taşımaktadır. İnşallah yürüyüş yollarıyla ve diğer hizmetlerle çok ama çok farklı, örnek bir projeyi Üsküdar ve İstanbulluların hizmetine sunacağız. Şu anda Orman Fakültesi'yle yaptığımız işbirliği neticesinde ağaçların tespiti yapılıyor. Korunacak ağaçlar hangileridir, korunamayacaklar hangileridir, nerelere ne yapmamız gerektiği konusunda Orman Fakültesi'nin ortaya koyacağı raporlar ışığında, peyzaj mimarlarının ve ziraat mühendisleri ile yapacağımız çalışmalar sonucunda Validebağ Korusu'nu 3-4 trilyonluk bir masrafla İstanbulluların etkin kullanımına sunacağız.

Biraz evvel bahsedildi, hocalarımız tarafından talep edildi; Üsküdar'da yaşamış tarihi şahsiyetlerin isimlerinin parklara, çeşitli mekanlara, semtlere verilmesi meselesi. Biz buna önem veriyoruz. Belediye Meclisi'nin bu ay ki gündeminde sokak isimlerinin bazılarını değiştirme konusu var. Yeni bir kanuni düzenlemeyle bunu yapmak durumundayız. Şayet bu konuyla alakalı, bu hafta içerisinde olabilir, bize isim önerileri ulaştırılırsa makbule geçer.

Tarihi eserlerin korunması konusunun ne kadar önemli olduğu vurgulandı. Kabristanlar gündeme geldi. Hatta bir oturumda Şair Eşref'in meztaşlarıyla ilgili

mısralar okundu, çok hoşumuza gitti. Hem tarihi eserlerimizin durumuyla ilgili vurucu bir şiir; "Gelmesin red eylerim billahi öz kardeşimi /İstemem ben Fatiha tek çalmasınlar taşımı" Maalesef, bazı inşaatlarda harcın arasına mezar taşlarının katıldığını biliyoruz. Mezar taşlarını ve diğer tarihi yapıların taşlarının nerelerde, nasıl kullanıldığını, ne yapıldığını maalesef görüyoruz, duyuyoruz. Bu konu bizim için son derece önemli bir mesele. Hazirelerimizi de önemsiyoruz. Kabristanlar/mezarlıklar Büyükşehir Belediyemize bağlı olduğundan onların sorumluluğunda, ancak hazireler ilçe belediyelerine bağlıdır. Belediyemiz tarafından yapılan bazı hazirelerle ilgili çalışmalar da dikkatinizden kaçmamıştır. Elimizden geldiği kadar buraları korumaya, çalmaların tahriplerin önüne geçmeye, tarihi eserlerimize sahip çıkmaya çalışıyoruz. Sıbyan Mektebi'nden, Karacaahmet Cüzzamhanesi'nden ve diğer tarihi eserlerden bahsedildi. Bunların bir kısmının projeleri hazırlanıyor, bir kısmının planları koruma kurulunda, bir kısmının çalışmaları yapılıyor. Biz, çeşme, mektep, türbe, konak, dergah vb. gibi çok sayıda tarihi eseri ilgili kurumlarla işbirliği içerisinde aslına uygun ihya ve tamir çalışmaları yürütüyoruz. Böyle onlarca tarihi eser ilgi alanımızda olup çeşitli safhalarda çalışmalar sürmektedir. Mesela, çeşmelerle alakalı çalışmalarımız var, belediyemiz 41 tane tarihi çeşmeyi onarmıştır. İlk matbaalarımızdan birisi, daha doğrusu ikinci matbaamız Üsküdar'da kurulmuş. Biz o matbaanın hatırasını da yaşatmaya çalışıyoruz. Mesela bu matbaada sadece 50 adet basılan atlası araştırdık, bunların bazıları Amerika'da, bazıları da değişik yerlerde. Ama bana gelen bilgiye göre bugün 10 tanesi kalmış. Gerisi kaybolmuş. Bunlardan bir tanesini müzayede suretiyle aldık, belediyemiz kütüphanesine kazandırdık, hemen giriş katta da sergiye açtık.

Özbekler Tekkesi'nin belediyemize tahsisi için girişimlerde bulunacağız. Milli Mücadele'de Özbekler Tekkesi'nin çok büyük rolü olmuştur. Hatta bu sempozyumda, Mustafa Kemal Atatürk'ün Lozan Antlaşması'nın Üsküdar'da yapılması konusunda teklifinin olduğunu Süleyman Beyoğlu hocamız söyledi. İlk defa gündeme taşınmış. Milli Mücadele açısından Üsküdar ve Özbekler Tekkesi'nin büyük önem arz ettiğinden burasının Milli Mücadele müzesi olmasını canı gönülden arzu ediyoruz.

Sağlık konusunda 'Üsküdar'ın problemi' yok dendi, doğrudur. Üsküdar 8 tane büyük hastanesi, 300'e yakın sağlık kuruluşu, dispanseri, sağlık ocağı, özel hastanesi olan bir ilçedir. Ancak hocalarımızın çok önemle üzerinde durduğu ve vurguladığı bir hususu sizinle paylaşmak istiyorum. Hocamız diyor ki " Belediyelerin şu anda hastane kurma yetkisi yok. Zaten Üsküdar bu açıdan ülkemizin en gelişmiş ve en zengin sağlık yatırımına sahip bir ilçesi. Üsküdar Belediyesi'ne tavsiyemiz şudur: Yaşlılara, sokak çocuklarına ve engelli vatandaşlarımıza yönelik hizmetler yapmalı." Biz 1 yıl, 1,5 yıl kadar önceden bu çalışmalara başlamış durumdayız. Bunu da mutluluğumun bir ifadesi olarak söylemek istiyorum. Hocamıza teşekkür ediyorum. Söyledikleri güzel bir tespitti.

Hezarfen Ahmed Çelebi'yle alakalı bir konu gündeme geldi. Biz bu sene Katibim festivali çerçevesinde Hezarfen Ahmed Çelebi'nin temsilî uçuşunu gerçekleştir-

dik. Tabiî bu uçuşu Galata Kulesi'nden yapamadık. Zira Galata Kulesi'nin etrafındaki binalar bu uçuşa mani oldu. Sarayburnu'ndan gerçekleştirdik. İnşallah Doğancılar'da Hezarfen Ahmed Çelebi'ye ait bir heykel dikeceğiz.

Sempozyumu bu sene bu tarihlerde yaptık. Bunu sizlerle tartışmak, çok değerli hocalarımızın da var olmasını fırsat bilerek müzakere etmek istiyorum. "Sempozyumu önümüzdeki sene hangi ayda yapsak daha iyi olur?" diye. Bu konudaki görüşleriniz önümüzdeki senenin sempozyum tarihinin belirlenmesine de katkıda bulunması açısından bizim için önemlidir. Hocalarımız, madem ki "Üsküdar'a ait söylenecek çok söz var" diyor, biz de imkanlarımızı değerli hocalarımızın hizmetine sunmaya gayret ederiz. Bu seneki tecrübenin üzerine yenilerini koymak suretiyle inşallah bundan sonraki sempozyumlar da Üsküdar'ın hem geleceğini hem geçmişini hem bugününü hem yarınını iyi planlamış oluruz diye düşünüyorum.

Benim "Üsküdar'da yaşayan Üsküdar'a nefes vermeli" şeklinde bir sloganım var. Biz de buna gayret ediyoruz. Bu sempozyum da Üsküdar'a önemli bir nefes oldu. Üsküdar'ın dününe ve bugününe ışık tuttu. Bugünkü ve dünkü oturumlarda aldığım önemli notlar var. Büyük bir kısmını zamanı uzatmamak, sizleri yormamak için dile getirmedim. Takip edemediğim oturumlarda da daha önemli hususlar vardır. Onları da metinlerden, tebliğlerin kitap haline gelmiş şeklinden öğreneceğiz.

Sözü uzattım, ilginizi, sabrınızı ve katkılarınızı esirgemediniz. Siz değerli misafirlerimize, bu çalışmalara katkısı bulunan bilim kurulu üyelerimize, gerçekten, hiç müdahale etmeksizin verdiğim yetkiyi iyi kullanan Coşkun Yılmaz Bey'e, yardımını esirgemeyen Zekeriya Kurşun hocama, değerli yürütme kurulu heyetine, sempozyum günlerinin en iyi şekilde geçmesi için büyük bir özveriyle çalışan mesai arkadaşlarıma; belediyemiz personeline, siz değerli hocalarımıza, katılımcılara ve misafirlerimize tekrar teşekkürlerimi ve saygılarımı arz ediyorum.